

સુવર્ણ ચંદ્રિકા સ્મારક ગ્રંથમાળા

સિપાહીઓના ખળવાનો ઇતિહાસ

તા. જી. જી. જી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજસતી કૉપીગ્રાધિકાર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૦૧૬૮ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ Collection ૮૧૭૮૧-૭૧

તારીખ ૨૩-૪-૮૦

॥ ॐ ॥

સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૨ જું

પુસ્તક ૬ હું.

સિપાહીઓના

બળવાનો ઇતિહાસ

(ભાગ ૧ લો.)

અનુવાદક—

મહાશક્તિ ઇન્દ્ર કવે

પ્રકાશક—શાહસંકર શંકરજી બેરી

વ્યવસ્થાપક—“સ્વ૦” એ બક્ટસ્મારક યથાભાગા”

ખાડીયા, દેશાઈની પોળ, અમદાવાદ

મવન ૧૯૮૦]

[ઇ સ ૧૯૨૩

હૂક કિમલ રૂ. ૪-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયજડરાડ-અમદાવાદ
મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

આપણી આત્મિકતાની વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
આપણી આત્મિકતાની વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
આપણી આત્મિકતાની વિધાપીઠ ગ્રંથાલય [પ્રત ૧૦૦૦]
આપણી આત્મિકતાની વિધાપીઠ ગ્રંથાલય

અમારા મુખ્યના-સોલ એજન્ટ
વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,
પાયલુની, ટ્રામ જંકશન,
મુંબાઈ નં. ૩.

(આ પુસ્તકના કૉપીરાઈટનો હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

અર્પણ પત્રિકા

રાજ્યમાન રાજેશ્રી,

શેઠ જમનાદાસ મથુરાંદાસ બક્ષી.

હોર્નબી રોડ, મુબાઈ

આપનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો અપાર સ્નેહ, સ્વદેશભક્તિ અને હૃદય સ્વભાવ વગેરે શુભ ગુણોથી આકર્ષાઈ એક સ્મરણ તરીકે આપનું નામ આ ઇતિહાસ સાથે જોડી આનંદિત થાઉં છું.

તે સાથે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી આ પુસ્તક આપના કરમા સમર્પિત કરું છું જગન્નિયતા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપને દીર્ઘાયુ કરે, તેમજ આપની મહત્વાકાંક્ષા પશ્ચિમી કરે. અસ્તુ

૨૪૦ નંબરે ૨મારક
એ થમાળા
તા ૨૬-૧૨-૨૩
અમદાવાદ.

}

શુભ'કાસી,
લાલારાકરે જીવરાજ બેશી.

નવાં પુસ્તકો

કાળાપાણીની કથા

૫૯ આશરે ૮૦૦ કાચા પૂઠાના રૂ ૧-૪-૦ પાકા પૂઠાના રૂ ૧-૮-૦

ચંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાધીજી

શ્રી મહાદેવ દેશાઈની પ્રત્તાવના સાથે, ૫૯ આશરે ૩૦૦ કાચા પૂઠાના રૂ ૧-૪-૦ ખાદીના પાકા પૂઠાના રૂ ૧-૮-૦

૧૯૮૦ની સ્વરાજ્ય હાથરી

૫૯ ૫૬૦ ખાદીનું પૂઠું કિંમત રૂ ૧-૦-૦

યુગધર્મ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

અસહકાર—મહાત્માજીના લેખો તથા બાળબોનો સુદર સમ્રહ, ૫૯ આશરે ૯૦૦ કિંમત રૂ ૨-૮-૦ રૂ ૩-૦-૦ રૂ. ૩-૮-૦ રૂ ૪-૦-૦

ખેડાની લડત—૫૯ આશરે ૬૦૦ રૂ ૧-૮-૦

રાષ્ટ્રગીત—૫૯ આશરે ૩૦૦ રૂ ૦-૧૨-૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૦-૦

કારાવાસની કહાણી—શ્રી અરવિન્દ ઘોષ રચિત ૫૯ આશરે ૨૦૯ રૂ ૦-૧૨-૦

અંદલુ' તો જાણ્યો—૫૯ આશરે ૧૪૦ રૂ ૦-૬-૦

કોરીઆની લડત—૫૯ ૫૬ રૂ ૦-૩-૦

મુકુલ—નવી આવૃત્તિ, સુધારા વધારા સાથે, ૫૯ ૨૨૪, કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦, પાકું પૂઠું રૂ ૧-૦-૦

આ સિવાય ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજગત પુરાતરન મંદિર, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, નવયુગ પ્રકાશન મંદિર, ગાડીવ, સાહિત્ય મંદિર, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર વગેરે તમામ મંદિરોના પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે

રાયખડેરાડ,
અમદાવાદ.

}

વ્યવસ્થાપક,
યુગધર્મ કાર્યાલય

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી ત્ર્યમ્બકમ્ નમઃ શિવાય અથમાળાના બીજા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક 'સિપાહીઓના મળવો' વાચકોને સમર્પિત થાય છે, અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે અમારા દરેક પુસ્તકના કરતા આ પુસ્તક વિશેષ સુસંસ્કાર પામશે.

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ મૂળ બંગાળી ભાષાના 'સિપાહી મુદ્દો ઇતિહાસ'ના પુસ્તકોનું ભાષાનર કરવામાં આવ્યું છે. આપણી ભાષામાં કુલ ત્રણ ભાગે બહાર પડેલા આ વર્ષે તે અથમાળાના ગ્રાહકોને એક એક વર્ષે એક એક ભાગ અપાશે તે બનતી મહેનતે અસલ રસ સાથે આપણી ભાષામાં ઉતારવા યત્ન કર્યો છે. મૂળ લેખક મહાશય રજનિકાન્ત બાખૂરો આ મથળે હું અત કૃત્યપૂર્વક આભાર માનું છું.

અથમાળાના ત્રીજા વર્ષનું ૧ લું પુસ્તક 'રમાચુદરી' નામે નવલકથા આપવામાં આવશે તે બનતા સૂધી સચિત્ર આપવા યત્ન કરીશું ત્યાં બાદ બળવાનો ભાગ ૨ જે અપાશે.

ત્રીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક માર્ચ-એપ્રિલમાં બહાર પડશે. ગ્રાહકોએ અગતે ફેબ્રુઆરીની આખર સૂધીમાં લવાજમના રૂ. ૫-૪-૦ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવા તસ્દી લેવી નહિ તે બેઝિલ માસમાં ૧૧ પી કરામાં આવશે તે સ્વીકારવા તસ્દી લેવી.

ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છનારે ૩૧મી જાન્યુઆરી સૂધીમાં પોષ્ટ કાર્ડથી ખખર આપવી.

ખાડિયા, દેશાઈની પોળ
મામરાંર વહિ કેને બુધવાર
અમદાવાદ

બિનીત,
લાલશકર જીવરાજ બેરી.

“૨૫૦ અબક રમારકે ત્રથમાળા”

[વાર્ષિક લગ્નમ ૩ ૫-૪-૦મા લગમગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦
પૃષ્ઠના ત્રણ ચાર, ઉત્તમ ઝેજ કાગળ પર છાપેલા સુધ્ધ સોનેરી ચાર
નામના પાકા પુરાવાળા પુસ્તકો મળે છે જનેવારીથી વર્ષ
ચર થાય છે]

તૈયાર છે. ૧૯૨૨ ના પુસ્તકો

૧ રાજા રામકૃષ્ણ ૫ ૪૦૦ રૂ ૩-૪-૦

૨ નવાખ સિરાજદૌલા ૫ ૫૦૯ છટકે કિમત રૂ ૩-૮-૦

હિન્દના હીરા દેશબધુ, ગાધીજી વિ હીમચોના જીવનચરિત્ર
૫ ૨૪૦ કિમત રૂ ૧-૪-૦

૧૯૨૩ ના પુસ્તકો

૧ વજીર નદિની ગુલબેગમ ૫ ૪૦૦ કિમત ૨-૮-૦

૨ મીર કાસિમ બગાળાના હેધા નવામનો દરજ્જા ઇતિહાસ.
૫ ૩૧૨ કિ ૨-૦-૦

૩ બજવાનો ઇતિહાસ ૧૮૫૭ના બજવાનો ઝવાડા ઉભા કરે
તેવેઃ ઇતિહાસ ૫ ૬૨૪ કિ ૩ ૪-૦-૦

ઉપલા બને વર્ષના પુસ્તકો તૈયારકે દરેક વર્ષના પુસ્તકોનો આખે
સેટ ખરીદનારને ધેગ બેઠા ૬-૪-૦મા મળી શકે છે ગ્રાહક તરીકે
નામ નોંધાવનારને દરેક વર્ષના પુસ્તકો ને પ્રવેશશીનો ૩ ૧) અગાક-
થી બરવો પડશે ૫-૪-૦મા મળી શકશે

૧૯૨૪ના પુસ્તકો છપાય છે

૧ રમામુંદરી એક રસિક સામાજિક નવલકથા

બાકીના પુસ્તકોની પસંદગી ચાલુ છે.

લખો — લાભશ કર જીવસજ જોશી.

પ્રસ્તાવના

હિંદના ઇતિહાસમા ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક મહાન બનાવ ગણાય છે અગ્રેજી ભાષામા એ વિષયપર સખ્યાબધ પુસ્તકો લખાએલા છે પણ ગુજરાતી ભાષામા એ વિષય પર હજુ એકપણ પુસ્તક લખાયુ હોય એવુ જણાતુ નથી

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાતા ઇતિહાસમા ૧૮૫૭ ના બળવા વિષે જે કંઇ લખ્યુ છે તે શિક્ષકોના નજવા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને લીધે પુરતા પ્રમાણમા થઇ પડતુ નથી શિક્ષકોને માટે ગુજરાતી ભાષામા એવુ એક પણ પુસ્તક નથી કે તે પરથી તેઓ ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવી શકે

૧૮૫૭ ની સાલ ધીમે ધીમે વિસ્મૃતિના સાગરમા ડુબતી જાય છે એ સાલમા જીવના માણસો આજે એક પછી એક અનત નિદ્રામા વિલીન થતા જાય છે તે સમયની કહાણીઓ ધીમે ધીમે નાશ પામતી જાય છે એ બધી વાતોનો સંગ્રહ કહી દેશને એ મહાન બનાવથી જાણીતો કરી શકાય એટલો હજુ સમય છે

બળવાના ઇતિહાસનુ પ્રસ્તુત પુસ્તક બગાળાના પ્રમિદ્ધ અથકાર રજનિકાંત ગુપ્તાના ' સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ ' પરથી તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે આ અથમા તો કેવળ બળવાની પ્રારંભ દયાનુ વર્ણન છે બીજા અથમા બળવાની ગગનભેદી જવાગાના ભડકા વાચકોને મુગ્ધ બનાવશે આવા ત્રણ ભાગમા આ પુસ્તક પૂર્ણ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે

મને લાગે છે કે બળવા વિષેના મોટા અગ્રેજી પુસ્તકો વાચનારને પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા સિવાય ચાલશે નહિ કારણ કે અગ્રેજી થ ચકારોમા પોતાનું નાનું દુખ મહાન કરી જોવાની અને પારકાનું મહાન દુખ નાનું કરી જોવાની વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે તેમા પણ એ નીતિ ખુદ સરકાર તરફથી રાજનૈતિક ચાલાકી તરીકે વપરાતી હોવાથી એકદર રીતે એ લોકોને હાથે લખેલા ઇનિહાસોમા કાનપુરની બયાનક ખૂનરૈજમા અતિ બયાનક વિવરણો સિવાય બીજી કંઈ જોવામા આવતું નથી

આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ પણ તૈયાર થઈ ગયો છે. કુશર કૃપા હશે તો આવના વર્ષમા તે વાંચકોના કરકમળમા વિરાજશે.

માગસર વદ પ્રતિપદા
વિક્રમાઈ મવન
૧૯૪૦

મહાશ કર ઇંદ્રજી દવે

અનુક્રમણિકા

ખડ ૧ લો

અધ્યાય

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ શો વિષય નિદેપ-અથની જુનિકાંત્વોડ ઉદ્ધાડીનો અમલ
-પહેચો શિખ વિમલ-દાંસુરની સધિ-ગળ લાલસિહની
પડતી-માધવલની સધિ-પ્રતિનિધિ રાસન પદ્ધતિ-મહા-
ગણી જિન્દગી પસદગી-મુલનાનની ગળપડ-ખીજો શિખ
વિમલ-પળમ ખાલસા

૧

૨ જો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)
-અલ્લેશની લડાઈ-પેચુ જીત્યુ-મિનવાગની રાજ્ય ખાલસા
દરવાનો કામદો-સતારા-ઝાસી-નાગપુર-કિરોની દેરામાદનો
નિઝામ-કર્ણાટકનો નવામ-તાજે સબજપુર-પેચા-ધો
ન્ડુપત નાના સાહેબ

૧૯

૩ જો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)
-અયોધ્યા એનું પૂર્વ ઔભાગ્ય-મુસલમાનોનો અમલ-
નવાબ સાયે બ્રિટીશ સરકારને સધિ-નવાબ મુગલકોલા
-આસફઝોલા-મિર્જાઅલી-સાદતઅલી-ગાજિઝોલા હૈ
દર-નાસિઝોલા હૈદર-મહમ્મદઅલી શાહ-૧૮૩૭ની સધિ-
આજમુદ અલીશાહ-વાજિદઅલી શાહ-અયોધ્યામા અ-
ધાધીનો આરોપ-દર્નલ રનીમેનનો રિપોર્ટ-આહિદામ
-અયોધ્યા ખાલસા

૧૪૭

૪ થો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો અમલ (ચાલુ)-જમી-
નદારોની પડતી મહેસૂલ સંપત્તિ સ્થિતિ-વાયબ પ્રાતની
જમાબ ધો-તાલુકદારી હક-જુનિકાંક મુખાઇનું ઇનામ
કમિશન-દિવાની કોર્ટનો ન્યાય-જ્યોતિપ્રસાદનો ન્યાય-
સમાજની આતરિક સ્થિતિ

... ૧૮૮

૫ મો વિષય નિર્દેષ-પ્રિટિય કપનિનુ સિપાહી સૈન્ય-તેની ઉત્પત્તિ અને તેની ક્ષમ્ભિ, અસતોપના કારણો-હિદી અમલદારોની અનનતિ-વેલોરમાં સનિકાનુ બડ-હિદને યુરોપિઅન લશ્કર-સિંધ અને પળામ ખાલસા-રાજ્ય વૃદ્ધિનુ ફળ-બોડે ડેલ્હાઝી અને સર ચાર્લ્સ નેપિયર-ડેલ્હાઝી સ્વદેશ ગયો-તેના કામ અને કીર્તિ-તેના ઉત્તરાધિકારીની નિમજ્જક

અ ૩ ૨ એ

અધ્યાય

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ શ્રે વિષય નિર્દેષ-નવી રાષ્ટ્રલ બહુક-ટોટા-ડમ્પ અને બ રાકપુરના બનાવો-સિપાહીઓની યદ્ધ અને તેને ફેલાયલી દુરકેરણી-બહરમપુરનો બનાવ-૧૯મી રેજીમેન્ટમાં ગમડ ૩૧૯

૨ શ્રે વિષય દર્શન-સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામાં થયેલા વિલંબનું કારણ-સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો-ચરબીવાળા ટોટા વિષે તપાસ-બગલપુરના સિપાહીઓમાં અસતોપની વૃદ્ધિ-સિપાહી મગલ પાડ, ૩૪મી પલટણમાં ગરબ-૧૯મી પલટણના હથિયાર કિતાર્યા ૩૪૩

૩ શ્રે વિષય નિર્દેષ-મગલપાટે અને જમાદારને દેહાન દડ-ખીજ પલટણોનો સદેહ વધ્યો-અમાલાનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એસનનુ બાપજી, મિરતનો બનાવ, ગવર્નર જનરલ સાથે વડાસેનાપતિનો મતભેદ, હાઈકોર્ટના બૂના-વાળો મેદો-ચપાટી-નાનાસાહેબ-લખનોરનો બનાવ ૩૭૪

૪ થો વિષય નિર્દેષ-જુદા જુદા સ્થાનોની સાધાગણ્ય મિથિતિ-ગાંધીજી મંડુકના દારખાનામાં સિપાહીઓના મનના વિચારો-ધોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો ફેસલો-૪૪મી રેજીમેન્ટના હથિયાળ ઉત્તરાધ્યા-અધોધ્યામાં ધાધલ મચી-મિરત-વિહી . . . ૪૧૦

ખાસ વાંચવા લાયક અપ-દુ-ડેટ નવલકથાઓ
સારા અને સસ્તાભાવે વાંચવી હોય તો
લખો નીચેને સરનામે

ધરનો શણગાર, જીવનના સાચા મિત્રો, દમદમ યાન આપનારા
નવા નવા પુસ્તકો

સ્નેહ લગ્નની સુદર્શી	૩૥	૧૮૫૭ નો બળવો	૪
દુર્ભાગી વારા	૩૥	અડગ હઠાવગીર ભાગ ૧ ૨	૪
આલીમ ગઢેરાનો માણસ	૩૥	માલાની ચસ્તક ભાગ ૧ ૨	૬
કુટુંબીનું કાગ્ગર્યાન ભા ૧-૨	૫	યૌવન ચક્ર ભાગ ૧-૨	૬૥૥
બયકર ભેદ	૨૥	કરુણા કુમારી	૩૥
અલ્લુન છુટારો	૩૥	બુલ બુલ	૩૥
વેર વસુલ ભાગ ૧-૪	૧૨	ઝેરી જમાનો ૧-૫	૧૧
વિચિત્ર જગત ભાગ ૧-૨	૬	હાજરાત્રીનું ખુનીખ જરમા ૧-૨	૬
ચમત્કારીક ખુન	૨	બહાદુર બાળા	૩
આગ્રાનો ખળને	૨	તરુણ તપસ્વીની ભા ૧-૨	૭
શેર લોકહોમ્શના સાહસ કર્મો	૨	પ્રાણેશ્વરીનું પ્રેમ મંદિર	૩
સૌદર્ય જનાળા ભાગ ૧-૨	૩૥	અનગ મોહીની	૩૥
પ્રેમધેલી પન્ના	૩૥	વીશ્વમોહીની ભાગ ૧-૮	૧૬
પ્રેમની ખુમારી ભાગ ૧-૨	૬	માઝી મસીખ	૪
સીરાગ હોના	૩૥	નખરાબાજ નસીમ	૪
ગીર કાસિમ	૨	બોસ્તાનનું બુલબુલ	૫
વગીર નદીની બુલબેગમ	૨૥	પૃથુરાજ ચક્રચાણુ	૩
રાજ રામકૃષ્ણ	૩	જહાસીની રાણી	૩

ગુજરાતની જુનીનાતાઓ	૩	મણીકાન કાવ્ય માળા	૩
પતિવ્રતા સતીઓ	૩૧	મણીકાત લામજેગી એડીશન	૮
સતી ધર્મ પતિ મેવા બા ૧નેર	૫૧	૫ આસરનોજયશીખગીબા ૧ ૨	૬
ઘેલી કુસુમ	૨૧	અમર ચગિત્ર બા ૧-૪	૧૬
જુલમી જલીમ	૩	સરગવી ચંદ્ર બા ૧-૩	૧૨૧
સુખધના તોલ તથા માગ	૪	ગજબોજ અને દાલીદાસ	૪
રજપુતોની રગભૂમિ	૩	ગુફચાથમ	૩
કમનસીબ લીલા ભાગ ૧-૨	૫૧	હુમર સાગર	૪૧
સૌદ્ય વીજય બા ૧-૫	૧૨૧	લીલા યાનેશાતિ તત્ર	૨
નોકરીનો ક્રોધ	૧૧૧	ચુડેલનો ચમકાગ	૩
આજકાલનું હિંદુસ્તાન		ચકવર્તિ હમીગ	૩૧
ભાગ ૧-૪	૧૨૧	બ સગી બાલા	૩
પૃથુ કુમાર	૨૧	ગોગ બા ૧-૨	૬૧
લના લલીના બા ૧-૫	૮૧	કાયદાનો શીયક	૧૨
પદ્મલતા	૩	પે કેટ ડીલનેગી	૨૧
અધકાર પર પ્રકાશ	૨૧	બ્યામને પટેલની ડીક્ષનેરી	૬

ઉપરના પુસ્તકોથી કોઈ પણ પુસ્તક એકી સાથે દશ રૂપીઆના મંગાવનાગને ૧૦ ટકા કમીશન આપવામા આવશે ૨૫ રૂપીઆની ઉપર વધારે મંગાવનાગને સે કડે ૧૫ ટકા કમીશન આપવામા આવશે તે શીવાય દરેક જનના ગુજરાતી પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી કીદાયત આવે મંગામે એક વખત આરડર આપી ખાતરી કરે.

લખો - મોહનલાલ પીતાંબરદાસ બુકસેલર

કે. કાલ્યાદેવીરોડ બદામના ઝાડની સામે,

મુંબાઈ નં. ૨,

ॐ तत्सत् परमात्मने नम

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा.

वर्ष २ जु

पुस्तक ६ हु

सिपाहीओना जणवानो
धतिहास

(धन्धन)

સિંપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો

ઈન્દોર.

ખંડ ૧ લો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ — મરાઠી ભૂમિકા-હોર્ડ ડેલેટાડીનો અમલ-પહેલો
સિંપા વિગ્રહ-કા ગ્ની સધિ-રાબ લાવસિ હની પડની-ખાઈબલની સધિ-
પ્રતિનિધિશ સન ૧૬૬૧-મહાગણી કિન્નની પસદગી-મુલતાનની ૧૮૦૦
બડ- ૧૧૯૦ સિંપા વિગ્રહ-૫૦૦૦ ખાલસા

૧ ૧ કપની સગકાર પોતાનો અડા જમાવતી હતી,
તે ૨૫૧ મગમુદ્દોલાએ કલકત્તા છતી ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક
૧ ૧ ૧ ડીમા પૂર્વા, બીજે દિવસે એ ઝોરડીતું બારણું
૧ ૧ ૧ મુસો મરી ગયેલા જણાયા એ વાત અંગ્રેજ

ઇનિહાસકારોએ મીઠું મગ્યું બમગરી ઇતિહાસના પાના પર લોહીના
અક્ષરે લખી ગળી ત્યાં બાદ બગબગ જોકે વર્ષ તેવેજ-બદ્ધે
તેથી પણ બચક બનાવ. મન્યો કાળી કોટડીનો બનાવ કલકતાના
અંગ્રેજો સિવાય કોઇના જાણવામાં નહોતો આવ્યો, પણ આ બનાવે
સમગ્ર હિંદુસ્તાનને હચમચારી નાખ્યું ૧૭૫૭ માં ચિટિનીનો પ્રતાપ
કેવળ ઉત્તરમાં જાલસૂર્યના મદદ કિંગ્સો સમાન હતો તે વખતે
તેઓ વેપારી હતા પરંતુ ૧૮૫૭ માં તો તેઓની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં
કન્યાકુમારિકા સુધી ફેલાયેલી હતી સિંધુ અને પંજાબની વિશાળ
ભૂમિ પર, ગિલ્ગત અને બાલુચિસ્તાનના રાજાઓ, સુલતાનો અને
મરાઠાઓ મમ્મદ-અલીશાહ ચિટિની વાવટો ફરકેલા હતા અને ઇંગ્લાં-
ડની વેપારી મંડળીના એક અમલદારની સત્તા અશોક અને
વિશ્વનાથ અથવા પિટર અને નેપોલિયનની સત્તા સાથે સ્પર્ધા
કરી નહીં હતી

એ મનાવ નાથી મન્યો ? નાનારો એ વામજનક આક્રમણને
લીધે ચિટિની સત્તા ટકામવા લાગી ? જો પ્રજા, જો લોકો રાજાને
ફવના માની પૂજે છે, તે પ્રજા, તે લોકો એકાએક બળવાખોર થાય
બની ગયા ? પ્રથમ આ મવાલોનો જવાબ આપવો જોઈએ કાગળ
બનાવ્યા બાદ તે મદાન મનાવની રૂઝનાવસિનું યાગ્ય વર્ણન કરવું
મિત્ર પડશે

લોર્ડ રેન્ડલ્ફની આઠ વર્ષ સુધી ભારતસામ્રાજ્ય પર સત્તા બજારી
રૂઝનાવડો આ વખતે દરમિયાન હિંદુ
૬ સ. ૧૮૫૮ કલેન્ડર ફેરનાઇ ગયું લોર્ડ લેનેસ્લીના અમલ
મિવાય આટલી બધી ઉચલપાચલ બીજા કોઇ

ગવર્નર જનરલના વખતમા થઇ નહોતી એક નમ્બરી રેલ્વે એક પ્રદેશને બીજા પ્રદેશ સાથે નિકટ મનઘમા લાવતી હતી, બીજી તરફથી અહીં ગજનીનિને લીધે હિંદના દેશીગજો ખિટિસસિ હતા પછીમા સપાના જના હતા લોર્ડ ડેલ્લાઉરીના વખતમા પછી, અથોધ્યા વગેરે અનેક સ્વતંત્ર ગજો। ખિટિસસતા નીચે આવ્યા હિંદમા આવતી વેળા લો " ડે લાઉરીએ એ બધા ગજો પરરાજદ્રેણીમા લેવા હતા, જતી વેળાએ પરરાજદ્રે ગણાતા ગજો પરરાજદ્રે દરી તે દરિલાટ ગયા।

સોશાઓનની પડામા પ્રમિદ મનાપતિ અને ગવર્નર-જનલ લોર્ડ હાર્ડિંગે સિખોને દરાવ્યા હતા કિંગિન મનાખક્ષાતી અલૌકિક ચતુરામથી અને સિખ મનાપતિઓના કાનિલ વિવાસધાનથી સિખોનો પરાજય થયો હતો " પરંતુ એથી સિખ રજ્યની ન્યત્રતા

૧ દરેક પ્રતિદામમા આ મથળને સોશાઓનના નામથી ઓળખવામા આવે છે પરંતુ એનું ખરૂં નામ સોશલ છે મે નાના ગામડા પરથી એ નામની ક્તપતિ થઈ છે સોશા નામની જાતિ એ બંને ગામડામા મહે છે એ મજાના મડ વચનમા સોશાહન મન્દ બને છે Cunningham, History of the Sikhs Second Edition, p. 324, note.

૨ પહેલા સિખ વિગ્રહમા ખાલસા સંન્યતા મેનાપતિઓ સગદાર તેજસિહ અને રાજા લાલસિહે છૂપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી કાવતરૂ રચ્યુ હતુ જ્યારે સિખ સંન્ય દિરોજપુર આગળ આતી પહેાચ્યુ ત્યારે લાલસિહે ત્યાના એજન્ટ કપ્તાન નિક્સન સાથે તરકટમા બેળાવામા બાહી ગજ્યુ નહોતુ આજ પ્રમાણે

નહ થઇ નહોતી લૉર્ડ હાર્ડિંગે સિખ પ્રધાનોની સાથે સંધી કરી મહારાજ રજીસ્ટરસિલ્કનું ગળથ સ્વતંત્ર રાખ્યું છ મી માર્ચને રોજ બિયામીરના વિશાળ મેદાનમાં એ સંધિની સરતો નક્કી કરવામાં આવી^૧ સંધિના નિયમો મુજબ બ્રિટિશ સરકારે સતલજ અને બિઆસ નદીઓ વચ્ચે આ વેલો જાળધર દોઆબ કબજે કર્યો જે ખાલસા સૈન્યે બ્રિટિશ સત્તા વિરુદ્ધ હથિયાર ઉચકયા હતા, તેના

કાવતરાખોગ લાલસિંહ ફિરોજહરની (ફિરોજ શહેર) લાલખા નાહો બગાથર તેજ સમયે મરદાર તેજસિંહ રથ હજારનું તાબુ સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યો પણ તેણે થાકી ગએલા અંગ્રેજ સૈન્ય પર હુમલો ન કર્યો એ સિવાય સનિકોની આજુબીજા લાલસિંહે ફિરોજપુર પર ફરીથી હલ્લો ન કર્યો મેનાપતિઓના આવા વિશ્વાસઘાતથી શિખો હાયાં 'કલકત્તા ગિઝ્યુ' નામના માસિકમાં કનિગહામકૃત શિખોના ઇતિહાસની સમાલોચના કરતા લખકે કમુલ ક્યુ છે કે લાલસિંહે ૯ સ ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કપ્તાન લોગેન્સને સોંપાઓના મેદાન પર પોતે ફેરી રીતે સૈન્ય ગોઠવવાનો છે, તેની છટકત લખી મોકલી હતી Cunningham History of the Sikhs, P 268-299. Comp Mac Gregor's History of the Sikhs, Vol, II p 80 81 Calcutta Review for June 1849, p 549-550 Edwin Arnold's Dalhousie's Administration of British India. I, p 45.

૧ કાસુર નામના ગ્રંથને અને પદ્મ એકત્ર થયા હોવાથી આ સંધિ "કાસુરની સંધી" ના નામે ઓળખાય છે Arnold's Administration of Dalhousie Vol. I p 46

હથિયાર ઉતારી લેવામાં આવ્યા પંજાબ સરકારનું સૈન્ય ૨૦ હજાર પામદળ અને ૧૨૦૦૦ ચેડેસ્ત્રારથી શુધુ ન હોવું જોઈએ, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું આ સિવાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે લડાઈના ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપિયા લીધા^૧ મહારાજ રણજીતસિંહના ખર્ચનામાં ૧૨ કરોડ રૂપિયા હતા, પણ તેમના મૃત્યુ બાદ પ્રધાનોના અનિશ્ચય ખર્ચાળપણાને લીધે અત્યારે ૨૬૦૦ અર્ધો કરોડ રૂપિયા બાકી રહ્યા હતા લૉર્ડ હાર્ડિંગે એ અર્ધો કરોડ રૂપિયા લઈ બાકીના રૂપિયા પેટે કારમીરનું રાજ્ય લેવાનો ઠરાવ કર્યો જમુનો મુમો-રણજીતસિંહનું પ્રિયપાત્ર-રાજા ગુલામસિંહ એ વખતે લાહોર દબારનો મુખ્ય પ્રધાન હતો તેણે એક કરોડ રૂપિયા આપી કારમીરનો પ્રદેશ હાર્ડિંગ પાસેથી ખરીદી લીધો આ પ્રમાણે મહારાજ રણજીતસિંહના વિશાળ રાજ્યની ષડ્ઢીના પચરણ મડાયા^૨

આ સધિ વખતે દિલીપસિંહ નાનો હતો, રાજ્ય ચલાવવા લાયક ઉમર થવાનું હતું કટલાક વર્ષની વાગ હતી આ સમયે પંજાબમાં એક બીજા રણજીતસિંહની જન્મ હતી પરંતુ પંજાબમાં એની મહાન વ્યક્તિ હતી જન્મી નહોતી, દિલીપની મા જિન્દગીના^૩ હાથમાં રાજ્યની લગામ હતી હિંદમાં નીર સ્ત્રીઓનો તોટો નથી

૧ Cunningham's History of the Sikh, Appendix XXXIV, P 428-433

૨ Arnold's Administration of Dalbousie Vol I P 47

૩ કેટલાક પુસ્તકોમાં આદા તરીકે જોળખાવેલ છે

મહાભારતકાર વેદવ્યાસથી માડીને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ દૌડ સુધીના બધા લેખકો ભારતની નીર સ્ત્રીઓના કીર્તન કરી ગયા છે. એ નીર સ્ત્રીઓમાની કેટલીક રાજ્ય ચલાવવામા પણ પાગલત મણ્ઘાઈ ચુકી છે રજ્જીતસિંહની રાણી જિન્દન પોતાની નીરતા અને ગભ્યકુશલતાને લીધે આખા પંજાબમા પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. જિન્દન સ્ત્રી છતાં બહાદુર હતી, અતપુરવાસિની છતાં ગભ્યકુશળ હતી પરંતુ તેના પ્રધાન તરીકે રાજ્ય શુભામસિંહની પછી એક એવો આગસુ અને અવિશ્વાસુ માણસ નીમાયો, કે જેથી જિન્દનની મંદી કુશળના વ્યર્થ ગઈ

ગભ્ય લાલસિંહમા પ્રધાનપદ શ્રીમળવા જેવો એક પણ શુભ નહોતો. તે દગબાગમા તેમજ પ્રજામા અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તે કોઈ અભાગમા વશમા જન્મ્યો હતો, છતાં નસીબના જોરથી પંજાબ જેવા રાજ્ય મુલકનો કર્તાહર્તા થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ તેનામા મનુષ્યોચિત્ત શુભોનો નહન અભાવ હતો તે કપાળો હતો, પણ આતરિક શુભોનો વિકાસ થએનો ન હોવાથી બધું રૂપ કેવળ દબ ખાતર વપરાતું તેનામા સત્તા ચલાવવા જેટલી આવડત નહોતી. અતપુરમા તેની સત્તા પુષ્કળ આલની, પણ અતપુર મકાર તેની સત્તાનો ચમત્કાર જણાવો નહોતો તેની ગ્યુનિપુણતા કેવળ પોતાના ખુશામનખોર હજીરિયાઓ સમક્ષ જાહેર થતી, રજ્જીત પર બહાદુર સૈનિકો સમક્ષ શાત થઈ જતી દુકામા લાલસિંહ શિખ જાતિના કલકડપ હતો તેનાજ વિશ્વાસવાનથી રજ્જીતના વિશાળ રાજ્યની

પડતીને પ્રારબ થયો હતો તેનાજ સ્વદેશદોહથી પ્રજાજ પરાક્રમી ખાલસા સૈનિકો મુઝીબર અંગ્રેજ સૈનિકો સમક્ષ હાથાં હન' આવા બુદ્ધિહીન, અનુદાર અને શ્રેયસ્ક્રમ માણસના હાથમા પહેલા શિખ વિગ્રહ બાદ પૂજાબના રાજ્યની લગભગ સોપવામા આવી પગ્તુ પૂજાબ આવા મૂર્ખની સત્તા તથે ઝાઝો વખત ગયું નહિ સધિની સગન મુજબ શુલાબસિહ કાશ્મીરનો કબજો લેવા ગયો, એ વખતે ગેખ ઈમામુદ્દીન નામનો એક માણસ કાશ્મીરનો મુખો હતો લાલસિંહે ઈમામુદ્દીન સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર વિદ્ કાવનર રચ્યુ શુલાબ-સિંહને કાશ્મીરમા અટકાવવામા આવ્યો રેસિડેન્ટ હેન્રિ લૉરેન્સ કોઇ પણ કાર્ય અધુર મૂકે તેવો નહોતો તે ઈમામુદ્દીનની આનાકાની જોઇ દશ હજાર શિખ સૈનિકો અને કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો સાથે બગ્દના હમ ઓળગતો ઓળગતો કાશ્મીર જઇ પહોંચ્યો ૧ બળવાખોર ઈમામુદ્દીન અંગ્રેજ સેનાપતિની આ બહાદુરી જોઇ વશ થયો અને મુખ્ય અમાલ્ય શુલાબસિંહને અટકાવવા માટે તેને જે આજ્ઞાપત્રિકા મળી હતી તે તેણે હેન્રિ લૉરેન્સ સમક્ષ રજૂ કરી હેન્રિ લૉરેન્સ આ પત્ર વાંચી લાલસિંહ પર બહુ ગુસ્સે થયો તરતજ આ વિશ્વાસઘાતની તપાસ માટે યુરોપિઅન અમલદારોનું કમિશન નિમાયુ ૨ કમિશનના

૧ Life of Sir Henry Lawrence, Vol II P. 71

૨ માર્સમેન સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમા (Abridgement of the History of India, P 454) લખ્યું છે કે લાલસિંહનો ન્યાય ચુકરવા માટે અંગ્રેજ અને શિખ સરદારોમાથી અમુક માણસોને પસંદ કરવામા આવ્યા હતા. પગ્તુ મેજર એડવર્ડ

નિર્ણય મુજબ લાલસિંહને પેન્સન લઈ આપ્યા જઈ રહેવું પડ્યું. લાલસિંહને ડિસેમ્બર માસમાં આપ્યા મોકલી દેવામાં આવ્યો. આ રીતે એક નાલાયક માણસ સાથેના પંખખનો સબધ તૂટ્યો.

રાજા લાલસિંહનું અધ પતન થયા બાદ રાજ્યના રક્ષણ માટે ફરીથી સધિ કરવામાં આવી બાહ્યગણના નામના સ્થળે આ કરાર થયા હોવાથી તેનું નામ બાહ્યગણના કરાર પડ્યું છે કરારની ચરત મુજબ લાહોરના દરબારમાંથી કેટલાક હોશિયાગ અમલદારોની એક સભા સ્થાપી અને તેના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રહે એવું ઠંધું ફિલીપસિંહ ઉમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી એટલે ધ સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખ સુધી આ સભા હાગ ગઈ. અમલ ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ^૧ આ પ્રમાણે મહાગજ ફિલીપસિંહ

અને હુર્મન એરિમલ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે લાલસિંહનો ન્યાય ચુકવ નાગ સમિતિમાં કેવળ અંગ્રેજ અમલદારોજ હતા નીચે લખેલા માણસો એ સમિતિના સભ્યો હતા —

પ્રમુખ.— એફ કેટિ સમાન — લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ હોરેન્સ, મેજર જનરલ સર્ જોન લાટલાગ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એલ્ડીંગ — Life of Sir Henry Lawrence Vol II P 82 (Comp Edward's, A year on the Punjab Frontier Vol I P. 1)

^૧ Cunningham's History of the Sikhs Appendix XXXVII, P 337-442

Comp Life of Sir Henry Lawrence Vol I P 90

લાયક ઉમરના યામ ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકારના ઉપરીપક્ષા નીચે રાજ્ય ચલાવવાનું નક્કી થયું મહાગજ રજીસ્ટ્રીસિલના બાહુબળથી જીતાએલા વિશાળ રાજ્યના હિત માટે લોર્ડ હાર્ડિંગે જે આ વ્યવસ્થા કરી બાલ્યાવસ્થાથી યુદ્ધવ્યવસાયમા મગી રહેલો જના, લડાઈને અતે વિજયલક્ષ્મી રૂપે પગમનું વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યું હોવા જતા હાર્ડિંગે જે તે પ્રહણ ન કર્યું ઉલટો ને રાજ્યને થાળે પાડવાના પ્રયાતો કરવા લાગ્યો^૧ તે સમજી મયો હતો કે એક ૮૬ મનની ગભ્યપદ્ધતિના હાથમા પગમનનો કારભાર મોપવામા નહિ આવે, તો બવિષ્યમા ભારે અડચણો નડશે, એ માટે તેણે મુખ્ય કારભારીને બદલે આવી જાતની વ્યવસ્થા કરી હતી હવે પગમનો ધણી હેત્રિ લોર્ડેન્સ બન્યો લોર્ડ હાર્ડિંગે આ પસદગી બરામર કરી હતી. હેત્રિ લોર્ડેન્સમા લડવૈયા જેવી બહાદુરી અને ગભ્યપ્રપચી વીર જેવી દક્ષતા હતી અ બને ગુણોનો એકત્ર સમાવેશ બહુ થોડી વ્યક્તિઓમા જેવામા આવે છે જે કે જે તેજસ્વિતાને લીધે નેપોલીયન બોનાપાર્ટથી જગત ધુજતું હતું, તે તેજસ્વિતા, તે પ્રતિભા હેત્રિ લોર્ડેન્સમા નહોતી, તોપણ સાધાગણ માણુમ કરતા તેનામા અસાધાગણ ગુણો હતા ચતુરો લડાઈના મેદાનપર તેની ચૂર્નિ^૨ નેમ્ડ ડગ્ના, તેજ રીતે તેની આગક જેવી સરળ પ્રકૃતિ નેમ્ડ તેને આહતા આ રીતે હેત્રિ લોર્ડેન્સમા વીગતા ને ક્રોમળતા, પ્રેમ અને શૌર્યનું અલૌકિક^૩ મિશ્રણ થયેલું હોવાથી તે પગમનુ શાસન ચલાવવા યોગ્ય હતો

૧ A speech delivered at the farewell banquet to the Marquis of Tweedall, at Madras Arnold's Administration of Dalhousie. Vol I P 78 note 2

(૧૨)

સુભાએ આવી પ્રકૃતિના વીરપુરુષના હાથમા પળખતી શાસન
સત્તા સોપવામા આવી હેન્રિ હોરેન્સ પોતાનો

ક. સ. ૧૮૪૭ આ અસાધારણ બાર વહન કરવા તૈયાર થયો
તેના સમયમા પળખ કરીથી ઉન્નતિને માગ

જવાબદારી સમજી વળવા લાગ્યુ આ પ્રમાણે સુખ અને શાન્તિમા
૬ સ ૧૮ જો વસતકાળ પીતી ગયો જે ચચળ સ્વભાવવાળા ખાલસા
સૈન્યે એક સમય ભય કર રણસગ્રામ માડ્યો હતો, તે સૈન્ય અત્યારે સૌમ્ય
મૂર્તિ ધારણ કરી શાન્તિમય માર્ગે અગ્રેસર થતુ હતુ રેમિડેન્ટે પોતાના
વિવરણમા જાહેર કર્યુ હતુ કે નિશચ ખાલસા સૈન્યનો ધણોખરો
ભાગ શાંતિપૂર્વક ખેતી દગ્વા લાગ્યો છે જેઓ એક સમય ત્રિ-
ટિથ સરકાગ્નુ બીતિગ્રાન હતુ તેઓ અત્યારે ખેડના જેવી સરળતા
અને નિર્દોષપણાથી ઉત્તરોત્તર સૌમ્ય બનતા જાય છે જો કે રસિ-
ડેન્ટે આ મન જાહેર કયો હતો ખરો, તો પણ તે પળખતી આવી
શાન્ત સ્થિતિથી ડગાયો નહોતો તે ધીરે ધીરે પળખતી સ્થિતિ
સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો ધીમે ધીમે પળખમા સર્વત્ર શાંતિ
બિરાજવા લાગી

• મહારાણી જિન્દન ટુકના અને માહસમા વીરનાગીઓમા આ
ગેવાન હતી તેથી તે પોતાના રાજ્યપર પરખતિનો અમલ શી રીતે
સહન કરી શકે ? જિન્દન સમજી ચકી હતી કે બ્રિટિશસિહ પોતાની
શિકાગી આખો પળખના હન્યાળા ખેતરો પર નાખી રહ્યો છે,
ચોડાજ વર્ષોમા પળખ તેનો કોળિયો બનશે. તેના સદેહને દદ કર-
નારા કયો તેની સમક્ષ દિનપ્રતિદિન બનતા જતા હતા બ્રિટિશ

સરકાર તેના પ્રથમ પુત્રને પોતાના હાથનું ગમકડું બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી વિદેશીઓનું આવું સાહસ, આવી અનધિકાર પ્રિયતા એ વીરનારીના હૃદયને બાળવા લાગ્યા જિન્દનની ધીંગળ ખૂટી. તે અંગ્રેજોને ભય કરે શત્રુ માનવા લાગી કામિનીનું કોમળ હૃદય અપમાન વિરથી કાળુ થઇ ગયું.

રેસિડેન્ટ આ વીગનારીની પાંખો કાપવા તૈયાર થયો તેણે જિન્દનનું અભિમાન કૂતારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો જે આન હાડાહાડ વ્યાપી મઠ હોય, તે આગ નાધારણ પ્રયત્નથી નબળું બુઝાય, જિન્દનને સુખ કુખના સાથીથી જુદી પાડી, કોઇ એકાંત સ્થળે લઈ જઈ ગમવાનો રેસિડેન્ટ નિશ્ચય કર્યો કેવળ સદેહવશ થઈ જિન્દનને દેશ-પાર કરવામા આવા તેનો ભાઈ આ દેશ પારનો લુકમ લઈ મહેલમા આવી પહોંચ્યો જિન્દને એ લુકમ માથે ચડાવ્યો તેણે માધારણ સ્ત્રીની માફક વિલાપ ન કર્યો, કોઈને શાપ ન આપ્યો પણ વીગનીની માફક તેણે કંદખાતુ રવાકારી લીડુ મુસલમાન રહેવાશીઓથી ભગ્પૂર શેઠપુર નામના નિર્જન સ્થળે જિન્દનનો એકાન્તવાસ શરૂ થયો જિન્દન રાજમહેલનું સુખ છોડી ૧૫ મી ઓગસ્ટને રોજ આ મહા સ્થાનમા, ખાવા ધાતા ધરમા કે જે થઈ^૧ વિધાતાએ જિન્દનને સ્ત્રી બનાવી હતી, તેના શરીરને નારીસુલભ લાવવ્યું, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોનું રહેકાણું બનાવ્યું હતું, છતાં તેનામા પુરુષ જેવું સાહસ હતું.

૧ A General Proclamation of H B Edgewarden, Assistant to the Resident—Life of Sir Henry Lawrence Vol II. P ૧૭.

(૧૪)

ત્રી છતાં તેણે આ બધું સહન કર્યું, વીર નારીને જે હસતાં મોઝે
વિપત્તિને વેણ લીધી વિદેશીઓની નજરે તેમુ ચરિત્ર ગમે તેવું હલકું
ગણાતું હો, વિદેશી ચિત્રકારોના હસ્તે તેમુ ચારિત્રચિત્ર ગમે તેટલું
કાળુ ચિતરાતું હો, પણ આ સહનશીલતાએ તેને સૌસમાજમાં
ઉત્તમ પદે સ્થાપી છે, એમા કશો શક નથી

આ પ્રભાણે રજસ-માનથી વિરુદ્ધ થઈ જિન્દન કારાગૃહવાસી
થઈ મહાગજ રૂઝુબતસિ હતી । પ્રયત્નનીની, મહારાજ દિલીપસિ હતી
માતાની આ શૌચનીય કહાણી ઇતિહાસના પાના પર કાળા અક્ષરે
લખાઈ જેઓ હેત્રિ લૉરેન્સની સત્ય નિષ્ઠા પર આક્રીન છે, તેઓને
જિન્દનની કોરાવાસ કહાણી નવાઈ પમાડે તેમા કશો મહેલ નથી
અંગ્રેજ ઐતિહાસિકોએ લખ્યું છે કે જિન્દને સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું કર્યું
હતું, રેસિડેન્ટને મારી નાખવાની યુક્તિમા ભાગ લીધો હતો, માટે તેને
આવી સજા કરવાની જરૂર પડી હતી ૧ પરંતુ ગળ લાલસિ હને નામ
કરતી વેળા જે કાર્યપદ્ધતિ પસંદ કરવામા આવી હતી, તે કાર્યપદ્ધતિ આ
વેળા પસંદ કરવામા આવી ન હતી એમિડેન્ટ કાંઈપણ તોળ્યા મિવાય
કેવળ સંદેહવશ થઈ જિન્દને દેશપાર કરી હતી આ ગુનો
કાંઈપણ ન્યાયપ્રિય માણસ રેસિડેન્ટને ન્યાયી કહી શકે તેમ નથી
તપાસ કરતાં દોષ જણાય તો હડ આપવો એ સુધરેલા સમાજના
ગીત છે હેત્રિ લૉરેન્સ સુધરેલા દેશનો છના એ સુધરેલી નીતિ
પદ્ધતિ વીસરી ગયો હતો

૧ Kaye, Sepoy War, Vol I P. 15 Comp Intro
of Sir Henry Lawrence Vol II P. ૧૬-1૭૫

(૧૫)

મહાગણી શિન્દની સળએ આખા પંજાબના ખળખળાટને
શાત કરી દીધો હોય એવું તરતમા તો જણાયું, સિયાળો શાંતિથી
પસાર થયો. ઋતુપરિવર્તનની સાથે પંજાબની શાસનસમિતિનો
અધ્યક્ષ પણ બદલાયો. ગરમ ઝુલકમા લાગે કાળ રહેઠાણ ક્યાંથી
હેત્રિ હોરેન્સની તખ્તિયત લચડી તે તખ્તિયત સુધારવા મીઠલા ગયો.
સ્થાન બદલે ક્યાંથી તેની તખ્તિયત થોડી ઘણી સુધરી ખરી, પરંતુ
દાકતરોએ તેને સ્વદેશ જવાની સલાહ આપેલી હોવાથી તે સ્વદેશ જવા
તૈયાર થયો. એજ વખતે લોર્ડ હાર્ડિ જ પણ લોર્ડ ડેસ્કાઉઝીના હાથમા
રાજ્યની લગામ સોંપી સ્વદેશ ગયો. હેત્રિ હોરેન્સે સર ફ્રેડરિક
કેરી નામના એક સિવિલિયન અને હિંદી કારોબારી કાઉન્સિલના
સભ્યના હાથમા પંજાબનો અમલ સોંપી લોર્ડ હાર્ડિ જ સાથે
વિલાયત પ્રયાણ કયું હવે હિંદના વિધાતા તરીકે લોર્ડ ડેસ્કાઉઝી
અને પંજાબના વિધાતા તરીકે સર ફ્રેડરિક કેરી નીમાયા.

અધ્યક્ષ બદલાવાથી પંજાબની શાંતિમા ખસેલ ન થઈ ત્રાન
વર્ષ પોતાની પ્રસન્ન પ્રકૃતિ દર્શાવતું હાજર થયું એ વખતે થોડે દૂર
એકાએક તણખો ઝંપો અને બચકર આગ સળગી ઉઠી.

મહારાજ રણજીતસિંહે યુલતાન છત્તુ ત્યારથી આજ સુધી
ત્યાના વહીવટ લાહોના દરબારના તાબામા રહી એક દિવાન
ગવાવતો હતો. ૪ સ ૧૮૪૪મા યુલતાનનો સુખો સાવણમસ
અંતરુન દાયે માન્ય ગયો તેનો પુત્ર મૂલરાજ પિતાના મરણ
પછી યુલતાનના દિવાન થયો. લાહોર દરબારે મૂલરાજના ખજાનામા
પુષ્કળ પૈસા હે એમ ધારી તેની પાસેથી દિવાનીપદમા નજરાણા

તરીકે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા જૉન લૉરેન્સ (પાછળથી લૉર્ડ લૉરેન્સ)ના મન મુજબ પડિત જલાપ્રસાદ અને તે વખતનો મત્રી ગજા હીરાસિંહ જીવતો હોત, તો એ રૂપીઆ ચોગ્ય સમયે મળી જાત, પરંતુ તેમના મજબૂતી લાહોર દરબાર બેચાડેલો બની ગયો, તેથી હાલ મુજબ કાર્મ થઇ શક્યુ નહિ ૧

મિયામીની સધિ થયા બાદ સિખ ગજ્ય થાળે પડ્યુ, એટલે ગજા લાલસિંહે સુલતાન પાસેથી લેણા પૈસા તથા ખડણી વસૂલ કરવા મૂલતાન પર લસ્કર મોકલ્યુ જંગ નામના મથળે મૂળરાજાએ લશ્કરને હાલવ્યુ ૨ એ દરમિયાન લાહોરના રેસિડેન્ટે મધ્યસ્થ

૧ Blue Book, 1847--49, P 88 Edwarles, A year on the Punjab Frontier Vol II, P 38

ફેટલાક પુસ્તકોમા લખ્યુ છે કે લાહોર દરબારે મૂળરાજા પાસે નજરાણા તરીકે એક દરોહ રૂપીઆ માગ્યા પછી એ આકડો ૧૮ લાખનો થયો પરંતુ પહેલા સિખ વિમલની મગજમા એ રૂપીઆ આપવામા આવ્યા નહિ Arnold, Dalhousie's Administration of British India Vol I P 64 Camp Kaye, Sepoy war, Vol 1 P 18

૨ સર જૉન કે કૂટ સિપાઇઓના મળવાના ઇતિહાસમા આ બનાવ જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે. તેણે લખ્યુ છે કે મૂળરાજાની વિરુદ્ધ લસ્કર મોકલતા તે બારે બચ પામ્યો, અને ઇ સ ૧૮૪૬ ના શિયાળામા લાહોર આવી લાહોર દરબારની માગણી પૂરી કરવાનુ તેણે વચન આપ્યુ Kaye, Sepoy War, Vol 1 P 18--19

(૧૭)

થઈ એ કબિયો શાન પાડ્યો. રેસિડેન્ટની મધ્યસ્થતાથી સધિ થઇ કે મૂળગજા જીવ વિભાગનો ઘરો મૂકી દેવો, નજરાણુ અને લેણા પૈસા બદલ ૨૦ લાખ રૂપિયા લાહોર દરમાગને આપવા તે મિત્રાય વધારેલી બડલ્લી નિમમિત સમયે આખે જવી મૂળગજાને તે સમયે એ હંગવ વિગ્દ કશુ ન કવ્યુ, કલટો તેણે રેસિડેન્ટનો ઉપકાર માન્યો ૧

આ બનાવ બન્યા બાદ એક વર્ષ સુધી મૂળગજા સાતિ જાગવી ગયા તેની સાતિ જોઇ બધાને જણાયુ કે લાહોર અને મૂલનાનનો કબિઓ કામમને માટે શાન પડ્યો છે એ કબિઓ હવે કદી સજાગી કલવાનો નથી પરતુ મૂળગજા જે સતોષ દર્શાવતો હતો તે સ્થાયી ગયા નહિ થોડા સમયમા તેને એ સધિની સત્તો અકારી જણાવા લાગી, તે એટલે સુધી કે તેણે બધી જાનગમાથી મુન્ન થઇ મુલનાનની મુગાગીરી છોડી દેવાની ઇચ્છા દર્શાવી

નવેન્નર મામમા મૂળગજાને માબલ્યુ કે રેસિડેન્ટ હોન્નિ લારેન્સ પાળમ છોડી સ્વદેસ જવાનો છે મૂળગજા એ સમાચાર સાબળી પોતાની ઇચ્છા જણાવવા માટે લાહોર આવ્યો. પરતુ થોડા સમયે લાગર ન થઇ શકવાથી હોન્નિ લારેન્સને મળી શક્યો નહિ મૂળગજાને કામ ચલાવે રેસિડેન્ટ જાન લારેન્સને મળી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી જોન લોર્ગેન્સ તરતન માટે એ ઇચ્છા ત્યાગવાનુ સમજાવ્યુ મૂળગજા પાછો ગયો પણ થોડા મેજમા વળી લાહોર આવી, જોન

૧ Grounds of the Court's Judgement in convicting Dew in Moolraj of murder—Edwards. Punjab Frontier Vol II P 39-40

હોરેન્સને મળી રાજનામું મળુ કર્યું ગજનામું આપવાના એ કાગળો દર્શાવવામા આવ્યા હતા પહેલુ તો એ કે નવી સધિ મુજબ મહેસૂલ બાબતનો નવો બદોબસ્ત ગબચની ઉપજને બહુ ધોકો પહોચાડે છે, અને બીજુ એ કે હાહોર દગબારમા અપીલ કરવાનો હક હોવાથી પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવામા અડચણ પડે છે^૧ આ રીતે મૂળગજે અકળાર્ધ હાહોર દરબારપર રીતસર રાજનામું મોકલી આપ્યું હાહોર દગબારે મૂળરાજનું રાજનામું સ્વીકાયુ અને સરદારખાસિહ નામના એક માણસની તેની જગાએ નીમણુક કરી સરદારખાસિહ મુત તાન જવા તૈયાર થયો સરદારખાસિહને મૂલતાનનો કબજો લેવામા મદદગાર થાય એવા હેતુથી જોન્સ એન્ડ નામના સિવિલિયનને અને સુબાઈના સૈનિકદળના લેફ્ટેનેન્ટ એન્ડર્સનને પાચમે સૈનિકો સાથે મૂલતાન મોકલવામા આવ્યા

સરદારખાસિહ એ સૈનિકો સાથે મૂલતાન આવી પહોચ્યો મૂળરાજે કશો વિરોધ ન દાખવ્યો. તે આદરમાનપૂર્વક સરદારખાસિહ અને સનિકોને કિલ્લામા લાવ્યો તેણે નવા દિવાનના હાથમા કિલ્લો એપી દીધો ત્યારબાદ સરદારખા અને તેના સાથીએ કિલ્લામાથી બહાર નીકળ્યા કે તરત એકાએક બ્રિટિશ અમલદારો પર હુમલો થયો તેઓ સખત જખમી થયા મૂળરાજે આ બાબતનો કશો બદોબસ્ત કર્યા વિના પોતાના મહેલ તરફ ધોકો મેગવી મૂક્યો સરદારખાએ ધવાએલા અગ્રેજ અમલદારોને યોગ્ય સ્થળે પહોચાડ્યા

૧ Evidence of John Lawrence on Moolraj's trial—Edwardes, Punjab Frontier Vol. II 42 44

બીજે દિવસે બધા મૂલતાનીઓ જાહેર રીતે લડવા તૈયાર થયા રાત શરુ થતાજ મુલતાનીઓએ ધવાએલા અગ્રેજ અમલદારોના મકાન ઘેર્યા નિગમન, નિરાધાર અમલદારો ધવાયા છતા ખરા વીઝી માફક જીવન બચાવવા તૈયાર થયા પરતુ હલ્લો કરનારાઓ સખ્યામા વિપુલ હોવાથી તેઓતુ કશુ ન ચાલ્યુ એજ અને એન્ડર્સનના ધવાએલા શરીર પર ઘા પડવા લાગ્યા યોડા સમયમા બને જણા મગજુ શરણુ થયા

આ બનાવ બન્યા બાદ મૂળરાજે બીક ડોડી દીધી વીરત્વ અને ગ્લો-માદથી ને અધીરો બની ગયો તેણે સેનિકોને ગોલ્ડ્યા, બહાદુર અગ્રેજ સેનિકો સામે ટક્કર ઝીલવાની આકાશ તેના હૃદયમા વ્યત્ત કરના લાગી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેને સાહસિક, રજુદક્ષ અને ચતુર્શીલ બનાવ્યો તેણે પોતાની જિંદગી અદૃષ્ટને અધીન કરી ગ્લુમા ઝુકાવ્યુ

આ પ્રમાણે મૂલતાનમા લડાઈ જમી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બીજે શિખવિગ્રહ શરુ થયો આ યુદ્ધ બાદ પૂજ્યમાથી પૂજ્યપદેસરી રજુગિતસિહના પુત્રુ આધિપત્ય સદાને માટે કેવી રીતે હોપાયુ તે વાત હવે અમે જણાવીએ છીએ

બ્રિટિશસિહ ધીમે ધીમે પૂજ્ય પગ પોતાનો અધિકાર જમાવવા તૈયાર થયો સપ્તાસધુના પાણીથી ધોળાતા રાજ્ય પર તેની ભોગલાલસામય નજર દઢ બનવા લાગી જેને બહાદુર માણસો અધાપિ પર્યંત શિખ સમાજનુ ગૌરવ જળવતા હતા, તેઓને ધીમે ધીમે દુર ખસેડવામા આવ્યા. સ્ત્રીઓ પણ આ દરોર દડથી ન છૂટી. રેસિડેન્ટ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રી પુરુષોના ભેદ

જોયા સિવાય પોતાનો કંટો દડ ફેંચવા લાગ્યો મહારાણી ઝિન્દન સાહસિકતાની ભૂતિ હોવાથી સૌ પહેલા મેમિડેન્ટની કદાવજરે પડી ચૂકી હતી અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરી રહે એવા ધરાદાથી તેને મુસલમાન વસ્તીવાળા શેખપુરમ કેન્દ્રમાં આવી હતી પરંતુ ઝિન્દનના આવા શોચનીય પરિણામથી પગમ થયું નહિ, ક્રિટિક સત્તાથી બીડુ નહિ અમિ હુકમવાર લાગ્યા હતા, મુસલમાનના દગાએ એ અગ્નિને પ્રવૃત્તિ મ્યે, ઝિન્દન વગાઈ ગયા હેન્ટ આગળ અપરાધિની બની

મુસલમાનોના અગવાના સમાચાર જુલાઈ માસની રા.આતમા લાહોર પહોંચ્યા તે પહેલા મે માનમા મહારાણી ઝિન્દન પં કંગ્રેશન ગયવાનો આગેપ મુકાયો હતો અંગ્રેજ ક્રિટિક મનબકાએ જણાવ્યું છે કે મુસલમાનની ગરમ પહેલા લાહોર મુસલમાન. અંગ્ર સરકાર વિરુદ્ધ એક કાવત્ર ન્યાય હતું મહારાણીના કટલાક પ્રિય પાત્ર એ કાવત્રમાં બળ્યા હતા ક્રિટિક સરકાર ના તાનાના નિપાહો એને એવશ મનાવવા એ કાવત્રનો ઉદ્દેશ હતા પરંતુ એ કાવત્ર લામો વચ્ચે મુમ થુ નહિ ૨ મી હુકમના કટલાક નિપાહો-એએ આ વિષે પોતાના અમનદાનને ચતવતી અર્થ નિખ સનાપતિઓમાનો એક ખાનસિદ્દ, મહારાણી ઝિન્દન એક વિશ્વાસુ ગણાતો માણસ નાગમ તથા મે બીજા મનના કાવત્રના આગેવાન સાબીત થયા તરત જ પેલા મ આગેવાનને ત. રા.મને લાકડા લટકાવી દેવામાં આવી રેસિડેન્ટનું ૨૪ કલાક કાવત્રમાં ના આગેવાનો પગ ન પડ્યું, પણ આ તરફના નવા બાંધુ અકિત-

ઓને પણ જન-મોશનિકાલની સજા કરવામા આવી^૧ આ પ્રમાણે મુખ્ય અને ગૌણ અપરાધીઓને સજા કર્યાં આદેશિંગે મહારાણી જિન્દન પર નજર કરવી તેજે એક લીધું કે જ્યાં સુધી આ વીર-નારી જાહોગની નજીકમા હશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારને જ પરવા નહિ કે તે માટે તને પંજાબની મકાન દાકી કાઢવાની પેઠી કરવામા આવી મકાનુ તેમારું હતું શેખપુરનું નિર્જન બદીખાનું જિન્દનના સ્પર્શથી સજાર મની કઠણ હતું પણ રેસિડેન્ટના પ્રબળ પ્રતાપે પંજાબ રજીસ્ટ્રારની દની પ્રિયપત્નીને પોતાના હૃદયમાથી દૂર કરવા તૈયાર થયું માલક દિલીપસિંહ રેસિડેન્ટના હાથનું ગમકું હતો તેથી સર ફ્રેન્કિક કેપ્ટન સમવડ મળી નગરજી જિન્દનના દેશનિકાલના હુકમ પર દિલીપસિંહના નામવાળી સીલ ગોબરા લાગી, દબારના કેટલાક અમલદારોએ એ બ્રિટિન સૈનિકો સાથે એ હુકમ શેખપુર જિન્દનને પહોંચાડ્યો^૨ મહારાણી જિન્દને પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રની સહી સાથેના હુકમ માથે ચડાવ્યા તે નસીમ આધીન થઈ હમેશને માટે પંજાબ ડોડના નંયાન થઈ મહારાજ રજીસ્ટ્રારસિંહે જે ફરમારમા જિન્દનનું ગૌરવ રખાયું હતું જે જાહોગની અમાત્ય સમિતિ એક રખત તેના પ્રમથ પ્રતાપથી મૃત્તી હતી, તે દરમાગ, તે જાહોર છોડી શેખપુર જતા જિન્દને જે ઘેર મતાન્યુ હતું, તેવજ ઘેર તેણે પંજાબ છોડતા મતાન્યુ મહારાણી જિન્દને ઘેર રાખી પોતાની

૧ Kaye Sepoy War, Vol I P ૨૭-૩૦ Comp. Arnold's Dalhousie's Administration Vol 1 P ૪૬-૪૬

૨ Kaye, Sepoy War, Vol I P. ૩૦

ફેરવાયલી દશાના સાક્ષીબૂત શેખપુરના મકાનની વિદાય લીધી જે પંજબે તેને હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે છાતીપર ધારણ કરી હતી, તે પંજબથી એ અત્યારે વિસુખ થઇ. જિન્દન કુખસ ગિની સહચરીઓ સાથે કાયમને માટે શેખપુર છોડી ગઈ તેને પ્રથમ ફિરોજપુરમાં અને પછી બનારસમાં લઇ જવામાં આવી મહારાણી જિન્દન હિંદુઓના પવિત્રક્ષેત્રમાં ગંદી મેજર જ્યોર્જ એકઝેગર નામના એક બ્રિટિશ સૈનિકના રક્ષણ તળે દિવસો ગુળરવા લાગી.

આ પ્રમાણે રણજિતસિંહની પટરાણી દેશનિકાલ થઇ પંજબ સાન જલધિની માફક ધૈર્યથી પોતાની આધેષ્ઠાત્રી દેવીનું કુખ જોઇ રહ્યો આસુનું એક બિંદુ પણ તેની આખમાંથી ટપક્યું નહિ પંજબમાં બડબખેડા ન થયા, પંજબ યોગારૂઢ યોગી પુરપત્ની માફક નિથર બની જડનાથી ઢકાઇ રહ્યો હતો પરંતુ એ જડના ખરી જડતાનું સ્વરૂપ નહોતું તોફાન પહેલાની શાંતિ માથે પંજબની એ શાન્તિનો મુકાબલો કરી સકાય દિલીપસિંહ સુખમય બાલ્યાવસ્થાના તરંગપર હિંચોળા ખાતો હતો, જનનીનું આ કુખ તેના હૃદયને દોલાયમાન કરવાને અશક્ત હતું સસારથી અબખેડો બાળક રેસિ-ડેન્ટના કંઈવાથી જગ પણ દીક્ષગીઝ થયા વિના પોતાની માને અનગ સાગરને તળીએ જતી જેમ ગ્લો મહારાણી જિન્દન પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીની અતુલ મપત્તિ-પ્રાણાધિક પુત્રનો સ્વર્ગીય સહવાસ તણ કેદી બની સહદય અને સુક્ષ્મદર્શી વ્યક્તિ આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ કે બ્રિટિશ ઠાણાપણું હિંદના આશુક્ય અથવા ઇટાલિના મેદિયારેલિના શિયા છે ખન' બ્રિટિશ મરઠારના કોઇ કોઇ અમલદારો પણ કૂટ રાજનીતિની ગ્રાખી

કરારી ગયા છે ખરા' સહુએ પુરપો એમના સાહમ આગળ માથું નમાવશે, સભ્યતા અને ઈશ્વરતાને અભિનંદશે, પણ આ દૃઢ ગઝનીતિ આગળ કદી પણ માથું નીચું કરશે નહિ એ નીતિ નિષ્કામપણે બતાવતા છતાં પારકાનું હરી ભેરામાં મશગૂલ છે, અનામકન ભાવે વપરાતી છતાં ભોગલાલસાથી ભગ્ન છે, અને ન્યાયને અનુસરતી જણાતા છતાં બીજાનું અનિષ્ટ કરવામાં તત્પર છે એ બરિષ્મના મહા પુરપો આ નીતિખેત્ર માણુમાને કદી પણ જામા આપી શકશે નહિ પણ જનમ પણ આ નીતિની માયાથી મુજબ બની લાખે કાળ જડ બની નહિ નહિ તેના હૃદયમાં જે આગ વુધવાતી હતી તે થોડા રોજમાં પ્રયડ હુતાશન રૂપે પ્રગટી નીકળી ગુર ગોવિંદમહા પગબની નસે-નમમાં જે તેજ ઝેડ્યું હતું, તેની અલૌકિક શક્તિથી થોડાજ સમયમાં જડ પગબ એતનરૂપ બની ગયું ઝિન્દગને દેશનિકાલ કયાંનાદ થોડાજ રોજમાં પગબ અપૂર્વ મત્રશક્તિના બળવડે અપૂર્વ રાષ્ટ્રીય અભિ-માનના બળવડે, શરીરથી એ દૃઢ રાજનીતિ વિરૂદ્ધ ફાવાળજ સગમાની રહ્યું

જ્યારે એન્સ એન્ડ અને એન્ડર્સન મુલતાનમાં નવકર અ વન્થામાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે લેફ્ટેનેન્ટ એડવર્ડ્સ નામને એક ટ્રેનિક અમલદાર બન્નનો અંગેમન કરતો હતો. એન્સ એન્ડ એ મુલતાનના દિલ્લામાં ધવામાં પછી તરત એક ઝડપી ચાલના થોડાંવારને એડવર્ડ્સ અને મેનાપતિ કોર્ટસેન્ટના નામનો એક પત્ર આપી બન્ન તરફ મોકલ્યો. એ પત્રપર જનરલ કોર્ટસેન્ટના નામનું સગનામું કર્યું હતું. ૨૦ મી એપ્રિલે માગને વખતે એડવર્ડ્સ ડેગમા-જિબાનમાં પોતાના તબુમાં બેઠો. મેટો ચોરીના મુદ્દમાં સામજતો હતો, એ સમયે પેલા થોડાંવારે આવી કોર્ટસેન્ટના સગનામોનો પત્ર

તેના હાથમા આપ્યો. એડવર્ડસે પત્ર જરૂરી હોવાથી ફેરવ્યો અને વાંચ્યો નીચે એન્ની સહી હતી.^૧ મુલતાનમા પોતાના જાતબાઈ-ઓની ફરિયાનો વિચાર આવતા એડવર્ડસ અધીરો થઈ ગયો જેમ અને તેમ જલદી મુલતાન પહોંચી, ઠેરી રીતે પોતાના જાતબાઈઓને શત્રુના હાથમાંથી બચાવવા એજ તેનું લક્ષ્ય મન્યુ તે જ કાર્ય માટે બન્નુ આવ્યો હતો, તે કાર્ય બાબુએ મ્હુ એડવર્ડસે તગતજ રેસિડેન્ટ પર પત્ર લખી થોડું સૈન્ય તથા તોપો લઈ, સિંધુ નદી ઉતરી મુલતાન પામેનું લિયા નગર તામે ક્યુ આ મુસાફરીની શરુઆતમા એડવર્ડસે એજ પર એક પત્ર લખ્યો હતો. પરંતુ એ પત્ર મળે તે પહેલા એજ અને એન્ડર્સનના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હતા એડવર્ડસને આ સમાચાર લિયા નગરમા મળ્યા તે જોએને બચાવવા આટલી બધી ઉતાવળ કરી મુલતાનની લગોડગ આવી પહોંચ્યો હતો, તેમના મરણસમાચાર સાંભળી તેનો પિતો ઉઠ્યો તે વેગ વાળવા ખાતર, મૂલગજનો નાશ કરવા ખાતર આનું બની ગ્યો મુલતાન છૂટી મૂળગજનો નાશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો મુલતાનની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ દૂર ભાવલપુરનું ફ્રેશી ગઝ્ય આવેલું છે ત્યાંના નવામને અંગ્રેને સાથે મિત્રતા હતી એડવર્ડસે બ્રિટિશ સરકારના નામથી તેની પાસે મદદ માગી નવાબે વણી ખુશીથી પોતાનું સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા મોકલી આપ્યું એ સિવાય જનગલ કોર્ટલેન્ડ અને લેફ્ટેનેન્ટ લેફ્ટનુ સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા આવી પહોંચ્યું હતું હાહોમ્થી રાજા મેગસિહની સરદારી નીચે એક સિખસૈન્ય મુલતાનપર મોકલવામા આવ્યું, આ રીતે

ચો તરફથી એડવર્ડસને મદદ મળી એડવર્ડસ એ બધા સૈન્ય સાથે
 મુલતાન છૂટવા તૈયાર થયો એ દરમિયાન સર ફ્રેડરિક કેરિએ
 અમેજ સૈનિકોની એક ટુકડી મુલતાનપર મોકલવા માટે ૨૭ મી
 એપ્રિલે વડા મેનાપતિ લૉર્ડ ગૉર્ડને પત્ર લખ્યો લૉર્ડ ગૉર્ડ આ
 વખતે સીમલાની શીતળ હવાનો ખાફ આખી ગ્યો હતો તેણે આ
 સમય બરાબ માટે અનુકૂળ ન હોવાથી સૈન્ય મોકલવાનું મુલતાની
 રાખવાનો દુકલ દેશે. ગવર્નર જનરલે પણ આ વાતનું અનુમોદન
 આપ્યું પરંતુ વડા અધિકારીઓનો આ વિચાર રેસિડેન્ટને ન ગમ્યો.
 ગવર્નર જનરલ અને વડા મેનાપતિ સાથે રેસિડેન્ટને આ પ્રમાણે
 મતભેદ પડ્યો થી લુર્મટ એડવર્ડસ પણ ગુસ્સે થયો. એ અને જૂન
 માસ જેમ તેમ કરીને કાઢવા માદ જુલાઈ માસની શરઆતમા
 મુલતાનના કિલ્લાની રૂદના અને મુળરાજનું મળ વધતું જોઈ
 એડવર્ડસ રેસિડેન્ટની જાહેર રીતે મદદ માગી સર ફ્રેડરિક કેરિએ
 ૫મી આ વાત વડા મેનાપતિને જાહેર કરી આ વખતે પણ લૉર્ડ
 ગૉર્ડે પ્રથમને વિચાર ન ફેરવ્યા લૉર્ડ ડેલ્હાઈઝી અને સર જૉન
 ફિટલર નામના મેનાપતિએ પણ એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું
 પરંતુ આ ૫મને સર ફ્રેડરિક કેરિ હતાવળો બન્યો હતો વડી
 સરકારના ત્રણ પત્ર અધિકારીઓના અભિપ્રાયોએ તેના નિશ્ચયને
 ન આપ્યો તેમે ૧૦ મી જુલાઈએ સફસેનના રજીસ્ટ્રાર એડવર્ડમને
 વિગત પામતો નવ પોતાની જવાબદારીથી એમ્પસન બહીત
 નામના એક મેનાપતિને બ્રિટિશ સૈન્ય અને તોપો સાથે મુલતાન
 જવાનો દુકલ આપ્યો. બ્રિટિશ સૈન્ય મુલતાનનો ધ્વજ કબ્જા
 તૈયાર થયું

મૂલતાનની લડાઈ શરૂ કરવા માટે જવાબદાર કોણ હતું ? કોને માટે મૂલતાનમાં લોહી રેડાયું ? યુદ્ધના કેરથી જ્ઞાનશૂન્ય થઈ હશે અને માટે મૂળગજને જન્મભૂમિ તજવનાર કોણ હતું ? અમે ઇતિહાસતુ માન જાળવી એ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપીશું મૂલતાનની ગરબડ વિષે લક્ષ્યપૂર્વક ચર્ચા કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળગજ પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાની પદવીને લાયક ધીરજ ધારી રહ્યા હતા તેણે ધૈર્ય પૂર્વક લાહોર દરબાગે પોતાની અવસ્થા જણાવી હતી, રૈસિડેન્ટની મુલાકાત કરી હતી અને છેવટે પોતાનું ગજનામુ મજબૂર કંગવી નવા દિવાનને મૂલતાનનો અધિકાર સાધ્યા હતા આવી ધીરજ કદી પણ વિશ્વાસવાતની જનની હોઈ શકે નહિ, આવી સરજતા કદી પણ મલિનતાનો બાસ દરાવતી નથી મૂળરાજે કિશ્તાની સાથે સરદાર ખાનસિહને લડાયક સામગ્રી-મદક, તોપો વગેરે સોંપી દીધી હતી ^૧ જે મૂળરાજનો પ્રથમથીજ યુદ્ધ કંગવના વિચાર હોત તો તે દી લડાયક સામગ્રી પ્રતિપક્ષીના હાથમાં ભોળ નહિ જે એ બ્રિટિશ અમલદારો કિષામાં ધવાયા તેઓ પ્રતિ મૂળગજને મળ્યતા મતાવી હતી એન્સ એમ્ પોતે જણાવી ગયો છે કે મૂળગજના કાવતગથી અમે ધવાયા નથી ^૨ મૂળરાજની સજ્જનતાની આવી

૧ Moostappa Khan's letter to Herbert Edwards
A year on the Punjab Frontier Vol II P 120

૨ એન્સ એમ્એ ધવાયા બાદ બન્નમાં જનરલ કોર્ટેન્ટ અને હર્બર્ટ એડવર્ડસને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં આ વાક્ય હતું - 'મને નથી લાગતું કે મૂળરાજ આમાં છે' - Herbert Edwards - A year on the Punjab Frontier Vol II P. 78.

સાબીતિઓ છતા કેવળ સર ફ્રેડરિક કેરિના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે મુલતાનની લડાઇ સળગી ઉઠી હતી સર ફ્રેડરિકે મુળગજની અધી સપાત જામ કરી તેની પાસે ઈગ વર્ષનો હિસાબ માગ્યા હતા મુળગજે જવાબ આપ્યો કે “હું માગ પિતાના સમયના કામગીરો શી રીતે ગણૂ કરી શકું ? તે કામજો નો સડી ગયા છે, અગર ગૂમ થયા છે ” એ વચનો પૂરા કર્યા બાદ મુળગજનું હૃદય નિરાશાના વોગ અધઃકારથી ઢવાઇ ગયું, તેની નાડીઓમા લોહીની ગતિ ધીમી પડી ગઈ, ગેસિટેન્ડને પોનાની પડતીનો અધિનાયક જાણી તેણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે ‘ હું આપને તરફે ‘હું મુળગજના’ આ વચનો પરથી કોણ કહે કે તે કાવતગમો હતો ? તેને મગવાખોર કહી તેણે પવિત્ર ઇતિહાસના નામપર કલક ચઢાવવા નૈયા છે ? પરંતુ નવાહની વાત એ છે કે નમ્રતા બતાવ્યા છતા ફ્રેડરિક કેરિનું પતથ જોનું હૃદય ન પીગળ્યું તેણે મુળગજની વિનંતિનું લક્ષ ન આપ્યું બેન્ન એન્ડ અને એન્ડર્સન મુલતાનિઓના બળવાને લીધે માર્યા ગયા બેન્ન એન્ડએ મૃત પહેલ આ વાત ન્યપ્ત રીતે જણાવી છતા મર ફ્રેડરિક કેરિએ મધિા દોષ નાખ્યા મુળગજપર તેણે મુળગજનો નાન દગા લાડોથી અગ્રેજ મૈન્યની એક દુકડી મોકલી વડા એનાપાનિ અને ગવર્નર જનરલની મના છતા તે પોનાના નિશ્ચયથી ન હોયે મર ફ્રેડરિક કેરિ કોણ ? એક દિવાની ખાતાનો અલમ્બાગ માત્ર આનરેમલ લોર્ડ ગૌડ કોણ ? હિંદમાના વિતાગ સંબંધો વડો સેનાધિપતિ ? એક લડાઈથી બિન

૧ Torrens Empire in Asia P ૭૩૭ Comp Ar
nold's Delhousie's Administration Vol 1 P 65-66

૨ Sir Charles James Napier-Defects in the
Indian Government P 222

અનુભવી દિવાની ખાતાના અમલદારે પોતાના અનુભવી અધિનાયકના વચનને ઠેલી મૂળરાજને યુક્ત કરવા નોતર્યો ।

અંગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે મૂલનાનપગ ચડ્યું, ત્યારે મૃગગજ નેની સામે લડવા તૈયાર થયો, તેમા મૂળરાજને દોષી કરાવાય તેમ નથી રેસિડેન્ટ જ્યારે મધા દેવનો ટોપસો તેનાપગ ઢોળી પાડવા માગેનો હોય, તો પછી પોતાનો બચાવ કરે એ ખરા વીગ્નુ લક્ષણ કે મૂળરાજ સાથે લડાઈ ચયા પહેલા લાહોરનું વાતાવરણ ડટ મજનીતિમય બની ગયું હતું, એ રાજનીતિમા બીજા સિખવિમ્બહના કારણે છુપાત ગલા હતા વાસ્તવિક રીતે બીજા સિખ વિમ્બહના કારણે દર્શાવતા આ ત્રણ કારણોને મુખ્ય માની રાકાય — પંજાબમાથી મહારાણી ઝિન્નનો દેશનિકાલ, મહારાજ ફિલીપસિહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામા રેસિડેન્ટની આનાકાની, અને સગદાર છત્રસિહ નાથે કેપ્ટન એમટ અને રેસિડેન્ટ ડી ગેરવર્નલ્યુક ૧

મહારાણી ઝિન્નને પંજાબમાથી દેશનિકાલ કરી કેવી રીતે બનાગસ મોકલી ને વાન અમે પહેલા જણાવી ગયા છીએ ખાલસા સૈન્ય તેને માતાની પેઠે ચાહતું તેની આવી દુર્દશા જોઇ લરદગ બહુ ઉશ્કેરાયુ હતું એટલુજ નહિ પણ પંજાબના મધા ગહેવાલીએ મહારાણીને દેશનિકાલ કરી સરકારે પોતાનું અપમાન કયુ કે એમ

૧ Major Evans Bell, Retrospects and prospects of Indian Policy, P 102 Comp-Torrens-Empire in Asia Chap XXIV

૨ Arnold, Dalhousie's Administration, Vol I 115

માનતા હતા રાખ સેનાપતિ શેરસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશ-
નિકાલથી એટલો બધો દીલગીર થયો હતો, કે તેણે ચોકખે ચોકખુ
જણ્યારી દીધું હતું કે “ધિરગીઓએ કેવા જીલમથી, વિશ્વાસધાતથી
અને કપટથી પરભોક્તાસી મહારાજ રણજીતસિંહની વિધવા પટરાણીને
દેશનિકાલ કયા છે, અને આ રાજ્યના ભોકેને આકળાવ્યા છે તે
બધા સારી રીતે સમજ ચૂક્યા છે આખા પંજાબમાં, સમસ્ત
સિખપ્રજામાં હુકામાં સમસ્ત પૃથ્વીમાં આ વાત જાહેર થઈ અહીં છે
કે તમારે પંજાબીઓની માનાન્ધ્ય મહારાણીને કેદ કરી, હિંદુસ્તાનમાં
દેશનિકાલ કરી સધિ તોડી છે તેઓના જીલમથી શિખો એટલા
તો પિડાય છે કે અમારો ધર્મ નષ્ટ થાય છે, અને અમારું રાજ્ય
પહેલા કળા દિનપ્રતિદિન ઓગળતું જાય છે ”

કામુવના અમીર હોગ્ગ મહમ્મદે પણ મહારાણી ઝિન્દન તરફ
અગ્રેનએ ચલાવેલી વર્તણૂકને શિખોના અસતોષનું મુખ્ય કારણ
માન્યું છે તેણે કેપ્ટન એબટને લખેલા પત્રમાં ચોકખુ જણ્યોવ્યું
હતું કે “મહારાજ દિલીપસિંહની માતા ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરવાથી
નિષ્પ્રજાતિ દિનપ્રતિદિન બરકેગતી જાય છે ” એટલુંજ નહિ પણ
નન્ ફ્રેન્ચિઝ કેંગે જાતે ઇ. સ. ૧૮૮૮ની ૨૫મી મે ને રોજ ગવર્નર
જનરલને લખી જણાવે છે કે “સનાપતિ શેરસિંહની છાવણીમાંથી
નમાચાર આવ્યા કે મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલની વાત
સાંભળી બાલના નૈન્ય આતિશય ફરકેરાઈ ગયું છે તેઓ કહે છે, કે

1. Torrens' Empire in Asia, P 340 - 341 Comp.
Retrospects and prospects & C. P 108 Punjab
Papers 1849, P 362

“જિન્દન ખાલસા સૈનિકોની માતા હતી, તેઓને દેશનિકાલ કઠવામાં આવ્યા છે અને મહારાજ દિલીપસિંહ અંગ્રેજોના હાથનું રમકડું છે તો પછી અમે કદી મૂળરાજની વિરુદ્ધ હથિયાળ પકડશું નહિ”^૧ આ શુન્સાનું મારણ શું ? કોના દોષથી આખું પંજાબ ખગલગી વડ્યું ? અમને લાગે છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિ આ બધાનું મૂળ છે. સર ફ્રેડરિક કેરિએ પ્રતિનિધિ સભાની સપર્ણ વિરુદ્ધતા છતાં કેવળ ગવર્નર જનરલની ક્ષેપિત મજૂરી મેળવી મહારાણી જિન્દનને દેશનિકાલ કરી હતી. જેણે હમેશા બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખી હતી, જેણે હમેશા બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ સન્નિવૃત્તિ દર્શાવી હતી તે પ્રિયમિત્ર રણજિતસિંહની વિધવાને તેના પ્રિયપુત્રથી જુદી પાડી ગવર્નર જનરલે એક અપરિચિત, અજાણ્યા ધ્યાનમાં દેશનિકાલ કરી. મિત્રતાનું કેવું શોચનીય પરિણામ!^૨

કે વગેરે ઇતિહાસકેષેષકો મહારાણી જિન્દન પર બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું ચલાવેના આરોપ મૂકે છે.^૩ સર ફ્રેડરિક કેરિ પણ આવો આરોપ મૂકે છે.^૪ પણ ટોરેન્સ વગેરે નિષ્પત્તિપાતી

૧ Punjab papers, 1879 Comp Retrospects and Prospects & P 108

૨ Retrospects and Prospects of Indian Policy, P 103.

૩ Retrospects and prospects & P 106

૪ History of the Sepoy War. Vol. I P 30

૫ Retrospects and Prospects & P. 104
Comp Punjab Papers 1849. P. 168

લંબકો કહે છે કે બ્યારે રેસિડેન્ટના હુકમથી મહારાણીના કાગળપત્ર અને બીજી વસ્તુઓની શોધખોળ થઇ ત્યારે કાવતરા દર્શક અમર બીજી જાનના કોઇપણ ખરાબ અભિપ્રાય સ્વયં વસ્તુ મળી આવી નહિ^૧ આ બાબતમા ફ્રેડરિક કેરિ પોતે કહે છે કે “ જો કે જિન્દનના કાવતરા સંબંધની કોઇ પણ સાબીતિ મળે તેમ નથી, તોપણ પરિસ્થિતિ જોતા જણાય છે કે બ્રિટિશ મરકારનું માન અને મર્યાદા ટકાવી રાખવા ખાતર એ બાબતમા આપણને મંદેહ રાખવાનો અવકાશ નથી ”^૨ આ પછી અષ્ટજણાય કે કે સર્જ ફ્રેડરિક કેરિએ મહારાણી જિન્દનને દેશનિકાલ કરી મહારાજ દિલીપસિંહને હાથમા ગાળી પંજાબનો કારભાર ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગર્વનર જનરલે જિન્દનને દેશનિકાલ કર્યા બાદ તેનું વર્ધાસન પણ નટાડ્યું હતું બાહ્યગમલની સધિ મુજબ મહારાણી જિન્દનને ૧૫૦૦૦૦ રૂ નું વર્ધાસન આપવાનું નક્કી થયું હતું શેખપુરમા કેફ કરતી વેળા એ આકરો ૪૮૦૦૦ નો કર્યો હતો, અને બનારસ દેશનિકાલ કર્યા બાદ દયમના એકજ લીટાથી એ આકરો ધટી ૧૨૦૦૦ નો થઇ ગયો હતો. એ સિવાય દેશનિકાલની સજા મળી હોવાથી રેસિડેન્ટે જિન્દનના બધા દાગીના પણ જપ્ત કર્યા હતા^૩ આ પ્રમાણે રાજમાતા

૧ Empire in Asia, P 343 Comp Retrospects and Prospects &c. P 107-108 Punjab papers P 253-260

૨ Empire in Asia, P. 342

૩ Empire in Asia, P. 4 3 Comp. Retrospects and Prospects &c PP 106-107. Punjab Papers, 1849, PP 179, 577, 263, 575.

તમ્મ અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવવામા આવી બીજા શિષ્ય વિદ્યાર્થી
મુખ્ય કારણ આ બનાવ હતો રણજિતના સભ્યના બધા અમલદારો
મહારાણીના દેશનિકાલથી પોતાનું અપમાન થયું સમજવા લાગ્યા
બધા આ મનાવને દિલીપસિંહ અને પંજાબના શિષ્યનાં બંધની
પડતીનું પૂર્વ લક્ષણ ગણવા લાગ્યા. રણજિતસિંહ જીવના શ્રીદેશ
નરકાર તેના તરફ ભિન્નતા દર્શાવ્યા કરતી હતી અત્યંત રણજિત
વિના તેની પત્ની દેશનિકાલ થઈ આજે રણજિતની પટનાણી
શ્રીદેશ સગરની કેદી હતી, આજે રણજિતનો પુત્ર શ્રીદેશ
સગરના હાથનું ગમકું હતો.

શિષ્યવૃંદન બહુ કાળથી દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી
કરવામાં શ્રીદેશ રેસિડેન્ટની આનાકાનીનું હતું સંદેહ છનમિત
હાજરાનો શાસનકર્તા હતો વય અને ગુણોમા ચઢીઆતો હોવાથી
શિષ્યસમાજમા તે આગેવાન ગણાતો હતો તેને પુત્ર શિષ્યનાપતિ
શેરસિંહ પણ ઉદાર અને મહાદુર લાગ્યો હતો મહારાજા દિલીપ
સિંહની સાથે સગર છત્રસિંહની દીકરી એટલે શેરસિંહની કેનને
વિવાહ થવાનો હતો વિવાહ કરનારે વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવા
માટે લાહોર દરબારમા રેસિડેન્ટ આગળ રીતમર અન્ન ગુજારી
મનાપતિ શેરસિંહને મેજા એડવર્ડસની મદદમ મુનતાન મોકલવામા
આવ્યો હતો પોતાની ખેનના વિવાહ બાબત તેને એડવર્ડસ સાથે
વણી વાતચીત થઈ એડવર્ડસ જોવો લડકો હતો તેવોજ નાન
નીતિજ હતો તેણે ૨૮ મી જુલાઈએ એ વિષય લખવામ કૃપણી
અંગળનું નમર્યન કરી એ બાબતમા સગર શેરસિંહનો અનિષ્ટાચ

રેમિડેન્ટને લખી જણાવ્યા^૧ પત્રમાં વખતુ હતુ કે “ હાલમાં લોકોમાં એવો નિશાઃ ફેલાયો છે કે સ્વિટ્ઝરલંડમાં હાલની સ્થિતિનો લાભ લઈ પંજાબ ખાલના દુશ્મને આવા સમયમાં જો મહાગજને પરજીવવામાં આવે તો સ્વિટ્ઝરલંડ સધિની ગતો પાળવા માગે છે એવો નિશાઃ પંજાબમાં ફેલાય ખરો^૨ એવા પગલાથી લોકોના હૃદય નફી રાત થશે^૩ નો ફ્રેન્ક કેરિન આ પત્ર મળતા તેણે મૌખિક નિગ્રાયાગમાં મળ્યા રાખી નહિ તેણે વચન આપ્યુ કે દરમિયાનમાં મળ્યા માથે આ ગામતમાં^૪ મનવન ચનાવીન તેણે એ પણુ નીકાલુ કે સ્વિટ્ઝરલંડમાં મહાગજની દિલીપાનહ તથા તેમના અનુરૂપનુ નુમ વધારવા તત્પર છે^૫ પરંતુ તે એકિયાવેનિતો સિદ્ધ હતો તેણે ને ગજનીનિતી દમથી આગળ લખતા જણાવ્યુ કે ‘દિલીપસિદ્ધનો’ નિવાહ કંઈવાની મજૂરી આપતા પંજાબની આતુ અતે ભવિષ્યની ગજનીનિતી વચનો પગારી, એમ મને જણાતુ નથી કંઈપણ અને દરખાસ્તની સમવડ મુજબ જમે તે સમય મહાગજનો નિવાહ થાય એમાં મને કંઈ આપતિ નથી ”^૬ જેઓ મળ્યા

૧ Retrospects and Prospects, &c P 110 Comp Empire in Asia P 343

૨ Retrospects and Prospects, &c P 111 Comp Punjab papers 1849 P P 270, 271 Empire in Asia, P 343-344

૩ Ibid P III Comp Empire in Asia, P 344

૪ Ibid P III-112 Comp Punjab papers, 1849 P P 270-73, and Empire in Asia, P 334

પ્રકૃતિના છે, તેઓ રેસિડેન્ટના આ લખાણથી અને તેની સરલતાથી બહુ મુખી થશે પરંતુ જેઓ દુર્બોધ્ય રાજનીતિનું રહસ્ય જાણવાને સમર્થ છે, તેઓ સમજી શકશે કે રેસિડેન્ટ પ્રત્યુત વિવાહની મંજૂરી આપી શેગસિહની સાથે દિલીપસિંહને ગાઢ સમાગમમા લાવવા માગતો નહોતો, દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવાને માટે લાહોર દગ્ગાર હજુ સુધી નિશ્ચય કરી શક્યો નહોતો આ પરથી જણાતું હતું કે શિખોના હાથમાથી પંજાબ જવાની તૈયારી થઈ રહી હતી આને જે રજુગતનું નામ્ય ગણાતું હતું, તે કાયે ફિટિંગ મન્યના લાલ રંગથી ગાઢ ફિટિશ આચાર વિચારનું ગમણુગ્ધાન બનવાનું હતું

રેસિડેન્ટનો આ જવાબ મુવતાન પહાચ્યો હાર્બર્ટ એડવર્ડમે આ વિગત શેરસિંહને જણાવી શેગસિંહે હાજરામા પોતાના પિતાને એ વિગત લખી જણાવી સરદાર છત્રસિંહ મહારાણી ઝિન્દગના દેશનિકાલથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો તેવામા પોતાની પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગમા રેસિડેન્ટની આ ડખલથી તેનો ગુસ્સો સોગણો વધી ગયો તે સમજી ગયો કે રેસિડેન્ટ દૂષી રીતે જે તૈયારી કરી ગયો છે, તેથી જેમ બને તેમ જલદી પંજાબ કંપનીનો મુલક થઈ જશે પ્રહાર પર પ્રહાર પડવાથી ત્વદેશવત્સલ દુહ શિખ સરદારનું હૃદય વલોવાઈ ગયું તે આ વિષત્તિમાથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિને બચાવવા તૈયાર થયો તેણે પ્રતિગા લીધી કે બ્યાસુધી ગુરુ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પવિત્ર થયેલા લોહીનું ગિરુ પશુ મારા શરીરમા વહેતું હશે, ત્યાસુધી હું પંજાબની સ્વતંત્રતાનું ગદાણું કરીશ આવો દંડ નિશ્ચય કર્યા છતાં તે ફિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાળ પકડી લેતો થયો નહિ. તે સંધિની

શરતો બરાબર પાળતો હતો પરંતુ એ પ્રયાસ લાભોકાળ ચાલ્યો નહિ છત્રસિંહે અતિશય અપમાન ખમ્યુ અને એ અપમાનને લીધેજ બીજા શિખવિગ્રહ યાદી નીકળ્યો એ અપમાન એજ બીજા શિખવિગ્રહનું ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ હતું

અમે ૫૫મ જણાવ્યું છે કે સમ્રાટ છત્રસિંહ હાજરના સુખો હતો કેપ્ટન ઍબટ નામનો એક રેસિડેન્ટનો મદદનીશ ત્યાં તેના સલાહકાર તરીકે મૂકેલો કેપ્ટન ઍબટ વહેમી અને આળસુ હતો અનુચિત અપ્રામાદ તેના હુકમને એવી તો ચીટી વળાડતી, કે એકાદ વર્ષ પહેલાં દિવાન જવાલાસિંહ નામના એક પ્રતિષ્ઠિત શિખ તરફ તેણે કેવળ સદેહવશ થઈ બહુ ગેરવર્તણૂક ચલાવી હતી તે વખતના રેસિડેન્ટ સર હેલ્વિ વારેન્સ તેના એ કાર્યથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો હેલ્વિ વારેન્સે એ માનના ગવર્નર જનરલને લખ્યું હતું કે “ કેપ્ટન ઍબટ એક નિત્ય અમલદાર કે પરંતુ તે દરેક માનને કલટી રીતે બુઝાવે છે મને લાગે છે કે તેણે સમજ્યા વિના દિવાન જવાલાસિંહના તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવી છે ” તેણે દિવાન જવાલાસિંહના સબખા લખ્યું હતું કે “ હું કેવળ એનેજ બલા માણસ તરીકે જાણ્યું છું એ કેળવણી, અનુભવ અને સમયાનુકૂળ વર્તન માટે ખરેખર માન આપવા લાયક વ્યક્તિ છે ” ત્યાગબાદ સર ફ્રેડરિક કેરોના સમયમાં એક ઝંઘાલિલ નામનો શિખ સરદાર ઍબટ સાહેબની અકૃપાનુ પાત્ર બન્યો સર ફ્રેડરિક કેરોએ એ માટે કેપ્ટન સાહેબને સારી પેઠે

૧ Retrospects and Prospects of Indian Policy
P 113 Punjab apers, 1849, P 30 Comp Em-
pire in Asia, P 344

ધમકાવ્યા તેણે એમટને લખી જણાવ્યું કે ‘ તમારો શક તદ્દન ખોટો છે જે સરદાર પ્રતિ તમે મદદ રાખો છો, તે એકચિત્તે, સાવચેતીપૂર્વક મારો હુકમ પાલન કરતો આવ્યો છે ’^૧ આવો વહેમી અને દેષી માણુમ ક્રિટિક રેમિડેન્ટના મદદનીશ હતો આવા અધીગ પ્રુપના હાથમા ભારે જવાબદારીનું કામ માપવામા આવ્યું હતું

નીતિશાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે સ્વભાવ બધા મુજોને ઢાકી દે છે કેટલે એમટ એ વચનના ક્રાહગણુ ૩૫ હતો સગ હોત્રિ લોરેન્સ અને સગ ફેડકિ કેગિના ઠપકાથી પણ એમટનો સ્વભાવ ન સુધર્યો મુલતાનના બળવા પછી કેટલે એમટના રહેમી અને કચ્છમા નવો વહેમ નિપજ થયો તેના મનમા એ ચાતની ગ્રહા પેસી ગઈ કે સગદાર છત્રમિહ મૂળરાજ સાથે મળી સમગ્ર પંજાબમાથી અગ્રેજોને ઢાકી કાઢવાની પેન્વી કરી ગયા છે આ વિચાર ધીમે ધીમે એવા ગ નીર બનતો ગયા, કે એમટ સાહ્ય છત્રમિહને કાવતગખોર અને વિશ્વાસઘાતી માનવા લાગ્યો અને પોતાનું નહાણુ છત્રસિહના રહેઠાણુથી ૩૫ માઇલ દૂર લઈ ગયો છત્રમિહ સાથેનો સમઘ તેણે ખુસ્તી રીતે નોડ્યો ^૨

સરદાર છત્રમિહ બધો આદમી હતો સગ જૉન લોરેન્સે

૧ Retrospects & P 114 Empire in Asia
P 145 Punjab, Papers 1849 P 128

૨ Retrospects and prospects, P 113 Empire in Asia, P. 141-145, Punjab papers 1849, P 279 2 5

(મહાત્મા દ્વારે) એક વખત કહ્યું હતું કે “છત્રસિંહ તદ્દન નિર્દોષ સ્વભાવનો અને ખૂબ જમાનાનો માણસ છે”^૧ પરંતુ કૅપ્ટન એબટ જેના તરફ વફા લાવતો તેની વર્તણૂક સંબંધી હજારો સારા અભિપ્રાયોને ઉત્પન્ન કર્યાં. આથી છત્રસિંહ તરફનો એબટનો દ્રેષ ધીમે ધીમે વધતો ગયો, સગ જૉન દ્વારે-સ વગેરેના સારા અભિપ્રાયોથી એ દ્રેષ ઓછો થયો નહિ.

સૈન્યની એક ટુકડી મુલતાન જવા માટે તૈયાર થઈ છત્રસિંહના એકાલ્પ પાસે આવેલા પશ્ચિમ નામના ગ્રામને પહોંચી હતી જોગસ્ટ માસના પહેલા અઠવાડીયામાં કૅપ્ટન એબટ અત્યાનંદ શાસન કરતાંથી છુપી રીતે હાજરાના હથિયાર બંધ મુસલમાન ખેડૂતોને એકત્ર કરી, કુરકેરી, એ ટુકડીને અટકાવી ૬૬ જોગસ્ટે એ બળવાખોર મુસલમાન સૈન્યે છત્રસિંહનું રહેઠાણ હરિપુર ધેરું^૨ છત્રસિંહના તાબામાં કૅપ્ટન કૅનારા નામનો એક અમેરિકન હાજરાનો સેનાપતિ હતો છત્રસિંહે બળવાખોરોને દબાવવા તેને હુકમ કર્યો કૅનારાએ કહ્યું કે કૅપ્ટન એબટની રજા વગર હું તેઓની વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડીશ નહિ બીજી વાર હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ કૅપ્ટન એબટ જાણતા નથી કે તોપો બળવાખોરોના કાથમાં જતા કેવો અનર્થ થશે ” આ રીતે સેનાપતિએ બીજી વખત શાસન કરતાં હુકમ ન માન્યો છેવટે સિખ સૈન્યની બે પાયદળ ટુકડીઓ છત્રસિં-

^૧ Retrospects and prospects, P 114, Comp Empire in Asia. ૩45 Punjab Papers P ૩34.

^૨ Retrospects &c 115, 116 Comp Empire in Asia, P ૩45

હનો હુકમ બજાવવા માટે મોકલવામાં આવી કુનોરાએ પોતાની તોપો તૈયાર કરી હવાલદારને ગોળા છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ હવાલદારોએ હુકમ ન માન્યો. કુનોરાએ તેમના એકને પોતાની તરવારથી કાપી નાખ્યો અને પોતે તોપ સળગાવી સુભાએ તોપનો ગોળો ધારેલે સ્થળે ન પડ્યો. કુનોરાએ ફરીથી બે શિખ સૈનિકો તથા પિસ્તોલ ફાડી એ દરમિયાન સૈનિકોએ ગોળી વડે કુનોરાને મારી નાખ્યો.^૧ તટસ્થ વિચાર કરનાર કુનોરાને થયેલી સળ વ્યાજબી લેખશે. પરંતુ કેપ્ટન એમને આ હત્યાને પેશોગમિહના ખૂનની માફક છૂપા ખૂન તરીકે જાહેર કરી^૨, અને છત્રસિહને ખૂની ઠગની તેના પર બધા દોષનો

^૧ Retrospect &c P 116 Comp Empire in Asia, ૩૬૬, Punjab papers, 1849. PP. 280, 301, 303.

^૨ Ibid, P 116, Punjab papers, P 302. રણજિતસિહના વારન તરીકે જે જે વ્યક્તિઓએ રાજમાદીનો દાવો કર્યો હતો, તેઓમાંનો પેશોગમિહ એક હતો. તેણે અને તેના ભાઇ કાશ્મીરસિંહે પોતાના હક માટે શિયાળકોટમાં લાહોર દરબાર વિરુદ્ધ મક ઉઠાવ્યું. ૧૮૪૫ ના માર્ચમાં પેશોગમિહ ફરી હથિયાર પકડ્યા નસીબના ધણા પક્ષદા બાદ ગુલામ માસના છેવટના બાગમાં તેણે સિંધુ નદીપર આવેલા અટકના કિલ્લાપર હસ્તો કર્યો. પરંતુ ત્યાં બાદ એક માને છત્રસિહના હાથ નીચેના લશ્કરે એને ધેર્યો લાહોર દરબારના તે વખતના વજીર મહાગણી ઝિન્દનના ભાઇ જહોરસિંહની આગ્રાથી તેને કારાગારમાં મારી નાખવામાં આવ્યો. એ કાર્ય માટે સૈનિકોએ કરકેરાઇ જઈ જહોરસિંહને ગોળીએ માર્યો. આ પરથી જણાય છે કે આ ખૂન માટે સરકાર છત્રમિહ જવાબદાર

ટાપશો ચડાવી રેસિડેન્ટને પત્ર લખ્યો. સર ફ્રેડરિક ફેરિએ આ બાબતમાં પૂરેપૂરા સમાચાર મેળવી ધીરજ અને ગભીરતાથી કંટન એબટની શરિયાદ એરબ્યાનજી હરાવી તેણે એબટને ચોકખે ચોકખું જણાવી દીધું, કે “પ્રસ્તુત બાબતમાં આપે જે મત બાધ્યો છે, તે મત સાથે હું મળતો થઇ શકતો નથી મગદાર છત્રસિંહ હાજરાનો કુખો છે બધા ફાજદારી કાર્ય કરવાના તેમને અધિકાર છે શિખ સૈનિકોના બધા અમલદારો તેનો હુકમ માનવાને બંધાયલા છે આપ કેનોગના ખૂનને પેશોરાસિંહના ખૂન સાથે સી રીતે સરખાવો છો તે હું સમજી શકતો નથી”^૧ હાજરામાં આ ગડબડ મચી રહી હતી, તે મૂલતાનમાં શેરસિંહે જાણ્યું પોતાના પિતા તરફ કંટન એબટનું વર્તન જોઇ શેરસિંહ બહુ ગુસ્સે થયો એજર એડવર્ડએ કહ્યું છે કે “શેરસિંહે પોતાના પિતાના પત્ર બતાવી આ સબધમાં ધીરજથી ધણી વાતચીત કરી અને આ બાબતમાં છત્રસિંહનો ન્યાય ચુકવવાની મારી પાસે માગણી કરી”^૨ રેસિડેન્ટની ઘરઆતની વર્તણૂક જોતા જણાતું હતું કે તે આ બાબતમાં નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી છત્રસિંહને નિર્દોષ ઠરાવશે છત્રસિંહ પોતાના અચાવ માટે બળવા-નફોતો—

Lionel James Trotter's History of the British Empire in India Vol I P 42-43 Comp Retro-
spects and prospects &c P 116, note.

^૧ Retrospects and prospects &c, P 117.
Punjab papers 1849, P. 313

^૨ Ibid, P 123-124 Punjab Papers, 1849,
P. 294. Empire in Asia P 347

ખોરોને દબાવવા સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તેથી ન્યાય તેના પક્ષમાં હતો. પણ એ બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. રેસિડેન્ટે છત્રસિંહને નિર્દોષ ન ઠરાવ્યો. રેસિડેન્ટે એ સબધમાં કંઈ ફેસલો ન આપ્યો. તેના હુકમથી કેપ્ટન નિકલ્સન આ બાબતની તપાસ કરવા લાગ્યો. તેણે કેપ્ટન એમનના પક્ષે સમર્થન કરી રેસિડેન્ટને લખ્યું, કે “સરદાર છ સિંહની વર્તણૂક અનિશ્ચય શક્ય છે અને લાગે છે કે તેને પદવી પરથી બરતરફ તરી તેની જગીર જતલ કરવી એજ આ મુદ્દાને યોગ્ય સજા છે અને લાગે છે કે આપ પણ આ બાબતમાં એકમત થશો.”

રેસિડેન્ટે વગર વિચાર્યે આ કઠોર ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. ૨૩મી ઓગસ્ટે તેણે કેપ્ટન નિકલ્સનને પત્ર લખ્યો, તે મુજબ છત્રસિંહને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. તેની જગીર મજૂત કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ સમ્રાટ છત્રસિંહ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના કુટિલ કૌશલમાં ફસાઈ બરતરફ થયો-શૂંટાયો. જે દિવસ રેસિડેન્ટે કેપ્ટન નિકલ્સનના વિચારને અનુમોદન આપ્યું તેજ દિવસે તેણે મેજર એડવર્ડસને લખ્યું હતું, કે “સમ્રાટ છત્રસિંહ જે કાર્ય કર્યું છે તે કેવળ કેપ્ટન એમન તરફના અવિશ્વાસ અને ભયને લીધે કરવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એ કાર્યનું બીજું કંઈ કારણ નથી શેફ્ટનેન્ટ નિકલ્સન અને મેજર હોરેન્સ આ બાબતમાં મારી સાથે

૧ Retrospects and prospects &c P 126 Comp. Punjab papers, 1849 P 295

૨ Retrospects and prospects &c P 126, Comp. Punjab Papers 1849, P 297

મળતા થયા છે,^૧ તેણે મુખ્ય સેનાધિપતિને પણ લખ્યું હતું, કે “લેફ્ટેનન્ટ નિકલ્સન કૈનારાના મરણને ખૂનની પદ્ધતિમાં મૂકે છે તેના મત મુજબ છત્રસિંહ ખુનીઓનો સરદાર છે આ પરથી મને લાગે છે કે તે કૈનારાના મરણનું વૃત્તાંત બરાબર બજાવતા નથી.”^૨ એ સિવાય જે દિવસે રૈસિડેન્ટ છત્રસિંહની સળ અમલમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી તેને બીજે દિવસે એટલે ૨૪ મી ઓગસ્ટને રૈજ કૅપ્ટન ઓર્બ-ટના અનુમોદન છતાં કૈનારાના મરણને છૂપા ખૂન તરીકે લેખવાની ના પાડી હતી.^૩ આ રીતે રૈસિડેન્ટ એક તરફથી છત્રસિંહને નિર્દોષ ગણવા લાગ્યો, અને બીજી તરફથી નિકલ્સનના ઠરાવને કમ્યુલ કરી છત્રસિંહનું સર્વાન્વ લૂટી લેવા તૈયાર થયો.

૪ થી સપ્ટેમ્બરે રૈસિડેન્ટે આ બાબતમાં વડી સંસ્કારને પત્ર લખ્યો કે “મેં છત્રસિંહને શાસીની સળથી મુક્ત કરવાનું અને તેના કારભાર બરાબર તપાસવાનું વચન આપ્યું હતું.^૪ જેને નિર્દોષ ગણી વડા સેનાપતિને પત્ર લખાય છે, તેજ છત્રસિંહ પાછો શાસીની સળને લાયક ક્યાથી થયો - જેથી રૈસિડેન્ટને એ સળમાંથી બચાવવાનું વચન આપવું પડ્યું ? વળી જેને આવી બચક સળ કરવામાં આવે છે તેના તરફ માનની નજર રાખી તેના કારભારની તપાસ કરવાનું પણ ક્યાથી હોય ? વધુ શું કહેવું, છત્રસિંહને એટલું પણ ન કહેવા-

૧ Ibid P. 126 Punjab Papers P 297

૨ Ibid P 129. I bid, P. 289

૩ Ibid, P 126 I bid P 319

૪ Retrospects and prospects &c 127 Punjab Paper 1849, 327

આ આવ્યું કે તમારા ગુન્હાની માફી માગશો તો તમને આ સળ-
માથી મુક્ત કરવામા આવશે ૧ આ બનાવમા સર ફ્રેડરિક કેરીના
દરેક વચનો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ જાય છે

છત્રસિંહે રેસિડેન્ટને અપીલ કરી છતાં ન્યાય ન મળ્યો, ત્યારે
તે અંગ્રેજોને તિરસ્કારવા લાગ્યો મહારાષ્ટ્રી જિન્દગના દેશનિકાલથી
અને દિલીપસિંહના લગ્ન કરવામા સરકાર અડચણ નાખતી હોવાથી
તે પ્રથમથી જ અંગ્રેજો તરફ ગુસ્સે તો હતો જ એવામા પોતાના
પર અન્યાય ગુજરતો જોઇ તેનો ક્રોધ બહુડી ઉઠ્યો તે સમજી ગયો
હતો કે પૂનજ અંગ્રેજોના હાથમા જવાનું છે અમારો ધર્મ,
અમારું માન હમેશને માટે નષ્ટ થવાનું છે છત્રસિંહથી આ બધું
ન વેઠાયું તેણે ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પરિત્ર થયેનું લોહી કલ-
કિત ન કરતા ધર્મ તથા જન્મભૂમિને ખાતર ઝુકાવ્યું

૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે શેઠસિંહને પિતા તરફથી સંદેશો મળ્યો
આ સોયનીય સમાચારથી તે અધીરો થઇ ગયો તે હવે અંગ્રેજોને
મિત્ર તરીકે જોઈ શક્યો નહિ ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે તેણે લાહોરમાના
પોતાના ભાઇપર લખ્યું કે “ મેં ધર્મ અને આત્મકીર્તિ રક્ષણ માટે
બ્રિટિશ સૈન્યથી છૂટા થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ” ૨૧મી આ પ્ર-
તિજ્ઞા ન તૂટી ૭ મી સપ્ટેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે મૂલતાનના કિલ્લાપર

૧ Ibid P 127

૨ શેરસિંહે ૧૨મી કે ૧૩મીએ આવો સંદેશ કર્યો—Edwards,
A year on the Punjab Frontier, Vol II P.
606 Empire in Asia, P 347-348

હુમશેા ક્યોં. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિહ પોતાના સૈન્ય સાથે મૂળ-રાજને જઇ મળ્યો.

શેરસિહ પ્રથમથી જ બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખતો આવ્યો હતો. મેજર એડવર્ડ્સે પોને સ્વીકાયું છે કે “ એગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિહ નિમકહલાલ રહ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાના માણસોને વહાણ રાખવામા ભાગે જઈમત ઉઠાવી હતી. ”^૧ શેરસિહની નિમકહલાલી માટે આથી વધુ સાબીતિ શી હોય ? આવો બહાણ નર સર ફ્રેડરિક કેંગ્રિ અને કપ્ટન એમટના કાર્યથી સરકાર વિરુદ્ધ પડ્યા. એવો કોણ હોય કે જે પોતાના જ નમ્રતાનુ અપમાન મૂકે મ્હોયે સહન કરે ? એવો કોણ બહાદુર વીર હોય કે જે માનમગતઓ તણ બીજના તણિઆ માટે ?

શેરસિહ બ્રિટિશ લશ્કરથી છૂટો પડશે, એ વાત મૂળરાજે સ્વપ્નમા પણ ધારી નહોતી આવી અણધારી મિના અનેલી જોઈ મૂળરાજ શેરસિહ તરફ પૂરો વિશ્વસ રાખી શક્યો નહિ, સદેહવશ થઈ તેણે શેરસિહના સૈનિકોને કિલ્લાની દિવાલ પર ગોડવી પોતાના સૈનિકો અદરના ભાગમા ખેંચી લીધા આ રીતે શેરસિહના સિપાઈઓને શત્રુ સન્મુખ એકમે હાથે મૂઝવું પડ્યું ર આથી થોડા રોજમા શેરસિહ કટાળી મૂલતાન છોડી પોતાના પિતા પાસે

૧ Empire in Asia, P ૩47 Comp, A year on the Punjab Frontier Vol II P ૫88-589

૨ A year on the Punjab Frontier Vol II P. 621

ચાલ્યો ગયો આ તરફ ડિસેમ્બર માસમાં મુઘલથી મદદનીશ લશ્કર આવી પહોંચતા ૨૬ મી ડિસેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે ફરીથી નગર પર હુમલો કર્યો ૧૮૯૯ ની ૨ જી જાનેવારીએ બ્રિટિશ લશ્કરની તોપોથી નગર પાલમાં થઇ ગયું મુઘરાજે કિસ્લામાં આશ્રય લઇ વીરતાથી આત્મરક્ષણ કર્યું પરંતુ છેવટે સૈનિકોની અવ્યવસ્થાને લીધે તે હાર્યો તે ૨૨ મી જાનેવારીને રોજ વિજેતાને શરણ થયો.

આ પ્રમાણે મુલતાન પરથી મુઘરાજા હાર્યો અને દેશનિકાલ થયો. પરંતુ છત્તસિહ અને શેરસિહના હુમલા ને અગ્નિ ધક-ધકતો હતો તે મહેજમાં હોલાય તેવું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ મુલતાન પડ્યા પહેલા ઈ સ ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે રામનગરનું યુદ્ધ થયું તેમાં બ્રિટિશ સૈન્ય લગભગ હાર્યું તેને ત્રણી નુકસાની વેડની પડી શેરસિહ ૬૦ તોપો અને ૩૦ હજાર સૈનિકોના સરદાર બની બેઠો હતો એ બહુ લશ્કર ચિલિયનવાલા આગળ ગરણી નાખી પડ્યું હતું.

મુલતાનમાં બનેલા બનાવના સમાચાર ઇંગ્લાડ પહોંચ્યા, એટલે સર હેન્રી લૉરેન્સ ફરીથી હિંદમાં આવ્યો, અને ૧૦ મી જાનેવારીને રોજ લૉર્ડ ગૉલ્ડની હાવણીમાં હાજર થયો. પરંતુ તે વખતે સર ફ્રેડરિક કેવિની મુન પ્રી થઇ ન હોવાથી હેન્રી લૉરેન્સને વડા સેનાપતિના અવૈનનિક એ-ડિ-કા તરીકે કામ કરવું પડ્યું. બ્રિટિશ લશ્કર ૧૩ મી જાનેવારીએ ચિલિયનવાલા જઈ પહોંચ્યું. શિખ સેનાપતિ શેરસિહે ચતુરાઈથી લશ્કર ગોડવું હતું સામા

પક્ષનું સૈન્ય આવી પહોંચનાજ આ લશ્કરે અતિશય બહાદુરીથી તેનાપર હસ્તો કર્યો અને લશ્કર વચ્ચે નયકર લડાઇ મચી મેનાપતિ કેમ્પબેલ (લોર્ડ કંઝાઇવ) અને મેનાપતિ પેનિકિવડે એ પાયદળ દુકડીઓની સંખ્યા લીધી હતી શેરમિહના લશ્કરની મહાદુરીથી એ અને દુકડીઓ હારી અને નાન પામી વડા મેનાપતિ લોર્ડ ગ્રેકે ઘોડે-ચાગેની એ દુકડી આગળના આગમા ગોહની હતી એ દુકડીઓના ઘોડે-ચાગે પછુ વોડા રિખ ઘોડેસ્વારોના પ્રયત્ન પગ જમથી આમતેમ નાનનાગ કરવા લાગ્યા વિજયલક્ષ્મીએ શેરમિહના ગાળામાં વિજયમાળા પહરાની ક્ષિટિન વાવટો શત્રુના હાથમાં આવ્યા ક્ષિટિન તાપો ઘનના હાથમાં આવી ક્ષિટિન ઘોડે-ચાગે નામી ગયા હતા અને ક્ષિટિન પગદળ સન્ય નાર પાન્યુ હતું મેનાપતિ શેરમિહે વિજયના આનંદમાં તેણેના અરાજ કરી આગે દિના ગળતી મૂકી.

આ પ્રમાણે ચિત્રિયનવાલાની લડાઇ પૂરી થઇ ગઇ.

૧ અંગ્રેજ લેખમાંના કેટલાક કહે છે કે ચિત્રિયનવાલાના યુદ્ધક્ષત્રપ ગિખનન્ય તદ્દન હાયુ હતું-Lieutenant George Sutherland Lawrence's Forty-three Years in India, P 263 અંગ્રેજ મેનાપતિ લોર્ડ ગ્રેક આ લડાઇમાં પોતાને વિજયી તરીકે ગ્રહણ કરી ગયો છે-I M Ludlow's British India, its Races and its History Vol II P 164 પરંતુ એ વાન ખરી નથી ખરી રીતે આ લડાઇમાં શેરમિહ જ જીત્યો હતો Marshman's History of India, P 465 Comp, Kay's Sepoy war Vol I P 42

વોટર્સના રણક્ષેત્રપર અગ્રિસાથે રમત કરી અલૌકિક રણવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું પાણી કતારું હતું, તેઓએ ચિલિયન-વાલાના રણક્ષેત્રપર શિખોની બહાદુરી આગળ માથુ નમાવ્યું હિંદ દેશ આવા અલૌકીક વીરત્વને માટે હમેશા પ્રસિદ્ધ છે જો કોઇ રણબૂમિથી છવાઈ રહેલ શ્રીસતી સાથે હિંદની તુલના કરવા માગે, જો કોઇ ગીરોના સમાજના શિરોબ્રુવણરૂપ શ્રીક મેનાપતિઓનું વિવરણ વાંચી હિંદ નરક નજર કરે, તો અમે તેને જરાપણ સંકેત રાખ્યા વગર કહેશું કે હલધિાટ હિંદનું થર્મોપિલી છે, અને ચિલિયનવાલા એ હિંદનું મેરથોન છે મેવાડનો પ્રતાપસિંહ હિંદનો સિઓનીડાસ છે અને શેરસિંહ હિંદનો મિયેટાઇડીમ છે ઇતિહાસમા મેરથોન અને થર્મોપિલીની કિમ્મત નાનીમુની નથી દુનિયાના તીર્થક્ષેત્રોમા એની ગણના થાય છે એ રણક્ષેત્રોના વીર સરદારોની ચોતગ્ર વદના થાય છે આપણે પણ ચિલિયનવાલાને રીસમી સદીનું પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્ર માનવું જોઇએ કવિની કલ્પનામા, ઐતિહાસિકાના નિષ્પક્ષપાત વર્ણનોમા ચિલિયનવાલા અને શેરસિંહ હમેશને માટે અમર થઇ જવાના છે ૧

૧ આ છેલ્લું યુદ્ધ ઇતિહાસમા ખીજ શિખ વિગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ લાહોર દરબારે આ લડાઇઓમા ભાગ લીધો નહોતો! પહેલો શિખ વિગ્રહ જેમ લાહોર દરબાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે થયો હતો, તે રીતે ખીજો વિગ્રહ એ બે પક્ષ વચ્ચે થયો નથી લાહોર દરબારનું ઘણું ખર્ચ સૈન્ય આ વિગ્રહમા અંગ્રેજોના પક્ષમા હતું સ્વદેશવત્સલ સરદાર શેરસિંહે જુદા જુદા કારણોથી આ લડાઇ ઉભી કરી હતી માટે આ વિગ્રહને ખીજ શિખ વિગ્રહનું નામ આપવું એ બગબર નથી

(૪૭)

પરંતુ સૌજાત્યલક્ષ્મી કંઈ હમેશા એક જાણના પક્ષમાં રહેતી નથી સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એ જગતનો નિયમ છે. શેરસિંહે ચિલિમનવાલામાં જે વિજય મેળવ્યો, તે વિજય પર શુન્નરાતની લડાઈથી પાણી ફરી વળ્યું તે ચિલિમનવાલાથી શુન્નરાત જઈ પોતાના પિતાને મળ્યો આ તરફ સેનાપતિ હુધસ મૂલતાનથી આવી ગોંદના સૈનિકોને મળ્યો ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ શુન્નરાતમાં ફરી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ જમી આ વખતે લોડે ગોંદને વિજય મળ્યો છત્રસિંહ અને શેરસિંહ વધારે ન લડતા ૧૪ મી માર્ચને રોજ વશ થયા ૩૫ સરકાર અને ૧૫૦૦ સૈનિકોએ હથિયારો વિજેતાને મોપી દીધા

શિખ સરદારો હાયાં છતાં તેઓ નિર્મોહ્ય મળી ગયા નહોતા બ્રિટિશ સનાપતિ સર ચૌદટા ગિલ્પર્ટની જમણી બાજુએ આવી હથિયાર ઉતારતા ઉતાવળ શિખગુરુએ ગબીર અવાજે કહ્યું કે ‘ અંગ્રેજોના જુલમથી ઉશ્કેરાઈ અમે લડાઈમાં ઉતર્યા હતા અમે સ્વદેશને માટે યથાશક્તિ લડાઈ કરી છે અત્યારે અમે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા છીએ અમાગ સૈનિકો પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્ર પર નીરશમ્યાપર સૂતા છે, અમારી તોપો, અમારા શસ્ત્રો અમાગ હાથમાંથી ગયા છે. અમે નાના પ્રકારની અગવડોથી સરથુ થઈએ છીએ. અમે જે કંઈ કર્યું તેથી અમે રજ પશુ દીલગીર નથી અમે આજે જે કર્યું છે, તે અમારામાં સંક્રાંતિ હશે તો કાલે પશુ કરશું ” આ પ્રમાણે હિંમત-પૂર્વક બોલી શિખ સરદારોએ એક પછી એક હથિયારો ઉતારી આપ્યા. હથિયારોનો જમીન પર ઢગલો કર્યાબાદ બધાએ ગબીર સ્વરે, અશ્રુપૂર્ણ નયને કહ્યું, “આજથી મહારાજ રણનિત સિંહનું ખરેખરું મરણ

વધુ.” પરંતુ આવા બહાદુર, સ્વદેશપ્રેમી શિખોને લાયક માન નજ મળ્યું જે શિખો શુજરાતના રણક્ષેત્રપર ધવાયા હતા, તેઓ પર જરાપણ દયા બતાવવામા ન આવી ઓગણીસમી સદીના સુધાગના પ્રબળ પ્રવાહમા વીગવનુ સન્માન કરવાનો ગુણ હમેશને માટે ગુમ થઇ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે ગિખો સાથેનું છેલ્લું યુદ્ધ પૂરું થયું હોઈ ડેલ્હાકિઝીએ ખોતાનું સર્વશાસક મુખ હવે પકોળુ ક્યુ ઈલિયટ સાહેબ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ લાહોર દગબાગમા આવ્યા સુર ફ્રેન્ડ્સ કેમિની મુદત પૂરી થતા સુર હેવિ લોરેન્સ રીયીરેમિડન્ટ બન્યો ઈલિયટ અને સુર હેવિ લોરેન્સે ૪૮ મી માર્ચને રોજ મહારાજ દિલીપસિંહને પૂજ્યમનુ ગળ્ય કપનીને સાખી પેવાની મલાહ આવી ત્યાગમા ૨૪ મી માર્ચે ડેલ્હા દગબાર બન્યો દિલીપસિંહ આ વખતે ડેલ્હીવાગ પિતાના સિંહાસનપર બેઠો થોડે દૂર સિટિંગ થોડાઓ હાગમધ ઉભા હતા તેઓના ગગીગપર તેજ હથિયારો ચમકતા હતા દિવાન હીનનાથે આ જુલમ નિવાગ્વા બહુ પ્રયત્ન કર્યો સધિના નિયમે બતાવી ગિખ ગળ્ય બચાવવા વણી વણીલાન કરી પરંતુ પરિણામ કંઈ ન આવ્યું ડેલ્હાકિઝીનું જાહેગ્નામુ વચાયા બાદ દગબાર બરખાન થયો રણુ-જિતના કિલ્લાપર અટિશ વાવટો કડવા લાગ્યો કિલ્લાપરથી તોપોના અવાજ થયા મહારાજ રણુજિતસિંહનું વાગ્ય બઃ પડ્યું પૂજ્ય બહિ દના નકશામા લાયરગથી ગમાયું ૧

૩૦ મી માર્ચે ડેલ્હાકિઝીનું આ જાહેગ્નામુ ફિરોજપુરથી હિંદના

બધા બ્રિટિશ મુલકમાં જાહેર થયું બ્રિટિશ સરકારે પંજાબ ખાલસા ક્યોના જાહેરનામામાં મહારાજ દિલીપસિંહ અને તેના પરિવાર માટે વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ, અને ૫ લાખથી વધારે નહિ એટલા રૂપિયા આપવાનું સીયાર્યુ જે જગપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર અંગાધિપતિ કરેલુંના કબજામાં હતો, તે અનેક રથેણે ક્યો બાદ મહારાજ રણજિતસિંહના કમળમાં આવ્યો હતો. રણજિતસિંહ તે હીરો હમેશા હાથમાં પહેરી ગખતો. ડેફાક્ટરીએ તે હીરો 'પાય જૂતા'ની કામ્મતે તેના પુત્ર દિલીપસિંહ પાસેથી પડારી લીધો.^૧

૧ કોહિનૂર ધનિદાસ અદ્વૈતજી છે કોહવાયકા એવી છે કે એ હીરો જોવાનકોડાની ખાણમાંથી કરેલુ રાજના અધિકારમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તે કુર્જીયનીના ગળના કમળમાં આવ્યો. યૌદ્ધી સદીમાં અહમદશાહીને માગવા જતુ ત્યારે તે તેના કમળમાં આવ્યો. પઠાણ ગળ્યતો પ્વસ થયા બાદ તે મોગલોના કમળમાં આવ્યો. અહમદશાહના વખતમાં નાદિરશાહ તે હીરો ધગિન લઇ ગયો. નાદિરના ખૂન થયા બાદ અહમદશાહ અબદલી એ હીરો કાબુલ લાવ્યો. અહમદશાહના મરણ બાદ તે હીરો તેના વાગસ શાહ શૂનના હાથમાં આવ્યો. મહારાજ રણજિતસિંહ શાહ શૂન પાસેથી એ હીરો છીનવી લીધો. અત્યારે તે પચમજ્યોર્જના મુગટમાં વિરાજે છે. કહેવાય છે કે એક વખત બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ રણજિતસિંહને એ હીરાની કિંમત પૂછી રણજિતે હસતાહસતા કહ્યું કે " ઇસ્કે કિંમત પાય જૂતી " અર્થાત્ બધાએ એ હીરો તેના ખરા વારસો પાસેથી ખજાને છીનવી લીધેલો છે. Encyclopoedia Britannica (Eighth Edition) Vol VIII P 4-5

કે સાહેબે સિપાહીઓના જળવાના ઇતિહાસમા લખ્યું છે, કે
 “ લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ મહારાજ દિલીપસિંહને ભવિષ્યની ચિંતામાંથી
 મુક્ત કરી પેન્શન આપી આપ્યું એ તેને માટે બહુ સારું થયું । ”
 સહૃદય વ્યક્તિ કે સાહેબના આ વચનોનો અર્થ સમજી શકે તેમ છે

સમયનો કેવો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે ! અદૃશ્ય હાથે ચક્ર કેવું
 ફર્યા કરે છે ! જે પંચનદ પ્રદેશ ઋષિઓના વેદધ્વનિથી મુગ્ધરવ
 કરી રહ્યો હતો, જે પંચનદ પ્રદેશ મહાગજ રણજિતસિંહના યુદ્ધ
 ઘોસલથી એકછત્ર સમ્રાટના કમળમાં આવ્યો હતો, તે પંચનદ
 પ્રદેશ અત્યારે બ્રિટાનિયાના હસ્તમાં આવ્યો, આજે તે પ્રદેશ બ્રિટિશ
 ઇન્ડીઆમાં ભેળાઈ ગયો પંજાબમાં સર્વત્ર નવીન સૃષ્ટિ, નવીન રાજ્ય
 અને નવીન શકિતનો સચ્ચાર થવા લાગ્યો

જો આપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશું તો જણાશે કે લોર્ડ
 ડેલહાઉઝીએ સંધિના નિયમો તોડી પંજાબ ખાલના ક્યું હતું આવી
 રીતે પવિત્ર ક્ષેત્રકરારોનો ભંગ કરવો એ કદી પણ માફ ન થઈ શકે
 એવી બૂધ છે. શેઠસિંહે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યા, તે કેરળ
 પોતાના પિતાના અપમાન માટેજ લાહોર દરબારના રહેવાથી નેણે
 વિગ્રહ માડ્યો નહોતો ડયુક ઓફ આર્ગાંલ જેવો માનનીય
 પુરુષ પણ સ્વીકારે છે, કે “ ખાલસા સૈન્યેજ વિગ્રહ ભો કયો હતો,
 લાહોર દરબારની આ આબતમાં દરમિયાનગીરી નહોતી ” પ્રતિનિ-
 દિસભામાં જે આઠ સભ્યો હતા, તેઓમાંના છ જણ તો બ્રિટિશ
 સરકાર સાથે મિત્રતા જળવતા આવ્યા હતા બાકીના બે જણામાંથી

(૫૧)

એક જથ્થા પર શક આવ્યો હતો. ૧૩૫૧ શેરસિહેજ ખુલ્લી રીતે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યા હતા^૧ તે પશુ પોતાના પિતાના ભય કળ અપમાન માટે જ પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ ઑગસ્ટ માસની આખા મુધી શેરસિહ વફાદાર હતો, એની ખાત્રી મેજર એડવર્ડસ પોતે આપે છે તેણે ટેસિડેન્ટ પર જે જે પત્રો લખ્યા છે, તેમા શેરસિહના લખ્યા વખાણો કયા છે^૨ જ્યારે સિખોમાના કોઇએ મૂલતાન જઈ પોતાના સ્વધર્મીઓ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનું ન સ્વીકાર્યું ત્યારે કેવળ શેરસિહેજ સ્વધર્મીઓનો ગુસ્સો વહેરી લઇ અંગ્રેજોને મદદ આપી, જ્યારે મૂલરાજનું સૈન્ય બ્રિટિશ સૈન્ય પર વૃદ્ધી પડ્યું, ત્યારે શેરસિહે તેને હરાવી પાછું હાથી કાઢ્યું, જ્યારે મૂલતાનીઓએ બ્રિટિશ સેનાનાયકોને આગળ વધતા અટકાવ્યા, ત્યારે શેરસિહે તેઓને હઠાવવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો^૩ આવો વફાદાર સરદાર છેવટે પિતાના અપમાનથી જનરિત થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લડ્યો વધુ શું કહીએ, લોર્ડ ડેલ્હાઈઝીએ પ્રતિનિધિસભાના ૭ વફાદાર પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હતું કે “ જો તમે બ્રિટિશ સરકાર સાથે એક મત નહિ યાઓ, જો દિલીપસિહને પદબ્રજ કરવાના અને પંજાબ બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાના કારનામા પર સહી નહિ કરો તો તમારી બધી સંપત્તિ જપ્ત કરવામા આવશે ” આ

૧ Retropects &c. P. 159

૨ Edwardes, Punjab Frontier. Vol. II. P. 588-589

૩ Ibid PP. 564-589

(૫૨)

પ્રમાણે બળપૂર્વક તેઓને કરારનામા પર સહી કરાવવામા આવી^૧
એક રીતે જોતા રેસિડેન્ટ લાહોર દગબારનો અધ્યક્ષ હતો દિલીપ-
નિહ સગીર ઉમરનો હતો બ્રિટિશ સરકાર તેની ગલક હતી મહાગણી
જિન્દન કાશીમા કેદ હતી માટે દગબારની બધી બાબતમા બ્રિટિશ
સરકાર કંઈહત્તા હતી તો વંચી કયા વાક્યથી દિલીપનિહ પદબ્રષ્ટ
થયો ? કયા વાક્યથી તેના ગાન્ધ પગ બ્રિટિશ વાગેટા ફગડવા લાગ્યો ?
બ્યારે જગનજયી સિકદરે પબ્લિકમા આવી પૌગન્દે હાલ્યા હતો,
ત્યારે તેના પ્રબળ પગકમથી બુદ્ધ થઈ શુ કયુ હતુ ? તેણે પૌગવને
પોતાનો મિત્ર માન્દ્રો, રાજ્ય પાટુ આશુ અને પોતે ચાન્દ્રો ગયો
પગતુ ઓગણીનમા મદીના સુધરેલા દેશના હોર્ડે ડેન્ડાડગ્રીએ
પબ્લિકમા એક નિર્દોષ વ્યભાવના માગકને પદબ્રષ્ટ કરી રાવીપણાની
પગકાપા બનાવી છે મમયનુ કેડુ પન્વિર્નન^૨ જાન અને ધર્મની
કેવી વિચિત્ર ભનિ^૩ ।

પબ્લિકમા લડાઈ જાગી તે વખતે હોર્ડે ડેન્ડાડગ્રીએ આગક-
પુન્મા ભાષણ કરના કહ્યુ હતુ કે “ ૮ ગાન્તિ ચાન્દ્ર ૩, ૫ શાન્તિ
માટે તલસુ છુ પણ હિદમાના અમાગ રાતુઓ જો લડાઈ માગના
હોય તો તેઓને તે મળજે, તેઓને તેની બચક મળ બોગવરી
પડશે ” ૨

૧ Retrospects and Prospects &c, P 154-155

૨ Speech at the Barrackpore Ball, October
5, 1848 vide Arnold's Dalhousies Administration
Vol I P 96

પરંતુ પ્રમુખ વિષયમાં લૉર્ડ ડેલાક્રીની એ ક્રિતિ કરતા એક ઐતિહાસિકની ક્રિતિ બહુ બચક છે ઇતિહાસ લખવા જતા તો એક સ્થળે બરડી માર્યું છે, કે “ તિબેટમાં લડાઈ જાહેર કરી પોતાને બંધી બાબુઓથી સંકટમાં ફસાવ્યા હતા, ધર્મયુદ્ધ કરતા તેઓએ બહુ જુમાવ્યું છે બ્રિટિશ મરદાગ બહુ જ ધીંગળ ખતાવતી આવતી હતી, પણ તેઓએ વિશ્વાસવાત અને ઉનાવળપણથી એ ધીંગળ અને સહનશીલતાનું વિલક્ષણ વેગ લીધું છે । ”^૧ આ ઇતિહાસકારની લેખણાથી એક સ્થળે નીચેનું વાક્ય ઝળું છે. “ પોતાની ન્યત્રતાનું ગ્હણ કરવા માટે એક સાહસી જાનિતુ આવું યુદ્ધ ખરેખર માનવજાતિમાં એક પ્રસિદ્ધ દરશ મણાવું જોઈએ એ યુદ્ધના સરદારો વાસ્તવિક રીતે અનુકંપા અને સન્માનના અધિકારી છે પરંતુ એ સરદારોએ આપણને દગો દીધો હતો આપણે વિશ્વાસ-પાત કર્યો હતો જુઝાણું અને છળકપટ દ્વારા તેઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા ગુમાવી હતી ”

આ ઇતિહાસ કેવળ ગ્રંથજિતિનું મારવ જાળવવા ખાતર આવી રીતે પગપગ વિરુદ્ધ વચનો ઉચ્ચારે છે યુદ્ધમાં કારણો તપાસતા પછી સાબીત થાય છે કે, રૅસિડેન્ટ અને લૉર્ડ ડેલાક્રીની અન્ય વચ્ચાને લીધે જ આ લડાઈ કૃત્રિમ થઈ હતી ડેલાક્રીની સગકારે મહારાણી ઝિન્દને દેતાપાર કરી, વૃદ્ધ શિખસરદાર છત્રસિંહને બેઆબરૂ કર્યો અને પગાકમી શૈરસિના હૃદયમાં આગ સળગાવી આવી અવ્યવસ્થિત નાજનતિક ચતુરાઈથી લડાઈ જાગે, તેમાં તિબેટ તો

૧ Kaye's Sepoy War, Vol I P 16.

૨ Kaye's Sepoy War, Vol 1. P 58.

માટે દોષિત ગણાવા જોઇએ ? અપક્ષપાતપણે વિચાર કરનાર જરૂર કહેશે કે શિખોએ પોતાની આખર જાળવવા માટેજ લડાઈ જમાવી હતી રેસિડેન્ટની લડાઇ મચાવવાની લાલસાએ તેઓને ઉરકેયાં અને ડેલ્હાઝીની રાજનીતિએ તેઓને લોહીની નીકા વહેવડાવવાની ધરજ પાડી. ડેલ્હાઝીએ અરાકપુરમાં શાન્તિની આશા દર્શાવના જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં કશો સાર જણાતો નથી તેણે એક તરફથી પંજાબમાં રાજનૈતિક ચક્ર ફેરવ્યું હતું, અને બીજી તરફથી ‘શાન્તિ શાન્તિ’ બોલી લોકોના હૃદય આકર્ષવાની બાજુ રચી હતી શિખો લડાયક અને અવતરતા પિપાસુ જાનિ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ડેલ્હાઝીએ આવી શૂરવીર જાતિનું અપમાન કરી શાન્તિની આશા રાખી હતી અને એ જવામદોંના સમાજને તરછોડી પરમ સહન-શીલતા અને ધીરજની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી

સગ્દાર શૈરસિંહ પ્રથમથીજ વફાદાર હતો, પણ છેવટે રેસિડેન્ટે તેના વૃદ્ધ પિતાનું ભય દરમાં ભય કર રીતે અપમાન કર્યું તે તેનાથી સહન ન થયું અપમાનિત અને પદબ્રષ્ટ વીરપુરુષ હથિયાર ઉચકે નો તે ઇતિહાસમાં કદી ધિક્કારવા યોગ્ય ન ગણાય શૈરસિંહના પિતાનું અપમાન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો તે કદી અંગ્રેજોને પ્રતિ હાથ ડગામત નહિ, તેની વેરવૃત્તિ જાગૃત થાત નહિ તે અપમાન પામી અપમાન કરનાર સામે ઉઠ્યો હતો, તે કોઇપણ કાવતરામાં બળ્યો નહોતો. તેણે વિધાસવાત કે જૂઠ્ઠાણાને આશ્રય લીધો ન હતો. તેણે વીર ધર્મ મુજબ સમરક્ષેત્રની દીઠા લીધી હતી, અને સામરિક કુશળતા બતાવી છેવટે પણ વીર ધર્મનું પાલન કર્યું હતું અવદેશની ન્યાધીનતા માટે આ વીરની આવી કાર્યકુશળતા વદનીય છે કોઈ નિર્દોષોર માણુમ આવા વીર પર છોને ગમે તેટલા આજ અઢાવે,

કોઇ અનુદાર અને આદરદર્શી માણસ તેને ભક્ષેને જૂઠા અને વિશ્વાસઘાતી માને પરંતુ સર જોન કેના જેવા ઉદાર માણસની લેખિનીમાંથી આવ્યા અનુદાર વચનો નીકળે એ અનુચિત છે અને દિવંગીરી સાથે કહીએ છીએ કે કે સાહેબના આવ્યા વચનોથી ઇતિહાસનું માન નષ્ટ થયું છે, તેની પવિત્ર કલમ પક્ષપાતના દોષથી કલુષિત થઇ છે

પરંતુ કેની આશંક બધા સિંચ સરદારોને ધિકાગતા નથી, ડેલ્હા-ઉઝીની રાજનીતિને વખાણી પોતાની જાત જણાવતા નથી મેજર ઇવાન્સ એમે લખ્યું છે કે " લોડ' ડેલ્હાઉઝીએ કહ્યું હતું કે ' અમે અમારા સગીર રાજનું રાજ્ય જીત્યું છે' પરંતુ આ કંઈ જીત ન કહેવાય આતો ભય કરેલા ભય કર વિશ્વાસઘાત કહેવાય. દિવાની અને ફોજદારી કાર્યો આપણા હાથમાં હાવાથી આપણું માન પંજાબમાં દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું બધા મિસ્લાઓ આપણા હાથમાં હતા, બગવાબોરોને શાન પાડ્યા હતા આપણે દિલીપસિંહના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હતી, સહિના નિયમે તોડી પંજાબના અધીશ્વર બનવાની ઇચ્છાથી એ કાર્ય ઉપાડી લીધું નહોતું પૌર્વાત્મ લોકોના વિચાર મુજબ જે અસખ્ય રાજાઓને પોતાની સત્તા તથા લાભ તે ચક્રવર્તી કહેવાય ડેલ્હાઉઝી સરલ હૃદયે હિંદના રાજાઓને અનાયાસે પોતાના તાબામાં લાવી શકતા, પણ તેણે એમ ન કરતા સહિની શરતે તોડી, ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું, હતાં હિંદમાં મુઘલ કરવાના યોગ્ય અવસર મુઘલો અને અન્યાયથી હિંદમાં અજાણ્યતા વાતાવરણ ભય કર કરી ચૂક્યું ભવિષ્યની પ્રજા અમારા આ વચનોને અનુમોદન આપશે ?

(૫૬)

દારેન્સે કહ્યું છે, કે “ દિલીપસિંહને પદશ્રષ્ટ કરી પબ્બ ખાલસા કરવું એ અવશ્ય ન્યાયી કૃત્ય નથી દિલીપસિંહ બાળક હતો, માટે તે સાક્ષાત્ રીતે રાજનીતિની કાઠી પશ્ચુ બાળતમા જવાબદાર નથી રાજપ્રતિનિધિસભાના પ્રમુખ તરીકે રૈસિડેન્ટ હતો રાજધાનીમા કાઠી પશ્ચુ પ્રકારની ગરમડ મચી નહોતી, સાધારણ પ્રબ્બ પશ્ચુ બળવામા ભળી નહોતી, રાણી હજાર માઇલ દૂર દાર્શીમા બેઠી હતી ગોપાલસિંહ મિત્રતા બતાવતો હતો, કેવળ સુલતાને બડ દંડાવ્યું હતું છેવટે તે પશ્ચુ જીતાયું અને નિઃકુર બળવામોરોને સભ કબ્બામા આવી ને લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી ન્હન ખાલસા સૈનિકોની સથિતિ જન્મ કરનામા આગી હોત, તો બધી નુકસાની વળી રહેત અને ન્યાયીપણું દર્શાવવાની તક મળત આમ ન કર્યું તેથી નિષ્પક્ષપાન પ્રતિહાસ જરૂર કહેશે કે પબ્બની જીત એ કેવળ લુટપટ જ હતી ”

હુએએ લખ્યું છે કે ‘ દિલીપસિંહ બાળક હતો ૪ સ ૧૮૫૪ મા તે કબરમા આવનાનો હતો આપણે જાહેર ગીતે તેના ગ્લણની જવાબદારી સ્વીકારી હતી જ્યારે આપણે તેના રાજ્યમા દાખલ થયા, ત્યારે (૪ સ ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧૮ મી) જાહેર કર્યું હતું કે જેઓએ શાસનસમિતિ નિરુદ્ધ હથિયારો સભ્યા છે, તેઓને સભ કરવા ખાતર અમારે અહીં આવવું પડ્યું છે એ વચન આપણે છ માસમા દિલીપસિંહનું રાજ્ય ભગ્ની જઈ પાડ્યું ૪ સ ૧૮૪૯ ના માર્ચની ૨૮ મીએ પબ્બની અનત્રતા નષ્ટ

થઈ, આપણા રક્ષણ નીચેનો બાળક આપણો નોકર થયો, રાજ્યની બધી મિલકત કંપનીના તાબામાં આવી, અને પ્રખ્યાત કોહીનૂર મહારાણીના રત્નબહારમાં પહોંચ્યો. દુકામાં આપણે આપણા રક્ષણ નીચેના બાળકને બધી રીતે લૂટી રક્ષણનું કાર્ય બરાબર મળ્યું.

x x x દિલીપસિંહના રક્ષણની જવાબદારી લીધા બાદ તેની પ્રજાના અપરાધની સજા તેને કરવી એ અતિશય અન્યાયી કાર્ય છે. આપણે બળવાખોર પ્રજાને ધાબૂમાં ગાળી રક્ષકનું કાર્ય બજાવ્યું છે, પણ તે ખાતર દિલીપસિંહને સપત્તિવ્યુત કરવો એ યોગ્ય નથી એ બાબતમાં આપણને કશો અધિકાર નથી. કેમ વિધવાના કેટલાક નોકરોએ મગવો ઉઠાવી પોલિસપર હુમલો કર્યો, પોલિસે તેઓને હરાવી એ વિધવાના રક્ષણની જવાબદારી માથે લીધી, અને પછી વચ્ચે વળા દગો થયો, આ વખતે પણ પોલિસ જીતી આ પ્રસંગ બન્યા બાદ પોલિસનો ઉપરી આવી વિધવાને કહેવા લાગ્યો ‘ આપનું ઘર સપત્તિ વગેરે બધું પોલિસના તાબામાં જશે તમને રક્ત વાર્ષિક અમુક રકમ મળશે તે સિવાય તમારી પાસે જે ચૂંથવાન હીરાનો હાર છે તે પોલિસ કમિશનરને આપવો પડશે ’ આ ઘટના અત્યારે જે દિલીપસિંહ ખિન્ની ધર્મ રીકારી ઇંગ્લાંડની અભિજાત ટ્રેલ્ડીમાં દાખલ થયો છે, તેની નિર્દોષ બાંધ્યાવસ્થામાં આપણે તેની સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું છે, તે સાથે બરાબર મેલતી આવતી નથી ?

બીજાનું રાજ્ય બરખી જતી વખતે બ્રિટિશ ન્યાય સંબંધમાં આપણા લૅર્ડ્સ ડેફાઈન્ડીના આગ વિચારો હતા અને એ વિચારોને અનુમેદન આપનારા બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતી હતી. ”

૧ F. M. Ludlow, British India, its Races and its History, Vol II, P 166—167.

૫ જાળ તામે થયુ મહારાજ દિલીપસિંહને ૫ જાળ બહાર ફેરવેલગદમા રાખવામા આવ્યા તેની જે કંઈ સપત્તિ હતી તે બધી સરકારે લાઝ લીધી. દિલીપસિંહ અને તેના કુટુંબને વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ ને ૫ લાખથી વધુ નહિ એટલા રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું હતું પરંતુ રાજબંધ થયા બાદ તેને વાર્ષિક ૧ લાખ ૨૦ હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા સાત વર્ષ બાદ એ રકમ વધારી ૧૧ લાખની કરવામા આવી હતી. ૪ સ ૧૮૫૮ થી દિલીપસિંહને વાર્ષિક ૨૧ લાખ રૂપિયા આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો હતો. ૨ જુદા જુદા બહાના દર્ગોની એ રકમમાથી દરરોજ ૭૦ હજાર

૧ દિલીપસિંહે પોતે કહ્યું છે કે મારી અગત સપત્તિમાથી વર્ષે અઢી લાખ રૂપિયાની આવક થતી મીઠાની ખાણમાથા વરસે લગભગ ૪૦ લાખ રૂપિયા મળતા એ સિવાય શાલ, દાગીના વગેરે દ્રવ્ય પુરઠા હતું અંગ્રેજ સરકાર એ સપત્તિના રક્ષક હતા તે પછી સરકારે એ બધું વેચી નાખ્યું બગવા વખતે દિલીપસિંહના રતેલગદમા આવેલા મકાનમા લગભગ અઢી લાખ રૂપિયા જેટલું નુકશાન થયું સરકાર તે માટે ૩૦ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થઈ પછી દિલીપસિંહે એ પૈસા ન લીધા

૧ આ અઢી લાખ સિવાય દિલીપસિંહના કુટુંબીજનો માટે સરકારે ૬૦ વર્ષ ૧૮૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું દંડવ્યુ હતું પણ એ કુટુંબીજનોમાના કેટલાક મરણપામનાથી સરકારે ૬૦ વર્ષ ૪૦ થી ૫૦ હજારની રકમ આપી હતી બાકીના રૂપિયા દિલીપસિંહના હાથમા ન આવતા સરકારના ખજાનામા ગયા હતા

(૫૯)

રથી વધુ રૂપીઆ કપાતા હતા એટલે છેવટે પંજાબકેસરીના પુત્રને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વાર્ષિક ૧ લાખ ૮૦ હજારથી વધુ ઓછા રૂપીઆ મળતા હતા.

રાજબાદ શતી વેળા દિલીપસિંહની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી તે એ વખતે સર જૉન લેગ્ગિન નામના એક અંગ્રેજના હાથ નીચે કેળવણી લેતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં ફનેકમદના એક પાદરીએ તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી ત્યારબાદ એક વરસે પંજાબકેસરીના ખ્રિસ્તી પુત્ર ઇગ્લાડ ગયો. છેવટે ૫ રિસમા તે

૧. ઇગ્લાડમાં કામમનો નિવાસ કરવો, એવો દિલીપસિંહનો ઇરિદ્દો નહોતો. ખ્રિદિશ સરકારની બોળવણીથી તેને એવી રીતે વસવાની જરૂર પડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના બળવા વખતે સરકારે તેને અંદેશમાં આવવા દીધો નહોતો. ઇગ્લાડમાં પ્રણે વખત વીતાડવાથી દિલીપસિંહને અંદેશ આવવાનું બહુ મન થયું હતું તેણે એ સમયે વિનાયતથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિ પંજાબના રહેવાશીઓ. ઉદ્દેશી નીચેનો પત્ર લખ્યા હતા.

“પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ! હિંદમાં કામમ વસવાટ કરવાની મને બહુ ઇચ્છા ન હતી પરંતુ સદ્ગુરુ બધાનો વિધાતા છે તે મારા કરતા શક્તિમાન છે. હું તેનો ભૂલો પડેલો જીવ છું મારી ઇચ્છા નથી છતાં હું તેની ઇચ્છાથી ઇગ્લાડ તજી હિંદમાં આવી સામાન્ય સ્થિતિમાં વસીશ હું સદ્ગુરુની ઇચ્છા આમળ માથું નમાવું છું, જે સાચું છે તે થશે જ.”

“ખાલસાગણ હું આપણા પૂર્વજોનો ધર્મ તજી ખ્રિસ્તી

મગ્ધુ પામ્યો પ્રસિદ્ધ કોહીનૂર અત્યારે મહારાજા પચમ જ્યોર્જના મુગટમા વિરાજે છે અને મહારાણી જિન્દન 'જને માટે પ્રભુમક્ત ખાલસા સેનિકો લડાઈમા કુતર્થો હતા તેની શી દશા થઈ ? પોતાની મિથિની પર થયેલા ઉપરાઉપરિ પરિવર્તનો, વૃદ્ધાવસ્થા, એકના એક દીકરાનું પરધર્મમા વટલી વિદેશ જવું, એ બધા વાતાઝોડાને સહી એ

કયો છુ, તે ખાતર મને મારી આપશો. હું બ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાયો ત્યારે મારી કુમર બહુ નાની હતી

“હું સુબર્ષ આની સિખધર્મ ગ્રહણ કરીશ x x x બાબા નાનકના અનુશાસન મુજબ ચાલીશ અને ગુરુ ગોવિન્દો હુકમ માથે ચડાવીશ

“મારી ખાસ ઈચ્છા છતા હું પંજાબમા આવી બાપ મર્વને મળી શકીશ નહિ, એ માટે આપને આ પત્ર લખવાની મને જરૂર પડે છે.

“હિંદુસામ્રાજ્યની અધીશ્વરી પ્રતિ મારી જે પ્રગાઠ ભક્તિ છે, તેનું એક દનામ મળ્યું છે સદ્ગુરુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાયો

વાહ ગુરજીરી રતે,

પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ,

હું આપના થોડી અને માસથી ઘડાએલો

દિલીપાસ હ

દિલીપસિંહ હિંદુ આવતો હતો, પરંતુ આ પત્ર જાહેર થયા બાદ સરકારે નાનાપ્રકારના શક લાગી તેને એક આગળ અટકાવ્યો. પંજાબઝરીના પુત્રે સિખધર્મ સ્વીકાર્યો હતો પરંતુ સરકારના હુકમથી તેને વળી વિદ્રાવન જઈ ગયેલું પડ્યું હતું

પુત્રવત્સલ આઈ પુત્ર પાસે જન્મ પહોંચી છે સ ૧૮૬૩ માં સમુદ્ર-
વેદિન, અપગિચિન, અગ્નિન અને નિર્જન મ્થાનમાં પ્રાણાધિક પુત્રની
બાળ્યે મહાગજ રણગિતમિહની આ મન્યબ્રહ્મ પટગણીને જીવન
સ્ત્રોત અનંત કાળ સાગરમાં મળી ગયો.

હોઈ ડેહાકડીએ સધિ તોડી પંજમ ખાલમાં કયુ હતુ
છતા તેણે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં કીલ કરી નહોતી જે અહિંનામાં
હારા પંજમને ક્ષિટિસ સાઆન્યમાં બેળી ના મવાનુ જાહર કરવામાં
આવ્યુ હતુ તે જાહેનામુ મર્વનર જનમવી આશિસ્તમાં લાખો
સમય પડી રહ્યુ નહોતુ ન્યાયે હોઈ જોક ખાવસા નૈન્યને હરાવવાની
પેઠી કરી રહ્યા હતા, તે વખતે મર્વનર જાગ્ર પંજમને ખાલસા
કરવાનો દંદ નિશ્ચય કરી કનિયટ સાહમ માથે તેનો બદોમન્ય કરવા
માટે વિચાર ચલાવતો હતો. ગુજરાતની લડાઈ બાદ પંજમની બધી
વ્યવસ્થા સંકારના હાથમાં આવી અમલદારો તૈયાર હતા, વ્યવસ્થાના
નિયમો તૈયાર હતા, અમલદારોએ પોતપોતાનો ચાર્જ તપાસી લીધો.
સમુખ્યા તરીકે પણ એવો અમલદાર પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા કે
તેના તરફ મધાને શ્રદ્ધા હતી, નિશ્ચાસ હતો તે કામ કેમ કરવું તે
બરાબર જાણતા હતા.

સરકારને જે મન્ય મળ્યુ હતું તેનો વિસ્તાર ૫૦ હજાર ચોરસ
માઈલનો હતો, વસ્તી ચાળીસ લાખની હતી રહેવાસીઓમાંના ધણા
ખગ હિંદુ, શિખ અને મુસલમાનો હતા શિખો ગુરુ નાનકના સાધના
બળથી અને ગુરુ ગોવિંદના મહામંત્રથી જાગૃત થઈ પંજમના ધણી
થઈ પડ્યા હતા એ શિખોને ક્ષિટિશોએ હગવ્યા શિખો કઈ પ-
જમના જૂના માલિક નહોતા મુસલમાનોએ પંજમના ધણા ખરા

નગરો સમૃદ્ધ બનાવ્યા હતા પંજનના વણા ખરા ગામો મહમદ પંચમબરના આવિર્ભાવ પહેલા સ્થપાયા હતા, મુસલમાનોએ એ ગામોને સુશોભિત કર્યા હતા મુસલમાન સહેનશાહો દિલ્હીની માફક લાહોરમાં પણ વખતોવખત રહેતા હતા એ પહેલા પંજનનો કેટલોક ભાગ ગ્રીક અને બાઈયન રાજાઓના કબજામાં હતો ખૌદ યુગમાં એ ગજાઓએ પોત પોતાનો પ્રતાપ પંજન પર વિસ્તાર્યો હતો પંજનના લોકો જેમ જુદા જુદા ધર્મમાં વહેંચાઈ ગયા હતા, તેમ પંજનનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ નાના પ્રકારનું હતું કોઈ સ્થળે સુદર ફળદ્રુપ જમીન આખો ડાગતી હતી, તો કોઈ સ્થળે આગના બડકા ઉડાડતી રેતાળ જમીન માણસોની ચામડી બાળી નાખતી હતી કોઈ સ્થળે જગલી પ્રાણીઓથી બરપૂર વન માલમ પડતા હતા, તો કોઈ સ્થળે હિમાલયના ઉભન શિખરો પંજનની શોભામાં વધારો કરતા હતા આ મનોહર ભૂમિમાં પચનદ કલકલ નિનાદે વહી જતી હતી આવો મહાન દેશ બ્રિટિશ પનાકાથી શોભવા લાગ્યો અને તેની સુદર ભૂમિએ સર્વથી વધારે કાર્યક્રમણ બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિનું ધ્યાન ખેંચ્યું

પંજનના કારભાર માટે નવી પદ્ધતિ મુજબ નવી સમિતિ ગોઠવવામાં આવી હતી લૅન્ડ ડેવલપ્મન્ટ કમિશનરી ખાતાનો વિરોધી નહોતો તે અનુભવી પુરોજનો સદા સત્કાર કરતો, તેને વસુલાતમાં તાપર અને લરકરી ખાતાપર સરખો વિશ્વાસ હતો તે એ સમજતો હતો કે એ બંને પક્ષ યોગ્ય સહકાર વડે એક સપ ચપ કોઈપણ દેશનો કારભાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચલાવી શકે છે માટે ડેવલપ્મન્ટ એ એ બંને પક્ષમાંથી યોગ્ય માણસો પસંદ કરી પંજનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સારું કર્યું.

અને પક્ષના કાર્યરચના નહીં થયા અને પક્ષના અનુભવી શોકોને ચોખ્ખ સ્થળે નીમવામાં આવ્યા એ બધાકપર એક શાસનસમિતિ નીમવામાં આવી, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ વાળો હેન્રિ હોરેન્સ એ સમિતિનો નાશક બન્યો. સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા સુદૃઢચર્ચા માણસોને પંખનમાં સર્વત્ર ચોઠવવામાં આવ્યા હતા હેન્રિ હોરેન્સ પોતે ભારે વ્યવહારુ કુશળ હતો, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો કોઇપણ માણસને ના કરતા વધારે લાયક નહોતો, શિખા જેવી લડાયક જાતિને વશકરવાને અધિક શક્તિમાન નરોતો.

હેન્રિ હોરેન્સનો ભાઇ જૉન હોરેન્સ શાસન સમિતિનો બીજો સભાસદ હતો જૉન હોરેન્સ કંપનીના સિવિલ અમલદાર હતો તે બહુ અનુભવી હતો જે કે તે વિનિયમ નિષ્ઠ, જોન બ્રાઇટ અથવા પ્રિન્સ ઓસ્માર્ક જેવો અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નહોતો, છતાં તે હોશિયાર અમલદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેણે પોતાની નોકરીની શરૂઆતમાં વાણવ્ય પ્રાપ્તોના મહેસુલના મદોજસ્ત કરવામાં હોશિયારી બતાવી હતી ત્યારબાદ તે દિલ્હીનો મેજિસ્ટ્રેટ થયો, ત્યાં તેણે એવું સરસ કામ કર્યું કે પહેલાં સિવિલ વિમરના ખર્ચ પેટે મળેલા જલ્લદર દોઆખના શાસનમત્તાં તરીકે લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેની નિમણૂક કરી ત્યાર બાદ હેન્રિ હોરેન્સ ઇંગ્લાંડ ગયો એટલે જૉન હોરેન્સ જલ્લ રેસિડેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હતો જે કે મન બાંધેલા સ્વભાવમાં બહુ ફેર હતો છતાં અને દૃઢ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને શાન હતા અને એ કુશળતા દર્શાવી ઇનિહાસમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

હોરેન્સની શાસનસમિતિનો ત્રીજો સભાસદ આર્સ્થ એન્વિલ મેન્સેલ હતો, એ પણ સવિલ અમલદાર હતો મહેસુલી કામમાં તે નિષ્ણુત ગણ્યોતો હતો દુકામાં પંખનની શાસનસમિતિમાં એવા ચોખ્ખ નરો નીમવામાં હતા કે એ બાબતમાં લૉર્ડ ડેવિડા ઈંગ્લીને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતુ નથી.

આ શાસનસમિતિના સભાસદો એકદર કારભાર માટે પરસ્પર જવાબદાર હતા દરેક માણસને જુદા જુદા વિષયની જવાબદારી સોંપી દેવામાં આવી હતી હેન્રિ હોરેન્સે સરદારો સાથે સાધ કર-

વાતુ, પંજમની સૈનિક દુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું અને બાળક મહારાજની કેળવણીના મદોમન કરવાનું કામ સીકાર્યું હતું જૉન શોરેન્સના ભાગમાં દિવાની અને મહેસુલ ખાતાનું કામ આવ્યું હતું અને મેન્સેન ન્યાયખાતાનો ઉપરી થયો હતો. પંજમને સાન ભાગ માં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા. ફ્રેક વિભાગમાં એકેન્ કમિશનર અને તેના મદદગાર તરીકે ડેપ્યુટિ કમિશનર નીમવામાં આવ્યો હતો.

જે જે અમનદા । પંજમમાં નીમાયા હતા, તેઓમાંના ધણી ખરા એન્ સગરે હિંદના કચામાં ઉચા જંગલો ચડ્યા હતા. ડેક્કા-જી પંજમની વ્યવસ્થામાં ધણો રસ લેતો હોવાથી ધણી લાયક અમલદારો ગજીખુડીયા પંજમમાં કામ કરવા આવ્યા હતા જુવા નીની દહના અને મહેનત તથા પ્રોફેસર ફાલ્સીપણ અને ફેલપણ આ ફેરક અમલદારોમાં જરાતુ હતું રોમર્ટ મોન્ટગોમરી, ફેડરિંગ મેકમન જ્યોર્જ મેકમેગ, રિચર્ડ ટેમ્પલ, એડવર્ડ, થોર્ન્ટન નિચિલ એન્સન જ્યોર્જ ખાર્તેસવગેરે ગજીપુરો પ્રથમ પંજમમાં કાર્યકુશળતા મનાવ્યા પછીજ આગળ વધ્યા હતા બાલકામખાતાનો રોમર્ટ નેરિયન હતો લડાયક અને વૈજ્ઞાનિક ગુણો એ રોમર્ટ નેરિયરન પૃથ્વીમાના સર્વેક્ષક ઇજનેરમાનો એક બનાયા હતો નેરિયરના આ ગુણોના વિકાસ પંજમમાં થયો આવા સુયોગ્ય અમનદારો ધીરે ધીરે પંજમને વજ કરવા લાગ્યા શોરેન્સ ભાઈઓના મત્રની દીવા વન સૈનિક વિભાગના ફ્રેન્ અમલદારો એકામ તાપૂર્વકે કર્તવ્ય મળાવવા લાગ્યા, કામ પછી જાતની હરિશાહ અગર અદેમાનએ તેઓના હૃદયને ડોળી નાખ્યું નહિ, કોઇપણ પ્રાંગની અવ્યવસ્થાએ તેઓ ના કર્તવ્યપથ પર અડચણો નાખી નહિ તેઓ નિશકચિને પંજમની જીતાયલી પ્રજામાં વસી પોતાના તથ્યુઓ ચારે બાજુએથી કધાડા નાખતા અને જગ પછી ડર રાખ્યા વગર લડાયક શિખો સાથે વાતચીત કરી પોતાની સજ્જનના અને સરલતા મનારી આપના આ રીતે ધીમે ધીમે પંજમના શિખો એ સજ્જનોના પ્રેરુગ વિજ્ઞાનમાં આવ્યા પંજમ પૂરેપૂરે જીતાયુ તે આ અમલદારો વડે

રજીસ્ટ્રારસિદ્ધના રાજ્યમાં બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ જોડા ઉતરવા લાગ્યા સિંખો ધીરે ધીરે બ્રિટિશ વાવટા નીચે એકત્ર થવા લાગ્યા. જે પરાક્રમી સિંખોના પરાક્રમથી એક વખત બ્રિટિશ મરકારને હેરાન થવું પડ્યું હતું, તેજ સિંખો હવે શાંતિથી બ્રિટિશ સત્તા સ્વીકારવા લાગ્યા તેઓના હથિયારો બ્રિટિશોના હાથમાં આવ્યા તેઓની તોપો, બદુકો, સખીના અને તરવારો બ્રિટિશોના હથિયારો તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યા. યુદ્ધકુશળ ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ પતાકા નીચે સજ્જ થઈ બ્રિટિશ સૈનિક દુકડીઓને પંચિપુષ્ટ કરવા લાગ્યા પંજાબ નવી સત્તાને ધીમે ધીમે વશ થતું ગયું.

પંજાબ આ રીતે વશ થયું ખરૂં પણ એક પક્ષને આથી બહુ નુકસાન થયું^૧ પ્રાચીન સિંખ સરદારો કે જેઓ એક સમય પંજાબના અને ગૌરવમાં સર્વોચ્ચ ગણાતા હતા, તેઓનો વર્ગ ધીમે

૧ પંજાબની વ્યવસ્થાના નહેરુનામાં પરથી આ બાબત સાબીત થાય છે. એમાં જણાવ્યું હતું કે “અમુક વર્ષોનું અનિદ્રિત કર્મ સિવાય કોઈપણ ભારે ફેરફાર થઈ શકતો નથી જ્યારે કેટલાક રાજ્યની પડતી થાય, ત્યારે તે રાજ્યનો અભિજન સપ્રદાય પણ થોડા વર્ષો પ્રમાણમાં નુકસાન વેઠે છે. જે સપ્રદાય એક સમય રાજનૈતિક જનતાની આસાથી અંતર ધર્મની એકાગ્રતાથી ઉભા થયો હોય, તે તે સપ્રદાયના સાધારણ ભોક્ષ અને સાધારણ સમાજની સાથે ભેટતા અવસ્થા બન્યું અને તેઓના પરાક્રમી વિજેતાની વિરુદ્ધ થોડાવર્ષો પ્રમાણમાં શત્રુતા દર્શાવે છે. એ સંભવિત છે કે બ્રિટિશ અમલ નીચે પંજાબના ભોક્ષની અવસ્થા ધીમે ધીમે ઉભરતી થશે ” Kaye Sepoy War, Vol 58 note.

ધીમે નાણુદ થવા લાગ્યો એ વર્ગ વિચાર કરતો હતો કે, “ જનર્નર જનરયે પોતે લગાધના કાગ્જો ઉભા કર્યો હતા અને છેવટે સધિ તોડી પળખ ખાલસા કર્યું હતું અને ધીરજથી સધિની શરતો પાળતા હતા, તો પણ ડેલ્હાઝીએ પળખમાવી રજુજિતના વસજનુ મળ્ય નહીં કર્યું અને મિત્રભાવે બ્રિટિશ સમગ્રને આવિજન કર્યું હતું, પણ તેના મદલામા અમને આવું વિષમય દળ મળ્યું ” આ ક્ષોભથી તેઓ બહુ ગિયાતા હતા હેન્નિ હોરેન્સે એ સરદારોને મતોષવા પ્રયત્ન કર્યો, તે તેઓની પદવીને લાયક માન આપવા લાગ્યો, સમાજમા તેઓનું માન કાયમ ગ્રહે તેવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો છેવટે સરદારોએ હેન્નિ હોરેન્સના આ વિનય આગળ પોતાનું માથું ઝુમાડ્યું તેઓએ હૃદયના થરકા શાત કરી અગર કુપાવી વિજેતા સાથે મિત્રતા આધી

પરંતુ પળખની આ શાસનમિતિ લાગે કાળ છતી નહિ હોંડ ડેલ્હાઝીએ ઇ સ ૧૮૫૩મા એ મિનિતિ તોડી નાખી પળખના કારભારમા ધણુનો હાથ ન રાખતા એકજ હાથ રાખવો એની તેની ઇચ્છા હતી માટે તેણે સમિતિ નોડી પાડવાનો કરાવ કર્યો ન્યાયે આ અભિપ્રાય જાહેરમા આપ્યો ત્યારે પળખમા ઘેર ઘેર એજ ચર્ચા થઇ રહી હતી, કે જનર્નર જનગલ એ હોરેન્સમાના કોના હાથમા આ સત્તા મોપશે ? અને બાઇઓએ પળખમા સાફ કાર્ય કર્યું હતું, અને બાઇઓ લોકપ્રિય હતા બધાને હેન્નિ અને જોન તન્ક દંડ વિશ્વાસ હતો. નસીબદેરી કોનાપર પ્રમત્ત થાય છે, તેજણુવા માટે બધા તત્પર થઇ ગયા હતા હોર્ડ ડેલ્હાઝી ચોખ્ખા અધિકારીને નીમતા ડોળાડોળ કરતો નહિ તેણે જોન હોરેન્સને પળખના

અધિપતિ તરીકે નીમ્નો આથી જનસમાજ સાત થયો, કારણ કે તે તે બંને ભાષાઓમાંથી એકને પોતાના અધિપતિ તરીકે જોવાને ખુશ હતો પરંતુ હેન્રિ લૉરેન્સને પંજાબમાંથી જવું ગમતું નહોતું તેણે પંજાબમાં ત્રણ કાળ ગાળ્યો હતો, તેથી તે બહુ દિલગીર થયો જૉન લૉરેન્સે પણ મોટાભાઈને ખુશ કરવા ખાતર આ કાર્ય છોડવાને નિશ્ચય કર્યો પરંતુ ડેલ્હાઈઝીએ જૉનના કાર્યને વખાળ્યું હોવાથી તેને પંજાબના કમિશનર તરીકે કાયમ રહેવું પડ્યું અને હેન્રિ લૉરેન્સને રજપુતાના રેસિડેન્ટનો ઓફિસ સભાળી લેવો પડ્યો.

હેન્રિ લૉરેન્સે ગવર્નર જનરલના ચુકાદા આગળ માયુ નમ્બુ, પણ તે તેની સાથે એકમત થઈ ગયા નહિ લાહોરની રાસ નસમિતિના પ્વક્ષથી તે બહુ દિલગીર થયો એક જથ્થાના હાથમાં નવા છતાયલા પ્રદેશનો ભાગ સોંપવો એ હેન્રિ લૉરેન્સને ગમતું નહોતું, ગવર્નર જનરલને પોતાના મત વિરુદ્ધ કાર્ય કરતો જોઈ તેને બહુ લાગી આવ્યું હેન્રિ લૉરેન્સ સમજી ગયો કે નારી રાજનીતિ બકાળે રિકસી છે એ ડેલ્હાઈઝીના અમલ દરમિયાન પૂર્ણ વિકાસ

૧ દેહરાયાદના રેસિડેન્ટની જગ્યા એ મમ્મે ખાલી પડી હતી. એ જગ્યા પર સર્જ આર્સ્ટ મેટકાફ વગેરે મહાન નરો વિરાજી ગયા હતા કે સાહેબ અનુમાન કરે છે કે હેન્રિ લૉરેન્સે એ જગ્યા પોતાના ભાઈ માટે અગર પોતાને માટે ગંખવાનો ડેલ્હાઈઝીએ આમ્રહ કર્યો હતો પરંતુ ડેલ્હાઈઝીએ સેનાપતિ લો ને નિગ્રામના રેસિડેન્ટ તરીકે નીમ્નો અને હેન્રિ લૉરેન્સને રજપુતાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે નીમ્નો Hay's Sepoy War, Vol. I. 60 note.

પામશે નહિ માટે તે યુગોયુગો નિસાસા નાખતે પોતાના નવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તરફ આંખો, અને ત્યા જઈ પોતાની હોશિયારી બતાવવા લાગ્યો.

આ તરફ જૉન હોરેન્સ શાસનસમિતિના સભ્ય તરીકે જે કુશળતા બતાવતો હતો તેના કગતા અધિક કુશળતાથી પણ બનેલા વહીવટ ચલાવવા લાગ્યો. પણબના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેનું નામ ગાજવા લાગ્યું તે અસાધારણ કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યો. માંડે હો કે માહું પણ દરેક કાર્યમાં તે અસાધારણ શક્તિ વાપરી પૂરૂં કાર્યજ છૂટકો કરતો જૉન હોરેન્સ ડેલાઉઝીના મતનો હતો, માટે ડેલાઉઝીને બમતા કાર્ય કરવાની હોશિયારી તેનામાં બહુ હતી. તેણે પણબના કય વખતે કેરી રીને કયા કયા કાર્ય કર્યા છે, તેના તાબાના અમલદારો કઈ રીતે, કેવી રીતે વર્ત્યા છે, એ અત્યારે ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય થઈ પડેલ છે. કોઈ પણ રીતે તેની સાધના, કર્તવ્યનિષ્ઠા ડગતી નહોતી કર્તવ્યસંપાદન એ તેને મૂળ મત હતો તે જેવી બક્તિ સાથે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતો, તેનીજ નિષ્ઠા સાથે માલીકનું કાર્ય બજાવતો તાબાના ગબ્બની વ્યવસ્થા બજાવવામાં, તેનું ઝકણ કરવામાં અને ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમમાં તે અદ્વિતીય હતો. પણબના કોઈ પણ અમલદારે જૉન હોરેન્સની પેઠે એકામતા, દૃઢતા અને કાર્યકુશળતા બતાવી નથી અને ત્યાનો કોઇ પણ અમલદાર જૉન હોરેન્સની માફક ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો નથી.

અધ્યાય બીજો

વિષય નિર્દેષ:—હૅડ ડેલાઈઝીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)—અહલે-
રાની લડાઈ-પેશુ છત્તુ-ખિલવારસી રાજ્ય ખાલસા કરવાનો કાયદો—સાતાગા
—હાંસી—નમપુર—કિરોલી—હૈદરાબાદનો નિઝામ—કર્ણાટકનો નવાબ—તાંબેર
કાંબળપુર—પેશા—પોન્ડુપત નાનાસાહેબ

હૅડ ડેલાઈઝીએ હિંદમાં આવ્યા બાદ લડાઈના પ્રસાદ
તરીકે એ સુખ્ય રાજ્યો છિદ્રાનિઆના કમળ તથે લાવી ચૂક્યા.
પહેલુ સિંધુ નદીથી રસાળ બનેલુ પળખ અને બીજુ ઈરાવતી
નદીથી રેલાતું અહલેશ. એ બીજા પ્રદેશ સાથે ચાલુ ઇતિહાસને બહુ
સબંધ નથી માટે એ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક લખવાની જરૂર નથી
અહલેશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને અમલડ પડતી અને તેને લીધે એક
વહાણના કમાનનુ અપમાન થતા બ્રિટિશ સરકારના ડેટલાક લડા-
યક વહાણો ઈરાવતી નદીમાં આવી પહોંચ્યાં. લડાઈ કરવાની અ-
તિસમ ઇચ્છા હોવાથી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ સળગી જરૂર લોકો-
ના ભેટીની નીકોથી આ સમસાજિ સાત પડ્યો અને પેશુ પ્રાત
બ્રિટિશ રાજ્યમાં બળ્યો. હૅડ ડેલાઈઝીએ ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના
ડીસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે જાહેરનામુ જહાર પાડી. અહલેશને ખંડિત
કર્તા પળખ અને પેશુ બંને પ્રદેશો અવર્નર જનરલની લડાયક

૧ Rulers of India Dalhousie . P 43-111

૨ Empire in Asia, P. 957.

વૃત્તિનું ક્ષણ હતું, અન્યાયનો પ્રસાદ હતો. ડેલ્હાઉઝીએ જેમ એક તરફથી બળ પૂર્વક બીજાના રાજ્યો કે પતિના તાબામાં આણ્યા હતા, તેમ બીજી તરફથી એવી રાજનીતિ ગરુ કરી કે મિત્ર રાજ્યોના પ્રદેશો પણ ધીમે ધીમે વિના યુદ્ધે અંગ્રેજી વાવટા નીચે આવવા લાગ્યા દિલ્હીની વાત છે કે આ પદ્ધતિનો કેટલાક વિદ્વાનોએ બચાવ કર્યો છે આવું કાર્ય ન્યાયપુર સગ ગણી તેઓએ સત્યનું અપમાન કર્યું છે ૧

—The Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, Sir Charles Jackson, A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration

હવે રણક્ષેત્રની વાત પડતી મૂકી ડેલ્હાઉઝીની ફટ રાજનીતિ અવલોકીએ ડેલ્હાઉઝી એ નીતિને અનુસરી મિનવાન્સી રાજ્યોને કુપરાકુપર ખાલસા કરવા મડ્યો હતો

પુત્ર હિંદુઓને માટે અનત પ્રીતિનું પાત્ર મનાય છે આ સનાતનમાં જન્મી પુત્ર પિતામાતાને અનેક મદદ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પર કામા પણ ‘પૂ’ નામના નરકમાથી તારે છે હિંદુઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક મહણુ કરી એ પારલૌકિક પીડા-માથી છુટવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ રીતે લીધેલો દત્તક પુત્ર પિતાની બધી મિલ્કતનો વારસ ગણાય છે પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના પ્રસાદથી

૧ ક્યુક ઝોવ આર્ગાઇલ અને સગ વાર્સા જેક્સન વગેરેએ આ નીતિને દોષ વગમ્મી ગણી છે

આ સબધમાં એક અપૂર્વ નિયમ રચાયો અને તે નિયમે બધાને અકળાવી મૂક્યા “જે રાજ્યો ચક્રવર્તીસત્તાના આશ્રિત હોય તે રાજ્યોના રાજાઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક-પુત્ર ગ્રહણ કરે અને તે દત્તક પુત્ર ચક્રવર્તી સત્તાએ મજૂર કર્યા ન હોય, તો એ રાજાઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તીના નાબામાં જશે પરંતુ વ્યક્તિગત સપત્તિ આ નિયમમાં આવી શકશે નહિ ચક્રવર્તી સત્તા સમન હો કે ન હો છતાં એ સપત્તિપર દત્તકનો અધિકાર ગૃહ ગણવામાં આવશે નહિ ”^૧ હિંદની આ ચક્રવર્તી સત્તા તે બ્રિટિશ સરકાર, આશ્રિત રાજ્યો તે સતારા, ઝાંસી વગેરે આ આશ્રિત રાજ્યોના રાજાઓએ જે દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા તેને બ્રિટિશ સરકારનું અનુમેદન ન મળ્યું હોવાથી, તેઓના રાજ્ય કંપનિના કબજામાં ગયા આ કાયદો હિંદી રાજાઓનો ધૂમકેતુ હતો બધા એ કાયદાથી ડરતા હતા, બધા વશ પરપરાથી ચાલતા આવેલા રિવાજના વિનાશથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા. બંગાળ અને સુનાઇ પ્રદેશના કેટલાક સિવિલ અમલદારોના ફળદ્રુપ ભેજામાંથી, સૂક્ષ્મ વિચારથી, આ બચકર કાયદો નીકળ્યો હતો, અને એ કાયદાએ પ્રથમ સતારાના રાજ્યપર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો.^૨

સતારા સત્તાધિના મહાબળેશ્વર ચિખરની છાયામાં વસ્યું છે

૧ A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration P. ૧-૬ Comp Kaye's Sepoy War, Vol I. P. ૭૦-૭૧

૨ Retrospects and Prospects &c. P ૧૮૦

કૃષ્ણા નદીનું અચ્છ જળ તેના પ્રદેશ પર ફરી
 ઇ. સ. ૧૮૪૮ વર્ષે છે થોડે દૂર હીમા ને નીરા નદીના રમ્ય
 ખાણી આ પ્રદેશને આલૌકિક શોભાનું સ્થાન
 બનાવે છે સતારા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, ઇતિહાસનું પ્રિય
 નિકેતન છે. જે વીરના પ્રતાપથી એક સમયે મરાઠા ભૂતિ જમ્યત
 થઈ હતી, જે વીરનો પ્રચંડ પ્રતાપ હિમાલયથી કુમારિકા બ્રહ્મિર
 સુધી ફેલાયો હતો, એ વીરનું પ્રિયસ્થાન આ સતારા હતું. જે સમયે
 તિમિરના ઘેર આવરણો આર્મ્યભૂતિને લાગી રહ્યા હતા, તે વખતે
 શિવાજીના વિજયવિનાયકથી સતારા અમછી રહ્યું હતું ન્યારે હિંદમા
 ખ્રિષ્ટિસત્તા ચક્રવાર્તીનું પદ લઈ બેઠી હતી તે વેળા સતારાની આદી
 પર પ્રતાપસિંહ રાજ્ય કરતો હતો પ્રતાપસિંહ શિવાજીનો વચ્ચળ
 હોવાથી મહારાષ્ટ્રના તેની ખ્યાતિ બહુ હતી. સરકારે ઇ સ ૧૮૧૯
 મા સતારાના ગજ સાથે સંધિ કરી^૧ સતારાનો રાજ્ય સંધિ થયા
 બાદ ખ્રિષ્ટીશો તરફ મિત્રતા રાખી રહ્યો હતો પરંતુ સંધિ થયા
 બાદ ૨૦ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૩૯મા) પ્રતાપસિંહ પર એવો આરોપ
 આવ્યો કે તેણે એવની પોદુગીઝ સરકાર સાથે મળી ખ્રિષ્ટિ સર-
 કાર સામે કાવતરું રચ્યું હતું પ્રતાપસિંહે આ આરોપનું મિથ્યા-
 પણું સાબીત કરવા એમ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સરકારે તે તરફ લક્ષ
 ન આપ્યું. કામ ચલાવ્યા સિવાય, ફક્ત સડેહપર આધાર રાખી
 પ્રતાપસિંહને સતારાથી થોડે દૂર આવેલી એક દેર બાંધવાની જાગો
 કેદ કરવામા આવ્યો, ત્યાં તેને કાશી લઈ જવામા આવ્યો તેની

૧ Arnold's Dalhousie's Administration. Vol.
 II. P. ૩.

સપત્તિ જમ કરવામા આવી ^૧ પ્રતાપસિંહનો ભાઇ આપાસાહેબ પેથા આજીરાવના હાથમા બદીવાન હતા. બ્રિટિશ સરકારે તેને છૂટા કરી સતારાની માદીખર બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. મરણ પહેલા તેણે શાઆનુસાર દત્તક લીધો હતો ^૨ આ તરફ રાજ્યમુત પ્રતાપસિંહે પણ શાઆનુસાર એક દત્તક લીધો હતો ^૩ પરંતુ લૉર્ડ ^૪ ડેલહાઉઝીએ એ જાને દત્તકોને નામ જૂર ઠરાવ્યા. તેણે કહ્યું કે સતારાના રાજાએ બે દત્તક લીધો હતો તેને અમારી મજૂરી મળી નથી. માટે કાયદાની રીતે એ દત્તક સતારાની માદીનો વારસ થઈ શકે નહિ આવર્તી સત્તાના અનુમેલન વિના દત્તકમહલ્કનું કાર્ય સાબીત કરતું નથી. લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ આ કુક્ષિત કરાવી ઇ. સ. ૧૮૪૫ ની એક પાદીમા ફર્માવ્યુ કે “ સતારાનો રાજા બિનવારસ મજૂરી જતા એ પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમા ભેળવી દેવામા આવ્યો છે ”

વિલાયતની કૉર્ટ ^૧ એવ ડિરેક્ટર સભાએ ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના જાનેવારી માસની ૧ લી તારીખે ડેલહાઉઝીના ઇ. સ. ૧૮૪૬ મત્તુ સમર્થન કર્યું તેને પણ ડેલહાઉઝીનો મત ખરો લાગ્યો. આથી ડેલહાઉઝીએ લખેલી

^૧ Dalhousies Administration Vol. II P 111-112.

^૨ Empire in India. P. 162.

^૩ Dalhousie's Administration Vol. II. P 113

^૪ Kaye's Sepoy War Vol. I. P. 71.

સતારાની લલાટલિપિ કોર્ડોએવ્ હરેકટરની કલમના લીટાથી ઉલટાઇ ન જતા અમર ચર્મ^૧

આ પ્રમાણે લીમા અને નીરાની મુદ્દર બૂમિ બ્રિટિશ હિંદમાં ભળી ગઇ જે સતારાએ શિવાજીના સમયમાં અતુલ સાહસ દર્શાવ્યું હતું, તે સાહસ અનત કાળસમુદ્રમાં વિલીન થઇ ગયું વિંશેઓ મહારાજા શિવાજીના રાજ્યના માલીક થયા

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે યુક્તિ વાપરી સતારા ખાલસા કર્યું, તે યુક્તિ કોઇપણ રીતે વાજબી ઠરી શકે એમ નથી ધ સ ૧૮૧૯માં જે સધિ થઇ તેમાં બ્રિટિશ સરકારે સતારાનું ગળ્ય હમેતને માટે પ્રતાપસિ હના વશમાં ગમવાનું વચન આપ્યું હતું^૨ પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ વચન તોડ્યું અને કે પ્રતાપાસહ પદબ્રષ્ટ હોવાથી તેનો દત્તક જેસ્વાજીની ઠરાવી શકાય, પરંતુ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવું બહાનું ચાલી શકે તેમ નહોતું આપાસાહેબે તો સતારાની ગાદીપર રહી દત્તક લીધો હતો, તો પછી તેણે લીધેલો દત્તક શી રીતે તરછોડી શકાય ? લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ બ્રિટિશ રાજ્ય વધારવા ખાતર સતારા ખાલસા કર્યું હતું વારસ ન હોવાથી ખાલમાં કરવાનું તો એક બહાનું જ હતું

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વખાણનાગઓએ આ બાબતમાં તેનો

૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol I P 75

૨ Empire in India, P. 171. Kaye's Sepoy War, Vol I P 72

ખોટા બચાવ કર્યો છે ડયુક ઓફ આર્ગાઇલના મત મુજબ કેટલેક ઓફ ડિરેક્ટરની સભાના બધા સભ્યો ડેલાહાઇની મતના હતા^૧. પરંતુ સૂક્ષ્મદર્શી મેજર ઈવાન્સ બેલે સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે ડિરેક્ટરોનાના અનેક એ મત વિરુદ્ધ હતા દુકર રીફર્મ, મેલવિલ, આલિશન્ટ, કોલરિફ ઇત્યાદિ એ મતની વિરુદ્ધ હતા^૨ આર્ગાઇલે બીજે રચેલે લખ્યું છે કે મિનવારસી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિ કદાચ ડેલાહાઇનીના વખતમાજ પ્રચલિત થઇ નથી અનાકેના જમાના-મા પણ અધિકાર વિનાના નાના રાજ્યોની એવી જ અવગણના થતી^૩ ડેલાહાઇનીના મિત્ર સર્જ ચાર્લ્સ જેક્સન પણ એમજ કહે છે તેણે ચોક્કસ લખ્યું છે કે હિંદી રાજ્યો મિનવારસ ગુજરી ગય તો તેમના રાજ્ય ખાલસા કરવાનો નિયમ કદાચ ડેલાહાઇનીએ જ સર જોશે નથી એ નિયમ પ્રથમથીજ ચાલ્યો આવતો હતો ડેલાહાઇની-એ તો એ નિયમનું પાલન કર્યું છે^૪ પરંતુ ઈવાન્સ બેલે એ મતની અસત્યતા ઉઘાડી પાડી છે તેણે લખ્યું છે કે “ ઇ સ ૧૮૪૮ મા સતારા ખાલસા કરતી વેળા એ કાયદાનો પ્રથમ અમલ થયો હતો^૫

૧ Duke of Argyle, India under Dalhousie and Canning. P. 27.

૨ Empire in India P 163 Comp Rebellion in India P 67

૩ India under Dalhousie and Canning P 28

૪ A Vindication of Dalhousie's Indian Administration, PP 11 16

૫ Retrospects and prospects &c. P. 9 Comp. Empire in India, PP. 165-172

તેણે ઉદ્ધારણ તરીકે જણાવ્યું છે કે મહારાજ સિંધિયા અને કમ્પીર તથા રેવાના રાજ્યોએ જે દત્તક લીધા તે લૉર્ડ કેનિંગે સ્વીકાર્યા હતા પ્રખ્યાત ટાઇમ્સ પત્રે પણ લૉર્ડ કેનિંગના કાર્નિ વખાણ્યું હતું^૧ લૉર્ડ કેનિંગે ૪ સ ૧૮૬૦ના એપ્રિલની ૨૬ મી એ તથા મેની ૧૦ મીએ જે ખરીતો મોકલ્યો અને તેનો સર આર્થર્સ બુક (લૉર્ડ હાલિશાક્સ) ૧૬ મી જુલાઈએ જવાબ આપ્યો તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ' ચક્રવર્તી સત્તા જાગીરદાર કરતા ઉચ્ચ શ્રેણીના દરેક રાજ્યોનું રાજ્ય સ્થાયી જોવા ઇચ્છે છે જો તેઓ-માના કોઈને ઔરસ પુત્ર ન હોય અને તેઓ હિંદુ કાયદા (જો તે હિંદુ હોય તો) અને ૩૬૧ મુજબ બીજો વારસ પસંદ કરે તો તે મજૂર દરવાખા આવશે ૨' "

જેજર ધવાન્સ બેલ સિવાય બીજા અંગ્રેજોએ પણ આ બાબતમાં ઉત્ક્રાંતિની વખાણ્યો નથી છુડલો વજેરે વિદ્વાન શેખરોએ કમુલ કર્યું છે કે જે કાયદા મુજબ સતારા ખાલસા કરવામાં આવ્યું, તેવી જાતનો કોઈપણ નિયમ આ પહેલા હિંદમાં પ્રચલિત નહોતો. લૉર્ડ ઉત્ક્રાંતિના સમયમાં એ કાયદો નવો સરખાયો^૩ વધારે શુ કહીએ, તે વખતનો શ્રુ બાઈનો ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક પણ

૧ Empire in India P. 133.

૨ Ibid P 131

૩ J B Norton, Rebellion in India How to prevent another P P. 66, 67, 72. Comp. Ludlow, British India its Races and its History. Vol. II. P. 258 259.

આ કાર્ય વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. સર જ્યોર્જ કલાર્કે ખુદ ખુદ જણાવ્યું હતું કે “ કોઇ વ્યક્તિ અને તેના પુત્ર અથવા ઉપગ્રાહકારી સાથે સધિ મુજબની હમેશની મિત્રતા વિષે વિચાર કરતા એ પ્રતીત થશે, કે જેઓની સાથે સધિ થઈ છે, તેમના રિવાજ મુજબ જ્યાં સુધી ઉપગ્રાહકારીનો અભાવ ન જણાય ત્યાં સુધી તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કરવું એ ગેરવાજબી છે. સતારાના રાજાએ અત્યાચાર જે બાળકને દત્તક પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તે બાળક ઉપલા નિયમ મુજબ તેના રાજ્યનો ખરો વારસ છે ” એડવિન આર્નોલ્ડ આ બાબતમાં લખે છે કે “ નીરા અને હીમા નદીનો ગમણીય પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભળી ગયો પ્રતાપસિંહે પોતાના વર્તનથી ગાદી ગુમાવી હતી, પણ આપાસાહેબ આપણા વિશ્વાસુ મિત્ર હોવા તે કોઈપ્રકારના રાજા તરીકે પ્રમાણ થયો હતો જનસાધારણના હિતના કાર્યો કરવામાં તે કિત્તાહોંગ રસ લેતો વ્યક્તિગત વિષય દૂર રાખી કેવળ કાયદાના અધિકારની જ ચર્ચા કરીએ, તોપણ સતારા ખાલસા કરવાનો આપણને શો અધિકાર હોય ? સતારામાં કોઇપણ જાતનો જીલ્લમ કે અશાન્તિ નહોતા. આ સ્થળે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેના વાણિયા માલિકો એ હેતુનાક દર્શાવે છે કે “ સતારા એક તાગાનું રાજ્ય હતું અને કલકત્તા તેનું ચક્રવર્તી હતું. એ આ પ્રમાણે ચક્રવર્તી સત્તાએ પ્રચાર કરેલો કાયદો સતારાને હજમ કરી લખ્ય, જે સતારા, સિંધવા અને હોલકરના રાજ્ય કરતા ઉત્તરથી પશ્ચિમ હોય, તો બ્રિટિશ કંપનીએ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બહાર પાડેલા ગવર્નરનામાનો અર્થ શું ? ”

કપનિએ હ' સ ૧૮૧૮ માં જે બહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તેમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું હતું કે, “ સતારાનો રાજ બાજીરાવના તામામાથી મુકત થઈ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરશે બહેરનામાના આ બબ્બેનો અર્થ યુ ? પ્રતાપસિંહને પદ્મશ્રી કર્યા બાદ આપાસાહેમને સ્વતંત્ર રાજ તરીકે માન આપવાનો શો અર્થ હોઈ શકે ? પરંતુ આપાસાહેમના મરણ બાદ આપણે એ અર્થની અવગણના કરી પ્રતાપસિંહ ગંગા ન હોવાથી આપણે તેના દત્તક પુત્રને સ્વીકારવા તત્પર ન થઈએ, પણ આપાસાહેમના દત્તક વિશે એવી કંઈ અડચણ નથી જે વેપારી કે પનિતુ અધિકારપત્ર (Charter) ગ્રંથ કરવામાં આવે, તો આપણી એ દત્તક પુત્રને કાયદેમુજબ રાજ નરીકે સ્વીકારવાની ફરજ હતી, જે કાયદા મુજબ ચાલીએ તો પણ આપણી એજ ફરજ હતી, નીતિ પૂર્વક વર્તન ચલાવીએ તો પણ એ દત્તકપુત્રને સ્વીકારવાની આપણી ફરજ હતી, જે બૂન કદી મુઘરવાની નથી તે ખાતર અનિરાય શરમિદા થઈ બોલવું પડે છે, કે સત્યવાદી અને સજ્જન મનુષ્ય મારી માફક જરૂર આવે મિહાત યહણ કરશે ”

નિષ્પક્ષપાત સ્વીકારના પ્રયોગમાં આવા વચનો નાધાર્થ રચ્યા છે પણ નરાધની વાત એ છે કે આવો ન્યાયી વિચાર કોર્ટ એવ ડિરેક્ટરને ન જ મળ્યો તે તો લોર્ડ કેમ્બ્રિજની મોરલીપર નાચી રહી હતી. હવે યોગમત્ત ભાગ્યીય આવેલા મળી ગાનના ચિદ્ર સ્વરૂપ મનાતા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના હૃદયપર કુહાડાના ધા પડવા લાગ્યા, અને ઇસ્લામના રાજપુરુષોએ પ્રયાગિત કરેલા દત્તકમહણ

૧ Arnold, Dalhousie's Administration of British India, Vol. II. PP 121, 122, 123, 124, 125.

અસહિતતા સમર્થક કાયદાને જોરે, મિત્રરાજ્યો એક પછી એક હિં-
દના નકશામાં લાવવાની ગાવા લાગ્યા.

લૉર્ડ ડેન્કાફ્રીની રાજનીતિને લીધે સત્તાન ખાલસા થયું
હવે આવ્યો ઝાંસીનો વારો.

હિંદના નકશામાં બરાબર મધ્ય ભાગે આવેલ જુદેલખડમાના
નાના ગાજ્યોમાં ઝાંસીનું ગાજ્ય પ્રખ્યાત હતું એ રાજ્ય પેશવાના
આશ્રિત રાજ્યોના અધિકાર તળે હતું જુદેલખડમાના રાજ્યો
બ્રિટિશ સિંહના કમળમાં આવ્યા, એટલે ૪ સ ૧૮૧૭ માં તે
વખતના ઝાંસીના રાજ રામચંદ્રગવ સાથે સાધ થઈ સધિના નિ-
યમ મુજબ રામચંદ્ર અને તેના નવજન વરાયનપરા ઝાંસીના
અધિકારી હયા.^૧ એ સધિ બાદ રામચંદ્ર જીવ્યો ત્યાં સુધી મિત્રતા
દર્શાવતો આવ્યો હતો ૪ સ ૧૮૨૫ માં જ્યારે લૉર્ડ કોમ્મરમીયર
ભગતપુરનો અજીતગઢ જીતવા નૈયાર થયો હતો, ત્યારે નાનાપડિત
નામનો મધ્ય હિંદનો એક સરદાર પુરકાળ સૈન્ય એકઠું કરી, કા-
લ્પીને ઘેરો ઘાલના તંયાગ થયો આવી વિષમ સ્થિતિમાં ઝાંસીના
રાજ્યએ પોતાની પરમમિત્ર બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવા માટે
જેમ અને તેમ જલદી ૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય અને
એ તોપો મોકલી કાલ્પીનું રક્ષણ કર્યું હતું.^૨

આવી વફાદારી બદલ બ્રિટિશ સરકારે રામચંદ્રરાવના ભારે-

1 Empire in India P. 203. Comp Kaye's
Sepoy War. Vol. I. P 89.

2 Empire in India, P. 217.

બાર વખાણ કર્યા હતા એ વખાણ કદમ મોડાના વખાણ નહોતા. હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકે ૫ સ ૧૮૩૨ના ડિસેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે ઝાંસીના વિશાળ રાજમહેનમા સમા બરી રામચંદ્રરાવને 'મહારાજ' ની પદવી અને છત્ર ચામર વગેરે રાજ-લક્ષણ બતાવનારી વસ્તુઓ ભેટ કરી એ વફાદારીના ચોખ્ખા બદલે આપ્યો હતો. ૧ આ દરબાર બ.દ ત્રણ વર્ષે રામચંદ્ર ગુજરી ગયા.

રામચંદ્ર રાવને પુત્ર ન હોતો તેમના કુટુંબીઓમાંથી ચાર જણાએ ઝાંસીની ગાદી માટે દાવો કર્યો. ગવર્નર જનરલના એજન્ટે રામચંદ્ર રાવના કાકા રઘુનાથરાવને ચોખ્ખા અધિકારી માની ગાદીએ બેસાડયા જે કે રઘુનાથ કેદથી પીડાતા હતા, રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક હતા, છતાં લોકોએ તેને આદરમાન પૂર્વક રાજ્ય માન્યા તેમના નામથી કારબાર ચાલવા લાગ્યો ત્રણ વર્ષમા એ પણ અપુત્ર ગુજરી ગયા.

રઘુનાથરાવના મગ્જ બાદ ૫ સ ૧૮૮૩ મા પાછો વારસતો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ એક્લેન્ડે તે માટે એક સમિતિ નીમી સમિતિના સભાસદોએ રઘુનાથના બાઇ ગંગા ધરરાવને ખરા વારસ દરાવ્યા, માટે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતાપથી ઝાંસીની ગજલક્ષ્મી ગાધરગવના તાત્કાલિક આરી

પરતુ આથી ઝાંસીના ગજના નસીબે જોર ન કર્યું. ગાધર રાવને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નહિ અગાઉના ૬ સ ૧૮૫૩ રાજ્યોની પેઠે એ પણ નિસતાન રહ્યો તેવામા તેને બચકર વ્યાધિ લાગુ પડ્યો.

ગાંધીજીને મરણ પાસે આવેલું બાપુ શ્રિલંકા રેસિડેન્ટ મેજર એલિસ અને મેજર માર્ટિન નામના એક સેનાધ્યક્ષ સમક્ષ રીનસર દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યો^૧ આ દત્તક પુત્રના સંબંધમાં તેણે રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યું કે ' હું અતિશય માદો પડ્યો છું એક પ્રત્યક્ષ સરકારનો મારાપગ અનુગ્રહ છતાં મારા પૂર્વજોનું નામ હુનના બેઠું છે, એ જોધને મને બહુ ચિંતા થાય છે તે માટે શ્રિલંકા સરકાર સાથે અમે જે સંધિ કરી છે તેની બીજી કલમ મુજબ આનંદગવ (દત્તક લેતી વેળા એ બાળકનું મૂળ નામ હામોદર દેરરી આનંદગવ રાખવામાં આવ્યું હતું) નામના મારા કુટુંબના એક પાત્ર વર્ષના છેકરાને મે દત્તક લીધો છું જે ઇન્ડિયની અનુકપાથી અને આપની સગકારની કૃપાથી હું રોમ મુક્ત થાઉં, અને હવે હું તુલ્ય થયો ન હોવાથી મારે પુત્ર થાય, તો હું આ બાબતમાં ચેત્ત કરીશ અને જો હું ન જીવું તો મારા વિશ્વાસુપણા તરફ નજર કરી, સરકાર આ દત્તક લીધેલા બાળક પર દયાદૃષ્ટિ રાખે એમ હું ઇચ્છું છું. વળી મારી પત્ની-આ બાળકની માતા જીવે ત્યાં સુધી મારી બધી સંપત્તિ ની માલિક બને એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું સરકારને સૂચવું છું. તેના તરફ કદી પણ ગેરવર્તણૂક ન ચલવવામાં આવે એવી મારી ખાસ પ્રાર્થના છે ૨"

મરણપથારી પર પડેલા ગાંધીજીના આ લખાણમાં જે વિનય દર્શાવી રહ્યા છે, એવો વિનય તેના છેવટના પત્ર સુધી રહી

૧ Empire in India. P ૩૦૨

૨ Arnold, Dalhousie's Administration Vol. II P. 148-149

ગ્રેસો હતો. પણ એ યુગપુત્રી આ છેલ્લી માગણી ન રીકાર્ડ એ સમયે લોર્ડ ડેલ્હાઈઝી સરકારનો મુખી હતો જેણે સધિ તોડી પળખ ખાલસા કર્યું હતું, જેની કુટિલ નીતિમા સત્તાગતુ રાજ્ય સપડાયુ હતું, તેના હાથમા અત્યારે ઝાંશીનુ ભાગ્ય નટકતુ હતું. લોર્ડ ડેલ્હાઈઝીએ તક જોઈ ઝાંસીન પણ ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હુકમ કાઢવામા આવ્યો. ઝાંશી હમેશને માટે મગાહાઓના કબજામાથી ગયું.

ગાધરગવના પત્ની લક્ષ્મીબાઈ પુરુષના જેવી સાહસિક અને ખહાડુર હતી. તેનું હૃદય જેમ ટામિનીજનસુલભ માધુર્યથી ઝરતુ હતું, તેમ દૃઢતાથી સખ્ત પણ બનેલુ હતું. કોમળ મૌદર્ય સાથે બચ કર દોરતાનુ અલૌકિક મિશ્રણ લક્ષ્મીમાઈમા થયુ હતું. જે કોમળને કોમળ રીણુના ખ્વનિ સાથે જ ગલના પર્વતોને શાડી નાખનારો વિનાશ સામગ્રવો હોય, તો તેણે લક્ષ્મીબાઈનુ અલૌકિક જીવન જણવુ જોઈએ. લક્ષ્મીબાઈનુ હૃદય ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર હતું. ઇ સ ૧૮૫૪ મા મિટિશ એજન્ટ મેજર આફકે સ્પષ્ટાક્ષરે લખ્યુ છે, કે “લક્ષ્મીબાઈ અતિશય માનને લાયક છે, તેમ રાજ્ય પ્રતિનિધિપણુ ચલાવવાને પૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, તેનો સ્વભાવ અતિ ઉચ્ચ બાવના બતાવી આપે છે. ઝાંશીના બધા લોકો તેના તરફ પૂર્ણ ભક્તિ દર્શાવે છે.” આ રીતે લક્ષ્મીબાઈ ઉચ્ચ ભાવનામય હતા તે સાથે ઓગણીસમી સદીના અદિતીય વીરાગના હતા.

લક્ષ્મીબાઇએ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાથી પોતાના પતિનું રાજ્ય હોદાવવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા સધિના નિયમે બતાવી, મિત્રતાના દૃષ્ટાંતો આપી અને દરેક લેવાની રીત મિદ્ધ કરી મનાવી. ઝાંસી પોતાને પાછું સોંપવાની પ્રાર્થના કરી પરંતુ કમ ન વળ્યું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ જે વજર હુમલો હતો તે ઝાંસીપર પડ્યું આ અન્યાયથી લક્ષ્મીબાઇ બહુ દિલગીર થયા તેની દિલગીરી કેવળ આખવાટે પાણી બની નીકળી ન જતા અવિધ્યમા પ્રયત્ન દવામિના ઉપમા પ્રગટ થઇ દરનાએ તેની પ્રકૃતિ બદલ બનારી હતી, માહરે તેના હૃદયને દદ બનાવ્યું હતું, અને અનુભવે તેની દૃષ્ટિએને દુઃખ ખમવાની ટેન પડી હતી, તેથી તેમણે આ બંધુ મદન કર્યું તે બંધુ વિધ્યથી હરી કિકર્ત્ત-ય મૂઠ થઈ કર્ત્તવ્ય રિમુખ થયા નહિ. બ્રિટિશ એજન્ટ સાથે મેળાપ કરની વેળા તેમણે પડદા પાછળથી બની નવરે કહ્યું, 'મેરી ઝાંસી ફેક્ટરી નાહિ' લક્ષ્મીબાઇના આ અવાજથી ગજપ્રતિનિધિ નબલિત બની ગયો ઝાંસી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કર્યું ખડ, પણ આ અપમાને લક્ષ્મીબાઇના હૃદયના દારી ધા કર્યો.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ સત્તાગની માફક ઝાંસીને પણ મિનવારસી રાજ્ય ગણી ખાલસા કયું હતું. લૉર્ડ મેટકાફે બુદ્ધિભરના નાના રાજ્યોના સબધમા જે મત આપ્યો હતો, તેમાના એક વાક્યપરથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ઝાંસી ખાલસા કરવાનો આધાર લીધો હતો. મેટકાફે પોતાના અભિપ્રાય નીચેના ઉપમા પ્રગટ કર્યો હતા —

“ હિંદુ રાજ્યોના સબધમા હું એ અભિપ્રાય જાહેર કરું છું કે જો તેઓને ઔરમ પુત્ર ન હોય તો રિવાજ મુજબ દરેક ભેવાતો તેઓને અધિકાર છે બ્રિટિશ સરકારે આ પ્રમાણે રિવાજ મુજબ અને હિંદુ કાયદા મુજબ લીધેલા દરેક સ્વીકારના જોઇએ

(૮૪)

પરંતુ જેઓને રાજ્યો પાસેથી કેવળ જમીનદારીજ મળી હોય, અથવા જેઓ ગજ તરફથી અપાયલા હકોજ ભોગવતા હોય, તેઓને એ નિયમ લાગુ પડશે નહિ તેઓ એ શરતે એ બધી જમીનદારી અગર હકો ભોગવી શકશે કે તેઓના ઔગસ પુત્રો એ બધી સ પ ત્તિના અધિકારી હોઇ શકે પણ ઔરસ પુત્ર ન હોય ત્યારે એ બધુ સરકાર ખાલસા કરી શકે”^૧

લૉર્ડ ડેલ્હાઈઝીએ મેટકાફના છેલ્લા વાક્યોને આધારે ઝાંસી માલસા કર્યું હતું ^૨ પરંતુ એ વાક્યોમાથી ડેલ્હાઈઝીને વાસ્તવિકરીતે કંઇ પણ ટેકો મળે તેમ નથી લૉર્ડ મેટકાફ તો કવળ જમીનદારોના સબખાજ ઉપલા વાક્યો ઉચ્ચાર્યા છે જે ગળઓ વશપરપરા રાજ્ય ભોગવતા હોય તેઓને માટે એ નિયમ નથી માટે જે નિયમ જમીનદાર માટે હતો, તે નિયમ ઝાંસીના રાજ્ય પર વપરાયો એ કાયદાનો ઉલટો અર્થ કવવા જેવુ થયુ હતું, એમા કશો શક નથી

ઝાંસી જમીનદારના વર્ગમા નહોતું બ્રિટિશ સરકારે પણ સધિ કગતી વખતે ઔરસ પુત્રનો નિયમ દર્શાવ્યો નહોતો. ઝાંસીના રાજ્યો વશપરપરથી રાજ્ય ભોગવના આવ્યા હતા ૬ સ ૧૮૩૨ માં જ્યારે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકે ઝાંસીમા દરબાર બરી રામચંદ્રાવને મહારાજની પદ્વી અને છત્ર ચામગદિ રાજ્યોને લાયક વસ્તુઓ

૧ Empire in India, P 204-205

૨ Empire in India P 20^૧ કે સાહેબનાઈતિહાસમા પણ ડેલ્હાઈઝીનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામા આવ્યો છે Kaye's Scopy War Vol I P. 91 note

બેટ આપી, ત્યારે ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર તરીકે સ્વીકારાયો નહોતો. ઇ સ ૧૮૧૭ની સધિમા પણ ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર અથવા બ્રિટિશ સરકારે આપેલી જમીનનો ભોગવટો કરનાર ગણાયો નથી રામચદ્રરાવને કંઈપણ દાન કરવામા આવ્યું નહોતું, તે તો પોતાના નડવાઓની સપત્તિ ભોગવતો આવ્યો હતો અંગ્રેજ સરકાર અને તેની વચ્ચે રાજપ્રજા જેવો સંબંધ નહોતો, તેથી અને પણ મિત્રભાવે ગ્રેવાને બધામા હતા બ્રિટિશ નરકાર તરફથી કોઈપણ બાબત નવી ભોપાઈ નહોતી, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઈપણ સત્ત્વ આપવામા આવી નહોતી ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર નહોતો પણ વશપર પગથી હિંદુ રાજા તરીકે ગણતો હતો ઇ સ ૧૮૧૭ ની સધિમા પણ તેને વશપરપરા રાજ્યાધિકાર ચલાવવાની સત્તા આપવામા આવી હતી ^૧

ડેલ્હાઈઝી એક ગ્રેવો ભારે ભ્રમમા પડ્યો છે તેણે લખ્યું છે કે “ ઇ સ ૧૮૩૫ મા રામચદ્રરાવનું મરણ થયું જો કે તેણે મરણ પહેલાં એકાદ દિવસ દરમિયાન એક દત્તકપુત્ર લીધો હતો, પણ તે પુત્રને બ્રિટિશ સરકારે દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો નહોતો એ માટે રામચદ્રરાવના મરણ બાદ તેમના કાકાને ઝાંસીની માદી મળી હતી ”^૨ ટચુક ઓર્ આર્ગાઇલ અને સર આર્સ્ટ જેક્સન પણ ડેલ્હાઈઝીના આ વચ્ચેનો પર આધાર રાખી ઇ સ ૧૮૫૪ મા લીધેલા દત્તકને

^૧ Empire in India, PP ૨૦૯-૨૧૦

^૨ Jhansi Blue Book, PP ૨૧,-૨૨, Comp Empire in India, P ૨૧૧

અસિદ્ધ ગણે છે^૧ પરંતુ ઇવાન્સ એલે આ બધી વાતોના અગત્યર
 ન્દીઆ આપ્યા છે ઇ સ ૧૮૩૫ મા ઝાસીના વારસા માટે ઘણી
 ગરમડ થઇ હતી તે વખતે ચાર જણાએ વારસા તરીકે દાવો કર્યો
 રામચદ્રગવે લીધેના દત્તક સબખમા બહુ શક હોવાથી એ વખતે
 આનંદગવને ગાદી મળી હતી હિંદી સરકારના સેક્રેટરીએ આ આ-
 મતમા લખ્યું હતું કે “જો એ દત્તક લેવાની પદ્ધતિ અગત્ય હોત
 તો જરૂર એ બાળક રામચદ્રગવ પછી ગાદી વારસ થાત અને તેમના
 કાકાને બદલે તેના પિતાની મધી સપત્તિનો માલી-બનત પરંતુ એ
 દત્તકની (એ દત્તક યોગ્ય પદ્ધતિ મુજબ ગ્રહણ કરવામા આવ્યો છે
 કે નહિ તે વિષય શક્યપડતો હોવાથી) બાબતમા તપાસ ન કરના
 નગરે રામચદ્રગવના કાકા આનંદરાવને ગાદીપતિ ઠરાવ્યા છે ”^૨
 આ પછી સાબીત થાય છે કે ઇ સ ૧૮૩૫ મા જે દત્તક ગ્રહણ
 કરવામા આવ્યો હતો તે દત્તક બાબત નક વકાવવામા આવ્યો હતા
 પરંતુ ઇ સ ૧૮૫૩ મા જે દત્તક લેવામા આવ્યો, તેમા કમ મંદ
 ગણવા પડે તેમ નહોતું એ ગાંધગવે મિલિ મુજબ દત્તક ગ્રહણ કરી
 એ બાબત બ્રિટિશ સરકારને જણાવી હતી આ પ્રમાણે ઇ સ
 ૧૮૩૫ અને ઇ સ ૧૮૫૩ માના દત્તક લવાની ક્રિયા એક સગમી
 નથી^૩ તો પછી ક્યા કારણોથી છેલ્લો દત્તક ઝાસીની ગાદીપર ન

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning P 31-32 Sir Charles Jackson, A Vindication, P 11

૨ Jhansi Blue book P, 18 Comp Empire in India P- 212

૩ Lmpire in India P 212

આવી શક્યો ? કયા કાયદાને રૂથે બ્રિટિશ સરકારે ઝાંસી ખાલસા કર્યું ? કયા અપરાધને લીધે અઘાધરાવની વિધવા પત્નીની માગણી એ તરછેડવામા આવી ? પવિત્ર મિત્રતાનુ આવુ ફળ ? પવિત્ર સાધનુ આવુ પરિણામ ?

લૅ૧૬ ઉલ્હાડગીએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “ ઝાંસી બ્રિટિશ મુલકના મ ૫ ભાગમા આવેલું છે માટે એ આપણા તામામા આવવાથી મમમ બુદ્ધેલખડની ઉન્નતિ થશે વળી બ્રિટિન સત્તા નામે આવવાથી ઝાંસીની પ્રજાપર પણ બહુ ઉપકાર થશે ” ૧ લૅ૧૬ ઉલ્હાડગીના આ વાક્યો ખરી દ્ધારતાની હદ જોળ ની જ્ય છે ઝાંસીના ગજ્જઓના વખતમાં પ્રજાપર કમ જુલમ થયો નહોતો, અન્નવસ્થા મચી નહોતી, તેમ તે સિવાય બીજી કોઇ જાનની મગમદ થઇ નહોતી કલદુ ઝાંસીના ગજ્જઓ રાજ્ય અધાતવામા હારિયાગ નીવડયા હતા ૨ રાજ્જઓના આટલી મધી હોશિયારી ગા ઉલ્હાડગી પ્રજાપર ઉપકાર થવાને મહાને ઝાંસી ખાલસા કરવા જ્ય એ નવાઇ જેવું છે જેઓ હમેતા સગકાર સાથે મિત્રતાના પાશમા બધાયલા હતા, દુખને વખને સગકારને માયુ આપવા તત્પર ગહેના તેઓતુ રાજ્ય ખાલસા કરવામા સરકારે પાછુ વાળી ન જોયુ બ્રિટિશ સરકારે એક અસહાય વિધવાને કે કરી ૩ એક કોમળ બાળકને હાફી કાઢી,

૧ Kaye's Sepoy War Vol P ૧૨

૨ Arnold, Dalhousies Administration Vol. II P 147

૩ Ibid, P 151

અનાયાસે, બીનધડકે, તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સંસ્કૃતિનો કેવો દર્શક ? ઉદારતાનું કેવું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત !

બ્રિટિશસિંહ ઝાંશી ખાલસા કર્યા બાદ રાણી લક્ષ્મીબાઈના હૃદયને સાત કરી શક્યો નહિ જે શ્લોભથી, જે રોષથી, જે અપમાનથી એ જર્જરિત થઈ રહી હતી, તે રોષ, શ્લોભ, અને અપમાન ભવિષ્યમાં હદીસ થઈ વેરની વૃત્તિ સાત પાડવા તત્પર થયા અને એ બાબત યોગ્ય સ્થળે દર્શાવશું

હોર્ડે ડેલ્હાઝીની કુટિલ નીતિએ જેની રીતે સતારા અને ઝાંસીને ઝડપી લીધા, તેજ રીતે નાગપુર પણ ઇ સ ૧૮૫૩ તેના પળખા સપડાયું સનાગ અને ઝાંસીની માફક એ રાજ્ય પણ મરાઠા વંશના રાજાના પ્રયત્ન પગક્રમથી ગણિત હતું ત્યાંનો રાજા ઝાંસી અને સતારાના રાજાની માફક અપુત્ર મગ્ધ પાડ્યો તેણે મૃત્યુ અગાઉ દત્તક લીધો હતો પણ હોર્ડે ડેલ્હાઝીની નીતિએ એ અત્યુદ્ધ કરી નાગપુરનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ખાલસા કરી નાખ્યો

નાગપુરનો ગજ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોસલા વંશનો હતો ઇ સ ૧૮૧૮ માં મહારાજ આપાસાહેબને તે વખતના - વર્નર જનરલ હોર્ડે હેન્ટિએ પદબ્રહ્મ કર્યો ગાદી ખાલી પડી ગજવંશીઓ અને ગજવંશના મુખ્ય માણસોએ એકત્ર થઈ આ બાબતમાં મતભેદ કરી. એ મતભેદને પરિણામે શ્લોસલા વંશના નજીકના કુટુંબી એક બાળકને નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો ઇ સ ૧૮૨૬ માં એ બાળક હિમંતુ આવ્યો એટલે બ્રિટિશ સરકારે તેની સાથે સંધિ

કરી એ સધિ મુજબ એ રાજના વશમા નાગપુરનું ગભ્ય સફાને
માટે રાખવાનું વચન આપવામા આવ્યું ^૧

એ ગબ્બતુ નામ ત્રીજે રાધેજી ભોંસલે હતું. ઈ સ ૧૮૫૩
ના ડિસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે તે મરણ પામ્યો. મરણ વખતે તેની
ઉંમર ફક્ત ૪૭ વર્ષની હતી રાજ નાનો હતો તે વખતે બીજા
રાધેજીની પત્ની બે કબાઇ રાજ ચલાવતી હતી. બે કબાઇ સદ્ગુણી
અને રાજ્ય ચલાવવાની કળાથી જાણીતી હતી. પચાસ વર્ષ સુધી
તેણે ભોંસલે કુળમા સત્તા ભોગવી હતી, ત્રીજે રાધેજી અપુત્ર મરણ
પામતા બે કબાઇએ યશવત અહરરાવ (સાધાગણુ રીતે એ આપા
સાહેબના નામથી જાણીતા હતો) નામના ત્રીજા રાધેજીના નજીકના
સમઘી બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો ^૨ ગણીએ એ
ઠરાવ રેસિડેન્ટ મેનસેલ સાહેબને જણાવ્યો. મેનસેલ સાહેબે એ
આમતમા કંઈ વિત્તાક ન બતાવ્યો ^૩ તેણે આ સબધમા ફક્ત
આટલું જ જણાવ્યું કે “ વડી સરકારની મજુરી સિવાય હું કોઇપણ
પ્રગરના દત્તકને કાયદેસર માની શકું નહિ ^૪ દત્તક તો લેવાયો.
વિધિપૂર્વક આપાસાહેબે ત્રીજા રાધેજીની મરણ ક્રિયા કરી ત્યારમાદ
તેનું નામ જનોજી ભોંસલે પાડવામા આવ્યું ^૫

૧ Arnold Dalhousie's Administration Vol.
II P 156

૨ Empire in India, P 174

૩ First Nagpore Blue book 1854, P 56.

૪ Empire in India, P 175

૫ Empire in India, P. 175

મેનસલ સાહેબે વડી મગ્દાર સમક્ષ નાગપુરની સ્થિતિનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો હોઈ ડેહાડગી પેશુ પ્રાંતમાં મુસાફરી કરવા ગયો હતો, એટલે આનો નિર્ણય થતા વિલંબ થયો. રાજધાનીમાં આવ્યા બાદ નાગપુરનો પ્રશ્ન ઉપાડવાના આવ્યો. કારોબારી મંત્રિનિમાં અર્ચા ચાલી મંત્રિના સભાસભાઓએ એક સંતાપનિ લેતા, સરજન આક્રમના વિચારનો હતો તેણે હિંદમાં વધુ વર્ષો ગાળ્યા હતા વધુ દેશી ગજાઓના સમાગમમાં આવ્યા હોવાથી તેણે નાગપુરની સ્થિતિ જાણવા કમર કસી પરંતુ તેની સુક્ષ્મ બુદ્ધિ, ઉડું કર્તાત્વ જ્ઞાન, સત્તાગ અને ઝાંસી ખાલમાં કળાને કામ ન આવ્યું ત્રીજા રાષ્ટ્રોજના મગ્દાર બાદ દોઢેક માસ પછી ઇ સ ૧૮૫૪ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે ફરી પેશુ મહારાજ બહેનનામુ નીકળ્યું ડેહાડગીએ સતારા ને ઝાંસીના પોંડે ઔરસ પુત્રને અભાવે નાગપુરનું ગળ્ય ખાલસા કયું^૧

યજ્ઞવલ્ક અહમદાવ ત્રીજા રાષ્ટ્રોજનો અતિ નિકટનો સગો હતો તેની મા બેનાબાઇ નાગપુરના ગજામહેલમાં રહેતી હતી તેને ઇ સ ૧૮૩૪ ના આગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે એક પુત્ર જન્મ્યો. પુત્રજન્મના આનંદમાં રાજમહેલમાંથી નોખોના માર કરવામાં આવ્યા હતા^૨ એજ માસની ૨૫ મી તારીખે રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારો મિહાઇ વજ્યવાને મહાને ગસિડેન્ડને મળ્યા હતા નાગપુરમાં આવો કિલ્લવ કોઇપણ માણસના જન્મ વખતે

૧ Empire in India P 125 Comp Kates
Sepoy War Vol I 77-83,

૨ Empire in India P 176

થયો નહોતો મેનાબાઇનો પુત્ર ગજમહેલમા ગજપુત્રની માફક ઉછરવા લાગ્યો તેની સેવામા અનેક નોકર ચાકર હાજર રાખવામા આવ્યા, તે જમા જય ત્યા તેની માથે દરબાર માટકરી (એક જાતના અમલદારો,) બાલાવાળા સિપાઇઓ, હાથી અને ઘોડાઓ રહેતા મહારાજ પોતે તેની કેળવણી મારે બદોબસ્ત કરના અગત્ય અહરરાવ ઉમર લાયક થયો એટલે દરબાર વખતે અગર રેસિડેન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વખતે મહારાજ સાથે એકજ સિ હામનપર બેસતો મરાઠાઓમા છોકરાને નાનપણમા પગચારાનો ચાલ છે, છતા નાગપુરના ગજએ એ નિયમ તોડી અદગગવને પગચારા નહોતો દુકામા ત્રીજા રાધોજીને જેમજેમ મતાન થવાની આશા ધટતી ગઈ તમ તેમ અદગરાવ પગનો પ્રેમ વધતો ગયા નાધારણુ પ્રજા તો મેનાબાઇના પુત્રને જ સુવર્ણ ધાત્રી હતી બધાને ખાત્રી હતી કે રાધોજી મેનાબાઇના પુત્રને દત્તક લેશે અદગગવા નિવાહમા રાધોજીનો અમત જોઈ એ વાત દરેકના મનમા વધારે ને વધારે દસતી ગઈ આ રીતે અહરરાવ નાગપુરના રાજ સાથે માટ સબધમા આવ્યો હતો હોર્ડ ડેન્ડાઉઝીએ ૧૮૫૪ મા નાગપુર ખાલસા કરવાની યાદીમા આ ગાઠ સબધમાળા બાળકને “ એક નાધારણુ મરાઠો ” કહ્યો હતો એક સ્થળે વિદેશી તરીકે ઓળખાવ્યો હતો ?

દત્તક બાળક અહરરાવની મા મેનાબાઇ સાથે બે કબાઇ અથવા ત્રીજા રાધોજીની પટરાણી અનપૂર્ણા બાઇને કરી વિગેધ થયો નહોતો અનુભતિ મળતા જ બધુજનો સમક્ષ નાના અહરરાવ (આપા સાહેબના પિતા) અને મેનાબાઇએ પોતાનો પુત્ર હાજર કર્યો હતો

રાણી અને તેના મત્રીઓએ ધીરજથી આ વાત રેસિડેન્ટને જણાવી હતી તેઓએ ધૈર્ય ગળી આ બાબતમાં મવર્નર જનરલની મજૂરીની મહ જોઇ હતી બ્યારે નાગપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ રાણીઓને જણાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેઓએ એ અન્યાય વિરુદ્ધ મહુ બડબડાટ કર્યો દત્તક રિવાજ મુજબ લીધેલો હોવાના પુગવા આપ્યા, પણ કમ ન વળ્યું વધારે શુ કહેવું, આ રીતે રિવાજ મુજબ વિધિપુર સગ લીધેલો દત્તક જીવનો ગા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિવાયત જતી વેળા છ સ, ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી તારીખે લખેલી ખાસ નોંધમાં લખ્યું હતું, કે “ નાગપુરના ગળને પુત્ર નડોતો, ગળની વિધવા પત્નીઓએ પણ કબુલ કર્યું હતું કે ગળના મરણ પછી કોઇપણ બાળકને દત્તક તરીકે મીકાગવામાં આવ્યો નહોતો ”

લૉર્ડ હેન્ટિંગ્સે છ સ ૧૮૧૮ માં નાગપુર સબધમાં જે નીતિ અખત્યાગ કરી હતી, તે મનધમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વખ્યું છે કે “ અપાસાહેબે પોતાના દોષવડે રાજ્ય ગુમાવ્યું છે, અને મિત્રતાની શરતો નોડી જ, એ વાત મવર્નર જનરલના મનમાં દઢ થઇ હતી માટે તેણે પોતાને મનમમતા માળકને ગળ તરીકે ઠરાવ્યો અને તેના રક્ષક તરીકે એક પ્રતિનિધિ નીમ્યો તે વખતે દત્તક મહથ્થની ક્રિયા દગવામાં આવી નહોતી તેથી એ માળક દત્તક તરીકે નાગપુરનો ગળ થયો હતો, એવું કમ સાબીત થતું નથી કાગળ કે રાજ્ય ઠગવ્યા માદ કેટલીક મુદ્દને તેને દત્તક તરીકે મીકાગવામાં

૨ Papers, Minute by the Marquis Dalhousie dated February 28th 1856 No 245 of 1856. Comp. Retrospects and prospects &c P 29

આબ્થો હતો રાજ્ય અને રાજવંશમા અ બાળખને અનુકૂળ ગહે એવો જયો હોવાથી રાજનીનિ ખાતર લૉર્ડ હેરિટએ એ કાર્ય કયુ હતુ દુકામા કહીએ તો એમ કહી શકાય કે “ બ્રિટિશ સરકારે તે સમયે નાગપુરને પોતાના તામાનુ રાજ્ય ગણ્યુ હતુ તે વખતે સરકારે જેને યોગ્ય ધાગન તેને ગાદી આપન એવા દાનકાર્યમા કોઇપણ પ્રકારનો નિયમ જળવાતો નથી એ બાબન ફક્ત મગદારની ઇચ્છા અને રુચિપર આધાર રાખત ”.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આ ખાસ નોંધ સગળ ને દુકી બાપામા લખીએ તો એમ લખી શકાય કે નાગપુરનુ ગભ્ય બ્રિટિશ સરકારે તામે કર્યુ હતુ, એ વાત શક વગરની છે કાઇપણ ગભ્ય જીત્યા બાદ તે રાજ્યપર જે જે હક પ્રાપ્ત થાય, તે બધા હકો આપાસાહેબના વિશ્વાસવાત પછી બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા હતા, તેમણે સરકારે મુજબતા અને ઉદાર રાજનીતિ દર્શાવવા ખાતર પહેલાના ગભના એક પાસેના સગાને ગાદીપર બેસવાની જાન આપી હતી.

પરંતુ લૉર્ડ હેરિટએના વચનો સાથે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વચનો સરખાવતા બને વચનો વચ્ચે સપૂર્ણ જુદાપણુ જણાઇ આવે છે લૉર્ડ હેરિટએ ઇ. સ ૧૮૨૩ ના મેની ૬ થી તારીખે જીઆસ્ટરથી પોતાના પત્ર સાથે ઇંગ્લાડમા કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર પર પોતાના રાજ્ય અમલનુ જે વિવરણુ લખી મોકલ્યુ હતું, તેમા નાગપુરના રાજ્ય સંબધમા આ પ્રમાણે લખ્યુ હતું.—“ નાગપુરના એક

૧ First Nagpore Blue book, P. 27. Comp. Empire in India. P 185-187

૨ Empire in India. P- 186

રાજ્યસેવા માણુમે આપાસાહેમને રાજ્યમાથી હાકી કાઢી નાગપુર કબજે કર્યું. આપાસાહેમ આ રીને રાજ્યબદલ થઇ બુરી દશામાં આવી પડ્યો, એટલે અમે તેને આશ્રય આપી મચાવ્યો ત્યાર બાદ એ ગજગાદી બથાવી પડનાર માણસ ગાડો બની જવાથી બ્રિટિશ સરકારે આપાસાહેમને ગજપ્રતિનિધિ મનાવી તેના કાચમાં ગજમની કુલ સત્તા સોંપી ગાડો ગજ દત્તક હાથ ખેસ એવી નકાથી ગજ-પ્રતિનિધિએ તેને ડેગ આપી મારી નાખ્યો આ મામતમાં બારે શક વેત્તન દેયો પરંતુ એ બામત કલ સાબીતિ મળી ન હોવાથી તથા ગજના મંજુ માદ આપાસાહેમ ગાદીએ એમે તેમાં કલ અડચણ થાય તેવું ન હોવાથી નાગપુરના કાયદેસર ગજ તરીકે તેને પદબદ્ધ થયો તે વખતે રાજ્યની ગિથિતિ વગેરે બાબતનું કુકાણમાં વર્ણન કર્યા માદ લખ્યું છે કે, “નાગપુરમાં અવ્યવસ્થા મચેલી હોવાથી અમે તેનો મદોમસ્ત કરવા તૈયાર થયા ગજવસ અને ગજમના મુખ્ય માણસોએ એ બામતમાં મસલત કરી એકમતે સોસલા વગના એક નજીકના સગાને નાગપુરની ગાદી આપવાનો દગવ કર્યો તે મુજબ એમાગકને આપાસાહેમને બદલે નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો.” નાગપુર સમયમાં આવું લખાણ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વિવરણમાં મૉજુદ છે છતાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી કહે છે કે લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સની પસંદગી મુજબ એક બાળક નાગપુરની ગાદીપર બેઠો, રાજનીતિની કેવી વિચિત્ર લીલા ! રાજનૈતિક વાક્યામાં કેવું અપૂર્વ સાદન્ય !

૧ Report of Select Committee of the House of Commons on the East India Company 1833 Appendix pp 103, 104.

૨ Empire in India, P 188

નાગપુર જોઈસલે કુળના હાથમાંથી ક્યાંતુ ચાલ્યુ ગયુ હતુ. બ્રિટીશ સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી વ્યવસ્થા બજાવવા ખાતર માણ રાજ્યને ગાદી આપી હતી, એ ગભ જોઈસલે કુળનો ગાદ મળધી હતો કે નહિ એ બાબતમાં મરકારે કદ તપાસ કરી નહોતી એ બંતુ સાબીત કરવા માટે હોર્ડ ડેક્લા-રીએ પોતાની યાદીમાં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે બહુ યુક્તિ વાપરી છે, પરંતુ ખેદ એટલેજ કે એ મહેનત, એ યુક્તિ અરણ ગણ છે તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યુ છે કે

" આપાસાહેબની શત્રુતા અને વિશ્વાસવાન પછી નાગપુરનુ ગભ્ય આપણી સત્તા તથે આવ્યુ હતુ તેજ વર્ષમાં બ્રિટિશ મરકારે એ ગભ્યનો કેટલોક ભાગ માણ રાજના હાથમાં સોંપ્યો હતો અને ઇ સ ૧૮૨૬ ની સધિ મુજબ એ ભાગપર તેની સત્તા રક્ષપર પગ ચીકારવાનુ વચન આપ્યુ હતુ^૧ ' મેજર હવાન્સ એલ આ વાક્યોમાં એ મોટી ભ્રમો મનાવે છે એક એ કે નાગપુરનુ ગભ્ય કદીપણ જીતેલા ગભ્ય તરીકે ગણાયુ નથી જો તેમ હોત તો લરકરી કાયદા મુજબ એ ગભ્ય પોતાને હસ્તક છે એવુ જાહેર કરી શકાત, પરંતુ એવુ કદીપણ જાહેર કરવામાં આવ્યુ નહોતુ બીજુ એ કે ઇ સ ૧૮૧૮ માં નાગપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માણ રાજ્યને આપવામાં આવ્યો નહોતો. ત્રીજો રાધોજી જોઈસલે સરકારની કૃપાથી સમગ્ર નાગપુર રાજ્યનો અધિપતિ થયો હતો ઇ. સ ૧૮૨૬ ની સધિની પાચમી કલમમાં જણાવ્યુ છે તેમ આપાસાહેબે શત્રુતા કર્યા પહેલાં નાગપુરમાં જે બ્રિટિશ સૈન્ય કેતુ હતુ, તેના ખરચ

૧ First Nagpore Blue-book p 23 Comp. Empire in India. p. 192

પેટે સાગર અને નર્મદા નદીનો પ્રદેશ તથા બીજો કેટલોક મુલક અંગ્રેજ સરકારને આપ્યો હતો ત્રીજા રાધોજીએ હમરમા આવ્યા માદ એ શગત સ્વીકારી હતી વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ સરકારે નાગપુર કબજો કર્યા બાદ માજી રાજાને એ બધું દાનમા આપ્યું નહોતું ઉલટું બ્રિટિશ અમલદારો રાજાની સગીર અવસ્થામા તેના નામથી ગભ્ય ચલાવતા હતા પછી ધ સ ૧૮૨૬ મા ગભ હમરમા આવ્યો એટલે સધિના નિયમ મુજબ તેને નાગપુરનો માલેક જાહેર કરવામા આવ્યો એ સમયે આપાસાહેબે બ્રિટિશ સૈન્યના ખરચ પેટે જે પ્રદેશો આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે પ્રદેશો ત્રીજા રાધોજીએ બ્રિટિશ સરકારને સોંપ્યા જે નાગપુરનું રાજ્ય તેને દાન તરીકે આપવામા આવ્યું હોત તો તે કદીપણ સાગર અને નર્મદાનો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને દાનમા આપત નહિ^૧

જે જે ઇતિહાસકારોએ ડેલ્હાઉઝીને વખાણવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, તેઓ નાગપુરના સબધમા પણ સતારા ને ઝાંસીના મારક ડેલ્હાઉઝીને સાચો ઠરાવે છે ડચ્ચક ઓવ આર્ગાંમલ અને સર આર્સ્ટ જેકસન બંને નાગપુરનું રાજ્ય ખાસતા કર્યું તે કાર્યને કાયદેસર મનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ માર્કિવસ ઓર્ હેન્ટિંગ્સના નાગપુર સબધીના વિવરણ બાબત જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તેવોજ અભિપ્રાય ડચ્ચક ઓર્ આર્ગાંમલે પણ આપ્યો છે^૨ લૉર્ડ હેન્ટિંગ્સે નાગપુરનાં પ્રકરણમા કેવો ભાગ લીધો હતો, અને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એના અભિપ્રાયને કેવી રીતે ઉલટો સમજાવ્યો હતો તે અગાઉ બગબર બતાવવામા આવ્યું છે એ પગથી જણાશે

૧ Empire in India. P 192-193

૨ India under Dalhousie and Canning P. 34

કે ડેલાવેરિ અને આર્ગાઇવ-મનેએ હિસ્ટોરિયના કચનને બિલકુલ
ઉચલાવી નાખ્યું હતું અનેએ અર્થના અનર્થ કરી નાગપુત્ર ખાસમા
કર્મ એ વાત ન્યાયપુર મર ગણાવી છે

સર ચાર્લ્સ જેક્સન પોતાના પુસ્તકમા લાઈ ડેલેરિની
વચનોના પાંચે પાનામા પાંચે હાથો નથી તેણે કદ મકાચ
ગણ્યા વિના ડેલાવેરિનુ આ વાચ્ય ટાંચુ છે કે “૪ સ ૧૮૧૮મા
બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરનુ રાજ્ય મગુમ ગળને દાનરૂપે નાંચુ”^૧
પણ એ વાત ખરી નથી, એ અગાઉ નિહ કરામા આવ્યું છે

હિંદ છોડતી વખા હાઈ ડેલાવેરિએ પોતાની યાદીમા નાગપુત્ર
વિષે લખ્યું છે કે “નાગપુત્રના ગળને કોઠપણ કાયદેનર વારસ ન
હોવાથી એ ગળ્ય બ્રિટિશ સ કારના તાબામા મકવામા આવ્યું
આપાસાહેમના વિશાસધાતથી નાગપુરનુ ગળ્ય સરકારના કબજમા
આવ્યું. સરકારે એ વખતે એ રાજ્ય સોંસલાવશના એક બાળકને
દાનમા આવ્યું એ રાજના મરણ પછી નાગપુત્ર રાજ્યનો કોઠપણ
વાગસ નહોતો, મરહુમ રાજને સતાન નહોતું, તેમ તેણે કોઠપણ
બાળકને દત્તક રૂપે સ્વીકાર્યો નહોતો રાજની વિધવા રાણીઓએ
કબજા કર્યું છે કે “એ રાજના મરણ બાદ કોઠને દત્તકપુત્ર તરીકે
સ્વીકાર્યો નથી”^૨

૧ Vindication P 17

૨ Paper's, Minute by the Marquis of Dalhousie, dated February 24th 1856, No 243 of 1856. Comp. Retrospects and Prospects &c P. 29

હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ જ્યારે બિનસકે આ બધું લખ્યું છે, તે પછી તેને આગળ પાઠળનો બધો વિચાર કરવાની જરૂર હતી તે જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરત તો જણાત કે રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે ઇ સ ૧૮૫૮ના ડિસેમ્બરની ૬૪મી તારીખે ત્રીજા રાધેશ ના મરણબાદ ત્રણ દિવસ પછી નાગપુરમાં બનેલા બનાવોનો જે રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેમાં ખુબા ચગદામાં નાગપુરની ગાદીના વારસની હકીકત લખવામાં આવી છે^૧ મેન્સેલ માહેમ એ જણ્યને રાજ્યના નજીકના સગા ગણે છે તેમાંના પહેલાને ગજગાદી સોંપવાનો ઠરાવ થયો હતો. એ પહેલો વારસ તે નાના અમલદારવનો પુત્ર થયેલ હતો. મે સક સાહેબના મત મુજબ આ થયેલ અમલદારવને રાજ્યના મુખ્ય અમલદારગેએ ચુટી કાઢ્યો હતો^૨ દત્તક તરીકે મીકારાયા પછી તેનું નામ જાનોજી ભોમલે પડ્યું હતું. અમે જે વિષયપત્ર પુસ્તક લખવા બેઠા છીએ, એ મહાન બળવા સમયે નાગપુરના રાજવતીઓએ મગ્દાગને ાણી મદદ કરી તેવું ઇ સ ૧૮૬૦ મા હોર્ડ કેનિંગે આ જાનોજી ભોમલેને તેના પિતાની સપત્તિ પાછી માપી 'ગજ બહાદુર' નો ખિતાબ આપ્યો હતો^૩ આ બનાવ પહેલા માત્ર વર્ષ અઠાસ એજ બાળકને હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ નાગ પુરની ગાદીનો લેખાનું વાગ્મ ગણી તગ્છોડ્યો હતો.

હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ દત્તક લેનામાં જે વાધો કાઢ્યો છે, એ પણ

૧ Papers, Rajah of Berar, 1864, P 20

૨ Ibid 1454, p 20 Comp. Retrospects and Prospects & c p 31

૩ Calcutta gazette April 14, 1860

બરાબર નથી ત્રીજા રાધોજીના મરણબાદ તેની મેટી ગણીએ સાંભાનુમાર દત્તકપુત્ર લીધો હતો. માનનીય ગણી જ ક્યાદએ આ બાબત વડી મરકાગને જણાવી મજૂરી મેળવવાની કોમિશ કરવામા ગાફલાઈ કરી નહોતી ? રેસિડેન્ટ મેન્સેલ માહેએ પણ ૪ મ ૧૮૫૩ ના મિમેમ્બર્ની ૧૧ મી તારીખે એ કચ્છા વડી મરકારને જણાવી હતી ^૨ વળી જો નાગપુરના રાજાની વિધવા ગણીઓએ વિધિપૂર્વક દત્તક ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો તેઓ દદીપણ દ્વાર ^૩ ડેલ્હા-લી કલકત્તા કોડે ત્યાંથી દત્તકના હકોનું ગ્રહણ કરવા નાટે કાલાવાલા ન કન ^૩ આવી જમરી સાબીતિઓ છતાં દ્વાર ^૩ ડેલ્હાલી દત્તક ગ્રહણનો ઇનકાર કરે છે એ ક્યા પ્રમાણને લીધે ? ક્યા કાયદાને અનુમરી, કઈ નીતિને અનુમરી, ક્યા ન્યાયને અનુસરી તેણે જાનોજી સોસલાને પદ્મ્યુત કર્યો ? તત્ત્વદર્શી ઇતિહાસકારો જરૂર આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય નહિ રહે, અને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા બ્રિટિશ સત્તાના યથેચ્છાચાગને અખડનાય પ્રતાપ જોઈ લજ્જાથી, ક્રાધથી, વિગાઈથી મ યુ નીચુ કર્યા સિવાય નહિ ગહે

ત્રીજા રાધોજીએ પોતે દત્તક લીધો નહોતો તેની વિધવા પત્નીઓએ સાંભાનુસારે દત્તક ગ્રહણ કર્યો હતો. આથી દત્તક ન ગ્રહણ કરે, એટલે કે છ પત્નીને દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી એવું સાબિત થઈ શકતું નથી હિંદુઓના ગ્વાજ મુજબ પતિના મરણ બાદ તેની મેટી પત્ની સાંભાનુસારે દત્તક લઈ શકે છે બ્રિટિશ

૧ Empire in India P 174—175

૨ Papers, Rajah of Berar, 1854, P 56

૩ Retrospects and Prospects & c. P 31.

સરકારે પણ અનેક મથળે એવા દત્તને કાયદમ માન્યા છે ઈ સ ૧૮૧૮ માં જ્યારે દિવ્યલરાવ સિંધિયાની મણીએ, પતિના મગલુ બાદ દત્તક લીધો, ત્યારે સરકારે એ વિગ્દ કદ કયુ નહોતુ ઈ સ ૧૮૩૬ માં જ્યારે જ કોશ સિંધિયાની વિધવાએ એજ શિગ્ના મુજબ દત્તક લીધો, ત્યારે પણ સરકાર વિગ્દ પડી નહોતી ઇ મ ૧૮૩૪ માં ધાગના નાજના અને ઇ સ ૧૮૪૧ માં કૃષ્ણગદના નાજના મરણ બાદ તેઓની વિધવા રાણીઓએ શિગ્ના મુજબ વર્તન કર્યું હતુ ^૧ આવા દાખલા અને માળીતિઓ છતાં ઈ મ ૧૮૫૩ માં નાગપુરનો દત્તક ગા માટ ગેરકાયદમર ગણાયો ? શામાટે એ દત્તક અને તેને પ્રીકાગના બનેલી મિલકતો જપ્ત કરવામાં આવી ? એથી શુ નીતિનુ અપમાન થયુ નથી ?

નાગપુર સબધમાં લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ એક મથળે લખ્યું છે કે, ' નાગપુર બ્રિટિશ ગબ્બ માથે બળી જના એક અતુક પા વગરના જુદા અર્થવાળા રાજ્યનો લોપ થયો, અને જે સૈનિક બગ આપણી મહેનત અને દુખનુ કારણ થઈ પડે તેમ છે, તે પણ આપણા તાબામાં આવશે એ સિવાય આપણને ૮૦૦૦૦ ચોગસ મામલનો અને ૪૦ લાખની વાર્ષિક પેદાશનો પ્રદેશ મળશે, નાગપુર રાજ્યની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે એ લોકો વણે વખત થવા આપણા તાબામાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે નાગપુર બ્રિટિશ ગબ્બના તાબામાં આવતા આપણુ તુટક ગબ્બ નિગમના રાજ્યની આજુબાજુ ૪૪૧ વળી અદરના અમલમાં અનેક અનુકળતા ઉભી કરશે અત્યારે જે બ્રિટિશ મુલક જુદા જુદા રાજ્યોથી છોટા પડી ગયો છે, તે

(૧૦૧)

નાગપુર ખાલસા થતા મહાગામી જશે ઓગામીની પૂર્વ મજા,
ખાનદેશની પશ્ચિમ બાજુ માથે નેગામી જશે, દુષ્કામલુમા આવેલુ
વરાડ, સામર ને નર્મદાપ્રદેશની માથે નેગામી, કલકત્તાને મુખમાં
આવળ કરવાનો લગભગ મધ્યો રસ્તો આપણા મુલકમાં થઈ જશે
દુકામાં મીઠીએ તો નાગપુર નામામાં આવતા ઐનિક સત્તા એકત્ર
થશે વેપારનું ક્ષેત્ર વધશે અને આપણી સત્તા સવારે મજાનું બનશે ' ૧

ડૉ. ડાડજીએ બીજી મથળે લખ્યું છે કે, ' નાગપુરવાસીઓ
પર કપટાગ કરવો એજ માટે મુખ્ય દેન છે એ નફો પાર
પારવા ખાતર માટે જે રાજ્ય ખાલસા કરવું પડ્યું છે કારણ કે
મને દેશ વિશ્વાસ જે કે દાયમને મટે ક્રિટિયન સત્તા તમે મહેવાથી
નાગપુર વારસીઓ મુખી થશે નાગપુરવાસીઓના બહા મિવાય
બીજા કોઈ કારણ મમમ એ નાગપુર ખાલસા કરવાનો નવ
કર્ચો નથી. ' ૨

બીજી એક મથળે લખ્યું છે કે ' આપણે એક જણને નાગ-
પુરનો ગજા મનાયો તેની મગવડ માટે જે જરૂરનું હોય તે બધું
આપણે તને આપ્યું તે નાનપણમાં આપણી દુપાથી કેળવાયો એક
કુશળ બીએ તેના વાલી તરીકે પ્રતિનિધિપાત્ર ભોગવ્ય તેની કમર
થાય ત્યાંપુધી અર્થાત્ લગભગ દસ વર્ષ સુધી આપણે તેનું ગત્ય
ચલાવ્યું, પછી ક્ષતિપદ્ધતિ મુજબ કેળવાયલું, ક્ષતિમ સામન પ્રણાલીથી
વ્યવસ્થિત ને પશ્ચિમી ગજાકોષ અને મનોપો પ્રજા તેના હાથમાં
સોંપી આટલી બધી મગવડ કરી આપ્યા છતાં એ ગજા મગલ પડી

૧ A Vindication P ૩૬-૩૭

૨ Ibid P ૨૧

મહત્વ અને રાજ્ય તરીકેના નિશ્ચીય ચરિત્ર સિવાય બીજી કોઈપણ જાનની કીર્તિ પૃથ્વીપર ગણી ગયો નહિ આટલી અંધી જાહેમત ઉઠાવ્યા છતાં એ ન્યાય વેચનારો, મદ્યપી અને ઇંદ્રિયપ્રગયણ નીવડી મગણુ પામ્યો.

“એ ગામનો વારસ પણ એ પ્રમાણે નહિ વગતે એ મામનનું વચન બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની પ્રજાને શી રીતે આપી શકે ? અને કદાચ નાગપુરનો ભવિષ્યનો રાજ્ય સાગે નીવડે તો પણ નક્કિ છતાં બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરની પ્રજાનું જિન જીવવાના કુદામ્નીનતા દર્શાવી, એનું કેવલ ભવિષ્યની પ્રજા નમજ સરકાર શી રીતે ધારે ?”

જે તણુ કેતાગ આપવાના આવ્યાં છે, તેમાં હોઈ કે વાકીની અભિપ્રાયની જુદાઈ ખુને ખુલી જણાઈ આવશે કેન્ડાકીએ એક તથ્ય જણાવ્યું છે કે માર્ પ્રકારે બ્રિટિશ સત્તાની જ્ઞાતિ એજ નાગપુર આવ્યાં કરનારો ઉત્તર છે ખીજે તથ્યે વચ્ચે ૭ ક નાગપુરના રહેવાસીઓનું બધું કેનું એજ મુખ્ય જુદા છે આ અધા ઉતાગઓમાં તેના વચનોની સમાનતા જળનાઈ સહીતી નથી નાગપુર હોમલ્સ વડના નામામાં ગળું હોત, તો ત્યાની વચ્ચેની ઉભાની ન થઈ હોત એ વાત મહદય માણુમાં મીનાગના નથી કટવાક ઇતિ-હાસકારો એ આખનમાં કેન્ડાકીની વિરુદ્ધ પડ્યાં છે સર જૉન હોએ ચોકખુ જણાવ્યું છે કે-“વિદની પ્રજા જાણે છે કે નાગપુરના ગામમાં કોઈપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ નથી” જે

૧ India under Dalhousie and Canning.
P ૩૭-૩૪

૨ Empire in India, P ૩૧

રાજ્ય વ્યવસ્થિતરૂપે ચાલતુ હોય, તે ગભ્યની પ્રજા વ્યવસ્થિતરૂપે ન પહોંચે, એ વાત કોઈ મીકારી સકે નહિ અમને લાગે છે કે હોર્ડે ડેલ્હાઉઝીએ કેવળ ક્ષિતિય ગભ્યની વ્યવસ્થિત કરવા ખાતર નાગપુર ખાલસા કર્યું છે

હોર્ડે ડેલ્હાઉઝીએ નાગપુર ખાલસા કરી કેવળ ન્યાયદેવીના માથાપર કાત મારી નથી, પણ તે સાથે ક્યા દાક્ષિણ્ય અને નીતિનો પણ વ્યવસ્થિત કર્યો છે નાગપુરની હાલના ગણપીઓએ પોતાના ગભ્યના બહુ મારે જે જે ઉપાયો લીધા હતા, તે મધાને બહુ રીતે અટકાવવામાં આવ્યા હતા મહાગણપી બે કમાઈએ જૂનમ વિરુદ્ધ બરબાદ કરવા લાગી, મધિના નિયમો મિત્રતાના દુષ્ટાનો આપી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી વાગી ન્યાયદેવી પર બદલ ગણપી, કાલા વાલા કરી ન્યાય આપવાની નિષ્ફળ માગણીઓ કરવા લાગી ક્ષિતિય નિહ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી ન્યાય માગવાની નિર્ણય ચેષ્ટા કરવા લાગી તેની મધી ચેષ્ટા, અધી આગા નિર્ણય ગણ બે કમાઈ વગેરેને નજર કેદ કરવામાં આવ્યા કેટલાક માણસ અમુક માસ સુધી તમની પાસે જઈ શકતુ નહિ મેજન આગળ નાગપુરની ગાદીના અચાવ મારે તેઓના પજા હો જો, તેથી તેને પણ પકડવામાં આવ્યો, કેટલાક વેપારીઓએ જરૂરનો ખર્ચ ચલાવવા ખાતર તેઓના પૈસા આપ્યા તેથી તેઓ પણ કે બોગવવા લાગ્યા ૧

બે કમાઈ એણી વર્ષની હતી, વૃદ્ધાવસ્થાન લીધે તેનું ચરી નબળું પડી ગયું હતું, મન નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું વિલાયતમાં અપીલ કરવી એજ હવે છેવટની આશા હતી ફોલધી, ગણપી અને

અપમાનથી જર્જરિત થઇ તેણે ઝગ્ગાડ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો. પણ તેના હૃદયમાં જે આગ સળગી હતી, તે લાભો વખત એકજ અવસ્થામાં ન રહી રૂઢાવસ્થાની જડતાના દોષથી એ ગતિ તરત મદ પડી ગઇ આ તરફ રાવોજીની વિધવા પત્નીની અવસ્થા મહુ બૂરી થઇ પડી જે એક સમય મધાની ગણી હતી, નાગપુરના રહેવાસીઓ એક નમય જેના તરફ બ્રહ્મા અને એક બનાવના હતા, તેને અત્યારે નાગપુર પત્ની દાંતો કંડારી લેવાના પત્રપત્ર મંડી કાઢવા અળપૂર્વક પકડી લાવવામાં આવી આ ઉવટની પડીએ પણ ચશનત વ વિષે એક નમ્ર પણ વ્યસારવામાં ન આવ્યો. રાવોજીની પત્નીએ ગડતા ગડતા મંડી કરી, તરતજ નાગપુરના લખના લયિઆરો કંડારી લેવામાં આવ્યા, વિદ્યાનુ ક્ષિતિ લખર ગળ્યમાં થોડા સ્થળે મોંઘવાના આવ્યું, વિદ્યાનુ ક્ષિતિ અમલદારો યકદાર સગદારો પણ નજર ગળ્યા વગ્યા કલકત્તાથી લાખયેલા મુલમે નગપ પગથી ભોગરટો ભોગવતા વગને જડમૂળથી કુખેડી નાખ્યો ભોમલાએ આપેલા ગળ્યનું ડંદુ ચિન્ન નાખદ થઇ ગયું.

હાલ ઉચ્છાડગ્રીની સગદાર કેવળ નાગપુર ક'જે હરી એમી રહી નહિ ગળ્યની માથે ગળ્યની મિ'કત પણ જમ કન્વામાં આવી નાગપુરના હાથી, રોડા વગેરે પગુ, મણિમુક્તા વગેરે મૂલ્યવાન જવાહો ક્ષિતિ કપનીએ જમીમાં લાન બખગમાં વેચવા કાઢ્યા હાથી રોડા વગેરે સ્ત્રીતામસ્દીમાં જમ્મુ હગ્ગલ કરી વેચી નાખવામાં આવ્યા મણિમુક્તા વગેરે કલકત્તાની હેમિ'ટન કપનીની દુકાનમાં

Empire in Asia, P 371-372

૨ Arnold & Dalhousie's Administration Vol. II P 167

શોભવા લાગ્યા ઇ સ ૧૮૫૫ના અક્ટોબરની ૧૨ મી તારીખના ઓર્નિંગ કોનિકલ નામના વર્તમાન પત્રમાં એ જવાહીર વેચવાની જાહેર ખચર આપવામાં આવી^૧ એ સિવાય નામપુત્રના મહેલની જાતી સેરામાં આવી એક ગણીના પવન નીચે સોના અને રૂપાના સિક્કાના રૂપમાં ૪ લાખ રૂપિયા દાટવા હતા કંપનીના નેકરોએ એ બધું બહાર કાઢ્યું^૨ ગણીએ છેવટે એ પૈસા પોતાના નામે કોલપણ સત્કાર્યમાં વાપરવાની દમ્મિયા દર્શાવી કુમાયુત નદીપર એ પૈસા વડે એક પૂલ બાધવાનું કહ્યું પરંતુ તેઓની એ છેલ્લી ઇચ્છા, છેવટની માગણી પણ પ્રજ્ઞ કરવામાં ન આવી^૩ રાધોજીની વિધવા ગણીઓએ એ સાધાગળના દિન માટે જે પૈસા આપ્યા હતા તે ક્ષિટિલ કંપનીના હાથમાં આવ્યા જન વિચ્છેદ પામી આ જોયનીય અમિનય નેવા લાગ્યું નીતિ યથેચ્છાચારના પ્રભાવથી મ્હાન યમ લગવા લાગી ધર્મ પાપનો ફેલાવો જોઇ દૂર નાહો મગધરે આ ગીને મિત્રગળ્યનો દાવો હમેશને માટે ડુબાડી સસ્કૃતિનો ખરામ વ્યવહાર કરી બતાવ્યો હોઈ ડેહાડગીના દાર્શનો કેવો અપૂર્વ મહિમા^૪ જ્યારે ઈસલાહની મહાગણી પશ્ચિમના મિત્ર ગળ્યના રતાણુ માટે લગાઇ ચલાવતી હતી, ત્યારે હિંદનો ગવર્નર જનરલ પૂર્વના મિત્રગળ્યનું બક્ષણ કરવા તત્પર થઇ ગયો હતો. જ્યારે હાડગાડો પન્નેગ ખાતાનો પ્રધાન પોતાના કેટલાક આબરૂદાર માણસોની મિલકત જસ કરવાના ન-

૧ Empire in Asia, P. 372-373

૨ Arnold & Dalhousie's Administration Vol II 168.

૩ Ibid P 169.

(૧૦૬)

દેહથી રૂચિયાનો તિગ્રસ્કાર કરતો હતો, ત્યારે હિંદની બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની મિલકત હજમ કરવા તૈયાર થઇ હતી.

ભૌસલા વડના લોકોના નિર્વાહ માટે યોગ્ય રકમ પેદા કરવા ખાનગી નાગપુરના રાજ્યની મિલકત વેચવી પડી હતી એવો બચાવ કરી કેટલાક ઇનિહાસકર્તાઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિનું સમર્થન કરે છે^૧ આ બચાવ તદ્દન ખોટો છે, એ બાબતમાં મનભેદ નથી. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારે જ્યારે નાગપુર કબજે કર્યું ત્યારે તેણે પોતાને પૈસે નાગપુરના ગજવશીઓનું બચ્છપોષણ કરવું જોઈએ એક વિનાશ ગળ્ય બાલમાં કરી તેની ખાનગી મિલકત જમ કરી, તેમથી એ રાજ્યના પગિવારના બરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી, એ કાઈ દિદાન્તાનું લક્ષણ નથી રેસિડેન્ટ એન્સય સાહેબે નાગપુરના ગજની મિલકત તેના કુટુંબ પાસે ગાખવા દેવાની પરવાનગી આપી હતા તેણે આ સમયમાં મરકાગને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં નવદ જણાવ્યું હતું કે “લગભગ ૨૦ લાખ નાગપુરી રૂપીયાની મિલકત ૫૦ થી ૭૫ લાખ નાગપુરી રૂપીયાનું ઝવેગન વગેરે ગજકુટુંબ પાસે રાખ્યું જોઈએ તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એ મિલકત અને જવાહીર વેચી રાકશે માગ અભિપ્રાય મુજબ રાજ સિદ્ધાસન મિત્રાય ખીજ બંધી મિલકત ૫૦ નાગપુરના ગજવશી ઓ પુરુષાનો સમાન અધિકાર છે”^૨ પરંતુ

૧ Sir Charles Jackson, a Vindication, P 71-81

૨ Letter from Mr G Mansel Esq to Secretary of Government dated 29th April 1854 (Parly Papers Annexation of Berar 1859 P ૫) Comp Empire in India, P 229.

(૧૦૭)

હોર્ડ ડેપુટીએ રેસિડેન્ટની આ માગણી પર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેણે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે પોતાનો દરજ્જો જળવાય તેટલી સપત્તિ નાગપુત્રની રાણીઓ ગામી શકશે બાકીની બધી વેચી તેમથી તેમના ભરણપોષણ માટેની રકમ જીતી કઢવામાં આવશે કમિશનરે એ રકમનો જે હિસાબ આપ્યો છે, તે રકમ જે ઓછી પડશે તો સરકાર ખોટ પૂરી કરી આપશે ?

હોર્ડ ડેપુટીએ આ યુક્તિ લાગવી નાગપુત્રના ગભ્યની ખા નગી મિલકત વેચી નાખી સરકારે એક વિશાળ ગભ્ય કમરે કંપું છતાં તેને નાગપુત્રના રાજવંશીઓના ભરણપોષણ માટે તેમની ખાનગી મિલકત પર હાથ નાખવો પડ્યો ગણી બુકમાઈના મો આગળ એ બધી સપત્તિ બહાર કાઢવામાં આવી તથા વાનવાગ મના કરી, છતાં કોઈએ માન્યું નહિ તેણે ગુરૂએ થઈ મહેલમાં આગ લ ગાડી બધી મિલકત ભસ્મ કરી દેવાની ધમકી આપી, પણ તથી કામ તો ન જ અટક્યું દતિહાસદાગ શુ આ કાર્ય ચેરવાજખી નહિ ગણે ? તેઓ શુ આની રીતે ખાનગી મિલકત તાબે કઢવાની ક્રિયાને લૂટપાટ સાથે નાહ સરખાવે ?

દરક ન્યાયપગયણ મામુસે હોર્ડ ડેપુટીએ આ અયોગ્ય કામ પર ટિકા ક્યાં કરી છે કે, ટોગેન્સ વગેરેએ આ દુષિત રાજ- નીતિને તિરસ્કારી છે કે સાહેબે પોતાના પ્રતિહાસમાં લખ્યું છે કે “મે બહુ લોકને બોલતા સાબળ્યા છે કે આવી નજરકેદથી, આવા વેચાણથી કેવળ વરાડમાજ નહિ પણ આગુબાગુના મુલકમાં પણ

બ્રિટિશ મરનારની આબડ હલકી પડી હતી તે એટલે મુઘી કે ના-
ગપુત્ર દમજો કર્યાથી આટલો બધો વિગગ લોકોના મનમાં વ્યથા
થયો ન હોતો.

આ વેચાણથી જેમ લોસલે કુળના લોકોના મન વ્યથા પામ્યા
હતા, તેમ આખા હિંદના માણસો પણ બ્રિટિશ મરનાર તરફ
ગુસ્સે થયા હતા. અત્ય રીતે હો કે અસત્ય રીતે હો, પણ એટલું તો
ખર કે એવી આપણી આબડ હલકી પડી હતી પેસાને માટે આવી
રીતે આબડ હલકી પાડી એ મગબગ નથી ૧”

હેમિલ્ટન ક પનીએ નાગપુત્રના ગળની સપત્તિ હંગાજ કર-
વાની જે જાહેર ખબર આપી હતી, તે બાબતમાં ટોરન્ટે લખ્યું
છે કે, “ જે માણસે ગળ નગીકે પોને જીવ્યો ત્યા મુઘી આપણી
સાથે મિત્રતા ગળી હતી, તેની ખાનગી મિત્રતા કલકતામાં જાહેર
હંગાજથી વેચાય એ જોઈ હિંદના ગળઓના મનમાં થવા સમજાગ
પડ્યા હશે તે નુ દોષ સમજા ગક્યું નહિ હોય ? દરેક બળગમાં,
દરેક અન પુત્રમાં આ જાહેર ખબર ગુસ્સા પૂર્વક વેચાઈ હતી, તે
બાબતમાં ધનને નકા હોઈ રાકે ખરી ? બધાએ મનમાં ધાર્યું હતું
કે હવે જીવમયી દેન પાયમાલ થશે, હવે ગમે ત્યાં ગ્રહના ગળ્ય અને
ખજના વૃદ્ધાએ નેપોલિયને જે હુકમદાર ક્રાન્તના છુર્બોન વસની
મત્તા લુમ થરાના સમાચાર જગતને જણાવ્યા હતા, અને જે દોઢ-
ગતાવડ એક નાજુક પ્રકૃતિના ગળને રાજ્ય ઝોલવાની મજ પાડી
હતી, એ હુકમ અને એ દોરનાની નિર્દા દવ્યામાં આપણા ઇતિ-
હાસકારો પાછળ પડ્યા નથી નેપોલિયને છુર્બોન વસની જખીઓ

અને ધાતુનો ખનાવેલો વોડો ખસેડવાથી તેના તરફ રૂણા ઇતિહાસ-
કારોએ કઠોર વાગ્યો વાપવા કે પરંતુ નેપોલિયન કોઈના અલકાર
વગેરે જમ કંવાના અગર વેચવાના દોષથી દોષિત કંથો નથી કે-
રિકની તરવાર ખુચી લીધાથી તે ગુનેહગાર બન્યો હતા એ ખરી
વાત, પરંતુ નેપોલિયન પ્રિયાની ગણીની ચીંટી નથા હાગ ખુચવો
હલ પાતાની રાજધાનીમા સાધાગણુ પ્રજા સમગ્ર વેચના તે અવસ્થા
લજવાન જીવન સાથે લોભ મળે તે તે નિઃશ્વાસવા યોગ્ય થઈ પડે
છે જે વખતે બ્રિટિશ મહારાણીનો પ્રતિનિધિ એનિયામા આ રીતે
લૂટફાટ અને હગ્નાજના કામમા ગુચાયો હતો, તે વખતે રૂઝિયાએ
બળવો ઉઠાવવાના સદેહપર કેટલાક પોલાણવામી આબરૂદાર માણુ-
માની સપત્તિ જમ કરી હતી, તેથી આપણા પરદેશ ખાતાના પ્રવાને
એન્ટિપિટસબર્ગના અમલદારોને ઝડોરતા પૂર્વક તિરસ્કાર્યા હતા જાગેનો
પ્રધાન આ સ્થળે નેટલાજ નિગસ્કાગથી જવાબ આપી શકત કે
“વૈદરાજ” પહલા આપ તો નિરોગી થાઓ.”^૧

કે, અને દારેન્સની માફક આનોર્લડ, બેલ વગેરેએ પણ લાર્ડ
ડેલ્હાઈઝીને આ કામ માટે નિદેશ છે ૨ વાસ્તવિક રીતે નાગપુરના
રાજ્યની ખાનગી મિલકતપર હાથ ચલાવવાનું કલક ડેલ્હાઈઝી પરથી
કદી ખસે તેમ નથી જ્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસો લખાગે,
જ્યાં સુધી ધર્મનું ઔરવ કાયમ રહેશે, જ્યાં સુધી નીતિ, સદાચાર

૧ Torrens, Empire in Asia, P 373-374.

૨ Arnold's Administration of Lord Dalhousie
Vol. II. P 166-169 Bell-Empire in India, P.
229-230.

અને કિદાગતા લોકસમાજમા આદરમાન મેળાગમે, ત્યા સુધી આ કલક વિશુદ્ધ થવાનુ નથી ૧

આ પ્રમાણે થોડા વર્ષોમા ત્રણ મોટા મગડા રાજ્યોનુ નિકદન વળુ ત્રણ મરાઠા ગળ્યો લાલ રગથી રગાયા ધ્રિટિય ઠંપનીનુ ગળ્ય વિસ્તાર પામ્યુ, અને હિંદો હિતહાસ વિચિત્ર ઘટનાઓથી પુષ્ટ થઇ જનસમાજ સમક્ષ ખુલ્લો થવા લાગ્યો. જો ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરીએ તો જણાશે કે સત્તાગ અને નાગપુર એક સમય જીતેલી નિકટતામા ગણાયા હતા, ધ્રિટિય સગકાગની મરજી હોત તો તે વખતે એ અને રાજ્યો જરૂર ખાલમા કરી ચકત પરતુ તે વખતે વિજયલક્ષ્મીની ન નિરારી ગકાય તેવી ભોગલાવસા પૂર્ણ કગવામા આવી નહોતી ધ્રિટિય સગકાગે કાંઇ પણ કાયદો ધડી બલિયમા એ ગળ્યો પોતાના તાબામા લઇ ગકાય એવો ઉપાય કરી રાખ્યો નહોતો પરતુ કલકુ તે વખતે તો કિદાગ રાજનીતિ તાપરી સતારા અને નાગપુરને મિત્રભાવે સ્વીકારવાનુ કર્યુ અનેની સાથે સધિ કરવામા આરી અને વચ પગ પરા રાજ્ય ભોગવવાની સત્તા આપવામા આવી પરતુ હોંડાં ડેહાકીએ હિંદમા આવી તર્કમા ન આવી શકે એવા કારણના બળે, અપૂર્વ કૌશલ સાથે, એ કિદાર રાજનીતિને મૂળમાથી કાપી નાખી ડેહાકીએ સધિ તોડી, મિત્રતા તોડી, અને રાજનીતિનુ

૧ કે ના હિતહાસમા સતારા પછી નાગપુરની હકીકત આપવામા આવી છે અને નાગપુર પછી ઝાંસી વિષે લખવામા આવ્યુ છે, પરતુ વખતના કમ મુજબ પહેલુ ઝાંસીને પછી નાગપુરનું વર્ણન કરવુ થોડા લાભવાથી આ પુસ્તકમા ઝાંસીની પછી નાગપુર વિષે લખવામા આવ્યુ છે

(૧૧૧)

ઔગ્વ વઢાડ્યુ સુનાગ ખાલસા કરતી વેળા કેની સ્વાર્થપરાયણતા મતાવવામા આવી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે ઝાંસીના મબધમા કેની બૂલ થમ હતી, તેપણ જણાવ્યું છે નાગપુર ખાલસા કરતી વેળા એ સ્વાર્થપરાયણતાએ પોનાનું પોન પુરેપુરું પ્રકાશ્યુ અમે એ વાત ડેલાઝીના વચનો ઉતારી સિદ્ધ કરી બતાવી છે આ અથજે પણ તેના કેમલાક વચનો ઉતારી લઇ એ બાબતનુ વધારે સમર્થન કર્યુ હોઈ ડેલાઝી નાગપુર ખાલસા કરવાના કાગ્યે બતાવના લખે છે કે “ નાગપુરનું ગભ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તો ઇન્ડિયાની એક ખોટ પુરી પડે એ ખોટ પૂરી પડવા ઉપર ઇન્ડિયાના વેપારની ઉન્નતિનો આધાર છે આ ઉન્નતિ અનેક પ્રકારની વેપારી યીજો વડ થી શકે છે, ઇન્ડિયામા નિયમિત રીતે કપાસની આમદાની થતી હોય તો ઇન્ડિયાનો વેપાર બહુજ ખિલી શકે કપાસ નિવાય ખીજી કોઇપણ વસ્તુ ઇન્ડિયાના વેપારને આટલી બધી ઉન્નતિ સ્થિતિએ પહોચાડી શકે તેમ નથી જોએ ઇન્ડિયા અથવા હિંદમા રાજકાર્યમા રોકાએલા છે, તેઓ સમક્ષ આ વિષય બારેમા બારે ગણાય છે દર વરસ રાજકાર્યમા ગાળ્યા હોવાથી હું એ બાબતનું મહત્વ સમજી શક્યો છું ઇન્ડિયા છોડતી વેળા આન્ગ્લેઝના વેપારીઓએ આ બાબતમા મને અરજ કરી હતી ઇન્ડિયાના વડા પ્રધાને પણ હિંદમાના મારા અમલ દરમિયાન મને ઘણી વખત લખ્યું હતું કે ઇન્ડિયામા બધા આ માનવતો આમ્રહ બનાવે છે ઇન્ડિયામા એ યીજ (કપાસ) નિયમિત રૂપે જાય, તે બાબતમા મારૂ ખાસ ખ્યાન ખેચાવ્યું છે, એ કહેવું અનાવશ્યક છે આવી રીતે નિયમિત આવક ચલાવી ઇન્ડિયાને કદી

પણ એ જરૂરી ચીજ માટે કોઈ વિદેશી ગળ્યપત્ર આધાર ગમ્પેનો પડજો નહિ. ”^૧

સ્વાર્થે પરાયણતાની કેવી મોહિની રક્તિ ! ના પુત્ર કપાસને માટે પ્રખ્યાત છે, હંગ્લાડમાં એ કપાસ જાય તો માન્યેટગના વેપારીઓને પુષ્કળ લાભ થાય, અને તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને પણ લાભ થાય પરંતુ નાગપુત્ર કંપનને ન હોય તો કપાસનો ઇન્બરો ગમ્પે રક્તિય નહિ માટે કપાસનો વેપાર એક હથ્થુ કરવા ખાતર પોતાના લાભ ખાતર, નાગપુત્ર ખાલના કરવું એ વાજબી છે હોઈ ડેલાઉડીએ કેવી અપૂર્વ યુક્તિ તથા કારણ બતાવી નાગપુત્ર કંપનને કંઈ છે ? ડચ્ચક ઓવ આર્ગાઇસ જેવા ગજનીતિગ પણ આવી અલૌકિક યુક્તિનું સમર્થન કરી સુધગેલી દુનિયામાં વિશાળ ગજનેતિક ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે. સરકારે નાગપુરના ગજના વશમાં વશપત્ર પરા રાજ્ય ગ્રેવા દેવાની જ સધિ કરી હતી તે કેવલ લોભની મોહિનીમાં ફસાઈ તોડી, અને કાયમી મિત્રતા, સધિ વગેરે બહુ ભૂલી દેવાયુ કાલે જેઓ રાજ સન્માનથી ભૂષિત હતા તે આજે માધાગણ્ય પ્રજાની માફક ગુલામ બન્યા અદસ્ય ચક્રનું કેવું ગાચનીય પરિવર્તન ! ન્યાયનું કેવું કારસ ! એક નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજ લેખકે આ ન્યેને સાચું કહ્યું છે કે “કપાસે બ્રિટિશ ન્યાયપરાયણતાના

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P. ૩૮

૨ India under Dalhousie and Canning P ૩૮ ૩૭

(૧૧૩)

જાન રૂંધી તેને બધિર બનાવી ચૂકી હતી, અને આખો પર પાટા બાંધી આધળી બનાવી ચૂકી હતી ”

સતારા કબજે કર્યા બાદ એક બીજા ખિનવારસી રાજ્યપર લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર પડી સતારા કબજે ઈ સ. ૧૮૫૨ કર્યાબાદ અને ઝાંસી તથા નામપુર કબજે કર્યા પહેલા સરકાર એ બાબતમા વિચાર ચલાવવા લાગી ૨ એ બાબત કંઈ નાનીસૂતી નહોતી. એ બાબતે હિંદ અને ઈંગ્લાંડ બંનેનું ધ્યાન ખેંચ્યું, —બંને રચના રાજનૈતિક સમાજમા એ બાબતે અતિસય વાદવિવાદ ફેલાયો.

ઇ. સ ૧૮૫૨ ના ઉનાળામા રજપુતાનામા આવેલી કિરોલીનો રાજા મરણ પામ્યો મરણ પહેલા તેણે હરતપાલ નામના એક બાળકને હતક તરીકે સ્વીકાર્યો હતો એ સમયે સેનાપતિ લૉ રજપુતાનામા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતો હતો. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે “ જેમ બંને તેમ જલદી આ હતકને સ્વીકારવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે હિતકર છે ”

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનું ચિત્ત ચક્રોળે ચઢ્યું તેને લાગ્યું કે વારન્ના અભાવ દર્શાવી આ રાજ્ય પણ ખાલસા કરવું જોઈએ ડેલ્હાઉઝી આ મકલ્પ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય બોળવા લાગ્યા. જે રાજનીતિએ સતારાને ખાલસા બનાવ્યું હતું, એ રાજનીતિ કિરોલી પ્રસવા તૈયાર

૧ J. B. Norton, The Rebellion in India. How to prevent another P. 98

૨ Bell, retrospects and prospects &c. P. 190.

સ્વ ત્ર્યં ઐ ૮

અમ્મ ઉત્કાંઠીએ જોગસની ૩૦ મી તારીખે કિરોલી સબધમા એક 'મિનિટ' લખી ^૧ પરતુ એ યાદી સામે બવસ્થાપક સભામા બારે વિરોધ થયો. સર ફ્રેડરિક કેટિ ઇ. સ ૧૮૫૭ મા જડી સરકારની બવસ્થાપક સભાનો સભાસદ થયો હતો, તેણે ગવર્નર જનરલની વિરુદ્ધ પડી કિરોલીના દત્તકનો પક્ષ લીધો ^૨ ૩૧ મી જોગસ્ટે કેરિએ ખેતાની ખાસ નોંધ તૈયારી કરી કેરિએ આ યાદીમા પોતાની શોધખોળ સક્તિ, રિવેક્યુલ્શન અને ન્યાયીપણાનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. સર જોન લો પશુ સર ફ્રેડરિક કેરિના પક્ષમા બબ્બે. લોની પછી હોર્નિ લોરેન્સ રજપુતાનાનો રેસિડેન્ટ થયો, તેણે પશુ લોના પક્ષતુ સમર્થન દ્યું આ રાજનૈતિક મોજુ કલકત્તા અને રજપુતાનાથી ઇંગ્લાન્ડને કિનારે જમ્મ અફઘાણુ જોન ડિકિન્સન, હોર્નિ સેમોર વગેરે કેટલાક હિંદુ હિતેચ્છુ માણસોના પ્રયત્નથી ઇંગ્લાન્ડ-મા હિંદુ સુવાન્ક નખા મથપાઈ હતી એ સભાએ કિરોલીના રાજના પક્ષ લીધો ^૩ ધીમે ધીમે આ ચર્ચા પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવી પહોંચી, પાર્લામેન્ટના ધણાખરા મેમ્બરોએ કિરોલીનો પક્ષ લીધો ^૪

૧ 'ગવર્નમેન્ટ', 'ગવર્નર જનરલ' 'વગેરે શબ્દોની માફક 'મિનિટ' ગ્રન્થ દનિલાનમા વપરાય છે. એનો અર્થ, "સાસન સબધી યાદી અર્થાત્ અમલદારો ખાતે રાજકીય વિષયો સબધમા જે અભિપ્રાય દર્શાવે તે લખાણ, એવો થાય છે

૨ Herowlee Papers, 1855 P 7

૩ Retrospects and Prospects &c P 160 Comp
Empire in Asia P 364

૪ Quarterly Review 151 P 269

હિંદના કર્તાદર્શી સમગ્ર ગણના રિઝક્ટરોએ પણ આ વાત ખ્યાન-
મા લીધી પરિણામ એ આવ્યું કે રિઝક્ટરોએ પણ કિરોલીનો પક્ષ
લીધો. આ રીતે કિરોલીનો પક્ષ ધીમે ધીમે પ્રમળ થતો ગયો.^૧
રિઝક્ટરોએ એક મત જણાવ્યું કે “અમારા મત મુજબ સનાતન
અને કિરોલીના બંનાવ એક સરખા નથી. મુવર્નર જનરલે આ
બાબતમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરી ખાસ નોંધ લીધી નથી. સનાતારાનું રાજ્ય
નવું હતું એ બધી રીતે સ્થિતિ સરકારેજ સરજ્યું હતું. સરકારે
જે જમીન દાન તરીકે આપી હતી, તેમાંથી જ એ ગજબ સ્થપાયું
હતું એથી કિલડું કિરોલીનું ગજબ રજપુતાનામાં અને પ્રાચીન રાજ્ય
તરીકે ઓળખાય છે. હિંદમાં સ્થિતિ સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાથી
એ રાજ્ય હિંદી રાજની સત્તા તળે રહેતું આવ્યું કે એ ગજબ
અત્યારે આપણા રક્ષણ નીચે છે, ત્યાંનો રાજા અત્યારે આપણી નાથે
મિત્રતાના સૂત્રથી જોડાયેલો છે અને મહાન કાગલ સિનાય બધા
રાજ્યમાં આપણી સત્તા સ્થાપી એ હિંદમાંના કોઈપણ અગત્યના
માટે હિંદમાં ચોખ્ખું નથી. અમારા મત મુજબ એવું મહાન કાગલ
કપરિયત થયું નથી કે જેથી કિરોલી ખાસમાં કરવું પડે માટે
અમે સ્વતંત્રતાનું કાયદેસર રાજ તરીકે સ્વીકારવાનો મગ્ગો
રાખીએ છીએ.”^૨

પરંતુ ભરતપાલના નમીએ જોગ ન કર્યું. રિઝક્ટરોનો ખર્ચો
હિંદ પહોંચે ન પહોંચા તેનો એક હરીફ રાજામિતરઆવી પહેલા
એ હિંદનું નામ અવનવાલ હતું તે ભરતપાલ કો. ભરતના મોટે

૧ Retrospect and prospects P 190

૨ Ka e's Sepoy War, Vol I. P 94

હતો, અને મરહુમ રાજાનો આત નજીકનો સમો થતો હતો જે વખતે કલકત્તા અને લાહોરના અમલદારોમા કિરોલી સબધમા અળવળ ચાલતી હતી, ત્યારે મદનપાલ પોતાનો હક સાચવવા તૈયાર થયો. કિરોલીના રાજકુટુંબે તથા સરદારો અને પ્રજાએ તેનો પક્ષ કર્યો. રજપુતાનાના ખ્રિષ્ટિય રેસિડેન્ટે પણ તેની તરફેણમા મત આપ્યો. હેન્રિ લૉરેન્સે જેવો એક રાજનીતિય વિચક્ષણ પુરુષ મદનપાલને યોગ્ય વારસ ઠરાવવા લાગ્યો, એટલે ભરતપાલની આશા સદાને માટે નષ્ટ પરંતુ દત્તકમહણુ ક્રિયા હિન્દુઓને માટે પુનઃત્વ બધનનુ અ-
મોલ સાધન છે એ ક્રિયા યથાવિધિ થઈ હોય તો કાઠપણુ અડચણુ એ પુનઃત્વ-સબધને તોડી શકે નહિ માટે ભરતપાલને દત્તક લેવાની ક્રિયા યથાવિધિ થઈ છે કે નહિ, તે બાબતની તપાસ હેન્રિ લૉરેન્સે શરૂ કરી તપાસમા સાબિત થયું કે હિંદુ રિવાજ મુજબ દત્તક લેતી વેળા જે જે ક્રિયા જરૂરની છે, તેમાની ધણીખરી ક્રિયા ભરતપાલને દત્તક લેતી વેળા કાઠમા આવી નહોતી એટલું જ નહિ પરંતુ કિરોલીના ગ્રહેવાસીઓ પણ એ દત્તકને ખરો દત્તક માનતા નહોતા આથી હેન્રિ લૉરેન્સેને પોતાની મરજી મુજબ કામ કરવામા અડચણુ ન નડી વળી ડિરેક્ટરોએ પણ ભરતપાલને જ માદી આપવી એવી ઇચ્છા દર્શાવી ન હોતી, એટલે અત્યાગ સુધીમા આ બાબતમા કાઠ પણ જાહેર કાઠમા આવ્યું ન હોતું આ રીતે કાઠ પણ નિશ્ચય થયો ન હોવાથી હેન્રિ લૉરેન્સે વડી સગકારને મદન-
પાલની તરફેણમા ચુકાદો આપવાની પ્રાર્થના કરી ડેલ્હાઝીની સગ-
ગરે વધારે વિરુદ્ધતા ન બતાવના હેન્રિ લૉરેન્સની માગણી કબૂલ કરી. આવી રીતે કિરોલીની માદીપર ભરતપાલને બદલે મદનપાલ એકો

(૧૧૭)

આ પ્રમાણે હોર્ડ ડેક્લાઉઝીનો સર્વ સહારક હુકમ આ સ્થળે પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય કાર્પકારણ પરપરાથી રજપુતોના જુના રાજ્યો ડેક્લાઉઝીના પબ્લિક સપ્લાના બચ્ચા ધ સ ૧૮૫૨ ના જુલાઈ માસમા કિરોલી બાબત ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ અને ઇ સ. ૧૮૫૫ના જુલાઈની ૫ મી તારીખે વિભાગતના ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમા છેવટનો ફેસલો આપ્યો,^૧ આ લાખા કાળ દરમિયાન બધા કિસ્મકતા સાથે ધિરેધિર સરકાર તરફ જોઈ રહ્યા હતા, બધા કિરોલીના સબધમા શો હુકમ થાય છે તે બાબતમા મારે પૂછપરછ કરતા હતા હિંદના નગરે નગર, ગામોગામ, ઘેરે ઘેર આ બાબતની ચર્ચા ચાલતી હતી મરાઠા રાજ્યો તરફ જે વર્તણૂક ચલાવી હતી તે કોઈ ભૂલી ગયું નહોતું પરંતુ મરાઠાઓના રાજ્ય કરતા રજપુતોના રાજ્ય બહુ જૂના હતા મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના નખતમા મરાઠા રાજ્યો પુષ્ટ થયા હતા જે સમયે અંગ્રેજો વેપારી વંશે હિંદમા દાખલ થતા હતા, તે જ સમયે મરાઠા રાજ્યો પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યા જતા હતા રજપુતોના રાજ્ય આવી રીતે નવા નહોતા. જ્યારે મરાઠાઓનો વસ બવિધના ગર્ભમા વિલીન થતો હતો, તે વખતે રજપુત રાજ્યો કમિતિને શિખરે પહોંચ્યા હતા જ્યારે મુસલમાનોએ હિંદમા પ્રવેશ કર્યો નહોતો, જ્યારે તિરોગીના રણક્ષેત્રપર હિંદની કીર્તિ વિલુપ્ત થઈ નહોતી, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યોના પ્રકાશથી હિંદ જગજગ બની રહ્યું હતું જ્યારે અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉત્તમાશા બ્રિટનના નામ પણ બાજુમાં નહોતા, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યો પૂર્ણરૂપમા પ્રકાશતા હતા, વાસ્તવિક રીતે જોતા રજપુત રાજ્યો

૧ Kerowlee Papers 1855, P. 5 Comp. Retrospects and Prospects &c P. 195

અને રજપુતવંશ હિંદુ અદ્વિતીય ગૌરવ છે. આવા જૂના ને ગૌરવશાળી ગાંધીજી હિંદુઓના હિંદુમાં આવેલી નવતર અગ્રેજ કંપની અનાયાસે કરશે એ વિચાર જ લોકોને ભડકાવનારો હતો. હેન્રિ હૉરેન્સ તરફ બધાને અંકુશ હતો, તો પણ સતારાનું પગિણામ જોઈ સર્વે કિરોલી માટે આશા મૂકી બેઠા હતા. કિરોલી આ ભયંકર હલ્લા-માથી કેવી રીતે બચશે, તે કોઈથી સમજાતું નહોતું. કિરોલીની ગાદીપર રજપુત વંશ બિનઅડચણે કાયમ રહેશે, એ વાત કોઈના માનવામાં આવતી નહોતી, બહુ ચર્ચામાં બધા મૂકા બેઠા હતા. શું કરવું તેની સમજ ન પડતા એક બીજાના મ્હોસામું જોઈ રહ્યા હતા. જ્યાં હેન્રિ હૉરેન્સ કિરોલીના પાલમાં ઉભો રહ્યો, ત્યારે પણ લોકો આ પ્રયત્ન કેવી રીતે મફત થશે એ વાત સમજી શક્યા નહિ. કિરોલીની ગાદી રજપુતોના હાથમાં ગ્રહશે એ વાતપર કોઈને વિશ્વાસ નહોતો, આખરે છેવટનો ફેસનો થયો. મદનપાલ કિરોલીની ગાદીપર બેઠો, લોકોનો મંદેહ ગયા બધા નીચું માથું ટકી ગભીરપણે હૉર્સ ડેફાઉઝીની સરકારની રાજનૈતિક ચતુરાઈની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

હૉર્સ ડેફાઉઝીની નજર નગર એક બીજા ગાંધીપર પડી હિંદુના નકશાપર નજર કરના દલિલ હિંદુના
 ૬ સ ૧૮૫૩ મધ્ય ભાગમાં લગડ, પાંધમ યાદ, તુગલબદા અને કૃષ્ણાની વચ્ચે આવેલો રાયસુગ દેવઆબ વગેરે કેટલાક સ્થાનો નજરે પડે જણપતામાં એ સ્થાનો ગહુ પ્રસિદ્ધ છે એ સ્થળોમાં હયામાં કિચુ અફિલ અને કપાસ કાપના થાય છે કિલ્લેટમાં એ બંને ચીજો દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાતી આવા છે એ પ્રદેશ નિગમના કબજામાં હતા. એ નવ બના પ્રસા-

(૧૧૯)

દ્વી કેટલાક સાધારણ સ્થિતિના અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું, અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારી હતી તે નવાબ એક વખતે આ હિંદમાંના નિઝામનો આશ્રિત હતો.

જીવજીતના વર્ષમાં એઃ એવી જાતનો કોડો થાય છે કે જે પોતાને જન્મ આપનારાના શરીરનું રૂધિર માસાદિ ખાઈ પુછ થાય છે, અને એ રીતે પોતાને જન્મ આપનારનું શરીર શૈષી લઈ તેને મરણ શબ્દ કરે છે તેહકાંઝીની નરકારે મિત્રગળ્યોના દગ્ધારમાં જે સહાયક સૈન્ય રાખ્યું હતું, એ સૈન્યનો સ્વભાવ પણ પેલા કોડો જેવો હતો એ કોડોની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને ગળનારા શત્રુની ગરજ સારતું પેલા કોડોની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને પોષનાર મિત્રગળ્યોના સારભાગ ગ્રહણ કરી તેમને હાડપિંજર કરી મૂકતું અને છેવટે પોતાના પોષકનું બહણ કરી એ કોડોના સ્વભાવનું બરોમર પાલન કરતું.

૬ સ ૧૮ ના અકટાબરના ૧૨મી તારીખે લાર્ડ વેલસલી-એ નિઝામ સાથે જે મધિ કરી હતી, તેની માનની કલમમાર્થી આ અનિષ્ટનું મડાણ થયું હતું એ કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાનું કેટલુંક લશ્કર નિઝામના લશ્કર સાથે જોડી દીધું લડાઈના સમયમાં નિઝામે એ સૈન્યનો બધો ખર્ચ વપાડનાનું કમ્પુલ કર્યું હતું^૧ બ્યારે દખ્ખણમાર્થી દિપ્તિ સુલતાનની સત્તા કાયમન માટ ગુમ થઈ, ત્યારે હિંદમાંના ત વખતના રેનિડેન્ટ હેન્ડ્રિ રમને આજીમાણના રાજ-

ઓનું લશ્કરી બળ જોઇ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાન અંદુલલાહને કહ્યું કે, મરાઠાઓનું બળ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે, હોલકર અને સિંધિયા પાસે મોટું લશ્કર તૈયાર છે, એ સૈન્ય વળી હરકોઇ વખતે લડાઇ કરવાને તત્પર હોય એમ જણાય છે.^૧ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાને રે-સિડેન્ટનો સલાહ પરથી બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની મદદથી પોતાના સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરીધું. આથી બ્રિટિશ કંપનીનું સૈન્ય નિઝામના ગભરૂઆ કાયમનો અખાડો જમાવી પડ્યું.

પરંતુ આથી કંઇ નિઝામે એ લશ્કરનું ખર્ચ આપવાનું કાયમને માટે સ્વીકાર્યું હોય, એવું સિદ્ધ થતું નથી એટલુજ નહિ પણ એ બંન્નું લશ્કર પોતાના રાજ્યમા હમેશને માટે રાખવું જોઈએ એવું પણ એ પરથી સાબિત થતું નથી.^૨ નિઝામે મિત્રતા નિભાવવા ખાતર આ રીતે આળીસ વર્ષ સુધી એ લાંકરનું બધું ખર્ચ ઉપાડ્યું, પણ પછી તેને એ ખાતર દેવું કરવું પડ્યું. ૬૨ વરસે દેવાની રકમ વધતી ગઈ છેવટે એ રકમ વર્ષાને ૭૪ લાખની થઇ ૪ સ ૧૮૫૧ માં ડેલ્હાઈઝીની સરકારે એ દેવા માટે તાકીદ કરી સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, " નિઝામે જેમ બને તેમ જલદી દેવું બરી આપવું જોઈએ, તેમ ન બને તો ઓછામાં ઓછી વાર્ષિક ૧૫ લાખની ટપજ આવે તેટલો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને સોંપવો જોઈએ સરકાર ત્રણ વર્ષમા એ આવકમાથી તેણે વાળી લેશે."^૩ આ પગથી નિઝામ પોતાનું

^૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol II P P 132

^૨ Arnold's Dalhousie's Administration Vol. II P 133

^૩ Ibid P 139.

હવે વાળવા તૈયાર થયો. ૪૦ લાખ રૂપીઆ તરતજ ભરી આપવામા આગ્યા, બાકીના પૈસા જેમ અને તેમ જલદી ભરી આપવાનું વચન આપવામા આવ્યું^૧ પરંતુ બધું દેવું પત્યું નહિ. ૪ સ. ૧૮૫૩ માં એ દેવું વધી ૪૫ લાખનું થયું. ડેપુટીએ હવે વધુ રાક ન જોતા લેણું વસુલ કરવા ખાતર નિઝામની જમીનપર તરાપ માગવાની તૈયારી કરી^૨

નિઝામે મુલક આપી દેવું વાળવાની નામરજી બતાવી, પરંતુ ડેપુટીએ છોડે તેવો નહોતો તે અગાઉનું નિઝામ પાસેથી અમુક પ્રદેશ લેવા તૈયાર થયો નિઝામનો વિશ્વાસ મત્રી સુરાજુલ મુલક આ જુલમ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, મિત્રતાનો દાવો રજૂ કરી ગાંધી અખંડ રાખવાની વિનંતિ કરી પરંતુ કોઇએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ સધિને બદલે મુલક કમજો કરવાના નિયમો લખાવા લાગ્યા રેસિડેન્ટ કર્નલ લૅા સાહેબે નિઝામને કહ્યું, 'કલકત્તાથી સધિપત્ર તૈયાર થઇ આવવાનું છે તે પર આપને જેમ અને તેમ સહી કરવી પડશે' રેસિડેન્ટના આ વચનો નિઝામથી ત હન ન થયા તે જોબ, રોષ અને અપમાનથી અધીરો થઇ રેસિડેન્ટને કહેવા લાગ્યો કે, "તમારા જેવા માણસો-જેઓ એક વખતે

૧ Aitchison, A collection of treaties Vol V P 9 આનોર્લે આપેલી સખ્યા સાથે આ આકડા જુદા પડે છે આનોર્લે કહે છે કે બધું મળીને ૭૪ લાખનું દેવું થયું હતું, એમાંથી ૩૪ લાખ રૂપીઆ નિઝામે ભર્યા હતા,—Arnold's Administration Vol II P. 38 39.

૨. Aitchison's Treaties &c Vol V P. 9.

(૧૨૨)

ચુરોપમા રહે, બીજો વખતે હિંદમા આવી જોસે, એક વખતે સર-
કારની ચાકરી ગ્રહણ કરે, બીજો વખતે સૈનિકના કાર્યમા જોડાય,
એક સમયે નાવિક ગ્રેણીમા દાખલ થાય, બીજો વખતે વેપારમા
જોડાય (મે સાબળ્યુ છે કે આપની જાતિના ઘણા મોટા મોટા
માણસો વેપારમા જોડાયેલા છે),-કદી પણ આ બાગતમા મારા
મનની સ્થિતિ સમજી શકશે નહિ હું એક સ્વતંત્ર રાજા છું, સાત
પેઠીથી આ ગળ્ય મારા વડવાઓ ભોગવતા આવ્યા છે હું આ
રાજ્યમા જન્મ્યો છું, આ ગળ્યમા ઉછર્યો છું અને ભવિષ્યમા આ
ગળ્યમાજી મરવાનો છું આપ એમ માનતા હશે કે હું મારા રા-
જ્યનો અમુક પ્રેમ કે પત્નીને આપી મનમા ખુશી થઇશ, પણ એ
અસંભવિત છે, એથી કદી પણ સુખી થરાનો નથી રાજ્યનો અમુક
ભાગ તમને આપનાયી હું મારી જાતને બાંહે અપમાનિત ગણીશ
મે સાબળ્યુ છે કે તમારી જાતિના એક માણસે ધાર્યું છે કે જે
મારી દયા મહમ્મદ ધાકમખાના (અર્કાના નવાય) જેવી થાય,
તો પણ માટે સતુદ ગહેવું જનમએ તેમ થતા મારે કંઈ કામ કર-
વાનું નહિ રહે મગકારના જુના તોફાની મારક પેન્હન લાન / કત
ખાવું, પીવું, દવાવું અને નમાઝ પઢવામા વખત ગાળવો, એટલુજ
કામ ગહેશે ” આટલું કહી, સદન ન થઈ ગઈ એવી પીય વેડતા
નિઃશ્વાસે અગ્ની બાપામા એક નમ્મનો કુચ્ચાન કયા એ રામ્મમા
તેનો હડો ગુમ્મા અને રિમ્મથ પ્રકટ થતા જાણ્યો તે જગ ધીમો
પડી ફૂટીયા બોલવા લાગ્યા, “ તમે વાકો પોતાની સ્થિતિ તરફ
નજર મારે ત્રિમે આ અભિપ્રાય દેશાવો ના હું તમને અવિચારી નહિ
કેળું પગતુ એથી એક સ્વતંત્ર રાજાના મનની સ્થિતિ કેવી થશે,

તે કદી પણ તમે લોકો સમજવાના નથી કારણ કે તમે કહોઠો કે આ સધિથી મને દર વરસે ૮ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે, એ લાભ તરફ જોઈ મારે તોતો પકડવો. પરંતુ હું તમને કહું છું કે જો એવી રીતે એથી જોમણા પૈસા બચે, તો પણ હું સતોષ પકડીશ નહિ મારા રાજ્યનો ટુકડો પણ ખીજના હાથમાં જશે, તો હું માઝ પાગવાર અપમાન થયું સમજશો ॥

નિઝામ નસિરુદ્દૌલા આટલું જોલી નિમ્તમ્બ બની બેઠો, પરંતુ તેના આ ગુસ્સા બધાં ચાંદો, દુખ પ્રકાશક વાંઝો નિજળા ગયા જ્યાં સુધી દેવું ન પડે, ત્યાં સુધી વરાડનો મુલક ઇશ્તિશ સરકારને સાપવાનું તેને મને કે કમને સીકારનું પડ્યું

સધિપત્ર રજૂ થયું નિઝામે બહુ અનિચ્છા દેખાડી, ૪ સ ૧૮૫૩ ના મેની અગિઆરમી તારીખે તે પર સહી કરી ૧૮ મી જૂને એ સધિપત્ર કલકત્તાથી કાયદેસર કમગનામા તરીકે જાહેર થયું ઉદ્દત શાહજોડે અનાયામ ગરીબ એન્ટોનિઓના દેહમાંથી મામ કાપી લીધું એક પેરિશિઆ એ સમયે હાજર થઈ સત્યની આપણ માયરના તૈયાર ન થઈ

આ પ્રમાણે ૪૫ લાખ રૂપીઆમાં અમન્ટાવી ડીર્જ સુધી દવાયલી પર્વતમાળાની ઉત્તરે આવેલો વરાડ પ્રાતઃ, અદમ્યનગર અને સોલાપુરની સરહદ પર આવેલા ૭૬ ગામ પાઈમથાટ અને ફૂરજી

૧ Blue-book, The Nizam, 1855, P 1-0
(Comp. Empire in India. P 12) Dalhousie's
Administration, Vol II P P 112-143

(૧૨૪)

તથા તુમબદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર હોઆળ કંપની સરકારના હાથમા આવ્યો ફૂર સાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે ફૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ રજાને ડેલ્હાકીઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર હોઆળ ૧૭૫૫ મધ્યામ છે ફગુપના જોના એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતા ઉતરતો નથી ડેલ્હાકીઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ૧૭૫૫ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુચવી લીધા અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદોહનો આનાદ નમુનો જગન સમક્ષ રજૂ કર્યો ૧

૧ આર્નોલ્ડ કૃત ડેલ્હાકીઝીના અમલ મયધીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol II 141-143) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરના એવું જણાવ્યું હતું કે વગડ પ્રાન બ્રિટિશ સરકાર હાથેશને માટે રાખી શકશે પરંતુ ૧૮૧૧ની સધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે એ સધિની છટ્ટી કલમમા સ્પષ્ટ લખેલું છે કે જ્યાં સુધી નિઝામનું દેવું ન વળે ત્યાં સુધી વરાડ બ્રિટિશ સરકારના તાનામા રહેશે રેસિડેન્ટ તેનો વહીવટ કરશે. એટલુંજ નહિ પણ એ મધિની આકમી કલમ મુજબ રેસિડેન્ટને નિઝામ સરકાર પાસે દર વરસે એ પ્રાતનો હિસાબ રજૂ કરવો હિમાયમા જે બ્રિટિશ મૈન્યનુ અર્થ જતા આકી પૈસા વધે તો તે વધારો નિઝામને આપવો મત્તાદિ થરતો હતી - Atchison, A collection of Treaties, Engagements &c relating to India and neighbouring Countries Vol V. P 104-105 Comp J M Lud-

(૧૨૫)

વરાડ પછી એક બીજા અસહમાની રાજ્ય તરફ ડેલાકેઝીનું લક્ષ્ય જોવાયું. આણુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંગ્રહ ન હોવાથી અમે દુકાણુમા એ વાત પતાવીએ છીએ.

જમ્ખણુમા કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું મોગલાઇ જમાનામા એ નિઝામના રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું.

ઇ સ. ૧૮૫૫ એની રાજધાનીનું સહેર અક્રાંટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને

ગાઠ સખધ છે. એ સ્થાનમા બ્રિટિશ કંપનીનું જૂનું આશ્રય સ્થળ સેન્ટ ડેવડનેા કિસ્કો બધાયો હતો આ સ્થાનમા બ્રિટિશ લડાયક શક્તિએ ડચુરિલની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમા રોઅર્ટ કલાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમા પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેસ્થિતિ પરિતુમ કરી હતી ઇ સ ૧૮૬૩ મા મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કંપનીની મદદથી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

low, British India, its Races and its History. Vol II P 189

ઇ મ. ૧૮૬૦ ના ક્રિસ્ટિયનની ૨૬ મીએ લોર્ડ કેનિએ અ-
ફગુલ-ઉદ્દૌલા નિઝામુસ્સલ્ક અસદુલ્લા બહાદુર સાથે જે સધિ કરી,
તેની છઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાના લશ્કર
બદલ વરાડમાત જમીન તરીકે પોતાના હાથમા ગમ્યો.—Aitchison
A Collection of Treaties &c. Vol V P 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાથી નહી કરેલા લેણા કરતા વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

(૧૨૬)

એકા તન માદાપ- બેસાડ્યા બાદ કંપનીએ તેનું રક્ષણ ૧૯૫૫ નાટો ૩૬૩૦
લસ્ટર કર્જાટકના રાખ્યુ નવાએ એ સૈન્યનું ખર્ચ આપવું કબજીયું.
ધીમે ધીમે ઉડાપણાથી તેમ વ્યવસ્થાના અભાવે મહામહાઅલી
દેવામા હુબતો ગયો એ માટે ઇ, સ ૧૭૮૫ મા કંપનીએ મહા-
મહાઅલી સાથે સંધિ કરી એ લેણું વસુલ કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો
ઇ સ, ૧૭૯૦ મા મહેસૂરનો ત્રિશઠ જામ્યો નવાખના અમલદારો
એ સમયે દેવાનો હકના આપવા અસમર્થ નીવડ્યા, તેથી કંપનીએ
લડાઈ દગ્ગીઆન કર્જાટકનો કારભાર પોતાના હાથમા લેવાના હરાવ
કર્યો ઇ સ ૧૭૯૨ મા લૉર્ડ કૉર્નવોલિસે નવાખ સાથે સંધિ
કરી. તેથી આ નિશ્ચય મુજબ વર્તવાનો માર્ગ સરલ થયો, સંધિના
નિયમ મુજબ નવાખે કર્જાટકની કિંમતનો રૂ લાઇ બધો કારભાર
કંપનીને સોંપી દેવાનું વચન આપ્યું ૧

મહામહાઅલી પછી ઇ સ ૧૭૯૫ના અક્ટોબરની ૧૬ મી
તારીખે ઉમદુલ્લ ઉમરા અમીરની ગાદી પર એકો એ નવાખે ટિપુ
સુલતાન સાથે કાવટ હતુ છે એવો શક લૉર્ડ વેન્સિલન ગયો પર-
તુ મૃત્યુઅ (ઈ મ ૧૮૦૧ ના જુલાઈની ૧૫ મી) નવાખને વેરે-
સિલના દોકો હસ્તગાવી ડા' થો ૫ તુ વે ગિવેના ત- કન મહુમ
નવાખ માથે ગયો નહિ તથા અફઘન કારણુ ર તુ કરી અપૂર્વ સરસ્તના
બળને લીધે મહુમ નવાખના પુત્ર અલી હુસેનને પિતાના મવનનનો
ઉત્તગધિ ઈ ગમ્યો મહુમ નવાખે પોતાની દયાલીમા મગાર કર્જા-
ટકના કાબ્જા પોતાના હાથમા લે એ મતવચનું સંધિપત્ર તૈયાર
મ્યુ હતુ, તે કનનામુ અલી હુસેન આમણ રજુ કરાવના આ યુ

અલી હુસેન અને તેજસ્વી અને પોતાના હક સમજનારો યુવક હતો તેણે સધિયુજ્જ્વળ બધાઈ જવાની ના પાડી તેથી સરકારે મરહુમ નવાજના ભત્રીજા આબિમુદ્દીસાને મનમમતી સધિ કપૂલ કમલ કણાંટકની ગાદી પર બેસાડ્યો. ઇ. સ ૧૮૦૧ ના જુલાઈની ૩૧ મી. એ મધિ થઇ તે મુજબ આબિમુદ્દીસાએ પોતાના ખર્ચ માટે કણાંટકનો કુલ ઉપજનો તે આગ લઇ બાકીની બધી સત્તા-દિવાનીને ફાજદારી-ક પનિને સોંપી દીધી^૧ આ પ્રમાણે કણાંટકના નવાજનુ અધ પતન થયું કંપનિની કૃપાથી નવાજ નામ માત્રનો નવાજ રહેલ જો. એક દિવસ બ્રિટિશ કંપનિના આશ્રયદાતા હતા, ત્રીજા જયે. જ જેવા રાજાએ પોતાને હાથે મિત્રતા સૂચકપત્ર અને બેટ સોમન મોકલી એક દિવસે જોએલુ માન જાળવ્યું હતું,^૨ તેઓ આજે ઇંગ્લાંડના વેપારીઓની કંપનિના આશ્રિત મુલામ બન્યા

ઈ. સ ૧૮૧૬ના ઓગસ્ટની ૩૭ તારીખે આબિમુદ્દીસા મગધ પામ્યો તેનો પુત્ર આબિમજા નવાજ થયો ઇ સ ૧૮૨૫ ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે તે મહમ્મદ શાહસખા નામના એક નાના પુત્રને મૂકી મગધ પામ્યો મહમ્મદ શાહનખા વચમા આવ્યો ત્યાં સુધી તેના દાકાએ તેની સમાજ ગળી ઈ. સ ૧૮૫૧ ના અક્ટોબરની ૭ મી તારીખે મહમ્મદ શાહનખા મરણ પામ્યા આબિમજાએ બ્રિટિશ સરકાર પાસે ગાદીની માગ્યું કરી એ સમય હોર્ડે ડેલ્હાકી ગવર્નર જનરલ હતો બીજાના રાજ્યો ખુલ્લા લયા એ તેની વહાલામા વહાલી નીતિ હતી આબિમજાએ તેની પાંચ અર્કાંટની બાદી માગી

^૧ A Collection of Treaties Vol. V P. 250

^૨ Empire in India, P 51-51.

(૧૨૮)

ડેહાક્રીએ આનિમનની માગણી તરફ લક્ષ ન આપ્યું
 ઇ સ ૧૮૦૧ ની સધિ મુજબ કંપનીએ કેવળ દિવાની ને ફોજદારી
 સત્તા હાથમા લીધી હતી. એથી કંઈ નવાબનું વશપરંપરાનું રાજ-
 સન્માન કે રાજસિંહાસન નહોતું ગયું ઇ સ. ૧૮૦૩ ના ફેબ્રુઆરીની
 ૧ લી તારીએ મદ્રાસ સરકારે આનિમુદ્દોલાને સ્વતંત્ર રાજા અને
 કર્ણાટકના મુખેદાર તરીકે જાહેર કર્યો હતો.^૧ એટલું જ નહિ પણ
 આનિમુદ્દોલાની પછી પણ બ્રિટિશ સરકારે કેટલાક વશગેને
 અર્કાટના નવાબ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા પરંતુ લૉર્ડ ડેહાક્રી એ
 વિચાર કરે તેમ નહોતું તેણે ઇ સ ૧૮૫૩ માં જે નિયમ મુજબ
 નિઝામ પાસેથી વરાડ લઈ રેસિડેન્ટને સોંપ્યો હતો, તેજ નિયમ
 મુજબ લૉર્ડ વેલેસ્લિએ ઇ સ ૧૮૦૧ માં આનિમુદ્દોલા પાસેથી
 કર્ણાટકની દિવાની-ફોજદારી સત્તા લીધી હતી, એ વાત પણ તે
 સમજ્યો નહિ^૨ ડેહાક્રીએ ઇ સ ૧૮૦૧ ની મધિ તોડી અર્કા-
 ટની ગાદીપર કુહાડાનો ધા કર્યો, વિલાયતમાના ડિરેક્ટરોએ પણ
 એ વાતને અનુમેહન આપ્યું આનિમન અને તેના કુટુંબને વાર્ષિક

૧. Carnatic Papers, 1861, P 126.

૨ બ્રિટિશ સરકારે વગડની પેઠે કર્ણાટકનો કારભાર પણ
 જમીન રૂપે પોતાના હાથમા લીધો હતો લૉર્ડ કલાઇવે (મદ્રાસનો
 ગવર્નર) ઇ સ ૧૮૦૧ ની ૩૧ મી જુલાઇએ કાઢેલા જહેન્નામામા
 ન્મણ જણાવ્યું છે કે “સરકાર ચાલુ સધિના નિયમ મુજબ પવિત્ર
 જમીનગીરી ગ્રહણ કરી કર્ણાટકના રહેવાશીઓને કંપનિની સત્તા
 સ્વીકાન્વાતુ આગ્રહન કરે છે” Carnatic Papers 1801
 P 105 Comp Empire in India P 93

(૧૨૯)

કોઈ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન બાધી આપવામાં આવ્યું આગ્રિમનને
મદ્રાસ હલાકના માનનીય સપ્રદાયમાં દાખલ કર્યો.^૧ ગબ્બની સાથે
રાજસન્માન અને રાજકીય પદની ભૂતકાળના ગર્ભમાં વિલીન થઈ ગઈ.

ઐરંમજેબના સમયમાં તાંબરના હિદુગળએ પાસેથી મરા-

ઠાએએ એ રાજ્ય લઈ લીધું ઇ સ. ૧૭૫૫

ઇ સ. ૧૮૫૫ માં તાંબેરના મરાઠા રાજા શેહરજીને ધિટીસ

સરકાર સાથે કરારનામું કરી પેતાના રહેવાના

કિસ્તાની આજુબાજુના પ્રદેશ સિંવાયનો બધો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપી
દેવો પાંચો. ઇ સ ૧૮૩૩માં શેહરજીનું મરણ થયું, એટલે તેનો
એકનો એક પુત્ર શિવાજી તાંબેરની ગાદી પર બેઠો. ઇ સ. ૧૮૫૫
ના અક્ટોબરની ૨૬ મી તારીખે એ શિવાજી એ દીકરીઓ મૂકી
મરણ પામ્યો.

શિવાજીની મોટી દીકરી તે વખતે મરણ પધારી પર હતી, તેથી
તે વખતના ત્યાના રેસીડેન્ટ ફ્રાન્સ સાહેબે શિવાજીની બીજી દી.રીને
ગાદી આપવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પુરુષ વારસ ન હોય તો બી
સિ હાસનની માલીક થઈ શકે, એ બાબત રેસીડેન્ટે ઘણી દલીલોથી
સાબીત કરી બતાવી. દષ્ટાવ તરીકે તેણે ઇ સ ૧૭૩૫માં બનેલા
બનાવનો હકેબ ક્યો હતો. એ સાલમાં બીજે કોઈ વારસ ન
હોવાથી તાંબેરની રાણી પેતાના પતિની ગાદીએ બેઠી હતી

લોર્ડ ડેલહાઉઝી એ વખતે થીતળ ટેકરી છોડી નીલગિરિથી
કલકત્તા જતો હતો. જે દિવસે મદ્રાસની કારોબારી કાઉન્સિલમાં
તાંબેરની બાબત ચર્ચાવાની હતી, તે દિવસે તે ત્યાં હાજર હતો.

1. A Collection of Treaties Vol. III. P. 184.

૨૫ એ અ ક

(૧૩૦)

સભાએ રેસિડેન્ટની માગણી નાકેચુલ કરી. ડેલ્હાઈઝી કંચકતા આ થો એટલે આ બાબત વડી સરકારની કારોબારી કાર્ગિસલ સમક્ષ રજૂ થઈ મવર્ગ જનરલે મદ્રાસની કાર્ગિસલના ઠગવને અનુમોદન આપ્યું, એથી અર્કાટની માફક તામિલનાડુ ગાદી અને રાજકીય સત્તા શિશાળ સાથે અતર્કિત થયા.

એક બીજા બિનવાસ્તી નાના રાજ્યની હકીકત અમે જણાવીએ છીએ એ રાજ્ય સાથે ડેલ્હાઈઝીની રાજનીતિનો ગાઢ સંબંધ નથી, તેથી અમે અતિ મહેપના એ વિગત લખી આ પુસ્તકનો હેતુ સિદ્ધ કર્યું.

બંગાળની પશ્ચિમે આવેલા સ. મલપુરમાં ત્યાંના દેશી ગજા રાજ્ય કરતા હતા પહેલાં એ રાજ્ય લેસલે ઇ સ. ૧૮૪૮ સરકારના તાબામાં હતું, પણ વખત જતા લેસલેના વશજોએ તેના પરથી દાવો જમાવી લીધો, એટલે બ્રિટિશ સરકારે તે રાજ્ય જૂના ગજાના વશધરોમાંના એકને આપ્યું ઇ સ. ૧૮૪૬ માં એ વશના રાજા નાગ ચલુમિહ મરણ પામ્યો તેને પુત્ર નહોતો, આથી સ. મલપુરની ગાદી વારસ વગરની થઈ પડી. હિંદ અને વિલાયતના મુખ્ય અમલદારોએ જગ પછુ ચક્રા લાવ્યા વિના સ. મલપુર ખાતસા કરવાનો હુકમ કર્યો આ રીતે અનાવાસે સ. મલપુર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યું.

લૅર્ડ ડેલ્હાઈઝી કેવળ બીજાના રાજ્યો લેવામાં જ સંતોષ માનતો નહિ. તેણે ફક્ત બિનવાસ્તી રાજ્યો ખાલસા કરી, રાજાઓનાં માન ઉતારી પોતાની કોર મજબૂતાતિ સિદ્ધ કરી આપી નથી.

રૂબરૂ ખાસસા કરવા અને રાજ્યોના માન ઉતાવળા એ બે કાર્ય વિચાર એક બીજા કાર્યની પશુ તેની કઠોરતા જણાઈ આવે છે. લડાઈની છત્ત તરીકે જેઓના નામ લખ લેવામાં આવ્યા હતા, જેઓ રાજબ્રહ્મ, શ્રીમદ્દ શ્વ, બ્રિટિશ સિંહના આશન તમે રહેકાણ કરી રહ્યા હતા, તેઓ પર પશુ ઉદ્દાકૃત્રીનો લોખંડી પાને પડ્યો હતો. બળવાના દત્તિહાસની કાર્યકારણપત્ર ૧. બતાવવા જતા અમારે એ ભતના એક કાર્યનું જરા વિચારથી વર્ણન કરવું પડશે

હિંદના ઇતિહાસમાં સત્તાગ, નાગપુર અને પુના, એ ત્રણ મગદા રાજ્યો બહુ પ્રસિદ્ધ છે લોર્ડ ઉદ્દાકૃત્રી ૫ સ. ૧૮૧૮ બ્રિટીશ પ્રતાપની પહેલા બે રાજ્યો કેરી રીતે નષ્ટ થયા, એ વિગત અમે જણાવી ગયા છીએ ત્રીજી રાજ્ય ઉદ્દાકૃત્રીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો તે પહેલા કંપનીના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું ૫ સ. ૧૮૧૮ના જૂનની ૩ છ તારીખે બીજા મરદા વિગ્રહને અને પુનાનો હેલ્લો પેલા બાહ્યગવ બીજા બ્રિટિશ સેનાપાન સર જોન મલ્કોમને શબ્દે આવ્યો ૧ બાહ્યગવે ક્ષત્રીયતા ધર્મન વચ્ચે શ્વ લડાઈ જાવર કરી હતી, લડાઈમાં છત્ત મેળાવવાની આશાથી હથિયાર પકડ્યા હતા, અને હેવટે હારી જવાથી બાયલાની માથક નાતી ન જતા ખરા વીરની માથક, લડાઈના નિયમ મુજબ, વિજેતા સમક્ષ હથિયાર તથા આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું વિજેતાએ પશુ લડાઈના પવિત્ર નિયમોનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું હતું, લડાઈના પવિત્ર ધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તેણે શત્રુના

((૧૩૨))

તથા જાણે તેને મિત્રભાવે આધિગમ કર્યું હતું અને દયા કરી જવાથી આજીવનને જે દુઃખ ઉપજ્યું હતું, તે બદલ તેને દિલાસો આપ્યો હતો. આજીવન પોતે પોતાના અને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે અત્યુક રકમ આપવાની શરતે સંન્યસરના દાવો છોડ્યો. આદ્યકમે પણ સુજનતા, ઉદારતા અને અનુકંપા બતાવી પૈસા માટે ૮ લાખનું વાર્ષિક સાલિયાણું બાંધી આપવાની સરકારને વિનંતી કરી.

વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપિયા વધુ પડતા છે એમ કહી વણાએ આદ્યકમ પર આરોપ મૂક્યો, પણ આદ્યકમે તે તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેણે આરોપ મૂકનારને ચોકબુચક સભાગાવી દીધું કે, “જે રાજ્યોને વિશ્વાસવાત વગેરે દોષ સમગ્ર પોતાનું રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાની ફરજ પડી છે, તેઓના અપરાધ તરફ નજર ન કરતા ઉદારતા બતાવવી એજ સરકારની કાયમી નીતિ છે. હિંદમાં આવ્યા માફ સરકાર આ નીતિ સુજન્ય કાર્ય કરતી આવે છે અને આ નીતિને લીધેજ બધી બાતના માણસો સરકારના તાબામાં નિર્વિવાદે આવે છે, એ આ નીતિનો મહાન લાભ છે. હું આનંદપૂર્વક જણાવું છું કે આવા કાર્યમાં જે ઉદારતા બતાવવામાં આવે, તે હિંદમાં બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ હથિયાળ કમનું પણ વધારે ઉડા નાખે છે. વાસ્તવિક રીતે આની નીતિ દાગ લોકોના મનમાં અધિકાર મેળવ શકાય છે, અને જેઓ હિંદી આચાર વિચાર અને વહેમોમાં મુલતબાન બની ગયા છે, તેઓના વર્તમાન આ નીતિ ધાગણા ન કરી

૨ A Collection of Treaties Vol III P 99.
Comp Life of Sir John Malcolm Vol II P 248
British, India its Races and its History, Vol II P 30.

શુકાય તેવા સુદર પરિણામો લાવી શકે છે^૧ " આ ઉપર ચોક્કાની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી, માફ્ટ રેડુઅર્ટ એલિગિન્સ્ટન, ડેવિડ આઝરસોની અને ટોમસ મનરો જેવા રાજ્યકુલણ રાજનીતિજ્ઞો અને લ'વેઆઓએ આદ્યમના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપી ઉદાગતા બ્રતાવી હતી.

આ પ્રમાણે બાજરાવ પૈશાનું અધપનન થયું, બાજરાવને આઠ લાખ રૂપિયાનું રાંધવાણું મળ્યું, નિર્જન સ્થાનમાં વસવાની મંજૂરી મળી. કાનપુરથી લગભગ બે માઇલ દૂર આવેલ બિયુરમા તેનું રહેઠાણ નહીં થયું. બાજરાવ સ્વજનો સાથે એ સ્થાનમાં જઈ ગયાના પ્રવિત્ર દિનાના પર પોતાના આખના દિવસો ગુજારવા લાગ્યા મધ્ય અધ મરાઓ તેની સાથે આવ્યા હતા, સરકારે બાજરાવને બિયુરમા એક બર્ગીર આપી હતી ઇ. સ ૧૮૩૨માં એ જાગીરના મહેતાસીઓ સરકારની દિવાની તથા ફાજદારી સત્તામાંથી મુક્ત થયા હતા^૨ બાજરાવ આ રીતે જાગીર મળવાથી શાંતિથી પોતાના નોકર ચાકરોથી વીંટળાઈ બિયુરમા સ્થિત ગુજરવા લાગ્યા.

બાજરાવની આસપાસ મરાઠાઓની સખ્યા વધતી જતી જઈ સરકારને જરા સંદેહ આવ્યો તે સમયમાં સર્વત્ર શાંતિ નહોતી, માટે મરાઠા જેવી યુદ્ધકુલણ જાતિ એક સ્થળે જમા થાય એ સરકારને ઠીક ન લાગવાથી સાવચેતી રાખવા માડી; પરંતુ માજી પૈશાની મિત્રતા તો કાયમ હતી, તેના અનુચરો પણ પોતાના

^૧ Kaye's Sepoy war. Vol. I. P. 99

^૨ A Collection of Treaties. Vol III. P. II.

માલીની પેઠે નિર્દોષપણે દિવસો ગુજારતા હતા. આજીરાવ શ્રિદિશ સરકારના પદે એટલે તે સ્નેહ રાખતો હતો કે સરકારની મુશ્કેલી બરી હાલના માટે પોતાથી બને તેટલી મદદ કરવા મા ચૂકતો નહિ જ્યારે અંગ્રેજાનિસ્તાનની લડાઈમાં શ્રિદિશ સરકારનો ખર્ચનો ખાલી થઈ ગયો, જ્યારે એ સફટબગી સ્થિતિમાં કંપનીએ નાણા માટે ચારે બાજુ નજર ફેંકી, ત્યારે આજીરાવે પણ લાખ રૂપિયા દેવા તરીકે સરકારના હાથમાં ચૂક્યા હતા. જ્યારે ખાલસા લોકરે કંપની સરકાર સામે બાય બીડી, જ્યારે શ્રિદિશ કંપની વિરુદ્ધ લડવાને ખાતર મદમસ્ત ખાલસા સૈન્યે સતલજ નદી ઓળંગી ત્યારે આજીરાવે કંપનીને પોતાને ખરચે એક હજાર થોડેસ્વાર અને એક હજાર પાંચદળ આપી પોતાની ઉદારતા અને વિશ્વાસુપણ બતાવવા આપ્યું હતું.

આ પ્રમાણે ઉદારતા બતાવ્યાથી આજીરાવ શ્રિદિશ સરકારનું પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો. તે એક સમયે પૂનાનો આધિષ્ઠાતા દેવ હતો, એક સમયે તેના પ્રચંડ પ્રતાપથી મહાગપ્તે કંપતું, તે વાત તે જુલો જ ગયો જે કંપની એક સમયે તેના ભયથી શકાશીલ રહેતી, અત્યારે તેજ શ્રિદિશ કંપનીના આશર તથા રક્ષા સારા કે માઠા અવસરમાં તેનું મન પ્રસન્ન રાખવા માટે આજીરાવ તનતોડ પ્રયત્ન કરતા હાથે, વારવાર મદદ કરી મિત્રતાના દૃષ્ટાંત આપવા હાથે. તેનું સાહસ, બહાદુરી, રણોન્માદ જૂલકાળમાં નિલીન થઈ ગયા આજીરાવ પવિત્ર મંથાના તટપર પવિત્ર સ્વભાવવાળા, સમગ્રી તપસ્વીની માશક સમય વીતાડવા હાથે.

આજીરાવ પાસે પૈસો બહુ હતો. મિથુરની જગીર અને માઠ લાખનુ સાલિયાણું મળવાથી તેની પાસે ઘણું દ્રવ્ય જમા થયું હતું. પરંતુ એ દ્રવ્યનો વારસ ન જન્મ્યો. બધાને વિચાર થયો હતો કે

આજીરાવ અપુત્ર મગ્ધ પામશે તો આ બધી દોષત કોણ બોગવશે ? આ બધી દોષત કેને સોપવામાં આવશે ? આજીરાવને પણ આવેજ વિચાર થયો તેથી તેણે તરતજ દત્તક લઈ પોતાના વંશ અને દોષતના રક્ષણનો ઉપાય કર્યો. મરણ પહેલાં આજીરાવે પોતાના દત્તક પુત્રને પેશાની પદવી અને વાર્ષિક પેન્શનના મરદેસર વારસ મળવાની ઇશ્તિ સરકારને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના નામજૂર થઈ, છતાં એથી આજીરાવની આશા છૂટી નહિ. કે પતિએ દુકામાં એ જવાબ આપ્યો કે “ અમે વિચાર કરી પેશાના મગ્ધ બાદ તેના કુટુંબના નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરશું ” માટે એ બાબતમાં બધો નિશ્ચય ભવિષ્ય પર લટગી રહ્યો, બાજીરાવ પણ ભવિષ્ય પર આધાર રાખી સંતુષ્ટ થયો. ધોમધીમે તેનું સરીર લથડ્યું, પક્ષાપાત લાગુ પડ્યો, આંખો દષ્ટિ શક્તિહીન થવા લાગી, આજીરાવ કાળને વશ થઈ એક દિવસની સાંજાપર આવી પહોંચ્યો.

૧. સર ચાર્લ્સ જેક્સનના મત મુજબ આજીરાવે એ જણને દત્તક લીધા હતા—A indication પરંતુ આજીરાવના વસીયતનામાં સાથે એ મનનું એક જ જણવાતું નથી. વસીયતનામાં મુજબ આજીરાવને દત્તકપુત્ર ત્રણ અને દત્તક પૌત્ર એક હતા. આજીરાવે પોતાના વસીયતનામાંમાં લખ્યું છે કે, ‘ મૈન્ડુપત નાના મારો પહેલો પુત્ર છે, મ માધરાવ મારો સોથી નાનો અને ત્રીજો પુત્ર તથા સન્નિવ પત કામ મારો બીજો પુત્ર છે. મૈન્ડુપત નાના મારો સાથે મારે ત્રણ પુત્ર અને એક પૌત્ર છે મારા મરણ પછી મારો સર્વથી મેટા પુત્ર મૈન્ડુપત નાના મુખ્ય પદવી મેળવી મારી પેશાની માહીનો અદ્વિતીય અધિપતિ થશે ” પ્રત્યાદિ—*Mem. Records Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I P. 901, note.*

૭૭ વર્ષ સુધી શરીરનો ભાર વેઠ્યા પછી બાજીરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે ઇ. સ. ૧૮૫૧ મરણ પામ્યો તેણે ઇ સ, ૧૮૩૬ માં જે વસીયતનામું કર્યું હતું તે મુજબ તેનો મોટો દત્તકપુત્ર પૈશ્વાની ગાદી અને બધી સ્થાવર જગમ મિલકતનો ધણી થયો એ મોટો દત્તક પુત્ર ઘોનડુપત નાનાસાહેબના નામથી પ્રખ્યાત છે જ્યારે બાજીરાવ મરણ પામ્યો, ત્યારે નાના સાહેબની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી તે શાન્ત સ્વભાવનો, મધુર વચ્ચી, દરકસરીઓ અને ક્ષિતિશ કમિશનરની સલાહ મુજબ ચાંદનારો હતો ક્ષિતિશ હતી^૧ હાસકારોની કાનિલ કલમ પથ તેના મુજબાન ગાતા અચકાતી નથી^૨ પિતાના મરણપછી નાનાસાહેબ લગભગ ૩૦ લાખ રૂપીઆનો મલક બન્યો તે રૂપીઆનો અરથ કરતા વધુ ભાગ તેણે કંપનીની લોન લેવામાં રાખ્યો^૩ બાજીરાવનું કુટુંબ અને દાસદાસીઓના નિર્વાહના ભાર નાના સાહેબ પર પડ્યો નાના સાહેબે એ માટે બાજીરાવને મળતું સાલિયાણું મેળવવા ક્ષિતિશ સરકાર પર આધાર મૂક્યો. એ વખતે સુબેદાર રામચંદ્ર પંત નામના બાજીરાવના એક વિશ્વાસુ

૧ Kaye's Sepoy War. Vol I P 101 Comp British India, its Races and its History Vol II P 22.

૨ કમિશનરના રિપોર્ટ મુજબ નાનાસાહેબ ૧૬ લાખ રૂપીઆના સરકારી કામગીરી, ૧૦ લાખ રૂપીઆનું ઝવેરાન, ૮ લાખ રૂપીઆના સોનાના સિક્કા, ૮૦ હજારના દાગીના અને ૨૦ હજાર રૂપીઆના રૂપાના વાસણોનો અધિકારી થયો હતો.

મિત્રના હાથમા તેના કુટુંબના બધા કાર્યની લગામ હતી. રામચદ્ર પંત બાહ્યસત્તાઓ સાથે સલાહકાર અને તેના નોકર ચાકરોને સારો રસનો સુખવારો હતો તે રામચદ્ર પંત આત્મરે પોતાના મિત્રના પુત્રતા હક સાચવવા તત્પર થયો તેણે બહુજી વિવેક પુરસાર, સરકાર તન્દ્ર નાના સાહેબના અચળ વિશ્વાસલુ સૂચન કરી જણાવ્યું કે, “ માનનીય કપાનિ જે પ્રમાણે માણ મહારાજલુ રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતી તે તરફ હક્ક રાખી, નાનાસાહેબ એ આબતમા સંપૂર્ણ આશા રાખી સર્વ પ્રકારની ચિંતા છોડી બેઠા છે બ્રિટિશ સરકારની દયા અને ઉદારતા એજ તેઓલુ એક માત્ર અવકાશન રહ્યું છે તેઓ સરકારની સત્તા અને ચક્તી જોવાની સર્વદા કમજોર રાખે છે બનિષ્ઠમા પણ તેઓની એવી કમજોરમા અણુમાત્ર ફેરફાર થયો નહિ ”

બિયુરના બ્રિટિશ કમિશનર^૧ પેશાના કુટુંબના દાવાલુ સમર્થન કર્યું, પરંતુ એ સમર્થન કપરી અમલદારોને ન રૂચ્યું ટેમ્સન સાહેબ એ વખતે વાચવ્ય પ્રાતોનો લેશરેનન્ટ મર્વનર હતો. ચક્રિત વાળા અમલદાર તરીકે, સનજન મનુષ્ય તરીકે તેની ખ્યાતિ બહુ ફેલાઈ હતી પરંતુ તે નવી રાજનીતિનો પક્ષપાતી હોવાથી હાહના રાજ અને કુલીન માણસો તરફ તેને બહુ લામણી નહોતી

૧ સુદમરૂપમા કહીએ તો ‘ જે બ્રિટિશ કમિશનરો ’ એ પ્રમાણે લખવું જોઈએ. જ્યારે પેશાનું મળ્યું થયું, ત્યારે કર્નલ એન્સન બિયુરનો કમિશનર હતો પરંતુ યોગ્ય રાજ પત્રી તેની બાબતી નહોતી. એટલે કાનપુરના તે વખતના મેજિસ્ટ્રેટ મિ ઓરલેન્ડ સાહેબે કર્નલ એન્સનનો ઓદો લીધો ખાસ કરીને ઓરલેન્ડ સાહેબપર જ આ બાબતની તપાસની જવાબદારી સોંપાઈ હતી. Kaye's Sepoy War Vol. I., P. 10૪, note ૪

તેણે કમિશનરને ત્રિચુરના અરજદારોના હુકમમાં આગ્રા પ્રીમ કરવાની મના કરી ડેક્લારેશન ને વખતે ગવર્નર જનરલ હોને, એટલે ટોમ્સન સાહેબને હુકમ કોમ્પલેક્ષ રજીસ્ટ્રી પાછો ડગ્ને નહિ તરતજ સરકારી હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ડેક્લારેશન આ હુકમમાં રજીસ્ટ્રી રીતે લખ્યું હતું કે, “ પેશાએ ૪૩ વર્ષ સુધી ૮ લાખનું સાલિયાણું ભોગવ્યું છે તે સિવાય તેમને જાગીર પણ મળી હતી. તેમણે એ સમય દરમિયાન અઠીદસેકથી પણ વધુ રૂપિયા મેળવ્યા છે તેમને કંઈ ખર્ચ નિભાવવું પડ્યું નથી તેમને ઔરસ પુત્ર પણ નથી તેઓ મંજૂ વખતે પોતાના કુટુંબને માટે ૨૮ લાખની મુદી ચૂકી ગયા છે આત્યારે પેશાના જે કોમ્પ રજીસ્ટ્રી છે, તેઓને સરકારના અભિપ્રાય મુજબ કંઈ પણ માગવાનો અધિકાર નથી. તેઓ આ વખતે સરકારની દયા પર કોમ્પલેક્ષ જાતનો દાવો કરી શકે તેમ નથી કારણ કે પેશા જે દોલત ચૂકી ગયા છે, તે તેઓને માટે પુરતી છે આત્યારે જે રકમ ખતાવવામાં આવી છે, તે કુત્તા વધારે મિશ્કત ચૂકી પેશા મરણ પામ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે ”

આ પ્રમાણે નાના સાહેબની અરજ નિષ્ફળ ગઈ, નાના સાહેબને પિતાનું સાલિયાણું ન મળ્યું આગ્રા પેશા જે આશ.

૧ Letter of Sir Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N. W. P., dated 24th September. 1851. ખરી રીતે કહીએ તો આ લેટર ડેક્લારેશનનો નોંધ છે તે વખતના રિવાજ મુજબ એ નોંધ પત્રની માફક વાજબી પ્રાપ્તના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને મોકલવામાં આવી હતી A Vindication. P. 59. note.

(૧૩૬)

૫૨ આધાર રાખી બેઠા હો, બવિભ તરફ જોઈ જે આસાથી સંતુષ્ટ થતો હો. મિત્રપર વિશ્વાસ રાખી દત્તક પુત્રો મદલ્ય કર્યા હતા, તે બધુ ડેસ્કાફ્રીના લખાણથી નષ્ટ થયું. જેણે કાળજી ને પળખની લડાઇઓમાં પૈસા ને માણસોની મદદ કરી મિત્રના સાચી હતી, શ્રીદિશ કંપનીએ તેના પુત્રને સાલિયાણુ આપવું બધ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ તોડ્યું. સરકારે પૈશાના મરણ પછી તેના સાલિયાણુનો વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું હતું, આ વખતે ઉપર ઉપરથી તપાસ કરી ન્યાયનું શરત મળવું. મિત્રનો પુત્ર સાલિયાણુ માટે અયોગ્ય હતો ડેસ્કાફ્રીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરકારે આ ભહેરનામું ઐયુરમા ભહેર કર્યું, ડેસ્કાફ્રીએ ટોમ્સન સાહેબના મત સાથે મળતા થઇ નાના સાહેબને દોકડો પલ્લુ આપવાની ના પાડી, ટોમ્સન સાહેબે ઐયુરના ભગીરપર હાથ નાખ્યો નડોતો, માટે એ ભગીર નાનાસાહેબના હાથમા રહી ડેસ્કાફ્રીએ પલ્લુ એમા કંઈ હરકત કરી નહિ પરંતુ પૈશાના મમલમા એ ભગીરના લોકો જે નિયમથી બધાયલા હતા, તે નિયમ રદ કર્યા. સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની સધિ રદ કરી, ઐયુરની ભગીરના મહેવાલીઓપર દિવાની અને ફોજદારી સત્તા બેસાડી.^૧

જ્યારે ધોન્ડુપતની બધી આસા નિષ્ફળ થઇ, જ્યારે હિંદી સરકારે ધોન્ડુપતની અરજ નામંજૂર કરી,
ઇ. સ. ૧૮૫૨ ત્યારે તેણે ડેસ્કાફ્રીની સરકાર પર આધાર ન રાખતાં ફોર્ડજોવ ડિરેક્ટરની સલાખા

અરજી નોંધાવવાનો ફરિયાદ કર્યો. બહુજીવન જીવતા આવેલ ફરિયાદ થયેલ હતો, સુબેદાર રામચંદ્ર પતના પુત્રે આ અપીલ ચલાવતી જ્યાં- બહારી લીધી હતી, પણ કમિશનર સાહેબે તેઓને તેમ કરવાની ના પાડી હતી. નાનાસાહેબે હવે કમિશનરની સલાહ ન માનતા અપીલ કરવાનો ફરિયાદ કર્યો. અરજી તૈયાર કરવામાં આવી નાનાસાહેબે એ અરજી નિયમ પ્રમાણે ઘડી સરકાર મારશલ વિજ્ઞાપન મોકલવાની. એ અરજીમાં નાના સાહેબે સુક્તિ અને સામગ્રીકતા બતાવી લખ્યું છે કે, " મરહુમ પેશાના સખ્યાબધ કુટુંબીઓ કેવળ બ્રિટિશ સર કાગ્ના વચનપર આધાર રાખી બેઠા છે આનિક સરકારે તેઓની સાથે જે વર્તણૂક ચલાવી છે, તે કેવળ અનુક પાલીન છે. એક જૂના રાજવંશના પ્રતિનિધિને મળવા બેઠતા હક તે વર્તણૂકથી સહાને માટે હુટાયા છે એ માટે અરજદાર કેવળ સહિપર આધાર રાખી આપની પાસે ન્યાય મેળવવા હાજર થયેલ નથી, પણ બ્રિટિશ કં- પનિએ મરાઠા રાજ્યના છેત્રા અધિપતિ પાસેથી જે મદદ મેળવી છે, તે પર પણ આધાર રાખી અગળદાર આ અપીલ કરવાને તૈયાર થયેલ છે " એ પછી અગળદારે જણાવ્યું છે કે, " પેશાએ જ્યારે પોતાના વારસોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનું રાજ્ય બ્રિટિશ કંપનિને વેચ્યું છે, ત્યારે કંપનિની કરજ છે કે તેણે પેશા અને તેના વારસોને એ રાજ્ય બદલ કિંમત આપવી હાથના બધન બે એક તરફ સ્થાયી મણાતા હોય નો પછી તે બીજી તરફ પણ સ્થાયી ગણવા બેઠ્યો. " ત્યાર બાદ સહિ પત્રમાં લખેલ ' પરિવાર ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કંપનિએ જે સહિ મુજબ પેશાનું રાજ્ય લઈ તેના પરિવારનું ભરણપોષણ કરવાનું કન્યુટુ, તે પરિવાર શબ્દનો અર્થ વંશપર પરાના વારસો માય છે, તે અરજદારે

સ્પષ્ટ રૂપે સાબીત કર્યું છે. આ પ્રમાણે કારણ બતાવ્યા બાદ નાના-સાહેબે ઇતિહાસનો આશ્રય લઈ લખ્યું છે કે, “બીજા રાજ્ય સીએ સાથે સરખાવના કંપનિએ પૈમાના કુટુંબ સાથે તદ્દન જુદી વર્તણૂક ચલાવી છે તે સભારતા બુદ્ધિ જડ થઈ ગય છે. મહેસરના રાજ્યકર્તાએ કંપનિ સાથે બહુ યત્નતા રાખી હતી. જે જે રાજ્યોની મદદથી એ કૂરપ્રકૃતિ યત્ન હાર્યો, તે મદદ કરતાં રાજ્યઓમાના એક મારા પિતાજી હતા જ્યારે સામે મ્હોએ લડતા એ યત્ન મનથી પામ્યો ત્યારે કંપનિએ તેના બધા વારસોને રહેવાના મનાવે અને મુજરાન ચલાવવા જોગું સાલિયાણું સરખે સરખું બાંધી આપ્યું હતું. કંપનિએ દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે પણ આનુજ બંધે આથી પણ વધુ ઉદાર વર્તન ચલાવ્યું છે એ શહેનશાહ પદબદ્ધ થઈ દેશમાં પડ્યો હતો, કંપનિએ તેને છોડાવી રાજ્યચિન્નો સમર્પણ કરી પુરતા પ્રમાણમાં સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું એ શહેનશાહના વચને પણ એ સાલિયાણું ભોખવે છે છતાં અરજદાર સાથે આમ જુદી વર્તણૂક શામાટે ચલાવવામાં આવે છે? એ ખરી વાત છે કે પૈમાએ બધા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા બજારી રાખી, છેવટે કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડી પોતાનું સિંહાસન બચાવવા લાગ્યું હતું. પરંતુ તેમણે જ્યારે બ્રિટિશ સેનાપતિના ઠરાવ મુજબ નક્કી કરેલા નિયમો પાળી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબને કંપનિની હયાત રાખી પોતાનું મૂલ્યવાન રાજ્ય સોંપી દીધું હતું, અને કંપનિ પણ હજી સુધી તેમનું વંશપરંપરાગત રાજ્ય ભોગવી શક્ય ને, એ છે, તો પછી કયા કાયદા મુજબ એ સાધના નિયમ અને રાજ્યચિન્ન જતા કતી તેમના વંશજને સાલિયાણુંથી વસિત કરવામાં આવે છે? કંપનિની ધારણા મુજબ પૈમાના વંશજોના હક મહેસર અને દેશમાં

પડેલા ઐઃગદ્ય શહેનશાહના વચ્ચે કરતા શી રીતે કનરતા ગણાયા ?” ત્યાર બાદ નાના સાહેબે પોતાને વિધિપૂર્વક લીધેલા દત્તક તરીકે પૂર્વાદ કરેલ છે એવી રીતે દત્તક લીધેલા પુત્ર, ઔરસ પુત્રની માફક પિતાની બધી નિષ્કતનો અધિકારી થઈ શકે છે, કંપનિ પણ એ દત્તકના પુત્રાધિકાર કાયદેસર રીતે સ્વીકારવાને બાધ્ય છે, એ બાબતનું સમર્થન કર્યું છે.

ત્યાર બાદ નાના સાહેબ એક બીજી બાબત પર ઉતરી પડેલ છે બાજીરાવે પોતાના પેન્શનમાં થી બચાવી લેવા દ્ર વ એટલું કર્યું છે, માટે તેમના વચ્ચેને કંઈ પણ પન્ડાન આપવું એ નકામું છે, એ વચનો પર ટીકા કરતા નાના સાહેબે લખ્યું છે કે, “ મગદુમ પેશ્વા પોતાના પેન્શનમાંથી કુટુંબમાં બચાવેલા પૈસા રૂપિયા રાખી ગએલ છે, એમ ધારવું એ ચાલુ બાબત સાથે નિષ્કલ્પ સમઘ રાખવું નથી, અને બ્રિટિશ મગદુમ તાનાના હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાવલીમાંથી પણ એવું બીજું ઉદાહરણ મળી શકતું નથી. બ્રિટિશ સરકાર સધિ મુજબ મગદુમ પેશ્વા અને તેના કુટુંબના ગુજરાન માટે ૮ લાખ રૂપિયાનું સાલિયાણું આપવા બંધાએલી હતી પેશ્વાએ એ સાલિયાણામાંથી કેટલું ખર્ચ્યું તેની તપાસ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને કમ પ્રયોજન નથી પેશ્વા પણ એ સાલિયાણાનો કોઈ પણ ભાગ કેવી રીતે ખર્ચ્યો એ બાબતમાં બંધા-ચલા નહોતા અરજદાર બાર મહીને પૂછે છે કે બ્રિટિશ સરકારના જે જે પગારમાં નાકરો છે, તેને તમે કેટલા રૂપિયા બચાવે છો અને કેટલા ખર્ચો છો તેનો સવાલ સરકાર પૂછી શકે છે ? સધિથી બંધા-ચલા માણસના પેન્શનમાંથી વધારે પ્રમાણમાં રૂપિયા બચાવે હોય,

(૧૪૩)

તેથી શુ તેના સનાનોતુ પેન્શન બધ કરવુ થોમ છે ? એક હિંદી રાજા-એક જૂના રાજાનો વસધર સગકારની દવા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે, તેને શુ સરકારી નોકર કરતા પશુ હલકો ગણવો એ ક્ષયિત છે ? જો આ બાબતમા બ્રિટિશ સરકારને કમ શન હોય તો તે શક હોદી નાખવાને માટે અરજદાર માનપૂર્વક જણાવે છે કે હ સ ૧૮૧૮ ની સરિ મુજબ કેવળ પેશ્વા અને તેના કુટુમ્બોના ભગ્યપોષણ માટે જ વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ નક્કી કરવામા આવ્યા નહોતા, પણ જે બધા વિશ્વાસુ અનુચિત નિર્જન પ્રવાસી પેશ્વાની સાથે આવ્યા હતા, તેઓના ભગ્યપોષણને પણ એ રૂપીઆમા જ સમાવેશ થનો હતો. સગકારને પૂરેપૂરી ખબર છે કે પેશ્વાની નાનીશા આવકમા આ અસખ્ય કુટુમ્બોતુ મુજરાન ચાલતું નહિ વળી દિંદી ગજાઓ સત્તાહીન થાય છતા તેમને પોતાની પક્ષી ભાગવી રાખવી પડે છે, જો એ બાબતનો બરાબર વિચાર કરવામા આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે પેશ્વાએ વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનો પ્રદેશ આપી, વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા હતા તેમાથી જે બચ્યું હશે તે વધારે નહિ હોય. પેશ્વાએ અનિ સાવચતીથી પોતાની સપતિ બચાવી કંપનિના દાનથી ખરીદ્યા હતા, તે દાનઓના વ્યાજ પેટે તેમના મૃત્યુ વખતે વાર્ષિક ૮૦ હજારની આવક થતી. આવી પરિસ્થિતિ દષ્ટિ, અને કરકસર શુ તેમણે કરેલું મહાપાપ ગણાય છે ? એ પાપથી શુ તેમના કુટુમ્બો સધિમા જણાવવામા આવેલી રકમથી વધિત રહેશે ? ”

૧. Ms Records. Comp Kaye's Sepoy War
Vol. I., P. 104-108.

(૧૪૪)

૧૨૬ આવી યુક્તિપુર-સર લખાયેલી અરજી ઈંગ્લાંડમા સારૂ
પરિણામ નીવળતી જાય નહિ. ડિરેક્ટરની
ઇ. સ ૧૮૫૩ ઝાંડ કંઠસુ પર્વતની પેઠે અચળ રહી,
ધોન્ડુપતની અરજીએ તેનાપર કશી અસર
ન કરી તેઓએ ડેલ્હાઝીના મતને ટેકા આપ્યો હતો, આ
જખતે પણ તેઓએ તેમજ કર્યું ઇ, સ ૧૮૫૨ ના મેની ૧૯ મી
નારીએ આ બાબતનો તેઓએ જવાબ વાળ્યો તેમા લખવામા
આવ્યું કે, “ અમે સ પૂર્ણ રીતે ગવર્નર જનરલના મતને મળતા ચર્ષ
દરમાવીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર બાહ્યગવના ફતકપુત્ર
અથવા પોષ્યવર્ગનો કંઈ પણ દાવો નથી, મરહૂમ પેશ્વા ૩૩ વર્ષ સુધી
પેન્શન ભોગવી જે મૂકી ગયા છે, તેમાથી તેમના પગિવારનું યુગ્ગરાન
સારી રીતે ચાલે તેમ છે ” ૨ જેઓએ આ રીતે નિર્દય ચંદ્ર ડેલ્હા-
ઝીની ગાજનીતિનું અનુમોદન કર્યું તેઓની સમક્ષ પ્રગીથી નાના-
સાહેબની અરજી આવી પહે ચી ડિરેક્ટરોએ અરજી વાચી હિદી
મરકારને લખી મોકલ્યું કે, “ અરજદારને જણાવવું કે, તેમના પિતાને
મળતું સાલિયાલું વ લપરપરાનું નહોતું, માટે તેપર તમારો દાવો પહોંચતો
નથી. તેમની અરજી નામ જૂર ચડ છે ” આ કઠોર જવાબ બિચુર પહોંચે
તે પહેલા નઃનાતાહેમે પોતાનો હક સાબીત કરવા માટે વિલાયતમા એક
વહીલ મોકલ્યો હતો એ વહીલ તે મગાડા મુજેદાર રામચંદ્રપતનો પુત્ર
નહોતો-એક સુદ, કદાવર, બાધાનો, અંગ્રેજી ભણેલો મુસલમાન યુવક
હતો એનું નામ આબિનુત્રાખા હતું. ઇ. સ ૧૮૫૩ ની મીખ

૨. The Court of Directors to the Government
of India, Ms.

(૧૪૫)

ઝડપમાં આબિમુક્ષાખા ઇંગ્લાડ આવી પહોંચ્યો, અને લિલ્લન નામના એક અંગ્રેજની મદદથી નાનાસાહેબનો પક્ષ મળવન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેમણે તેને સફળતા ન મળી ડિગ્રેટરોનો હુકમ આ અમાફ બહાર પડી ચૂક્યો હતો. આબિમુક્ષાએ મથાશકિત મહેનત કરી, પણ એ હુકમમાં કંઈ સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.

‘આ પ્રમાણે નાનાસાહેબની બધી આશા ભાંગી પડી. આજીરાવતુ કુટુંબ અંગ્રેજ કંપનીની દમણી વચિત થયું આજીરાવે જેનાપર આશા ગખી હતી, જેના હાથમાં પોતાની દિમતી રિયાસત મોપી હતી, જેનાપર આધાર રાખી એકતવામ સ્વીકાર્યો હતો, તેઓ-એજ અત્યાગ્રે તેમના દત્તક પુત્રને દાદ ન આપી એક જણ પાસેથી વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનું રાજ્ય લઈ તે નિમિત્ત વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપિયા ખરચવા એ પણ કંપનીને મહા પાપ થતું લાગ્યું. બ્રિટિશ કંપની આ પાપની બીકથી બહાર નાનાસાહેબ કંપનીને એ પાપ કરાવવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને વિલાયતમાં વફાઈ મોકલી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું.

આ તરફ આબિમુક્ષાખા વિલાયતમાં નિષ્ણ જ નિવડવાથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભોમવિલાસ ભોમવવા લાગ્યો. તેનું શારીરિક સૌંદર્ય અને વરણાગીપણાએ એ મુખનો માર્મ ખુલ્લો કરી આપ્યો. આબિમુક્ષા સુધરેલા પોશાકમાં, સુધરેલી ફેશનથી ઇંગ્લાડની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ સમિતિઓમાં આવળ કરવા લાગ્યો. તેનો હસતો ચહેરો અને શારીરિક સૌંદર્ય ધણા લોકોને આકર્ષણ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્લાડની સ્ત્રીઓ પણ એ આકર્ષણથી બચી શકી નહિ. તેઓની કૃપાથી આબિમુક્ષાના શારીરિક સૌંદર્યની ખ્યાતિ અધિક પ્રમાણમાં

ફેલાવા લાગી. બ્યારે આ રીતે ઈંગ્લાડમાં અંગ્રેજ સીસમાજના અનુગ્રહથી આર્મિયુધા પૂજતો હતો, ત્યારે એક બીજો માણસ પદ્મપ્ર સતારાના રાજના વધીવ તરીકે હાડના રહેતો હતો, એ એક મરાઠો હતો તેનું નામ રંગ આપાણ હતું રંગ આપાણ વધીવોમાં આદર્શ હતો, તેના જેવા કર્તવ્યનિષ્ઠ, રિશ્તબુદ્ધિ અને દૃઢપ્રતિષ્ઠ વધીવ બહુજ થોડા હોય છે એ મહા મુશ્કેલીએ સતારાના રાજનો પક્ષ મજબૂત કરતો હતો, પરંતુ તેના બધી શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. રંગ આપાણના ગાઢ રાજનૈતિક જ્ઞાન અને કર્તવ્ય નિષ્ઠાએ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોનું ધ્યાન ન ખેંચ્યું ઈ સ. ૧૮૫૩ ની સરફજામમાં રંગ આપાણ અને આર્મિયુધા-બનેની હાર થઈ, બને નિષ્ફળ નીવડી પરસ્પર એકતાસૂત્રથી જોડાયા. ધર્મ, જાતિ અને રહેણીકહેણીમાં જુદાઈ હોવા છતાં સમજૂતી હોવાથી બનેની મિત્રા-ચારીમાં વાધો ન આવ્યો એકજ સંકલ્પ અને એકજની નિષ્ફળતાથી બને દૂર દેશમાં ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા આ બનેએ શુ કંઈ હતું, શુ કર્યું હતું, તે બાબતમાં ઇતિહાસે કંઈ નોંધ રાખી નથી, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ બાબતમાં મુગ્ધ બની બેઠા છે થોડા દિવસ પછી મરાઠો અને મુસલમાન-બને જુદે જુદે માગે દોડવા પહેલા વધીવે પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને દૃઢપ્રતિષ્ઠ બુદ્ધિને લીધે ઇંગ્લાડના માણસોના મનમાં એવો અનુરાગ પ્રગટાવ્યો કે તેણે મુકદ્દમો ચલાવી જેને ઉરઠેઈ હતા, તેઓએ તેનું બધું દેવું ચૂકવી આપ્યું રંગ આપાણ આ પ્રભાસે પોતાના બુદ્ધિબળથી ઇંગ્લાડના લોકોનું હૃદય ખેંચી ધરત ઈંડિઆ કંપનીના ખર્ચે બુલાઈ આવી પહોંચ્યો.^૧ પરંતુ

૧ રંગ આપાણ ઈ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરમાં જિંદ આવ્યો. ઇંગ્લેંડ ઈંડિઆ કંપનીએ તેને રૂ. ૨૫૦૦૦૦ રોકડા અમી વખત ભાડે દેશમાં મોકલી દીધો હતો, Kaye's Sepoy War. Vol I. P. 110 note.

(૧૪૭)

ખીજો વણીલ એ રસ્તે ન વળ્યો, ઇચ્છાકના બાલસૌંદર્યે તેને ઇચ્છા-
કમાજ બાધી રાખ્યો. આનિમુદ્ધા પ્રિયતમ જન્મભૂમિની માયા તથા
આનંદપૂર્વક ઇચ્છાકના વિલાસી સમાજના ભોમ ભોમવવા લાગ્યો
તે દેશમાં ન જ આવ્યો.

અધ્યાય ત્રીજો

નિયતનિર્દેશ — લૉર્ડ ડેલ્હાકીનો રાજ્ય અમલ (વાલુ)—અયો-યા,
એનુ પૂર્વ સૌભાગ્ય—મુસલમાનોનો અમલ—નવાબ સાથે બ્રિટિશ સરકારને
સંધિ—નવાબ મુબરકદૌલા—આસફદૌલા—મિર્જાઅલી—સાદતઅલી—અનિ-
દીન હૈદર—નાસિરુદીન હૈદર—મહમ્મદઅલી શાહ—૧૮૩૭ ની સંધિ—આ-
જમુદ અલીશાહ—ફાઝિલ અલીશાહ—અયોધ્યામાં અધાપુરિનો આરોપ—
કર્નલ ફિલ્ડમેનનો રિપોર્ટ—આકાશ-ગંગા—અયો-યા બાલસા

પૂનમ, નામપુર, ઝાંસી વગેરે ખાલમાં ક્યાં છતાં લૉર્ડ
ડેલ્હાકીનો ભોમ સાત થયો નહિ અકસ્માત
૫ સ. ૧૮૫૬ તેની નજર એક વિલાળ રાજ્યપર પડી
પૂનમની માફક રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી
લૉર્ડ ડેલ્હાકીએ એ ગાંધ ખાલસા કર્યું નહિ. કારણ કે તેનો
અધિપતિ ચિરકાળ બ્રિટિશ સરકારનો મિત્ર હતો, હંમેશા પોતાનું
ધનબળ અને જનબળ સરકાર બહાદુરમાં ઉપકાર માટે વાપરતો
આવતો હતો. નજમપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યોની માફક વાસનો અભાવ
બતાવી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું નહિ. કારણ કે તેના
વારસ મોબુદ હતા. લૉર્ડ ડેલ્હાકીની ઇચ્છા એજ આ રાજ્ય

(૧૪૮)

ખાલસા કરવાનું કામજુ હતું કવિચુરુ વાણીકિએ મધુર કવિતામાં
જેના કિર્તન કર્યા છે, એવા રત્નકુળતિલક રામચંદ્રની વિલાસશ્રુમિ
તરીકે જે અત્યારે પણ લોકોની જીભપર નૃત્ય કરી રહ્યું છે, લૌહ
મેકોથેના લખાણે જેને વિસ્તાર અને મઘદ્વિમા યુરોપમાના પ્રસિદ્ધ
દેશ ફ્રાંસ અને જર્મન સામ્રાજ્યની સાથે એકજ હાથમાં મૂક્યું છે,
તે રાજ્ય-અતિવિસ્તૃત, અતિ સમૃદ્ધ ગભ્ય-કેવળ લૌહ ઉદ્ઘાટકોની
હથ્થાથી કે પની સરકાર બહાદુરના હાથમાં આવ્યું

એ ધનવાન ગભ્યનું નામ અયોધ્યા છે એની કિત ને કથાન
બાજુએ નેપાળ આવેલું છે પૂર્વે બ્રિટિશ રાજ્યનો યોગ્યપુર વિ-
ભાગ આવેલો છે આજ ખુણામાં અલાહાબાદ, નંદર્કત્ય ખુણામાં
કોઆબ પ્રાન્ત, બ્રિટિશ સરકારના તાબાના ફેરેહપુર, કાનપુર ને
ફેરકાબાદ અને વાયવ્ય સીમાપર શાહજહાપુર આવેલું છે એનું
ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૨૭ ચો. મા છે, વસ્તી ૫૦ લાખ માણસની છે ૧
બહુ જૂના વખતથી અયોધ્યા મુખ્ય સમૃદ્ધિથી ભરપૂર મણાતું આવ્યું
છે બહુ પ્રાચીનકાળથી અયોધ્યાનો વૈભવ ઇતિહાસમાં મવાતો
આવ્યો છે હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતાં અયોધ્યાનું પ્રાકૃતિક સૌ-
દર્ય, દોહત વગેરેમાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી દુકામાં કદીએ તો
અયોધ્યા હિંદનું સર્વ પ્રકારના સ્વાભાવિક દ્રવ્યની વિકાસશ્રુમિ છે,
સર્વ પ્રકારની દોહતનું વિકાસક્ષેત્ર છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે અયો-
ધ્યાની આવી ૫૭૦૦ વર્ષાએજ તેનું સત્યાનાથ વાલ્યુ ડગલસની દીકરી
એ સુદર ન હોત તો સિંકદરનો ધર્મ ઇતિહાસમાં પાઠાત નહિ,

(૧૪૯)

અયોધ્યા જો ધનવાન, અવગ્નિત અને સર્વ ગતિ મુખી ન હોત તો
લોર્ડ ડેલ્હાઈની નજર તે તરફ પડત નહિ

તિરૌરીના મધ્યસ્થપર પૃથ્વીરાજની પડતી થઈ એટલે મહમ્મદ
શેરીનો મુલામ કુતુબુદ્દીન ઝૈયઠ દિલ્હીની માદો
ઇ. સ ૧૮૬૪-૧૫૫૬ પર એટા. કુતુબુદ્દીને અયોધ્યા છૂટી પોતાના-
ગભગમા ભેળવી દીધુ ત્યારથી અયોધ્યા
દિલ્હીના ગભગમા મણુવા લાગ્યુ અઠગરના અમલ દરમિયાન
અયોધ્યાનો સુખો પદર સુખાઓમાનો એક જણાતો હતો આ પ્રમાણે
અયોધ્યા ધણુ વર્ષો સુધી દિલ્હીના અર્ધચંદ્રાકૃતિથી શોભતા વાવટા
નીચે રહી અણુચિતવ્યા કારણે નવી આવેલી બ્રિટિશ કંપની સાથે
રાજનૈતિક નબધથી જોડાયુ જ્યારે બીરકાસિમ અંગ્રેજોથી હારી
અયોધ્યાના નવાબ સુલહૌદાના આશરે આવી રહ્યો ત્યારે બ્રિટિશ
કંપની સાથે અયોધ્યાનો સબધ બધાયો. સુલહૌદાએ બીરકાસિમ-
ને આશરો આપી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સૈન્ય ઉજુ કર્યું ઇ. સ ૧૭૬૪ ના
અકટોમ્બરની ૨૩ મી તારીખે બકસરની લડાઇ થઇ લડાઇમા હારી
સુલહૌદાએ અંગ્રેજો સાથે સધિ કરી ઇ. સ ૧૭૬૫ ના
ઓક્ટોમ્બરની ૧૨ મી તારીખે એ સધિ થઈ સધિના નિયમ મુજબ
શત્રુના હલ્લામાથી મિત્ર ગભગનો બચાવ કરવા કંપનિનુ જો સૈન્ય
અયોધ્યામા ગહે, તેનુ બધુ ખર્ચ નવાબે પોતાના ખજાનામાથી
આપવાનું વચન આપ્યુ એ સિવાય લડાઇના ખર્ચ બદલ કંપનિને
૫૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનુ સ્વીકાર્યું.^૧ ત્યારથી સુલહૌદા અંગ્રેજો

(૧૫૦)

તરફ બહુ ચિન્તા ધ્યાવવા લાગ્યો. કદી પણ તેણે કંપની વિરુદ્ધ કાયદાં સ્વી ચિન્તા કલ્પિત કરી નહિ ર પણ સદેહ એ છિદ્રિય

૨, અયોધ્યાનો નવાળ છિદ્રિય સરકારનો કેવો મિત્ર અને હિતેચ્છુ હોય, તે બાબત ધ્યાવવા ખાતર એક બનાવનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે. ઈ. સ ૧૭૭૨ માં હૈદરઅલીએ અયોધ્યાના નવાળ મુળહદોલાપર એક પત્ર મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે “આપ આટલા બધા લશ્કર અને આટલા બધા હથિયાળોના અધિપતિ છતાં ખ્રિસ્તીઓની તાયેદારી ઉઠાવો છો, એથી મને બહુ નવાઇ લાગે છે. આ તરફ જેમ હું તેમને ફટકા લગાવું છું તેવી રીતે તે બાળુએ તમે પણ ફટકા લગાવો, જેમ હું હમ્મુ છું એ રીતે એકી સાથે પ્રયત્ન કરી તેઓનો નાશ કરવો એજ યોગ્ય છે.” એ પત્રના જવાબમાં નવાળે લખ્યું કે “જેઓએ સામારિક કાર્યમાં સર્વ પ્રકારનો સ્વાર્થ તજ્યો છે તેને ધર્માધતા છાજે. પરંતુ માગ જેવા કે જેના કિસ્મતમાં અસખ્ય જુદા ધર્મના લોકો પર અમલ ચલાવવાનું સરખ્યું છે તેવાને માટે ધર્માધતા એ મોટામાં મોટો દોષ છે. જે સૈન્ય અને હથિયારો મારા તાબામાં છે તે કેવળ દરિદ્ર ઇન્ડિઆ કંપનીના શત્રુઓ વિરુદ્ધ વપરાવાના છે. હું એ મિત્રાલ જુદી રીતે એ બધાનો વ્યવહાર કરીશ જેમ આપ કદી ન ધારતા.” થતાં થોડે એ બન્ને પત્રો લખનારનાજ રેસિડેન્ટના હાથમાં આવ્યા. રેસિડેન્ટે પત્રની મતલબ બહુમાં બાદ એ પત્રો મર્નર જનરલ પાસે મોકલવાની નવાળ પાસે મજૂરી માની. મર્નર જનરલ પત્રની મતલબ બહુ નવાળની ચિન્તા વિષે સારા અભિપ્રાય બાધે, એ માટે રેસિડેન્ટે આવી ગ્લ માર્ગી હતી M. M. Mussehootee. Comp Decortee in Excelsia P 12 નું note

(૧૫૧)

સત્તાનો મુખ્ય મત્રી છે, મદેહ એ બ્રિટિશ હાઉસ્ટાનમાં બ્રિટિશ
નતિનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું અદ્વિતીય સાધન છે. સધિ થયા બાદ
ત્રણ વર્ષ પછી વાત હી કે મુખ્યદેહીલા કંપનિ વિરુદ્ધ કાવતરું
રચે છે, સૈન્ય એકત્ર કરે છે આ વાતે સરકારના મનમાં ઉડે શક
પેદા કર્યો. સદેહવશ થઇ બ્રિટિશ સરકારે નવાબ પાસે ખુલાસો
માગ્યો. નવાબે જોગ્ય કારણો દર્શાવી ખુલાસો આપ્યો હિદી મત્રી-
સભાના સભાસદોએ તપાસ કરી તો બહુશય કે એ વાત બહી છે.
તોપણ બ્રિટિશ કંપનીનું મન રાજ ન થયું સદેહની સલાહ આપ્યા
મુજબ નવાબની સાથે વળી નવી સધિ થઇ એ સધી મુજબ
નવાબ કેપ હબરથી વધુ માણસોનું સૈન્ય ન મળી શકે એવો બંદો-
બસ્ત થયો ૧ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ કંપની સાથે મિત્રતા બાધી
નવાબનું અદ્વદ્ધ થકે કરવા લાગ્યું. કંપનિએ જોયું કે અયોધ્યા એક
સમૃદ્ધ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, નવાબ પશુ બધી રીતે સૌભાગ્ય લક્ષ્મીનો

૧, આ ૩૫ હજારનું લશ્કર નીચે લખેલા વર્ગોમાં વહેચા-
યલું હતું.—

બોડેસ્વાર	૧૦,૦૦૦
પાયડળ	૧૦,૦૦૦
નબિળ	૫,૦૦૦
તોપચી	૫૦૦
અનિયમિત સૈન્ય	૬,૫૦૦

આ ૩૫ હજારના લશ્કરમાંનું કોઇ યુરોપિઅન લશ્કરના જોડું
કેળવાયલું કે સજ્જ થયેલું ન હોયું જોઇએ - Aitchison's Treaties,
Vol. II 64

(૧૫૨)

વહાલો પુત્ર છે એના તાબામાં પુષ્કળ કિલ્લા છે, વસ્તી પાર વિનાની છે, તે ઉપરાંત દેશવતનો તો ટોટોજ નથી આ બધું કેમ સહન થાય ? કંપનિના મુખ્ય અમલદારો રાજનીતિના અપૂર્વ કૌશલવડે, મિત્રતાના બંધનના અમોઘ સાધનરૂપ સધિને બહાને એ બધું લઈ લેવા તૈયાર થયા.

વિલાયતમાં ડિરેક્ટરો ચુનારમઠ પોતાના તાબામાં લેવાની તક ન મુલાવવા બાબત હિંદી સરકારને પત્ર લખી રહ્યા હતા.^૨ ૧૭૬૫ માં ચએલા કરારનામાની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ કંપનિ નવાબ પાસે ૫૦ લાખ રૂપીઆ માગતી હતી, તે લેણીની જમીન-ગીરી પેટે એ કિલ્લો કંપનિના હાથમાં રહ્યો હતો, પરંતુ એ લેણું પાતુ એટલે કિલ્લો કંપનિના કબજામાંથી નવાબના કબજામાં ગયો. હવે કંપનિ ફરીથી એ કિલ્લો કબજે કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી તેણે કિલ્લો કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે જોઇતી તક પશુ અનાયાસે આવી મળી. એ વખતે મગદા ધાડપાડુઓના જીલમથી હિંદમાં કેર વર્તી રહ્યો હતો. મગદા સૈન્ય રોહિલખંડમાંથી અમથા-ધ્યામાં ઉતરી આવી ક્રિપાત મચાવાવા લાગ્યું રોહિલખંડ અમથાધ્યાના વાવવ્ય ખુશામાં આવે છે. અમથાધ્યાના અગ્નિ ખુશામાં નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને ચુનારમઠ હતા કંપનિ આ સમય સાધી પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા ફેટ રાજનીતિની જાળ બિઝવવા તૈયાર

૨ Return to House of Lords of Treaties and Engagements between East India Company and Native Powers in Asia &c. P 55, Comp. Dacottee

n Excelsis, P 14.

ચક્ર ઈ. સ. ૧૭૬૫ ની સધિ મુજબ નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને કૌશા પ્રાંત દિલ્હીના પાદશાહને પાછા સોંપ્યા હતા અત્યારે મરાઠાઓના ત્રાસથી પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને બચાવવા ખાતર ઇ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ ની તારીખે બે નવા કરારનામા થયા એ કરારનામા મુજબ કંપનિએ મુનારગઢ પોતાના કબજામાં લીધો, અને અલાહાબાદ તરફ માટે પોતાના કબજામાં રાખવાનો કગવ કર્યો.^૧ આ રીતે કંપનિ સાથે મિત્રતા બળવવા જતા મુજબ ઉદ્દેશને બે વખત પોતાની મિલકત ગુમાવવી પડી પહેલી વાર પોતાનું મૈત્ર્ય બટાડી ૩૫ હજારનું કગવ પડ્યું અને બીજી વાર અલાહાબાદ અને મુનારગઢ કાપમને માટે ગુમાવવા પડ્યા.^૨

એ વખતે કંપનિની ઉપજ બહુ ડામાડોળ સ્થિતિમાં હતી, રૂપીઆને માટે વોગન હેસ્ટિંગ્સની સરકારને કેવું મુઝાવું પડ્યું હતું, તે પ્રસંગનો આભાસ હોર્ડ મેકેલોના લખાણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવાયો છે, “સાત રીતે ગભ્ય ચલાવો અને વધારે પૈસા મેકેલો, આજીવનના ગભ્યો સાથે મુલેહસાતિ બળવો, સાત બચકાર બતાવો અને વધારે પૈસા મેકેલો હેસ્ટિંગ્સને વિધાયતના ડિરેક્ટરો તરફથી જે ઉપદેશ મળતો, તેના વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો આ સાર હતો જે આ ઉપદેશ સીધી રીતે આપવામાં આવે તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રજાના પાળક પિતા હતા બુદ્ધભગવાદે, ન્યાયના મર્મદાના રક્ષક હતા અન્યાયના પોષક બનો અને

૧. *Dacottee in Excelsis*, P 16. Comp. A Collection of Treaties. Vol II. PP 65, 82-84.

૨. *Ibid* P 15

શાત સ્વભાવવાળા છતાં હિસામય બનો જુના સમયના ખ્રિસ્તીઓ વિધર્મી સાથે જેવો વ્યવહાર ચલાવતા, વિલાયતના ડિરેક્ટરો પણ હિંદ તરફ એવોજ વ્યવહાર ચલાવવાનું કહેતા હતા જુના સમયના ખ્રિસ્તીઓ મારી નખાવો હોય તેવા માણસને જલ્લસદના હાથમાં સોંપી એમ કહેતા કે તેના પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવજો, તેના તરફ સન્નનતા દર્શાવજો જે સ્થળે ડિરેક્ટરોનો હુકમ પાળવાનો હતો, તે ષણથી ડિરેક્ટરો પદર હજાર માર્બલ દૂર મેડા હતા. એટલે તેઓ પોતાના હુકમમાં આવતો પરસ્પર વિરોધ ન બંધી શકે એ સંભવિત છે, પણ તેનો અમલ કરનાર કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ તો અવશ્ય એ વિરોધ સમજી શક્યો હતો બ્યારે ખબરો ખાલી હતો, સૈનિકોના પગાર ચડ્યા હતા, ઘસકર ચોડુ હતું. ગબ્બની પ્રજા દુર્ગેજ એછી થતી જતી હતી, તે વખતે તેઓને બીજા દશ લાખ રૂપીઆ ઇંજલાઝ મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું હોયિએ બેઠા લીધું કે પૈસા પ્રાપ્ત કરવા માટે ડિરેક્ટરોના હુકમમાંથી થોડો ભાગ છોડી દેવો જરૂરનો છે. ક્યો ભાગ છોડી દેવો ને ક્યો ભાગ કાયમ રખાવે, એનો વિચાર કરતાં તેને સ્પષ્ટ કે ડિરેક્ટરોની સૂચનામાંના નીતિ વાક્યો છોડી પૈસા પેદા કરવાની તૈયારી કરવી એજ અપરકર છે. ૧ ”

નવાજ મુજબદ્દોલા પાસે મુબ્કળ પૈસો હતો, તેથી હોરિટ એ તેના તરફ હાથ લખાવતા સંકેત રાખ્યો નહિ છ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૯ થી તારીખે કંપનિએ જે કેંગ ને અલાહાબાદ પ્રતો લીધા હતા, તે ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૭ થી તારીખના કરારનામા મુજબ ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈ મુજબદ્દોલાને આપી દીધા,

(૧૫૫)

ઐટલું જ નહિ પણ જે જિલ્લિય સૈન્ય નવાબની મદદમા રહે, તેની પ્રત્યેક ટુકડી માટે નસબે દર માસે ૨,૧૦,૮૦૦ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું.^૧ આ પ્રમાણે સરકારની મિતતાના પ્રસાદથી મુબારક-હાંલા અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની દોલત નષ્ટ થવા લાગી એક તરફથી તેના પૈસા કે પંનિનો ખર્ચનો તર કરવામા વધરાવા લાગ્યા, બીજી તરફથી તેના તાબાના ચાલપર જિલ્લિય વાવટો શોભવા લાગ્યો. હિંદના નકસામા નવાબના મુલકનો યોડો યોડો ભાગ લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યો.

૪. સ. ૧૭૭૫ માં નવાબ મુબારકહૌલાનું મગ્નુ થયું. તેના પુત્ર અસફહૌલા ગાદીનશીન થયો. જિલ્લિય સૈન્યના ખર્ચ પેટે મુબારકહૌલાએ જે રકમ આપવી સ્વીકારી હતી, તે રકમ સાથે આ વખતે બીજા પચાસ હજાર મેળવી દેવામા આવ્યા તે સિવાય કે પંનિ બકાફુરને નવા કરારની રૂયે વારાણસી, બેનપુર અને ગાજીપુર મળ્યા.^૨

૫. સ. ૧૭૫૭ માં નવાબ અસફહૌલા મગ્નુ પામ્યો. ઐટલે તેનો પુત્ર મીરજામલી^૩ વજર બન્યો. પરંતુ કે પંનિ બકાફુરે બેચુ કે મીરજા કરતા અસફહૌલાના ભાઈ આદતઅલી પાસેથી પૈસા કઢા

૧. Aitchison, Treaties, Vol. II. PP. 65, 85-86

૨ Aitchison, Treaties, P. 65. Comp. Dacoitee in Excelsis, P. 21

૩. જે વજર અલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.—Dacoitee in Excelsis, P. 35.

વવામા વધારે સરળતા' થશે, એટલે મીરજઅલીને બરલે સાદત-
અલીનેજ ગાદીનક્શીન કરવાનો નિશ્ચય થયો. સગ્ર જોન શેર આ
નિશ્ચય પાર પાડવા બનારસ આવ્યો અને અસશક્તિલાના પુત્ર ત-
રીકેનો મીરજઅલીનો હક સંભવ પડતો છે, એવું ઠરાવી તેને પદચ્યુત
કરી સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડવાનો ઠગવ કર્યો આ પ્રમાણે
સાદતઅલી કંપનિ બહાદુરની કૃપાયા ધ સ ૧૭૯૮ ના બનેવારીની
૨૧ મી તારીખે લખનોગમા ગાદીપર બેઠો^૧ ગાદીપતિ થયા પછી
એક માસ બાદ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સર જોન શેરે તેની સાથે
સંધિ કરી, તેમા નવાબે કંપનિને ક્ષિટિસ સૈન્યના ખર્ચ બદલ દગ
વરસે ૭૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું એ સૈન્યની સંખ્યા
૧૦ હજારની ઠરાવવામા આવી^૨

આ પ્રમાણે કરાગનામા પછી કરારનામા ઘડાઇ અયોધ્યામા
રાજ્યનો એક એક ભાગ ક્ષિટિગ કંપનિના મલ્ક સાથે બેડાવા
લાગ્યો. અગાઉ કશું છે તેમ કંપની બહાદુરે ધ સ ૧૭૭૨ ના
માર્ચની ૨૦ મીએ કરેલ કરાગનામા મુજબ ચુનાર લીધું હતું. એ
પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના મેની ૨૧ મીએ કરેલ સંધિ મુજબ વારા
ખુસી, ગાજપુર અને કાનપુર વિભાગ છે ધ સ ૧૭૮૭ મા ફતેગઢનો
કિલ્લો, અને ૧૭૯૮ મા અહાલાબાદ કમળે કર્યું, અયોધ્યાના
રાજ્યમા કંપનીનું જે લશ્કર રહેતું હતું, તેના નિર્વાહ બદલ ૫૫ લાખ
રૂપીઆ આપવા દર્જા હતા, પણ સર જોન શેરના વખતમા એક
આઠડો વધી ૭૬ લાખનો થયો^૩ આટલું હતા કંપની બહાદુરની

૧ Ibid, P ૩૬.

૨ A Collection of Treaties, Vol. II PP. 66.

૩ Dacottee in Excelsis, PP. ૩૭: ૩૭

કુચ્છા મુજબ મિત્રતા ઠઠ થઇ નહિ નવાબને વધારે ગાઢ મિત્રતા બનાવવા માટે મગજમિષ્ટ એક બીજા મહાપુષ્પનો આવિર્ભાવ થયો. લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન (માર્શિર્વિસ એવ વેલ્વેલી) ઇ. મ ૧૭૯૮ ના મે માસમા કલકત્તા આવ્યો અકટોબર માસમા તેની નજર અયોધ્યામા પર પેચાઈ અયોધ્યામા જે સૈન્ય હતુ, તે સિવાય બીજી એ ટુકડીઓ રાખવાનો ફરાવ કરી વેલ્વેલીએ લખી મોકલ્યુ કે હા તો નવાબ સાદતઅલી માલિયાણુ લઇ ગઈ છોડે, અગર ગાંધ્યનો અર્થો ભાગ એ સૈન્યના ખર્ચ પેટે સોંપી દે' વેલ્વેલી કઇ બોલી બેસી રહે તેવો ન હતો તે તો પોતાના વિચારને અમલમા મૂકવા માટે પ્રસિદ્ધ હતો આથી તેના વચ્ચે તરતજ સંજય થયા ઇ સ ૧૮૦૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એક બીજી કરારનામુ થયુ એ મગ-નામા મુજબ નવાબ સાદતઅલીએ વધારાના લશ્કરના ખર્ચ બદલ ૧,૩૫,૨૬,૪૭૮ રૂપીઆની આવકનો પ્રદેશ અર્થાત્ ગાંધ્યનો અરધ કગ્તા વધારે પ્રદેશ પરમ પ્રિય મિત્રવર્ચ કંપની બહાદુરને સોંપી દીધા.^૩ કંપની બહાદુરના લોભથી નવાબ સાદતઅલીનુ ગાંધ્ય નાતુ થઇ ગયુ, સત્તા ઓછી થઇ મર્ષ મૌભાઅની વાત એ કે તેને એ બાબત વધુ વખત પસ્તાવો કરવો ન પડ્યો ઇ. સ ૧૮૧૪ ના જુલાઇની અગીઆરમી તારીખે નવાબ સાદતઅલી મગજ પામ્યો આ રીતે મરણે તેને પ્રિયજન કંપની બહાદુરના દાહલીમનમાથી છોડાવ્યો સાદતઅલી પછી તેનો મોટો છોકરો ગાજીફદીન હૈદર

૩. Collection of Treaties, Vol. II. P.62 Comp. Calcutta Review No. VI. Vol. III. P ૩79. Daco-itee in Excelsis, P. 48.

(૧૫૮)

પણુ વખતો વખત પેસા સળધી મદદ કરી મિત્રતાનું ઔરવ સાચવવા લાગ્યો. ઇ સ. ૧૮૧૪ માં નેપાલ સાથે લડાઈ જમી ત્યારે નવાબે કાનપુરમાં લોર્ડ બેંગરોની [લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ] સાથે મુલાકાત કરી એક કરોડ રૂપીઆ આપ્યા પરંતુ ગવર્નર જનરલે એ રૂપીઆ દાન તરીકે ન લેતા નવાબ પાસેથી દર વરસે ૫ ટકાના વ્યાજે ૧૦૮, ૫૦, ૦૦૦ રૂપીઆ લીધા.^૧ પાછળથી નેપાળની લડાઈમાં ખર્ચ વધારે થઈ પડ્યો, એટલે નવાબની પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપીઆ લેવામાં આવ્યા.^૨ ઇ સ ૧૮૧૬ માં બ્રિટિશ સરકારે ગાજીદીનને વશપરપરાનો ગળ (King) નો ખિતાબ આપ્યો.

ગાજીદીન પછી નાસિરુદીન હૈદર અયોધ્યાનો કાબજ હાથમાં લીધો ઇ સ ૧૮૧૭ માં તેનું મરણ થયું એટલે તેના કાકા મહમ્મદ અલી શાહ નવાબ થયા લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોંગે તેની સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સંદેશમાં ૧૮ મી તારીખે સહ કરી એ સાધની ૭ મી તથા ૮ મી કલમમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે નવાબના રાજ્યમાં જુલમ વર્તે અમર અવ્યવસ્થા મચે તો બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય અમલદાર દ્વારા તેનું નિવારણ કરી રાજ્ય સુખ્યવસ્થિત કરે, અને પછી નવાબને સોપે કે

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબ વખેરે પ્રદેશો કપનિના રાજ્ય સાથે બેડી દઈ બ્યારે અયોધ્યા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે એ સહિ પર

૧. A Collection of Treaties. Vol. II, P. 69

૨. Ibid P. 69.

૩ Collection of Treaties, Vol II. P. 176-177

તેણે બહુજ અમદા બતાવી હતી. તેણે ચોક્કસ ચોક્કસ બંધાવી દીધું હતું કે ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિને વિલાયતમાંથી કોર્ટ ઝોવ ડિરેક્ટરની સભાએ અનુમોદન આપ્યું નથી, માટે એ સધિ પસાર થયેલી ગણાય નહિ.^૧ જેઓ છળકપટમાં ગમનાર છે, તેઓને બહાના ખોળતા વાર લાગતી નથી, તેમ ડેલાકોર્ટને પણ જ્યારે અયોધ્યા પસાવી પાડવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર ન થયેલી ગણી થોડી મુદતને માટે અયોધ્યાની સત્તા હાથમાં લેવાની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો પરંતુ ન્યાય આગળ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેણે જે સધિ પસાર થયેલી નથી એમ કહી જાળ બિહારી હતી, તેજ સધિ ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે વિધિ પુરસગ મજૂર થઈ, બીજા કરારનામાં સાથે બહાલ રહી હતી.^૨ વ્યવહાર લાગુ વિશાલ દેવાલસ હુકમ પણ એ સધિને પસાર થયેલી અને અવશ્ય પાળવી જોઈએ એવી સધિના વર્ગમાં મૂકે છે તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “ હું પુષ્ટજ વિચાર કર્યા બાદ એ સિદ્ધાંતપર આવું છું કે હિંદી સરકાર એ ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર થયેલી નથી એમ ગણી કદી પણ તરછોડી શકે નહિ.^૩ હોર્ડ હોર્ડે જે ઇ સ. ૧૮૪૭ માં અયોધ્યાના નવાબને જે પત્ર લખ્યો તેમાં પણ ઇ સ. ૧૮૩૭ની સધિ મજૂર થયેલી હોય એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.^૪ કર્નલ સિલ્કમેને પણ ઇ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યું હતું

૧ Retrospects and prospects, &c. 54.

૨ Collection of Treaties, Vhl. II. P. 173-177.

૩. Dacottee in Excelsis, P. 192

૪ Oude Papers, 1856, PP. 31-32. Comp. Ibid 1858, P. 62.

કે “ધ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિએ અમને અમારા અમલદાર દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપી છે અને લાગે છે કે અમારી સરકાર એ સત્તા વાપર્યા સિવાય રહેવાની નથી ૧” સુર હેન્રિ હોરેન્સે લખ્યું છે કે “ નવી સધિ (૧૮૩૭) મુજબ આપણે અયોધ્યાની મતા આપણા હાથમાં લઇ ચકીએ, તે વાત કોઇ નાકબૂદ કરી શકે તેમ નથી ” ૨ ઈ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કામદા પ્રમાણે મજૂર થઇ ત્યારે હોર્ડ્ઝ બ્રોટન બોર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેણે લખ્યું છે કે “ ઈ સ ૧૮૩૭ ની સધિ સરકારે મજૂર કરાવી હતી, એવી મારી દંડ ધારણ છે એ સધિનો એક અંશ માત્ર નામજૂર થયો હતો, આખી સધિ નામજૂર થઇ નહોતી ૩ ” આ પ્રમાણે મોટા મોટા માણસોએ પણ ઈ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કાય-દેસર મજૂર થયેલી ગણી બીજી સધિઓની માફક પાળવા યોગ્ય ગણી હતી આ પૃથ્વી જણ્યારો કે જે સધિ નિયમ પ્રમાણે મજૂર થઇ, તેની એક કે બે કલમો સિવાય બીજી બધી કલમો ડિરેક્ટરોએ પસાર કરી આઠ વર્ષ પછી તે હિંદી સરકારે બહેંગમા ચૂકી જા હેરમા ચૂક્યા બાદ અગિયાર વર્ષે તે વળી અર્બર જનરલના વચનથી નામજૂર થઇ ૪ સહાય મળ્યો હતો પણ આ વાતમાં વિશ્વાસ ચૂકશે નહિ

૧ Oude Blue book, P. 161, Comp. J. Malcolm Ludlow War in Oude P. 24 note

૨ Sir Henry Lawrence's Essay's, P. 131. Comp Calcutta Review no VI. Vol. III P 124

૩ Beveridge, History of India Vol. III P. 544

૪ War in oude P 29-30

(૧૬૧)

નવાપની વાન એ છે કે કોઇ કોઇ આ બાબતમાં પણ ઉદ્દા-
હરીના મતને સાચો ગણે છે સર આદર્ષ જેકનનના મન મુજબ
ડિરેક્ટરે એ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિ નામજૂ કરી હતી. એક
ઓવર આર્ગાઇસે લખ્યું છે કે “ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિ મજૂ
ન થવાથી આપણને બહુ શયમ થવા છે, એ ખરું નથી. બલકુ
એ મધિ મજૂ થતો હોય તે છે. ” ઉદ્દા-ગ્રી મહુજ ખુશ થાન.
એ સધિએ તેને ધણી મતા આપેલી હેવાથી જરૂર પડ્યા તે
અપેક્ષાના કારનાર હાયના લઈ સકન ‘રેલુ’ ઓવર આર્ગા-હની
આ વાન હવા સુધી સત્ય છે તે દલીલ સમાવી નથી. ને સ. - ૩૭
ની સધિ કહી કે આ જાનિ ધની મત આપવી નથી તે દર્ન પોતાની
મજૂ મુજબ જાનની ખચેલી ૨ મ વાપરી સમત ના, અપેક્ષાની
પેદાશ કહી પોતાની મજૂ મુજબ વાપરી સકન ના એ સધિએ ના
તેને કારનાર હાયના હેવાની મતા રક્ષા કરી, પણ ન હમરૂઠા મટે
નહિ તેણે થોડા વખત પોતાના આચાર, રિવાજ, અને માયદા
મુજબ આવા વાનો કારનાર ચનારી, ગજરમા વ્યવસ્થા થો ખરો
કારના પાછો નવામને સોંપવનો દનો ૨ જે-મન રિજેક્ટે આ
બાબતમાં ઉદ્દા-ગ્રીને પણ કરી પ્રતિહાનના મતિમા નષ્ટ કર્યા છે
જેઓ હો. ઉદ્દા-ગ્રી નાથે એ-મન જાણવના મ-કે છે, તેઓની
પાસેથી આ બાબતના ન્યય મળવાની આશ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં અદમ્મદ અવી રૂઠું મજૂ.

૧. India under Dalhousie and Canning, P. 110.
note.

૨. Retrospects and prospects, &c. P. 54.

(૧૬૨)

મથુ. તેનો પુત્ર આમચુદ અલીશાહ નવાબ થયો આમચુદ અલીશાહ પછી ૪ સ. ૧૮૪૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે વાનિદઅલી શાહ ગાદી નસીન થયો અત્યાર મુંબી કંપની અયોધ્યાના કાઝબારની જે બચકર લોબટિયો રાખી હતી તે વાનિદઅલી શાહના વખતમા પૂર્ણ થઇ કંપનીએ અયોધ્યાના કાઝબારમા જે જુનમ અને અવ્યવસ્થા । આરોપ થૂક્યો હતો તે આરોપિજ આ વખતે એ લાગસા પૂર્ણ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો એક પછી એક નવાબો અયોધ્યાના તાખાપર બેનવા લાગ્યા, એક પછી એક મવનર બનરહ દિહનો કાબાર હાથમા લવા લાગ્યા, છતાં એ અરેષ તે બેનવા તેમ કાયમ રહ્યા બેન્ટિકે એ અપવાદથી બાધાગા બની નવાબને ઉપદેશ આપ્યો એકલાડે એ અપવાદથી બાધ બની ૪ સ ૧૭૩૭ મા સધિ દરી હુદિ જે એ અપવાદથી બાધ બની નવાબને ધમકાવ્યો. આટલું બધું કર્યા બના સરકાર સતુલ થઇ નહિ. છેવટે એક સર્જુર (બધું બક્ષણ કરનાર) આવ્યો, તેણે બધા આરોપ સાથે અયોધ્યાના નવાબના રાજતવનું કંદલુ ચિહ્ન તિલુમ દરી નાખ્યું.

લોડિં ડેલ્હાઉઝી નામના માયાપર પગ ચૂડી, સધિ તોડી અયોધ્યા હજમ કરવા તૈયાર થયો કર્નલ રિલમેન નવાબના દરબારમા રેસિડેન્ટનું કામ કરતો તેણે જો કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા માટે ફરિયાદો કરી હતી, છતાં તે નવાબની ગાદી કાયમ રહે, અને રાજ્ય અવસ્થાન થાય એવા પ્રયત્નો કરવામા કયાશ રાખતો નહોતો. રિલમેને ૪ સ. ૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ડેલ્હાઉઝીને લખ્યું હતું કે “જો આપણે અયોધ્યા અમર તેનો કામ પક્ષ ભાગ પડતી લખ્યું એ હિંદમા આપણી બેઆબર થશે આખર એ એક ડઝન અયોધ્યા

કરનાં પણ આપણે માટે જુદું કિમતી છે.”^૧ પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ એ લખાણ પર લખેલા આપ્યું નહિ સ્વિમેનની માગણી મુજબ અચે.ખાને બચાવિત કરવા તમ્મ મન ન લવાડયુ. બ્રિટિશ હિદ્દના સર્વથી મોટા અમલદારની આવી પ્રદામીનતા જાણ કરનાર સ્વિમેન બહુ દીલગીર થયો તેણે પોતાના એક મિત્રને બહુ દીલગીરી સાથે લખ્યું હતું કે “ મને સંદેહ પડે છે કે હોર્ડ ડેલ્હા ઝી મારી સાથે એકમત નથી હું જેન ન્યાયી અને સન્માનપોષ્ય ન માનું, એવું કાર્ય જે તેઓ કરવા માગતા હશે, તો હું એ કામ પાર પાડવાનું બીજાને માટે રાખી આ જગા છોડીશ તા.ય આત્મા કરવાનો આપણને કશો અધિકાર નથી ધ. સ, ૧૮૩૭ ની સધિ મુજબ આપણે કારભાર લઈ શકીએ, પણ રાજ્યની કષ્ટ આપણે માટે ગંभीર શકીએ નહિ. આપણે કેવળ આપણી સરકારનું માન જાળવવા માટે અને રૂબરૂ કિષકા કરવા ખાતર જ એમ કરી શકીએ. ખાલસા કરવું એ તદ્દન અન્યાય અને બેઆબરૂ થવા જેવું કાર્ય છે.” આ પત્ર ધ. સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે લખવામાં આવ્યો છે. એ વડે એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૬ વરસ પૂર્વી રેસિડેન્ટ-નું કામ કર્યા છતાં કર્નલ સ્વિમેન હોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય જાણી શક્યો નહોતો? કેવળ કર્નલ સ્વિમેન જ અચે.ખા ખાલસા કરવાની વિરુદ્ધમાં હતો એટલુજ નહિ, પણ સ્વિમેનની મારફત રૂર હેનિ હોર્ડ-એ પણ આ જાગતમાં પોતાની ખુશી વિરુદ્ધતા જાહેર

૧ Sleeman's Oude, Vol. II. P. 379.

૨. Sleeman's Oude, Vol. I. P. XXI XXII

૩. Retrospects and prospects &c. P. ૬૪.

(૧૬૪)

હરી છે. હેન્રિ લોરેન્સે કલકત્તા રિવ્યુ નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં 'અયોધ્યા રાજ્ય' સમ્બંધી એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "અયોધ્યા બની ચક્રે ત્યાં સુધી નવામના તાજામાં રાખવું એજ ચોખ્ખું છે. એ રાજ્યનો એક રૂપીઆ પણ કંપની ॥ ખજાનામાં ખજાનામાં આણવો ચોખ્ખું નથી ૨ હેન્રિ લોરેન્સેનો આ મત કદી ફેર્યો નહોતો. ૫ જાજ ખાનસાં કયાં પત્રી ૫ વર્ષ બાદ ઈ. ૧૮૫૪ ના જૂન માસમાં તેણે પ્રસિદ્ધ દુનિયાસ લેખન કે માહિતીને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં લખ્યું હતું કે ' એક વ્યક્તિ પોતાના દેસાં અયોધ્યા રીતે વાપરતી હોય અગર પ્રજા પ્રતિ જુનમ કરતી હોય, તેથી કમ આપણે તેના રાજ્યના માલીક થઈ ચક્રીએ નહિ. આપણે તેના રાજ્યની પેદાશ આપણા ખજાનામાં ન આણવી તેની પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકીએ ખરું " ૩ કર્નલ સ્વિલેન આ સર હેન્રિ લોરેન્સની કલમમાંથી જે દિનકાર વાક્યો બહાર પડ્યા છે, તેઓએ નિઃસ્પર્ધપણે લોર્ડ ડેલાવેરીને જે સલાહ આપી છે તે ડેલાવેરીએ ખ્યાનમાં ન લીધી કલરો તેજેમ અને તેમ જલદી જુવમ અવ્યવસ્થા વગેરે આરોપો મૂકી અયોધ્યા ખાલસા કરવા તૈયાર થયો.

ઈ. સ ૧૮૫૪ના નવેમ્બરની ૨૮ મીએ આર્ટ્રામ, કર્નલ સ્વિલેનને બદલે અયોધ્યાનો રેસિડેન્ટ થયો, મારે છેવટ તેના પર આ શોષનીય દાર્પ કરવાનો આગ્ર પડ્યો. ૪ સ ૧૮૫૧માં લોર્ડ

૨ Sir Henry Lawrence's Essays, p' 132 Comp. Calcutta Review, no VI. Vol III. P. 424.

૩. Kay's Lives of Indian Officers, Vol II P. 310.

‘ડેકાફી નીલનિરિતો સીનલ વાયુ સેવન કગ્નો કગ્નો અયોધ્યા સંબંધી ચિચાર કર્નો હતો તેણે તેજ સ્થળે એક લાખી ખાસ નોંધ તૈયાર કરી. ૧૮ મી જૂન ૫૨ તે ૫૨ પોતાની સડી કરી તે પત્રીનાં વર્ષના જન-મુઆરી માસમા બધુ રધાઇ ચૂક્યુ. કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરની સભાએ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની મંજૂરી આપી હતી, બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલે અયોધ્યા કમળે કરવાની મંજૂરી આપી હતી, ઇંગ્લાન્ડના પ્રધાન મંત્રી પશુ અયોધ્યાનું બક્ષણ કરવાની ગમ આપી હતી. હવે ડેકાફી નિકેષ્ટ રજો નહિ તેણે ૩ ૭ જન-મુઆરીને રાજ સત્કારમા એક સભા બોલાવી, જરૂરી કાર્યનો વજો ખરો ભાગ આપા-ઉથી કરી નાખવામા આવ્યો હતો. [શ્રુટિ] સરકારનું જાહેરનામું અયોધ્યાના નવા કારખાનનું વિવરણ વગેરે બધું લખાઇ ૫૨૯૫ ખાતાના પ્રધાનના દશતરમા સત્કારમા રજુ હતું હવે સમજને તો ફક્ત તે મુજબ કાર્ય કરવાનો કુકમ કરવાનો હતો સમજે એ બધુ મંજૂર કર્યું. તરતજ રેસિડેન્ટને આ સમાચાર પહોંચાડવામા આવ્યા. અધિકારીને જન-મુઆરી માસની આખરે આ સમાચાર મળ્યા જન-મુઆરીની છેલ્લી તારીખે તેણે નવાજ દરબારના મંત્રીને બ્રિટિશ સરકારનો હેવટનો કુકમ બતાવ્યો. મંત્રીએ વ્યવસ્થા સુધારવાનો સમય માગ્યો. નવાજની માતાએ પુત્રનો મુકદ્દમે કરીયા તપાસી જવાની અરજ કરી, ૫૨૭ આકલમ એક્ટને ન કયો તેણે બીજો કંઈ જવાબ ન આપ્યો “વિચાર કરવાનો સમય વીતી ગયો છે, સહનસીલતાની હદ ઓળખાઇ ગઈ છે, હવે કેવળ નવાજને બ્રિટિશ સરકારનો કુકમ જણાવવો એજ બાકી છે.” રેસિડેન્ટના મુખમાથી ફક્ત આટલો જ જવાબ નીકળ્યો

મંત્રીએ નસાંખ્યા ચક્રને બીજી રીતે કેરવી ચમચ તેમ ન હોવાથી એ કુકમ આમળ માથુ ઝુકાવ્યુ. નવાખી માના પોતાના પ્રશ્નાધિક વાનિદઅલીનુ પનન અવનંનારી માની છાની છાની રડવા લાગી.

૪ થી ફુગ્ગારીએ રેસિડેન્ટ નવાખ વાનિદઅલીને મળવા ગયો. નવાખના રાજમહેલના દરવાજા પરની તોપો ખસેડી લેવામા આવી હતી. દરવાનોના હવિયારો છીનવી લેવામા આવ્યા હતા. જેઓ પહેલા હવિયાર દ્વારા રેસિડેન્ટને સલામ કરતા તેઓએ અત્યારે રેસિડેન્ટને ખાલી હાથે સન્નમ ભરી. નવાખે પોતાના બાઈ તથા કેટલાક વિશ્વાસુ મંત્રીઓ સાથે રેસિડેન્ટને આવકાર આપ્યો. શાશ્વતીય વ્યાપારનો અભિનય શરૂ થયો. રેસિડેન્ટે મવનર જનરલનો પત્ર અને બારે દહ ખતાવનારો સધિનો કાચો મુસદ્દો નવાખના હાથમા આપી કહ્યું કે જે કંઈ શરમાવવામા આવ્યું છે તે બરાબર બજાવવાનું છે. નવાખે બહુજ દીલગીરી સાથે સધિનો ખડો હાથલા લીધો. પોતાની પાકડી રેસિડેન્ટને લવાશે કરી કહ્યું, 'સાધ હમેશા બરોનગિઆ વગ્ગે થાય છે, પરંતુ બ્રિટિશ સગકારે માફ માન નહ કર્યું છે, ગળ્લ ઝુટરી લીધું છે. મંત્રી સાથે સધિ કરી એ હવે નકામું છે.' આવા મર્મભેદો વચ્ચેના કંઈ પગિયામ ન આવ્યું તેણે જેઓને બધું માની ખાલિ મન કર્યું હતું, મિત્રભાવે વિનયની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી, તેઓએ અત્યારે મિત્રતાને બદલે યત્રના સાધી લે. બધી રીતથી નવાખ વાનિદઅલી મૂંઝો બની ગયો. શાશ્વતીય અભિનયનો પડો પડ્યો. તરતજ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે બહેગનામુ બહેર કર્યું પચાસ લાખ માણસો સાથે, ઉત્તરે નૈપાળ, પૂર્વે ગોરખપુર, દક્ષિણે અલાહાબાદ અને પશ્ચિમે આબિનમદ લોધપુર, ફરકાબાદ અને શાહજહાનપુરની મધ્યમા આવેશો લખબમ ૨૪ હજાર ચો. મા. નો વિસ્તાર પ્રદેશ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન સાથે બળી

અર્થે. અને એ વિશાળ રાજ્યનો એક અદ્વિતીય સામનકર્તા અને
પાલનકર્તા પ્રમાણે સ્વ કૃત્ય કરાવતીના રૂપમાં ફેરવાય ગયો ।

આ પ્રમાણે મોટા મોટા રાજ્યો પાલના કરી લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ
લોર્ડ મેન બનાવવામાં હિંદુસામ્રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો. અંગ્રેજોના પાલના
કર્તુ એ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની છેલ્લી મર્યાદા કરી એક ઇનિશિયલ
લેખક ડેલ્હાઉઝીના આ કાર્યને રાજ્યાધિકારનું વોટર્સ તરીકે ઓળખાવે
છે. ૧ એ આખો અનિરાય પૂરવામાં આવે તો અમે જરા પણ
અન્યાયી સિવાય એ રાજ્યાધિકારને મહારાજાની છેલ્લી હકૂતી
સ્થિતિથી રક્ષના અગ્નિના બડકા સાથે સરખાવીએ. મોહાન્યર મેરીએ
નિર્દોષ પ્રોટેસ્ટાંટને સળગતી આગમાં હોભી થઈને મદલે પાવના મગસા
ફાળાઈને છૂટા થતા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નિર્દોષ વાલિદઅલીના કલમના
આમ પ્રમદારી આગને બદલે એઆગર મેળવી હતી. ડેલ્હાઉઝીની
સરકાર કેવલ રાજ્ય લઈ આટલી નફોતી બીજા કાર્યોને લીધે પણ
મક્કાની હદ વળી હતી નવાબે પાર્લામેન્ટમાં રજિસ્ટર દાખલ કરવા
વિધાયક જવાબી રજા માગી. રેસિડેન્ટ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને
એ કંઈ હતો આટલાંબે. એટલુંજ નહિ પણ જે જે ફત્વાવેજો પર
તેને ફરી રાજ્ય મળી લેવાની આશા હતી, તે ફત્વાવેજો રેસિડેન્ટ

૧. Sir John Kaye, History of the Sepoy War
Vol. I P. 143.

૨ એ રાજી ઇનિશિયલ પુત્રી મેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ
છે. પોતે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયની હતી. તેણે લોર્ડને પ્રોટેસ્ટાંટ
સંપ્રદાયમાંથી રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયમાં લાવવાની ખુબ પેરણી કરી
હતી જે ન થાય તેને છુટા પાળ્યા હતા.

અને તેના કાવચમારોએ બળપૂર્વક છીનરી લીધા. નવાજની દોલત સરનામાન વઝો, આડીચોડો, પુર કાવચના એ લાખ મુત્યવાન અને હર ત્રિજિત પુરના કાચા વગેરે ૦ ધુ ભરેરના હ-ગજ થયુ, અને તેનાથી જે કાચા જથ્થા ને માનનીય કે પરિબદાદુગ્ના ખમનાયા થયુ ૨ આમલુ કર્યા હતા કેનારોની વાસના તુ ત ન થઇ અમને લાખ ૧ અનિશય સગમ આવે છે કે અમલદારોએ અત પુરના પેખી નવાજની એમનેને જો જૂવમથી બદાર કાઢી તેની માલમીનકત બળપૂર્વક ગંગાના ફેંકવામા આવી અને તેઓના ખાનગી ખર્ચ મારે જે પૈસા એકત્ર કરામા આવ્યા હતા તે અટકાવવામા આવ્યા એક અપક્ષપાતી (પ્રિટિશ લેખક આ માળમમા લખે છે કે “અંગ્રેજોએ અરોધ્યાના ગજમની જાંડી સપત્તિ લૂગ લીધી હતી અને નવાજનો પરિવર-કે જે એકસો વર્ષથી વડુ મુકત થતા અંગ્રેજોને સગલે આબ્થો હતો, તે અત્યારે ઘોંઘાડનો આમપ્રમ સમક્ષ નવાજની રખસા મામવા તરપર થયો હતો તેને આવ લિથિમા લાગી મૂકવામા આવ્યો હતો. અરોધ્યાના નવાજોને વસપરપરા અંગ્રેજો સયે મિત્રતા ટકાવી રાખવાની જરૂર પડી હતી એ મિત્રતાનો ખદસો આ મળ્યો. આ પ્રમાણે તેઓનુ સર્વેર હરથ સપૂર્ણ થયુ ૩

અરોધ્યાની આડી શોચનીય દશા કયા અપરાધને લીધે થઈ? કયા અપરાધને લીધે નવાજ અને તેનુ કુટુંબ ધન અને માન કુમળી નિખાગીની અવસ્થામા આવી પડયુ ? એક વાર એ બાજનનો વિચાર

૧ Dacoitee in Excelsis P. 145

૨ Dacoitee in Excelsis P. 145-146

૩ Dacoitee in Excelsis, P. 146.

કરીએ. બધા ઇતિહાસની દોહાબ આવી ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નવામ
આદિઅલી માદીનની થયા બાદ અયોધ્યા તદ્દન અરાબક સ્થિ-
તિના આરી પડ્યું હતું હમેશા ચોરી, ધાડ પત્રેથી લોકો ત્રાસ
પામતા, અંગ્રેજ સરકારે અયોધ્યા ખાલસા કરી લોકોને એ ત્રાસ-
માથી બચાવ્યા અંગ્રેજે અયોધ્યાની જવાબદારી હાથમા ન લેતે તો
એ મજબૂત દહી પશુ આવી જવરવા ન ચાત. એ સમયમા લોકો દહી
પશુ આરી કિમ્ત રિશનિએ ન પડાયતે નિગ્રાજમા બહુતા બાળ થી
માડીને એથી ચર્પના ડોસા ચુપીના દરેક માણસમા ચુપમા આ
શબ્દો રમી ન્હા છે લોર્ડ ડેલાવેરની કાધીમા પશુ આરીજ વાત
દેવાવે છે. તેઓના પુત્રકોમા અયોધ્યાનું આવું વર્ણન કરવામા આવ્યું
છે કે, “ અયોધ્યા વૃક્ષોથી ભરપૂર તથા વાસ અને છાંવાતળા જમનાથી
દકાયક હતું. પહેલા જમા જમત નહોતું, ત્યા તાલુકાકાએ અના-
જના ખેતરોનો નાશ કરવાથી જમત છવાત મળ્યું હતું x x x અયો-
ધ્યાના ધણખરા ભાગમા રિશનિ આરી હતી કોઇ પશુ રક્ષણે રાખત
નહોતી. ફળુપ પ્રદેશનો બધો ભાગ જમલથી દકાય ગયો હતો x
છવત અત સપતિ હમેશા બધમા હોવાથી વેપાર નાશ પામ્યો
હતો નાના નાના કરમા નાનકડા મામ જનીમવાહતા અયોધ્યાવાસીઓ
બજવાખોર અત લૂટારાઓના હાથમાથી દહી બચી જતા પશુ નવા-
બના સેનના હાથમાથી તો દહી બચી શકતા નહિ. ” પરંતુ અમે

૧. Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II. P. 289. આર્સમેન સાહેબે પશુ પોતાના ઇતિહાસમા (History of India, Vol. III P. 421) અયોધ્યા સંબંધમા આવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. વધારે શું કહેવું ? ખુદ હેન્રી લોરેન્સ પશુ

(૧૭૦)

એ વાત ખરી કહી પત્રિ ઇતિહાસને કવચિત્ કરતા માગતા નથી. અવશ્ય બીજા રાજ્યોના મારક અયોધ્યામાં પણ જૂઠ્ઠા થતા. પરંતુ જે જુલમથી રાજ્ય અરાજક તરીકે સામીન થાય, જે જુલમથી પ્રજાની મિલકત તથા જન જોખમમાં આવી પડે, દુકામાં જે જુલમથી કટાણી બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદબ્રહ્મ કરે, એવો જૂઠ્ઠા અયોધ્યામાં થયો નથી. અમે અંગ્રેજ તાનાના મુપક સાથે સરખાવી એ વાત સાબીત કરી શકશું કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ થયો નથી કે જે બહાના તથા બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદબ્રહ્મ કરી શકે. અમે સાબીત કરશું કે એવી કંઈ અરાજકતા મચી નહોતી કે જે નિમિત્તે અયોધ્યાની ઇતિહાસમાં નિંદા થઈ શકે.

પ્રથમ ધાડ ચોટી વગેરે જુલમ વિષે વિચાર કરીએ. કમાન બેન્નેરિ વગેરે અમલદારોએ ખુલ્લી રીતે કહ્યું છે કે અયોધ્યામાં ધાડ-ચોટીના સખ્યા અગાઉ કંતા ધણી આછા થઈ ગઈ હતી અયોધ્યામાં ઇ સ ૧૪૮ થી ૧૮૫૪ સુધીના ૬ વર્ષ દરમિયાન ૫૦ લાખની વસ્તીમાં નાના ગુનાઓની સખ્યા ૧૬૦૦ થી ઘોડી અને બારે ગુનાઓની સખ્યા ૧૦૦ થી સહેજ ઘોડી હતી. બીજા પ્રશ્નો સાથે ઘુલના કરતા આ સખ્યાઓ ધણી ના બચી શકે. બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં પ્રદેશ અલાહાબાદ અયોધ્યાનો ફે ગો ભાગ હતો, બનારસનો પ્રદેશ ફે હતો ૫૦૦ ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની એકજ સાલમાં અલાહાબાદમાં ગુનાઓની સખ્યા ૧૪૬૨ તથા બનારસમાં ૮૦૦ ની હતી. બનારસ પ્રદેશ અયોધ્યા કંતા ફે ગો ભાગ હતો છતાં

અયોધ્યાને અરાજક તરીકે બહાર કરતા અચકાવો નથી *Quarterly Review*, No. N Vol II. 1845, P 421-423.

(૧૭૧)

મુનેદમારોની સખ્યામાં અયોધ્યા કરતાં ૪ મણી સખ્યા બતાવતો હતો. હિદમા જા માળા એ બ્રિટિશ કંપનિનો એક સુવ્યવસ્થિત પ્રદેશ મણાતો હતો, તેમાં પણ ૪ સ ૧૮૫૦ માં ૯૬૩૫૨ માંખસો ૫૨ મુકદ્દમો મલાવવામાં આવ્યો હતો તેમાંના ૫૫૨૫૧ માંખસને મુનેમાર કાઢી સળ કરવામાં આવી હતી એ સિવાય ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં એ પ્રદેશમાં અપરાધીની સખ્યા ૯૮,૯૬૩, ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૯૨,૧૧૫ અને ૧૮૫૩ માં ૯૨-૨૯ ની થઇ હતી, જા'માંનાની વસ્તી અયોધ્યા ૬૨ ૮ મણી હતી, મુનેદમારોની સખ્યા અયોધ્યાના કરતા ૩૭ મણી હતી.^૧

બ્રિટિશ તાબાના પ્રદેશની સીમાપર મુનેદમાર નાને વખતો વખત ધાંચોરી કરી મુનાની સખ્યા વધારતી હતી તેથી અયોધ્યા અગત્યક હતું એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જનગણ આક્રાંત્રે સીમાપર આવેલા બ્રિટિશ મેજિસ્ટ્રેટોને આ સમયમાં કેટલાક પ્રમા

૧. Document in Excelsior, P. 142-144.

આ સ્થળે બુદીજ રીને અયોધ્યા સાથે જા'માંનાની તુલના કરવીના આવે છે, રેસ્કાંઝીએ ૪ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બહરનામાં દારૂ અયોધ્યાની અભ્યવરણ બહેર કરી; તેજ સાલના સિપ્તેમ્બર માસમાં જા'માંના સમયમાં મિસનરીઓની એક પત્રિકા બહાર પડી. તુલના માટે એક માણુએ રેસ્કાંઝીનાં બહેરનામાંના દર્શાવેલી અયોધ્યાની રિથિત અને બીજા માણુએ મિસનરીઓની પત્રિકામાં બહારવેલી જા'માંનાની રિથિત દર્શાવવામાં આવી છે—

(૧૭૨)

પૂછ્યા હતા, તેમાના કેટલાક નામે યુજન હતા - “કેટલાક વર્ષ થયા (૭ સત) ક્ષિતિસ સીના પર ખૂન ને ધાડની સખ્યા કમી થઇ છે કે નાંદ ? સખ્યા કમી થઈ હોય તો એ ન્યૂનતા અયોધ્યાની સરફદ

<p>ઉસ્તાદઝીએ દર્શાવેલી અયો- ધ્યાની સ્થિતિ</p> <p>ધાડપાડુઓના ટોળા વિભજો- ની શાન્તિ નષ્ટ કરે છે</p> <p>કામદા અને ન્યાયને કોઈ ઓ- ળખતુ નથી.</p> <p>અસ્થાવાત અને રક્તપાન એ દરરોજના બનાવોમા ગણાય છે.</p> <p>કોઈ પણ સ્થળે એક દલાહની પણ સલામતી નથી</p> <p>આ ઘુઘનાથી સ્પષ્ટ જણાયે છે છ. સ ૧૫૫૬ માં અયો- ધ્યાની સ્થિતિ બંગાળાની સ્થિતિ કરતા કોઈપણ રીતે ક્ષીરતી ન હોતી, મટે ને અપરાધે ઉસ્તાદઝીએ અયોધ્યાના નવાખતુ રાજ્ય ખાલસા કર્યુ તે અપરાધ બંગાળાને પણ લાગુ પડી શકે છે.- War in Oude, P. 24-25, note.</p>	<p>મિશનરીએ.એ.દર્શાવેલી બંગા- ળાની સ્થિતિ</p> <p>ધાડ પાડુઓની ગતિ અટકા- વવાની યત્નિ પાંચિસમા નથી.</p> <p>આ પ્રદેશમા સર્વત્ર દીન અને દુર્બળ લોકોપર ભૂયમ વર્તાવા કરે છે. ધન-સમ્મલના કિપાય ખૂન સત્તા એજ સત્તા ગણાય છે. (લે અવર્નર હાસિંગે રો રિપોર્ટ)</p> <p>બચકર અને રૂવાડા ખડા કરે તેા ધાડો દગ્ગરો પડે છે અહીં સીમાડાની તકરારથી સર્વદા મ રા મારી થાય છે.</p> <p>બંગાળાના ધણા ખરા ભાગમા જુલમ અને સંપત્તિ સલામત નથી.</p>
---	---

પર આવેલા શાનિરક્ષકોની કુનેહથી થઈ છે કે જીવન અને સંપત્તિ ભયમા આવી પડવાથી વસ્તી ઘટી છે તેને લીધે થઈ છે ? ” મેજસ્ટ્રેટોએ આ પ્રશ્નોના જ જવાબ આપ્યા છે તે પરસ્પર એવા તો વિરુદ્ધ ભાવ છે, કે તે પરથી દાખવેલું નિર્ણયપત્ર આવી શકાય તેમ નથી કુતેહપુરના મેજસ્ટ્રેટે લખ્યું કે ‘અયે પ્યા ગાનમના સઃ ધયો આ પ્રશ્નના ગુનાની સખ્યા વધી છે કે ઘટી છે, તે નક્કી કરવું શક્ય નથી તોપણ જે થોડીવણી ધારો. પી છે તેમા સડોવાયલા કાકો એમદ ધાડ મિત્ર વ બીજી બધી ધારોમા અયો-પ્યાના જણાયા છે” કોનપુરના મેજસ્ટ્રેટે જણાવ્યું કે, “છેલ્લા થોડા વર્ષો દ-મિયાન ધાડ અને પૂનરાસખ્યા ઘટી છે” નવાનના મુલ-તા-પુરમાના ન જિમ આ મામલમા ખાન મદદ કરે છે. અપરાધ દાકનાની અગર અપરાધીઓને કોર્ટેમા આપનાનો શક અમને તેમના પગ દહી નથી ગયો.” ગોમ્પપુરના મેજસ્ટ્રેટે પણ નીમા પગના ગુના-ઓની સખ્યા દમી થમાતુ જણાવ્યું છે : હવાલીઓની સખ્યા ઓછી થઈ છે કે નહિ તે મામલમા તે દમ જવામ આપી શક્યો નથી ફરિયાદના મેજસ્ટ્રેટનો જવામ દમ નવાઈ જેવો છે. તેણે લખ્યું કે “આ વિભાગમા જે માધ્યમ ચોરી ધાડ વગેરે પાપી દાયો કરે છે, તેઓને અયોપ્યામા નામી જમ ચોરીનો માલ છુપાવાની સમયડ મળે છે તેમા દશો શક નથી પરતુ અયોપ્યાની પેશ્વિસના દમાન હિંમલ અપાધીઓને પદવામ ખાસ તમાલ દર્શાવના -હે છે. ’ કાનપુરના મેજસ્ટ્રેટે જરા વિરાર પૂરક જાનલ આ દમના પ્રશ્નોના જવાબ આપેલા છે તેણે કેટલાક ગુનાનો ખાસ દર્શાવ

કરી લખ્યું છે કે આ બધા અપગમ કરનારાઓનો મલો ખરો ભાગ અયોધ્યામાં પડ્યો છે અપરાધોનો લખ્યા વધી નથી તેમ કમી પણ થઈ નથી એ જોઈ એ રહી છે. મ્હં સ ૧૮૫૪ ની સાલમાં જે જે થાકો પડી છે, તેના સરદારો અયોધ્યાના વગની નથી તેઓ અલિઅર અને નૈનિતાલ તરફથી આવેલા હતા ૧

જો એ મેનિસ્ટ્રોટોમાંના બધા એક અને સ્વીકાર્ય કે કેવળ અયોધ્યાના લોકોજ શ્રિલિય સરદાર પર ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે અપગમો કરે છે, તેપણ કાલ નવાઈ પામત નહિ. કારણ કે બ વિભાગો પાસપાસે આંના હોય, એ એક વિભાગના લોકો બીજા વિભાગના ચોરી લૂંટફાટ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે પૂરીના મર્ચન્ટ પાસપાસે અવલા રાજાઓમાં એવા બનાવો બનતા આવ્યા છે. શ્રીલિય સરદાર કે જેને પોતાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત છે એવું અભિમાન છે, તેના લોકો પણ અયોધ્યાના હુદમા જઈ લૂંટફાટ કરતા સુનતાનપુરના નાગરિકો એનપુરના મેનિસ્ટ્રોટ આગળ એવી અનેક ફરિયાદો કરેલી છે અયોધ્યાના એક સેનાપતિ કપ્તાન એન્ડ્રિય શ્રિલિય તામાના અઃભિમગના અમલદારો ત્રિકલ એટ્રી ફિયાદ મગના અચકાયો નથી. વળી જે પાસ મેનિસ્ટ્રોટોએ બનરલ આડ્રમ ઉપર નિવેદનપત્ર પાઠવ્યા હતા, તમાના એ જણ અયોધ્યાની હદ પર મુતાબને છે એમ કમુલ કરે છે, જે જણ અયોધ્યાના પોલીસની ઈર્ષ-પરશમણુતાની પ્રશસા કરે છે, અને એક જણ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કહી શક્યો નથી. મારે આ નિવેદનપત્રો પર આધાર રાખી અયોધ્યાને અરાજક કહેવું એ ઉચિત નથી. અયોધ્યા જૂલમથી પીડાતું હતું, વ્યવસ્થા વિનાનું હતું, એવું કંઈ આ પત્રો પરથી સાબીત થતું નથી.

(૧૭૫)

અયોધ્યાના અમલદારો આગસુ નહોતા, હાથપગ જોડી બેસી રહ્યાં નહોતા, એ જાખતની બીજી સાળીનિએ આવી સમય તેમ છે. જનરલ આલ્ફ્રાએ ખાસ તપાસ કર્યા બાદ દબાવ દર્શુ છે કે “અયોધ્યાની પાસ આવેલા ક્ષિપ્ત પ્રદેશ સરહદ પરના અયોધ્યાની પોલીસ તંત્રી ખાસ ઉપકાર મેળવી શકે છે, એમાં કશો વકર નથી” હાખતારના અમાના રેસિડેન્ટ સનાપનિ હોઃ એ છ સ ૧૮૫૫ના ઓગસ્ટની ૧૫ મીએ ખામ નાધ કરી હતી કે, “આપણા તાબામાંથી જે અપનાધીઓ અયોધ્યાની હદમાં નાસી જાય છે, તેના પતો મેળવવા જ્યારે આપણા રૈનિકે અયોધ્યામાં જાય છે, ત્યારે તેઓના ખાવા પીવાનો ખદાબસન દવામાં અને આપણી ટપાલગુ રક્ષણ દવામાં અયોધ્યાની સરકાર અત્યાર સુધી ખાસ લક્ષ આપતી આવી છે અયોધ્યાના નવ જો હમ અને ધાડપાડુઓનો નાશ કરવા ખાતર આપણી સાથે બહુજ લક્ષ પૂર્વક સંદકાર કરતા આવ્યા છ * * * હું હાખતારમાં રેસિડેન્ટનું કામ કરતા હો, ત્યારે (અન માગ મત મુજબ અત્યારે પણ) અમાઓનો દરબાગ સંતોષપૂર્વક આપણી ઉચ્ચમુલ્ય કાર્ય કરતા હોતા હિંદના કોઇપણ ભાગમાં કોઇપણ ગભરામાં આવી વશદારી અત્યાર સુધીમાં મારી નબરે પડી નથી ૧”

હોઃ હમેરે અમલદારોએ આ ગતિ અયોધ્યાના વખાણ કર્યા છે. આવી રીતે ન્યાયી વિચારો દર્શાવી તેઓએ આ નશર જમતને વધે અમર સમયનો મદિમા દર્શાવ્યા છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડેક્કાઉઝીની સંરકાર આવા દુ-દર્દીઓના વાક્યોની કૃપેક્ષા કરી આવા અયોધ્યાને જૂલમ અને અન્યાયની ખાણ નરીકે ઝોળખાવતા અચકાઇ નથી

(૧૭૬)

ખરાબ ચરિત્રવાળાનો કપડવ હોડી દઇ ગમ્મના જૂલમનો વિચાર કરતાં પણ કંઈ દોષ નાહુમ પામે નહિ નવામના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાના બધા લોકો પ્રયુક્ત વિશે સંન્ય માળતા હતા. બધા ખેતરો ધનધાન્યથી લગ્ની નહીં હતા. પ્રખ્યાત ડોક્ટર હેબરે અયોધ્યામાં મુનાશરી દરતા લખ્યું છે કે, “ મેં અયોધ્યા વિશે જે કંઈ સાંભળ્યું હતું, તેમાંનું કંઈ અહીં આત્મા બાદ જોઈ શક્યો નથી, ઉલટું દેશના બધા ખેતરો સપૂર્ણ રીતે ખેતરો છે, એ જોઈ મને જેટલું મુખ ઉત્તમ થયું છે, તટલીજ નવાઈ તેમ થઈ છે. કાલે કે અયોધ્યા શેર આત્માચારથી પીલતું હોત તો હું દહી પણ આગલી બધી વસ્તી અને આ લોકો બધા વેશાનું ક્ષેત્ર જોઈ શકત નહિ.” અયોધ્યાની મુખશાન્તના આથી વધુ મનવાન સાગીત મળી કંઈ હોઈ શકે ? હેબરે સાહેબે જ્યારે જાને જોઈ અયોધ્યાની આગે સમૃદ્ધિનો સ્વરૂપ કયા છે, ત્યારે પછી અયોધ્યાને જૂલમનાગેના સ્થાન તરીકે દર્શાવ્યું એ વિચાર નથી. જૂલમથી પીડાના દેશ દહી પણ આવી સમૃદ્ધિનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે નહિ.

અયોધ્યાના વ્યવસ્થા નહોત, જૂલમ વર્નાનો હોત, તે ત્યાંના રહેવાશીઓ બીજી દુકુમનના નહીં જાત પાતુ એવો જનાર અયોધ્યામાં દહી બધો નથી વખીના ગ્રેહાણના કે પ્રાસ મધમાં જે જે વિવિધ મળ્યા આવે છે તે બધા વડે અયોધ્યાની સગદાનો જુલમ સાબાગ થતા નથી જનરલ આગ્રામ આ જામતમાં લખે છે કે અયોધ્યાના રહેવાશીઓ પર જાગ જનાર જુલમ ચતો હોત તોતઓ જરૂર પામતા ક્રાંતિય પ્રેરણા ન સ્થાન સ્થાપન, એ સ્વભાવિક છે.

(૧૭૭)

પણ એ મેનિસ્ટ્રેટ પાસેથી જે હકીકત મેળવી છે, તે પૃથ્વી એ સાબીત થતું નથી કે અયોધ્યાની પ્રજા બ્રિટિશ પ્રદેશમાં જન્મ વમી હોય. ફોરેફુરના મેનિસ્ટ્રેટ આ બાબતમાં કંઈ કહી શક્યા નથી આનિમ-મહ, શાહજહાનપુર અને અઘાલાગઢના મેનિસ્ટ્રેટ પાસેથી એ સર્વથા કંઈ જવાબ મળ્યો નથી અયોધ્યાવાસીઓનો થોડો કે બહો ભાગ બ્રિટિશ મુલકમાં જન્મ વસ્યો હોય એવી વાત જોનપુરના મેનિસ્ટ્રેટ જણાવતા નથી અયોધ્યાવાસીઓએ સરચાન સ્થાપ્યું છે કે નહિ, એ બાબતમાં ગૌરખપુરના મેનિસ્ટ્રેટ પણ કંઈ કહ્યું નથી. ફોરકાલાદના મેનિસ્ટ્રેટ જણાવ્યું છે કે દુર્ધટનાના વખતમાં બહુ લોકો અયોધ્યામાંથી આ વિભાગમાં આવી રહે છે, પણ તે થોડા વખત માટે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા હાથથી વસવાટ કરનારા લોકો જલ્દી થોડા છે. અયોધ્યામાંથી જે લોકો બ્રિટિશ મુલકમાં જન્મ વસ્યા છે તેની એક સૂચી કોનપુરના મેનિસ્ટ્રેટ તૈયાર કરી છે. એ સૂચી પરથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લા છ સાત વર્ષમાં હાથથી વસવાટ કરનારા લોકો ૨૨૩૩ થયા છે તેમાંના ૧૩૫૪ ખેડુનો છે, બાકીના બીજા બધાં કરનારા છે આ મધ્યા માણસો કુટુંબ સાથે આવી સ્થાયી રૂપે વસ્યા છે જો કે બેતીનો બધો ન કરનારા લોકો સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીની માફક હમેશા આમતેમ ફરતા ફરે છે, તોપણ તેઓ અયોધ્યામાં પાછા જવાનો ઇરાદો રાખતા નથી.^૧

હવે વિચારવાનું એ કે કોઈ પણ પ્રદેશની વસ્તી બીજા પ્રદેશમાં જન્મ સંસ્થાન સ્થાપે તેથી એ પ્રદેશમાં જુલમ વર્તાતોજ હશે એવું કંઈ સાબીત થતું નથી વસ્તીની અનિચિત્ત વૃદ્ધિ, હવાપાકીનો દોષ,

૧ Oude Blue book, 44.

(૧૭૮)

અચકર રાજો અથવા કુબ્જાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકુ
વતન છોડી સસ્થાન સ્થાપે છે તેજ રીતે રાજા દુસચારી હોય કે
જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં સહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો
લોકોના ટોળે ટોળા બાપીકું ધરખાર તજ કોઈ બીનજામથી સ્થળે
જઈ વસે છે મયા સૈકામાં બ્રહ્મદેવની સરકારના જૂલમથી કટાણી
આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાના ધરખાર તજ બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતા
સંકેતોમાં નહોતા અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક
બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ
આફઘાનને મેજસ્ટ્રેટ પાસેથી જે હકીકત ગળી હતી, તે હકીકત
એ હેલા પ્રકારના સન્ધાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી.
છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે
જઈ વસે એ કંઈ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય વગી એ લોકો જૂલમથી
કટાણી બ્રિટિશ મુલકમાં જઈ વસ્યા હતા, તેની કંઈ સાબીત નથી
હલકુ અન્ય વિભાગના મેજસ્ટ્રેટોએ એકમને વીકાર્યું છે કે અયોધ્યા-
માંથી આવી કોઈએ બ્રિટિશ હકમાં સસ્થાન સ્થાપ્યું નથી આ પરથી
સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવા જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી
લોકો પરમુલકમાં જઈ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અમર
જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ
હુઈ નેપોલિયન અનાવાસે ઇંગ્લાન્ડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી રહે,
અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઈ વસતા હોવાથી હિન્દ પશુ
જૂલમગારોના સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાણીતું થયું.

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવા કંઈ જૂલમ થશે નહોતો

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમા જામ વસે, અયોધ્યામા એવો કંઈ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઈ પડે. ધરત ઇંડિઆ કે પનીના ૧૬૬ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતા સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હમેશા નતુથ અને લાગણી વગરના છે, તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમા જામ વસવાની કળા કરતા નથી. કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં બમ કર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમા ખરો પડતી નથી, કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમા હિંદીઓ ટોળાબંધ થઈ ધરખાર છોડી નીકળે છે, તેના ઉદાહરણો મોજૂદ છે નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામા બધાઈ શ્રિટિય રાજ્યમા આવી વસતા અચકાયા નહોતા. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમા હિંદીઓને એક રવાને બાધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અમાઉ ફેરકાબાદના બજાર કેંડરિક થોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, “ મેં અયોધ્યામા કોઇ કોઇ મથબે મુસાફરી કરી છે મારા અભિપ્રાય મુજબ એ મથબોના રહેવાસીઓની સખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીના કાર્ય માટે લાયક હતા. x x x જે જે અમલદારો સીતાપુરમા રહેતા, અને મુઝયા વગેરે મળકોના સમયમા પાસેના મામડાઓમા જતા આવતા, તેઓ

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54-55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I P 217.

બધા એકમતે એ બધા ગામડાને જગીયા નરીકે ઓળખાવના. ગાએ વગેરે પશુ, ઘોડા, અનાજ, ધરનાર અને પોસાક વગેરે એના લેડો કોઈ પણ રીતે દુર્દસાપન હોય એવું માનવામાં આવતું નહોતું, ઉલટી એ પ્રજા આપણી કૈયત કરતાં ઘણી બાજોમાં સુખી હોય તેવું જણાતું હતું. લાખનોરની સપતિ જે કેવળ રામના જ તાનામાં નથી, પણ મોટા વેપારીઓ અને શગડોના કબજામાં પણ છે એ સ્થિતિ તાબાના અનેક નગરોની (મને લાગે છે કે કલકત્તા સિવાય) સમૃદ્ધિ કરતા વધી જાય એમ લાગે છે જો સરખર જૂનમી અને અન્યાયી હોય તો આ પ્રદેશમાં સાધારણ પ્રજાની સ્થિતિ કદી આતી ન હોઈ શકે ? વાસ્તવિક વાત એ છે કે, લાખનોરની સગકાર આપણી પોનાની સરકાર કરતાં ઘણું અંશે હામારીજ છે વસપરપગ ભોગવાની જમીનનું વેચાણ અગર જમિ આ પ્રદેશમાં જવલ્લેજ થાય છે ”

હુગમન મેરિવલ નામનો એક વિદ્વાન અંગ્રેજ લેખક, સર હેન્રી લૉરેન્સના જીવન વૃત્તાંતમાં અયોધ્યા સબધમાં લખે છે કે, “ઈ. સ ૧૮૫૩ પહેલાં બીજાના રાજ્ય કબજે કરવાના મતનો કોઈ માણસ અયોધ્યાને કાઢા અને વાસડાના વનથી બરપૂર મચ્છી વર્ણન કરી ગયો છે મરકારી અમલદારોએ અયોધ્યાની સ્થિતિનું કેવું વર્ણન કર્યું છે તે જોઈએ. અયોધ્યાનો વિસ્તાર લગભગ ૨૫૦૦૦ ચો. મા. છે. ૨૨ હેન્રી લૉરેન્સે એ રાજ્યની વસ્તી ૩ લાખની ગણી હતી; પરંતુ તેમ જૂલ જણાય છે ત્રણ ચાર વ. મના બાદ અયોધ્યાની વસ્તી ૮ લાખની ગણી શકે હતી. ઇ. સ ૧૮૬૯-૭૦માં પ્રગટ થયેલ

હિંદના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વસ્તીની સંખ્યા ૧ કરોડ ૧૦ લાખની જણાય છે. અયોધ્યાની પડતીના જે કારણે અમાડ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં સિપાહીઓના બળવાને પણ કારણ તરીકે વધારવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજ અમલને આપણે મને તેટલો જાદુમર ગણીએ તોપણ અયોધ્યા કબજે કર્યા બાદ આટલા ઘોડા સમયમાં આટલી બધી ઉન્નતિ કદી સંભવિત ન ગણાય.

પ્રતી રીતે કહીએ તો એ કબુલ કરવું પડશે કે બ્યારે આપણે અયોધ્યા ખાલમાં કર્યું ત્યારે એ માણસોથી ભરપૂર અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળો હતો, વળી એ બાબતમાં અંગ્રેજ તાનાના બીજા સ્થાનો સાથે તેની બેધડક સરખામણી કરી શકાય તેવું હતું. એ ખરૂં કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચલાવાયું નથી, પરંતુ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે એ રાજ્યમાં એટલો બધો જીલમ પણ થયો નથી કે જેથી વસ્તી ઘટી જાય અને વેપાર તથા એટલી બધું પડી જાય.^૧

અયોધ્યા દુરાત્માનું વાસસ્થાન નહોતું. નવાબ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને બધી રીતે સરકારની સલાહ પ્રમાણે ચાલનારો હતો. મસીહીન નામનો દતિહાસકાર વખે છે કે “નવાબ વાજિદઅલી શાહે પૂર્વની ભાષામાં ઉચી કેળવણી મેળવી છે. પ્રાચીન અને આધુનિક ઇતિહાસ અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનાં તે સારો જાણકાર ગણાય છે. તેણે શરસી અને ઉર્દૂ ભાષામાં કેટલાક કાવ્યો, અને બીજા પ્રયોગ રચી પ્રગટ કર્યા છે. એ પ્રયોગ યુરોપના સાધારણ પુસ્તકાલયોમાં આદર પૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે છે. મો ગાર્સિન ડિ શાસી નામના ફ્રાન્સની વિદ્વાન સમાજના એક સભ્ય અને હિંદુસ્તાની ભાષાના અધ્યાપકે

પોતાના ભાષણની શરૂઆતમાં નવાબના લખેલા પુસ્તકોના બહુ વખાણ કર્યા છે. ૧”

જનરલ હોએ લખ્યું છે કે, “અયોધ્યાના અમાઉના પામ-નવાબખાના દરેક ઓટિશ સરકારના પરમ મિત્ર હતા. બધા ઓટિશ અમલદારોની સલાહ મુજબ વર્તતા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અતિશય પ્રશ્ન સનીય હતી અયોધ્યાના હાલના નવાબ અને તેના અમલદારો તરફથી આપણને ખુલ્લી રીતે ઘણી મદદ મળી છે

આ નવાબો કેવળ મિત્ર તરીકે જ વર્તતા એટલું જ નહિ પણ તેઓ ~~બહુ~~ મિત્રરાજ્યો સાથે જે પત્તવ્યવહાર ચલાવતા તે પણ આપણા ફેસિટેન્ટ મારશલ કોર્ટની સાથે લડાઈ જામતા તેઓ આપણી સાથે ખરા મિત્ર તરીકે વર્તણૂક ચલાવતા નેપાળ અને બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઈમાં આપણને પૈસાની બહુ જરૂર પડી હતી, તે વખતે અયોધ્યાના નવાબે આપણને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ વ્યાજ આપ્યા હતા ૫-સ ૧૮૪૨ માં હોર્ડ એલેન્જરોની સરકાર જ્યારે અફઘાનિસ્તાનના બનાવને લીધે બેબાકળી બની ગઈ હતી, ત્યારે હાલના નવાબના પિતામહે ૧૪ લાખ અને તેમના પિતાએ ૩૨ લાખ રૂપીઆની મદદ કરી હતી. નેપાળની લડાઈના નવાબે આપણને ૩૦૦ હાથી આપ્યા હતા. કુગરાળ પ્રદેશમાં તોપો અને તથ્ય વગેરે લઈ જવામાં એ હાથીઓએ આપણને બહુ મદદ કરી હતી. હાથીની નદદ વગર આપણે કદી પણ લડાઈનો સામાન યોગ્ય સ્થળે લાવી શકત નહિ.” ૨

૧ Dacoitee in Excelsis, P 156.

૨. Oude Blue-book, P 225. Comp. Dacoitee in Excelsis P 154

(૧૮૩)

હોઈ ડેહાડગીની પારકા રાજ્યો ખાઈ જવાની નીતિનો છેલ્લો કોળિઓ અયોધ્યા ગયું. ડેહાડગીની કૃષાથી પળખ, નાગ-પુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યો સિવાય બીજાં ધણા રાજ્યોપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યા. આ પુસ્તક સાથે એ બીજા રાજ્યને ઘોડો જ સંબંધ હોવાથી અમે એ વિષય જતી કરીએ છીએ. જે રાજ્યો સાથે સાક્ષાત્ અને ગરબરા સંબંધને લીધે સિપાહીઓના બળવાના કારણો સંકળાએલા છે તેની વિગત આ ગ્રંથમાં દુકામાં લખી છે. આ પ્રમાણે આઠ વર્ષ સુધી હિંદુસામ્રાજ્યના ઉપરી તરીકે રહી, ધીરે ધીરે એક પછી એક હિંદના મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો ખાલસા કરી, હોઈ ડેહાડગી ઇ સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિદાય સૂચક ખાસ નોંધ લખી ગયો. એ ખાસ નોંધમાં તેણે ઘણી બાબતો જણાવી છે. રાજ્ય વૃદ્ધિ અને ધનવૃદ્ધિના કારણો બતાવી ધણાં ગર્વ કર્યો છે. પરંતુ તેનો વાગાડબર અને ગર્વ સૂક્ષ્મદર્શીઓને સારા લાગ્યા નથી. તે જે રાજ્ય ગ્રહણ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની બેઠો હતો, તે સર્વસહારિણી નીતિએ અશ્રુતને બદલે ઝેર પ્રગટાવ્યું. ડેહાડગીએ શાન્તિ પૂર્વક એ નીતિને શાન્તિ ફેલાવનાર ગણતરી હતી, પરંતુ તેનો આ પ્રયાસ ભવિષ્યે નિષ્ફળ કર્યો તેણે કેટલાક સ્તિગ્ધ અને શીતળ વાક્યોના દમના દમ કરી પોતાની ખાસ નોંધ ગ્રંથાવી હતી. ધણુ એ સ્તિગ્ધતાથી, એ શીતળતાથી હિંદના ચરીરની જત્રાળા સમી નહોતી. બરફના કકડા એકઠા થયા હતા, દારુણ ગરમીથી એ પીગળી ગયા અને સમગ્ર હિંદપર મહા પ્રલયનું એક ભયંકર મોળું ફરી વળ્યું.

(૧૮૪)

અધ્યાય ૪ થો.

વિષય નિર્દેશ-લૉર્ડ ડેલ્લાહાઈએ અમલ(આલ્ફ)જમીનદારોની પડતી મહેસુલ સબધી સ્થિતિ-વાચન્ય પ્રાતની જમાબંધી-તાલુકદારી હક-ભૂમિ-મૌક-મુબાઈનુ ઇનામ કમિશન-દિવાની કોર્ટનો ન્યાય-જ્યોતિષપ્રસાદનો ન્યાય-સમાજની આતરિક સ્થિતિ

જ્યારે જુના રાજ્યો કંપનિના તાબામાં આવતા હતા, જુના રાજ્યસીએ કંપનિનું સાલિયાણુ ખાતા હતા ઇ. સ. ૧૮૦૬થી ત્યારે આપણા આમરદાગ જમીનદારો વિરુદ્ધ ૧૮૫૬ એકબીજા મહાસત્રામ જાણ્યો હતો રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિની પેઠે આ સત્રામે પણ બચકર પરિણામો લાવી, બધાને બેબાકળા બનાવી દીધા હતા લૉર્ડ ડેલ્લાહાઈએ પોતે આ સત્રામ જાહેર કર્યો નહોતો, એ લડાઈતો અનેક રાજનીતિય બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહથી શરૂ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ સર જોન આલકમ આ લડાઈમાં ઈત્સાહ દાતા નહોતો, જ્યોર્જ કેલાઈ આ લડાઈમાં જોડાયો નહોતો, અને અને હેન્રી લૉરેન્સ પણ આ પક્ષથી અળગો જ રહ્યો હતો. એ લડાઈ જોન લૉરેન્સને મન-મતી હતી, અને જે ગુરુના ચરણમાં બેસી જોન લૉરેન્સે રાજનીતિના મત્રો મદલુ કર્યા હતા, તે ગુરુ (જેમ્સ ટોમ્સન) આ સત્રામનો સરજનહાર હતો. આ સત્રામ ધીરે ધીરે જાણ્યો હતો, ધીમે ધીમે એની અતિ વધતી જતી હતી, છેવટે તે પૂરા તેજથી પ્રકાશ્યો. અપાર

સક્રિય દર્શાવી સફળ થયો, સર્વતોમુખી પ્રજાતા ફેલાવી તેણે બધાને ચમકાવી ચૂક્યા.

પ્રબળને પોતાના સાક્ષાત્ સંબંધમાં લાવી રાજ્ય ચલાવવું, સર્વ પ્રકારના જીલ્લમ અને અન્યાયથી તેનું રક્ષણ કરવું, અને તેને ઉદાર શિષ્ટિય અમલનું રૂળ ભોગવવા દેવું એ અવસ્થા સુદર અને મંમળકર વ્યવસ્થા ગણાવી જોઈએ. પરંતુ શિષ્ટિય સરકાર હિંદમાં આ વ્યવસ્થા કરવા જાય, પ્રજાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ બાંધવા જાય તો એક સંપ્રદાય જાડમૂળમાંથી ઉખડી જાય તેમ હતું. સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે દાખ કરતા જમીનદારોના વર્ગનું ઉચ્છેદન ન કરવામાં આવે, તો આવેલ સંબંધ રચપાછ ચક્રે નહિ. માટે જેમ એક તરફથી હિંદમાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો નાશ થવા લાગ્યો, તેમ બીજી તરફથી અભિજાત સંપ્રદાયનું ઉચ્છેદન થવા લાગ્યું.

સરકારે જે કાર્ય પ્રજાનીનું અનુસરણ કર્યું હતું, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ બહુ સારો હતો. હિંદના એક વિશાળ સંપ્રદાયનું બધી રીતે બહુ કરવું એ અવસ્થા ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા, ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતા મહાન કાર્ય હતું. પરંતુ એકની ઉન્નતિ કરવા જતા બીજાને નુકસાન થાય. એક અંત પ્રુથ કરતા બીજા અંત દુર્ગંજ બની જાય એ ન્યાયી કાર્ય ન ગણાય. બધાને એક સરખી સપાટીપર લાવી ચૂકી બાકીનારથી વર્તણૂં એ ઉદારતાનું કાર્ય છે એ ખરીવાત; પણ સમાન સપાટીપર લાવવા માટે અમુક માણસોના ગિરકાલથી ભોગવતા હકને છુટી લેવા એ કંઈ ઉદાર રાજનીતિની દૃષ્ટિએ જોતા વાજબી ન ગણાય. સરકાર કોઈના હક ન ડુગાવતા એવી ઉદારતા બતાવી ચક્રત, પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ જાળવી હલકા વર્ગની ઉન્નતિનો માર્ગ વહેતો રાખી ચક્રત.

પરંતુ હિંદી જમીનદારોના સબખેમા વાયવ્યપ્રાંતના બ્રિટિશ રાજ-
નીતિજોનો કદમ ખાસ વિચાર બધાયો નહોતો તેઓના અત કરણ
વિશાળ હતા, લાગણી ઉડી હતી, છતાં તેઓએ હલકા વર્ગને ઉત્તત
કરવા ખાતર કુલીન વર્ગને જડમૂળમાથી કાપી નાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

આ મહત્ત્વ કાર્ય બે રીતે પાર પડ્યું, એક તો જમાબંધી બાધીને
અને બીજી ભૂમિકેઠ (જમીનનો ભોગવટો અટકાવવો તે) કરીને
અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અને મરાઠા સાથેની છેલ્લી લડાઈમા જે
જે પ્રદેશ મળ્યો હતો, તે તે પ્રદેશમા જમાબંધીવાનો ઠરાવ થયો હોઈ
વિલિયમ ઐન્ટિકના વખતમા વાયવ્ય પ્રાંતમા આ જમાબંધીનું
કાર્ય વિધિપૂર્વક ચાલુ થયું સરકારે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ લક્ષમા
રાખી, ભારે ડહાપણ વાપરી કર્યો હતો, તે બાબતમા દરેક સહ નથી
ઠરાવનો મૂળ ઉદ્દેશ ઉદારતા બતાવનારો હતો સરકારે જાહેર કર્યું
હતું કે, “ દરિદ્ર અને નિઃસહાય ખેડુતોના તથા ધનવાન જમીનદારોના
ચાલુ હકો નહીં કરવા અને એ હકોનું રક્ષણ કરવું એ સરકારનું
કર્તવ્ય છે ”^૧ આ કર્તવ્ય કરતાં ઉદાર કર્તવ્ય બીજું હોય શકે નહિ.
પરંતુ આ કર્તવ્ય જનવનાગ અમનદારોએ અનેક પ્રકારના અનિષ્ટોના
બીજ રાખ્યા તેઓએ ન્યાય આપના અન્યાય આપી દીધો તેઓની
નોંધ યુકના દરેક પાનામા બે વિભાગ પાડનામા આવતા. એક ભાગ
પર ‘ ખેડુત ’ શબ્દ લખવામા આવતો, અને બીજા ભાગપર ‘ માલીક ’
એવો શબ્દ લખવામા આવતો માલીક નો ભાગ માલી જ રહેતો,

૧ Letter of Mr John Thornton, Secretary to
Government, N. W. Provinces to Mr. H. M. Elliot
Secretary to Board of Revenue, April 30 1845.

(૧૮૭)

અમલદારો ઉડેા વિચાર ન કરી જોતા એક જમુને તેના વંશપરપ-
સના ભોગવડાથી ખાતલ કરતા અને પોતાની ચરણ મુજબ તેને
ખેડુતના વર્ષમા ભેળવી દેતા. આ એક મહાન સામ્યપ્રણાલી હતી,
જમાખધી બાધવા આવનાર અમલદારો બીનસંકોચે બધાને આ
પ્રણાલીને અધીન કરવા તૈયાર થયા હતા જ્યારે આદિપુરુષ આદ્યને
જાતે હજી ખેડયુ, જ્યારે આદિમાતા ધ્રુવે જાતે રેડીએા કાત્યો ત્યારે
શુ એ ગૃહમ્મ હતો? વળી જ્યારે મામડાનો સમાજ સ્વપાયો ત્યારે શુ
ધનવાનનો વર્ષ હતો? માટે સમાજમાથી તાલુકદારનો વર્ષ લુપ્ત
થવો જ જોઇએ. આવા વિચારથી તેએા જમીનદારોનુ નિકલન
કાઢવા તૈયાર થયા

વાચ્યપ્રાતોમા ધણા તાલુકદારો પોતાની બાપીકી મિલકત મુખ્યત્રી
સાધારણ લોકોની અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા અનેક તાલુકદારોની
મિલકત કાચદાની રૂથે (Sale Land) જાહેરમા હરગજ થઇ મધ
જમાખધીના કાર્યમા જોડાયલા અમલદારોના ફજાલેલા ફડે ધની અને
નિર્ધન-બધાને એક સપાટીપર લાવી મૂક્યા. આ રાજનીતિની શક્તિ
અનુદાઝ બાવથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, સહારક મૂર્તિની આશક સર્વેત્ર
આવિર્ભૂત થઇ હતી, પ્રતિકૂળતા મળતા પરિપુષ્ટ થઇ હતી, અને
છેવટે તેણે પ્રબળ પરાક્રમથી બધાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. આ
બયાનક ચક્રમાથી જે કોઇ બચી જતું તો ઉદ્ભવજ સમાન લેખાવુ.
તાલુકદારોને હમીસા મૂર્ખ, સત્તાવચરના અને દુસેચારી અથવા એ ત્રણે
મુલોની સમાપ્તિ રૂપ એક અદ્ભૂત જંગુ જેવા મણુવામા આવતા. આ
મૂર્ખપણુ, અસહકારપણુ દુગમાર પેલું વચેરે તેઓની સંપત્તિ જલ્દ
કરવાના કારણ તરીકે મણુવામા આવતા. આ બાબતમા એક દષ્ટાંત

આપવામાં આવે છે કે, જૈન પુરીનો રાજ્ય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક આબરુદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વચ જૂનો તેમજ આબરુદાર મણુતો. ગજબાકિત અને સત્કાર્યોની લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન ભજવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમાં લગભગ બસો નાના ગામડા હતા. એ સ્થાનનો જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર કાર્ય-નિપુણ અને સક્રિયવાળો હતો કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્ય-પ્રાંતોના કચામાં કચા ઓઢાઓ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મનજમાં ધુસી ગયા હતા એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો મળ્યો હતો માટે મહેસુલી ખાતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ જૈનપુરીના ગણને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો. એકમંત્રને જૈનપુરીના રાજને અસહ્ય તરીકે જાહેર કર્યો, રાજ હમેશા દુષ્ટ અમલદારોથી વિટળાયેલો રહે છે, મિશ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમાં મસમુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સળ તરીકે તેણે બંધી જમીનદારીનો અતુર્યાસ ગણને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કર્યો એવું ઠરાવ્યું. તેણે રાજને ૫૧ ગામ આપી, બીજા ગામોની જમાબંધી આધારનો ઠરાવ કર્યો એ સાથે જૈનપુરીના રાજને લઈ લીધેલા ગામ પેટ ઘોડા ઘણા પેસા આપવાનો પણ બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાબંધી ખાતાના અમલદાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી તેઓમાંના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. સૌતરજની જુદા જુદા રમી સોમદીઓની માફક તેઓ એકજ ક્ષેત્રને વિશે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યોત

(૧૮૯)

એડમન્સ્ટનનો દરાવ કમિશનર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના દરાવ સામે વાધો લીધો. રૅબર્ટ હેમિલ્ટનની જગરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના કરાવના કુન્ને કુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ “કેમ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી જીભના હાથમા આપી શકાય નહિ, રાજ્ય પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાનપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અસક્તિના સમયે તેના વારસને સપત્તિથી વચ્ચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કેમ હિંદી રાજ્ય કેમ્પની જમીન વેચી નાખે અથવા કેમ્પની સપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જુદી મળે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરની શેઠભત્તી નથી.” પરંતુ રૅબર્ટ વૅર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડના પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ એણે તો એડમન્સ્ટનના કરાવને બહાલ રાખ્યો. શેતરજની એક સોમ્મી હારી, તેની હરીફ સોમ્મી જમણા જોરથી કામ કરતા લાગી

પરંતુ આ રાજ નૈતિક નાટકનો અહીં અંત આવ્યો નહિ. રેવન્યુ બોર્ડ પર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી, તેની આગળ આ બાબત રમૂ થર્ડ. રૅબર્ટસન હિંદીઓનો ખરા નિત્ર હતો. તે આ દેશની ઉત્તિ મટિ સદા વત્પર રહેતા, તે હમેશા નિબંધપાત્રણે કામ કરતો તેણે આ નવી દુષિત રાજનીતિનું સમર્થન ન કર્યું. તેણે વેા કમિશનર રૅબર્ટ હેમિલ્ટનની દલીલો વાજબી માની. પરંતુ બોર્ડ વરુદ્ધ હોવાથી આ સમયમા સરકારનો કુદમ મત ચતા વાર લાગી.

૧. Despatch of Council of Directors, August 13, ૧૮૫૧.

ઐનપુરીના રાજના સબમા છેલ્લો કુકમ બહાર પડે, તે દરમિયાન ફોર્બર્ટસને જમા છોડી અને તેની જગાએ બ્લોર્જ કલાર્ક આવ્યો. કલાર્ક પણ ફોર્બર્ટસને જોયો ઉદાર હતો. પરંતુ તેનાથી લાખા કાળ સુધી અવર્નર પદ ભોજપી ચક્રાચુ નહિ. તેણે માદગી સબબ અવર્નરને આપ્યો તથા દીધો તેને બદલે જે અવર્નર આવ્યો તે નવી રાજનીતિનો પ્રવર્તક હતો.

ટોમ્સન કાર્યનિપુણ અને સરળ અનુકરણનો અમલદાર હતો. પરંતુ અહિંબાવ એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ હતો. તે પોતાના મત મુજબ આલવાને ટેવાયેલો હતો તેની કેળવણી નવી રાજનીતિ ને પોષતી હતી. જૂના રિવાજની પ્રાંતકૂળતાથી શુદ્ધ થતી હતી એકાગ્રતાથી ઉન્નત બનતી હતી અને ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં દૃઢ થતી જતી હતી પોતાના મતની ક્લિષ્ટતાને ટોમ્સન કદી પણ મચક આપતો નહિ તે નવા રાજનૈતિક સપ્રદાયને શુર હતો, તેથી નવા વિચારના અમલદારોની સામ્યનીતિ તેને બહુ ગમતી તે એ મપ્રદાય મુજબ બધાને એક સપાટીએ લાવી ચૂકવા તૈયાર થયો તેની ઉદારતા આ પ્રમાણે એકીરસનો મહિમા ફેલાવતી, કર્તવ્ય બુદ્ધિ પારકુ પોતાનું કરવામાં જોડાતી, અને ન્યાયપરાયણતા કાયમના હક્કોનું નિકલ્ન કાઢવામાં ખિલી નીકળતી વાચવ્યપ્રાતનો અવર્નર થતાજ તેણે ઐનપુરીના રાજની બાબત કાચમા લીધી તેણે જમાબંધી ખાતાના અમલદારને દરાવ મહાલ રાખ્યો. ઐનપુરીના રાજના કબજામાંથી પોણી જમીનદારી જતી રહી ઉદાર સમાજતાના ધોરણે એક સમૃદ્ધ તાલુકદારને સાધારણ લોકોની અવસ્થામાં લાવી ચૂક્યો. ૧

(૧૬૧)

વોલ્ફરસન નામનો એક અમલદાર ઇ. સ ૧૮૪૪ માં આગ્રાની રેવન્યુ બોર્ડનો મેમ્બર હતો તેણે તે વખતે જમાબંધી સબધીમાં એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું અમુક માણસોમાં વહેચવા ખાતર એ પુસ્તકની મણીમાંથી નકલો છપાવવામાં આવી વોલ્ફરસનના પુસ્તકમાં ઐનપુરી સિવાય એક બીજી તાલુકદારીનું વિવરણ મળી આવે છે પૈમણીની રાણીના હકો અંગ્રેજોએ જ્યારે એ પ્રદેશ હાથમાં લીધો ત્યારે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. વળી જ્યારે જમાબંધી થઇ ત્યારે પણ રાણીના હક બીનતકદારે માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ રાણીની વિરુદ્ધ કંઈ ફરિયાદ નહોતી હતા તેની મિલકતની તપાસણી શરૂ થઇ તપાસમાં સાબીત થયું કે ગણી પોતાની બધી મિલકતની પૂરેપૂરી માલીક છે ત્યાં બાદ છ વરસે ગણી જ્યારે મુલાવરવામાં આવી અને સપત્તિ સાચવવાને હાથક બની ત્યારે જમાબંધીને બહાને કાર્ટે આવે વોર્ડ તેની બધી મિલકત પોતાના કમળમાં લઇ લીધી ૧

જમાબંધીની માફક જમીનદારીના વેચાણ કંપાની પદ્ધતિએ પણ અનેક અનિષ્ટો કાઢી કર્યા હતા. કોઈ વરસે દુકાળ પડતો તો જેમ એક તરફથી ખોરાક વિના માણસોની દુર્દશા થતી તેમ બીજી બાજુએ વેચાણના કાયદા (Sale Law) મુજબ જમીનદારોનું સત્યાનાશ વળતું. તાલુકદારો એ સમયે મહેસુલ ભરી શકતા નહિ, તેથી તેઓની બધી મિલકત બહેંગા હરરાજ થતી. આ પ્રમાણે

Crown towards India, P. 227-228 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 161-162

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy, P. 230-231

પોતાની મંપત્તિ હરરાજ વચાથી ધણા તાલુકદારો દુર્દશામાં આવી પડતા. રૉનર્ટસને ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે લખ્યું છે કે, " મને ચક્ર છે કે તાલુકદારી બદાબસ્ત, બૂમિકોઠ અને બૂમિચિકમ સંબંધીના કાયદાથી હાલની ઉચ્ચ શ્રેણીના ચિન્હો લુપ્ત થઈ જશે. આ કાયદા પસાર કરી સરકારે દયા દર્શાવવાનો રસ્તો કટકિત કરી ચૂક્યો છે ૧ " કેવળ રૉનર્ટસને જ આ રીતે સરકારની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે એમ નથી, જે જે કદાર રાજનીતિવાળા અમલદારો થઈ ગયા છે. તે બધાં એ આ નીતિ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો છે. આર્ટિન અગિન્સ જમીનના વેચાણના કાયદા બાબત લખે છે કે, હિંદીઓ માટે આપણે મહેસુલના જે જે કાયદા કાડ્યા છે, તેમાં ધણા દોષ છે મહેસુલ ભરવાને અશક્ત હોય, એવા માણસો તરફ આપણે જે દેહારતા દર્શાવી છે એ એ કાયદાઓનો મુખ્ય દોષ છે. એ નિયમ મુજબ અચૂત લોકોની જમીન બહેરમાં હરરાજ થાય છે. અને, તેનો વચપર પરાનો ભોજારો બધ પડે છે x x x ઉત્તર હિંદના જમીનદારો એ પદ્ધતિને બહુજ તિરસ્કાર કરે છે x x x હું બ્યારે મહેસુલી અમલદાર હતો, ત્યારે મેં કદી પણ એ કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો નથી હિંદી જમીનદારોની મારફત મેં પણ એ કાયદા ત-૧ અણગમો બનાવ્યો હતો ૨" વિશાળ હિંદના અમલદારોએ આવી કઠોર રીતે એ કાયદા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે.

૧ Return on the Revenue Survey, India, 1853 P. 125 Vide Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 236.

૨ Gubbins The Mutinies in Oude P. 439

(૧૯૩)

આ સભાની કઠોરતાથી વાયવ્ય પ્રાંતના તાલુકદારો પાયમાલ ચર્ચામાં, જૂના જમીનદારો લૂંટાઇ ગયા અને સરકાર દગાખોરો આગળ નથી પડ્યા.^૧

દાર્ધદષ્ટિવાળા માણસો એક વાક્યે કબૂલ કરે છે કે ઉત્તર હિંદની આવી જમાબંધીને લીધે રાજનૈતિક વિષયમાં એક ભ્રમ કરી અનિશ્ચની સર-આત ચર્ચા કરી ઉદાર રાજનૈતિકીને ખિંટિશ સંબંધના પરમમિત્ર બનાવી શકત તેમને સંકુચિત અને અયોગ્ય રાજનૈતિકીએ પરમ યત્રુ બનાવ્યા જૂના, ઉદાર રાજનૈતિક ભતવાળાઓ આ અનુદાત્ત નીતિનો વિષયમ શબ્દો રચી બેઠાં થયા હતા તેઓ જાણી ગયા હતા કે આ સહારિયુ પદ્ધતિ હિંદમાં ઉચ્ચપાયેલના બીજ વાવે છે એ બીજમાંથી થોડાજ સમયમાં વૃક્ષ ઉત્પન્ન થવાનું છે. આ દાર્ધદષ્ટિવાળાઓમાં ડિરેક્ટર સભા-વાળા કુદર સાહેબ આ પદ્ધતિના માઠા શબ્દો સાં પહેલા સમજી ગયા હતા. તેણે જમાબંધીના સબધમાં લખ્યું છે કે, “ ખેડૂતો સાથે કૃષીન વર્ષના તાલુકદારોનો સબધ તોડી નાખવો એ તેઓને ઉભત કરવાનો ખરો ઇલાજ નથી. આપણે એક વર્ષને તેની અગાડની સ્થિતિએથી ઉતારી પાડ્યો છે પણ તે વર્ષની પૂર્વસ્થિતિ અને ચાલુ અનુભવને નષ્ટ કરી શક્યા નથી તેઓ અને તેઓના સત્તાનો અવ-રમ સમજી શકશે કે અમારું સૌભાગ્ય નષ્ટ થયું છે. તેઓ અત્યારે યુપયુગ બેસી રહ્યા છે, દારણ કે રાજની કચ્છાને વચ થયું એને હિંદાઓ પોતાનો ધર્મ માને છે. પરંતુ જો પશ્ચિમ સરહદ પર કોઈ યત્રુ આવી ચડે, અથવા દુર્ભાગ્યે કોઈ ઉચ્ચપાયેલ જાને તો આપણે નગરોનગર બેઠાં શક્ય કે તાલુકદારો આપણી વિરુદ્ધ ઉભા રહ્યા

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy &c P. 247.

(૧૯૪)

છે, અને તેઓની પ્રજા તેઓના વાવટા તથા સજ્જ વડા કબી છે. ૧” ત્યાર બાદ પચીસ વર્ષે એક અમલદારે દીર્ઘદષ્ટિવાળા રોઅર્ડસનના ચરણમા ખેસી રાજનીતિના પાડો શીખ્યા બાદ મ્હણ રીતે લખ્યું હતું, કે, “ (ઈ સ. ૧૮૫૭ નો) બળવો થયો તે પહેલા એક વર્ષ કચ્છા વધારે મુદત અમાઉ મે ખુલ્લી રીતે દિવાની અદાલતની સત્તાનો દુરુપયોગ, મિલકત વેચવાની દટોગ ગીત અને તેને લીધે સમાજમા થતું પરિવર્તન વગેરે બાબત ડપરી અમલદારોને જણાવી હતી મે એ પણ જણાવ્યું હતું કે જો કે આપણે જૂના વર્ગના નાથ થઈએ છીએ, છતાં એ વર્ગના લોકોની પૂર્વસ્મૃતિ અથવા પ્રજા સાથેના તેઓનો સબંધ નષ્ટ કરી ચક્રા નથી હું ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે બગવા વખતે આ સમૃદ્ધ અને બગવાન સમ્રાટ તથા તેઓના અનુચરો આપણા સત્રના ટોળાને પુષ્ટ કરી રહ્યા હતા મારી આ સાવચેતી તરફ ધ્યાન આપવામા આવ્યું નહોતું, મને વહેમી માનવામા આવ્યો હતો, કાગળ કે કપરી અમલદારો મે ફક્ત રાજ- નૈતિક વિભાગમા જ કામ કરેલું હોવાથી જમાબંધીની બાબતમા મને મત હિસ્સારવાને અધિકારી મણુતા નહોતા

બદાઉનમા હલકી ભતના બધા મહેવાશીઓ ટોળાનહ થયા હતા, અને આખા વિભાગમા અરાજકતા અને મળવો ફેલાયો હતો. જૂના જમીનદારોએ એ સમયે હરહાલ કચ્છારને મારી નાખી અગર હાકી કાઢી પેતાની જમીનદારી કબજે કરી હતી. જે સરકાર એક સમય કઠોરતા બતાવતી હતી, જે સરકારની કાર્યપદ્ધતિએ એક સમયે બધાને મિલકતથી વિખુટા પાડ્યા હતા, તે સરકારની સત્તા કરી

સ્થપાવા દેવા દેશના અસ્થિમજ્જ સ્વરૂપ મથાના આ લોકો કદી પણ સમત થવાના નથી. મને ખાતરી છે કે જો જૂના અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કરવાનો કંઈ પણ ઉપાય નહિ લેવાય અને જો જૂના રાજાઈશને સ્વપદે સ્થાપવામા નહિ આવે, તો આદળક સૈન્ય પણ આપણી સત્તા કાયમ રાખવાને સક્તિમાન થશે નહિ. મને બગાડ ખાતરી છે કે જો અસતોષના આ કારણો મોજૂદ નહોત તો જે ગામડિયાઓ સામાન્ય રીતે સિપાહીઓને ધિક્કારે છે, તે ગામડિયાઓ કદી પણ સિપાહીઓ સાથે આપણી વિરુદ્ધ લડવા બહાદુર પડત નહિ ટોટાની સાથે તેઓને કંઈ સખ્ધ નહોતો મેદાની સાથે માણસના હાડકાનું ચૂર્ણ છે કે નહિ, તે જાણત સાથે પણ તેઓને કંઈ સખ્ધ નહોતો, પોતાનો ધર્મ ડૂબવા બેઠો છે, એમ માની તેઓ વ્યાકુળભાવે બરાડા પાડતા નહોતા જે જમીનદારી તેઓને “ જનસે આજિજ ”-પ્રાણુથી પણ ખારી હતી તે જમીનદારી મધ, એ તેઓને બહુજ ખટકતુ હતું, એ કારણથી તેઓ ઉત્કેગર્ધ ગયા હતા.^૧ ”

કર્નેલ ફિલ્ડમેને જોન કેસ્વિનને એક સમયે લખ્યુ હતુ કે “ હિંદી તાલુકદારો તરફ સુમનતા ગતાવવા જતા રૉબર્ટ આર્ટિન ગર્ડને બપોરે બપોરે તક મળી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે તેઓનુ સન્માન નહિ કર્યુ છે આ પ્રમાણે બીજા વિષયોમા પણ ટોમ્સન તેનુ અનુકરણ કરતા અચકાએ નથી તેને પગલે ચાલનાર ધણા માણસો આ દષ્ટાત સુજળ વર્ત્યા છે હિંદના સમાજની વર્તમાન સ્થિતિમા જમીન ઉપર જ ઉચ ને મધ્યમ વર્ગનુ સમઠન થઇ શકે તેમ છે, ટોમ્સન

૧ William Edwards, Personal Adventures during the India Rebellion, PP, 12. 17

સાહેબે પોતાની પદ્ધતિ મુજબ વર્તવા જતા હૃદય અને મધ્યમ વર્ગની ઉન્નતિ ઝટકાતી છે. તેણે હિંદના બધા તાલુકદારોને ઉડાડ અને હસ્તકર્તા માની હમેશા નિષ્ણ છે. ૧ ”

હિંદના તાલુકદારો આ પ્રમાણે ઉડાડ અને હસ્તકર્તા ગણાઈ તિરસ્કાર પામ્યા. દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજનીતિય પુરુષોની કઠોર સમાલોચના પણ નકામી ગણી આધી ચૂકવામા આવી. જ્યારે આ રીતે સામ્યપ્રણાલીનું કાર્ય હિંદમા આગળ વધતું હતું, ત્યારે એક બીજા મપ્રદાયનો હક લુપ્તવાની તૈયારી થઈ રાજ્ય ખાલસા કરવાના પનાવની પેઠે સરકારના આ કાર્યે પણ અમુક વર્ગમા ઉડા અસંતોષ ફેલાવ્યો. જેએએ સત્કાર્યોથી રાજ્યની ઉન્નતિ દરી હતી, અથવા કોઈ પણ ઉપાયે ગમજોના કૃપાપાત્ર થયા હતા, તેઓને ધનામ તરીકે અથવા નિષ્કંઠ જમીન આપવામા આવતી આ સ્થિતિ હિંદમા બ્રિટિશ રાજ્યની સરકારમા તેમજ તે પહેલા પણ ચાલતો આવ્યો હતો. ધનામી જમીનવાળા આ હક કાયમને માટે ભોગવતા હતા. ધનામી જમીનનો ઇતિહાસ નાના પ્રકારના બનાવોથી પરિપૂર્ણ છે. તેનું બરાબર પદ્ધતિ મુજબ વર્ણન દરીએ તો એક મોટું પુસ્તક મળાય. એ જમીનોમાની કોઈ કોઈ અમુક નિયમોથી સુક્ત હતી, કોઈ કોઈ અધિકારી હોવે ત્યા સુધીના ભોગવટાની હતી, કોઈ કોઈ વસ-પરપરાના ભોગવટામા ગણાતી હતી કોઈ જમીનની ઉત્પત્તિ જૂના સમયની તો કોઈની આધુનિક સમયની, કોઈ ન્યાય મુજબ અને કાયદેસર રીતે કમળમા આવી હતી, તો કોઈ છેતરપિંડી અને ચતુરમ્મના બળથી હસ્તગત થઈ હતી એ બધી ધનામી જમીનોના

ખરા હકદાર નહીં કરી તેને નિયમમુજબ વર્તવાગે ગોઠવવાનું કામ
 અવશ્ય વાજબી ગણાવું જોઈએ એ જોઈએ જ્યારે બંગાળા, બિહાર
 અને ઓરિસ્સાની દિવાની સીકરી, તે અગાઉ પૂર્વ બંગાળમાં
 એવી ઇનામી જમીનો લોકોના નાખાયા હતા વાસ્તવ્ય પ્રાતમા પદ
 એવી જમીનોનો તોટો નહોતો. ઇનામી જમીનવાળાઓ એ જમી-
 નના હકો વંચપર પરાધી ભોગવતા હતા. એ મધી જમીનોથી જમી-
 નથીનું કામ કાર્યકુચળ અમલદારોના હાથમાં આવ્યું અમલદારોએ
 ઇનામી જમીનવાળાઓને પોતપોતાના સ્તારેજો લઈ હક સંપત્તિ
 કરી જવાનું જણાવ્યું. પરંતુ ઇનામદારો પ્રથો વખત ક્યા વચ
 પરપરા જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા હતા, ભોગવટો બાબત
 તેઓને સહેજ પથુ સહા નહોતી. વચપર પગના ભોગવટોવાળી
 જમીનના ઇનામેજો વરસાદ, હુલ્લ વગેરે હુલ્લોથી નષ્ટ થઈ ગયા
 હતા જે સપત્તિ તેઓ વર્ષોના વર્ષો ક્યા ભોગવતા હતા, તે સપ-
 ત્તિના હક માળીત કરી જવાનો હુકમ નીકળતા તેઓને બહુ જ શક
 પેદા થયો જરૂરી ખતપત્રો નષ્ટ થયા હતા, તેથી ખરા માલીકો
 બહુ જ મુશ્કાળ થું કરવું તેની ગમ ન પડી, ભય અને સંદેહ
 સર્વત્ર એક સગ્ગો ત્રાસ મચાવવા લાગ્યા અમલદારો પોતાની
 નિપુણતાના મુશ્કેલી દરોજ સેંદરો જમીનદારીના ફેસલા આપવા
 લાગ્યા. કોઈને બોલવાનો અવસર મળ્યો નહિ, કોઈ પથુ ખાનવું
 અધિકારી થયું નહિ. સંહારક કાયદાએ જવાનો સંહાર કર્યો. જેઓ
 હેતરપિડીથી જમીનના માલીક થઈ પડ્યા હતા, તેઓને જેમ
 ખરો ન્યાય મળ્યો, તેમ જેઓ ખરા માલીક હતા તેઓને પૂરેપૂરો
 અન્યાય મળ્યો.

(૧૬૮)

કાર્યકુશળ અમલદારોએ ઉપાડેલો દડ પહેલા બંધાણની પ્રબળ
પડ્યો તેઓએ મુગામુગા આધાત સહન કર્યો ધીમે ધીમે સમયને
અનુકૂળ થઇ વાત વિસારે પાડી પરંતુ એક બીજે સપ્રદાય બંધાણી
લોકો કરતા સાહસિક હતો તેઓને લાગણી હતી તેઓમા એક
સમ હતો, જ્ઞેજસ્વિતા હતી વળી એ વર્ગજ વિશેષે કરીને હિંદ-
સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે ચેલ્યો હતો. વાયવ્ય પ્રાંતની આ મુદ્દ કુશળ
જાતિના પર આ પદ્ધતિ પોતાની શક્તિ અજમાવી ચકશે કે નહિ, એ
વાત વિચારવા લાગી વર્તમાન સ્થિતિ આ બાબતની ચર્ચા ચાલવા
લાગી. ધણીએ એવો મત આપ્યો કે વાયવ્ય પ્રાંતમા આ પદ્ધતિ
અજમાવવા જતા જરૂર હિંદનું રક્ષણ મારા સેન્યવડે જ કરવું પડશે
એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપનાર એક અમલદારે તો ખુદ જાણી
દીધું કે આ પદ્ધતિ મુજબ વાયવ્ય પ્રાંતમા કામ થઇ ચકશે નહિ
પરંતુ એ બધા મતો બાબુએ રજા. એ પદ્ધતિ અકટ્યા સિવાય
મર્વન કામ કરવા લાગી. નવી રાજનૈતિક શક્તિથી નેની શક્તિ અધિક
વધી. એ કામદો ધીમે ધીમે પોતાનું કામ આગળ વધાવવા લાગ્યો
જેમ જેમ અડચણ આવતી ગઇ તેમ તેમ એ કામદારનું જોર વધવા
લાગ્યું. છેવટે એ કામદારની કામે બધી પૂનાગી જમીન જપ્ત થવા
લાગી. કામ એની ચુકાલભાથી છટકી ચક્યું નહિ, કામ પશુ એની
મતિ રાહી ચક્યું નહિ. લોકોએ ભાગલ જમાનામા જે ભાગ્યું હતું
મરાઠાઓના જમાનામા સાચવી રાખ્યું હતું અને કંપનના રાજ્યોમા
તો એ બધું ચિરકાલ ટકવાનું છે એમ માની તેઓ નિશ્ચિતપણે એક
હતા, તે મધુ આ કટોરનીતિને લીધે જપ્ત થયું. લોકોના શાન્તિના
અપના હડી ગયા.

(૧૯૯)

વાચ્ય પ્રાતોની નિષ્કર જમીન (ઇનામી જમીન) ની વર્ષણી કરવાનો બાર જમાબંધીવાળા અમલદારને સોંપ્યો હતો. તેઓએ ખાતું હોત તો બંધી નિષ્કર જમીન બાબત સપૂર્ણ તપાસ કરી તેઓ તેના ખરા માલીકના કમળમાં રાખી શકત, અથવા જેઓએ અન્યાયી રીતે જમીનનો કમળે લીધો હોય તે પર અગ્રુક કર નાખી શકત પરંતુ બંધી નિષ્કર જમીન ખરા ધણીને પણ સોંપી એ તેમને ન રૂઝુ. જમાબંધી ખાતાના અમલદારોમાના એવા વિચારના (ખરા ધણીને જમીન સોંપવાના) બહુજ યોગ્ય નીકળ્યા બોર્ડ અને ટ્રસ્ટીન સાહેબના સિધ્ધોમાના અનેક આ કાર્યમાં મુશ્કેલી હતા. બંધાને સરખી સપાટીએ લાવી ચૂક્યા એજ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો તેઓ નિષ્કર જમીનોને આડખીલીરૂપ માનવા લાગ્યા, રેવન્યુ બોર્ડ તેઓના અભિપ્રાયને પુષ્ટી આપવા લાગી પણ હદાગિતવાળા રોબર્ટસન સાહેબ આ પદ્ધતિ સામે દુનિયાપૂર્વક ઉભા રહ્યા તેમના પ્રયત્નથી છેવટે મોઢ મોઢ રચે અમલદારોના પાસા અવળા પડ્યા ખરા, પણ ધણે ખરે રચે તો ઇનામી જમીનદારોએ પોતાના હક સદાને માટે મુશ્કેલી રોબર્ટસન સાહેબે આ જમાબંધીના કાર્યમાં જોડાયલા અમલદારો સમક્ષમાં લખ્યું છે કે, " જે જે નિષ્કર જમીન રજીસ્ટર કરવામાં નથી આવી તે બંધી જમીન જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ખાલસા કરી છે. x x x ફરકાનાદરજામાં સંધિના નિયમો અને સરકારના હુકમોના અનુસાર એવું હોય તે બોર્ડ ટ્રસ્ટી જેવા માણસો આ બાબતમાં જે કોઈ કાર્ય કરે છે, તે તરફ પણ સપૂર્ણ અનાદર બતાવવામાં આવશે " આ મથેઅબારે

૧ Minute of Mr Robertson, Lieutenant Gover-

રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં જેરી રજા પ્રમટાન્યા હતા, તે વાત દરેક ડાહ્યા માણસ સ્વીકારે છે આ નીતિને લીધે બંગાળના સાધારણ સ્થિતિના માણસો પણ ગુજરાન માટે તરફડવા લાગ્યા વાઇજના નામના એક અંગ્રેજે ટ્રાન્સુ છે કે, “ અદ્વિત્રામ જીલ્લાના બધા રહેવાશીઓ આ નિયમથી પોતાના કામથી હક ગુમાવી બેઠા છે. ત્યાં એક પ્રકારનો આતરવિપ્લવ જામ્યો છે. ” ૧૧ જે કે અમલદારો રાજ્યના બહાની આજ્ઞાથી આ કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ ગવર્નરના બહાની ઇચ્છા અનુભવ અને આજ્ઞાઓની પરિસ્થિતિના વિચાર સાથે જોડાયેલી નહોતી. થોડો અનુભવ હોવાથી તેઓ અમરૂપી મહાસાગરમાં પૂરેપૂરું ડૂબ્યા હતા.

પરંતુ મહેસુલી ખાતાના બધા અમલદારો બીનઅનુભવી નહોતા જમીન ખાલતા કમ્પાની હત કંઈ બધાને લાગુ પડી નહોતી તેઓમાના કોઇ કોઇ દ્વાર અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હતા પિવેકમુદિ સ્ત્રોતને ગળ અને પ્રજા-જનેના બલા માટે કામ કરવા દોગ્તી હતી આગ્રાના મે-સેલ સાહેબ આ ટાણા વર્જના અમરૂપી હતા તેમણે એક સમયે આગ્રાની મહેસુલે ખાતાની વિચારનામાં દર્શાવ્યું હતું કે, “ જે સાધારણ પ્રજાને સતોષ પમાડી, દંડવિધિદ્વાગ વત્તમ

nor of the North West Provinces, quoted in Despatch of the Court of Directors, August 13, 1851 Comp Kaye, Sepey War. Vol. I. p. 173 and Ludlow, Thoughts &c., 250-251

૧ Second Report on Colonization and Settlement (India) 1858, PP. 44, 90.

પદ્ધતિ મુજબ રાજ્ય સલાવવાની જરૂર હોય, જે સરકારની કાર્ય પદ્ધતિ દ્વારા આ પ્રદેશના મરીબાઇ અને અચાનચી દુર્દશામાં આવી પડેલા સમાજની યથાસક્તિ રક્ષા કરવાની જરૂર હોય, જે વસ-પરપસની કુલીનતાનું મૌર્ય, જૂતકાળના સાહસો અને દેશીઓનું રાષ્ટ્રીય ચાગ્રિ, માનવ હૃદયમાં ક્રમ અને મહાન ભાવો રૂપી પૂર્વ-સ્મૃતિના મનોહર દર્પણને વિષે પ્રતિ શ્લિષ્ટ કરવાની જરૂર હોય, તો આપ્રમાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે જુધાવારના રાજકુટુંબને ચાલુ રાખી જે કિદાસ્તા અને મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, તે કરના બીજી કોઈ સરકારી સરકારને કરવાનું હોય, એમ હું માની ચકતો નથી. અને જે લાગણી આપ્રાવિભાગની ઉન્નતિ સાથે મુંચવણી છે તે લાગણી આ વિભાગના રહેવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હું આ વિવસ્થા જાહેર કર્યા સિવાય રહી ચકતો નથી.” દીર્ઘદષ્ટિવાળા રોબર્ટસને જુધાવારના મરહુમ રાજના દત્તક પુત્રને પિતાની જગીર આપ્યાથી લાગણીવાળા અમલદારે આ પ્રમાણે આનંદ પ્રમટ કર્યો હતો, અને સરજ, પ્રોતિ-પ્રકુલ્લ હૃદયે આવા ઉદાર વાક્યો લખી અનુપમ દીર્ઘદષ્ટિપણ દર્શાવ્યું હતું.

અંગાળા અને વામવ્ય પ્રાતોમા આ પ્રમાણે ઉચ્ચપાલક મચી રહી હતી, અંગાળા અને વામવ્ય ઇ. સ ૧૮૫૨ પ્રાતોમા આ રીતે મહેસૂલની વ્યવસ્થા ડબળી મણ હતી, તે વખતે સુબકર્ના ઇનાય કમિશને વળી એક બીજી ઉચ્ચપાલકના પગરસુ માડયા હતા. ઇ. સ ૧૮૧૭ મા પેશાની પડતી ચેતા કંપનિના હાથમાં એ બાજુએ પુષ્કળ જમીન આવી પડી હતી. પેશાના રાજ્યમાં કેટલીક નિષ્કર જમીનો

ધર્નામી જમીનના નામથી જોળખાતી હતી એ જમીન લોકોના હાથમાં જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી રીતે આવી હતી બ્રિટિશ મગકારે પૈઆઇ હાથમાં લીધા બાદ એ જમીન નિષ્કર (ધર્નામી) જમીનનો જ દોળસ્ત કરવાનો વિચાર કર્યો ઇ. સ ૧૮૧૯ માં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ ત્યાના કમિશનર હતા તેણે સૌ પહેલાં આ જમાખ-વીનો પ્રથમ ઉપાડ્યો જે સરકારે તગ્તજ તપાસ ચક્ર કરી દીધી હોત, દરેક ચક્રપટ્ટી ધર્નામી જમીન ખાલસા કરી હોત, જૂની મરકારે આપેલા હકો છિનવી લીધા હોત અને વચગપરાનો ભોગ વટો રદ કર્યો હોત તો એ કાર્ય જુલમની પગાકાઠા ગણાત પરંતુ મરકાર એટલી બધી ઉતાવળ કરી માણસોને વિહવળ કરી નાખવા ઉત્સુક નહોતી બધાને સરખો ન્યાય મળે, એવી તેની આતરિક ઈચ્છા હતી પરંતુ એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જતા સરકારના અમલ દારોએ મુ'આઇ ઇલામમાં એવી કઠોર રીતિ અખત્યાર કરી કે તેથી માધારજી પ્રજાનો અસંતોષ ધટવાને બદલે ઉઘટો વધ્યો.

ધણા વર્ષો વીત્યા, ધણા કાયદા બધાયા, પણ મુ'અઇ ઇલામની મહેસુલ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત નજ થઇ. છેવટે ઇ. સ ૧૮૫૨માં એક કાયદો રચાયો, એ કાયદા અનુજ્ઞ ધણે ભાગે લસકરી ખાતાના અગ્રેજ અમલદારોને એ વિશાળ પ્રદેશની જમીનનો જ દોળસ્ત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. તેઓ કાયદાના તરવો જાણતા નહોતા, દિવાની કામેના માહિતગાર નહોતા. જે પ્રદેશની જમીનનો જ દોળસ્ત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, તે પ્રદેશની જમીનનો ધણેખરો ભાગ આજ ઝઘર કુટુંબના માણસોના તાબામાં હતો, તેઓ કુલશીલમાં ઉચ્ચ ગણાતા હતા, તેઓના યડવાઓને તગ્તારખર બારે વિશ્વાસ હતો,

અને તરવારના બળવડે જ તેઓએ પોતાના હાકે ટકાવી રાખ્યા હતા. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા અસંખ્ય ભગીરદારો હતા. તેઓએ પોતાની જમીનના દસ્તાવેજો યત્નપૂર્વક સાચવ્યા નહોતા. તેઓની એવી ધારણા હતી કે અમે વંશપરંપરાથી આ જમીનનો ભોગવટો ભોગવના આવ્યા છીએ, એજ અમારો મોટામાં મોટો દસ્તાવેજ છે. મોઘના હાથમાં દંવરોએ પોતાની જમીનના ભોગવટાનો દસ્તાવેજ આવી ચડતો, તોપણ તેઓ તે દસ્તાવેજ બળથી રાખવાની કાળજી રાખતા નહોતા. જે મહાસત્રમાં પોતાની પડતી ચંદ્ર, જે મહાસત્રમાંને લીધે ગૌરામ દેવો મહારાષ્ટ્રના માદીપતિ થયા, તે સત્રમાંની વાત સિવાય તેઓએ કંઈ જાણ્યું નહોતું. પ્રમાણે બધા વર્ષો વીત્યા, બધી પેઢીઓ ચંદ્ર મઠ, જે પેઢીઓ જમીન હરકતે ભોગવટો ભોગવવા લાગી. મોઘએ તેના તરફ આગળી હાથ કરી નહિ પરંતુ ઊંચે ધનામી કમિશનર સ્થપાયું. એની કાર્તિ, એનો પ્રતાપ, એની કાર્યશક્તિ આખા દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાયા. મોઘપણ એનો પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ. પ્રબળ વેગથી એનું કાર્ય ચર ચલુ. પ્રબળ તેજથી તે આરે તરફ ગતિ વિસ્તારવા લાગ્યું અને પ્રબળ પરાક્રમે તેના વિજયમ્મ ફોજો બધાને ચમકાવી મૂકવા લાગ્યા. કમિશનર સાહેબની પધરાનણી એક મામડેથી બીજે મામડે થવા લાગી. કમિશનર સાહેબ મામડે મામડે જમીન દસ્તાવેજો માગવા લાગ્યા. એકાએક, અણચિન્તવ્યો કમિશનર સાહેબનો કુદમ જાહેર થવાથી બધા વિચારમાં પડ્યા જેઓની પાસે દસ્તાવેજો નહોતા, તેઓમાંના મોઠાં આ ભયંકર હલ્લામાંથી બચ્યા નહિ-દસ્તાવેજ સિવાય કેમ પોતાની બાપદાદાની જમીન બચાવવા સમર્થ થવા નહિ. દરરોજ

જમીન જમ થવા લાગી, કમિશનરના હુકમથી ખરા માલીકના હાથ-
માંથી સટકવા લાગી. " જેઓ અનુકૂળ નસીબને લીધે આ ભયાનક
ઉશ્વસપાત્રતાથી બચ્યા, તેઓ પણ કમિશનર સાહેબના વિકાળ
પત્નિથી બચતા પાપમાલ ચર્ધ મથા હોવાથી કામ કરવાને અસક્ત
હતા. તેઓ બિંદા માગતા ગરમાતા હતા ગરિબાઈથી પિડાતા આમ
વર્ગમાં તેઓની સ્થિતિ ત્રિશકુ જેવી થઈ પડી હતી તેઓના અંત-
કરણમાં દાવાનળ સળગતો હતો. તેઓનો હોભ દિગુણ બની ગયો
હતો. " આ કમિશનરોના અમલદારો લોકોના ધરમાં અનધિકાર
પ્રવેશ કરતા અચકાતા નહોતા બળપૂર્વક દસ્તાવેજો શોધતા સંકેત
પામતા નહોતા કેમ પણ વિચાર કરી સિવાય તેઓ લોકોના અત-
પુરમાં પેસી જતા અને અસબ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવતા. ૨
કમિશનરોએ નાની મોટી પાત્રીસ હબર જમીનદારીઓના દસ્તાવેજો
હાજર કરવાના હુકમ કાઢ્યા હતા તેઓના અમલ દરમિયાન પહેલા

૧ Memorial of G. B. Seton-Karr. Comp
Kaye, Sepoy War, Vol. I., P. 177.

૨ નીચે એક અરજીનો જે ભાગ આપવામાં આવ્યો છે, તે
પરથી આ ભાગત વધારે સ્ફુટ થશે. પુના અને બીજા સહેરોના
ધનામદાર અને બીજા મહેવાસીઓએ મુબદ્દની એક સભામાં આ
અરજી ગંજૂ કરી હતી.—

“ અમને ખાત્રી છે કે ધનામી કમિશનરોના માથુસો તેઓને
ફપરીઓએ આપેલી સત્તા મુજબ બીજાઓના ધરમાં જોર બુલ્લમથી
અનધિકાર પ્રવેશ કરી ધરના તાળા તોડે, બંધી ચીજોનો નાશ કરે
અને જરૂરી દસ્તાવેજો જમ કરે એવો સરકારનો હેતુ કદી પણ ન

પાત્ર વરસમા એ બધી જમીનદારીઓમાની ફે જમીનદારીઓ જમ
વર્ષ ચુકી હતી.^૧

૪ સ ૧૮૫૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે મદ્રાસ ઇલાકામા
ઇનામી કમીશનનું કાર્ક ચક ચલુ. આ કમીશનની કાર્કપદ્ધતિથી
મુબઈ ઇલાકાના બધા લોકો બહુજ અસંતુષ્ટ થયા હતા. એક આબર-
દાર અંગ્રેજે આ સબધમા લખ્યું છે કે, “ કક્ષિયુ મહારાષ્ટ્રમા
ઇનામી કમીશને લોકોમા બહુજ અસાન્તિ ફેલાવી છે. લોકોના મન
એટલા બધા ઉરેરાઇ ગયા છે કે સરકાર વિરુદ્ધ કઇ પણ ચળવળ
ચક થાય તો તેઓ તે ચળવળને અનુમોદન આપે છે. ”^૨ કક્ષિયુ
લહરમા મુસાફરી કરનાર એક મુસાફરે લડયો નામના ઇલાકાના એક
ફોસિયાર વકીલને આ અસંતોષ બાબત શરિયાહ કરી હતી કે મુબાઇની

હોય x x x ઇનામી કમીશનના લોકોએ જે બૂલમ, અન્યાય અને
અસબ્યતા વાપરી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતા અમે સરમાઇએ છીએ.
તેઓએ બરખણીની ચેરલાબરીમા ધરમા પ્રવેશ કર્યો છે. તાળા
તેડયા છે અને ફ્તાવેબે લાઇ પ્રસ્થાન કર્યું છે ”—Ludlow,
Thoughts on the Policy &c. P. 280, note.

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 177

૨ Third Report on Colonization and settle-
ment (India) P. 93 Comp, Ludlow, Thoughts on
the Policy &c. P. 273.

૩ Thoughts on the Policy &c. P. 273.

માફક મદ્રાસ ઇલાકામાં પણ આ કમિશનના માફા ફોર્મ જણાયા નોંદન સાહેબે આના પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યા છે, તેમાંથી એકાદ ઉદાહરણ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. દેશી સિપાહીઓનાં બે સુબેદારોએ વેલોરના સિપાહીઓના બંડની ખાતમી સરકારને વેળાસગ મહોત્સાહી હતી, એ માટે તેઓને ઇનામ તરીકે ત્રિચિનાપલ્લી અને મદુરા વિભાગમાં ઇનામી જમીન મળી હતી. ઇનામી કમિશનની કુનેહદા આ વખતે તે સુબેદારોમાંના એક સુબેદારના વંશજોને એ જમીનનો કાયમી ભોગવટો મળ્યો, ત્યારે બીજા સુબેદારની વિધવાને તે જીવે ત્યાં સુધી જમીન તેના કબજામાં રહે એવો ફેસલો આપ્યો. એ વિધવાના મરણ બાદ જમીન સરકારના કબજામાં મહા વિશ્વાસુ સુબેદારની સત્તાતન પિતાના ઇનામનું ફળ ન મળ્યું પોતાના પિતાની વફાદારી અત્યારે તેઓને મહાપાપ સમાન જાણવા લાગી. ૧

મહેસુલી ખાતુ બ્યારે હિંદમાં સર્વત્ર સર્વ જમીનદારોના હુકમમાં આવી રીતે બગાનક મલિકતા ફેલાવી રહ્યું હતું, ત્યારે દિવાનીખાતુ પણ એ સર્વસહારક મહાસ મામલુ પૂરેપૂર્ક મદદમાં બની કાર્યક્ષેત્રને વિષે અગ્રેસર થઈ રહ્યું હતું. દિવાની અદાલતોએ બૂના જમીનદારોને વચપર પરાના ભોગવટામાંથી ખાતલ કર્યા હતા જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ચલાવેલી પદ્ધતિ દિવાની ન્યાયાધીશોની મદદથી અગ્રેય બની મઠ હતી. દરવર્સે દિવાની અદાલતોએ આપેલા ફેસલા મુજબ જમીનદારીઓ વેચાવા લાગી, દરવર્સે જમીનદારો પોતાના કાયમી

(૨૦૭)

ભોગવટાથી બ્રહ્મ થઈ બિખારી બનવા લાગ્યા આ પ્રમાણે અદાલતોની ન્યાયપ્રાણલિકાએ પણ મહેસુલી ખાનાની પદ્ધતિ સ્વીકારી જમીન સંબંધીની ઉચ્ચપાલિકાની આગેવાની લીધી, હિંદના જમીનદારોના હક્કમાં આગના ભડકા પેદા કર્યા અને બ્રિટિશ અમલને તીવ્ર દળાહળથી કલહિત કરી ચૂક્યો. અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિને લીધે સગકાર તથા ભોક્કોનો વિરાગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો બધા બ્રિટિશ નીતિને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા બ્રિટિશ અમલને લીધે પોતાની પડતી થઈ એમ સમજવા લાગ્યા અને અવિશ્વસ્યતા થવાની કોણ પણ - ચલણાચલમા પોતપોતાની જમીનદારીનો ઉદ્ધાર કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા

લોર્ડ ડેલેહાઈઝી આ નીતિનો પ્રવર્તક નહોતો, તેના ફળરૂપ ભેજભાઈ આ કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો નહોતો તેણે તો આ પદ્ધતિને માત્ર ટેકા આપ્યો હતો. તેણે અગાઉથી કમળમાં આવેલા પ્રદેશોમાં આ કાર્યપદ્ધતિ મુજબ કામ કરવાનું દરા ચુ હતું, અને પોતે ખાલસા કરેલા પ્રદેશોમાં એ પદ્ધતિનો કાર્યપ્રદેશ નિસ્તાર્યો હતો પંજાબના રાજ્યની લગભગ જે રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં સોંપવામાં આવી હતી. તેઓ આ કાર્યપદ્ધતિથી અતિશય કટાણી મચા હતા સર હર્બર્ટ એડવર્ડ્સ તો આ બધા કર નીતિવા લુભલાઈથી જૂના સર-દારો અને જમીનદારોને ઝાઝાનમમાં જતા જોઈ પંજાબ છોડી ચાલ્યા ગયો હતો. હોનિ લોર્ડેન્સને પણ નિરાશિત, નિઃસહાય જમીનદારોના પક્ષનું સમર્થન કરવા જતા મીન્ની મુડીએ હાર સહન કરવી પડી હતી, અને છેવટે આખા પંજાબમાં એ સામ્યનીતિનો વિજયમ્વજ

ફગતો જોઇ, બધા સગદારોને જોઆખર અને પાયમાલ થયેલા જોઇ
પંચજનમાંથી વિદ્યમગીરી લેવી પડી હતી.^૧

અયોધ્યામાં આ પદ્ધતિએ બારે ઉચ્ચલાયક મચાવી હતી.
એક તરફથી અધિકારીઓ જમ હતી ત્રુકત થવા લાગ્યા, તેમ
બીજી તરફથી દેશીલોકો કાર્ય કર્ત્રિમાંથી ફર થવા લાગ્યા. આપરથી
બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી ગવર્નમેંતના વખતમાં થતી જમીનની
જમિના ફળ જુદા જણાઇ આવવા લાગ્યા. આપણા રાજાઓ
કોઇપણ નિષ્કર જમીન જમ કરતા, તે જમીનદાર તદ્દન ગરીબ
સ્થિતિમાં આવી પડતો નહિ કારણ કે રાજ્યની બધી જમીન નોકરીઓ
નેને માટે ખુલ્લી રહેતી હિંદી રાજાઓના અમલ દરમિયાન હદના
સત્તાનો જ મહેસુલી અને લગ્ગરી ખાતાની મોટી મોટી જગાઓ
મેળવતા. પરંતુ બ્રિટિશ અમલમાં એમ બનતું નહોતું બ્રિટિશ
મગદારે બધી મોટી જગાઓ અંગ્રેજો માટે ઇન્જરે ગમી હતી.
આથી જોઓની જમીન જમ થતી પણ તેઓને ગવર્નમેંતની નોકરી
મેળવવાની આશા નહોતી તેઓ કોઇ પણ ઉપાયે ધન પ્રાપ્ત કરી
શકે તેમ નહોતું. એથી મરિયાદો લીધે તેઓના હૃદયમાં બપ કર
દાવાનળ પ્રગટતો તેઓ બ્રિટિશ સરકારના કોઇ પણ કાર્યમાં જોડાઇ
શકતા નહિ, તેમ બ્રિટિશ સરકારથી છુટા પણ થઇ શકતા નહિ. એથી
જૂતકાળની ચાંદગીરી એમની નસેનસમાં હો વિષ ફેલાવતી.

^૧ Rakes, Notes of the Revolt of the North
-West Provinces of India Comp. Kaye, Sepoy
War, I. P. 179, note

(૧૦૯)

ઠોર મહેસુલી પદ્ધતિએ આ રીતે સંખ્યાબંધ કુલીનાને બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ દરરોજી ચૂક્યા. તેઓને બ્રિટિશ સરકાર તન્ન શ્રદ્ધા નહોતી આ દુભાયલા કુલીનામા કેવળ જમીનદારોના જ સમાવેશ થતો નહોતો. હિંદુધર્માવલંબી પુરોહિતો અને લડવૈઆઓની મોટી સંખ્યા આ ટોળામા ભળી હતી સરકારે જે બાહ્યભૂમિ ધર્માદા જમીન લઇ લીધી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મનો લોપ થયેલા જણાવી સાધારણ પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દરેકરવામા બાધી ગણતા નહિ. આ પ્રમાણે કુલીન અને અકુલીન વર્ગ ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સરકાર તરફ વિગ્રહ અને લાગણીસ્થિત્ય મનવા લાગ્યો. તેઓના અત કસબમા આગ ધુધવાવા લાગી, એ આગ ક્યારે સળગી હકે, તેનો કંઈ નિગ્રહ નહોતો.

ઇલામ કમિશન પત્રી ન્યાય ખાતામા પણ મગરે એકાદ એ.

રથને બારે ખરલત કરી એમાનુ એક હંદાદરણુ

હં સ ૧૮૫૧ અમે જરા વિસ્તારથી આપીએ છીએ જ્યોતિ

પ્રસાદ નામના એક ધનવાન અને હોશિયાર

કુટુંબકરે અશ્વમનિરાતન અને ગાલિયરની લડાઇ વખતે સૈનિકોને મોદીખાનું પૂર પાડવાનું માથે લીધું હતું ત્યાં પૂરી થયા બાદ જ્યોતિ પ્રસાદના એક લાખ રૂપીઆ સરકાર પાસે લેણા નીકળ્યા સરકારે એ રૂપીઆ ન આપ્યા પંજાબમા લડાઇ ભગી તે વખતે જ્યોતિ પ્રસાદને લરકરને મોદીખાનું પૂર પાડવાને માટે બોલવવામા આવ્યો જ્યોતિ પ્રસાદે પહેલા તો આ બાબતની ના પાડી, પગલું નરકારે ને અમાકના લેણા રૂપીઆ તથા એમદ ખિતાબ આપવાનું વચન આપ્યું એટલે તેણે મોદીખાનાનું કામ સ્વીકાર્યું પંજાબને

વિગ્રહ ખતમ થયો જ્યોતિ પ્રસાદને રૂપીઆ કે ખિતાબ બેમાથી
 ૬૪ ન મળ્યું હલકું તેના હિસાબ કઠોગના પૂર્વક તપાસવામા
 આવ્યો અને અમુક બાબતમા તેને ખીક બતાવવામા આવી એ
 દરમિયાન મોદીખાના ખાતાના એક અમલદારે જ્યોતિ પ્રસાદ વિરુદ્ધ
 પૈસા હડાવવા, છેતરપિંડી કરી વગેરે કેટલાક બચકર અપરાધો
 મૂક્યા સરકાર એ શરિયાહ સાબળી જ્યોતિ પ્રસાદની વિરુદ્ધ પડી
 તેણે તેનું સત્તાનાશ વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે હુકમે નામના
 એક લશ્કરી પુરુષને એ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ આપવામા
 આવ્યો હુકમેએ લક્ષપૂર્વક જ્યોતિ પ્રસાદનો હિસાબ તપાસ્યો, અને
 લશ્કરી કાઉન્સિલ આગળ જ્યોતિ પ્રસાદને નિર્દોષ ઠરાવવાનો રીપોર્ટ
 રજુ કર્યો એ કાઉન્સિલ ત્રણ મેમ્બરો હતા એમાના બે જણે તો
 હુકમેના રિપોર્ટને સ્વીકાર્યો, પણ ત્રીજાએ આ બાબત ગવર્નર
 જનરલની કાઉન્સિલ નમક્ષ ગમ્મૂ કરવાનો ફરાર કર્યો લગભગ સો
 વર્ષ અગાઉ મહાગજ નાદકુમારને માટે જે ઘડમથલ થયું હતી,
 અત્યારે તેનીજ બાબતનું નાટક બજવાવા લાગ્યું જેણે ખરા કટોકટીના
 વખતમા સરકારને મદદ કરી હતી, છુટે હાથે નાણું વાપરી મરકારના
 લશ્કરને ખોનાઈ મૂરી પાડી હતી, તે અત્યાર ગુનહંગાર ગણ્યોતો
 હતો કટોકટીના વખતે મદદ કરી એ મહાપાપ હતું એ પાપના
 પ્રાયશ્ચિત માટે દેણુદાર લેણુદારને ન્યાયની અદાલતમા ધસડયો, આમામા
 જ્યોતિ પ્રસાદ પર મુદ્દમો ચલાવવામા આવ્યો લોંગ નામનો એક
 અંગ્રેજ બેરિસ્ટર જ્યોતિ પ્રસાદનો મુકદ્દમો લડવા નીમાયો આ
 તન્દ જ્યોતિ પ્રમાદ શકનો માર્યો કલકત્તા નાઠો, પરંતુ કલકત્તામા
 પણ તેના વિરુદ્ધ વોગ્ન્ટ નીકળ્યું જ્યોતિ પ્રમાદ પકડાયો તેને આમા

સાવચામ આપ્યો માગ દિવસ સુધી મુકદ્દમો ચાલ્યો બાર દિવસ સુધી
 દેણદાર સરકારે નીચેલી જૂરી અને ન્યાયાધીશ સમક્ષ લેણદાર
 જ્યોતિ નસાદે પોતાના બેરિસ્ટર હોંગની મદદથી પોતાનો પક્ષ ગજુ
 ક્યો છેવટે ન્યાયનો ઘાટો જ્યોતિ પ્રમાદ તરફ નમ્યો, ક્ષિટિસ
 નીતિ અને ક્ષિટિસ ન્યાય આગળ હિંદની ક્ષિટિસ સરકારને મળ્યું
 નમાનવું પડ્યું, જ્યોતિ પ્રસાદ નિર્દોષ ક્યો, અને સ્વદેશીઓના કૃત્સાહ-
 સ્વચક આનંદ ખાનિ વચ્ચે નિબ્યધીથી શોખનો શોખનો અદાલત
 મુક હોડી ગયા લગભગ એકાદ સેકામા િંદની ગજનૈતિક અવસ્થા
 અતેકાશે ફરી હતી. એક વખત એવો હતો કે ત્યારે નંદુમારને બવ
 નર જનરલ મામે ફગિયાદ માણવાથી ફાસીને લાકડે લટકવું પડ્યું
 હતું, ત્યારે આવખતે જ્યોતિ પ્રસાદ સગકાર પામે પોતાના કમળા ગ્રીષ્મા
 માગવા જતા નિર્દોષ ક્યો હતો પરંતુ હિંદ સરકાર માટે તે એ
 બને બાનનો એક સગળી તગમ બરેલી છે ૧

મદેસુન સખધી દયલપાચલ સાથે સમાજની આતમિક વ્યવસ્થા
 પશુ ફગવા લાગી લાક્ષણ્ય ધર્મની કૃપાતિના સખચમા હિંદુઓ
 થોગીની માફક પોતાનો પદ્ધતિ મુજબ ક્રિયા કલાપ ફગવામા અને
 પોતાની પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવામા મવગૂચ હતા, ઓગણી
 સગી સદીમા ક્ષિટિસ સગકારના અમન દગિઆન એમા ગપાતર
 થના લાલ્યુ જે સન્દારો હિંદુઓના હાડેહાડમા પેસી ગયા હતા, તે
 સસ્માન કંપનિના મુવદમા દીલા પડનાની શરૂઆત થઈ અંગ્રેજી
 કેળવણી, અંગ્રેજી અભ્યાસ અને અંગ્રેજી રીનરિવાજોને લીધે એક

નવીન સંપ્રદાય પેદા થયો, અને તેણે જૂના સમાજને ચમકાવી દીધો. જે હિંદુ સ્ત્રીઓ બીજાનું મુખ જોઈ શકતી નહિ, જેઓ ઘરના આગમ્યના જ દુનિઆનો છોડી માનતી, તેઓની દીકરીઓ અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી નિશાળોમાં અંગ્રેજી મદતિ મુજબ ડેજવણી લેવા લાગી. જે હિંદુઓ એક સમયે તાલપત્રપર લખેલા પુસ્તકો વાંચી અભ્યાસ કરતા, તેઓના સતાનો અત્યારે સુદર અંગ્રેજી પુસ્તકો લાઘ્યા લઈ, અંગ્રેજી ભાષામાં મેધ મર્જનાના જેવા અવાજે ભાષાશુ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમાજના એક ચરપર બીજો ચર ગ્રેહવાતો જતો હતો, ઝોગણીસમી સદીના ખ્રિષ્ટિય સભ્યના પ્રસાદથી સમાજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કે અવનતિ તરફ પ્રમાણ કરી રહ્યો હતો. ડેજવાયથે વર્ષ સમાજનો જ્ઞાન ન અટકાવતા તેને મથાસજિ વહેવડાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ આ પરિવર્તનથી આમ વર્ગના હૃદય ખ્રિષ્ટિય સરકાર વિરુદ્ધ ઉત્કેરણા નહોતા, સાધારણ પ્રજા આવા પરિવર્તનથી મોઝ હૃદયપાથકની શકા કરતી નહોતી હિંદુત્વનું અપમાન થતું હતું, હિંદુ રિવાજો પદ્ધતિન થતા હતા, છતાં ધર્મધ હિંદુઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ મંબીર પણે કરી જતા હતા મામાજિક રિવાજોના પરિવર્તન સિવાય એક બીજી બાબતનું પરિવર્તન આમ વર્ગના અત-કરણને સહેજ ધક્કો મારી રહ્યું હતું બધા ભોંકો જાતિ વિચાર પર લીક્ષ્ય દષ્ટિ રાખતા હતા, બધા પોતાની જાતિ બચાવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠા હતા કેમકે પશુ એ સનાતન ગિવાજથી ચળ્યા નહોતા, પ્રાણુ જતા પશુ આ સનાતન ધર્મનું વિસર્જન કરવા તૈયાર નહોતા બન જતા કેરી દુર્દશા વેડતી પડે છે, સામાજિક સર્વધ ચળ્ય થય

રહેલું પડે છે, ઇશ્વર, ધર્મ, માતાપિતા, કુટુંબીઓથી છૂટા થવું પડે છે, મગજ પગી અનત પદ પ્રાપ્તિને બદલે બપોર અધકારમય નરક ભોમવડું પડે છે એ વાતથી બાળક, વૃદ્ધ કે વનિનામાનું કોઈ અભિપ્રય નહોતું એ વિચાર તેઓના અતઃકચ્છમા કુડા કોતરાઈ રહ્યા હતા જાતિ વિચાર તરફ અગ્નિજ્વેની પશુ ખાસ નમ્ર હતી, તેઓ પ્રજાની જાતિ કુ રક્ષણ કરવા તરફ ક્રાંતીચીનતા બતાવતા નહિ, પરંતુ આવી તીવ્ર દૃષ્ટિ, આવો ગાઢ પ્રયત્ન છતાં કોઈ કોઈ વખતે એ નદ એવું કાંઈ થઈ જતું કે જેથી માધ્યમ પ્રજા ચમકી જતી તેઓના અતઃકચ્છમા ભગ્નીના મોજા ઉછળતા

કેદીઓનું પોપણ સીધીરીને સગદાર તમ્બી થતું હતું તેઓનું શુભગન નગેરે બધા કાપે સગદાર વિનાયની જૂના નિયમ શુભગ કેદીઓને ખોગદી માટે મગદાર તમ્બી અમુક ડીપી મા મળતા તેઓ એ રૂપીઆમાથી પોતપોતાની મજૂ શુભગ ખોગદી મેળવતા અને પોતાને હાથે રાંતી જમતા પગલું એ વિષય જોઈતી વ્યવસ્થાને અનુદાન નીવડતો નહોતો કેદીઓ ખોગદી મેળવી, મળ્યા માટે ઘણો વખત શુભાવતા, નેથી તેઓને માટે નક્કી કરવામા આવેલું કાચું થઈ જકનું નહિ આ માટે તેમને જુના જુદા રોગામા વડેથી નાખવામા આવ્યા, ની કરેના સમયે એ જુદા જુદા ટો પાને જમાન હતા માટે ખામ ગોળા રોકામા આવા જેઓને માટે રસોડા કંવાની હોય, તેઓ કરતા ગોળા હવડી ન તનો હોય તો તેઓ વટલાય એ મધા સપજી શકે તેમ છે જેના રમાયા નીમરથી હોયી નાતના કેદીઓ મહુ ફરકેગન મયા બધા ક્ષિત્રિ કંપનિની ઉદાગતા માટે શક બતાવવા લાગ્યા તેઓ એમ ધાગ્યા લાગ્યા કે

સરકાર હવે પ્રજાને શ્રીમ્નિ ધર્મમાં વરલાવવા માગે છે આ મગકાર કેદખાના સિવાય બીજા શહેરોની પ્રજાના હૃદયમાં પણ ફાટી ગયો હતો પ્રજા આ આકસ્મિક પરિવર્તન જોઇ વિભવથી દિગ્મૂલ બની જવા લાગી આજણુ ગ્સોયા જેલમાં મધવાનું કામ કરતા હતા, પણ આજે આજણો તો કાસે કેર્ન હવાઈ જાનના ગ્સોઈઆ આવી ઉઘી જાનના કેદીઓને ઉપવાસ કરાવે, એવા મદેદથી પ્રજા મહુ મુઝાઇ હતી ફિરગી મગકાર આપણને વરલાવવાનો ધધો લઈ બેઠો છે એ વિચારથી પ્રજા બહુ ગભરાઈ ગઇ

આ નાધો કેવળ હિંદુઓને જ હતો હિંદુ મિત્રાચ રીજ કોઇ જાતિને જેલમાંના ગ્સોડા સમય બહુ વાપો નહોતો મુસલમાનોએ આ બાંમતમાં લાગણી મનારી નહોતી પરંતુ એક બીજી બાંમતને લીધે તઓમાં ડરકોણી ફેલાઇ ગઈ હતી તેઓની ફાગસી બધા ન્યાયની અદાલતોમાંથી ગાના થઇ ચૂકી હતી તેઓના માનાતા મોલનીઓ અગ્રેજ ન્યાયાધીશો સમલ હલકા પાતા હતા, તેઓની કલકત્તામાંની મહેસા સરકાર પામેલી ધાર્મિક બેગત મેગરી ચકની, જે આચાર, જે રીતિ, જે બાપા એક મદી કરતા પણ વધારે વાંમત પ્રમગ પ્રતાપ સાથે હિંદુઓ મર્વત્ર અધિપતિપણુ મોગવના આગ્યા હતા તે અત્યાગે પ્રતિદૂગ તેજના પ્રભાવથી માત્ર પડના લાગ્યા, અને કેઇ અબાવનીય દેવી યજ્ઞિતે થોગે સર્વ સહાનક કાળને કોળિયો બનવા લાગ્યા અગ્રેજ બાપા, અગ્રેજ કળવગી અને અગ્રેજ આચાર-વ્યવહારે મુમનમાન મોનરીઓને મદેક વગ મનારી મૂંયા તેવામાં વળી નિષ્કર જમીન જમ થવાથી તેઓના ગુસ્સો મો મણો વધી મયો ત્યાગ્યાદ કેદખાનામાં ન્યાયા નીમાયા જોઇ તેઓનો શક

મજબૂત થયો આ પ્રમાણે મુસલમાનો પણ ગુસ્સે થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરાઈ ગયા. ૧

લોડ ડેલ્હાઈઝી આગ્રા પહેલા આ નિયમ થયો હતો એ નિયમ એકાએક વ્યવહારમાં મૂકતા કદાચ બડખેડા થાય એવું અમલદારોએ પ્રથમથી જ ધારી લીધું હતું, તેથી તેઓએ બહુજ સાવ એટી રાખીને નિયમ અમલમાં મૂક્યો હતો? પરંતુ રખત તીવરા લાગ્યો, દર વર્ગે જુદી જુદી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવા લાગી આ ફેરફારોથી અમાઉની સહા મદ પડવા લાગી, સાવચેતી જોઈ થવા લાગી, તેથી અનેક રથોએ કેદીઓ આ પ્રણાલી વિરુદ્ધ ખુશ્કે વિરોધ દર્શાવતા અચળાયા નહિ તેઓ સાદસ અને દડ પનિયાપર

૧ વિશ્વાસુ બાતમીઓપરથી જણાય છે કે, હિંદુઓ અમાઉ મુસલમાનો સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરાયા હતા બંગાળના પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ડેપુટીઅર સાહેબે એક વખત લખ્યું હતું કે, ‘ મને તપાસ કરતા જણાયું છે કે, મુસલમાનો જમીન જમ કરવાથી, નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી અપાવાથી, અને અંગ્રેજ કેળવણીને મદદ કરવાથી બહુ ઉરકેરાઈ ગયા છે ત્યાગમાદ જેલમાં આયા નીમવાની પદ્ધતિ શરૂ થવાથી તેઓનો સરકાર તરફનો ગુસ્સો મહુજ વધી ગયો છે ’ Kaye, Sepoy War Vol I P 167, note

૨ વાચન્ય પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે ઇ સ ૧૮૪૧ ના જુલાઈ માસમાં મજકુર વિષયમાં એક વિજ્ઞાપન પ્રગટ કર્યું હતું કે, “ જો આ પદ્ધતિ વાસ્તવિકરીતે પ્રગ્નતા રિવાજોને હાનિકર્તા હોય, અગર થોડા સમય માટે પણ કેદીઓની બરિખમની આશાનું કનમૂલ કરતી હોય તો સરકાર એ વ્યવસ્થા કેવળે ” Kaye, Sepoy War Vol I. P. 198, note

આધાર રાખી આ નવી પદ્ધતિ સામે ઉઠ્યા શાહવાદ, સારસ્વ, બિહાર અને પટણા રવાણા ખા. કરે એવા બચકર બનાવોના સ્થળો બન્યા. પણ દીર્ઘદષ્ટિને લીધે, પ્રિન્સ રિકાનોનું પૂર્વનીય સ્થાન પૂણ્યભૂમિ કાશી આ બચકર બનાવથી મુક્ત નહોતું.

એવા નીમાવાથી કેદીઓ અને આશુમાશુના ગ્દેવશીઓમાં જોમ અસતોષ અને ઉરકંઠણી ફેનાઈ હતી, તેજ રીતે કેદીઓના જલપાત્રમાં ફેગ્ગાર થયેલી એ અનતોષ વધી પાંચે હતો લોટો હિંદુમુલમાનના જરૂરી કાર્ય બજાવવાને એક મુખ્ય સાધન છે પણ અમુક સ્થળોએ એ લોટો ક્ષમ પ્રકૃતિવાળા માણસોના હાથમાં હથિયારનું મામ પણ મળે છે^૧ એ માટે કાઠ કોઠ સ્થળના કેદીઓને લોટાને મક્ક માટીનું પાત્ર આપવામાં આવતું. સાનું માટે સોપાની નિમજીવ થવાથી જે ઉચ્ચપાથન થઈ હતી, તેનીજ કિંચન પાથન લોટાને મદને માટીના પાત્ર આપવાથી થઈ ગઈ મળીના વાસજ એ કેદીના મગજમાં જીવોજ રિચર પેદા થઈ, નેઓએ જાયુ કે સંગ્રહ મધ્યન માટીના વાસજ આપી વટનારના મામે કે, દર્મના નાત મગ માટેજ આ બધા પ્રયત્ન થાય છે આવા રિચારોને લીધે મદીઓ યાન નહીં ના ના પ્રજા પણ આ આગમિક પરિવર્તનથી મનુષ્ય થઈ નહિ આગામાં કેદીઓ એવા તો ઉરકેગલ ગયા કે માનગુના નક્ષત્રોને અમનદારોના લોક વી નેમના ન હ

૧ કે સાહેમે આ મામલનું એક પ્રાન આપ્યું કે તેજે બચકર છે કે છ ન ૧૮૩૮ ના એપ્રિલ માસમાં અલીપુર નેના એ કેદીઓ તમાના મેજિસ્ટ્રેટ રિચર્મન સાહેબને રિતના થોટાના આરાતથી મારી નાખ્યા હતા Kaye, Sepoy War, Vol I, P. 198-99 hotd.

ગાળીઓ ચલાવતી પડી, યુજરપુરમાં પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણી વધી પડી ત્યાંના મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે એ ઉશ્કેરણીને કદીઓને મદદ કરનારા, કદીઓ તરફ દયા બતાવનારા રહેવાશીઓના એક બચકર અને આકસ્મિક કાગરશાન તરીકે ઓળખાતી, સફેરના તથા આમળાના બધા ભોકો તથા ખેડુનો આ ઉશ્કેરણીમાં બાત્યા હતા તેઓએ ખુદા સજ્જદોમાં જાણી દીધું હતું કે જ્યાં સુધી કદીઓને લોટા નહિ આપવાના આવે, ત્યાં સુધી અમે અમારે ધેર જઇશું નહિ. લશ્કર આવી પહોંચે તે દરમ્યાન કદીઓ છૂટા થઇ તેજુરી છૂટે અને શહેરના લુટ-કાટ ચલાવે એવી બીકથી અમલદારો એટલા બધા મજબૂત ગયા હતા કે તેઓ એ કદીઓને લોટા પાડા સોંપ્યા હતા, અને એ રીતે પ્રજાને શાન પાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

કેમ્પપણ જાનો આગમિય ફેરાર લોકોના મન ઉશ્કેરી મૂકે છે, એવી પ્રત્યક્ષ ખબરો આ કે ખાનાઓની અનુપાશનપત્રથી મળે છે કદીઓ હુમેલા સતોપી ગૂંઠના હોવા છતાં ધર્મ અને જાતિ જવાની બીચાં તેઓ દમ્ભતા બની જાય છે, અને એ મબીગ વીક તેઓ । અનક ધુમા આગ પ્રગટાવી તેઓને હેરાન કરી મૂકે છે પણ કદીઓ પ્રિટિશ સરકારને કડા દિન્યાના કુવારી શકવાને સમર્થ નહોતા, કુદિના નકનાપથી લાવરગ બસી નાખવાની શક્તિ એ બાકોમાં નગેતી તેઓ કેવળ ક્ષણિ-સરેલથ, ઉશ્કેરનાઇ, ક્ષણિક અવેગ મનાવી ચૂમ્બા હતા જેથી બચવામાં ફેરાર કેવે એ એ-જાનગી પરીના હતી મુકાર એ પરીક્ષા પત્તર મરી ચગી હતી પણ કદીઓ કમ્ના વધુ જોગવર એક લડાયક વર્ગ હતો તે વીનામ મમાજનો આગેવાન મળતો તે એ માનસિક અને નેજરની વર્ગને પ્રિટિશ સરકારની ગાજન નિ અને વિભાજિતી મે લરી તથા પગિનાના ટોળા ઉશ્કેરી લા હતા. તે વર્ગ બચકર આગ સમગ્રવાની શક્તિ ધરાવતો હતો.

(૨૧૮)-

અધ્યાય ૫ એ

વિષય નિર્દેશ - બ્રિટિશ કે પનિનુ સિપાહી સૈન્ય-તેની ઉત્પત્તિ અને ઉન્નતિ અસતોષના કારણે-હિંદી અમલદારોની અવનતિ-બેલોરમાં સૈનિકોનું બંદ-હિંદને યુરોપિયા હમ્ફર-સિંધ અને ખનબ ખાલસા-રાજ્ય વહિનું ફળ-બેલ્ડ ડેલ્હાકી અને સ્વર્ગ ચાલસ નેપિયર-ડેલ્હાકી સ્વદેશ ગયા-તેના નામ અને કીર્તિ-તેના ઉત્તરગતિકાગીની નિમજ્જન-

જમીનદારો અને સમાજની આત્મિક અવગત્યા જેમ એક તરફથી આઝાદી અવગત્યા ઝેડી દહાડે દહાડે ૬ સ ૧૭૫૬-૧૮૫૬ અવનતિને માર્ગે ધમકાવા લાગ્યા તેમ બીજી બાજુએથી એક નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થયું, કમળ થયું, રાજ્ય અમલના અગરૂપ બની બેઠો રાજ્યની મજિત કાયમ ગણવા માટે એ વર્ગની મુદ્દિ થઈ હતી અને ભવિષ્યનું અનિષ્ટ નિવારવા માટે એ દહાડે દહાડે પુષ્ટ અને વર્ધિત થતો જતો હતો વળી સર્વત્ર શાંતિ મળતવા ખાતર એ વર્ગ જુદે જુદે ન્યૂજો, જુદા જુદા ટોળામાં વહેવાઈ રહ્યા હતા બ્રિટિશ ગજપુરમાં લાગતા હતા કે હિંદ નગરથી જુનાયુ છે, અને ભવિષ્યમાં એ નગરથી જ નાચરી રાખવાનું છે માટે જ્યાં સુધી તગ્નાર લાયકા છે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ અનિષ્ટની શકા નથી તગ્નારનું આનું મહા પ્રયાગ્ન હોવાથી તેઓએ ન મ્યા મધ મૈનિયે રાખ્યા હતા બ્રિટાનિયાનું પ્રાપ્ત

(૨૧૬)

સાત્રાજ્ય લગભગ તથા લાખ હથિયારમધ મૈનિકાથી સુરક્ષિત થયું હતું

પરંતુ એ તથા લાખ મૈનિકામાના ધણા થોડા ઇંગ્લાંડથી ક્ષાત્રનામા આવ્યા હતા ઇંગ્લાંડની વસ્તી અથવા હિંદની પેશા કૌશલ બ્રિટિશ મૈનિકદ્વારા હિંદમા બહોલ્ય જળવવાને માટે મમ થાય તેમ નથી તે નાટે ધણુ ખરૂં લરકું આ દેશમા જ ઉજી કરવામા આવ્યું હતું અને તેને અગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ કેળવી તેમાર ગમવામા આવ્યું હતું, જે થોડા હિંદીઓના લરકું રોમર્ટ કક્ષા-ધવિતે જ્યાં આપ-થો હતો તે લરકર રુમમ જતા પ્રચડ બની ગયું હતું એ દેશી નરકર સાહસ અને વીરતામા મુરોપિઅન લરકર સમાન હોઈ અદરના અને મકામના સમુના હલ્લામાથી કપતિના મુલકનુ રક્ષણ કરતું હતું વીગતથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદ પોતાના રાજાને માટે આ પ્રમાણે પોતાના બળકોને લરકગી વેગમા સગ્ગર કરી પોતાનું માગવ બતાવી ગ્લો હતો

સિપાહીઓ વીગતા અને રણમૈગમની માથે વિશ્વાસ અને નફાદાર તરીકે પકાતા હતા બધા માણસા પ્રવુદન ચિતે તેઓના વખાણુ કરતા પ્રમ્મ પોતાના જાતિ ભા ઓના વખાણુ સામળી બહુ કુલાતી કોઈ માણમે એક વખત હિંદના મરન-મન-સને લખ્યું હતું કે, ' તેઓ (સિપાહીઓ) પોતાની હયાતી સુધી આપણા પ્રતિ વફાદાર છે, એમા ઓ શક નથી તેમણે અને તેમના પૂર્વજોએ આપણા માટે એક વિશાળ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે, તેઓ બધક મમયમા-જે સમયે આપણુ રાજ્ય જરા બેડું હતું, તે સમયે આપણી બાળુએ ડભા રહ્યા હતા, તેઓએ આપણા હુકમથી પોતાના જુના

માથેકો ચિરુદ્ધ, પોતાના રહેશ ચિરુદ્ધ, અને પોતાના કુટુંબીઓ ચિરુદ્ધ
ચુદ્ધ કર્યું છે ૧૧

શ્રિદેશ સેના સાથે હિંદી સેનાનો મુકામનો થયું શકે નેમ
નથી જુદા જુદા કારણોથી જુદી જુદી આપનોમા બને એના એક
બીજાથી બહુ જુદી પડી જતી એક જણુ મિટ્ટી માનિકની મુદામી
કરના નીમાથે હતો, બીજે પોતાના રહેણી ગામ આ રહેણનું
કાર્ય પાર પાડના નીમાથે હતો, એક જણુ ધણી ખરી વેળા પોતાની
સ્વમનિ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનિનો દ્રાહી મનતો, ત્યારે બીજે ધણી
ખરી વળા જુદા દેવની, ધર્મની, અને જુદા વર્ણની પ્રભા ચિરુદ્ધ
સંજ્ઞ થતો; એ જણુની વરદારી માનિક તમ્બરી મળતા
પગાર વડે જપન્ન થઈ હતી અને માનેકના સદાયગણુથી પુષ્ટ થતી
હતી, બીજાની વરાદારી પોતાની પુષ્ટિ સથે પુષ્ટ થતી અને પોતાની
જનનિ સાથે ઉગતા થતી પગલુ આપી જુદાનું જુદા, દેવી લસકર
શ્રિદેશ જાના તર વરદાર હતું પેના અને સારા આચરણના
બદનામા જે રહેણી મળતી, ને રહેણીને, માનિકના રહેણી સેનાની
કર્તવ્ય પરામર્શને પણુ પડતી સતી

અનિવચ્ય મરનન કરી પડતી હતી જતા નિરાર્થઓ કરી
પણુ કર્તવ્યનિમુખ થતા નહિ. અમારું કર્તવ્ય નિરાધ તે મર્ત પ્રનારનું
કુ મ મરન કરના અને કર્તવ્ય અભરના કોઇ પણ જાતના અવ્યય
તેઓ ને કર્તવ્યના માર્ગમાથી પાગલદાસી સમ્પત્તી નહિ જુદા ધર્મના
જુદી જાનિતા અને જુદા ગી નિજાજોગના અમરજાના દાશ નીચે
રહી તેઓ સર્વ પ્રકુરિતો અમારુ માથે કર્તવ્ય મળના તથાર

1 Way is the Vaid Army directed An
Address to the Right Honourable the Commander-
General of India, by an old Indian, P L

થતા. તેઓ વિદેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ ગમતા કંઈપણ સંકેત
 રાખ્યા સિવાય તેમની સાથે મિત્રાચારી બાંધતા. અને જરા પણ
 હિંદુગીરી થયા સિવાય તેઓનો હુકમ બળવવા તૈયાર થતા. તેઓ
 વિપત્તિના સમયમાં બચ કર બૂખમરો વેઠવા છતાં, પોતાનો થોડો
 ધણો ખોરાક પણ યુરોપી સૈનિકોને આપી તેઓની બૂખ મટાડવા
 નૈયાર થતા જે સ્થળે યુરોપી સૈન્ય આગળ વધવાનું કરતું તે સ્થળે
 તેઓ આગળ વધી પોતાની ટુકડીઓ નો વ વટો સ્થાપતા અને લડાઈ-
 ને વખતે સખત મહેનતે મેળવેલા પગારમાથી ફાળો ઉભો કરી
 શિથિલ રાખ્યોને મદદ કરતા ઇતિહાસના પાનેપાના તેઓનો વિશ્વાસ
 અને વફાદારીથી ઝગડતા અક્ષરે ઝગડી ગયા છે તેઓની મોટાઇ,
 એકસપી, ઈર્ષ્યામુર્દા અને સ્વાર્થત્યાગ અનતકાળ સુધી તેઓને
 ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત કરી રાખશે હિંમતવાનું સિખર વૃદ્ધી પડે
 તોપણ તેઓનો ઔચ સ્થબ જમીનદોસ્ત થશે નહિ હિંદી મહાસા
 ગર પણ તેઓની કાર્તિના ચિહ્નને ઘેાઘ ચકશે નહિ. દક્ષિણ હિંદમાં
 જ્યારે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પોતપોતાના હરીફને તોડી પાડવા
 લડતા લાગ્યા, ત્યારે કંપનીના સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ થઈ તે
 વખતે સિપાહી સૈન્ય વ્યવસ્થિત થયું હિંદ સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ
 સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિકાસનું ક્ષેત્ર છે એ સૈન્ય
 સૌ પહેલા બહુ થોડું હતું છતાં તેણે દરિદ્ર કંપનીના હલેલાથી
 કંપનીના અધિકાર આલુ રાખ્યા હતા ધીમે ધીમે રથુકૌશલ્ય અને
 ઝંઝિતમાં તે ઊભા થવા લાગ્યું, અને લડાઈના મેદાનપર યુરોપિઅન
 તીર પુરુષોની સમાન ધરાઈમાં દર્શાવવા લાગ્યું ગોરા સેનાપતિના
 હાથ નીચે મેળવાનાથી રત્નપુત્રો તથા મુસલમાનોનું માન વધ્યું અને

(૨૨૨)

વિજય મળવાથી તેઓનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. તેઓએ મદુગાના હલ્લામાં કેવું પ્રાર્થન કરાવ્યું હતું અર્કાટના બચાવમાં કેવું સાહસ દર્શાવ્યું હતું કંડોરમાં ફેલી કુશળતામાં સતોત્રકૃષ્ણ સૈન્ય સાથે સગીનોની લડાઇ કરી હતી તે વાત દિગ્દાસદારો બહુજી આનંદ પૂર્વક વર્ણવે છે બંધી જનની સત્તા, જવાબદારી, સન્માન અને ધન્યતા તે વખતે કેવળ અંગ્રેજ મેનાપતિઓને મળતું કેળવાયદા સુખવસ્થિત અને હોશિયાર હિંદી સૈનિકો પણ ને બધામાં બાગાદાર હતા તે વખતે ગોરા અમલદારો હિંદી સૈન્યની જવાબદારી હિંદી અમલદારોને સોપતા અચકાતા નહોતા તેની મેનાપતિઓએ પૂનાના બોગ સહકારીઓની મારફત ઘોડેચાર થી, પાનપોતાની ટુકડીને ધણી વેળા લડાઇના—મેદાનપર દોરી હતી પ્રાર્થન અને કુશળતામાં કાળા બોગ વચ્ચે કંઈ જુદાઈ જણાઇ નહોતી પાછડીવાળા સૈનિક ટુકડી, ટોપીવાળા સૈનિક ટુકડીની મારફત સાદન અને ગુણોત્કૃષ્ટિ માટે ધણી વેળા સન્માન પામી હતી

જે સમયે કાળી કાટડીના બાવના સમાચાર મદ્રાસ આગ્રી પહોંચ્યા, અને એક દહ શરીરવાળો તન્નુ પુરુષ અવિધિના પાસા સવળા પાડવા ખાતર મદ્રાસથી કલકત્તા જના નીકળ્યો, ત્યારે જંગા કિનારપર અંગ્રેજોના તામાનું કોઇપણ ફેશી સૈન્ય ન હોતું પરંતુ મદ્રાસમાં ફેશી લશ્કરની ૧૦ ટુકડીઓ રહેતી હતી એ દરેક ટુકડીમાં એક હાનર લડવૈયાઓ હતા કલકત્તા એ મેનિક પુરોને સારે લાઇ વહાણપર ચડ્યો, અને દરિયો ઓળંગી કલકત્તા આવી પહોંચ્યો કલકત્તા જતાં એ સમયથી કલકત્તા બંગાળમાં સૈનિક ટુકડી ઉભી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. તેની દબા અને ગુણોત્કૃષ્ટિને લીધે

અંગાળાની સૈનિક દુકડી ધીમે ધીમે મળજૂત બનતી લાગી. એ સૈનિકોએ પ્લાસીના મેદાન પર પોતાના નદ્રાસી મૈનિકો સાથે રહી લડાઈ કરી હતી ત્યાર બાદ આઠ વર્ષે આ એક દુકડીને બદલે નવ દુકડીઓ દબી થઈ મદ્રાસની માથક અંગાળાની દુકડીઓમાં પશુ હજાર હજાર સૈનિકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેઓને સુસિદ્ધિ અને સુવ્યવસ્થિત યુરોપીઅન લશ્કરનો અનુભવ હતો તેઓએ મોર્ચ બંગાળના આ દેશી લશ્કરને સર્વોત્તમ લશ્કર તરીકે જાહેર કર્યું છે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને રિવાજ મુજબ દોરવતુ આ સૈન્ય અંગ્રેજી લશ્કરનું હરિફ થઈ પડ્યું હતું અંગ્રેજોએ આ સૈનિકો તરફ કદપશુ ઉદ્દામીનતા બનાવી નહોતી જે રિવાજ તેઓના ધર્મવિરુદ્ધ હોય એ રિવાજ ખળાવવા તેઓએ દહી પ્રમત્ત કર્યો નહોતો સિપાહીઓ પોતપોતાની અવરધાથી સતુષ્ટ રહેતા, અને સતુષ્ટ હાવાથી જ ગણસેન પર શ્રિટિશ સરકારનો પક્ષ સ્વીકારતા તેઓ પોતપોતાના ગિવાજ મુજબ જુદા જુદા રહેતા, જુદા જુદા રસોઈ કરતા અને જુદા જુદા જમતા, તેઓ કઠી આધના, કાનમાં આભૂષણ પહેરતા તિલક કરતા એ બધા વ્યવહારમાં કાંઈ અડચણ નાખતું નહિ એ બધા ચિદ્નો તથા ગોરાઓની સાથે બળી જતાનો કાંઈ કંપેશ કરતું નહિ ગોરાઓ પોતાના ધર્મમાં વટલાવશો એવો સદેહ તેઓને દહી પડ્યો નહોતો, આથી તેઓ સતુષ્ટ રહેતા, મેનાવનિના હુકમમાં રહેતા અને સરકાર તરફ હમેગા વશદારી મનાવતા

સિપાહીઓ દહીપશુ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓ જેનું પુણ્ય ખાતા તેના તન્દ્ર દહીપશુ અકૃતચ થતા નહિ વશદારી, વિધાસ

(૧૨૪)

અને કૃતગતાથી તેઓ સદા વિશુદ્ધિત રહેતા પરંતુ જો તેમને જાણારું
કે અમારા પાળક અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમે જેના તરફ અટક
મહાની નજરે જોઈએ છીએ, જેની આત્માથી માયા કપાવા તૈયાર
થયા છીએ, તેઓ અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમારા મતને માન
આપતા નથી તો તેઓ બહુ દીલગીર થતા એ દિલગીરી તેઓના
હૃદયને પ્રતિફલિતે જાળ્યા કરતી હતી

અમાણાનું સિપાહી સૈન્ય સ્થપાવાને સાત વર્ષ થઈ ગયા આ
વખતે તેઓમા અસતોષન ચિન્હો જણાવા
હ. સ. ૧૭૬૪ ઢાગ્યા પરંતુ એ અસતોષની ઉત્પત્તિ સિપાહી
સૈન્યમા થઈ નહોતી યુરોપિઅન સૈનિકોમાથી
આ અસતોષ સિપાહી સૈન્યમા ફેલાયો હતો કંપનિના લશ્કર માટે
મીંગળાદે આપેલા પેસા આવતા વાર થઈ એટલે યુરોપિઅન સૈનિકો
અતિશય અસતુષ્ટ બની ગયા પરંતુ જ્યારે રૂપીઆ આવી પહોંચ્યા,
ત્યારે સિપાહીઓ તેમાથી પોતાને બાગ નહિ મળે એમ ધારી કચ
વાવા ઢાગ્યા તેઓનો આ અસતોષ અકારણ નહોતો તેઓએ
યુરોપિઅન સૈનિકોના જેટલીજ બહાદુરીથી કંપનીનું કાર્ય કર્યું હતું
માટે તેઓ કનામ પણ યુરોપિઅનો જેટલુંજ મેળવવા હમ્મત હતા.
પરંતુ આ વખતે કાળા મોગનો બેદ સત્તાવાળાએ શરુ કર્યો આથી
દેશી સિપાહીઓ બહુ ઝુલ્સે થયા તેમના હૃદયમા જે આગ પ્રગટી

૧. યુરોપિઅન લશ્કરના એક સાધારણ સૈનિકને (Private)
જ્યારે ૪૦ રૂપીઆ મળ્યા ત્યારે સિપાહીને ૭ રૂપીઆ આપવાનો
કાયમ થયો. છેવટે તેઓને વીસ રૂપીઆ આપવામા આવ્યા હતા
K ૧૧૭, Sshoy Wor I P 206 note

(૨૨૫)

હતી, તે હોવાઈ નહિ. વરસ પૂરે ચતા પહેલા તેઓની એક હુકડીએ બ્રિટિશ અમલદારોપર હલ્લો કરી તેઓને કેદ કર્યા અને દલ્દલા સાથે કહ્યું કે અમે કદી પણ કપનિતુ કામ કરવાના નથી પરંતુ એ બડ ક્રોરતાથી દમારી દેવામા આવ્યુ. ૨૪ સિપાહીઓપર બડ ક્રોરવાનો આગેપ ચૂકનામા આવ્યો, છાપગની લશ્કરી અનાવતમા તેઓપર કામ ચાલ્યુ છેવટે જેઓ ગુનેહગાર યા, તેઓને તોપને એ જે હુડાડી દેવાનો હુકમ થયો

આ હુકમ અમલમા આવ્યાને દોઢસો વર્ષ થઈ ગયા છે, ૨૪ સિપાહીઓ પોતાના રાહચારીઓ સમન તોપના ગોળે પડ્યા, તેને પ્રજો વખત થઈ ચૂક્યો છે. સિપાહીઓએ એ દરમિયાન અનેક વિરોધકર અને ઘવાડા બડા કરે તેવા બતાવે જોવા છે, પરંતુ આ રોચનીય અને બયાનક બતાવ કગતા પધાગે શોચનીય અને બયાનક તેઓએ કરી જેવા નથી આ દેખાત જેવો બયકર હને તેવોજ ત્રાસજનક હતો દરહી અને વિન્ની મનિકા વિલામ મેનના એકી થયા છે તોપો દાગોગાયા પરિપૂર્ણ થઈ બયકર દેખાવ રત્ન કરી ગદી છે છેવટે જુઓ પેલા ચોરીય સિપાહીઓ તરફ તઓ સજ્જ બાગવવા માટ ધીરે પગન તોપો સન્મુખ આવે છે, સિપાહીઓ તોપો આગળ આવી કબા મેજ મત્રા નાહેળ આ નનકર ઘટ નાના સૂત્રધાર હતા તેઓએ હુકમ આપ્યો. પ્રથમ ચાગ સિપાહીઓને તોપના મો સાથે બાધવામા આવ્યા કેટલાક બયકર દેખાવરાગા તોપચીઓ છેવટનુ કાર્ય બજાવના તૈયાર થયા, એ કાર્ય બજાવતા કેટલીવાર લાગે? મત્રો સાહેબના હુકમથી તોપો છૂટી ચાગ કલાવર

ઓધાના સિપાહીઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ અનંત આકાશમાં મળી ગયા.

આ ભયંકર રમણમિપર કરુણાત નાટક ભગવાનું જોઈ દરેક સિપાહીઓના મુખપર કદી ન ફેંચાયેલી એવી કાળાશ પથરાઈ ગઈ, દરેકની આખમાંથી ખળખળ કરતો અમુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સૈનિકો સમક્ષ બ્રિટિશ સેનાપતિના હુકમથી પોતાના સ્વજાતિ મૈનિકોનું આવું મોચનીય પગિણામ જોઈ તેઓ દરેક મર્મ પીડાયાં. અકળાવા લગ્યા એક પછી એક વીસ જણુ તોપોના મુખ સાથે બધાઈ હતા ન હતા થઈ ગયા બધા સૈનિકોએ આ શૈયનીય દેખાવ જોયો બાકી રહેલા ૪ જણુને, બીજા મથળોના સિપાહીઓને બ્રિટિશ સિહની શક્તિ બતાવવા માટે, ગણવામાં આવ્યા પરંતુ આટલેથી જ આ ભયંકર નાટક પૂર્ણ થયું નહિ બ્રાંડીપુરમાં બીજા ૭ સિપાહીઓ પર કામ ચાલ્યું, અને તેઓનો જીવનશ્રોત પણ આ પ્રમાણે અનંત કાલસ્રોત સાથે બળી ગયો આ કાર્ય દ્વા માયા વર્જિત છતાં બ્રિટિશ સરકારને પ્રજામાં શાન્તિ જાળવવા માટે પાંચ પાંચ પડયુ ક્ષમા બિચારી મ્હાન મુખે આ કાર્ય જોઈ ગઈ, એકાન્તમાં નિસાસા નાખવા લાગી શાન્તિ ફેલાવવા માટે આ કાર્યમાં દ્વામાં અનુમોદન આપવું પડ્યું.

આ ક્રોધ શિક્ષા અને ક્રોધાગતા નિષ્ફળ નીવડી નહિ. સિપાહીઓ કંપનિના પ્રવળ પ્રતાપ સમક્ષ મસ્તક અવનન કરી બેઠા, અને બધી બાબતમાં બડગડાટ કર્યા સિવાય કંપનિનો હુકમ માથે ચડાવવાનું શીખ્યા તેઓ સમજી ગયા કે ગમે તેમ હો પણ કંપનિના વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ કરશું તો જિંદગી ગુમાવવી પડશે બ્રિટિશ ન્યાય,

જાતિ, દ્રેષ્ટી અને પ્રકૃતિનો વિચાર ન કરતા અધાને અન્યાયનું ફળ ભોગવાવશે આ વિશ્વાસ બહુ કાર્ય સાધક નીવડ્યો કલાહવના સમયમા જ્યારે યુરોપિઅન સૈનિકો અસતોષી બન્યા, ત્યારે દેશી સૈનિકોએ તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું નહિ કલાહવે આ વિશ્વાસુ અને વફાદાર સિપાહીઓને લીધેજ યુરોપિઅન સૈનિકોને ટાઢા પાડવા હતા જો એ વખતે સિપાહી સૈન્ય યુરોપિઅન ઓફિસરોને મદદ કરત, તો સરકારને બહુ મુશ્કેલીમા ઉતરવું પડત પરંતુ નિપાહીઓ આશ્રયદાતા અને પાલનકર્તા તરફ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓએ હા કરી લુકમ ઉઠાવ્યો નહિ તેઓએ કંપનિનું લુચ્ચ ખાધું હતું માટે તેઓ સામો પક્ષ તથા કંપનિના પક્ષમા રહ્યા હતા નિપાહીઓની આ વફાદારી પર આધાર રાખી કલાહવે પોતાના મદદગાર સ્મિથ અને ફ્લેચરને યુરોપિઅન અમલદારોનો અસતોષ ફર કંવાનું લખ્યું હતું સિપાહીઓ હમેશની પદ્ધતિ મુજબ સેનાપતિના લુકમથી મળવાખોર યુરોપિઅન અમલદારો પગ જોળી અધાવના નૈયાગ થયા હતા ૧ સિપાહીઓની દુહના જોઇ કલાહવને શાંતિ વળી હતી તે સમજી ગયો

૧ Browne, History of the Bengal Army Vol I. P. 589

કલાહવે આ સમયમા સ્મિથ સાહેબને લખ્યું હતું કે, -" આમટના પત્ની કાળા સિપાહી અમલદારોએ વફાદારી સાબીત કરી બનારી છે તેઓ જ્યાં સુધી આવા વિશ્વાસુ અને કાર્યક્ષમ રહેશે ત્યાં સુધી યુરોપિઅન સૈનિકો બળવો કરવા નૈયાગ થાય તો પશુ કંઈ અનિષ્ટ થવાનું નથી " Clive to Smith, May 15, 1760, M S Comp Kaye, Sepoy War Vol I, 210 note

હતો કે વિપત્તિ ગઇ છે જો યુરોપિઅન લશ્કર બળવાખોર નીવડે તો પશુ આ કાળા સિપાહીઓની મદદથી એ બળવો શાન પાડવાને હું સક્તિમાન છું

બંગાળના સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ નહોતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોવાથી સમાજમાં આબરુદાર ગણાતા હતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના હોવાથી પોત પોતાની વસપર પગમત ધર્મક્રિયાનું રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતા હિંદુઓના સૈનિકો પશુ આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતિમાં વહેવાર પોત પોતાના વિવાજ મુજબ ધર્મ ક્રિયા કરતા. તેઓના ધાર્મિક ગિવાજમાં કોઇ ઉપલગીરી કરતું નહિ પરંતુ છેવટે સૈનિક વિભાજના ઉપરીઓ વ્યવસ્થાને હાને એ વિવાજ પર હાથ ચલાવવા નૈયાર થયા દરેક વ્યવસ્થામાં નીચી ધાન્યા ગણવામાં આવી હતી ઉપરી અમલદારોએ દક્ષિણના નૈન્યમાં નીચી કાર્ય પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી એ સૈનિકો અગ્રેજ પદ્ધતિ નમ છું કેળવવા લાગ્યા, અગ્રેજ ગિવાજ મુજબ સંભળ થવા લાગ્યા અને અગ્રેજ ગિવાજ મુજબ હજમત કળવવા લાગ્યા એટલાવીજ એ કાર્યપદ્ધતિ પૂરેપૂરી અમલમાં આવી ગઇ નહિ, પશુ સિપાહીઓના કાનના આભૂષણ, કપાળમાંના નિવક કે જોને તેઓ પોતાના ધર્મનું મુખ્ય ચિન્હ માનતા, તે છોડવાનો હુકમ થયો^૧ ત્યાગ્યાદ

૧. Standing Orders of Madras Army Para 10, See II સિપાહીઓ જ્યારે સૈનિકવેલ પહેરે ત્યારે તેઓમાંના કાઇ નિલક, ચાંદો કે કાનમાંના આભૂષણ ગણી શકશે નહિ. વળી પેરેલ વખતે દારીપરના વાળ કાઢી નાખવા પડશે Com. Kaye, Sepoy War, Vol I, 218. note

તેઓની ખાદીઓ પર ધાડ આવી, તેને બદલે અંગ્રેજ ફેશનની ગોળ ટોપી વપરાવા લાગી.

સિપાહીઓ તત્વર અથવા કારણો બોળનારા હોતા નથી તેઓ હંમેશા વહેમી હોય છે આ વહેમ કેટલીક વખત તેઓને ઉધે રસ્તે દોરતો નીન જાતની ટોપી વાપરનાનો દુકમ બહાર પડતા તેઓ વટલાવાના લક્ષી વ્યાજ થઈ ગયા અંગ્રેજ ફેશન મુજબ બનાવેલી ટોપી બેઠ નેઓએ ખાર્કુ કે હવે જરૂર આપણે ખિસ્તી ધર્મના વટલાવાના સરકારે આપણને ખિસ્તી કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે ત્યાંના એક ખીએ વિચાર આવવાથી તેઓ અડુજ બહકયા તેઓએ વિચાર્યું કે આ ટોપીઓ આવ અને ડુકરના આમડામાંથી બનાવેલી છે, ખાટે તે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને ખાટે હરામ છે મૂંછો કપાવવાના, કાનના આભૂષણ દૂર કરવાના, તિલક કરવાના નિયેમથી સિપાહીઓની બાંક ધીમે ધીમે ખાય કર રૂપના વ્યક્ત થવા લાગી હિંદુ સિપાહીઓ જોમ તિલક કરવાના નિયેમથી અસંતુષ્ટ થયા, તેમ મુસલમાનો મૂંછો કાતરવાના દુકમથી અને કાનના આભૂષણ કાઢી નાખવાના દુકમથી બુરસે થયા.

આ પ્રમાણે બને જાતના સિપાહીઓ મનોવેદનાથી અસ્થિ થઈ કંપનના રાજ્યને અનિષ્ટકારી ખાની બેઠા ઇ સ ૧૮૦૬ ના વસતત્કલુના તેઓ એકબીજા પોતપોતાનો ધર્મ બચાવવાની વાતની કરવા લાગ્યા, એપ્રિલ અને મે માસમાં સિપાહીઓને નવરાસ મળી એ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો પોળપોતાની દુકડીઓની જવલ્લેજ મુલાકાત લેતા, જવલ્લેજ પેરેડ વખતે હાજર રહેના આશી સિપાહીઓ અજણુ બની જતા, આનનાજમાં મુલતાન બની જતા, અતિથિ,

(૨૩૦)

અભ્યાગત અથવા સાધુ સન્નાયી કે કહીર પાસેથી નાના પ્રકારની વાતો સાબળતા આ વખતે તેઓ ટોપીની ચર્ચા કરતા. બજારની વાતો અને શ્રદ્ધા પાસેથી ધર્મ નાશના સમાચાર સાબળી બહુ શકાશીલ બની જતા. આથી આવો નવરાશનો વખત સિપાહીઓ- મા ઉરકેરણી ફેલાવવામાં બહુ અનુકૂળ નીવડતો.

કંપનિના કાર્ય સમયમાં સિપાહીઓને ઘણી કડરી ફરિયાદો મેળવતી હતી તેઓ જે તન, મન ને વચનથી સગકારનું કાર્ય બજાવવામાં આખી જિંદગી ગાળે તોપણ તેઓને સુખેદાર દેરતા ઉચી પદવી મળતી નહિ એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વિશ્વાસુ સિપાહીને તે કરતા ઉચી પદવી મળતી હતી, પરંતુ તે સમય વીરી ચૂક્યો હતો. સિપાહી અમલદારો ઉચ્ચ સ્થિતિએ ન પહોંચના વાસ્તવિક રીતે જોતા તો અવનત સ્થિતિમાં આવી પડવા લાગ્યા જે પદવીને લીધે તેઓ પોતપોતાના ટોળામાં આગેવાન ગણાતા હતા, જે પદવોને લીધે તેઓ ખીજની નજરે ચઢીઆતા ગણાતા હતા, અને જે પદવીને લીધે તેઓને પોતાના પ્રતિ માન ચેષ્ટ થતું હતું, તે પદવી અંગ્રેજોની શક્તિથી નહિ થઈ અત્યારે તેઓ બૂનકાળની પ્રતિધ્વાના હાથપિછોડે રૂપે જિંદગી ટકાવી રહ્યા હતા સિપાહીઓ જ્યારે કામ પડે હોય, ત્યારે અંગ્રેજ ઓફિસરને હથિયાર નમાવી માન આપતું એ તેની શરજ ગણાતી, પણ દેશી ઓફિસરો સમક્ષ અંગ્રેજ સૈનિકો આવી સિદ્ધતા બતાવતા નહિ. તેઓ કોમપણ પ્રકારનું માન દર્શાવ્યા સિવાય દેશી અમલદાર પાસેથી પતાર થઈ જતા આવી સિદ્ધતાનો અભાવ કેવળ યુરોપિયન સૈનિકોમાં જ નજરે પડતો હતો. પેરેડ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો બૂલથી અશુદ્ધ લુકમ આપનારા વાક્યો

ઉચ્ચારતા હતા દોષ પડતો નિર્દોષ સિપાહીઓપર જે દેશી ઓફિસરો કંપનિનું કાર્ય કરતા કરતા ધરડા થયા હતા, તેઓની નિંદા ઓકાદ તાજે યુરોપિઅન સૈનિક કરી શકતો. કુચ કરતી વેળા દેશી ઓફિસરોને સિપાહીઓ સાથે એકજ તંબુમા રહેવું પડતું જો તેઓ પોતાને ખગ્ગે ધોડાપર બેસી ગમન કરતા, તોપણ અગ્રેજ ઓફિસરોના હાથમાંથી છૂટતા નહિ. સિપાહીઓ જાહેર રીતે કહેતા કે, નિઝામ અગર મરાઠા સરદારોના સિપાહીઓ અમારા સુબેદાર કરતા પણુ ધણે દરજ્જે ઋણ છે. વળી કંપનિ સિપાહીઓને ધણે દૂર લઈવા લાઈ જતી જો તેઓ આ અનુપયા, અપરિચિતસ્થાનમાં મરણ પામતા, તો તેઓના કુટુંબની ભારે દુર્દશા થતી. એવે સમયે તેમના કુટુંબને બીજે મરણ પડતું હિંદી રાજાઓ કોઈ પણુ પ્રદેશ જીતતા તો જીતમ સૈનિકોને હનામ તરીકે જમીન આપતા, પરંતુ કંપનિ તો તેઓને જમીનને બદલે મીઠા વચનો વડે ફેાસલાવતી યુરોપિઅન ગૃહસ્થોના નોકરો કંપનિના સિપાહીઓ કરતા રૂઢુ પગાર મેળવતા અને અગિયમ સુખમાં રહેતા સિપાહીઓ ધણી વેળા સામાન્ય પશુ જેટલું અપમાન સહન કરતા. એવું પણુ કહેવાય છે કે, સેના તિ આર્થર વેલિસ્લિએ પોતાના સૈન્યમાંના ધાવલ સિપાહીઓને ઝાળી-પારથી નિર્દયરૂપે મારી નાખતાની મજૂરી આપી હતી

સિપાહીઓની આ ફરિયાદો કાદમનિક થટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતા તેમાં સંત્યનો અંશ હતો ખરો, એમાં કશો શક નથી પરંતુ સિપાહીઓ આ રીતે અસત્વૃષ્ટ થયા હતા લાખા કાળ સુધી સહન-શીલતા બતાવી રહ્યા હતા અને અસતોષના બીજ પોતાના હૃદયમાં ખુપાવી રાખી આકસ્મિક ઉથલપાથલથી દૂર રહ્યા હતા. પણુ બ્યારે

(૨૩૨)

એળ ટોપી પ્રદેરવાનો, તથા કર્ણોલુપ્ત દૂર કરવાનો હુકમ થયો તમારે તેઓ ચાત ગદી ચક્રવા નહિ તેઓ ખાગવા લાગ્યા કે હવે કમનિ સરકારની દાનત બમડી છે. તે આમને વટલાવવા અમે છે. પોતાના ધર્મમાં લાવવા માને છે, અમારે આટે અમ કર નરક તૈયાર થઈ રહ્યું છે, જે ગણદળતું ભવિષ્ય તેઓની નજર આગમ તરવરી રહ્યું હતું તે ક્ષીમે ક્ષીમે ગાદ કળાગમનું થઈ ભવિષ્યના પ્રાન્તરી વિપત્તિઓના અમ કર મિત્રે આલેખવા લાગ્યું તેઓના હૃદયમાંથી સતોષ, પ્રીતિ અને આનંદના જૂતકાળના ગર્ભમાં ત્રિવીન થઈ ગયા તેને બદલે અસંતોષ, વિરોધ અને વિરોધાવ તેઓના હૃદયને કાળાશય કરી નાખવા લાગ્યા તેઓ સમજ્યા કે હવે આપણી જાતિનું, રક્ષણ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો છે તેઓ ચાત રહી ચક્રવા નહિ, જિ દર્શીના ભોગ આપી પોતાના વસતી મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિને સરખી અમવડો હોવાથી બંને જાતિના સિપાહીઓ એકસાથે થઈ પોતાની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા આ ઉરકેરણીના નેતા કમ દૂર નહોતા એકેશુરમાં મુસલમાની સત્તા નાશ પાળી હતી. જે હૈદરઅલીના પ્રતાપથી એક વખતે સમગ્ર દક્ષિણ હિંદ કબજા હતું, તે હૈદરઅલી અત્યારે જૂતકાળના અનંત મહાસાગરને વિરે પરપોટાની પેઠે મળી ગયો હતો અદ્યતનના પરિવર્તનથી હૈદરના વચ્ચે સિંહાસન ગુમાવી બેસેરના કિલ્લામાં રહેતા હતા તેઓની પાંચ પૈસા ને નોકરોનો ટોટો નહોતો. તેઓ પશ્ચારીમાં પડ્યા પડ્યા હુમ્મ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો કરતા હતા તેઓ સિપાહીઓની મદદ વગર આ વિચાર પાડી શકે તેમ નહોતું આટે તેઓ સિપાહીઓને કર્તવ્યબ્રહ્મ કરવાનો

વિચાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓએ તક સમી, કાર્ય ઝપાટા-
બંધ રાખેલું.

આ કાર્ય અનાયાસે બને તેવું નહોતું સિપાહીઓ અંગ્રેજ
એક્સિસરો સાથે માદા સળધમાં આવ્યા હતા.
ઈ. સ. ૧૮૦૬ થરણ આ સમયે ધણાખરા એક્સિસરો
લાખા કાળની નોકરીમાં નિવૃત્તિ ભોગવવાની
આશાથી પેન્શન લઈ એકા હતા તેઓને બહો ઉછાછળા અવમાનના
યુવકો સિપાહીઓના અધિનાયક બન્યા હતા. તેઓ સાથે સિપાહીઓને
કંઈ માદા સળધ નહોતો, ધણી વેશ્યા તેા એ એક્સિસરો પોતાપોતાની
કુકડીના સિપાહીઓને ઝોળખી પણ રાકતા નહિ આથી આ
અસતોષ વેશ્યા નવા એક્સિસરો સિપાહીઓને બચરિયન રાખી
રાક્યા નહિ તેઓ ખેરેડ વખતે સિપાહીઓને આગનુક અથવા
અપરિચિત માણસોની જેઠે જોતા, સિપાહીઓ પણ પોતાના અમલ-
દારને ક્રોધ અજાણ્યા આદમી જેવો ધારતા આથી બડ ઉદાવચ્છનો
સારો લાભ હતો, એ તકનો લાભ બરાબર લેવાયો.

મે માસમા પહેલા અઠવાડિયાના છેલ્લા દિવસે દરબાન
આગુટ્ટ જનરલ એનુસાહેબ કૌન્ટ બ્લેન્કના કિલ્લામા એકા
બેઠા પોતાનું કામ પૂર્ણ કરવા આવ્યા હતા, એ સમયે તેમને વેસોરના
સિપાહીઓમા અસતોષ ફેલાયેલાના ખબર મળ્યા સૈનિકોની એક
કુકડીએ એ દરબાન બહાર રીતે લગુતા બતાવી હતી. મદ્રાસનો
સેનાપતિ સર જોન કુટોક સહેર પાસેના બગીચામા ખસે હતો, માટે
એનુસાહેબ તરતજ તેમને જાણ મળ્યા. થોડા રીજ્યા કુટોક સાહેબ
વેસોર પહોંચ્યા. વેસોર આવ્યાબાદ તેણે જે કંઈ જોયું તે થરણ તેમને

(૨૩૪)

એમ્સાહેએ આપેલા સમાચારમા કંઈ અતિશયોક્તિ જણાઈ નહિ. આ આમતમા ધૈર્યથી કામ લેવામા આવ્યું ન્યાયની રીતે જે કરવું થોડું જણાયું, તે કરવામા આવ્યું જે જે સૈનિકોએ શત્રુતા બતાવી હતી, તેઓને મદ્રાસ મોકલવામા આવ્યા જીન નવા સૈનિકોને લાની તેમની જગા પૂરવામા આવી લરકરી અદાલત ડાવણીમા શાંતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવા તૈયાર થઈ એ મુખ્ય કાવતરાગોરોને સોડીઓનો માર પડ્યો. પરંતુ એથી બધે શાંતિ ફેલાઈ નહિ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દેશબાવ ધીમે ધીમે બહુ ટુકડીઓમા ફેલાવા લાગ્યો.

આ એપી રોમને અટકાવવાના કંઈ પ્રયત્નો થયા નહિ અવિધ્યનો સદેહ જડ મૂળમાથી ઉભેડી નાખવા માટે જેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ તેની સાવચેતી રાખવામા ન આવી વેલોરને શાંતિપૂર્ણ બાની લેવામા આવ્યું બચકર વિદેપ છૂપી રીતે સર્વત્ર ફેલાતો જાય છે, તે તરફ જરૂરી અધિકારીઓનું ધ્યાન બેધાયુ નાહ, તેઓ એ વાત સમજી શક્યા નહિ, અગર સમજી શક્યા હોય તો તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા મન લગાડ્યું નહિ સિપાહીઓ ધણા માણસો મારશત પોતાને વટલાવવાની વાત સાબળી દડાડે દડાડે ડ્રેકેશના ગયા વેલોરમાના બ્રિટિશ સૈન્યના રક્ષણ માટે કંઈ પમલા ભરવામા ન આવ્યા મહેસુરના પદબદ્ધ સુવતાનના વશધરોને સિપાહી સાથે મુલાકાત લેના અટકાવવામા ન આવ્યા આથી એ પદબદ્ધ રાજવ-શીઓ સિપાહીઓમા ધુ ધવાના અગ્નિને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નો કરના લાગ્યા સિપાહીઓને વટલાવાની બીક બતાવી કે પનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડવાની સલાહ અપાવા લાગી આ તરફ જીન લોકો પણ ગોળાકાર ટોપીઓ તરફ આગળી ચીધી કહેતા હતા કે સિપાહીઓને

હમણા ખ્રિસ્તી કરવામા આવશે તેઓ હિંદુ મુસલમાન મઠી ખ્રીસ્તી થશે આ ટોપી ધીમે ધીમે બધાને પહેરવાની દરજ્જા પાડવામા આવશે અને એ રીતે રૂઢતે રૂઢતે આખો દેશ ખ્રિસ્તી થઇ જશે ક્રિસ્તીની અદર અને બહાર સર્વદા આવી વાતચીત થવા લાગી છેવટે આ ગ્રામીણ ટોપીએ હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને કંપનિ સામે બંડ દરવાને ફરકેર્યો.

આ બધા મનાવોની બાનની વેસેરમાના અગ્રેજ ઓપ્રિસરોના માનપર આવી નહોતી તેથી તેઓએ એ બામનમા કંઇ પગલા ન લીધા તેઓ આ બામનમા એટલા બધા ગાદલ હતા કે એક સિપાહીએ લશ્કરના બડની વાત એક અગ્રેજ ઓપ્રિસરને જણાવી, એટલે તેને ગાડો ઠરાવી હેડમા પૂરવ મા આવ્યો હતો. સમસ્ત લશ્કરની આવી નિદાથી ઓપ્રિસરોએ તેને આવી સખત શિક્ષાને યોગ્ય ઠરાવ્યો પગલુ છેવટે એવો સમય આવ્યો કે ન્યારે એ અનિષ્ટ મુચક બરિમવાણી સરળ થઇ એ અનિષ્ટ કરાવનાર આદરમાન પૂર્વક ઉંચી પદવીએ ચડ્યો, અને માન પામ્યો એ માણસે પ્રથમ અગ્રેજોની વિરુદ્ધ અને પછી રવદેશીઓની વિરુદ્ધ કાવતરા કર્યો હોવાથી તે એવો તો અકારો થઇ પડ્યો હતો કે, હિંદી સિપાહીઓ તેનું નામ ભેતા મકા પાપ થશે એમ માનતા હતા. તેના તરફ જે ક્રપા બતાવવામા આવી હતી, તે અનિશ્ચય અવિશ્વાસનુ મૂળ થઇ પડી હતી એ માટે સિપાહીઓ કહેતા કે, “કંપનિના અગ્રેજ અમલદરોનો સ્વભાવ અને તેઓની સરકારનો ધર્મ એજ છે કે, તેઓ ચોરને મુખી કરે છે અને સગજનને દુખી કરે છે.”

૧ હૈદરાબાદની દેશી દુકાનીએ આજુબાટુ એજુ તરફ હિંદુસ્થાની

૧૦ મી જુલાઈને રોજ અધુરો ધડો છલકાવા લાગ્યો. આ રજાએ બાદ રાખવું જોઈએ કે, આમલે દિવસે સાંજને વખતે ધણી લોકો થોડેસ્વાર અમર અમલગા રૂપે આનંદ કરતા કરતા કિલ્લામાં ગયા હતા. સિપાહીઓએ રોજ દિવસે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અનેક વાતો કહેવાને આમલ જતાઓ હતો, પરંતુ કાવતરાખોરો છેવટની તૈયારી કરી રહ્યા ન હોવાથી, છેવટનું કાર્ય બળવવાને તૈયાર નહોતા. ત્યાર બાદ એ કે ત્રણ દિવસે સિપાહીઓએ બ્રિટિશ સૈન્ય વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડ્યા ૨

બાણમાં એક ષત્ર મોકલ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે, વેલોરના બંડ વખતે યુસ્તફા બેગ નામના એક સિપાહીની ઉશ્કેરણીથી સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠ્યા હતા ઉપરિ અધિકારીઓએ એને જ મુખેદારની પદવી આપી નવાજ્યો હતો, અને પ્રજાની તેજુરીમાંથી દસ હજાર પોગાડાતું (એક પ્રકારનું હિંદી નાણું) ધનાય આપ્યું હતું આ યુસ્તફા બેગે જ પ્રથમ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. છેવટે કંપનિએ એ માણસ તરફ આવી કૃપા દર્શાવી હતી. Kaye, Sepoy War, Vol L, P. 227, Note

૨ એ સમયે જે પત્રો લખાયા છે, તે પરથી જણાય છે કે ૧૪ મી તારીખે વેલોરમાં બંડ ઉઠ્યું, વેલોરના બંડના કારણે બોળવા માટે જે સમિતિ નીમાઇ હતી, તેણે કરેલી તપાસ પરથી જણાય છે કે મહેસૂરની પતાકા મહેલમાં ઉડતી કરચાની નૈમારી કર્યા બાદ પંદર દિવસ પછી સિપાહીઓએ સરકાર વિરુદ્ધ મેદાન પડવું, એવું નક્કી થયું હતું બીજી બાજુએ એવું પણ કહેવાયું છે કે એજન્ડા અર્ન્સ્ટ્રોમ વેલોરમાં કેટલોક વખત ગેરહાજર રહ્યા હતા તે ૧૦ મી

એ વખતે વેલોરમાં યુરોપિઅન સૈનિકોની ચાર ટુકડી હતી. મધરાતે તેઓ પર આક્રમણ કરી હરાવવાનું કામ સિપાહીઓએ માટે મુશ્કેલ નહોતું રાતના બે વાગે કાર્ય શરૂ થયું જે જે સૈનિકો પહેલાંપર હતા, તેઓને બડખોર સિપાહીઓએ મારી નાખ્યા બીજા સૈનિકોની પણ એજ દશ ચર્ધ ઇસ્પતાલમાં જે યુરોપિઅનો હતા, તેઓ નિષ્કૂર ધાતકોને હાથે મરાયા આ બચક રાતે અબૂતપૂર્વ વિપ્લવ જામ્યો મધરાતે બડકોના બાગ થતા સાબળી ઓફિસરો એમાકળા કિંકયા, કારણ જાણવા માટે બહાર આવ્યા પણ બહાર આવતા જ તેઓ પર જોળીયાર ચવા લાગ્યા ક્રમશઃ સિપાહીઓ તેમને જોળીઓ વડે એક પછી એક કાર કરવા લાગ્યા. તેઓમાના બે કે ત્રણ માડ માડ બન્યા અને યુરોપિઅન ઇલેક્ટ્રીકા જલ્પ પહોંચ્યા તેઓ જે જે યુરોપિઅન સૈનિકો સિપાહીઓના માગમાંથી બન્યા હતા, તેઓની મદદથી બડખોરા સામે ટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પરંતુ બડખોર સિપાહીઓની મજબૂત ધીમે ધીમે વધવા લાગી, તેથી તેઓને માટે આત્મરક્ષણ કરવા અનકર થઈ પડ્યું આ બડમા કરમ સિપાહીઓ જ જાણ્યા નહોતા, પોલિસના માણસો પણ સિપાહીઓને શરૂ ચકાવતા હતા. પદબ્રજ સુલતાનોના મકાનમાંથી થાઈ ગયેલા સિપાહીઓને તૃપ્ત કરવા ખાતર નાના પ્રકારની સામગ્રી મોકલવા લાગી ઉત્સાહ આપવા ખાતર નાના પ્રકારના મીનાઓ આપતારીએ રાત્રે આવી પહોંચ્યા પરંતુ કિસ્તાની બહારના લોકોએ તેમને કિસ્તામાં પેસવાની ના પડી, કારણ કે કિસ્તામાં કોઈપણ જાતની આકસ્મિક ઘટનાની શરૂઆત થતી હતી-Kaye, Sepoy War, Vol. I ૧૨૮, note.

વાના વચનો અપાવા લાગ્યા દ્વિધુ સુલતાનનો ત્રીજો દીકરો તો ધટનાસ્થળે હાજર થઈ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો, તે પોતાને હાથે દરેકને પાનખીડા આપવા લાગ્યો, અને મોઢેથી મુસલમાન વશથી પુનઃપ્રતિષ્ઠા થતા પુષ્કળ છનામો આપવામાં આવશે એવી કબ્જાત આપવા લાગ્યો બ્યારે ચારે તરફ આ રીતે બધા કર બતાવે બનતા હતા, ઉન્મત્ત સૈનિકોની ઉન્મત્ત ઠીકીયારી આકાશમાં વિસ્તાર પામી શાન રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરતી હતી, બંડ ખોરોની તરવારોના પ્રહારથી અથવા ગોળીના મારથી યુરોપિઅનોના જીવનજોત અનત જોત સાથે મળી જતો હતો, કિલ્લાની ચારે બાજુએ માથુસોતુ લોહી રેડાતુ હતુ ત્યારે મુસલમાન સૈનીકોના ઉત્સાહપૂર્ણ વિકટ “દીન દીન” શબ્દો વચ્ચે સુલતાનના એક વિશ્વાસુ નોકરે મહેસરની વાધની નિશાની વાળી ધબ મહેલની દિવાલપર ચઢાવી પદબ્રહ્મ સુલતાનો પોતાનો વશપરરાગત ખ્વજ પોતાની અવેશીઓની બહાદુરી અને મપૂર્ણ સહાયતાથી મહેલપર હડતો જોઇ બહુ આનંદ પામ્યા હવે તેઓએ ધારી લીધુ કે અમારા વશનુ વિનુમ ગૌરવ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થયુ છે, ગેરાઓનુ પરાક્રમ અશ્વિઓના પારકમ આગળ હારી ગયુ છે, અમારી તત્તા દાયમને માટે ટકી રહેવાની છે કહત સિપાહીઓ પ્રથમ તો ખૂનરેજી કરવામાં મગ્યા હતા છેવટે સુલતાનના લોકો આનંદ પૂર્વક લૂટફાટ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પહેરવેશથી સજ્જ થઈ તેઓની સાથે બળ્યા, તેઓના ઉત્સાહ દાતા બન્યા થોડીવાર બાદ સિપાહીઓએ લૂટફાટપર મન લગાવ્યુ કિલ્લામાં જે અગ્નિ અગ્નિઓ રહેલી હતી, તેઓ આ શોચનીય અને બધા કર ફૂર કાળના પળમાંથી બચી તો ખરી, પણ સુલતાનના ચાકરોએ તેઓને

મારી નાખવાની મના કરી જણાવ્યું કે તેઓ આખરે મુસલમાનોના અંત પુરની શોભા વધારવાના કામમાં આવશે ૧

બ્યાગે કિસ્લામાં આવે ત્રાસ વર્ગોમાં ગ્લો હતો, જ્યારે યુરોપિઅનોને મગજના મુખમાં હડસેલવામાં આવતા હતા, ત્યારે અંગ્રેજોનો હાથ કંઈ નિમ્ન થઈ ગયો નહોતો તેઓ પોતાની સત્તા કાયમ ગાખવાનો પ્રયત્ન કરી ગયા હતા. અંગ્રેજી લશ્કરનો મેજર કેટસ નામનો એક અમલદાર કિસ્લાની બહારના ભાગમાં કામપર હતો, તેણે કિસ્લામાં થતી છીડીવારીઓ અને ગોળીઓના અવાજો સાંભળ્યા તે સમજી ગયો કે બંડ ચક્ર ચલુ છે તેણે જરા પણ વખત ન વીતાડતા પહોં દારૂ પહેલાં અર્કાટની ઓવરલોમાં ખખર પડોચાડવા પ્રયાસ કર્યું અર્કાટમાં એ સહુએ કર્નલ ગિલેસ્પિના અધિકાર નીચે યુરોપિયન સૈન્યની એક ટુકડી હતી સાત વાગ્યાને સુમારે મેજર કેટસે વેલોરના બંડના સમાચાર ગિલેસ્પિને પહોંચાડ્યા. ત્યારબાદ પદર મિનિટ કર્નલ ગિલેસ્પિ પોતાની ટુકડીનો કેટલોક ભાગ લઈ વેલોર તરફ કાઢ્યો બાકીના સૈનિકોને તૈયાર રાખવામાં આવ્યા તોપો જેમ અને તેમ જલદી મોકલી દેવામાં આવી. ત્યાં હિંદી ઘોડેસ્વાર સૈન્યની એક ટુકડી હતી. તે પણ ભેરીનો સખ્દ સાબળી યુરોપિઅનોનો માથે તરતજ સત્તમ થઈ. બેરિસ્ટર થઈ વેલોરના હતભાગ યુરોપિઅનોનું ગ્લેજુ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. એ વખતે સર્વપ્રકારનો બહોળો યથાશક્તિ ગાખવામાં આવ્યો હતો.

૧ આ ખુનરેજીમાં ૧' ઓરિસર અને ૯૫ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા એ સિવાય કેટલાક ઓફિસરો અને સૈનિકો ધરાત્ત હતા એ ધવામત્રા માણસોમાંના કેટલાકના ધા મૃત્યુ અંગીત પ્રકારના હતા

વિલખ કે અવ્યવસ્થાથી ખસળ પશ્ચિમ આને તેમ હોવાથી
ગિયેરિષ બહુજ ઉતાવળથી પોતાના સૈનિકોને વેલોગ તરફ દોર્યા

ગિયેરિષએ વેલોગના કિલ્લા પાસે આવી કિલ્લામાં પેસવાનો
ગરલો તપાસવા માડ્યો કિલ્લાના બહારના બારણા ખુલ્લા હતા
જેનું અંદરથી બંધ હતો. વળી તે દરવાજાને બડખોરોના કમળમાં
હોવાથી તોપોની મદદ સિવાય ઉઘડે તેમ નહોતું તોપો પણ ઉતાવળથી
લાવવામાં આવતી હતી કિલ્લામાં પણ યુરોપિઅન સૈનિકો હતા
જે તેઓએ કોઈ હેતુસિવાય સેનાપતિના તામામાં હોવાનો ચતુર્યોનો હકનો
ખાણી ગકે તેમ હતું આથી જ્યારે કિલ્લાપત્ર હાથે કરવાની એટલા
થતી હતી, ત્યારે ગિયેરિષ એટલા અદગ પેમવાનો સહકર્ય કરવા
લાગ્યો કેટલી દિવાનોપત્ર ચક્રવાને નીમગ્યુ ન હતા તેથી પ્રિયાના
નનિકાએ એક મજબૂત દોરી ત્રિલાપરથી નીચે ફટી ગિયેરિષ
દોરી પડી ઉપર અંદરો ત્રિલાની ત્રિલાવપર ચડી તેમને કિલ્લામાંના
મવા યુરોપિઅન મૈન્યના મગદાની લીધી આ તમ તોપો પણ
આની ગહોચી હતી યુરોપિઅનો મગતપના હુકમથી ચતુર્યોનો
કેટલા ખાણરા તેવાન ચર્મ કિલા હાનિયાગ વોડેચારેના પ્રગકમથી,
પ્રચલ તેપોના તીન મારથી ગિયેરિષને વિજય મળ્યા થણા મિયા-
ગિઓ સ્પ્રિટિન સૈનિકોની ગોળીઓથી વિધાન ગયા, થણા સ્પ્રિટિન
સિહનું પ્રગકમ સહન ન કરી મકવાચી આમતેમ નામવા લાગ્યા.
ટિપુ મુલતાનના પુત્રોનું મુખ્યવપન ઠડી ગયું તેઓ વિજય મદમાં
ગઈ જઈ અંદરોના પરાક્રમને તણવત મણી બેઠા હતા પોતાનું
જન્ય પુન પ્રતિષ્ઠિત થયેલુ માની નિરાતે ધોરતા હતા. હવે તેઓની
એ ભાવના મુમ થઈ મધ મુમાવેલુ રાજ્ય શરી મળ્યું, એ વિચારથી

તેઓ આનંદ પામતા હતા એ આનંદ હડી ગયો તેઓ હવે અંગ્રેજોની દ્વારા ચાલવા લાગ્યા ક્રિપુ સુલતાનના વશધરો કર્નલ એગિમટની સભાળ તળે હતા, એ દયાળુ સાહેબની લાગણીથી તેઓને એ મુપાથી વચિત થઈ પડ્યું નહિ ૧

સિપાહીઓના આ બડથી સરકારને ધણો ઉપદેશ મળ્યો. એક અધારી રાતે ઉઠેલા આ ઓચિંતા બડથી અમલદારોના હૃદયમાં પૂર્ણ સારચેતી રાખવાનો દંડ નિશ્ચય પેદા થયો. જે હુકમો સિપાહીઓને આપતિજનક જણાય તે હુકમો ન કરવાની સૂચના થઈ પરંતુ એથી સદેહની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ થઈ નહિ જે અનલ સિપાહીઓના હૃદયમાં પ્રબલિત થયો હતો તે હોલાયો નાક અણુગમની ટોપી સિપાહીઓ સમક્ષ જાળી નાખવામાં આવે, કાનના આનુપલ્પ પાગ આપવામાં આવે, કપાળપત્તિ તિલકનો બહાર ફરીથી

૧ આ વર્ણન કે સાહેબના મેથ પરથી લખવામાં આવ્યું છે. આ બામનમાં બીજા મેથો કટલીક હકીકતમાં જુદા પડે છે. ટટલાક પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે જે ઓરિસરે અર્કાટ ખમર પહોચાડી હતો તે કક્ષાની ખાંધ નરી પેશ્વેપાગ પહોચ્યો હતો. પરંતુ સરકારી કાગળ પત્રોમાં લખ્યું છે કે મેજર કેટલસ કક્ષાની બહાર હતો. વળી એવું જણાવવામાં આવે છે કે ગિલેસ્પિ નીસરણી અથવા દોરડા વતી કક્ષાની દિવાલપર ચઢ્યો નહોતો. પણ કક્ષામાંના સૈનિકોએ પોતાના કેડે માધવાની પટ્ટા એકબીજા સાથે જોડી ગિલેસ્પિને ઉપર ખેંચી લીધો હતો. પરંતુ કે સાહેબે ગિલેસ્પિની સહીવાળો પત્ર વાંચી જાણ્યું હતું કે તે દોરડાવતી ઉપર ચઢ્યો હતો Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 235, note.

બામણી નીકળે, તોપણ ખરી ચાન્તિનું રાજ્ય બહુ દૂર હોય તેમ બચાવું હતું સિપાહીઓ જે ગભીર ઉરકેરણીને લીધે હથિયાર પકડી કંપનિ વિરુદ્ધ હતા થયા હતા તે ઉરકેરણી તરતમા સાત પડે તેમ નહોતી વેસોરના કિલ્લાપર દિપુ સુલતાના વચની વ્યાધ-લાક્ષીત પતાકાને બદલે ફરીથી બ્રિટિશ વાવટા શોભી રહ્યા હતા. તોપણ એકાદ બે સ્થાનમા ઉરકેગમલા સિપાહીઓ બ્રિટિશ સિહની સત્તા ડગમગાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. જેલેસર અને કથ્યાટક સિવાય બીજા સ્થળોએ પણ ઉરકેરણી ફેલાઈ રહી હતી હૈદરાબાદના સૈનિકો એટલા બધા અસત્વૃષ્ટ થઈ ગયા હતા, કે ત્યાં બમઠગ બળવો શાદી નીકળવાની શકા પડી હતી પરંતુ નિઝામ અને તેના મુદ્દસ મત્રી મીર આલમ એ એને સાથે મિત્રતા હોવાથી ખરા મિત્રને ચોક્કસ કામ બળવુ જ્યારે ચારે તરફ સિપાહીઓમા છૂપી મસલતો થઈ ગઈ હતી, જ્યારે હિંદના નકલા પરથી બ્રિટિશ સત્તાના સર્વ ચિહ્નોનો નાશ કરવો એ સિપાહીઓનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું, જ્યારે અંગ્રેજોની સત્તા વિરુદ્ધ સિપાહીઓ સજ્જ થતા હતા, ત્યારે નિઝામ અને તેનો મત્રી ધર્મ ચુખ્તા નહિ હૈદરાબાદના લોકો નિઝામને અંગ્રેજોના પક્ષમા જોઈ હૈદરાબાદના મુસલમાની રાજ્ય વિરુદ્ધ તરફ દોડી કરતા પાછા હટ્યા નહોતા.

૧. હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ કપ્તાન સિડનહામે એક અખત લખ્યું હતું કે મને ખાત્રી લાંચક સ્વભેથી સમાચાર મળ્યા છે કે સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવી પોતાના એક્સિસરોને મારી નાખવા એવી તેઓને સલાહ મળી છે મીર આલમ અને બીજા બધા અંગ્રેજ પક્ષના માણસોને મારી, નિઝામને પદબદ્ધ અને કેદ કરી ફેરિદુમબને દિવાન

આવા સંદેહના સમયમા એકાદ બે કઠોર નિયમોએ સિપાહીઓને બહુ દરકેરી મૂક્યા એક તો મિપાહીઓ અસતોષી હતા જ, તેવામા કર્નલ મોન્ડ્રેસગના આવવાથી સ્થિતિ બચકર બની ગઈ. મોન્ડ્રેસરે સેનાપતિપદ લીધા બાદ ફેટલાક અણુગમતા નિયમો ધડી કાઢ્યા તેણે બખરમા ટમ-ટમ વગાડવાની મના કરી આ નિયમથી હિંદુ સિપાહીઓને બહુ આઘાત લાગ્યો તેઓએ ધાર્યું કે કંપનિ અમારા ઉત્સવાદિમા અમને વાલ વમાડવાની મના કરે છે આથી તેઓને અત્યાગ મુશ્કીલા જે સંદેહ હતો, તે આ કાયદાથી બમણો થયો. હૈદરામ દના દરેક ગુનાર, દરેક ગલીમા આ વાતને લીધે ઉસ્કેરણી ફેનારા લાગી અને સિપાહીઓના હૃદયમા આ વિષ પોતાનુ કાર્ષ બળવવા લાગ્યું.

દેથી સિપાહીઓમા એટલી મંથી ઉસ્કેરણી ફેલાઈ ગઈ હતી કે ફેટલાક જૂના દેથી અમલદારોએ મોન્ડ્રેસરને આ અણુગમતો નિયમ રદ કરવાનો આમ્રક કર્યો, પણ સેનાપતિએ તેમનુ કશું ન માન્યું, છેવટે બ્યારે વેલોરમા બચકર ખૂનરેજ થય ત્યાં તે સમજ્યો કે આવો કઠોર નિયમ જરી રાખવાથી સિપાહીઓ વધુ ઉસ્કેરાશે મદ્રાસ સરકાર પણ ગુસ્સે થશે આથી તેને એ નિયમો રદ કરવાની જરૂરિયાત પિઝાણી પરતુ એથી ઉસ્કેરણી થાત ન પડી તેઓ એવા તો ઉસ્કેગમ થયા હતા કે, પેરેક વખતે પોતાની ટોપી તિરસ્કારપૂર્વક

અથવા હૈદરાબાદનો નિઝામ બનાવવાનો ઠરાવ થયો છે Captain Thomas Sydenham to Mr Edimonostous, M S. Correspondence, Kaje, Sopy War, Vol I. P. ૨૩૩, note.

(૨૪૪)

જમીનપર ફેફતા પશુ અચકાયા નહિ ચારે તરફ અસતોષ, ઉચ્છ-
વાચલના બચકર ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા. છેવટે પુષ્ટજ પ્રયત્ન અને
મદોબ્ધતથી હૃદયબાદ આ ઉચ્છવાચલમાથી બચ્યું. બળવો ઠાવવા
નૈયાગ થયેલા સિપાહીઓને મારા અને કાળા સિપાહીઓના બદો
બસત નીચે મઝલીપટણ મોકલવામા આવ્યા

પરંતુ શાન્તિનું સુખમય રજ્ય ષ્ઠપાથુ નહિ મહેસૂર રાજ્યની
મધ્યમા આવેલા નંદિદુર્ગમા સિપાહીઓનો અસતોષ સ્પષ્ટ જણાવા
લાગ્યો નંદિદુર્ગમા સૈનિકોની સખ્યા બહુ નહોતી પરંતુ ત્યાંના
કિલ્લો પર્વતપગ બાધવામા આવ્યો હોવાથી મજબૂત અને છતાંવો
મુશ્કેલ હતો વળી બેંગલોર અહીંથી એકાદ દિવસના રસ્તાપર
હોવાથી રશ્મિભત્ત સૈનિકો અક્ટોબર માસમા કંપનિ વિરુદ્ધ સજ્જ
થયા હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ એકત્ર થઈ એક ઉદ્દેશ પાર
પાડવા પરસ્પર મિત્રભાવે જોડાયા

જે દિવસે તેઓ કંપનિ વિરુદ્ધ બંધ મચાવવાના હતા, જે
દિવસે તેઓ ઓરિસોના લોહીથી પોતાની તગતાર રગવાના
હતા, તે દિવસ પ્રથમથીજ નક્કી કરવામા આવ્યો હતો ૧૮ મી
અક્ટોબર આ બચકર બનાવ માટે નક્કી કરવામા આવી હતી સિ-
પાહીઓએ પોતપોતાના કુટુંબને કિંયા મહાર મોકલી દીધા હતા.
પોને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા નૈયાગ થઈ રહ્યા હતા ૧૮ મી અક્ટોબરે
મધ્યગતે સિપાહીઓ એકત્ર થઈ અંગ્રેજ ઓરિસોપર આક્રમણ
કરવાના હતા અને તરવારના પ્રહારથી તેઓને ઉધતા મારી નાખ-
વાના હતા પરંતુ સુખાચે આ બચકર શૌચિતપાનથી પૂરતી કલકિત
થઈ નહિ તેજ દિવસે સાજના આઠ વાગ્યાને સુમારે એક અંગ્રેજ

(૨૪૫)

ઓફિસરે દોડતે થોડે સેનાપતિને બગલે જઈ આ કાવતરાના સમાચાર કહ્યા. તે આ સમાચાર આપતો હતો, તેવામા એક પ્રસિદ્ધ દેશી અમલદારે પણ દોડના આરી આવજ સમાચાર જણાવ્યા આથી સેનાપતિને સ દેહ ગમવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ, વિલમ્બ કરાય તેમ નહોતું એકદમ આ સમાચાર જોઈ મશ્વર પહોંચાડવામા આવ્યા ગોગ સિપાઈઓ જે સ્થાનપર બચાવ થઈ શકે એવું હતું, તે સ્થાન કેમગે કરી તૈયાર થઈ હતા કઈ પણ ગરબડ વગર રાત પસાગ થઈ, સવાર પડી સવારે કર્નલ ડેવિસને આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા ગયો. ગા ત્રણેક વાગ્યાને ક્ષમારે તેના મૈનિકો નંદિર્ગ આગળ એકત્ર થયા હાગ્યા

નંદિર્ગની ગરબડ જ્ઞાત થઈ નવેમ્બર માસ આવ્યો, પણ આ નવા માણસ સાથે નરી અડચણો આરી હબી પાલમકોટમા મેજર વોલ્સ અને છ ઓફિસરોના તાખામા એક દેશી સિપાઈઓની ટુકડી ગહેતી હતી તેઓના વણા કુટુંબીઓ વેલોરની લડાઈ વેળા માર્યા ગયા હતા આ દારુણ વેદનાને લીધે તેઓ કંપનિના વરમ લગુ બની બેઠા હતા નવેમ્બર માસની આખરમા ખુસલમાન સિપાઈઓ ગોરા ઓને માગી નાખવાનું કાવતરું ગ્યવા હાગ્યા બ્રિટિશ ઓફિસરોના ધરમા કેરી રીતે આગ લગાડી, એ આગની ધડમચડમા બ્રિટિશ ઓફિસરોને કેરી રીતે નારી નાખવા પછી કિટ્ટાપર કેરી રીતે હુમલો કરવો, નિધાપર પોતાની પતાકા કંઈ રીતે હડાવવી એ યોજના ઘડાતા વાર થઈ નહિ એક અલખારદેશનો વતની છૂપે વેશે આ સમાચાર સેનાપતિ પાસે લઈ ગયો. મેજર વોલ્સને જાતબી મળી કે તત્તલ તે આ બધાનો અટકાવ કરવા તત્પર થયો. તેની દૃઢતા અને કાર્ય-

(૨૪૬)

કુશળતાને લીધે કાવતરાખોરો કાવતર કરતા અટક્યા ત્યાં જાદુ જે દિગ્ધે તિરનેલુવલી વિભાગના સેનાપતિ કુર્નલ ડાયસ પાલમકોટ આની પહોંચ્યો તેણે હિંદુ સિપાહીઓને એકત્ર કરી કંપનિનો પક્ષ લેવાનો હુકમ આપ્યો. હિંદુ સિપાહીઓએ શ્રિદેવ વાવટાને વધાઈર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, બધાએ અચળ ભાવે કંપનિનું બહુ કરવામાં જિદગી વિસર્જન કરવાનો હુકમ કર્યો આ પ્રમાણે દંડના, વિશ્વાસ, અને દાર્પકુશળતાથી પાલમકોટમાં લોહી રેડાતું અટક્યું આ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાની મુખ્ય લશ્કરી હાવણીઓમાં દેશી સિપાહીઓ ધુધ વાવા લાગ્યા હતા, કોઇ કોઇ સ્થળે એ ધુધવાડીમાંથી આગ પ્રગટ થઇ અને કેટલેક સ્થાને સાવચેતી અને બંદોબસ્તને લીધે ધૂમાડાથીજ વાત અટકી

આ બચકર બનાવો બન્યાને છ માસ વીત્યા ત્યારે મદ્રાસ સરકારને ખાન આવ્યું તેને સમજાયું કે દેશી સિપાહીઓ પોતાનો ધર્મ અને જાનિ નષ્ટ થવાના શક્યો એવા તો હરકેરાઈ ગયા છે કે તેઓને અડચણ કરે તેવા નિયમો ચાલુ રાખવા એ ઠીક નથી. આથી જે અણુગમતા નિયમો પ્રવર્તિત થયા હતા, તે રદ કરવામાં આવ્યા, સરકારે સિપાહીઓને મધુર વચનોથી સંબોધી તેઓની જાતિ, ધર્મ અને સીતનીવાજનેનું ગ્લાણ કરવાનું વચન આપ્યું ૨ જુનિસેએ મદ્રાસની સરકારે પોતાની કાઉન્સિલમાં એક જાહેરનામું પસાં કરાવ્યું બીજે દિગ્ધે એ જાહેરનામું જાહેરમાં મૂકી હિંદી, તામિલ, તેલુગુ ભાષામાં ભાષાતર કરાવી દરેક લશ્કરી ટુકડીઓમાં વાચી સંભળાવવા રવાના કરવામાં આવ્યું આ જાહેરનામામાં ધણી વિગતો જણાવવામાં આવી હતી આગતની હાનિ અને યદ્યવાની સંકાની

(૨૧૭)

બાગતમા ઘણી દલીલો કરવામા આવી હતી એ દલીલો વડે એ ચક્રા ખેડી કરાવવામા આવી હતી સરકારે આ બહેરનામામા દર્શાવ્યું હતું કે, “અમે સિપાહીઓ પ્રત્યે હમેશા જે ઉદારતા બતાવતા આવ્યા છીએ તેથી તેઓના સુખમા કંઈ હરકત થશે નહિ. આવી લાગણી અને ઉદારતા પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમા સૈનિકો તરફ બતાવવામા આવતી નથી તમેએ ક્ષેત્ર-સ અને કૂટના સમયમા જે સહાયરણથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી-સરકારની આ ઉદારતા અવશ્ય તેમને એવા સહાયરણો કરવા પ્રરેષે જે તમે એવા સહાયરણ નહિ કરો તો સરકાર તમેને કાયદા પ્રમાણે સજા કરતા અચકાશે નહિ ” સરકારે આ બહેરનામાથી સિપાહીઓને સાત અને સુઅવસ્થિત કર્યાં. આ તરફ ન્યાયની અચળ શક્તિ ખૂનરોળ મચાવનારાઓને સજા કરવા તેમાર ઘડી જેઓ પર ખૂન કરવાનો આરોપ હતો તેને પ્રાણદંડની સજા થઈ બીજા કેટલાકને બરતરફ કરવામા આવ્યા. વિલાયતની ડિરેક્ટર સભા આ ઉચ્ચપાયેથી મુસ્લિમ ઘણા અને તેણે મદાસના મુદ્દર, મુખ્ય સેનાધિપતિ અને આગુટ્ટ બનરસને અયોગ્ય ગણી બનરસ કર્યાં.

એક વર્ષમા આ ઉચ્ચપાયે સ્થાન થઈ. એક વર્ષમા તો બ્રિટિશ સિહનો પ્રબળ પ્રતાપ પાછો મદાસ
 ઇ. સ. ૧૮૦૮ ઇલાકામા-સમગ્ર દક્ષિણ હિંદમા પૂર્ણ તેમની પ્રકાશવા લાગ્યો. નવા વર્ષમા નવા તર્ક અને નવી અગવળો યરુ થઈ આ ઉચ્ચપાયે થવાના કારણો કમા, મેના દોષથી આ ઉચ્ચપાયે થઈ અને ભોહીની નદીઓ વહી, આ શુ રાજનીતિમા પ્રતાપ હતા કે શુ બહારના લોકોના કાવતરા હતા ?

(૨૪૮)

—ભય કર ઉચ્ચપાયલ અને તેની સાથે સજ્જાયલી ભય કર ખૂનરેણ પછી બધા આવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા રાજનીતિશ અને સેનાપતિઓના મગજમા આ પ્રશ્નો ધૂમવા લાગ્યા ગજનીતિજ્ઞો આ ત્રેણ ફેસનવાળી પેલી ગોળ ટોપીનેજ આ બધાનું કાગળુ માનવા લાગ્યા પરંતુ સૈનિક વિભાગના અમલદારોને આ કાગળુ ખડં ન લાગ્યું તેઓ આ ઉચ્ચપાયલમા રાજનીતિની ચાલાકી જોવા લાગ્યા તેઓ જાહેર રીતે કહેવા લાગ્યા કે, અનેક સિપાહીઓ આ ની ટોપીઓ જોઈ ખુશી થયા હતા અને તે નાપગવા આતુરતા બતાવી ગયા હતા માટે કેવળ ટોપીઓને લીધેજ સિપાહીઓ કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર વાપરવા તૈયાર થઈ ગયા એમ કહેવું મરામર નથી ટિપુ સુલતાનના છોકરાઓએ જ તેઓને બળવો કરવા ઉરકેયા હતા જો પદબદ્ધ સુલતાનોએ વેયોગના સિપાહીઓને કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાળ ઉપાડવાની સલાહ આપી ન હોત, જો સુલતાનોના દનામનાવચનોની લાલચથી સિપાહીઓને ઉત્સાહ ચડ્યો ન હોત, જો તેઓના નોકરોએ તેઓના અત કાગળુમા ગુમાવલા ગૌરવની, ઉન્નતિની આશા પોપી ન હોત, તો કદી પણ આવો ભય કર બનાવ પ્રગટત નહિ આ પ્રમાણે રાજ્યશાસન વિભાગના જુદા જુદા ખાતાના અમલદારો જુદા જુદા કારણો બતાવી પોતપોતાની જવાબદારીમાથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા એક ખાતું ટોપીનો ઉસ્તેજ કરી લશ્કરી ખાતા પર દોપનો ટોપનો ઉચો વાળવા લાગ્યું, ત્યારે લશ્કરી ખાતું ગજનીતિ ખાતાની ગજનિતિ પર મોઠો દોપ ટોળવા તૈયાર થયું

પરંતુ એક ત્રીજો પક્ષ આ બાબતનું જુદું જ કાગળુ બતાવે છે તે પક્ષના મત મુજબ ચોતરફ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અને ખ્રિસ્તી

દેવળો બધાવાથી લોકોના અત કરણુમા જળરો સક પેદા થયો હતો. અને તે કારણથી આમ વર્ગ અગ્રેજી રાજ્ય તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો તે ઉપરાંત એક અતિચમ નવાઈ પમાડનારી દતકથાએ તો લોકોના અત કરણુમા ભારે તોફાન મચાવ્યું હતું એ દતકથા એની હતી કે કંપનિએ બધું મીઠું ખરીદી લઈ એકત્ર કર્યું છે, મીઠાના મોટા મોટા ઢગલા કરવામા આવ્યા છે, ને ઢગલામાના એક પગ માથનું અને બીજા પગ ઢુકકરનું લોહી છાટવામા આવ્યું છે આથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ વટલાવા બેઠી છે આ દતકથા નરી માની હક્ષિયુ હિંદુમાના દેશી સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા

વેલોના બંદની તપાસ કરવા માટે જે મમિતિ નીમાઈ હતી, તેણે કેટલાક કારણો જણાવ્યા હતા ડિરેક્ટરોએ એ બધા કારણો ખરા માન્યા હતા દેશી સિપાઓના પહેરવેશમા જે ફેરફાર કાગવામા આવ્યો હતો તે ફેરફારને એ મમિતિએ આ બંદનું એક મુખ્ય કારણ માન્યું હતું બીજા કારણ દિયું મુલતાનના પુત્રોની વેલોરમા હાજરીનું હતું દિયુના પુત્રો વેલોરમા હતા, તેથી તેમની લાલચથી લલચાઈ સિપાહીઓએ અમલદારોનો નાવ કર્યો હતો પરંતુ સિલન હોન સ્ટ્રીટના વેપારી માલેકો તો એ કરતા પણ વડા કારણો શોધવા તત્પર થયા તાત્કાલિક કાર્મકારણપરપરા તેઓને સતુષ્ટ કરી ચક્રી નહિ. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના બે સભાપતિઓએ બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલના અધ્યક્ષને એક હકીકતોથી ભરપૂર પત્ર લખી ચમકાવી મૂક્યો તેઓએ એકમને જણાવ્યું હતું કે, હિંદુ સર્વધીના આગ્રહ માનવાગા, હિંદીઓ પ્રત્યે લાગણી વગરના અને હિંદુના આચાર

વ્યવહાર તરફ અણુમમે રાખનારા લોકો અત્યારે લશ્કરી અને રાજ-
નૈતિક વિભાગની મોટી મોટી જગાઓ બચારી પડ્યા છે, એથી દેશી
મેનિકો બ્રિટિશ સરકાર તરફ ધીમે ધીમે આરવાશન્ય થતા જાય
છે વળી લૉર્ડ વેલેસ્લિના રાજ્યો ખાલસા કરવાના ધોરણથી મહેસૂરનો
મુસલમાન વંશ બિખારી હાલતમાં આવી પડ્યો છે, તેથી સાધારણ
પ્રજાનો પણ સરકાર પરથી વિશ્વાસ હઠી ગયો છે, આ બધી બાબ-
તમાં અગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ કામ થયેલું હોવાથી અમલદારો અને
પ્રજા વચ્ચે ધીમે ધીમે અંતર વધતું જાય છે આ કારણોને લીધે
જીતનાર અને જીતાયલી પ્રજા વચ્ચે મિત્રતાનો સંબંધ બધામ્મ શકતો
નથી, અને દેશી લોકો આવી જુદાઈથી કટાણી વખતો વખત બ્રિટિશ
સરકાર વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવતા અચકતા નથી ૧

વેનરના બડ પછી પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની હતી કે
જેથી દેશી સિપાહીઓ અને ગોરા અમલદારો વચ્ચે અંતર વધી
ગયું હતું સિપાહીઓ બવિખ્યા મુખ મગસો, એવી આશાથી કંપનિનું
કામ સ્વીકારતા હતા. આશા અને વિશ્વાસ એકત્ર થઈ તેઓની નજર
આગળ મુખ અને શાંતિનું સુરોભિત ચિત્ર ખડું કરતા હતા આ
મુખ અને શાંતિની બાબતમાં ઇંગ્લાંડના સિપાહીઓ કરના આપણા
સિપાહીઓ વધારે બાન્યશાળી હતા ઇંગ્લાંડમાં ધણા યોદ્ધા લોકો

૧ The Chairman and Deputy Chairman of
the East India Company (Mr Parry and Mr.
Grant) to the President of the Board of control
(Mr Dundas)—M. S Records Comp Kaye's
Sepoy War, Vol. I P. 251

(૨૫૧)

બવિધના સુખની આશાથી સૈનિક વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. ઇંગ્લાંડમાં જેઓ બૂબે મરતા હોય, નિઃસહાય હોય અથવા દારુણ ફેરફારથી સામાજિક સંબંધ શૂન્ય થઈ પડ્યા હોય, તેઓ જ સૈન્યમાં નોકરી કરે છે. ઇંગ્લાંડના સૈનિકો કંઈ પણ સુખની અથા રાખતા નથી તેઓનાં જીવનને શાત પાડનારી આશા સદાને માટે તેમને છોડી ગઈ હોય છે આશા દેવીની મધુર વાણી તેઓના કાનમાં કદી ફકાતી નથી, આશા દેવીની વિચિત્ર લીલા તેમના નેત્રો સમક્ષ તરવરતી નથી તેઓ સમાજભાષી દેશનિકાલ થયા હોય છે, ખીજની ફાસલા-મણીથી સૈનિકો બને છે અને ખીજના કહેવાથી પાર્સિવ બધન-શૂન્ય આત્માને લગાડના દાર્મમાં જોડી રાખવા માગે છે ઇંગ્લાંડના વણા થોડા ભોકો તેઓના સમાચાર મેળવવા તલસતા હોય છે, ધણા થોડા ભોકો તેઓને માન આપવા તૃપ્ત રહે છે. આ પ્રમાણે અગ્રેજ સૈનિકો આશા, સૌભાગ્ય અને સંબંધથી સદાને માટે તબ્બાકા હોવાથી ફુનિયામાં તેઓ અસ્તિત્વરૂપે જીવે છે, અને જીવતા છતાં મુઠ્ઠા મારક રહે છે. પોતાનું કોઈ પણ સંબંધી લશ્કરમાં જોડાય તો ઇંગ્લાંડના ધણા ખરા કુટુંબો શરમથી નીચું જીએ છે અને એવા જીવતા છતાં જીવેલા માણસ પ્રત્યે જગત્તે લામણી દર્શાવતા નથી. હુકાણુમાં ઇંગ્લાંડનો લાવૈયો એટલે જીવનનું માણસ, એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય

પરંતુ આપણા દેશના સૈનિકો એ રીતે જીવનનું નથી. સામાજિક સંબંધ વગરના અને હયાતીમાત્ર ભોગવનારા નથી. તેઓ લશ્કરમાં જોડાય છે છતાં સ્વભાવિ અથવા કુટુંબી વિપુલા પડતા નથી, અથવા લગાડના કામમાં જોડાયલા રહે છે છતાં કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટથી

(૨૫૨)

વચિત રહેતા નથી તેઓ સૈનિક બને છે છતાં આગરદાર શહેરી રહે છે લડાઇના મેદાનપર સગકારના પક્ષમાં લડે છે છતાં સર્વ પ્રકારના સુખના અધિકારી રહે છે તેઓ વખતો વખત પોતાને ઘેર ભય છે કુટુંબ સાથે આનંદ કરે છે. પોતાના પગારનો ધણો ખર્ચ ભાગ ઘેર મોકલી દે છે સિપાહીઓમાં વચપરપરા કંપનિતુ લુચુ ખાવુ એ એક ભતની આગર ગણાતી હતી તેઓનો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ શાંતિપૂર્ણ હતો અને ભવિષ્યની આશા ધીમે ધીમે દૃઢ્યતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાને ઘેરતી કાષ્ઠપણુ વિકાર તેઓની પૂર્વ જ્ઞાતિને દલ કિત કરી શકતો નહિ. કાષ્ઠપણુ અશાન્તિ તેઓને દુખના દાવાનળમાં સપડાવતી નહિ, તેમ ભવિષ્યના સુખમાં નડતર નાખતી નહિ સિપાહીઓમાં ॥ ધણાખગ ચતુર્પૂર્વક કંપનિની સેના બળતી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા માટે પેન્શન લઇ પોત પોતાને ગામ જઇ રહેતા તેઓ પોતાના ગામડામાં ટોળા બધ થઇ કોઇ સુદર ઝાડ તળે બેઠાબેઠા ભૂતકાળની વાર્તા કહી સભળાવતા લોરેન્સ, ફૂટ. મિડો વગેરે કેવા મગવિર હતા, ફેરો સાથે કેવી રીતે લડાઇ થઇ હતી, હૈદરઅલી અને તેના પુત્ર ટિપુ મુલતાન સાથે કેવુ લાડુ બચ કર ચુક મર્યુ હતુ, તે જધી વાતો પોત પોતાના કુટુંબી જનોને હોથ પૂર્વક કહેતા, અને આનંદ પામતા તેઓ પોતાના કામમાં જેવા સાવધાન અને આનંદી રહેતા, તેવાજ નિવૃત્તિના મમયમાં પણ સાવધાન અને આનંદી રહેતા કોઇ સિપાહી પોતાની જુરાનીના સમયમાં નોકરી છોડી ઘેર આવતો, અને પ્રથમની માફક કુટુંબી જનો માથે મીઠી મીઠી ગાળી કરતો મોટા સાહેબના નાનાભાઇ વેલેસ્લિ સાહેબ (આર્થર વેલેસ્લિ) અથવા લેક સાહેબ (લોર્ડ લેક) ની કથની

કહી સભળવાતો, કુટુંબી જનોમા આનહી રેલ આવતી આ પ્રામાણે સિપાહીઓનો નિવૃત્તિ સમય આનહા જતો. તેઓ પોતા-પોતાના ગામમા વિશ્વાસુ અને વડીલ બની રહેતા તેઓમાના કેટલાકને ઘેર જમીન હોવાથી તેઓ એ બધી સપત્તિ ભોગવતા, અને પોતાની સ્થિતિથી સતુષ્ટ બની સદા પ્રકુપ્ત રહેતા ઘરકરી પોશાક અને ઘરકરી નોકરીને કંપનિના સિપાહીઓ હલકી ગણતા નહિ, જે જે જતોમાથી સિપાહીઓની બરતી કરવામા આવતી, તે તે સપ્રદાયે પોતાને સરકાર સાથે મળધમા આવેલા માની ધન્ય ગણતા કંપનિના સિપાહી બનવુ એ મહા આબરુદાર કાર્ય ગણાવુ આ દેશના સાહસિક અને શરવીર પુરુષો આ વ્યવસાયમા જોડાવા હમેશા તત્પર રહેતા, અને એ કાર્યમા અયોગ્ય ગણાતા બહુજ દીલગીર થતા.

જૂના ગોરા ઓફિસરો લામણીવાળા અને સિપાહીઓ પર પ્રેમ રાખનારા હતા તેઓ સિપાહીઓને પોતાના મિત્ર માનતા. ઘણી વેળા તેઓને પોતાની પાસે બોલાવી ઉડતી વાતો અને જૂના સમયની વાર્તાઓ સાંભળતા અને આ રીતે તેઓને ખુશ ગમવાના પ્રયત્નો કરતા સિપાહીઓ ઓફિસરોને આશ્રયદાતા, પાલનકર્તા અને બહુ કરનારા માની તેઓનો આદેશ માથે ચઢાવતા, તેઓના પક્ષમા ઉભા રહેતા. તેઓ ઓફિસરોને શોકમા સાન્તવના આપનારા, અનિદને ટાળનારા તરીકે માન આપતા આફિસરોએ પણ દયા, ઉદારતા અને સન્નજનતાથી સિપાઓના હાલ જીતી લીધા હતા સિપાહીઓ તેઓને પિતા સમાન ગણી પોતે “બાપામોક” અર્થાત્ પુત્રસ્થાને ગણાવાને બહુ આતુર હતા.

પરંતુ આ સમય તો વીતી ગયો આવી દયા, ઉદારતા અને

(૨૫૪)

સન્નિવૃત્તતા લોપ થઇ ગઇ પૂર્વમાં જેમ જેમ બિટ્ટીશોની સત્તા વધવા લાગી તેમ તેમ અમલદારોની અમલદારશાહી જણાવા લાગી ઓશિસરોની સત્તા ઓછી થઇ ગઇ, તેઓ હવે આશુદ્ધ જનરલના હાથના પૂતળા બની ગયા પહેલા ઓશિસરો પોતાના માણસોને સગ કરી શકતા, ઉચી પદવીએ ચઢાવી શકતા, કેમકે સુચનસ્થિત કરી શકતા જે ઓશિસરના સૈનિકો સૌ પહેલા વિજય મેળવના, તે ઓશિસરના નિયમ મુજબ એ સૈનિક દુકડીનું નામ પાડવામાં આવતું એથી સિપાહીઓ બહુ ખુશ થાા પોતાના કપરીના નામથી ઓળખાવાનું તેઓને બહુ ગમતું છેવટે રાજ્યના વધારા સાથે ઓશિસરોના હાથમાંથી સત્તા સરવા લાગી ઓશિસરો પોતપોતાની દુકડીમાં ઓછા આદરને પાત્ર ગણાવા લાગ્યા તેઓ અને સિપાહીઓ વચ્ચે ઓળખાણ ઓછી થવા લાગી સત્તા ન હોવાથી, ઓશિસરો પોત પોતાની દુકડીમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા નહિ સિપાહીઓ પણ તેઓને બીજાના તાબામાં પુતળામણી તિરસ્કારવા લાગ્યા આશુદ્ધ જનરલની ઓશિસમાંથી જે હુકમો આવતા તે હુકમો આગળ ઓશિસરો લાચાર બની જતા અને એ હુકમ મુજબ બધી વ્યવસ્થા કરતા. અત્યાર મુત્રી સિપાહીઓમાં એવો વિચાર દૃઢ થઇ બેઠો હતો કે ઓશિસરો અમારા માનનીયતા છે, એ વિચાર ધીમે ધીમે લોપ પામ્યો ઓશિસરો પણ સિપાહીઓ તરફ અમાનતા ઓશિસરોની ચાલક આદરમાન બતાવતા નહોતા આમ અને વર્ગ વચ્ચે અતરાય વધતો ગયો બંને વર્ગ વચ્ચે નામણી અને મિત્રતાને બદલે ઉદાસીનતા અને શત્રુતાના મોજા ઉજળવા લાગ્યા

આ અંતર જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ ઓશિસરોમાં

(૨૫૫)

વિલાસિયતા પણ વધવા લાગી ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આગળોટો દોડવા લાગી હતી અંગ્રેજોએ જે રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રીતે પોતાની ભતને પણ ઉભન કરી હતી. હિંદ ઇંગ્લાંડના પાળમાં પૂરેપૂરે આપ્યું એટલે ઇંગ્લાંડના વિલાસ અને શોખના મોજા હિંદના દિનાગપર અથડાવા લાગ્યા અંગ્રેજી ખખરો, અંગ્રેજી પુસ્તકો અને તે ઉપરાંત અંગ્રેજી લઘનાઓ હિંદમાં આવવા લાગી, એના સસર્ગથી ઓદિસરો પણ હિંદી વિચારો, હિંદી આચારો અને હિંદુ મનુષ્યોથી દૂર દૂર સરવા લાગ્યા હવે તેઓનું લક્ષ મિપાલીઓની વાતો સાબળવા પર, તેઓમાં બદોબસ્ત ભળવા પર કે તેઓની ઉભન કરવા પર રજુ નહિ હવે તેઓને (ઓદિસરોને) સ્વદેશી પુસ્તકોનો મોહ લાગ્યો સ્વદેશી વિલાસિતાએ તેઓના ચરીરને કબજે કર્યું અને સ્વદેશી લલનાઓના સૌંદર્યમાં તેઓ મરક બની ગયા હવે તેઓ ખરેખરા વિદેશી થઇ પડ્યા અને હિંદીઓને પોતાથી જુદા ગણવા લાગ્યા જે મિત્રતા અને લાગણીએ સિપાહીઓના મન આકર્ષ્યા હતા, તે મિત્રતા ને લાગણી ઓઠ થવા લાગ્યા. કાળા મોગનો ભેદ હવે સ્પષ્ટ પથે જણાવા લાગ્યો આ રીતે વિલાસે હિંદમાં આવી ધીમે ધીમે અંગ્રેજી ઓદિસરોને વશ કરી લીધા મોહના આવરણમાં અંગ્રેજો ભાન બૂઝ્યા. પરિવર્તનસીલ સમયની સાથે ઓદિસરોના સ્વભાવમાં એટલો તો ફેરફાર આવ્યો કે તેઓ ભાન બૂલી વિલાસના એતમાં તથાવા લાગ્યા આ કોનાને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કોણે ન કર્યો પશ્ચિમી સુદરીઓ પશ્ચિમના સિવાજ મુઝબ મનોમોહિની થઇ પૂર્વમાં એવા સૌંદર્યવાન સર્વોપરિ કરવા લાગી. આ સૌંદર્ય અને વિલાસના

(૨૫૬)

મેળાથી ઓગિસસેનું હૃદય નાચવા લાગ્યું તેઓ ધામે ધીમે સિપાહીઓના પ્રાપ્ત રિવાજોથી દૂર થઈ પડ્યા આથી તેઓની સાથે સિપાહીઓનો મેળ ન રહ્યો.

ઓગિસસે અને સિપાહીઓ વચ્ચે આટલું બધું અંતર પડી ગયું છતાં સિપાહીઓએ જાહેરમાં કંઈ ગત્રુતા હા સ ૧૮૨૨-૩૫ જણાવી નહિ લૉર્ડે એમ્હર્સ્ટ અને લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કના સમયમાં તેઓએ શાનિ-પૂર્વક કામ કર્યું હા સ ૧૮૦૬ ના બા' પછી સિપાહીઓના હૃદય કોટપણ ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરવા નહિ તેઓ વિશ્વાસુપણે, સાદસ અને વફાદારીથી કાર્ય બજાવવા લાગ્યા તેઓએ વફાદારીથી લૉર્ડે હેન્ડિગની સરકારને વિશ્વસ આપાવ્યો પરંતુ જ્યારે ત્યાં કૈલાષ, ત્યારે સિપાહીઓએ દિલને બહેકાવી મૂકે એવી વાતો સાંભળી, તેથી તેઓના હૃદય ફરીથી ઉશ્કેરવા લાગ્યા કંપનિ વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે ફરિયાદો આ વખતે અપૂર્ણ રૂપમાં જાહેર થઈ અગ્રામ છતાંકામાં આ માળખનું મંગળાચરણ થયું. હા સ ૧૮૨૨ ની વખતજાતુમાં અમૃતની છાવણીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો એ કાગળમાં લખ્યું હતું કે “ હમગત અહમ્મદનો ધર્મ પાળનારાઓએ અગ્રેજોના તાબામાં ધણા દુખો વેડવા છે આવી શુલાભીથી તેઓની પ્રાર્થના સર્વસક્તિમાન ઇશ્વરે પણ સાંભળવી બધ કરી છે આ માટેજ તેઓમાના અનેક કોષેરાથી મરણ પામે છે. ઇશ્વરને સાથ તેઓના હાથ ઉતરે છે હવે તેઓએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. અમૃત અને દિલ્હીમાં બહુ થોડા જોરાઓ છે, તેઓને એક દિવસમાં મારી નાખવાનું કામ સહેલું છે. હિંદુ અને

(૨૫૭)

સુસલમનો એકસપ થાઓ, પરિણામ સાડ આવશે અત્યારે સમય
શુભાવવાનો નથી અગ્નિજેએ આ દેશના લોકો પામથી ભગીરો
ખૂંટી લીધી છે. ધનાગી જમીન જમ કરી છે હવે તેઓ આપણને
બધા કામભાથી બાતલ કરવાના છે. જોગ સૈનિકોની દુકડીઓને
બોલાવવામા આવી છે, ૮ માસમા દેશી મિષામ્મોના હથિયાળ
ઉનાગી લેવામા આવશે માટે એવો અદાબન કરવો જોઈએ કે
જેથી દરેક દુકડીના જુના સુમેદારો ખીજ સુમેદારોને સવ હ આપી
બહુ ઠીક કરી શકે સુમેદારો જમાદારોને સમજવશે અને આ પ્રમાણે
આખું સૈન્ય તૈયાર થઈ જશે વેલોર, ચિનોડ, અદ્રાસ અને ખીજ
સ્થળોએ આ પ્રમાણે કાર્ય થશે એટલે બધે સ્થળે ખખડ પડેલા-
ડવામા આવશે આથી બધા સિપાહીઓ એકી સાથે બડ ઉડારી
શકશે માર્ચની ૧૭ મીને સરિવાળ આ કાર્ય માટે ઠીક પડશે આ
દિવસે એક એક નામક અને દસ દસ સિપાહીઓ દરેક ઓફિસરને
થેગ જશે, અને અનાયાસે એ ગોરા સાહેબોને પથારીમાજ મારી
નાખશે આ કાર્ય પાર પડ્યે દેશી ઓફિસરો લશ્કરની સરદારી લેશે,
સુમેદારોને કર્નલનો પગાર મળશે ”

કેમ માણસે અદ્ભુત અને બમકર લખાણ લખ્યું હતું ક્યા
માણસે આવી રીતે બધા સિપાહીઓના અત કરણમા એર રેડવાની
ચેરવી કરી હતી, તે જણાવું નથી આ સંબંધમાં બધી તપાસ
નિષ્ફળ નીવડી છે આ ચિઠ્ઠી છઠ્ઠી થોડેસ્વાર દુકડીની લાઇનમાથી
મળી આવી હતી આના જેવીજ એક ચિઠ્ઠી આડમી દુકડીની લાઇ
નમાથી પણ મળી આવી હતી આ જો તરત જ એ અલગના

(૨૫૮)

સેનાધ્યક્ષ પાસે મોકલવામા આવ્યા હતા. કર્નલ ફાઉલિસે આ બાબતમા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે દરેક રેજિમેન્ટના અમલદારોને એકઠા કર્યા, તેઓને આ કામગીરી મતલબથી જણાવતા કર્યા અને જે જે દેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ હોય તેની સાથે આ બાબત વાતચીત કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ કામ પૂરું થયા બાદ કામગીરી જે હાથ ધીઓને નિર્દેશ કરવામા આવ્યો હતો, તે હાથ ધીઓમા આ બાબત જણાવવામા આવી પરંતુ તેઓએ કોઈપણ જાતના અસંતોષના ચિન્હો જોયા નહિ ૧૭ મી માર્ચના દિવસ નિશ્ચયે પાસર થયો. કોઈપણ જાતની ગરબડ જણાઈ નહિ આ બધાં કર હાથ ધર કેવળ કાગળપર જ રહ્યું.

પરંતુ થોડા દિવસો બાદ વળી એક બીજો બનાવ બન્યો. ઉપર કહેલો પત્ર પ્રાપ્ત થયો ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મદ્રાસના મવર્નર સર ટોમસ મેનોને ટપાનમા એક અરજી મળી એ અરજી હિંદી ભાષામા લખેલી હતી અરજી એ રીતે મળવામા આવી હતી કે મવર્નર સાહેબને એમ જણાય કે આ અરજી લક્ષરના મુખ્ય મુખ્ય ઓફિસરો તરફથી મોકલવામા આવી છે. એ અરજીમા દેશી સિપાહીઓને પડતી ખુશીબતો સ્પષ્ટતા પૂર્વક જણાવવામા આવી હતી એ ખુશીબતો આ પ્રમાણે દર્શાવવામા આવી હતી, “જમ્મા પૈસો બધું માન મોરારા સરદારોએ ખાસ કરીને સિવિલ અમલદારોએ હસ્તમત કર્યું છે, અમારા નસીબમા તનતોડ મજૂરી અને દુખ સિવાય લખેલું હોય એમ જણાય નથી. અને જે તરવારના બળથી કોઈ દેહ છતીએ તો એ બધા વેસ્થાપુત બીકલું સિવિલ અમલદારો એ દેશમા જઈ આવે છે રાજ્ય મલાવે છે, અને થોડા

(૨૫૯)

રાજમા પોતાનો ખખનો તર કરી મુરોપ પ્રયાણ કરે છે પણ એક સિપાહી આખી જીદથી સખત મજૂરી કરે છે છતાં બહુ થોડું પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મુસલમાની રાજ્યમા છેક આમ નહોતું કારણ કે જ્યારે જ્યારે જીત મળતી તે વખતે મુસલમાન બાદશાહો મુખ્ય મુખ્ય સિપાહીઓને જાગીરો તથા હથેલી પદવી આપતા કંપનિના રાજ્યમા મોટી પદવીઓ તો જોરા સિવિલ અમલદારોએ એકઠાથું કરી રાખી છે એક કલેક્ટરના ચપરાશી જેટલો દોર ચલાવે છે તેટલો દોર એક સિપાહી કદી ચલાવી શકતો નથી એ ચપરાશી કદી પણ સૈનિક જેટલું કામ કરતો નથી. ” આ અરજી એક માણસની કંપનાવડે જાની હોય કે બહુ માણસની કંપનાનું રજા હોય. પણ એટલું તો ખરૂં કે આ અરજીમા જે કંઈ લખવામા આવ્યું છે, તે દરેક સિપાહીઓના કલ્પના ઉદ્દેશ્ય છે આ શ્રિયાદો સામાન્ય હતી, આ શ્રિયાદો તેઓને હાડોહાડ આપાત કરતી હતી. છેવટે જ્યારે એ શ્રિયાદો અત કરણમા રાખવી મુશ્કેલ થઈ પડી એટલે આવા પત્ર તથા અરજીઓના રૂપમા બહાર પડવા લાગી

આ દરમ્યાન વખતો વખત કેટલાક નિયમો અમલમા આવી અમુક સ્થળના સૈન્યને ઉશ્કેરી મૂકતા. પરંતુ એથી પ્રજાના મનને કમો આપાત થતો નહિ, અમર કોઈ સ્થળે બંદ ઉડતું નહિ. એક વખતે સૈનિક વિલિયમ બેન્ટિન્કને પણ એક અણુમણતું કાર્વ કરવું પડ્યું હતું. ડિરેક્ટરની સભાએ સૈનિકોના બધા ઘટાડવાની દરખાશો. બેન્ટિન્કને એ કાર્વ કરવું પડ્યું. તેથી સૈનિકોમા મુખ્ય અસંતોષ પ્રગટ્યો પરંતુ એ અસંતોષ ઘાનો કાળ કાળો નહોતો. કમરુદ્દીન સમયે ચર્તમાનવમેનો સ્વતંત્રપણે લખવાની શરૂ હતી. મહેમુદ

પત્રો સ્વત્ર હોય તો લોકો સ્વત્ર રીતે પોતાનો મત દર્શાવી શકે છે આથી બચાના ઘટાડા વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે દરિય દો હતી, તે બધી વર્તમાન પત્રોમા આવના લાગી અત્ર વર્તમાનપત્રો અસતોષ દૂર કરનાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે હૃદયમા જે અમતોષ જમી ગયો છે, તે લખાણુ વાટે ચાત થાય છે, એથી ધૂલવસતો અસંતોષ બડકારપે જહાર નીકળવાની સગવડ મેળવી રહેતો નથી. બેન્ટિકના સમયમા ભત્તામા ઘટારો થતા સૈનિકો આ રીતે પોતા-પોતાનુ હૃદય ખોલી બેસી રહ્યા

આ પ્રમાણે અસતોષ ચાત પડવા લાગ્યો સિપાહીઓ ચાત-પણે પોતાપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા પરંતુ શાસનચક્રના ફેફાડાથી સિપાહીઓની માનસિક શાન્તિ કાયમ ટકી શકી નહિ શાસનચક્રના પરિવર્તન સાથે તેઓની શાન્તિની આશા પણ પરિવર્તનશીલ થઇ ગઈ હતી અફઘાનિસ્તાન સાથેની લડાઈમા સિપાહીઓએ બહાદુરી બતાવવામા મળ્યા રાખી નહોતી તેઓએ સેનાપતિ પોલોહની સરદારી નીચે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, નાંટની સરદારી નીચે વીરત્વ અને સાહસની સીમા બતાવી દીધી હતી જ્યારે આ સન્નિવૃત સૈનિકો, આ પરાક્રમી સૈનિકો અફઘાનિસ્તાનના ઘાટમાથી પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન સિંધના અમીરો સાથે લડાઇ જમી. સિપાહીઓ ડચાં સિવાય બચકર દેખાવવાળા બહુચીઓ સાથે મુદ્દમા ઉતર્યા. મુખ્ય સેનાપતિ સર ચામ્સ નેપિયરે તેઓના ઉત્સાહ અને બહાદુરીના પ્રુબ્ધજ વખાણુ કર્યા છે. આ વખાણુથી દેશી સિપાહીઓની કીર્તિ દૂર દેશ-તરમા ફેલાઈ ગઈ વધી મર્જ. ત્યારબાદ સિપાહીઓને એક બીજા લડાઈમા જોડવુ પડ્યુ. પરંતુ તે લડાઈમા પણ તેમણે પાછી -પાની

કરી જનનીને લગ્નની નહિ તેઓ પૂર્ણ પરાક્રમથી મહારાજપુરની લડાઈ લડ્યા, પોતાના બરોબરિઆ સૈનિકો સાથે ખૂબ લડ્યા થોડા સમયમા સાન્તિ ફેલાઈ, લડાઈની આગ હોવાઈ મધ પરતુ સાન્તિ સાથે વળી નવા ફુલો, પેદા થયા સિંધ ધ્રિટિય સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યુ હતું, ધ્રિટિય પતાકા સિંધની સપાટ જમીનપર ફડતી હતી. જે સિપાહીઓની બહાદુરીથી આ પ્રદેશ જીતાયો હતો, તેજ સિપાહીઓ હવે એ પ્રદેશના ગ્રહણનો બાગ લેવાની ના પાડવા લાગ્યા.

હિંદમાનુ ધ્રિટિય સામ્રાજ્ય જે રાજ્યોથી પુષ્ટ થયુ છે, ધ્રિટિય વાવટાએ જે રાજ્યોમા પરિવર્તનપ્રીત કાગની અનતશક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે બધા રાજ્યોના કમળના પરિશ્રામ સાથે સિપાહીઓની કુકડીઓનો ઝેરબંદોજસ્ત થમને થમશે ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યો ખાલસા કરવાથી ધ્રિટિય સરકારના સત્તુઓની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી, અને સત્તુ ઝોછા થવાથી મોડુ લરકો રાખવાની જરૂર ઝોછી થતી ગઈ સૈનિકોના વિશ્વાસ અને વફાદારી ઉપર સામ્રાજ્યનો આધાર છે. સત્તુની સખ્યા ઝોઝી થવાથી, રાજ્ય મોડુ થવાથી સૈનિકોને લડાઈના કામમા રોકાવુ પડતું નથી માટે જે ઉઝી આ-સાથી તેઓ કંપનિના લરકામા જોડાયા હોય છે, તે આસા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે સામ્રાજ્યના વધાગ સાથે લડાઈઓ ઝોછી થઈ તેથી ઉત્તતિના માર્ગે પણ ઝોછા થયા વળી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ સાથે સિપાહીઓની અમરડો પણ રૂંધી તેઓને દૂર-દેશમા, અજળપથ સ્થાનમાં કેવળ પોલિસની માફક પહેરાપર રહેવુ પડતું. આવા કાર્યો છેવટે તેઓને અસુખ અને અસાતિના મુખ્ય કારણુ રૂપ થઈ પડ્યાં. એ ઉપર વળી તેઓના બરવા થડાવાનો

હરાવ થયો, એટલે તેઓ રાજ્યના વધારા સામે ખૂબ બબડવા લાગ્યા. કંપનીના સિપાહીઓ સરહદ પર અથવા ખીજા રાજ્યમાં હોય ત્યારે તેઓને વધારે પગાર મળતો, એ પગાર ઘટયે. આથી એવું બન્યું કે જે કાર્યને લીધે તેને ઇનામ મળવું જોઈએ, તેને બદલે ઉલટો પગાર કપાવા રૂપ સજા થઈ સિપાહીઓ આ કારણથી નવા રાજ્ય છતી સામ્રાજ્યમાં ઉમેરવાના કાર્ય સામે થયા, તેઓ દૂર દેશમાં બહોળસ્ત જળવવાનું કાર્ય બજાવવાની ના પાડવા લાગ્યા.

રાજ્યો છતવાનો અભખરો અને તે અભખરને લીધે સિપાહીઓના મનમાં ઉછળેલા અસાન્તિના મોજા સબધમાં અમે ઉપર જે લખ્યું, તે સિંધ છત્યા બાદ ખુલ્લા સ્વરૂપમાં જાહેર થયું આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અમે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મયર્નર જનરલ લોર્ડ એલેન્ડરે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં આવી રહ્યો હતો એ સમયે તેને ૩૪ થી દુકડીમાં અસતોષ ફેલાયાના સમાચાર મળ્યા એ દુકડીને બંગાળા માથી સિંધદેશમાં જવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તેઓ રસ્તામાં કુચ કરતા કરતા ફિરોજપુર આગળ અટકી પડ્યા. એ દુકડીના સૈનિકોએ એવું જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમને લડાઇના વખતમાં જે પગાર મળતો તે પગાર નહિ મળે ત્યાં સુધી અમે સિંધમાં જવાના નથી સિપાહીઓની આવી અનિચ્છા જોઇને લોર્ડ એલેન્ડરે અને વડા સેનાપતિ સર્જ આર્ચર્સ નેપિયરે બહોળસ્ત જળવવા ઉપર લક્ષ આપ્યું. બંગાળાની ૭ થી ધોડેસ્વર દુકડીએ સરહદ પર જતી વેળા ખુલ્લી શત્રુતા જણાવી હતી. એલિસરો ધણા પ્રયત્નો કરતા છતાં તે દુકડીમાં બહોળસ્ત જળવી શક્યા નહોતા. તેઓએ પોતાની આંઠના પૈસા

આપવા માડ્યા, ખાસ પ્રયત્ન કરી તેઓની માગણી મંજૂર કરાવવાનું વચન આપ્યું, છતાં રથુભેરીનો અવાજ સાબળી ધોડેસ્વારો સંજ્ઞ થયા નહિ, એશિસરોના હુકમ મુજબ કુચ કરવા તૈયાર થયા નહિ. આ રીતે તેઓ ફરોજપુર આગળ મોઝો માડી બેઠા એ સમયે વળી એક નવું સંકટ ઉત્પન્ન થયું. ચોતરફ વાત ફેલાઈ કે ગોરા સિપાહીઓ પણ આ બાબતમાં દેશી સિપાહીઓના મત સાથે મળતા છે આ વાત સાબળી અમલદારો બારે વિચારમાં પડી ગયા ગોરા સિપાહીઓમાના કેટલાક ખુસ્થે ખુસ્થુ કહેવા લાગ્યા, કે સિપાહીઓ તો પોતાની વાજબી માગણી રજૂ કરે છે, માટે એ કંઈ ઉદ્ધતાઈ ન કહેવાય. એ વખતે સનહાજને પેથેપાર શિખો રહેતા હતા તેઓએ સિપાહીઓ પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી તેઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે વિભાગના સેનાપતિએ જણાવ્યું કે સિપાહીઓને હથિયાર ઉતારી બેઠા પાછા બોલાવવામાં આવશે, તો તેઓ કદી પાછા ફરવાના નથી. આ બાબતમાં જો જરા પણ મળ બતાવવા જઈશું અથવા થોડી પણ ઠોરતા દર્શાવીશું, તો સરહદ પર ભયંકર બળવો ફાટી નીકળશે આ પરથી હથિયારો ઉતારી બેવાનો વિચાર રદ કરવામાં આવ્યો. છેવટે સૈનિકોની ટુકડીને બીજો હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી મૂળ મથકે આવવાનો હુકમ થયો એ હુકમ તેણે માથે આડાવ્યો. સિપાહીઓને કંઈ સંજ્ઞ કરવામાં આવી નહિ એને બદલે બીજી ટુકડીને સિંધ મોકલવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ વાત બંધી ટુકડીઓમાં ફેલાઈ મધ્ય હતી મણીખરી ટુકડીઓએ બત્તા વિના ત્યાં જવાની ના પાડી છેવટે મણી મહેનતે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી શાંત પાડવામાં આવી. સરકારને ધક્કે ઠેકાકે માગણી મુજબ

(૨૬૪)

ભત્યુ આપવાનું વચન આપવું પડ્યું સિપાહીઓનો આ અસતોષ કેવળ રાજ્યવૃદ્ધિનું પરિણામ હતું તેઓ પોતાની વાજખી માગણી સ્વીકારવામાં આવતી ન હોવાથી અસતુષ્ટ થયા હતા આ અસતોષ કઈ અકારણ હતુ ન થયો ન હતો તેઓએ માથા ખાળ્યોએ મૂકી કંપનિના ગભ્યને વિશાળ બનાવ્યું હતું એના બદલામાં તેઓનું ભત્યુ ગયું આવા કારણને લીધે તેઓમાં અસતોષ ફેલાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી આ માનના ગોરા સૈનિકોની વફાદારી પણ હાથે તો પછી દેશી સિપાહીઓનું તો કહેવું જ શું ' લોર્ડ એલેન્ડરેએ કહ્યું હતું કે " દેશી સૈનિકોના અસતોષથી ઘણી અડચણો આવવાનો સભવ છે એ અડચણોથી હિંદ ન'ત્રાજ્ય દુર્દશામાં આવી પડશે અને ખાતરી છે કે સૈનિકોની વિનય પ્રાપ્ત કરવાની હઠ્ઠા પ્રદિત કરવી એજ તેઓને વશદાર રાખવાનો વિશાળ માર્ગ છે પરંતુ આ હઠ્ઠા અને મામલિકે ગૌરવ અન્યાય અગર એરવાજખીપણથી ભરપૂર કરવા એ એવું નથી એથી લાભના કરતા અનિષ્ટ વધારે થાય છે " લોર્ડ એલેન્ડરેના આ વચનો ખોટા નથી ગભ્યના વધારા સાથે સિપાહીઓના અસતોષના કારણો સંખ્યાબંધ હતા એ વાત સિંધ હતા બાદ પ્રગટ થઈ

કંપનિના સિપાહીઓએ જેવા પ્રસંગથી સિંધ હત્યુ, તેવાજ પ્રસંગથી પંજાબ પણ કબજે કર્યું પંજાબ હતાવામાં સિપાહીઓના બળની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ, એ સબબી વધારે વિગત અમે આ પ્રથમ પહેલા અધ્યાયમાં આપી છે સિંધની પેઠે આ રાજ્યમાં પણ સિપાહીઓને રક્ષણ માટે બોલાવવામાં આવ્યા એ સમયે પણ તેઓનો પગાર ઓછો થઈ ગયો હતો તેથી જ અસતોષ સિંધ

(૨૬૫)

જીત્યામાદ પ્રગટ થયો હતો. તેનીજ જાનનો અસતોષ પંજમ જીત્યા પછી પણ પ્રગટ થયો, સિપાહીઓ સમજી શક્યા નહિ કે અમારે કયા નિયમ મુજબ, કયા ન્યાયની રૂએ જોછા પગારથી નવા જીતેલા દેશમાં કામ કરવું ? જે રાજ્ય જીતવામાં તેઓએ લોકી રેડ્યું હતું, તેના બદલામાં કંઈ ન મળતા કલટો પગાર જોઈએ થાય એ તેઓને વાજમી લાગ્યું નહિ

આ વખતે પંજમમાં જે સૈન્ય હતું તેણે અને જે સૈન્ય કંપનિના જુના મુલકમાંથી સતલજ નદી થી સ ૧૮૪૯-૫૦ પેલે પાગ મ્યુ હતું તેણે જોછા પગાર કામ કરવાની ના પાડી જે સૈનિકોને યોગ્ય પગારથી અગવડ ભોગવવી પડતી હતી અથવા અવિધ્યમાં ભોગવવી પડતી એમ જણાતું હતું તેઓએ પગરપર મસલન કરી, એક બીજાને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. કેટલાક ટુકડીઓના પસદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ બધો મદોઅસ્ત કરવા લાગ્યા. દર પહેલી ટુકડીઓને પત્ર લખી ખબર આપવામાં આવ્યા. શાવળગિંડમાં સૌ પહેલા ઉગરેણી બહેર થઈ જીલ્લાઈ માસમાં સર ફોલિન કેમ્પબેલને ખબર મળ્યા કે ૨૨ મી ટુકડીએ પોતાનો પગાર લેવાની ના પાડી છે. સિપાહીઓ બહારથી શાત, નામ્ર અને વિનયી જણાતા હતા, પરંતુ તેઓના અત કરણમાં અચાન્ટિના ભડકા બહુકતા હતા કેમ્પબેલ આ વાત સમજ્યો હતો. બીજી ટુકડીઓ પણ આમ જ કરશે, એવું પણ તેણે ધારી મૂક્યું અડચણો બહુ ભારે હતી. સિપાહીઓનો અસતોષ નવવિજિત રાજ્યમાં પ્રુષ્ઠ થાઈ છે, યત્રુઓમાં ફેલાઈ જાય છે, જીતાયલી પ્રજા સાથે રાજકર્તાનું મન

મળ્યુ ન હોવાથી એ અમતોપને કશી અડચણ નડતી નથી. ખાલસા સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવામા આવ્યા હતા તેઓએ હાર સ્વીકારી હતી છતા તેઓનો ધુધવાતો અગ્નિ તદ્દન શાત પડ્યો નહતો. જે ક્રોધ તેઓના હૃદયમા પેઠા હતો. તે જૂતકાળને ખોળે વિસર્જન થયો નહોતો. જૂનકાળની સ્મૃતિએ તેઓના હૃદયમા દાવાનળ પ્રમટાવ્યો હતો, ચાલુ પરિસ્થિતિ તેઓને અસહ્ય ચર્ષ પડી હતી આવી સ્થિતિમા જે સિપાહીઓ ખુદની રીને બડ ઉઠાવે તો ખાલસા સૈન્ય તેઓને મદદ કરે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું હતું ખાલસા સૈનિકો બડખેર સિપાહીઓ સાથે બેડામ પોતાનું રાજ્ય પાછુ મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર ઇશ્વરિય કંપનિના કારભારને બારે ઘોઠો પહોંચે, એમા દશો શક નહોતો.

આ વિપત્તિના સમયમા વડો સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયર કાર્પેસ્ટ્રેપર ઉતર્યો. ગવર્નર જનરલ એ વખતે શીનળ ટેકરીપર શીતળ વાયુ ખાતો ખાતો આનંદ ભોગવતો હતો વડો સેનાપતિ તેને જાણ મળ્યો. એ હરમિયાન સમાચાર આવ્યા કે શાવળપિડીમા કેવળ એકજ દુકડીએ પમાર લેવાની ના પાડી નથી પણ બે દુકડીએ પમાર લીધો નથી અને વજિરાગાદ તથા એલમની કેટલીક દુકડીઓ અનુકરણ કરવા માગે છે. તરતજ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ કેટનાલ સૈનિક અમલદારો સાથે મસનન કરવા બેડા કુર્નલ બેન્સન નામના એક પ્રખ્યાત સૈનિક અમલદારે દરાવ ચૂક્યો કે આ વખતે સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવા એજ હિતકર છે. પરંતુ નેપિયર એ દરાવ વિરુદ્ધ પડ્યો તેણે દક્ષતાપૂર્વક એ દરાવ વખોડી કાઢ્યો ગવર્નર જનરલ પણ વડા સેનાપતિની તરફેણમા હતો એથી

(૨૬૭)

જેઓએ ખમાર લેવાની ના પાડી હતી તેઓને બરતરફ કરવાનો હરાવ નામજૂર થયો. આ તરફ જોન્સને છુપી રીતે સ્વ કોલિન કેમ્પબેલને લખી જણાવ્યું કે હું અને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ ગોરા સૈનિકો સાથે આવીએ છીએ. પરંતુ આ પત્ર પહોંચે તે પહેલા કેમ્પબેલ ત્રિપતિભાથી છૂટી ગયો હતો તેણે ૨૯ મી જુલાઇને રોજ વડા સેનાપતિને લખી મોકલ્યું કે “ સિપાહીઓને શાંત પાડવા માટે આપનો ઉપદેશ સીમત્તાથી રવાના થયા પૂર્વે સૈનિકો શાંત થયા છે અને તેઓએ હઠ છોડી દીધી છે ” સિપાહીઓએ આમ એકાએક શાંતિ કેમ પકડી એનું કારણ બતાવવા જતા કહેતું પડ્યું કે તેઓ હજુ છેલ્લી હદે જવા તૈયાર ન હોતા ઉપરીઓની વિરુદ્ધ વર્તવા જેટલું બળ તેઓમાં હજુ સુધી આવ્યું નહોતું. રાવળપિંડિમાં એક ગોરા સૈનિકોની ટુકડી હતી, પાસેની બીજી જાવણીમાં પણ ગોરા ટુકડીઓ મોજુદ હતી તેઓને એક રવાને એકઠી કરવાનો બંદોબસ્ત થયો અને તેની મદદથી સિપાહીઓનો બળવો પ્રમટ થતો અટકાવવામાં આવ્યો.

નેપિયરે અકટોળગ માસમાં યુદ્ધ યુદ્ધ જાવણીઓની તપાસ કરવા વાવબ સરહદ પર પહોંચે ત્યજે મુસાફરી કરી છેવટે તે દિલ્હીમાં સિપાહીઓનો અસતોષ ખુલ્લી રીતે જોઇ શક્યો તેઓએ પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી કે જ્યાંસુધી વધારે ખમાર ન મળે ત્યાંસુધી પંજાબમાં જવું નહિ એક ટુકડીને સતલજને પેલે પાર જવાનો હુકમ મળ્યો; પણ તેણે તે હુકમ માન્યો નહિ. નેપિયર આ પરથી સમજ્યો કે, અસતોષ સર્વત્ર ફેલાયો છે, એકાએક ૫૬ શાદી નીકળવાના ચિન્હો જણાય છે, બળવો ક્યારે શાદી નીકળશે, તે કહી શકાય

તેમ નથી તેણે આ બાબતમાં લાઇ સકાય તેવા બધા પગલા લીધા સિપાહીઓમાં શાંતિ પ્રસારવા માટે તેણે વધારાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા

વજીરાબાદશાના સિપાહીઓ લાખી મુદ્દન સુધી અસતુષ્ટ રહ્યા નહિ કે પનિનો એક લાયક અને ઉત્કૃષ્ટ અમલદાર એ ઠેકાણે સેના-ધ્યક્ષનું કામ બજારતો હતો બ્લેન હિયર્સ એક સમયે સીનાબદ્દીના પ્રસિદ્ધ વીર તરીકે જાહેરમાં આવ્યો હતો ત્યાં પછી તેની કાર્ય નિપુણતા અને કર્મકુશળતા પ્રગટ થવા લાગી હિયર્સ પોતાની ટુકડીમાં ભારે માન ભોગવતો હતો બધા સિપાહીઓને તેનાપર વિશ્વાસ હતો. તે સિપાહીઓના હૃદયના વિચારો જાણી શકતો વદતુલ્ય શક્તિથી સિપાહીઓના હૃદય બીના થાય છે, પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થાય છે, એકાગ્રતા નુકસાન થાય છે, એ વાત તે સારી પેઠે જાણતો હતો માટે તેણે છેવટે આ શક્તિનો આશરો લીધો જ્યારે વજીરાબાદશી એક ટુકડીએ પગાં લેવાની ના પાડી, ત્યારે હિયર્સે સૈનિકોને કનાયતના મેદાનપર એકત્ર કર્યા અને તેઓને સંબોધી જશીર અમીરમાં ભાષણ કર્યું તેનું ભાષણ એવું ઉદ્દીપક, એવું હૃદયગ્રાહી અને એવું યુક્તિપૂર્ણ હતું કે સિપાહીઓ તે સાબળી નીચું માથું કરી પશ્ચાત્તાપના માર્યા પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યા, અને કેપ્ટન સરકાર વિરુદ્ધ બેવકા થવાની વાત યાદ લાવી રહ્યા લાગ્યા જેઓએ ફરીથી પગાર વહેંચવામાં ન લીધા, તેઓને અદાલત સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા, અદાલતે તેઓને સજા કેદની સજા કરી સમગ્ર સૈનિકોને સજા કાર્યમાં મુકાતી જોવાને " એકત્ર કરવામાં આવ્યા વજીરાબાદશી ૪ ટુકડી દેશી અને ૧ ટુકડી ગોરી હતી, તેઓની સમક્ષ સજા અમલમાં ચૂકવવામાં આવી સજા પામેલા

સિપાહીઓ સૌની સમક્ષ જાહેર રસ્તાપર સખત મજુરી કરવા લાગ્યા. સૈનિકો દીલગીર અહેરે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ નજરે પોતાના માથીઓની દશા જોઇ ગયા. માદ કોઇએ આ બાબતમાં ના પાડી નહિ. તેઓએ પગાર લઇ લીધી, નિયમસર કામ ચાલવા લાગ્યું.

આટલેથીજ સખત કામ અટક્યું નહિ જે ત્રણ માણસોએ એક ટુકડાંમાંથી બીજા ટુકડાંમાં જઇ ઉરકેરણી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેઓને લશ્કરી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા. અદાલતે તેને ચૌદ વર્ષની સખત કેદની સજા કરી પરંતુ સર્જ આર્સ્ટ નેપિયરે આગુબાગુની સ્થિતિ જોઇ એ સખતને બદલે કોઇ વધારે બચકર સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. એટલે તેઓને પ્રાણુદડની સજા થઇ. બીજા માણસોપર પણ એ જાતનો મુકદ્દમા માડવામાં આવ્યો. તેમને પણ એજ સજા કરવામાં આવી.^૧ ગુનાના પ્રમાણમાં આ સજા અતિ કઠોર ગણાવી જોઇએ બળવો ઉઠયા પહેલા પ્રાણુદડની સજા કરવી એ ન્યાય પુર સર ન ગણાય. છેવટે નેપિયરે એ સખતને બદલે જન્મદેશનિકાલની સજા કરી. નેપિયરે આ બાબતમાં લખ્યું છે કે, “ આ રીતે જન્મદેશનિકાલ ક્ષમાથી તેઓ ગુનામાંથી મુક્ત થશે. કારણ કે તેઓ સ્વદેશથી, સ્વજાતિથી અને પોતાના જાતુથી કાયમને માટે છૂટા થઇ, સમુદ્રપાર અપરિચિત રજાનમાં રહી પોતાના સૌમ્યનીય જીવનથી કઠાણી પરતાવેા કરશે. આ દેશનિકાલ

^૧ સર આર્સ્ટ નેપિયરે લખ્યું છે કે, પહેલાં ચાર જણુપર જેને છેવટે એક જણુપર મુકદ્દમા માડવો હતો Sir Charles Napier Indian Mis-Governments, P. 59.

તે માત્ર પરિવર્તનજ છે એને હું યોગ્ય સળ માનતો નથી તેઓ શાસ્ત્રીય દશાના જીવતા જાગતા દેખાત સ્વરૂપ રહેશે બધા વિશ્વાસવાદી અને કાવતરાખોરો આવી શાસ્ત્રીય દશાના અધિકારી થાય છે ૧

પરંતુ આવી કઠોરતાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઇ નહિ જો કે કોઇ કોઇ સ્થળે કઠોર સળથી અથવા વક્તૃત્વ શક્તિના પ્રભાવથી શાંતિ પ્રસરી હતી, તોપણ એવી શાંતિ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી એવી વાત ઉડી હતી કે ટપાલ ઓફિસનો ટપાલિઓ બીજા પત્રો સાથે સિપાહીઓના કાવતરાથી ભરપૂર પત્રો પણ ઉપાડી જાય છે એ પત્રો એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં વિસ્તરના બીજ ફેલાવે છે છેવટે એ પત્રોમાંના ધણીખરા તપાસવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમાં વિસ્તરવનો આભાસ જણાયો નહિ ૨ ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે નેપિયર આ મધી વાત પૂરેપૂરી સમજતો હતો, અને ભવિષ્યમાં તૂટી પડનારી વિપત્તિ ખાળવાના બનતા પ્રયત્ન કરતો હતો જોતજોતામાં બચકર કાર્ય શરૂ થઇ ગયું નેપિયરને જે સંદેહ હતો તે સંદેહ વધવા લાગ્યો. વિપત્તિના વાદળો ચોતરફ એકત્ર થવા લાગ્યા ઓવિદ્ગઢની ૬૬ મી ટુકડીએ બળવો ઉઠાવ્યો, અને પ્રમળ પરાક્રમ બતાવી કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો આરણ્ય કબજો કરવામાં આવત તો બહાર જે સૈન્ય હતું તે કિલ્લામાં પેસી શકત નહિ એટલે કિલ્લો અનાયાસે શત્રુના તાબામાં જાત એ વખતે ઓવિદ્ગઢમાં ગોરા સિપાહીઓની ટુકડી નહોતી, પરંતુ સેનાપતિ જ્યોર્જેર્ડના હાથ નીચેના થોડેસ્વારો બળવાખોરોને અટકાવતા તૈયાર થયા. એકડોનહડના સાહ-

સથી હિસાહ પામી તેઓએ કિશાના દાર હસ્તગત કર્યો,^૧ આ પ્રમાણે કિલ્લો બચ્યો, તે સાથે ગ્રામ ઝોશિસરના જીવ પણ બચ્યા ૬૬ મી દુકડીનું નામ સૈનિકોના લીરટમાથી કમી કરવામા આવ્યું. તેને બદલે નેપાળના ગુરખાઓને તે દુકડીનો વાવટો અને હથિયારો આપવામા આવ્યા

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યું છે કે, જ્યારે ૬૬ મી દુકડીના હથિયાર કિતારી લેવામા આવ્યા અને તેઓનો વાવટો અને સરજામ ગુરખાઓને આપવામા આવ્યો, એટલે સિપાહીઓનો અસતોષ એની-મેળે શાત થઇ ગયો. સિપાહીઓએ જાણ્યું કે આપણા જેવી એક બીજી લડાવક જાતિ આપણા બદલે કામ કરવાને તૈયાર છે, ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાતા બધ પડ્યા સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવ્યો પણ લાભ મળ્યો નહિ, કારણ કે કંપનિને તો એકને બદલે બીજા સિપાહીઓ મળ્યા કંપનિએ બીજાની મદદથી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી, આ વખતે સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી ઉશ્કેરાયા નહોતા, પણ પગાર ધટ્યો હોવાથી ઉશ્કેરાયા હતા. નેપિયર આ વખત સમજતો હતો. આ બાબતમા કંઈ નહિ કરવામા આવે તો પૂરે પૂરી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, એ પાત તેના ખ્યાનમા હતી. જે ફેરફારથી સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા હતા, જે ફેરફારથી સિપાહીઓ બડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા હતા, અને જે ફેરફાર સિપાહીઓના અંતઃકરણમા કારી થાની માફક સાબતો હતો, તે ફેરફારને સર ચાર્લ્સ નેપિયર અયોગ્ય ગણાવેો હતો આ બાબત હિંદી સરકારના હાથમા હેવા છતાં તેણે સિપાહીઓને નિયમાનુસાર પગાર આપવાનો કુકમ કર્યો.

(૨૭૨)

જે મતભેદને લીધે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને હિંદના વડા સેનાપતિનો હોદ્દો તબ્બો પડ્યો હતો, તે મતભેદ આ જ હતો. હોર્ડે ઉલ્કાકેતી અને તેની તચ્ચે હવે સખત મતભેદ પડ્યો. ન્યારે વડો. મેનાપતિ સિપાહીઓને આપવાના પગાર સબધમાં બટોમસ્ત કરતો હતો, ત્યારે ગવર્નર જનરલ શીતળ ટેકરીપગ હરા ખાતો હતો તેણે ખાલા કરી જોયું તો જણાયું કે વડા સેનાપતિએ તો બધું રાધી ચૂક્યું છે વડી સગકામી અબજુમાં વડા સેનાપતિનો હુકમ જાહેરમાં આવ્યો. હોવાથી ઉલ્કાકેતી મહુ ગુન્સે થયો. નેપિયર કહેવા લાગ્યો કે સ્થિતિ બચક થઈ ગઈ હોવાથી આ બાબતમાં નિર્ણય કરવા જોઈશે. સમય ગળે નહોતો. પરંતુ ઉલ્કાકેતીએ નેપિયરની વાત ન માની તેણે દરતાપૂર્વક કહ્યું કે એની બચંદર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી કે વડી સરકારની જાણ બહાર સેનાપતિને આવા હુકમો કાઢવા પડે તેણે નેપિયરની કાર્યપ્રણાલીની સમાક્ષેપના કરતા જે ખાસ નોંધ લખી હતી તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “વડા સેનાપતિએ હિંદી સરકારને ખબર આપ્યા કે ગયા જન્યુઆરી માસમાં યંજનના લશ્કરમાં ઉચ્ચેરણી જણાઈ હતી સિપાઈઓ એટલા બધા ઉચ્ચેરાયા હતા કે હિંદી સરકાર એ સમયે બચકર સ્થિતિમાં ચૂકાઈ હતી વડા સેનાપતિએ મોકલેલો આ સંદેશો મે ૨૬ મી મે એ બારે વિસ્ત્રમ સાથે વાંચ્યો. વડા સેનાપતિએ જે ધાર્યું હતું તે પર મે બહુ વિચાર કરી જોયો. મેં ધીરજથી તે સમયના બધા કાગળપત્રો તપાસ્યા, અને જે કંઈ બન્યું હતું તે ચતુર્પૂર્વક વિચારી જોયું. અહીં હું વડા સેનાપતિ જે ધારણાને વગેરે વધુ થઈ, બધા લશ્કરને બળવાખોર અને પ્રિન્ટિસ સરકારને આપતિમાં આવી પડેલી માની બેઠા છે, તે ધારણા અને વિશ્વાસની

(૨૭૩)

સત્યતા સંધિ કંઈ પણ સવાલ ઉભો કરતો નથી હું ફક્ત મારો પોતાનોજ મન જણાવું છું. મેં વડા સેનાપતિનો સંદેશો વાંચી જે વિચાર બાંધ્યો હતો, તે વિચાર હવે તપાસ કર્યા પછી પણ કાયમ ગળ્યો છે મારા વિચારમાં તપાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જરા પણ ફેર પડ્યો નથી હિંદુ વિપત્તિમાં આવી પડ્યું છે એવો પોઝાર કરવામાં કંઈ સત્યતા જણાતી નથી હિંદુ બાલસત્તુના અને પ્રજાની વફાદારી-ને લીધે અત્યંત સત્તુના હલ્લાથી મુક્ત છે આવી સ્થિતિમાં અમુક હરકરી દુકંડીની જરા તગ ઉરઠેરણીથી સમગ્ર રાજ્યને સહેજ પણ તુલ્યના થઈ શકે તેમ નથી x x x સૈનિકો બળવાખોર નીવડ્યા છે, સામાન્ય ભયમાં આવી પડ્યું છે વગેરે મત પ્રચારમાં આવ્યા છે એ મતની સત્યતાનો હું મુક્ત કંઈ અમ્બીકાર કરું છું ”

સર આર્સ્ટ નેપિયરે જાતે વાચવ્ય સરહદપરની હાવણીઓમાં ફરી, તપાસ કરી જે હકીકત નોંધી હતી, તે તરફ હક્ક આપતા હોઈ ડેલાઉઝીના આ-વચ્ચેનો અયોગ્ય જણાશે નેપિયરે દિલ્હી, આગ્રા, મીરત અને હરદ્વારમાં બઝરી સૂક્ષ્મ તપાસ કરી હતી બધા વર્ગોમાં જે અસતોષ ફેલાયો હતો તે નજરોનજર નિકાલ્યો હતો એ ખર્ચ કે તે વખતે આ અસતોષનું વાદળ વૂટી પડવાની અણીપર આવ્યું નહોતું, સિપાહીઓ ઓછા પગારને લીધે ઉન્મત્ત બની કંપનિના રાજ્યને હિંદની જૂનિપરથી હુબેડી નાખવા તત્પર થયા નહોતા પરંતુ એ કારણને લીધે તેઓ અંત કરણ પૂર્વક કુભાગ્ય હતા, કંપનિ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ થયા હતા, અને વેરવાળવાના સમયની સહ જોઈ રહ્યા હતા. નેપિયરે આ અવરમભાવી વિપ્લવની તૈયારી

(૨૭૪)

જોઇ શક્યો હતો આ અશાન્તિ જરૂર એક સમયે ઇશ્ટિશ સરકારને વિપત્તિસાગરને વિશે ડુગાથી દેશે, એ વાત તે સમજી શક્યો હતો તે માટે તેણે સિપાહીઓને સતોષવાનું યોગ્ય ધાર્યું, સિપાહીઓને તેમની મરજી પ્રમાણે પગાર આપી વફાદાર બનાવવાનું કાર્ય સત્વર થવું જોઇએ એમ માન્યું. છેવટે આ સાવચેતી, કાર્યક્ષમતા અને ઉદારતાનું માન જળવવામાં ન આવ્યું નેપિયરનો કુકમ પાડો થયો. શાસન વિભાગના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પદ પર રહી ડેલ્હાઈઝીએ પોતાની પદ્ધતિ જરા પણ ન ફેળી. તેણે પોતાનું વચન કાયમ ગણ્યું નેપિયરે ડચૂક એવ વોશિંગ્ટન આગળ ગજનામું ગળું કર્યું રજીનામું મંજૂર થયું, એટલે તે હિંદના વડા સેનાપતિને એકો તણ રહેશે ગયો નેપિયરે જતી વેળા ઘોડેસ્વાગની રંગ મી દુકડીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, હું લગભગ સિતેંગ વર્ષનો થયો છું, એટલા દશ વર્ષથી સખત શારીરિક અને માનસિક શ્રમ બોમવવાથી મારી તમિયત લથડી છે હવે હું તદુસ્તી મેળવવા વિલાપત બનું છું હિંદની હવામાં દામ કરવાથી હું તદુસ્ત નહિ થઇ શકું ”

મવર્નંગ જનરલ સાથે મતભેદ પડવાથી સર ચાર્લ્સ નેપિયર શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાને બહાને સ્વદેશ ગયો સરકારના આ બે સર્વોત્તમ અમલદારોની હગિશાઇએ, રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝેરના બીજ વેચી આથી સૈનિક વિભાગનું મહત્વ ઘટ્યું સિપાહીઓએ નજરોનજર જોયું કે અમારા મોઢામાં મોટો ઉપરી પણ મવર્નંગ જનરલની આગળ લાચાર છે. હિંદમાં જેના હાથમાં સૈનિકોની જીવનદોરી સોંપી છે, બહારના ત્રુનું આક્રમણ નિવારવા માટે જેની નીમણૂક કરી છે, તે પણ એક સિવિલ મવર્નંગ જનરલની સલા આગળ ઝાંખો પડે છે.

(૨૭૫)

આવી હરિશ્ચંદ્રી એક બીજી બાબત પણ પ્રજાની જાણના આવી એથી લોકો ક્ષિતિય સત્તાનો પાયો કાઢ્યો છે એમ ધારવા લાગ્યા ચિન્તાશીલ માણસોએ જ્યારે જાણ્યું કે વડી સરકારના સ્તબો વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે, ત્યારે તેઓ સરકારની વ્યવસ્થા-શક્તિ વિશે બહુ શક દર્શાવવા લાગ્યા એક હિંદી અમલદારે સર જ્યોર્જ કલાઈને લખ્યું હતું કે, “ મને અત્યારે ૬૦ વર્ષ થયા છે મેં અનુભવી માણસો પાસેથી ત્રણ વાતો સાંભળી છે માગ અનુભવ પ્રમાણે મને જણાય છે કે, એ ત્રણ દુર્વટના સિવાય ક્ષિતિય સરકારની હયાતી કદી નિર્ભળ થવાની નથી એ ત્રણ ઘટનામાંથી પહેલી ઘટના હું મ દરજ્જાના અમલદારોનો મતભેદ છે આ મતભેદ ન પડે તેવી પેરવી કરી જોઈએ. જો એમ નમની તકે તો હિંદી પ્રજાથી આ બાબત છુપી ગખની જોઈએ અત્યારે સાહેબ લોકો એકસ પી નથી, અને તેઓનું માત્સર્ય મધ્યાન્હ સૂર્યની માફક પ્રજા દ્વરથી જોઈ શકે છે. ” લોકોએ આ દૃષ્ટિથી ડેલ્હાઝી અને નેપિયરની હરિશ્ચંદ્ર જોઈ હતી, અને એ હરિશ્ચંદ્રી ક્ષિતિય સત્તાનો પાયો કાઢ્યો ધાર્યો હતો લોકો ધારતા હતા કે, હિંદુ આ અંગ્રેજોની સખ્યા થોડી છે, પરંતુ એક સપીથી તેઓ બળવાન થઈ રહ્યા છે જો એ એક સપી વૂટે, જો એ એક સપીને બદલે ઇર્ખા, આદેખાઈ અને કુસપ પેસે, તો અંગ્રેજો નિર્ભળ થઈ જશે, તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ પણ અશક્ત બની જશે.

લોર્ડ એલેન્બરોના સમયમા પણ કુપરી અમલદારોમા અણકારણથી કુસપ થયો હતો જે હિંદી લશ્કર સિંધમા જવા તૈયાર થયું હતું, તેઓને વધારે પગાર આપવાનું વચન વડા સેનાપતિએ

(૨૭૬)

ગવર્નર જનરલની સમતિ વગર આપ્યું હતું પરંતુ તે વખતે સાધારણ પ્રજાનું લક્ષ તે તરફ આકર્ષાયું નહોતું. સિંધમાં લડાઈ ભગી હતી, એટલે લોકોનું લક્ષ તે તરફ હતું, તેથી લડાઈની વાત સિવાય બીજા કોઈપણ વિષયપર, ધ્યાન આપવાનું લોકોને સૂજતું નહોતું પરંતુ ડેલાઈડની સાથે નેપિયરનો મતભેદ તો જગજગદેર થઈ ગયો હતો હિંદની દરેક લાન્કરી ડાવણીમાં, બમ્બરમાં, ગામડામાં આ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો બધા આ વાદવિવાદથી કંપનિના રાજ્ય પ્રત્યે મદ્દા ગુમારી બેઠા હતા, કંપનિને કુસપથી ઝિન્ન બિન્ન થયેલી ગણવા લાગ્યા હતા, અને રાજનીતિના મૂળમાં સડો પેડેલો માની બેઠા હતા લોકો ધારતા હતા કે, અંગ્રેજો મજબૂત હાથ અને નેજાની મસ્તકની મદદથી હિંદમાં એકચક્રે રાજ્ય કરતા હતા, એ હવે ધરના કકાસથી નિઝેજ, નિર્બળ અને નિર્ગમ્બિર થતા જાય છે આ વાત ધીમે ધીમે લોકોના હૃદયમાં જડ ધાલી બેઠી પરંતુ સિપાહીઓએ આ પ્રસંગમાંથી જે જ્ઞાન મેળવ્યું, તે તેઓ કદી ભૂલ્યા નહિ. તેઓ પગારનો વધારો વેલાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા હતા, અને પગાર વધારાય નહિ તો નવા જીતેલા દેશોમાં કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યા હતા આ વખતે પગાર મર્યાદામાં સરકારને બાજબીમાં પડેલી જોઈ તેઓની આગ્રહ ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થવા લાગી, અને નવા મુલકો સર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા વધારે વિરુદ્ધતા દર્શાવવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના વડા સેનાપતિને રજા લેતો જોઈ નહીં કંઈ કે હવે કંપનિનું રાજ્ય વધે તેમાં આપણને કંઈ લાભ મળવાનો નથી, માટે કંપનિનું રાજ્ય વધારવું, એ નકામી મદ્દામજૂરી છે સિપાહીઓનો આ અભિપ્રાય અચળ રહ્યો તેઓએ જૂતકાળના ચિત્રને ચત્ત પૂર્વક

સ્મૃતિપટ્તર આપેખી રાખ્યું હતું, અને તે સાથે વર્તમાન કાળના
 યત્રની તુલના કરી, કર્તવ્યનો માર્ગ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.
 જો સિપાહીઓને બરિષ્ઠતા લાભ થશે એવી આશા આપી,
 આશાસન આપી, જિત્તાઈ કરવામાં આવ્યા હોત, જો તેઓને એમ
 જણાવવામાં આવ્યું હોત, કે જેઓ કોઈપણ કાર્ય સમય દર દેશમાં
 જશે, તેઓને જે જે અડચણો વેઠવી પડશે, તે અડચણોના પ્રમા-
 ણમાં કે જે બદલો આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, તે તેઓ
 બહુજ આનંદ પૂર્વક એ આશાસનના વાક્યો પર વિશ્વાસ રાખત
 અને કૃતજ્ઞતા તથા ભક્તિપૂર્વક કંપનિતુ કામ કરવા તૈયાર થાત પરંતુ
 મવનજ જનરલ અને વડા સેનાપતિના વાદવિવાદમાં તે તેઓને હન-
 ખાવા જેવું કેઈ નહોતું તેઓએ પોતાના માલેક પાસેથી ધણું મળશે
 એવી આશા મળી હતી, પણ એ આશા અજળ મઠ તેઓને
 ન્યાય ન મળ્યો

ત્યારબાદ એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી સિપાહીઓનો
 અસતોષ સ્પષ્ટ જણાયો^૧ બ્રહ્મદેશમાં લડાઈ ભગી, બ્રહ્મી ભોડો
 ઈસ્ટિશ સિહની વિરુદ્ધ લડવા કહયા આ લડાઈમાં સિપાહી સૈન્ય
 મોઠાલવાની જરૂર પડી. સાગરના બચકર મોળ સામે યુદ્ધ કરી
 કાળા પાણીને વશોવ્યા સિરાય બ્રહ્મદેશમાં જવાય તેમ નહોતું,
 તેથી સિપાહીઓને સાગરને પેથે પાર જવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા

૧ કે સાહેબ લોડ્ઝ ડેલાઈઝી સાથે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને
 વિવાદ થયો, ત્યાર પછીના સમયને પ્રમાદ શાન્તિનો સમય મણે છે.
 પરંતુ બરાબર તેજ સમયે ૩૮ મી પલટણે બ્રહ્મદેશ જવાની ના
 માડી હતી. Calcutta Review, Vol XII P. 112.

(૨૭૮)

બ્રિટિશ સરકારે વચન આપ્યું હતું કે, સિપાહીઓને કદી પણ સમુદ્રપાર મોકલવામાં આવશે નહિ, તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધતા કોઈપણ કાર્યમાં જોડવામાં આવશે નહિ પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ અત્યારે સમુદ્ર માર્ગે જવાનો હુકમ જાહેર થવાથી, સિપાહીઓને એ વચનોમાં શકા પડી ૩૮ મી પલટણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે અમે કદી પણ સમુદ્ર માર્ગે મુસાફરી કરી અમારા ધર્મના રિવાજો તોડશું નહિ, સૈનિકોની આવી પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી સરકારે કંઈ ન કર્યું, તેઓને સર્વપ્રકારે સત્કૃષ્ટ ગણવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો, તેઓના રિવાજોને આડે આવે એવું કંઈ પણ કાર્ય ન કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

લોર્ડ ડેલાઈઝી હિંદ છોડી ગયો તે પહેલાં પાંચ વર્ષ અગાઉ કંપનીના યુરોપી લશ્કરની સખ્યા થોડા પ્રમાણમાં વધારવામાં આવી હતી પરંતુ ઇંગ્લાંડથી હિંદ માટે જે સૈન્ય આવતું તેની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિંદના ત્રણ ઇલાકામાં ગોરા સૈનિકોની ૨૯ પલટણો હતી, એ એગ્રીકલ્ચર પલટણોમાં બધા મળીને ૨૮ હજાર સૈનિકો હતા ૧૮૫૬ માં એને બદલે ૨૪ ટુકડીઓ રહી, એ ટુકડીઓમાં ૨૩ હજાર સૈનિકો હતા એ પાંચ વર્ષમાં હિંદમાં રાજ્ય તો પુષ્કળ ફેલાયું હતું, દર વર્ષે નવા નવા મુલકો બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડાઈ નક્કશામાં લાલ રંગ વધારના હતા પરંતુ તેમ છતાં હિંદમાં ૧૮૫૨ કરતાં ૧૮૫૬ માં એક દર સૈનિકોની સખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી ઓછી હતી એ જોને સાલના મધ્ય ભાગમાં યુરોપમાં જળપરી લડાઈ જાગી હતી, તેથી ઇંગ્લાંડને તે લડાઈમાં જોડાઈ રહેવું પડ્યું હતું. બધું લક્ષ લડાઈપર આપવાનું હોવાથી

હિંદી લશ્કરની સખ્યા વધારવા તરફ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેથી ઇ. સ ૧૮૫૬ માં સૈન્યની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી, વળી યુરોપમાંની લડાઈ માટે પણ ખર્ચ સૈન્ય ફાળવવામાં આવ્યું હતું. એ પણ મજબૂર પડ્યાનું કારણ હતું.

યુરોપની રાજનૈતિક ચળવળ અથવા સામયિક ઘટના હિંદમાં કંઈ પણ ચર્ચાકર્તાની સંજ્ઞા નહિ એ કારણે ખોટું છે. યુરોપમાં કોઈપણ જાનરો બનાવ બને તો તેની ચર્ચા હિંદમાં પણ ફેલાય છે, અને હિંદના લોકોના મનમાં પણ એ સંબંધમાં કંઈક ખાસ કારણો અથવા અહા બધાય છે. ક્રિમિયાની લડાઈ વખતે આ વિષયની ચર્ચાઈતા ખરાબર પરિપૂર્ણ થઈ. એ લડાઈ વખતે હિંદના પણ સ્વયંભાવે ઇંગ્લાંડ અને રશિયા વિષે ચર્ચા થઈ હિંદના દરેક સહેરોમાં ઇંગ્લાંડ અને રશિયાની વાતો ફેલાઈ હતી, રશિયાનું સાહસ અને ઇંગ્લાંડનું પરક્રમ ઠેકઠેકાણે ચર્ચાતું હતું. પરંતુ છેવટે અભયપણે અને દીર્ઘદૃષ્ટિના અભાવે એ ચર્ચાએ બંધકર રૂપ પકડ્યું હતું. બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના સંબંધમાં કેટલાક વિચાર લોકોના હૃદયમાં જડ પાલી ખેડા. લોકોમાં વાતો ચાલવા લાગી કે રશિયાએ ઇંગ્લાંડ કબજે કર્યું છે. ઇંગ્લાંડને પોતાનું ખર્ચુ ગળ્યું બનાવ્યું છે, મહારાષ્ટ્રી વિદ્રોહારિયા હિંદમાં નાસી આવી મર્જર જનરલને આસરે રહ્યા છે. આવી ચૂર્ણતાભરી વાતોથી લોકોની બ્રિટિશરાજ્ય તરફની અહા પ્રથમ કરતા ધસી ઝોળી થવા લાગી, અને બ્રિટિશ પ્રજા અગાધ કરતા નિર્ભય, કુસંપી અને ઝેરવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે, એવી અહવા ફેલાવા લાગી. તેમાં વળી ક્રિમિયાની લડાઈ માટે હિંદમાંથી લશ્કર લઈ જવાની વાત ફરી; બધા જાણી સંજ્ઞા થઈ ગયા, બધાજા થઈ ગયા, બધાને વડલાવાનો

ભય પેદા થયો. એક આગરદાર હિદીએ આ સબધમાં લખ્યું છે કે,
 “ ક્રિમિયાની લડાઈ માટે હિંદીમાંથી સૈન્ય લઈ જવાની ચર્ચા
 પાર્લિમેન્ટમાં ચાલેલી હોવાથી હિંદના અનુભવી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા
 લોકો પણ બહુ નવાઈ પામ્યા છે, ” આ નવાઈ અઠરાવ કુતૂબ થઈ
 નહોતી સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા માણસો હિદી લશ્કરના માનસિક ભાવો
 બરાબર સમજતા હતા. સૈનિકો આ ઠગવધી બહુ ગુસ્સે થશે એવાત
 તેઓ મનજતા હતા માટે આ ઠરાવને તેઓએ આદરમાન પૂર્વક
 સાબળી આનંદ દેખાડ્યો નહિ

એ સિવાય બીજા કેટલાક બનાવોથી હિંદના અનુભવી લોકો
 ડેલ્હાઈઝીના અમલ દરમિયાન બહુ નવાઈ પામ્યા હતા. ડેલ્હાઈઝી
 ઇ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગવર્નની લગામ છોડી સ્વદેશ
 ગયો. હિંદના ગવર્નર જનરલોમાં લોર્ડ ડેલ્હાઈઝી જેવા ઉતાવળે કામ
 કરનાર અને કાર્યકુશળ માણસો બહુ યોગ્ય છે તેણે ઉતાવળે કામ
 કરવાની પદ્ધતિ અને કાર્યકુશળતાથી હિંદની આતંત્રિક સ્થિતિમાં ધણું
 ફેરફાર કર્યો છે, નવા સાધનોથી હિંદને નવી રીતે સંગઠિત કર્યું છે.
 તે જે કંઈ કાર્ય હાથમાં લેતો તે એકાગ્ર હૃદયે અને સંપૂર્ણ દૃઢતા
 સાથે પાગ પાડતો. આઠ વર્ષ સુધી તે પોતાના કર્તવ્યના માર્ગમાંથી
 રેખા માત્ર ચળ્યો નથી એ આઠ વર્ષ દરમિયાન તેને જે રાજનીતિના
 પ્રભાવર્યાં હિંદના સંઘના વિભાગને ધુબતી ચૂંક્યા હતા, તે રાજનીતિ
 તેણે પોતે પ્રવર્તારી હતી માટે એ રાજનીતિ અનુસાર કાર્ય થવાથી
 જે રૂપ અપ્યુ, તે સર્વાંશે તેને પોતાને મળવું જોઈએ તે સ્ફુર્તિથી
 કાર્ય કરતો, બીનધડક કર્તવ્યપથપર અમસર થતો, અને બહુજ સહ-
 લાઈથી, જરાપણુ સંકોચ વગર પોતાનું પ્રવિઠન કાર્ય સિદ્ધ કરતો બીજો

કોઇ અમલદાર તેની મારફતે દફતર અને તત્પરતા સહિત કાર્ય કરી શકતો નહિ. ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ અને સિસ્ટરોના વફાવત સબધમા શેકસપિયર, અને કાલિદાસના કવિત્વ સબધમા, પ્રતાપસિંહ અને નેપોલિયનના વીરત્વ સબધમા અને કેપુર અને છીરમાર્કના રાજનીતિતત્ત્વ સબધમા કદાચ બે મત હશે, પણ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના કાર્યતત્પરતા અને કાર્યકુશળતા સબધમા બે મત નથી તેનો એ બામતમા કોઇ હરિફ નથી. તેણે તે બામતમા પોતાની હારનાને પાછળ ફેંકી લોકોના હૃદયમા કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે.

ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના સમયમા હિંદની અનેક તરેહની આતિરિક ઉન્નતિ થઇ હતી તેણે હિંદમા રેલ્વેનો પાયો નાખ્યો, તાર ઓફિસો સ્થાપી, બ્રાઉ દોઆબ અને ગુમાની નહેર બોલી અને લાખા સરિયામ રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા તેના સમયમા નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો કાયદો પસાર થયો અને તેનાજ સમયમા સરકારી નિશાળો હિંદના ગામે ગામે સ્થપાઇ લોકોનો અજ્ઞાનાધકાર દૂર કરવા લાગી ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ આ આતરિક કાર્યપદ્ધતિને લીધે વેપાર બહુ વધ્યો, કેળવણીનો પાયો મજબૂત થયો, અને હિંદના લોકો એક બળતિ તરીકે એકત્ર થવા લાગ્યા.

ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના જાતીય ભાવ અને જાતીય ચરિત્ર ઉન્નત તથા દૃઢ હતું. તે બધી બાબત અંગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ અંગ્રેજની નજરે જોતો, બધી બાબતનો વિચાર અંગ્રેજ રિવાજ મુજબ કરતો. તેનું હૃદય દૃઢ અને વ્યવસ્થિત હતું, માનસિક ભાવો સર્વ પ્રકારે અતુલનીય કાર્યકુશળતાનું અદ્વિતીય અવલમ્બન રૂપ હતા તેણે આ એક બાબત મનમા દૃઢતા પૂર્વક ઠસારી રાખી હતી કે અંગ્રેજ શાસનપ્રણાલી, અંગ્રેજ કાયદો, અંગ્રેજ કેળવણી અને રીતરિવાજો, હિંદી શાસન પ્રણાલી, હિંદી

માપના, હિદી કેળવણી અને હિદી રીત રીવાજો કરતા બધી રીતે
 શ્રેષ્ઠ છે તે અત કસ્ટ પૂર્વક આમ ધારતો હોવાથી એ વિચાર અમ-
 લમાં મૂકવા માટે પોતાની બધી શક્તિ વાપરી રહ્યો હતો. તેણે ધાર્યું
 હતું કે હિદના નકશાનો બધો ભાગ લાલ રંગથી રંગાયા વગર
 ઇન્કાડ અને હિદ બનેલું કપ્પાણુ થવાનું નથી. આ ધારણા, આ
 વિશ્વાસ તેના હૃદયને પોષી રહ્યા હતા, ધીરે ધીરે રસ્તો દર્શાવતા હતા
 બિચ્ચની આંશાનુ મન મોહન દસ્ય નજર સમક્ષ ફેલાવતા હતા અને
 છેવટે રાણી ન શકાય એવા વેગથી, પ્રબળ પરાક્રમથી પોતાની ફત-
 કૃત્યતા દર્શાવી પોતાની મેળે પોતે ગૌરવાન્વિત થઈ રહ્યા હતા તેને
 આ વિશ્વાસ એટલી આગ્રહ હતી, એ ધારણા મુજબ કામ કરવાનો
 તેને એટલો આગ્રહ હતો, ટુકામાં આ સિચાગ મુજબ કાર્ય કરતા જે
 મહાન ફળ મળવાના હતા, તે વિષયમાં તેને એટલો દૃઢ વિશ્વાસ હતો
 કે તે એ કાર્યપદ્ધતિનો અમલ કરવામાં જરા પણ હઠયો નહિ, જરા-
 પણ છૂટછાટ મૂકવા તૈયાર થયો નહિ રાજ્યશાસન વિભાગના બધા
 મોટા અમલદારો તેના વિચાર વિરુદ્ધ થઈ જાય, તો પણ તેના
 આ વિશ્વાસ અણુમાત્ર યજ્ઞતો નહિ જે સમયે થોડા અમલદારો
 સિવાય બીજા બધા અમલદારો નવી શાસનપદ્ધતિના મત્રથી દીક્ષિત
 થઈ મૂક્યા હતા, તેજ સમયે ડેલાડગીએ હિંદમાં પગલા મૂક્યા હતા.
 માલકમ, એલિશિન્સ્ટન અને એટકાફ જે રાજનૈતિક મત માનતા
 હતા, તે મત તેના અમલ દરમિયાન સાતમે પાતાળ પેસી ગયો હતો.
 તેણે જે માર્ગ પસંદ હતો, જે માર્ગે ચાલવું જરૂર હતું, તે માર્ગનું
 તેના સહકારીઓએ પણ અનુસરણ કર્યું હતું, તેના મદદગારોએ
 પણ તે મત્રની દીક્ષા લીધી હતી. આ નવા સિધ્ધો સાથે ડેલાડગી

પોતાના ઇષ્ટિત કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થયો, અને એ શિષ્યોનો નાશ કરી તેણે એ ઇષ્ટિત કાર્ય ધીમે ધીમે પાડ પાડ્યા.

ડેલાઈડની અભાવ મરણ મુગળ વર્તવાનો હતો. અહંકૃતિ અને એકાગ્રતા તેનામાં રમેરમ ભર્યા હતા. તેની ઇચ્છા કોઈપણ રીતે સમયમાં રહેતી નહિ. અસાધારણ આત્મગૌરવથી તે સર્વદા ઉન્નત રહેતો, અટલ ઉત્સાહથી તે દર્શન પર અગ્રસર થતો, અને બધી અડચણો વટાવી લક્ષ્યસ્થળે જઈ પહોંચતો. ડેલાઈડની શક્તિ અને યથેચ્છાચાર હોયેલાં મુક્ત માર્ગે આગળ વધતાં ડેલાઈડની આ શક્તિ અને યથેચ્છાચારના બળવડે બધા કાર્ય પાર પાડતે. ડેલાઈડના સ્વભાવમાં રહેલા એક મોટા દોષથી તેની રાજ્યનીતિ અનેક સ્થળે ક્ષતિ અને દુષિત થઈ છે. તેની અભાવનીય કૃતકૃત્યતા પણ ઘણે સ્થળે અમૂલ્ય બદલે જે વસ્તુમાં રહી છે. જેઓની કલ્પના અને પ્રતિભાશક્તિ તેજસ્વી ન હોય, તે વાસ્તવિક રીતે હિંદુ પર અમલ ચલાવી શકે નહિ. હિંદુ સંબંધમાં ડેલાઈડની આ કલ્પનાશક્તિ કે પ્રતિભાશક્તિ જરાપણ ન હોતી. જેનામાં કલ્પના ન હોય પ્રતિભાશક્તિ ન હોય તે ઘણા વર્ષના અનુભવ બાદ અમુક ભતિનું જાતીય ચરિત્ર સમજી શકે છે. પરંતુ જેનામાં કલ્પના અને પ્રતિભાશક્તિ હોય, તે બહુ યોગ્ય સમયમાં અને યોગ્ય મહેનતે કોઈ પણ ભતિનું જાતીય ચરિત્ર સારી રીતે જાણી શકે છે. ડેલાઈડની આ જે શક્તિમાની એક પણ શક્તિનો અધિકારી ન હોતો માટે તે જે રાજ્યપર અમલ ચલાવવાને નીમાયો હતો, જે રાજ્યના ભોંકામાં તેની અવિશ્વની કીર્તિ બધાઈ રહી હતી, અને જે રાજ્યનો તે એકમાત્ર વિધાતા થઈ રહ્યો હતો, તે રાજ્યની પ્રકૃતિ અથવા ભોંકાના હલ્લમાંના

વિચારો જાણવાને તે અસંકિતમાન નીવડ્યો હતો. જે વિચાર
 થયેઆચારી દેશમાં થયેઆચારી શાસનપ્રણાલીના સંબંધમાં બરાબર
 રીતે યોજી શકાય, તે કેવળ એજ વિચારોનો અધિકારી થયો હતો
 હિંદીઓ પોતાની જૂની દત્તકથાઓ પર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે, જુના
 ધર્મ ગ્રંથોનું કેવું માન જાળવે છે, તે વાત ડેલ્હાઈની જાણુનો ન
 હોતો જૂના હિંદીગણઓ ॥ ગજવશ તરફ હિંદી પ્રજા જે માન
 દર્શાવે છે તે તરફ તે કદી આગ્રહ ગમતો નહિ હિંદીઓ પોતાના
 રીતગિવાજો પ્રત્યે કેવા મમતાળુ છે તે તેની ખ્યાતમાં ઉતર્યું ન હોતું
 પોતાની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા અસંપૂર્ણ અને દોષોવાળી હોય છતાં
 ભોંકો ગુદા અંગ્રેજી પદ્ધતિ કરતા તે પર વધારે અનુરક્ત રહે છે
 તે સમજવા જેટલી દૃષ્ટના અથવા પ્રતિભા તેનામાં ન હોતી.
 કોઈ દૃષ્ટના અથવા પ્રતિભાએ તેને બહુદર્શી, બહુ ગુણોવાળો અને
 બહુજ્ઞાની બનાવ્યો નહોતો જે રાજ વશપર પરાથી પોતાના રાજ્યમાં
 સ્વતંત્રતા ભોગવતો આવ્યો છે, ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન
 જેને વશપર પરાના સે કડો ગુણો વડે ગૌરવાન્વિત કરી રહેલ છે, તે
 ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન એક જિંદગી વિધર્મીના હુકમથી
 ધૂળમાં રમદોળાય તે જોઈ ભોંકોના હૃદયમાં જે ગુસ્સો સળગી ઉઠે,
 તે દૃષ્ટનામાં આજુવાની શકિત ડેલ્હાઈનીમાં નહોતી અથવા પોતાની
 વશપર પરાથી ભોગવાતી સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતા પોતે પરધર્મી પરપુરુષની
 ઇચ્છાથી બચકર દુર્દેશમાં આવી પડતા, તે રાજને કેટલી પીડા
 થતી હશે, કેટલો ગુસ્સો ઉપજતો હશે કેવી યાતના ઉપસ્થિત થતી
 હશે, અને એ યાતના તેની કંઠાઈ ગ્હી વેરશક્તિને કેવી રીતે પ્રદીપ્ત
 કરી ચૂકતી હશે તે વાત ડેલ્હાઈનીની દૃષ્ટનામાં (દૃષ્ટના શકિત ન

હોવાથી) ઉત્તરે તેમ ન હોતું ને ખીજની દૃષ્ટિએ જોતો નહિ, ખીજના મસ્તકવડે વિચાર કરતો નહિ, અને ખીજના હૃદય વડે અનુભવ કરતો નહિ તેને જાતીય વિશ્વાસ અને જાતીય અનુભવ પદ્ધતિ કરી પોતાના વિચાર, પોતાના વિશ્વાસ, અને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરવું બહુ મમતુ.

ડેલાઉઝી આ રીતે અદિતીય ધારણાને વશ થઈ કે પત્રના અધિકારમાં જાદિ કરવા તૈયાર થયો, અને હિંદના લોકોના જૂના આચારવિચારના મૂળપર કુહાડાના ધા મારી અનેક રાજ્યોની સ્વતંત્રતા, અનેક રાજ્યોની આગર નષ્ટ કરવા લાગ્યો મહારાજ રણજીતસિંહ હિંદનો નકશો જોતા જોતા એકાએક બોલી ઉઠ્યા હતા કે, આ નકશાને બધો ભાગ ધીમે ધીમે લાલ થઈ જશે. તે ભવિષ્ય વાણી ડેલાઉઝીના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અનેકાંશે ખરી પડી ડેલાઉઝીએ વિજયલક્ષ્મીનો પ્રસાદ મળી પંજાબ ખાલસા કર્યું, ખરા વારસેનો અભાવ બતાવી સતારા, ઝાંસી અને નામપુર બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, અને જૂલમ તથા અન્વાયની પરાક્રાંત બતાવી અમેરિકા પર પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો. હિંદમાં આ રીતે કંપનીએ એક જગર રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર બાદ લેણા પેટે વરાડ હજમ કરી ડેલાઉઝીએ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એક અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવી હિંદીઓને ચમકાવ્યા. આટલેથીજ ન અટકતા તેણે નાના સાહેબનું સાલીયાણું બંધ કરી એક મહાન અનિષ્ટનો પાયો નાખ્યો. આ પ્રમાણે લાગણી વગર, દીર્ઘદૃષ્ટિ વગર, સાધારણ પ્રજાના હૃદયના વિચારો ભણ્યા વગર, ડેલાઉઝીએ હિંદુ અને મુસલમાન— અને સંપ્રદાયને બ્રિટિશ સરકારના વિરોધી બનાવ્યા. સાલીયાણું

અધ ચવાથી નાના સાહેબ સરકારનો કને ફરમન બન્યો, ઝાંસી કમિશ્નરે કર્યાથી લાક્ષ્મીબાઈના હૃદયમાં ભય કર કોધાત્મ સળગ્યો, અને અયોધ્યા કપનીનો મુલક ચવાથી બંગાળના સીપાહીઓ બહુ દીવંગીર થયા ડેહલાઝીઓ આ રીતે ધીરે ધીરે હિંદના મેદાન પર બળવાના બીજ વાવ્યા, અને અનુદારનાથી હિંદસામ્રાજ્યને જર્જરિત કરી મૂક્યું બીજના રાજ્ય ખાલસા કગવાથી અને સ્વતંત્ર રાજ્યોને સાધારણ પ્રજાની હાલતમાં મૂકવાથી પ્રજા સંગઠન તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, અને સંગઠનની સત્તા ઉચ્ચલીની પાડવાની તક શોધવા તૈયાર થઈ હતી, એ વાન ધણી ખગ કબુલ કરે છે પારકા રાજ્ય હજમ કરવાની પદ્ધતિ બાબત કંમીન બ્રુસે એક દિવસ રૌમર્ટ સાઉનીને ટાલું હતું કે, “ જો હિંદમાં આપણું રાજ્ય નાશ પામે, તો ત્યાં આપણા કીર્તિચિહ્ન રૂપે કેવળ કેટલીક ભાગી તુટી ઓટલ અને યુવના મકાન જ રહેશે સમુદ્રના કિનારા પરના બધા મહેરામાં આપણી સંગઠન સાધારણ પ્રજાની માનનીય બની છે, કારણ કે ત્યાંની પ્રજા વેપારની કિન્નતી ચવાથી કમન સ્થિતિમાં આવી છે પરંતુ રાજ્યના અદરના ભાગમાં આપણે આદરમાન પામ્યા નથી ત્યાં બુલમી પદ્ધતિ વિગતે છે, આપણે દરબાગમાંથી નવ ભાગ પડાવ્યા છે હિંદીઓ ધીમે ધીમે ગરીબ થતા જાય છે તેઓમાં કોઈ કોઈ આપણી શાસનપદ્ધતિને પેચની સાથે સરખાવે છે કાગળ કે પેચ ગતિ જેમ લીમે ધીમે થાય છે તેમ આપણી ગતિ પણ ધીમે થાય છે, આપણી ગતિ અનુમતી શકાતી નથી, પરંતુ તે હમેશા હિંદીઓને ધૂળ ભેગા કરતી જાય છે ” એક બીજા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા

પુરુષે લખ્યું છે કે, " કર લીધા સિવાય તો ચાલે તેમ નથી. પરંતુ આપણે હિંદીઓ પર જીલમ તો ઓછો કરી ચક્રીએ ખરા જો કે આપણે તેનો પ્રેમ તો ન મેળવી ચક્રીએ, તોપણ તેઓનો તિરસ્કાર વહોરવાની કંઈ જરૂર નથી. બધાને એક સપાટી પર એકજ સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા એ આપણને લાયક નથી એથી તેઓનો સરકાર ઉગમગી થઈ છે, ભય વધે છે, અને પટ્ટવી તથા સપત્તિ દરમિયાન જવાની ચંકા વધતી જાય છે આપણે અત્યારે આપણી બૂલ તથા એ બૂલનું શૌચનીય પરિણામ સમજી શક્યા છીએ " જોન પોલ રચે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, " અનુભવ એ એક ઉત્તમ નિશાળ છે, પરંતુ એ નિશાળની શી બહુ મોટી છે આપણને એવો ઉપદેશ મળ્યો છે તે મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, અને બૂલી જવો બહુ ભય કર વિપત્તિ જનક છે એ ઉપદેશ મેળવના આપણને ઘણો ખર્ચ ઉપાડવો પડ્યો છે, જો આપણે એ ઉપદેશ નહિ માનીએ તો તે કરતા દયગણ્ય ખર્ચ કબૂલ કરવો પડશે એ ઉપદેશ મેળવતા આપણને હેઠલા કેટલા માસ (જળવા સમયના) અવિભાન્ત કુતકેઠા અને મનોવેદનામાં વીતાડવા પડ્યા છે? એ દગ્ગ્યાન આપણે આપણું પ્રાચ્ય સામ્રાજ્ય જતું રહે, એ બીકથી નિરંતર કાપતા રહ્યા છીએ આપણે આપણા વિપક્ષીઓના આક્રમિક અને ભયકર અભિસંચાલનથી ડરી છીએ, આપણે આપણને સરભાવનારા વિજયના સમાચાર પણ નીચે માથે સાંભળ્યા છે. એ ઉપદેશની નિશાનીઓ તે સમયના ધનિકાસના પાના પર આસેનામ ગદી છે અને ખાતી છે કે એ કદીપણ વિસરાઈ જશે નહિ, જ્યાં સુધી મરી ગયેલા યોદ્ધાઓના નામ તેઓની દુખી વિધવા પત્ની અને શોકથી સતાપ પામતા સતાનોના હૃદયમાંથી દૂર નહિ જાય, જ્યાં સુધી આ બળવાના

નેનારા કે જેઓએ આ વિષય સાત પાડવામાં ધણો આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો છે, અને ભયંકર શોષિતશ્રોતના દર્શનથી જેઓના રવાણા ખડા થાય છે, તેઓ આ શ્રુત્યલોકમાંથી છૂટા થઈ કાળના પગકંચને લીધે પચશૂતમાં મળી નહિ જાય, જ્યાં સુધી આપણા ઉપકારજનક સાસનથી આનંદ પામી હિંદીઓ આપણી અમાહિની અવ્યવસ્થા બાબત ચળવળ કરતા બંધ ન પડે, જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યના રહેવાશીઓ પોતાના રાજના અમલની માફક અંગ્રેજી અમલ પર પ્રીતિ ન રાખે, જ્યાં સુધી હિંદનો આ બળવો અન્યાયી રીતે રાજ્યો ખાલસા કરવાનું ફળ છે, એમ ખરા હૃદયથી માની આપણે કર્તવ્યપથ પર આગળ ન વધીએ, ત્યાં સુધી કદી પણ એ સ્મૃતિ ષટ્ પરથી દૂર થતે નહિ ૧”

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પરગઝર રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિને ઉદ્દેશી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરુષોએ આવા વાક્યો લખ્યા છે તેની આ રાજનીતિથી સુદા માથુસોના હૃદય દુભાયા હતા ડેલ્હાઉઝીના અહિં બાવને લીધે હિંદમાં આ શોચનીય રાજનીતિ જરા પણ લાગણી વગર પ્રવર્તી હતી એક સ્પષ્ટવક્તા અંગ્રેજે ડેલ્હાઉઝીના અમલની સમાધોષના કરતા લખ્યું છે કે, “ તે (ડેલ્હાઉઝી) ઉત્તમમાં ઉત્તમ અગર મહાન અમલદાર હોઈ શકે, પરંતુ રાજ્યશાસન વિષયમાં તે તદ્દન નકારો માથુસ હતો ૨” અમે એ કઠોર વાક્યની યુનરુક્તિ કરી હિંદના

૧ Westminster Review, New Series Vol. XXII P. 156—157 Indian Annexation, British Treatment of Native Princes.

૨ Evans Bell, Empire in India P 26

(૨૮૬)

એક મુખ્ય ગવર્નિંગ બનરવને કલકત્તા કરવા માગતા નથી. ડેન્કાડગી-
મા ધણા ગુણો હતા, પરંતુ રાજ્ય ચલાવવામાં તે ગુણોમાંનો એક
પણ ગુણ વિકાસ પામ્યો નહોતો. તેના ખતિભાઈઓમાંના ઘણા ખરા
જે રીતે હિંદ પર અમલ ચલાવવા માગતા હતા, જે કાર્ય કરી
હિંદીઓને વશદાર અને સતોષી ગણવા માગતા હતા, તે છતાંની
વિરુદ્ધ વર્તવામાં ડેન્કાડગીએ પાછું વાળી જોયું નહોતું. જોન માલ્કોમે
એક વખત મેજર સ્ટુઅર્ટને લખ્યું હતું કે, “આખા હિંદન
ફેટલાક છાંસમાં વહેંચી નાખો, તો હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે
આપણું સામાન્ય પચાસ વર્ષ ટકવાનું છે. પરંતુ જો આપણે હિંદના
સ્વતંત્ર રાજ્યોને કાયમ રાખીશું, તો જ્યાં સુધી યુરોપમાં આપણું
નૌકાસૈન્ય પ્રવળ ગહેશે, ત્યાં સુધી આપણે હિંદ પર સત્તા ચલાવી
શકીશું. જ્યાં સુધી આપણે એ બાબતમાં સર્વોપરી રહેશું ત્યાં સુધી
કોઈપણ યુરોપીય રાજ્ય આપણું પૂર્વનું રાજ્ય હમમગાવી શકશે નહિ”^૧
મેજર હવાન્સ જોડે એક સ્થળે લખ્યું છે કે, “હિંદ તગવારના
બળથી છતાંય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તરવાર વડે ટકી રહેવાનું
છે, એ વાક્ય સાબળી કું બહુ ગુસ્સે થાઉં છું. જો એ વાક્યમાં
એવો અર્થ પ્રગટ થતો હોય કે, હિંદમાંની આપણી બધી સત્તા,
બધા અધિકાર કેવળ હસ્તકર વડેજ મોજૂદ છે, તો હું એ વાક્યને
અસત્ય કહેના અચાનો નથી. જો એ વાક્યમાં એવો અર્થ પ્રગટ
થતો હોય કે આપણે કેવળ હસ્તકરદારાજ્ય હિંદ પર અમલ ચલાવી

૧ Kaye Life and Correspondence of Major
General Sir Gohn Malcolm Voll. II. P. 372

(૨૯૦)

ચકીયુ, સાધારણ પ્રજાના હક, લાગણી અને મામાનિક રિતરિવા-
જોનો અનાદર કરી કેવળ સૈનિકોના બળ વડે આપણે સામ્રાજ્ય અને
સત્તા કાયમ ટકાવી રાખીયુ, તો તે વાક્યને હું અસત્ય કહેતા જરા
પણ અચકાતો નથી હિંદ કેવળ તગવારના જોરથી આપણા તામામા
રહેવાનું છે, માટે તગવાગ પરજ આપણે વિશ્વાસ ગમવો ઉચિત છે,
બ્રિટિશ જાતિની તરવાર પર કિંદ સામ્રાજ્યની હયાતીનો આધાર
છે, નવાઈની વાત તો એ છે કે રાજ્યના અધિપતિઓના હૃદય આવા
વિચારોથી, આવા અભિરાયોથી છલાંગલ ચઢ રહ્યા છે

આપણા સામ્રાજ્યની ખરી સત્તા, આપણી ઉદારતા અને સુશા-
સનપર આધાર રાખે છે રહેવાશીઓના યોગ્ય અભિપ્રાયો, યોગ્ય
પ્રતિજ્ઞાઓને માન આપી ન્યાયાનુગત શાસનપદ્ધતિદ્વારા આપણા
પ્રાધાન્ય ઉપર સાધારણ પ્રજાનો માન વિશ્વાસ અને આસ્થા પેદા
કરવાથી આપણું સામ્રાજ્ય અચળ રહેશે

ઈ સ ૧૮૪૮માં હોર્ડ ડેન્હાઉઝીએ હિંદ સામ્રાજ્યની દોરી
હાથમા લીધી ત્યારથી હિંદના બધા વખોમા અસતોય વૃદ્ધિ પામ્યો
હતો જ્યાં સાધારણ પ્રજામા અસતોય અને અવિશ્વાસ વિરાજમાન
હોય, ત્યાં બળવો ફાટી નીકળવાના બકાનાનો તોટો પડતો નથી.
તે રથજે તો બધી બાબત કોંધ વધારવાના કારણરૂપ બની જાય છે,
બધી બાબતને ઉદ્દેશી પ્રજા હિંમતપણે જામગરાડા પાડે છે સર્વોપરિ
સત્તાના સામાન્ય કૃત્યો પણ કોષોન્મત સ પ્રદાયતા મસ્તકમા અમા
વનીય જ્ઞાન અને ધારણા પ્રવેશાવી શકે છે જ્યાં અસતોય, સંદેહ
અને કૌતુહલનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્ય હોય, ત્યાં ચરણીવાળા ટોટા, કઠોર
રાજ્ય પદ્ધતિ, તથા ખોટી બવિશ્વવાણી પ્રજામા ઉરકેરણી ફેલાવી શકે છે. ૧

(૨૬૧)

હોઈ ડેહાદિગીને કહી આવો વિચાર આવ્યો નહોતો. ડેહાદિગીને સ્વેચ્છાચારની ઉત્કરણીથી અયોધ્યા ખાલસા કરી જે વિધ્વનના બીજ વાવ્યા હતા, તેમાંથી વખત જતા મોડું જાડ ઉત્પન્ન થયું પંચમ જીત્યા બાદ સર હોનિ હોરેન્એ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રતિભાવે સ્પષ્ટ જોઈ લીધું, કે આ નવા પ્રેક્ષમા શ્રિટિશ સરકાર કહી પણ લોકપ્રિય થઈ શકશે નહિ સ્વાધીનતાપ્રિય શિખતોફો એક-એક ફિરંગીઓના તાબામાં વ્યવસ્થિત થતા પોતાનું અપમાન થયું સમજાશે, માટે આ રાજ્યનું ગોગ સિપાહીઓથી રક્ષણ કન્યામાં નાહ આવે, તો અફરનાને બકારના સત્રના હસ્તા ખાળવાની સમગડ નહિ થાય એવા વિચારથી તેણે સખ્યાગંધ ગોરા સિપાહીઓ પંચમમાં એકત્ર કર્યા હતા ખાફીની થોડી પદ્ધત્યો (ગોરા સૈનિકોની) હિંદના બીજા ભાગોમાં ગોડવવામાં આવી. આથી હિંદના બીજા વિભાગોના ગ્જણ માટે દેશી લશ્કરપર આધાર રાખવો પડ્યો ત્યાર બાદ ઇંગ્લાડને કિમિયાની લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું કિમિયાના વિગ્રહમાં ભાગ લેવા દેશી સિપાહીઓની માગણી થઈ લોકો વિચારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાડની વસ્તી ઘટી હોવાથી સિપાહીઓનો પણ તોટો પડ્યો છે, તે માટે સરકારને દરેક બાબતમાં હિંદની મદદ લેવી પડે છે હિંદી લશ્કરની મદદ વિના સરકારથી કામપણ કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી ?

૧ કિમિયાની લડાઇ વખતે હિંદમાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી લોકો ધારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાડમાં સૈન્ય તો ખૂટ્યું છે, પણ તે સાથે પૈસા પણ ખૂટ્યા છે Kaye, Sepoy War P. ૩૪૬ note

(૨૬૨)

ત્યાર માટે જ્યારે અયોધ્યા ખાલસા કરવામા આવ્યું, નવામ વાન્દિઅલીને પેન્શન આપી કૃપકતા મોકલવામા આવ્યો, ત્યારે પ્રજાનો ગુસ્સો બહુ ઉત્કેગ્યો પંજાબની માફક અયોધ્યા સરહદપર આવેલું ન હોવાથી ત્યાં મહાગ્ના શુભો હલ્લો ખાળવા ખાતર ધણુ લોકો રાખવાની જરૂર જણાઇ નહિ. અંગ્રેજોએ થોડું સૈન્ય લાવી અયોધ્યાપર યુનિયન જેક કરાવ્યો, અને એ થોડા સૈન્ય વડે સમગ્ર પ્રદેશની ચવરચા કરવાનું માથે લીધું આ પ્રમાણે અણુધારી રીતે અયોધ્યા પર બ્રિટિશ પનાહા હાટી જોઇ પ્રજા અનિયમ ચિતાતુર થઇ ગઇ તેણે જોયું કે અંગ્રેજોએ છેવટે હિંદના એક મુખ્ય મુસલમાની રાજ્યનો ભલ્લ લીધો. પ્રજાની વફાદારી ડગમગવા લાગી, વરાદારીને બદલે તિરકારના મોજા પ્રજાના હૃદયમા ઝિઝળવા લાગ્યા, પ્રજા ધાગવા લાગી કે ધીમે ધીમે હિંદના બધા રાજ્યો બ્રિટિશ સરકારના ભક્ત થઇ પડશે, ધીમે ધીમે સમગ્ર હિંદનો નકશો લાલ રંગથી રંગાઈ જશે. લોકો બમડવા લાગ્યા, દેશી રાજાઓને રસાતળમા કુમતા જોઇ પોતાની મિલકત વિદેશી ગોરા લોકોના હાથમા છે એમ માની ગુન્માથી અનિશય આકુળ-ભાકુળ થઇ ગયા.

અયોધ્યા કબજે કરવાથી સિપાહીઓ અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. આ ગાળાના સિપાહીઓમાના ધણુ ખરા અયોધ્યાના વતની હતા અયોધ્યાના દરેક ગામડામા બ્રિટિશ કે પનિએ આપેલો પોશાક ધારણ કરનાર, બ્રિટિશ કે પનિ માટે લોહી રેડનાર, સિપાહીઓના કુટુંબીઓ વસતા હતા આ સિપાહીઓ આગરફર હિંદુવસના અને કુલીન ગણાતા હતા. મુસલમાની ગળ્ય નહિ થવાથી તેઓના જાતીય ગૌરવને કશી હાનિ થઇ નહોતી, વાન્દિઅલી પદ્મજી થવાથી તેઓ પોતાનું

અપમાન થયું સમજતા નહિ પરંતુ બીજા કાગળોથી તેઓને તુકશાન
 પહોંચ્યું હતું અયોધ્યા ન્યાયુધી પરરાષ્ટ્રના વર્ગમાં હતું ત્યાંથી
 તેઓ પોતાના દેશની પ્રજામાં જગ ક્રિયા દર્શનના મહાન હતા
 કંપનના નોકર તરીકે દેશમાં તેને કેટલીક સગવડ મળતી પ્રજા તેનું
 માન જાળવતી, બધા ભોકા તેઓને મદદ આપવા તૈયાર રહતા, બધા
 ભોકા તેઓને પ્રસન્ન કરવા તૈયાર રહતા અને દેશના કોષથી જનના
 જુલમ વરનનો તોપણ તેઓને દર્શી આત્મ ન આત્મી, તેઓ ક્રિ
 ટિશ રેસિડેન્ટની કૃપાથી સહકુટુમ્બ આનંદમાં દિવસો ગુજારતા
 સર હેન્રી લૉરન્સે એક યજ્ઞ લખ્યું છે કે, " સિપાહીઓ અગાઉ
 સમાજમાં જેનું માન મેળવતા તેવું માન અત્યારે મેળવતા નથી તેઓ
 બીજા રાજ્યો ખાલસા કરવાના મન તરફ નિગ્રહ દર્શાવે છે કાગળ
 કે બીજા રાજ્યો ક્રિટિક મુલક માટે બળતા કાર્યક્ષેત્ર નિરતૃત થઈ
 જાય છે તે સાથે ક્રિટિક સંગ્રહના સુની સખ્યા ઓઝી થવાથી
 સિપાહીઓની જરૂર પણ ઓઝી થતી જાય છે x x x
 પગલાં ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ તમને પસંદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન
 એક વખતે મુમાઈની ઘોડેસ્વાર દુકડીમાના એક અયોધ્યાના વાની
 સિપાહીને પૂછવામાં આવ્યો હતો તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે,
 ગાંધી ખાલસા કરવાની નીતિ અમે માગી મણતા નથી જ્યારે અમે
 ઘેર જતા હતા ત્યારે મોટા માણસ જેટલું આદરમાં મેળવતા અ
 મારા ગામના મોટા માણસો અમને જેટલું ક્રિયા થઈ જતા પરંતુ
 અત્યારે તો હલકા વર્ગના ભોકા પણ અમારી સમક્ષ બીડીઓ ફેરે છે ૧

૧ Sir Henry Lawrence to Lord Canning. His
 correspondence પરરાષ્ટ્ર ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓ મહુ

અયોધ્યા ૧૭૨૬માં જોડાવાથી ત્યાના વતની સિપાહીઓ આ રીતે ગુસ્સે થયા હતા તેઓ નવામના અમલમાં રહેલમાં સાદર-માનને પાત્ર ગણાતા. તેઓના લશ્કરી પોસાક અને હથિયારોમાં કેપન બહાદુરનો પ્રતાપ ચમકતો જોઈ બધા લોકો તેઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતા, તેઓનાથી બહીને આવતા, તેમને બ્રિટિશ કંપનિના માણસો ધારી આદરમાન આપના કોઇપણ તેમની વિરુદ્ધ વર્તતા નહિ, કોઇપણ તેઓને નાખુશ કરવાનું સાહસ કરના નહિ પણ જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં ગયું, જ્યારે બીજા લોકોની માફક સિપાહીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાધારણ રીત ગણાવા લાગ્યા ત્યારે તેઓનું આદરમાન ઘટી જઈ ગયું તેઓ સ્વદેશી લોકો સાથે એક કમિશનરના તાબાની રીત બન્યા આથી સિપાહીઓ અયોધ્યા ખાલમાં કરવાના પરિણામે બગાડ સમજી શક્યા રાજ્યપરિવર્તનને લીધે જે અસતોષ ફેલાય, તે અસતોષથી સિપાહીઓ પણ બચી શક્યા નહિ, સિપાહીઓ અને પ્રજા એકબીજા સાથે એક બીજા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવના લાગ્યા.

ગુસ્સે થયા હતા, તે સિપાહીઓની આ કેટલીક વાતચીત પરથી સ્પષ્ટ થશે હજમગ પચીસ વરસ પહેલા એક સિપાહીએ પોતાના ઓફિસરને પૂછ્યું હતું કે, “હવે આપ લોકોએ પંજાબ તાબામાં લીધું હોવાથી સૈન્ય પણ ઘટાડશે ખરા” એક બીજા સિપાહીએ સિંધને બંગાળા દલાકા સાથે જોડાવાના સમાચાર સાંભળી જણાવ્યું હતું કે મને લાગે છે કે હવે લંડનને બંગાળા સાથે જોડવાનો હુકમ પ્રગટ થશે Kaye, Sepoy War, Vol I 347. Note

(૨૬૫)

આ પ્રમાણે અયોધ્યા ખાલસા ક્યાં બાદ સિપાહીઓ બ્રિટિશ કંપની ઉપર અધિક વિરક્ત થઈ ગયા, ધીમે ધીમે કંપની તરફનો અનુરાગ નાશ પામવા લાગ્યો. સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા જ નથી; તેઓ સ્વદેશ અને સ્વજાતિના પ્રતિનિધિ રૂપે કાર્યક્ષેત્ર પર અમસર થાય છે. સ્વજાતિના બધા માટે, સ્વદેશની ઉન્નતિ કમ્વા ખાતર તેઓના વિચાર, હૃદય અને અભિપ્રાય સતત પરિસ્ફુટ થતા જાય છે. સાધારણ બાળતો જાણુવાની તેઓને ધણી સમવડ હોય છે તેઓ પોતાની જાવણીમાં જુદા જુદા દેશના જુદી જુદી જાતિના શોકો સાથે એકત્ર થાય છે દૂરના મિત્રો સાથે પત્રદ્વારા વાતચીત કરે છે, બજારમાં થતી વાતો યાદ ગમે છે, અને કુતુહલતાને વશ થઈ દર વખતે દરેક ચિયમની ચર્ચા કરે છે. તેઓ સરકારનો નિદેશ ધણી વેળા સમજી શકે છે, પરંતુ હમેશા સદિગ્ધ અને કુતુહલ પ્રિય હોવાથી કોઈ કોઈ વેળા સરકારના અભિપ્રાયને ઉલટા સ્વરૂપમાં પણ સમજે છે. અંગ્રેજ સરકારની કાર્ય પદ્ધતિના ગૂઢ તત્વ નક્કી કરવા જેટલી શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી, અંગ્રેજોની ગૂઢ રાજનીતિનું રહસ્ય જાણુવા જેટલું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી તેઓ અમાકિની મારફત અંગ્રેજ ઓફિસરો સાથે વાતચીત કરી શકતા નહિ, તેથી તેઓ અપૂર્વ કલ્પનાના બજવડે નાના પ્રકારના અનિષ્ટકર સ્વપ્ન જોતા અને પોતાની કલ્પનાથી પોતેજ ઉન્નત બની દુસાહસિક કાર્યો કરવા તત્પર થતા.

તેઓની આ કલ્પના ઉત્કેરનારા શોકોનો પણ તોટા નહોતો બ્રિટિશ સરકાર સમજતી અનેક દત્તકથાઓ તેઓ સન્મુખ આવ્યામાં આવતી, અનેક કલ્પકથાઓ તેઓના રૂંવાડા ખડા કરતી, અને નાહીઓમાં

અપાઝાઅધ લોહી વહેવડાવતી કંપનીનું ગભ્ય ફેલાવાથી તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર સકીર્ણ થયું હતું તેજ પ્રમાણે તેઓની સ્વચ્છનિતો ધર્મ હુબવાનો ગતો મુક્ત થયો હતો જે દેશ કંપનીના ગભ્ય સાથે જોડાતો, તે દેશમાં પ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવાની અને ત્યાના રહેવાશીઓને પ્રીન્નિ ધર્મમાં વટલાવવાની સમગ્ર થતી જે મિપાહીઓ બચ કરૂ બૂખતરસથી પિડાતા પિડાના મરણને આરે આરી પડ્યા હોય, છતા હથકી જાનિનું અડકેલું ખાનું પિના નહિ^૧ અત્યારે તેઓ પોતાના સપ્રદાયમાં પ્રીસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો નિહાળવા લાગ્યા એ સિવાય

૧ ઇ સ ૧૮૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૩૧ થી ૧૧રીએ કર્નલ રિક્કનગ હિનગના ગઝ સાયેની લગાઇમાં વગાયો લગાઇ બધ પડ્યે મેદાન પન્ શી શી પિના બની, તે તેણે જાને અવલોકન કરી નોંધી ગળી છે એ નોંધમાં સિપાહીઓના ધર્માનુગમના કેટલાક નુપાતો મળે છે કર્નલ રિક્કનરે લખ્યું છે કે “ મપોગ પછી ત્રણ વાગનાને શુભારે હું વવાઇ બેઠાન થઇ બોય પર પડ્યો ખીજે દિવસે સનારમાં મને બાને આન્યુ. બાનમાં આન્યા બાદ આન્યુમાન્યુ નજર કરતા જણાયું કે મારી ચોતરફ આપણા ધાયલ મિપાહીઓ પાયા છે હું સૂર્યના તાપમાથી બચવા માટે ધાંમે ધાંમે ચોપગા પશુની પેઠે ચાલતો ચાલતો પામની એક ઝાડીમાં જઇ ગયો. મારી પાસે ખીજા બે સૈનિકો હતા તેઓમાને એક સુમેદાગ અને ખીજે જમાદાર હતા એકના પગનું તળીક જોળીના માગથી છુદાઈ ગયું હતું, ખીજાના શરીર પર બાલાના ધા પડ્યા હતા. બચ કરૂ તગસથી અમે હરે કાયર થવા લાગ્યા, આબુબાબુ માબુસોનું નામ નિશાન જણાવું નહોતું. આની અવરથામાં અમે આખો દિવસ મૃત્યુનો રાહ જોતા

(૨૬૭)

હિંદી બહુપરી ધર્મદા જમીન ખાલસા થવાથી લોકો ઉરકેરાઈ ગયાહતા હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના લોકોને પોતપોતાનો ધર્મ તબવવા માટે કાયદા બંધાયા છે, ધર્મના રીતરિવાજો તોડવા ખાતર જેલમાં રસોયા ગાખવામાં આવ્યા છે વગેરે વગેરે વાનો દરેક છાવણીમાં, દરેક સૈનિક સમલ સન્ધાસીઓ અને ફકીરો સંબળાવવા લાગ્યા, એ રીતે બેઠા પર તુ હાથ ? મૃત્યુને બદલે ગાંઠ આવી, અમાગ નસીબમાં મગ્નુ કે મર્ફ બેમાથી કંઈ લખ્યું નહિ હોવ. પૂર્ણચંદ્ર મગનપર પ્રકાશી રહ્યો હતો મધગને અમે દાડણુ ટાલથી ચરચવા લાગ્યા, ટાક એવી તો સખત હતી કે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો જીવના રહીએ તો લશ્કરી નોકરી ન કરી અમારી ચોતરફ થવાયલા માણસો આર્તનાદ કરી પાણી માગતા હતા ચિયાળના ટોળા ચોતરફ ચમને ફાડી ખાતા હતા અમે પણ તેમનો બોરાક થવા તૈયાર થયા છીએ કે નહિ, તેની તપાસ કરવા તેઓમાના એકાદ બે અમારી પામે આવગળ કરતા હતા અમે હોદાગ કરી અમર પત્થર ફેંકી તેમને નસડી મૂકતા હતા આ પ્રમાણે એ બધાકે ગાન વીતી સવારમાં એક પુરુષ અને એક ધગડી ડોસીને ટોપલી અને પાણીનું વાસણુ લઈ અમાગ ત્યાં આવતી બેઠ ડોસી બધા ધાયલોને ટોપલીમાંથી રોટલી અને વાસણુમાંથી પાણી આપતી હતી મને પણ તેણે તે વસ્તુ આપી મે તેનો તથા હમ્મરનો હપકાર માન્યો સુમેદાર હથી ભતનો રજપુત હતો, પેલી ડોસી અમાર હતી, તેથી તેણે એ ડોસી પાસેથી કંઈ ન લીધું. મે આગ્રહપૂર્વક તેને પાણી તથા રોટલી લેવાની વિનવતી કરી. એટલે સુમેદારે કહ્યું કે “ ચાલુ અવરમામા આપણે થોડી ક્ષણમાત્ર દુનિયાપર રહેવાના છીએ, એ થોડા સમય

સિપાહીઓને ઉરકેરવાનું કાર્ય ઝપાટાનુકૂળ થવા લાગ્યું ફિરંગી સરકારને હરાવનાથી ઘણા લાભ થશે, તમે કુટુંબ સાથે બારે સુખમાં સમય ગુજારશો, એવી લાલચો પણ સિપાહીઓ સમક્ષ રજૂ થતી હતી એ સિવાય જે જૂના રાજ્યો કંપનિના સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયા હતા, તે રાજ્યના લોકો પણ સિપાહીઓના હૃદય ઉર રતા હતા તેઓ જુદા જુદા વેશમાં, વિવિધ યુક્તિઓ લગાવી સિપાહીઓને ઉરકેરના, ને એ યોગમાં અરત અનેલા બ્રહ્મચારીના વેશમાં, બટકતા મુસાદરના વેશમાં, રમકડા વેચનારના વેશમાં, વગેરે ગમે તે વેશમાં તેઓ ગમે તે રથો જતા, ગમે તે સૈનિકોને મળના, તોપણ તેઓને ઉદ્દેશ એકજ હતો કે સિપાહીઓના હૃદય ઉરકેરી આકર્ષિતક વિપ્લવને માટે તૈયાર કરી મૂકવા આ ઉદ્દેશ પાઠ પાડવામાં તેઓને કંઈ મુશ્કેલી ન નડી યોગ્ય સમયે સિપાહીઓના હૃદય રૂપી ક્ષેત્રમાં બીજા જઈ પડ્યા, અને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય ઘટનાઓને લીધે તે બીજામાંથી રાગદ્વેષ લઈ રહેલું વૃક્ષ બની તેણે હિંદને હવ્યમચારી નાખ્યું

હિંદના નવા મર્નર-મનગલની નિમણૂક કરતી વેળા બહુ ચર્ચા થાય કે લોર્ડ ડેલેહાઈઝી જેવા કિનાવળે કામ કરનારા, કાર્ય-કુશળ માણસને બદલે કોને નીમવો એ સવાલે પણ બારે ચર્ચા શરૂ

માટે હું શું સનાતન ધર્મની મર્યાદા તજીશ? ના, હું કદી એ પાશ્વરી કે રોટલી લઇશ નહિ શુદ્ધ ધર્મોવન બી રહી દેહ તજીશ” Military Memoir of Lieutenant-colonel James Skinner Vol. I. P 178. Comp Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P 75-76

હરી. જેણે આઠ વર્ષના અમલ દ-મિઆન કાર્યકુશળતાને લીધે હિંદનાં ગૃહનૈતિક ક્ષેત્રને ત્રિણે ધણા નવા વિષયો દાખલ કર્યા હતા, સ્થિરતા અને દૃઢતાથી જેણે પોતાની પદ્ધતિને સર્વત્ર વિજય પ્રમાડી હતી, તે ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ કેની નીમણુક થશે, એ પ્રશ્ને બધાને ઉત્કટિત બનાવી મૂક્યા હતા હિંદીઓ આતુરતાપૂર્વક પોતાના ભાવી શાસનકર્તાની રાહ જોવા લાગ્યા છેવટે સમાચાર આવ્યા કે લોર્ડ પામરસ્ટનનો શિષ્ય, મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનો પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ લોર્ડ કેમ્પબેલની જગ્યાએ નીમાયો છે

લોર્ડ કેનિંગ અચોક્ક અથવા અનુદાર પ્રકૃતિનો નહોતો ઇન્ટેલ અને એક્સપ્રેસિવ કેગવણી મેળવી તેણે સાહિત્ય અને ગણિતમા ખાસ પ્રીણુના મેળવી હતી તે જે સમયે એક્સપ્રેસિવ બણતો હતો, ત્યારે ગ્લેસ્ટન, જુમ, ફિલિમોર વગેરે તેના સહાયકયાથી હતા તેમાના દરેક એક વખતે બ્યવહારના કાર્યક્ષેત્રમા ઉચ્ચ સન્માન મેળવી ગયા છે. કેનિંગ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાથી બહાર નિકળ્યો, ત્યારે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી તે સમયે પાર્લમેન્ટના બારણા તેને માટે ખુલ્લા હતા પણ એમ એકદમ બ્યવહારમા પડ્યું એ તેને પસંદ નહોતું કેનિંગની વક્તૃત્વ શક્તિ પ્રખર નહોતી તે સાધારણ રીતે શરમાળ સ્વભાવનો હતો માટે પાર્લમેન્ટમા પોતે સફળતા મેળવી શકશે એવી તેને ખાત્રી નહોતી, તોપણ તેણી તેના ફુનિયાદારીમા પ્રવેશ કરવાનો રસ્તો બંધ થયો નહોતો કાગિ-

૧. ગ્લેસ્ટન ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન તરીકે, જુસ હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલ્જન તરીકે, અને ફિલિમોર એક વર્ગીય તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતા.

નીના દમનીય હૃદય આકર્ષવાની ગતિ તેનામા હતી સગલતા, ઉદારતા અને નમ્રતામા પવિત્ર પ્રેમની પ્રતિશ્રુતિ પ્રતિકલિત થઈ, તેનો મહાન ગનારી શ્રુતી હતી તે બધી ગ્લા બાદ પ્રેમનુ વિશુદ્ધ સૌદર્ય ભોગવવા તૈયાર થયો. છ સ ૧૮૩૫ના સપ્ટેમ્બરની પમી તારીખે આર્સ્ જોન કેનિંગ, શાર્પેન્ટ સ્ટુઅર્ટ નામની એક કુમારીકા સાથે પરણ્યો. એ સ્ત્રી રૂપલાવરુપતી, અને મિનય નમ્રતાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હતી. પગપયા બાદ એક વર્ષ કેનિંગે પાર્લમેન્ટમા પ્રવેશ કર્યો. આમની સમામા તેને છ અકબડિઆ કરના મહેજ વડુ સમય ગુજાર્યો પડ્યો હતો, ત્યારબાદ તેણે લૉર્ડ-ડમગવની સમામા જંગો લીધી કેનિંગ લગભગ વીપ વર્ડ ઉમરાવની મમામા ગ્લા એ લાના સમયમા તેણે ધણા જોખમદારીવાળા કામો સ્વીકાર્યા હતા કેનિંગ પ્રથમ પરદેશખાતાનો અન્ડર સેક્રેટરી થયો હતો. તેણે તે જગાપર ગ્લી પોનાડુ કર્તવ્ય અતિશય યોગ્યતા માથે બખબુ હનુ કર્તવ્ય બજાવના તેને બહુ આનંદ થતો ત્યારબાદ છ સ ૧૮૪૬મા તેણે જગવખાતાના મુખ્ય કમિસનરનો ખોદો સ્વીકાર્યો ધીમે ધીમે તે કેબિનેટ-મંત્રીનમ હોનો સમાસદ અને પોસ્ટમાન્ડર જનરલ બન્યો.

આ પ્રમાણે કાર્યકુશળ અને અનુભવી રાજનીતિજના હાથમા લૉર્ડ કેન્સલરીની પછી હિંદની જવાબદારી સ. ૧૮૫૫-૧૮૫૬ ખોપવામા આરી ઝોગસ્ટની પહંચી તારીખે ડિરેક્ટરોની એક સમા મળી કેનિંગે એ સમામા યથાવિધિ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદના કારભારની જવાબદારી સ્વીકારી તેજ દિવસે સાબરે તેને માન આપવા ખાતર એક ખાણુ આપવામા આવ્યું છ'ગ્લાડમા એવા ખાણુ એક મુખ્ય માદમાર

બનાવ તરીકે મણાય છે એવા બનાવો ગુપચુપ અમર આડઅગ વિના પૂર્ણ થતા નથી એ ઑગસ્ટ માસની પહેલી તારીખે એક વિશાળ ખંડમાં ઘણા આગ્રહાગ્ર માણસો, રાજપુરુષો વગેરે એકત્ર થયા હતા. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રમુખ ઈલિયટ એકનોટને આ ખાણની આગેવાની સ્વીકારી હતી જેને આગ્રમાન આપવા આ ખાણ આપવામાં આવ્યું હતું, તે આ વખતે ચુપ ગ્લો નહોતો. લૉર્ડ કેનિંગે એ સમયે મબીરતા પૂર્વક એક બાપણ આપ્યું હતું, એ બાપણમાં તેણે સરળતા પૂર્વક ઘણું કહ્યું હતું, પોતાની જવાબદારી અને કાર્યના મહત્વનો ઉલ્લેખ કરી સરળતા પૂર્વક પોતાનો અભિગ્રામ દર્શાવ્યો હતો. તેણે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ એક વખતે આવી ભારે જવાબદારી સ્વીકારતા હું સંકેચાત, એ કમુલ કરતા અને સરમ લાગતી નથી પણ અત્યારે કંઈની પાસેથી મેં જે ભારે જવાબદારી મેલણ કરી છે, તે પૂરેપૂરી રીતે અદા કરવામાં હું દર કલાકે, દર મિનિટે મારો અનુભવ, પ્રયત્ન અને એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરીશ. ” ત્યાગપછી તેણે સભાપતિ એકનોટને તરફ ફરી કહ્યું કે, “આપે આજે અને ડિરેક્ટર સભાની સાથે એકમત થઈ કાર્ય કરવાનો જે અનુરોધ કર્યો છે તે માટે હું આપનો આભારી છું, અને એ સલાહ ખરા મન વડે પાળવાનું વચન આપું છું. હું જાણું છું કે આપ જે વર્ગના સરદાર હો, તેઓ તે વર્ગ કદીપણ વિશ્વાસનો દુરુપયોગ કરતા નથી. ત્યાં સરકારના મુખ્ય ઉપરી અમલદાર અને મારા સહકારીઓની અનુકંપા ઉપર પણ હું આધાર રાખું છું. સિવિલ અને સૈનિક ખાતું પરસ્પર એકમથ રહી કાર્ય કરે તે હું બહુ આનંદ પામું છું. રાજકીય કાર્યના આ જે મુખ્ય ખાતાં સિવાય આપણા

દેશના લોકો સરકારના બીજા કોઇ પણ ખાતાને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હોય એમ મને જણાતું નહિ. આ બે ખાતાના માણસોએ હિંદની ઉન્નતિ માટે વહુ કાર્ય બજાવ્યું છે. આપ લોકોએ, આપના વર્ગમાંથી લગાઇ અને શાન્તિના સમયમાં એવા દાર્શિકશાળ માણસોને ત્યાં મોકલ્યા છે કે જેને મેળવી યુરોપનું કોઇપણ રાજ્ય પોતાને ગૌરવશાળી માને સાહેબો, એ લોકો વડે આપ પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એક એવું અતુલનીય દસ્ય પ્રગટ કરના સમર્થ થયા છે. કે પછી કરોડ માણસો એક સમૃદ્ધિ સપ્તમાં વિદેશી અમલ નીચે સુખ અને શાન્તિમાં દિવસો ગાળે છે ”

ત્યાં બાદ કેનિંગે દગજનના મહત્વ સંમધમાં કેટલીક હકીકત કહ્યા પછી આ ભવિષ્યવાણી દ્વારા બધાને ચમકાવ્યા — હું જાણતો નથી કે હિંદમાં કેવા બનાવો બનશે હું આશા નાખું છું કે, અમે લડાઈના દાતાનગમાં સપડાવ્યું નહિ હું શાન્તિમાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા નાખું છું પરંતુ હું એ કદી ભૂલી જઇશ નહિ કે, પૃથ્વીના બીજા ભાગો દગા આપણા હિંદ સામ્રાજ્યનું બધું ધણી બામતમાં અદૃષ્ટ પર આધાર રાખે છે. હિંદનું આગ્રય અત્યારે નિર્મળ જણાય છે પરંતુ તેમાં એક હવેળી જેવું વાદળું ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે એ વાદળું ધીમે ધીમે વધી જઈ છેવટે આપણું સત્તાનાશ વ્રાણી શકે તેમ છે જે એકવાર બન્યું છે, તે ફરીથી પણ બની શકે. ઉસ્કેણીના દારણે જોછા થયા છે બરા, પરંતુ તે હજી સપૂર્ણ રીતે દૂર થયા નથી અત્યારે પણ ધણા અસતોષી અને ઉછૂળા માણસો આપણા તાબામાં છે હજી પણ કેટલાક એવા વિરોધીઓ રહ્યા છે કે તેઓ તરફ આપણે પૂરેપૂરી સાવચેતીથી જોવા સિવાય

સહી શકતા નથી, અને આપણી સરહદ પણ એવી સ્થિતિમાં છે કે તેના કોઇ ભાગમાં કોઇ પણ વખતે વિપ્લવ ઉત્પન્ન થઇ શકે એ સિવાય કોઇ કોઇ ખડીઆ રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ એવી સ્થિતિમાં છે કે હિંદુ જેવા એક વિશાળ સામ્રાજ્યની શાન્તિ જાળવવા માટે એ શક પડતા મર્યાદા મણુપ અમે શાન્તિ જાળવવાને શક્તિમાન ન થઈએ તો પણ સન્માન, વિદ્યાસ, અને સત્કાર્થના જાળવડે શાન્તિ જાળવવાને યોગ્ય થઈ શકીએ જ્યારે એ બધાને બદલે લડાઈની જરૂર પડે, ત્યારે ખાન ધીરજ અને વિચારપૂર્વક એ લડાઈ ચલાવી શકીએ. આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક લડાઈ ચલાવવાથી એ અવશ્ય થોડી મુશ્કેલી બધ પડવાની અને એના ફળ પણ અનિશ્ચિત આવશે નહિ પરંતુ હું સતેષપૂર્વક એ બંની શકા હિંદુવાથી દૂર કરે હું અને શાન્તિનું વિશાળ દરમ નાજરે જોઉં છું. મને ખાતરી છે કે હું એ શાન્તિમય રાજ્યમાં મહી આપની મદદ જાળવવાને શક્તિમાન થઈશ.”

જેઓએ લોર્ડ કેનિંગના પાર્લમેન્ટમાંના બાપણે સાબળ્યા હતા, તેઓ આ બાપણ સાબળી બહુ નવાઠ પામ્યા, અને મુશ્કેલી વજતાના વખાણ કરવા લાગ્યા. ઇ સ ૧૮૫૫ના ઑગસ્ટની ૧ થી તારીખે લોકોએ જે બાપણ સાબળ્યું, તે બાપણ પાર્લમેન્ટમાં ચતા થયું બાપણે કરતા સર્વોત્તમ હતું. એ બાપણ જેવું હિંદુઓએ હતું, તેવું જ ધીરજપૂર્વક અને જબીર અવાજે કુચારવામાં આવ્યું હતું. એનું પ્રત્યેક વાક્ય અને પ્રત્યેક સજ્જ શ્રોતાઓના અંતઃકરણમાં અપૂર્વ લાગણી ઉત્પન્ન કરતા હતા, અને તેઓને હાથકાળને માટે ખાન જુલાવી દેતા હતા. કેનિંગે સહિષ્ણુ મિત્રે જે હથેળી જેવા

વાદળાનો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો, એ વાદળ હિંદના આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હતું, અને તે વિસ્તૃત થઈ બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તત્પર થઈ થઈ રહ્યું હતું જેઓએ કેનિંગ્ટન આ ભાષણ સાંભળ્યું હતું, તેઓ છેવટે એ ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઈ કેનિંગ્ટન અમાધાન્ય વિચારચક્રિત આગળ માથું નમાવતા હતા.

એ ખણી વખતે એક બીજા રાજનીતિજ્ઞે હિંદ વિષે કેટલીક હકીકત કહી સંભળાવી હતી હોર્ડ પાર્લિયમેન્ટ હિંદુ જૂતુ ગૌરવ, જૂનો મહિમા અને જુની ખ્યાતિ વિસરી ગયો નહોતો અથવા હિંદને તેના પૂર્વ ગૌરવથી ગૌરવશાળી બનાવતા જરાપણ સરમ રાખતો નહોતો તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે “ જુનો સુધારો પ્રથમ હિંદમાં ઉત્પન્ન થઈ મિસરવાટે આ તમને પ્રમયો છે આપણે એ સમયે અણ-ધડ આદમી હતા પરંતુ અત્યારે આપણે એ સુધારાના નીચામાં નીચા પગથીએથી ઉઠ્યામાં ઉઠ્યા પગથીએ ચઢી એ પ્રાચીન સુધારાની જનની રૂપ હિંદ ભૂમિમાં સુધારો અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ મને લાગે છે કે હિંદના લોકોને ઉઠ્યામાં ઉઠ્યા અને પવિત્રતા પવિત્ર વિષયોનું જ્ઞાન કરવું એ આપણા નસીબમાં લખ્યું લાગે છે ” ત્યારબાદ હોર્ડ પાર્લિયમેન્ટે હોર્ડ કેનિંગ્ટન ભવિષ્યવાણીને ઉદ્દેશ્ય કરી એ નાનું વાદળ કંઈ જગાએ પ્રગટ થશે તે બતાવી આપ્યું.

જોકે હોર્ડ કેનિંગ્ટનને હિંદના ઐતિહાસિક ચર્ચાવિધી પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદની રાજ્યશુભા મહત્ત્વ કરી હતી, લોકો તેને હિંદના મત્વર જનરલ તરીકે ઓળખતા હતા, તે પછી તે અગાઉની માદક થોડો સમય પ્રધાનમંડળના સભાસદ તરીકે અને પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ

(૩૦૫)

તરીકેના કામ બજાવવો ગમે. પહેલાં એવું નક્કી થયું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે લોર્ડ ડેલાઉક્રી પાસેથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદનો કારભાર સંભાળી લેવો. પરંતુ લોર્ડ ડેલાઉક્રીએ ૧ લી માર્ચે ચાર્જ છોડવાનું જણાવ્યું એટલે કેનિંગને થોડો વખત રાહ જોવી પડી કેનિંગ ધારતો હતો કે ડેલાઉક્રી અયોધ્યાની બાબતમાં કેાઈ ખાસ બદોબત કરવા અને ભવિષ્યની ઉચ્છ્વસપાશ્વતની શકા નિવારવા માટે વિલમ કરે છે એણે ધાર્મ્ય કે આવા વિલમથી અને કે ડેલાઉક્રીને કંઈ સમવડ મળે તેમ નથી માટે આ વિલમ પ્રથમ તો તેને ગમ્યો નહિ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે લોકોના મનમાં આમ વિલમ કરવાથી એવો સંદેહ પેમી જાય કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી મુશ્કેલી આવી પડશે એવા સંકેતો નવો મવર્ગ જનરલ એવો તો ત્રાસ પામે છે, અથવા એ કાર્ય તેને એવું તો જીવંતી લાગે છે કે તે એ કાર્યમાં જરા પણ ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. આ બંને વિચારો જૂલ બરેલા હતા, કારણ કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો ઈરાવ પ્રધાનમંડળે કર્યો હતો. પ્રધાનમંડળના સલાહકાર તરીકે કેનિંગે એ ઈરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. માટે અયોધ્યામાં બદોબત ફેલાવવાને માટે કેનિંગે જહુ આમક હતો એ માટે તેને ડેલાઉક્રી આમ મમમ માગે એ ઠીક ન લાગ્યું. પરંતુ જ્યારે ડેલાઉક્રીના છેલ્લો પત્ર આવ્યો અને એ છેલ્લા પત્રદ્વારા કેનિંગે જણ્યું કે ડેલાઉક્રી ખાસ બનાવો માટે નહિ પણ સાધારણ બનાવો માટે કેટલાક અઠવાડિયા હિંદમાં મળવા માગે છે, ત્યારે તેણે કશી

આનાકાની કરી નહી, તે સતુષ્ટ થિતે ડિરેક્ટરો સાથે ઝેકમન થયો. ૧

૨૧મી નવેમ્બરે કેનિંગે સમ્રોડે વિંડસર જઇ, મહાગણી પાસે રળ લીધી ૨૩મીએ તે પાઠો લઇ ડન આવ્યો એ માસમાજ કેનિંગ જન્મશ્રુતિ છોડી પોતાની સ્ત્રી અને બત્રીજ સાથે હાઉંદ આવવા ઉપડ્યો. રસ્તામા આવતુ મિસર તેનું ધ્યાન આકર્ષી ગયું હતુ, માટે મિસરની શોભા નિહાળ્યા માહ તે જન્યુઆરીની અવવચમા સુએ-જથી વહાણમા બેસી એડન આવી પહોંચ્યો. ૪ સ ૧૮૫૬ ના જન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. પૂર્વના સામ્રાજ્યપર પગ મૂકતાજ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આજ્ઞા મુજબ તેને એક ગવર્નિંગ જનરલના ફરજાને બાજે એવું માન આપવામા આવ્યું. મુંબાઇમા આડબરની મથા નહોતી કેનિંગે ૨જ ફેબ્રુઆરીએ મેક નોટન સાહેબને લખ્યું હતુ કે, “ મને ગવર્નિંગ જનરલની માફક આદરમાન આપવાનો હુકમ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી કાઢ્યો હતો,

૧ લોર્ડ કેનિંગે ડિરેક્ટરોના પ્રમુખ એમ્નોટનને આ પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો. “ પ્રથમ મને જણાયુ હતુ કે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અમેરિકાના બટોમસ્ટ માટે વિલબ કરે છે, તે પરથી મેં ધાર્યું હતુ કે તે પોતે બટોમસ્ટ કરવા રહેશે તો બધી અગવડ નડશે, પરતુ હમણાં મેં જાણ્યું કે ડેલ્હાઉઝી સાધારણ કાર્ય માટે વાર લગાડે છે માટે હું એ યામનમા કંઈ વાવો લેતો નથી મને આશા છે કે આપ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની માગણી કયુવ રાખજો, અને તે કહે તે દિવસે મને તેની જગાએ નીમશો. ” Lord Canning to Mr Macnaghten September 29, 1855 M. Correspondence

તેથી મને આ સ્થળે ભારે માન આપવામા આવ્યું છે. જો કે એ આડખર અને માન મેળવવાના મને ઇચ્છા નહોતી, અથવા ને મેળવવાની મે આશા ગમી નહોતી. છતાં એ આડખર અટકાવવાનો મે કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો ” કેનિંગ યુબાઇથી મદ્રાસ આવ્યો ત્યાં તેનો સહાધ્યાયી હાર્ડ હેરિસ ગવર્નર પદ ભોગવતો હતો. તે એ મિત્રના ઘરમા કેટલાક દિવસો ગાળ્યા બાદ ફેબ્રુઆરી માસની આખરે કલકત્તા આવ્યો, અને તેજ દિવસે તેણે સરકારી મકાનમા ચીતસંગ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદનો કાગ્ગાર અકલ્યુ કર્યો

જેઓ હિંદના ગવર્નર-જનરલનું પદ સ્વીકારે છે, તેઓ સ્વદેશમા ગમે તે મન ધરાવના હોય, હિંદના કામ સમઘમા ગમે તે વિચારો દર્શાવતા હોય, છતાં અહિં આવતાજ કામના બોજને લીધે અનિશય બાકુમ બની જાય છે કાર્યના પ્રવાહ એવો તીવ્ર વેગે વહે છે કે પ્રથમ તો એ પ્રવાહને ધીમે પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે સમય આ મુશ્કેલ કાર્ય પાર પાડવામા મુખ્ય મદદગાર નીવડે છે સમયની શક્તિ વડે આ ક્ષેત્ર કાર્ય ધીમે ધીમે સહન થાય છે ગવર્નર-જનરલે અગાધ સ્થળે આવી એકી સાથે સર્વોપગિ અધિકારી થઈ બેસે છે, અગાધ વિષયો વિરુદ્ધ તેઓને ઘણી વેળા બચકર સમય કરવો પડે છે તેઓના રેગુલર પર કામ બની પેટીઓ પર પેટીઓ લદાતી જાય છે દરેક પેટીમા અગાધ સ્થળના બનાવોથી પગિપૂર્ણ કાગળો ભરેલા હોય છે. નવા ગવર્નર જનરલને નવા સ્થળે આવ્યા બાદ આ કામને તપાસી હુકમ આપવો પડે છે પરંતુ કેનિંગ આના કાર્યના બોજથી પીડાયા છતાં નિરાશ ન થયો, અથવા તેણે દરેક બાબતનું તાત્પર્ય અકલ્યુ કરવામાં

હદી ઉદાસીનતા ન દર્શાવી તે ધીરજથી વિચારપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યો, દરેક બાબતનું ખરૂં તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યો. ઇન્ડિયા ઓફિસના વિશાળ મકાનમાં ૧ લી ઓગસ્ટે તેના મુખમાંથી જે વાક્યો બહાર પડ્યા હતા, તે બધા મોઢાના વચ્ચે નહોતા, કેળ શબ્દજ નહોતા તે દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય કરવા લાગ્યો, ધૈર્યપૂર્વક કર્તવ્ય નક્કી કરવા લાગ્યો, અને સાહસપૂર્વક સર્વ પ્રકારની બડચણે ખસેડવા લાગ્યો, તે સમયમાં વગર કોઈપણ કાર્ય કરવાનો હુકમ આપી હદીશો સ્વભાવ દર્શાવતો નહિ તે બાણુતો હતો કે હિંદ વિશે મારે ઘણું બાણુવાનું બાકી છે હિંદ સ બધા દરેક બાબત ખરી પદ્ધતિ મુજબ બધા સિવાય યથાવિધિ કર્તવ્ય બજાવવું મુશ્કેલ છે આથી કેનિંગ આ દેશ વિષેનું યોતાનું જ્ઞાન વિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે અનુભવી મજબૂરોને આદરમાં પૂર્વક નોતર્કા તેની પામ્મથી બધી બાબતો મેળવી જે જે રાજપુરોને દેશી રાજાઓ વિશે અનુભવ હતો, જે જે મજબૂરો લાના વખત સુધી હિંદમાં રહી હિંદીઓનો મનાભાવ બાણી ચક્રવા હતા, તેઓએ કેનિંગને યોતાના અનુભવનો હિન્સો આપી તેનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ બનાવવામાં મદદ કરી કેનિંગ આ પ્રમાણે અનુભવી રાજપુરોની મદદથી હિંદનો કાબો ચલાવવા તૈયાર થયો.

એ સિવાય તેના મદદગારોમાં પણ ઘણા લાયક માણસો હતા. તેઓ દીર્ઘદષ્ટિયો હિંદની સ્થિતિ સમજી ગયા હતા એ વખતે જનરલ જોન લો ડોરિન, જોન પ્રિટરમાન્ડ અને બાર્નેસ પ્રિકોક હિંદી મતિસબાના સભાસદ હતા. આ સ્થળે પહેલા માણસ માટે વિશેષ કંઈ કહેવાની જરૂર નથી જનરલ લોના સ્વભાવ વિશે અમે

અમાઉ જાણી ગયા છીએ. લો ત્રેપન વરસ થયા હિદી સરકારનુ કાર્ય કરતો હતો. આ વખતે સરકારના વિરોધીએ લો વિરુદ્ધ કેવળ એકજ રીતિયાદ કરતા કે, તે વૃદ્ધ થતા અશક્ત થઇ ગયો છે અને કે લોએ મેદિદપુરના રણસેત્રપર અડકમની પડખે ગહી સમર કુશળતા બતાવી હતી, જે કે જીવાનીની ચચળતા, દદના વગેરે મુજો તેનામા રચા નહોતા, જે કે મખાન્ન સૂર્યના પ્રખર કિરણો પગિવર્તનશીલ સમયના પ્રભાવથી કિ ચેત નરમ થયા હતા તોપણ તેની કાર્યકુશળતા તદ્દન લોપ પામી નહોતી લો હવે એક બહાદુર ચોદાના જેવો કર્મકુશળ અને બળવાન નહોતો ખરો, પરંતુ ગજનૈતિક ઉપદેશ અને ગજનૈતિક ચગવળમા તે કોઇપણ રીતે અયોગ્ય નહોતો. તે સધિવિમુદ્ધમા કંદાર સક્ષાહ આપનાર અને રાજ્યના ભક્ષા માટે ચત્તશીલ ઉત્સાહકાર હતા કોઇપણ માણસ તેના જેટલો હિદના રાજ્ય અને તેઓના રાજ્યની ખરી સ્થિતિથી વાકેફ નહોતો, હિદી પ્રજ્યનેા મનોભાવ જાણતો નહોતો, અને ન્યાયપૂર્વક ધીરજ અને ઉદારતાપૂર્વક રાજ્યનુ સાચોપાચ ચત્ત કચ્વા તૈયાર નહોતો. તે હિદીઓને બરાબર અનુભવી શકતો. લો ડેક્ષાકંઝીની કાર્યપદ્ધતિ અને અનુદાર મત જેમ્મ મહુ દુખી થતો હતો તે જે ગજનીતિને વાસ્તવિક માનતો હતો, જે રાજનીતિ મુજબ તેણે અત્યાર સુધી કામ કર્યું હતું, જે રાજનીતિને તે હિદની રક્ષક માનતો હતો જે રાજનીતિને તેણે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રાખી હતી, તે રાજનીતિની અવનતિ જેમ્મ હલ્લમા બહુજ પીડાયો હતો લો પોતાની નિમિત મુજબ વિચાર દર્શાવતો પણ ડેક્ષાકંઝી પોતાની હકને લીધે એ ઉદાર મત તરફ ઉદાસીનતા બતાવતો, હમેશા એ ઉદારમતને પદ્ધતિત કરી પોતાના વહાલા સિદ્ધાંતોને અમલમા ચૂકવાને તત્પર રહેતો.

ડેલાકાંડી લોના મતથી પાછો ખડતો, છતાં તે કદીપણ તેનું અપમાન કરતો નહિ તે હમેશાં લોની જરાગ્રન્ત સૌમ્યમૂર્તિનું યથોચિત સન્માન કરતો. પણ હવે એ હડીલા ગવર્નર જનરલની મુદત પૂરી થવા આવી તે ઇચ્છાડ ગયો. લોર્ડ કેનિંગે આવી લોની સૌમ્યમૂર્તિને માન આપવા ઉપરાંત તેના મતને પણ માન આપ્યું, તે તેના કલા પ્રભાવે કરવા તૈયાર થયો.

જે એ સિવિલ અમલદારો એ વખતે હિંદી મત્રીસભાના સભા-સદા હતા. તેઓમાનો એક માણસ ધરતા યોગે અને બીજે પોતાના અનુભવના અળવડે એ ઓહાપગ આવ્યો હતો. ડોરિન જો કે હિંદના રાજનૈતિક મેદાનમાં ૩૬ વર્ષ થયા ધૂમતો હતો, તે મત્રીસભાનો મહત્તીય સભાપતિ હતો, છતાં તે શક્તિવાળો અગર દીર્ઘદષ્ટિવાળો નહોતો. તે કોઇપણ રાજનૈતિક અળવળમાં પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી શકતો નહિ તે સરકારનો મહેસુલી ખાતાનો મત્રી હતો, પરંતુ તેના અમલ દરમિયાન મહેસુલી ખાતામાં તેની કોઇપણ છાપ પડી હોય એમ જણાતું નથી. હિંદ વિષે તે બહુ થોડું જાણતો હતો, હિંદના રહેવાશીઓની સ્થિતિ વિષે તેના અનુભવ બહુ થોડો હતો, તેનામાં એકાગ્રતા, ઉત્સાહ અગર હોશિયારી નહોતી, તે કેવળ પોતાની અવ-સ્થાથી સતુષ્ટ રહેતો, રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે તેને કંઈ હાથ-વગળ નહોતી તે ડેલાકાંડીની રાજનીતિનું સદા સમર્થન કરતો. તેની સખ્યાબધ ખાસ નોંધે કેવળ સમર્થન કરવા ખાતર સમર્થનની અનુચિત દલીલોથી ભરપૂર છે. અનુદાર રાજનીતિના સમર્થન સિવાય તેણે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય તેવું કોઇપણ કાર્ય કર્યું નથી. દીર્ઘદષ્ટિ અથવા અનુકંપા પણ તેને સુપથે દોરવા માટે મસાલ રૂપ થયા નથી.

(૩૧૧)

જોન પિટર આન્ટને હિંદમાં કામ કરતા ત્રીસ વર્ષ થયા હતા, જે કે તે તેના સાથીઓ કરતા નાનો હતો, છતાં તેણે સૌ કરતા વધારે કામ કર્યું હતું તેનામાં માનસિક દૃઢતા હતી તે એ સમય દરમ્યાન કે પનિનો એક ઉત્તમ અમલદાર ગણાતો હતો, કોઇ પણ જુવાન સિવિલ અમલદાર જોન આન્ટની માફક હોશિયારી પૂર્વક કામ કરવાને સમર્થ થયો નથી જોન આન્ટ પોતાના વિચાર મુજબ સ્વતંત્રપણે કામ કરવા માગતો હતો, તેણે જેમ ઘણી વેળા ડેલાવેરિયાના કાર્યને અનુમોદન આપ્યું હતું, તેમ ઘણી વેળા તેના કાર્યને વિરોધ પણ કર્યો હતો તેની કાર્યપદ્ધતિ સરળ અને સુગમ હતી. તે અનાયાસે કર્તાવ્ય નક્કી કરી શકતો, તે સ્ત્રોત અંગ્રેસર થતો અને કાર્ય પાર પાડતો પરંતુ આન્ટને સ્વતંત્રપણે મત આપવાની તક બહુ થોડી મળી છે હિંદ અને હિંદીઓ વિષે તે બહુ જાણતો નહોતો તેનું કામ ખાસ કરીને કામળપત્રમાં પૂરું થતું હોય ત્યાં ખાસ નોંધેલા લખી લખી, સરકારના કામળપત્રોની ચર્ચા કરતા કરતા તે એવો તો પાકો ચર્ચા ગયો હતો કે જે કોઇ કામળોમાં સહેજ પણ જૂલ હોય અને તેને લીધે જે સરકાર મહેસુલી હિસાબના ગોટાળામાં પડી જતી, તો તે એ કામળો તપાસી તગતજ જૂલ સુધારી આવતો આન્ટ લોર્ડ ડેલાવેરિયાના અમલના છેલ્લા ભાગમાં મત્રિસભાનો સભાસદ થયો હતો. તેણે જે ખાસ નોંધેલા લખી છે, તે નોંધે તે સમયના ઉત્તમ પત્રવ્યવહાર તરીકે ગણાય છે તેની ખાસ નોંધેલા મુખ્યવસ્તુ દલીલો કરવામાં આવતી, પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો અને ઠેકઠેકાણે મબીર નસીકતા તથા મબીર શ્લેષનો વિકાસ જણાઇ આવતો. સાધારણ રીતે જોન આન્ટ વિદ્વાન અને ઉદાર પ્રકૃતિનો માણસ હતો જે કે એ ઉદારતા રાજનૈતિક ચતુરાઈને લીધે વખતો

વખત સક્રિય થતી, તોપણ આન્ટની સજ્જનતા નિષે કોઈ શકા લાવી શકતું નહિ

આર્નેસ પિકોક સાહેબ કાયદા ખાતાના મંત્રી હતા. કાયદા બાધવા અને તેની વ્યવસ્થા કરી એમાં તેમનો બધો સમય જતો તે સુક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા અને સુક્ષ્મ નજરે જોનારા હતા તેનું અતઃકરણ વિશાળ હતું પ્રખ્યાત વૉકેનલના મુકદ્દમા વખતે પિકોક સાહેબનું કાયદાનું જ્ઞાન જણાઈ આવ્યું, તેમણે એ જ્ઞાનના જોરે હિંદના કાયદાખાતાના મંત્રીની પદની મેળની પરતુ હિંદી આચાર વિચારને હિંદી કાયદાનું જ્ઞાન તેઓને થોડું હોવાથી તેઓ દરેક વિષય અગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ તપાસતા ઇંગ્લાન્ડની પદ્ધતિ હિંદમાં પૂરેપૂરી રીતે વાપરી શકાય નહિ, એ વાતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું હિંદીઓ જુદી જુદી જાતના છે તેઓના આચાર વ્યવહાર ને રીતગિયાળે જુદા જુદા છે રીતભાતના લક્ષણો પણ જુદા છે માટે અગ્રેજી સરકારને અનુસરી કોઈપણ કાયદો ઘડતા એ કાયદો દરેક વખતે એ જુદી જુદી જાતોને ઉપયોગી ન થઈ શકે પિકોક સાહેબે અમુક સ્થળે હિંદીઓને આ રીતે અયોગ્ય રીતે સુધારવાની ઇચ્છા ગમી હતી તેમનો હિતસાહ અને કાર્યશક્તિ પ્રયત્ન હતી તે હિતસાહ પૂર્વક કાર્ય ક્ષેત્રપર ઉતરતા અને પોતાની શક્તિવડે પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડતા

આવા મદદમારોની મદદથી લોર્ડ કેનિંગ હિંદ પર અમલ ચલાવવા તૈયાર થયો દુકામાં કહીએ તો મરનર જનરલની કાઉન્સિલ કંઈ અયોગ્ય માણુમાંથી બની નહોતી જનરલ લોર્ડ જેવો માણસ કાઉન્સિલમાં હોવાથી કાઉન્સિલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી જે કે લોર્ડ મદ્રાસની લશ્કરી દુકદીઓનો એક જૂનો સિપાઈ હતો, છતા તેનામાં

રાજનીતિનું જ્ઞાન અને હિંદનો અનુભવ જબરો હતો. આ બહુ-
શ્રુત મદદગાર કેનિંગને ખોટી સલાહ આપે તેવો નહોતો. ૧

કેનિંગ જ્યારે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે બ્યોર્ન એન્સન
હિંદનો વડો સેનાધિપતી હતો. બ્યોર્ન એન્સનને વડા સેનાપતિનો
ઓફો મળ્યો ત્યારે હિંદમાંના અંગ્રેજો બહુ નવાઈ પામ્યા હતા,
કારણ કે તેઓએ સેનાધિપતિ એન્સનમાં કેાંઈ અસાધરણ સૈનિકના
ગુણો જોયા નહોતા. એન્સનનું શરીર દુર્બળ અને કંઈક પ્રમાણમાં
તેજ વિનાનું હતું. એન્સન બહુ ઊંચો કદાવર બાધાનો નહોતો. તે
માદલા જેવો જણાતો હતો. વળી હિંદની આબોહવા ધણી વેળા
વિદેશીઓથી સહન થતી નથી, ઋતુઓના ફેરફારથી ધણી વેળા
તેઓના શરીરની તકુરસ્તી પણ ફેરવાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના
ક્રિનાળા અને ગ્રોમાસાની આબોહવાએ એન્સનના શરીર પર એવું
તો જોર દર્શાવ્યું કે લોર્ડ કેનિંગે વિલાયતમાં ધણીવાગ લખી જણાવ્યું
કે મારો સૈનિક મિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ બનતો જાય છે, ધીમે ધીમે
તેના શરીરનું વીર્ય અને તેજ અતર્જન થતું જાય છે.

એ વખતે દિવાની અને લશ્કરી વિભાગની સત્તા પરસ્પર
સીમાબદ્ધ કે અવસ્થિત નહોતી. આથી જ્યારે બંને વિભાગના વડા
અધિકારીઓ જુદા મન પ્રમાણે વર્તતા ત્યારે બંનેનો મતભેદ તીવ્ર
બની જતો. ઘટના યોગે આ વખતે પણ મગનર જનગણ અને
વડા સેનાપતિ વચ્ચે અમુક બામતમાં મતભેદ પડ્યો, પરંતુ એથી

૧ લોર્ડ કેનિંગ હિંદમાં આવ્યા તે પછી મુલતે જનરલ લો
હંગ્વાડ ગયો. ત્યાર પછીના વર્ષના સિયાળામાં (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૫૭)
તે હિંદમાં પાછો આવ્યો.

વ્યક્તિગત વિવાદ શરૂ થયો નહિ. હોર્ડ કેનિંગ અને સેનાપતિ એન્સન એક બીજા તરફ આદર દર્શાવતા ધીમે ધીમે આ બાબત છાપે ચડી, વર્તમાનપત્રોએ અતિશયોક્તિપૂર્વક આ બાબતની ચર્ચા શરૂ કરી આ ચળવળ કેવળ હિંદમાજ બધાઇ રહી નહિ, ઇંગ્લાન્ડ-મા પણ આ ચળવળ શરૂ થઇ, ઇંગ્લાન્ડના લોકો પણ ચમક્યા. અંગ્રેજોને ધારવા લાગ્યા કે, હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે જરૂર મતભેદ પડ્યો છે, વાદવિવાદ થયો છે પરંતુ હિંદના વડા દિવાની સત્તાધીશો લખ્યું કે “ જો કે એક ખાસ બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ છે, તો પણ સેનાપતિ સૌમ્ય સ્વભાવ એવો મનોહર છે, અને તે એવા સગ્ગ ગ્રામાવનો ગૃહસ્થ છે કે તેની સાથે કદી પણ વ્યક્તિગત વિવાદ થાય એ સંભવિત નથી ” એટલું તો ખરૂં કે આ મતભેદ બંનેના મન જુદા થયાં નહોતા

૧ હોર્ડ કેનિંગ જુન માસમા એન્સન વિષે લખ્યું હતું કે, “ તેનો સ્વભાવ મનોહર છે તેનો શોભ ઉત્તગધિકારી બીજો કોણ છે, તે મારી બહુમા નથી, ” ત્યાગ્નાદ અકટોબર માસમા તેણે આવા વાક્યો લખ્યા છે કે, “ આપે એન્સન અને મારી વચ્ચે વિવાદનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે, તેથી હું નવાઇ પામતો નથી, કારણ કે છેલ્લા બે ત્રણ માસ થયા આ બાબત કલકત્તામા ચર્ચા છે વર્તમાનપત્રોમા પણ આ ચર્ચા ચર્ચાઇ છે, અને લાગે છે કે બે બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ પડવાથી આ ચર્ચા શરૂ થઇ છે. એ બેમાનો પહેલો વિષય એ છે કે, જે અમલદારો રજા લઇ સ્પેટેસ જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓની રજાની અગ્રણી પોને લઈ પછી ગવર્નરજનરલની ડાઉન્સિસમા મોકલવાની સત્તા સેનાપતિએ માગી હતી. બીજો વિષય

બ્યારે ઓન્સન સપ્ટેમ્બર માસમા કલકત્તા છોડી સૈન્યની તપાસણી માટે વાયવ્ય પ્રાત તરફ ગયો, ત્યારે તે ગવર્નર જનરલની સહાયતાથી મોઢ પામ્યો હતો ઓન્સન ગવર્નર જનરલની મિત્રતા અને સુજનતાથી આનંદ પામી કલકત્તા છોડી ઉત્તર તરફ ગયો, એ મિત્રતા અને સુજનતા તેની સ્મૃતિમાંથી કદી ખમી નહોતી

ગવર્નર જનરલના ત્રણ સેક્રેટરિઓમાના સિસિલબીડન હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (સ્વદેશખાતુ), એડમનસ્ટ્રેશન પરદેશખાતુ અને કર્નલ બર્મ લશ્કરી ખાતુ સમાજતા હતા પહેલા એ જણ દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને કાર્યકુશળ હતા તેઓ જે વિભાગમા હતા, તે વિભાગના કાર્યથી પૂરેપૂરા વાકેફ હતા કેનિંગ આ મદદમારોની સહાયતાથી હિંદના વિશાળ સામ્રાજ્યપર રાજ્ય ચલાવવા તૈયાર થયો

કારોબારી કાઉન્સિલ એ સમયે સાત સભાસદોની બનેલી હતી- ડોરિન એ કાઉન્સિલનો મદદનીશ સભાપતિ હતા ઇલિયટ મદ્રાસનો, લિ એપ્ટ મુંબાઇનો, કેંગિ બંગાળનો અને હેરિગ્ટન વાયવ્ય પ્રાંતનો પ્રતિનિધિ હતા મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને સર્ગ આર્ચર બુલ્ડર

એ છે કે ગવર્નરજનરલ દિવાની અને રાજનૈતિક વિભાગમા જે અમલદારો નીમે, તેમા પશુ વડા સેનાપતિ સત્તા ચલાવવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ મે એ બને બાગતોમા તેમના મતનુ અનુમોદન કર્યું નથી, પરંતુ આવા મતબેદથી, આવા મતબેદને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ચબવળથી અમારી વચ્ચે ખટપટ જાગી નથી સેનાપતિ સેવા સંબંધન છે, કે તેમની સાથે વિવાદ થાય એ અસંભવિત છે. "Ms. Correspondence Comp. Kaye, History of the Sepoy War. Vol I., P 394 Note.

પણ એના સભાસદ હતા એ સભાસભાના કોઇ ઉદાર મતનો તો કોઇ લોર્ડ ડેલાક્રોસીના મતનો હતો

હાલિડે બગાળાનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર હતો. કર્તાવ્ય પરાયણતા અને શ્રમશીલતા સાથે અનુદારતા અને અવ્યવસ્થિતતા એ હાલિડેનું હૃદય ભરપૂર કરી ગયું હતું હાલિડે ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારો છતાં કઠોરતા દર્શાવતા પાણી વાળી જેતો નહિ, તથા કેળવણી અને માર્ગિત રૂચિવાળો છતાં લોકોનો શુસ્સો વહેરી શેતા અચકાતો નહિ તે મોડે અશ્રુત વરસાવી પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો, પણ કાર્ય કરતી વેળા એના કુનારા ઉડાડી બેંકોના હૃદયને કલુષિત કરી મૂકતો તેના અભિપ્રાય સ્વતંત્રતાને પોષતા, તેની કાર્યપદ્ધતિ નિષ્ક્રિયાનું બળ પ્રમળ ગમવા તત્પર રહેતી હિંદી શાસનવિધિના સુધારકો પોતાના સુધારાના કાર્યમાં હાલિડેએ પ્રવર્તવેલા દષ્ટાંતો એકત્ર કરતા, જૂના હિંદી સિવિલિયનો પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પ્રસંગે હાલિડેએ પ્રવર્તવેલી પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હાલિડે છાપખાનાની સ્વતંત્રતાનો કંગો દુશ્મન હતો વર્તમાનપત્રો ઉપર તે આટલો બધો શા માટે શુસ્સો થયો હતો, તેના કંઈ વાજબી કારણો નહોતા તેણે વર્તમાનપત્રોની તેજસ્વી અગ્નિશિખા પર હાથ લાગ્યો હતો, તેથી હાથ દાઝ્યો હોવાથી બાળકની માફક તેનાપર શુસ્સો થયો હતો એક વખતે તે લોર્ડ ડેલાક્રોસીના પ્રાઇવટ સેક્રેટરી સાથે જાહેર વાદવિવાદમાં લતયો હતો ગમે તે કારણથી હો પણ લોર્ડ ડેલાક્રોસીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની સત્તવાન્તિ પર દોષારોપ મૂકવાની અતુમતિ આપી હતી ઇ. સ ૧૮૫૭ માં જે કાયદો રચાય છાપખાનાની સ્વતંત્રતામાં થોડી મુદ્દલ આડખીલીરૂપ થતી ગઈ, તે

(૩૧૭)

કામદાના મુખ્ય પરિપોષક તરીકે હાથિડે સાહેબનુ નામ મશહુર છે. કામદાએ તેના હાથમા જે સત્તા આપી હતી, તે સત્તાનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો જાગવા વખતે તે હિંદના અંગ્રેજોમા અગ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તેના પોતાના અમલદારો પશુ એનાથી કઠાળેલા વર્ગમા બળ્યા હતા.

જેણે અસાધારણ પરાક્રમ બતાવી, શીરમપટ્ટણપર બ્રિટિશ વાવડો ફરકાવ્યો હતો, તેનો પુત્ર મદ્રાસ ઇલાકાનો ગવર્નર હતો. લોર્ડ હેરિસ મળતાવડો, દમાળુ, અને ગભીર પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેનો સ્વભાવ દુદાર અને કાર્યપદ્ધતિ વ્યવસ્થિત હતી તે સજ્જનતાને અંત કરણપૂર્વક ચાહતો, સત્પનિષ્ઠાને માન આપતો, સારી સલાહથી અતિશય પ્રભુલ થતો. પીડાતી પ્રજાનુ દુખ નિવારતા જે કમ મહેનત પડે તેને તે મહનત ગણતો નહિ, પોતાનુ કર્તવ્ય બળવતા તે લોકનિદા સામુ જોતો નહિ. તેણે એક તરફથી પ્રજા પર ચતા ગુલમ અટકાવવા માટે એક સમિતિ રચાવી હતી, અને બીજી તરફથી લોકનિદાની ઉપેક્ષા કરી છાપખાનાની વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ એક ખાસ નોંધ લખી, પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય બજાવવા એકાગ્રતા બતાવી હતી. દીર્ઘસૂત્રતા એ લોર્ડ હેરિસના અમલનો એક મોટો દોષ હતો તેણે મદ્રાસ ઇલાકામા જમાન ધીની શરૂઆત કરી હતી. એ કાર્ય ૩૬ વર્ષ ચાલ્યો એમ ધાર્યું હતું. અગાઉ તેની શાસનનીતિ મુસલમાન ધર્મ માનનારાની વિરુદ્ધ જતી હતી, પરંતુ છેવટે એ વિરુદ્ધતા પહેલા કરતા ઝોછી થઇ ગઇ હતી.

લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબાઇ ઇલાકાનો ગવર્નર હતો. વીસ વર્ષ પહેલા તે મદ્રાસ પર અમલ ચલાવતો હતો. એ વખતે પરાજીત

(૩૧૮)

અને વિલાસીપણાને લીધે તેણે નામ કાઢ્યું હતું મુંબાઈ ઇલાકાના
અવનંત તરીકે તેણે શાસનવિભાગમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

વાયલ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલવિન હતો કેલવિન
અગાઉ લોર્ડ આર્કથેડનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો ત્યારબાદ તે અનુક્રમે
તેના સરિમ પ્રાંતનો કમિશનર અને મુખ્ય જજ થયો હતો છેવટે
વાયલ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો ઓફિસ ખાલી પડ્યો તેની ત્યા
નિમલ્લક કબ્જામાં આવી હતી

બચક બળવો ઊઠ્યો તે પહેલાં ઇંગ્લાંડે આ ગજપુરુષોના
હાથમાં પોતાના પૂર્વના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્તની
જવાબદારી સોંપી હતી

ખંડ ૧ લો સમાપ્ત

સિપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો.

સ્ક્રિપ્ટ ગ

ખંડ ૨જો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ.—નવી શાહફલ બાધુક-ગોટા-હમડમ અને બરાહપુરના
બનાવો—સિપાહીઓની શાહ અને તેને લીધે ફેલાયેલી ઉરફરબી—બહરમપુર-
નો બનાવ—૧૬મી સેપ્ટેમ્બરના મળવડ

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલના અનત સ્થાને વિષે વિલીન
વર્ષ મધ. ૧૮૫૭ની સાલ પ્રસન્ન મુખે હિંદમા
ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની આવી કબી. ધીગ પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગના અમ-
બન્ધુઆદી લમા બધા મુખ શાન્તિની આશા રાખતા
હતા. નવા વર્ષની શરુઆતમા એ મુખ શાન્તિ-
મા કંઈ વિકાર જણાયો નહિ અંગ્રેજ મેનાપતિઓ સિપાહીઓને

શાત અને કર્તવ્યમાં હુએલા જોતા હતા તેઓએ સિપાહીઓની કાર્ય-
પદ્ધતિ તપાસી, ડાવણીઓ સુધ્ધમ રીતે તપાસી, છતાં કંઈએ બળવો
ઉઠવાના ચિન્હો જોયા નહિ. સિપાહીઓ શાંતિથી સમય વીતાવવા
લાગ્યા, અગાડની આશુક શાંતિથી લશ્કરી પોશાક પહેરી વિશાળ
મેદાન પર એકેત્ર થઈ અંગ્રેજ સેનાપતિ સમક્ષ કવાયત કરવા લાગ્યા.
ઈ સ ૧૮૫૭ ના ચિઆળાનો પહેલો ભાગ તેો આરંભ પસાગ
થયો, સિપાહીઓની વશદારીપગ સેનાપતિઓને કંઈ સદેહ ઉત્પન્ન
થયો નહિ સર્વત્ર શાંતિ, સંતોષ અને આનંદના મોજા ઉછળતા
હતા. યગુ એકાએક એ શાન્તિનું દૃશ્ય ફેરવાઈ ગયું એકાએક
સંતોષને આનંદના મોજાને બદલે અસંતોષ અને હિંસાના પ્રમળ
તરંગો ઉછળવા શરૂ થયા જે આકાશ પ્રથમ નિર્મળ અને સ્વચ્છ
રહી લોકોની આંખોને ઢાગુ હતું, તે આકાશમાં અકસ્માત એક નાની
વાદળી ચડી, ધીમે ધીમે તે મોટી થઈ આકાશને ઢાંચી નાખવા લાગી
એ બચકર વાદળીની છાયા તળે લોકો બચકર અધિકારથી વિદળાઈ
ઝલે લોકો સર્વે પ્વ સકરી સહાર મૂર્તિની રાહ જોવા લાગ્યા

જેઓ અંગ્રેજ સરકારને તિરસ્કાર અને દ્વેષની નજરે જોતા
હતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિથી જેઓ અતિશય શંકાશીલ બની ગયા
હતા, સરકારની રાજનીતિથી જેઓ સંપત્તિભ્રષ્ટ તથા પદ્મભ્રષ્ટ થઈ
સાધારણ લોકોની હરોલમાં આવી પડ્યા હતા, સરકારના અપૂર્વ
ન્યાયથી જેઓ પોતાના બાપદાદાના વખતનો ભોગવટો ખોઈ બેઠા
હતા, તેઓ ઓચિંતા એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે મેદાને પડ્યા.
તેઓનો એ ઉદ્દેશ મહત્ત્વ કે પવિત્ર નહોતો, ધીરજ અને
વિવેક વગર દુષ્પણીય થઈ પડ્યો હતો પરંતુ તેઓ અટક્યા નહિ.

(૩૨૧)

તક મળતા સિપાહીઓ સમક્ષ તેઓ જાહેર કરવા લાગ્યા કે તમારા માલેકો તમને ખ્રીસ્તિ ધર્મના વટલાવવા માગે છે જો સિપાહીઓ- મા બળવો જમાની ક્રિસ્ટિય સરકારનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેઓ આ તક જતી કરે તેમ નહોતું લગભગ અગ્રધા સૈન્ય થયા હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ ક્રિસ્ટિય સરકારને વશદાગ રહ્યા હતા, એ દરમિયાન કદી પણ તેઓએ સરકાર સામે બેવકાફારી બતાવી નહોતી પરંતુ અત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઇ ગયા, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, “ સરકારે હિંદી સિપાહીઓને માટે ચઢી લગાડેલા ટોટા તૈયાર કર્યા છે ” આ ઉડતી વાત કંઈ અસંભવ હતી.

સિપાહીઓ અત્યાર સુધી “ આઉન બેસ ” નામની બદુલ વાપરતા હતા પરંતુ હવે એ બદુલના માન ઓછા થયા હતા તેને બદલે એક ઉત્તમ જાતની બદુલ ‘ આઉન બેસ ’ નું સ્થાન લેવા લાગી હતા, “ આઉન બેસ ” બદુલની ઝોળી જેટલે દૂર જતી તેના કગત નથી બદુલની ઝોળી વધારે દૂર જતી હતી તેથી શત્રુઓ દૂર હોય તોપણ તેનાપર ઝોળીઓ ચલાવવી હીક પડતી. આ નવીન બદુલ જાહેરમાં આવતા સિપાહીઓ જરાપણ અસતુષ્ટ બન્યા નહિ. ઉલટા લડાઈના અભિનો દરકર્ષ થવાથી તેઓ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. સરકાર આવા ઉકુલ અરો આપી કેળવી રશુસ્થળ ઉપર હોશિયારી દર્શાવવાની તક આપે છે, તે માટે તેઓ તેનો આભાર માનવા લાગ્યા. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાબળુ કે નરી બદુલ વાપરવાની રીત સિખવવો જાહેરસ્ત થાય છે, ત્યારે તો તેઓના

આનંદની હદ જ ન રહી દરેક હાવણીમાં આ આગતની ચર્ચા શરૂ થઈ દરેક સિપાહી પોતે નવી બંદુક વાપરી ચકશે, જે વિચારથી હર્ષ થેલો બની ગયો. પરંતુ ચરખીવાળા ટોટા સિવાય જે નવી બંદુક ભરાતી નહિ જે ટોટા બધા અનર્થનું ચૂળ હતું. જે ટોટા કાંતે કરડી બંદુકમાં ભરવામાં આવતા સિપાહીઓ અત્યાર સુધી આનંદમાં મસ્ત બની ગયા હતા, જે આનંદ આ ટોટાએ દૂર કર્યો, વિપાક અને નિરાશીએ તેઓના હૃદયમાં કાળાશ ફેલાવી દીધી તેઓએ દીલગીરી સાથે સાબળ્યું કે જે ટોટા મુસલમાનોને અસ્પૃશ્ય ગણતા હુકમની અને હિંદુઓની દેવી સમાન ગણતી માયતી ચરખીથી ખનાવવામાં આવ્યા છે.

આ સમાચાર પ્રથમ કેની રીતે ફેલાયા, આ સમાચાર સાંભળી સિપાહીઓમાં કેવો શક પેદા થયો, વગેરે બાબતો અમે અત્રે જણાવીએ છીએ કલકત્તાથી આઠ માઇલ ઉત્તરમાં ડમડમમાં સિપાહીઓની એક હાવણી છે. આ ઠેકાણે બંગાળના તોપચીઓનો મુખ્ય અખાડો હતો. અહીં સૈનિકો પોતાને કપયોગી અભિવિદ્યા શીખતા અને ધણા ખરા રણપટિત વીરપુરુષો પોતાના જીવનનો પરમ મુખમય સમય મુજબતા. પરંતુ છેવટે આ સ્થાન જે નિઃશ પાંખાડવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તે કાર્ય આ સ્થાનને અનુકૂળ જણાયું નહિ બંગાળના તોપખાનું ભીરતમાં લઈ જવામાં આવ્યું સિપાહીઓની બરાકો તથા ઓફિસોના ધરોમાં બીજા માણસો રહેવા લાગ્યા જે મકાનો અભ્યંતરથી શોભતા હતા, તે સામાન્ય કારખાના અગર મુદ્દામના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા ડમડમની હાવણી આ રીતે રૂપાંતર દરમિયાન પ્રાપ્ત થઈ. આ વખતે તે હાવણી એક પ્રયોજનીય

‘જેવણીનું’ સ્થા। બન્યું. જૂની ‘આઉન બેસ’ ને બદલે જે નવી બંદુક આવી હતી. તે વાપરવાની કળા સિખવવા માટે સરકારે તથ્ય રચાનો નક્કી કર્યા હતા. તેમાનું ડમડમ એ એક હતું આ ડાવણીમા બન્યુઆરી માસના એક દિવસે એક નીચ જાતના ખલાસીએ પાણી પીવા માટે એક બાહ્ય સિપાહી પાસેથી બોટો માગ્યો, પેશો બાહ્ય સિપાહી ગુસ્સે થયો, અને પોતાની જાતિની ઉત્તમતા જણાવી પેલા ખલાસીને બોટો આપવાની ના પાડી પેલા ખલાસીએ પેલા સિપાહીની મસ્કરી કરતા કહ્યું કે “હવે કે નીચ જાતિનો બેઠ હવે વાસ્તવિક રીતે જોતા રહો જ નથી. બધા એક થઈ જવાના છે, કારણ કે ટોટા માથ ને ડુકરની ચરખીવાળા છે, અને એ ટોટા દરેક સિપાહીને ઘાત કરડવાના હોવાથી કંપની બહા-દુરના રાજ્યમા હવે નીચનો બેઠ રહેશે જ નહિ.”

બાહ્ય અધીર હવે ખલાસી પાસેથી આવ્યો ગયો, તેણે પોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને પેલા ખલાસીના વચનો કહી સભળા-વ્યા. તરતજ ડમડમની ડાવણીમા આ વાત ફેલાઈ ગઈ. બધેકર વિપત્તિ ઉભી થવાથી બધા ચમક્યા. બધા દીઘગીર થઈ પોતાના જીવનના સૌમનીય પરિણામ વિષે વિચારવા લાગ્યા જે ટોટા માથ ને ડુકરની ચરખીવાળા હોય તે ટોટા ઘાતે કરડવા પડશે અંગ્રેજ સરકાર હવે બધું એકાકાર કરવા માગે છે. હાલ પ્રભુ ‘હેબે આમ બન્યું, કંપનીના રાજ્યમા બધાનો ધર્મ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે’ બધા સિપાહીઓ આ પ્રમાણે ઉન્નત બની અંગ્રેજ સરકારને દેખની નજરે જોવા લાગ્યા. ટોટાની વાતને વ્યાખ્યાની જરૂર ન પડી, અતિશયોક્તિમય કરવાની જરૂર ન પડી, સાદીસીધી વાત સામાન્ય

(૩૨૪)

ભાપામાં જાહેર થઇ સિપાહીઓના હૃદયને ઉત્કેરવા લાગી અંગ્રેજ સરકાર એક ભયંકર યત્ર હોય, એવો વિચાર દરેકના હૃદયમાં દબાવે પેસી ગયો. ક્વાયત વખતે ગેળ ટોપી પહેરવાના રિવાજ શરૂ થવાથી વેવોરના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ જેવા ગુસ્સે થયા હતા, તેવીજ રીતે આ વાતથી હમડમના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ ગુસ્સે થયા પરંતુ ટોપી પહેરવાની અને ચરમીવાળા ટોટાની વાત ઉત્કેરણી ફેલાવવાના કારણરૂપ છતાં પહેલી કરતા બીજી વાત સિપાહીઓને માટે અતિશય તિરસ્કારજનક, અધિક આશંકાજનક અને અધિક ક્રોધ જનક થઇ પડી હતી.

અંગ્રેજોએ બાહુબળ વડે અગર રાજનીતિના મહિમા વડે હિંદુ પર સત્તા પ્રવર્તાવેલી હોવા છતાં તેઓ હિંદીઓના મનના વિચારો સમજી શક્યા નહોતા તેઓ હિંદીઓના ખાલ આચાર જોઇ જો કંઈ જાણી શક્યા હતા, તે પરથી તેઓએ ઊંઘટના સિદ્ધાંતો બાધ્યા હતા આથી તેઓના સિદ્ધાંત ધણી વેળા ખરા પડતા નહોતા ધણી વેળા તેઓ જેનો આભાસ પણ ન હોય તેને સત્ય તરીકે માની બેસતા, અથવા જો સાબીત થઇ શકે નહિ, તે પર વિશ્વાસ રાખી બેસતા વળી જેનું ઊંઘટનું પરિણામ ભયંકર આવવાની સમાવના હોય, તેની પ્રથમ હપેક્ષા કરતા કોઇ કોઇ વાતો તીજળીના વેગે હિંદુના એક છેડેથી બીજે છેડે ફરી વળે છે, એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં, એક બજારમાંથી બીજા બજારમાં ફેલાય છે વળી સરકાર જાણે તે પહેલાં એ વાત ભોકોને મ્હોડે ફેલાઇ, સાધારણ પ્રજામાં એવી ચળવળ ફેલાવે છે કે બધા તેના વિચારમાં ન આવી શકે એવી ગતિ અને ફેલાવવાનો ગુણ જોઈ વિસ્મય પામે

છે ૧ સાધાગણુ દોઢાપણી જનશ્રુતિ વાયુવેગે સર્વત્ર ફેલાય છે, એ વાત ખોટી નથી. ઉડતી વાતો જોતજોતામાં વાયુવેગે ચોતરફ ફરી વળે છે કોઈ પણ માણસ તેની ગતિ અટકાવી શકતો નથી, કોઈપણ માણસ તેની કાર્યશક્તિ તદ્દન નષ્ટ કરી શકતો નથી.

ટોટાની વાન જમારે મળગેમળરમાં ગવાવા લાગી, દરેક ઊવણીમાં એ વિષે ચળવળ શરૂ થઈ, ત્યાંમુખી સરકાગ્ને બાન ન આવ્યું. સરકારે પહેલા તો આ વાનમાં વિશ્વાસ દાખવ્યો નહિ, કારણ કે અગાઉ એ સબધમાં કંઈ વાત સાબળવામાં આવી નહોતી હિંદી-ઓના હુદ્દમના કુટા બાગમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી સક્તિ કોઈપણ સરકારી અમલદારમાં નહોતી. હિંદીઓના ધર્મના નિયમો, તથા જાત્યાભિમાની સત્તા અનુભવમાં હોવા જેટલી દીર્ઘદષ્ટિ તેઓનામાં નહોતી તેઓ પાયા વગરના વિશ્વાસને વચ થઈ, બધી બાબતને પાયા વગરના સિદ્ધાંતો વડે તપાસતા હતા આવી આ વાતની અપ-રિસીમ શક્તિ તેઓના ધ્યાનમાં ન હતી પરંતુ ટોટા સબધી જે વાત ફેલાઈ હતી, તેની શક્તિ કાણે કાણે પ્રજામાં વિઝાસ પામતી

૧૪ સ ૧૮૪૧ આ કામુલની મગમક તથા અંગ્રેજોની ખુનરેજીના સમાચાર વડી મગકાગ્ને મળે તે પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉ મીરત અને કંઠાળના બજારમાં જાહેર થયા હતા અને ત્યાંથી કંઈક ત્તા પહોંચ્યા હતા જે સિપાહીઓ બહાદુર જવા તૈયાર થયા હતા તેઓ બરાકપુરના બળવાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જાણે તે પહેલા જાણી શક્યા હતા Kaff, Sepoy War I., P. 491, Note

જતી હતી જ્યારે ગોરા લોકો અધિભાસ પૂર્વક માથુ હલાવી એની ઉપેક્ષા કરતા હતા, ત્યારે એ વાત વીજળીના વેગે હજારો માઇલની યુસાફરી કરી સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી દબાવવા કરતી હતી.

આ જનરલ પ્રથમ કોણે ફેલાવ્યો, કોણે તેની ઉદ્દીપકશક્તિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નક્કી કરવું સહેલું નથી સરકારની અગાઉની રાજનીતિને લીધે જેઓ સાધારણ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા, જેઓ પોતપોતાના બાપદાદાનો ભોગવટો ગુમાવી બેઠા હતા, જેઓ શૌચનીવ દશાને પ્રાપ્ત થઇ પોતાની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ગુજારતા હતા, તેઓ આ સમયે પ્રજાના મનમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનું કાર્ય કરતા ચૂક્યા નહોતા. કલકત્તાથી થોડે દૂર મુચિબોલામાં અયોધ્યાનો પદ્મશ્રી નવાબ વાજીદઅલી નહારા વર્ગના લોકો સાથે રહેતો હતો તેનું વિચાળ, સમૃદ્ધ રાજ્ય અત્યારે કંપનિના મુલક તરીકે ઓળખાતું હતું નવાબ વાજીદઅલી પ્રજાને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી ન શકે, ચરમીવાળા ટોટાની વાત અતિશયોક્તિમય કરી સિપાહીઓમાં ભય ન ફેલાવી શકે પણ તે ઉશ્કેરણીના એક મુખ્ય કારણ તરીકે જીવતો જાગતો બેઠો હતો, એ વાત નક્કી હતી. જેઓ તેના પક્ષમાં હતા, જેઓને તે અયોધ્યાનો નવાબ હતો ત્યારે કોઇપણ તરફનો ફાજદો થતો હતો તેવા લોકોએ અત્યારે તેને કલકત્તાના ફક્ષિય ભાગમાં કેદી હાલતમાં ભેંસેા. અંગ્રેજ સરકારના આ શત્રુઓ વાજીદઅલીની દુર્દશા જાનાવી સિપાહીઓના હૃદય વધારે વધારે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. સિપાહીઓ વિચારવા લાગ્યા કે, સરકારે દેશના એક પ્રસિદ્ધ રાજાને રાજ્યબાદ કરી પર મુલકમાં કેદ કરી રાખ્યો છે, તો પછી અમારી તે વાત

જ શુ કરતી' થોડા રોજમાં બધું એકાકાર થઈ જશે, બધા ફિરંગીના આચાર આચરશે, ફિરંગીના પહેરવેશ પહેરશે સમય જતાં આખો દેશ ફિરંગીમય જની જશે. આ વિચારથી સિપાહીઓની શાન્તિ જતી રહી, જે આશાથી તેઓએ કંપનિનું રાજ્ય વધાર્યું હતું, તે આશા ફડી મઈ નિરાશાના ધોર અધકારે તેઓના હૃદય આવરી નાખ્યા. સરકારના વિરોધીઓ અમાફથી તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. સરકાર લાલચ આપી અમર પોતાની બૂલ સુધારી સિપાહીઓને વફાદાર રાખે, એવી આશાથી તેના વિરોધીઓએ પ્રથમથીજ સિપાહીઓના હૃદયમાં ભયકર સંદેહ પેદા કરી દીધા હતા. આથી ટોટાની વાતે ચરુઆતમાંજ ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું. ચરુઆતથીજ પ્રજામાં એ વાત ફેલાવવામાં આવી હતી કે હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિઓને વટલાવાની અંગેએને ધણે વખત થયા ઇચ્છા હતી, અત્યારે એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ સિપાહીઓને વાપરવાના ટોટા પર કુકર અને ગાયની ચરબી ચોપડી છે.

ધુધવાના લાકડા જેમ એક સાધારણ ફક્થી સળગી હો, તેમ ટોટાની વાત રૂપ કુકર પ્રજાના હૃદયમાં ધુધવાતા અગ્નિને સળગાવે. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે અનિષ્ટના બીજ રોપ્યા હતા, તે અત્યારે ધીરે ધીરે ઉગી નીકળ્યા. લોકોએ ઉદ્દેશ અને આશંકા સાથે એક પછી એક હિંદના મુખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો ખાલસા થતા જોયા હતાં. કંપનિના આ રાજ્યના વધાગથી પ્રજા સંતુષ્ટ નહોતી. પ્રજા હિંદી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કામચ રહે એવું ઇચ્છતી હતી, પરંતુ તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. રાજ્યોની પેઠે પ્રજા પણ પોતાની થોડી મણી જમીન મુઝાવી નેડી હતી, આથી પ્રજામાં ધણે વખત થયા

અસતોષ વ્યાપી ગ્હો હતો. પ્રજા બધો દોષ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિ પર નાખતી હતી ત્યાર બાદ જ્યારે ટોટાની વાત ચોતરફ ઉડી, નગરે નગર, બજારે બજાર તે રિપે ચર્ચા થવા લાગી, ત્યારે આમ વર્ગ સ્થિર રહી શક્યો નહિ ટોટાએ તેઓના હૃદય ખગ સ્વરૂપમા ઉઘાડી નાખ્યા જે અગ્નિ હૃદયમા છૂપી રીતે ધૂધવાતો હતો, તે આ ચળવળને લીધે સળગી ભયંકર દાવાનળના રૂપમા પ્રગટ થયો,

ડમડમથી કેટલાક માધલ ઉત્તરે-ભાગીરથીને કિનારે ખરાકપુર આવેલુ છે તે એક પ્રસિદ્ધ લરકરી જાવણીનુ સ્થળ છે ખંગાળાના સિપાહીઓનો ધણો ભાગ અત્રે રહે છે જાવણી એક સુદર, વિશાળ કુળમા આવેલી છે પ્રકૃતિનુ અલૌકિક સૌદર્ય તથા મનુષ્યોનુ બનાવટી શિદ્ધ આતુર્ય-પનેએ એકત્ર થઇ આ સ્થાનને પરમ રમણીય બનાવી મૂકેલ છે પવિત્ર મગાનદીના કિનારાપરથી હરિયાળા વૃક્ષોની ઘટા જોતા હૃદય શાત થાય છે મનોહર કુળના છેડાપર-ખંગાની તટ ભૂમી ઉપર મવર્નર જનગલનો સુદર બગનો છે કલકત્તાની ધમાલમાથી મુક્ત થઇ કોઇ કોઇ વખત સમગ્ર હિન્દો શાસનકર્તા અહીં આવી વસે છે ખરાકપુર મજપુરોનુ પ્રિયસ્થાન છે ધણા ખગ મજપુરો આ ઠેકાણે વિશ્રાંતિ લેના આવે છે, અને કલકત્તાની ભરથક વસ્તીમાથી એ ઠેકાણે આવી શાંતિની પવિત્રતા જોઇ તૃપ્ત થાય છે

ઇ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમા ખરાકપુરમા સિપાહીઓની ૪ પલટણો હતી એ ચાર પલટણોમાની ખીજી ને નેતાળીસમી પલટણે કંદહારને ટકાવી રાખવામા સેનાપતિ નોટને બહુ મદદ કરી હતી અને કાબુલના ભયંકર યુદ્ધમા અસાધારણ બડાફૂરી બનાવી વિજયમેળવ્યો

હતો બાકીના યોગીસને સત્તરમી પલટણુમાની પહેલી પલટણુ એક વખત હુકમ માનવાની ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામા આવી હતી, અને તેને બદલે તેમા નવા સિપાહીઓ દાખલ કરવામા આવ્યા હતા સત્તરમી પલટણુ બીજા સિપા વિમહમા બહાદુરી બતાવી સરકારને ખુશ કરી હતી. કર્નલ બ્રહ્મીલર ૩૪મી પલટણુનો સેનાપતિ હતો તેણે બીજી પલટણુમાથી આવી આ પલટણુની સગદારી થોડાજ દિવસ પહેલા લીધી હતી ૪૩મી પલટણુનો ઉપરી કર્નલ કેનોડ હતો તેણે પણ થોડા રોજ પહેલા એ ટુકડીની આગેવાની સ્વીકારી હતી. સત્તરમી અને બીજી પલટણુના સેનાપતિઓ ધણા વર્ષો થયા પોતપોતાની ટુકડીમા કામ કરતા હતા, તેઓ પોતાની પલટણુમા બહુ જાણીતા હતા છાવણીની જવાબદારી આર્સ આન્ટ ઉપર હતી જેને હિયર્સે બધા સૈનિક વિભાગનો ઉપરી હતો.

સેનાપતિ હિયર્સેએ તા ૨૮મી જાન્યુઆરીને રોજ આજુબાટ જનરલને લખી મોકલ્યું કે “બરાકપુરના સિપાહીઓ ઉસ્કેરાયેલા છે, તેઓના હૃદયમા અદેખાઈની આગ બળુકે છે કેટલાક કાવતરાખોરાએ, બનના સુધી કલકત્તાના બ્રાહ્મણોએ એવી ગપ ફેલાવી છે કે સિપાહીઓને જે જુલમથી ખ્રિસ્તી બનાવવામા આવશે અને લાગે છે કે કલકત્તાના જે હિંદુઓ વિધવા વિવાહના વિરોધીઓ છે, તેઓ વિધવા વિવાહને કાયદાપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો ગણી, સૈનિકમાના ઉછાછળા માણસોને ઉરકેરે કે બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ બંધ પાડી, જૂલમ-પૂર્વક દરેકને ખ્રિસ્તિ ધર્મમા વટલાવવામા આવશે આ પ્રમાણે સરકાર તરફ અપ્રીતિ ફેલાવી, સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરવા એજ તેઓને મન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે ” એ વખતે ચમ્પીવાળા ટોટા-

ની વાત બધાના કાનમાં મુજબ થતી હતી. બરાકપુરના બધા સિપાહીઓ એ બાબત બચ્ચી મથા હતા. સદેહ અને અવિશ્વાસને લીધે બધાના મન ઉચક થઇ ગયા હતા. અંગ્રેજો પોતાને વટલાવવા માગે છે, એ વાતમાં અવિશ્વાસ રાખનારા સિપાહીઓની સખ્યા બહુ ઘોડી હતી. ધણીખંડાઓએ પોતાની ગેલે અને બીજાઓએ બીજાના કહેવાથી નક્કી કર્યું હતું, કે ગોમાસ તથા ડુકરનું માંસ બંધક ફિરંગીઓ બધાને અપવિત્ર કરવા માગે છે તેઓએ અમારા દેહ કબજે કર્યો છે, અને હવે અમારા દેશીઓના ધર્મનો નાશ કરવા માગે છે.

સિપાહીઓની દેવવૃત્તિ હવે વિકાસ પામવા લાગી જે હિંસા અને ક્રોધ તેઓના હૃદયને ખળભળાવી ચૂકતા હતા, તે હવે જાહેર થવા લાગ્યા તેઓ અંગ્રેજોપર કુમરો કરી પોતાની દેવવૃત્તિને સતો-થવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા. ઉમડમમાં ટોડાની વાન જાહેર થયા બાદ કેટલાક દિવસે બરાકપુરનું ટેલિગ્રાફ સ્ટેશન સળગી ગયું આ કાવા-નળની રમત એટલેથી અટકી નહિ. દર રાત્રે અંગ્રેજ એશિસરોના બગલાના ધાસના છબ્બ પર સગમતા તીર ફેલાવા લાગ્યા. કેવળ બરા-કપુરમાં જ આ કસલ અગ્નિવા બડકા જણાતા હતા એમ કહેવું મુકા નથી. બરાકપુરથી થયે દૂર આવેલા રાણીગંજમાં બીજી પલટણની એક સાખા રહેતી હતી, ત્યાં પણ એજ ઉપાયે ધેર ધેર આગ સળગાવવામાં આવતી. ત્યારબાદ રાતને વખતે સિપાહીઓની સભા મળવા લાગી દર રાત્રે બધા એકત્ર થઇ ધિરે ધિરે સરકારના જુલમ વિશે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. સરકાર બધાને વટલાવવા તૈયાર થઇ છે, સનાતન બાંધે બેઠે પ્રથા તોડી ખ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવા

મુએ છે, હત્યાદિ બાળતો એ મત્રિસભામાં ચર્ચાવા લાગી. સિપાહી-ઓ એટલેથીજ અટક્યા નહિ. તેઓની સહીથી લખાયેલા કાગળો ફેલકતા અને બરાકપુરનાની ટપાલ ઓફિસોથી જુદા જુદા સૈનિક-નિવાસોમાં બધા લાગ્યા. બધા સિપાહીઓ આ રાત્રિ સભામાં એકત્ર થતા નહિ, પત્રોમાં બધા સિપાહીઓની સહી કરવામાં આવતી નહિ. ૧૬૫ એટલેજ બધુંજુ છે કે સિપાહીઓ રાત્રિસભામાં એકત્ર થતા અને બીજા સ્થળોના સૈનિકોને સરકારવિરુદ્ધ ઉદ્દેશવા ઉદ્દેશથી ભયાં પત્રો લખતા. આ ઉપાયથી લશ્કરી હાવણીમાં ચરબીવાળા ટોટાની વાત ફેલાઈ ગઈ, સિપાહીઓ બધા અને ત્રાસથી ઉશ્કેરાઈ ગયા.

બરાકપુરથી લગભગ એકસો માર્દલ ઉત્તરે-મુગાને કિનારે બહરમપુરમાં એક લશ્કરી હાવણી છે. એ હાવણી પ્રકૃતિના એક અતિ રમણીય સ્થાનમાં આવેલી છે. પવિત્ર ભાગીરથી તેને ધસાકને ચાલી બધા છે. જે નવાબો એક વખતે દિલ્હીના પાદશાહના નામના તાબેદાર તરીકે બાગા, બિહાર અને ઓરિસ્સાપર એક જગે રાજ્ય ચલાવતા હતા, તેઓનો મુદર રાજમહેલ આ હાવણીની નજીક આવેલો છે ચાલુ પ્રસંગ વખતે મુર્શિદાબાદના નવાબની ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સત્તાને ઝોર નષ્ટ થયા હતા. નવાબ નાઝિમ અલારે પુષ્કળ ધનનો માલેક થઈ અસખ્ય દાસદાસીઓ સાથે ભોગવિલાસી ધન-વાનની માણક પોતાના મુદર મહેલમાં દિવસો ગુજારતો હતો. લોકો અઝોગના રાજ્યમાં તેની આવી શોભનીય દશા આખો શાદી શાદી ભેટા હતા. બહરમપુરમાં મોટી રેન્જિમેન્ટ નહેતી, તેની આબુઆબુ ના મોર્દ પલ્લુ સ્થાને ગોરી રેન્જિમેન્ટની હાવણી નહેતી. ૧૮ મી

રેન્જિમેન્ટ, ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી અને કેટલાક તોપચીઓ. બહરમ-પુરની લશ્કરી છાવણીમાં રહેતા હતા આ બધા સિપાહીઓ. જો અકસ્માત બડ ઉઠાવત અને સુસિદ્ધાબાદના લોકો જો નવાખના નામથી તેઓને ઉત્તેજન આપત તો અંગ્રેજો બારે મુસ્કેલીમાં આવી પડત, એ નિશ્ચિત વાત હતી પરંતુ સ્થાનિક લોકોના હૃદયમાં કદી પથ્થુ એવો ભય દગ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહોતો.

ત્યારે પ્રજાના હૃદયમાં અસંતોષ વ્યાપી જાય, એ અમ તોપની સાથે વેર વાળવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અગાઉથી સાવચેતી ન રાખવાથી એ હિંસા અને અમ તોપની ગતિ અટકાવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે પ્રખુત સમયે ઉપરી અધિકારીઓના એક નિયમને લીધે સિપાહીઓના અસંતોષને ઉસ્કેરણીની વાત ચોતરફ ફેલાવવામાં ઘણી સહાયતા મળી ત્યારે બંગાલપુરના સિપાહીઓ ઉસ્કેરયા ત્યારે એ સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે કામ પર મોકલવામાં આવ્યા પ્રથમ ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓને કેટલાક ઘોડાને સાચવવા માટે એક સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા ત્યાંગાદ એક અઠવાડિએ તે ટુકડીના બીજા કેટલાક લોકોને બીજા કામ માટે એજ દિશામાં મોકલવામાં આવ્યા તેઓને બહરમપુર સુધી જવાનું હતું બહરમપુરના સિપાહીઓએ તેઓનો ચાર્જ લીધો એટલે તેઓને બંગાલપુર પાછા ફરવાની ગ્લ મળી આથી સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે જઈ બીજા સિપાહીઓને ઉસ્કેરવાની બારે સગવડ પ્રાપ્ત થઈ બંગાલપુરમાં શુ શુ બન્યું છે, ત્યાંના સિપાહીઓ શા માટે સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થયા છે, એવું કયા ઉપાયોવડે બીજા સિપાહીઓને પોતાના સાથમાં ભેગવવા માગે છે, એ બધું આ રીતે બહરમપુરની ૧૯ મી પલટણને જણવાની તક મળી હતી

ત્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બહરમપુર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા. લખનોરમાં એ બંને પલટણો સાથે રહેતી હોવાથી તેઓમાં જુની મિત્રતા હતી એક બીજા વચ્ચે જુની ઓળખાણ હોવાથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પોતાના જુના દોસ્તોને ચરખીવાળા ટોટાની વાત પૂછવા લાગ્યા આ વાત હવે નવી ગ્હી નહોતી, ટપાલ રસ્તે કે કાસદ વાટે આ ખબર બરાકપુરના સિપાહીઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે પહેલાં બે અઠવાડિયા અગાઉ બહરમપુરની જાવણીમાં પહોંચી હતી ૧ સમાચાર પહોંચતાજ બધા સિપાહીઓએ એ વાત સાંભળી, પરંતુ એ વાતથી બહરમપુરના સિપાહીઓમાં કંઈ વિકાર જણાયો નહિ. ત્યાંના એકે સિપાહી વટલાનાની ખીંકે બિટિય સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યો નહિ. સિપાહીઓને આ સમાચાર મળતા જ તેઓએ સેનાપતિને જણાવ્યા સેનાપતિએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યું કે, “ જો તમારા મનમાં

૧ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જે બે નાના ટોળા જુદે જુદે સમયે બહરમપુર ગયા, તેમાંનું પહેલું ટોળું ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ બહરમપુર પહોંચ્યું, બીજું ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ પહોંચ્યું બહરમપુરના સૈન્યના સેનાપતિ કર્નલ મિચેએ તા ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લખ્યું કે “ આ પહેલાં પંદર દિવસ અગાઉ એક બ્રાહ્મણ હવાલદારે મને પૂછ્યું કે બધા કહે છે કે સરકારે દેશી સૈન્યને માટે ડુકર અને ગાયની ચરખીવાળા ટોટા બનાવ્યા છે, એના અર્થ શું ? આ વડે સાબીત થાય છે કે આ સમાચાર અવરમ ફેબ્રુઆરી માસની શરૂઆતમાં જ બહરમપુર પહોંચ્યા હતા.

કંઈ શક હોય તો તમે એ ટોટો ખોલી જોઈ શકો છો, તમે તમારી નજરે એ વાતની પરીક્ષા કરી શકો છો, ” સંનાપતિના આવા આશ્વાસનથી ૧૯ મી રૅન્જિમેન્ટ ચાતિ જળની રહી, પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતી રહી. પરંતુ બ્યારે ૩૪ મી રૅન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ અરાકપુરથી આવી ત્યાના સિપાહીઓના મનની વાતો પ્રગટ કરવા લાગ્યા, બ્યારે તેઓએ દરતાપૂર્વક કહ્યું કે રાજધાનીના સિપાહીઓને દર ખાત્રી છે કે સરકાર આપણને અપવિત્ર કરવા માગે છે, આપણા સનાતન ધર્મનો નાશ કરવા ગેરવાજબી ઉપાયો લે છે, ત્યારે બહુ-રમપુરના સિપાહીઓ ચાતિપૂર્વક ઉડા વિશ્વાસને સદેહપૂર્વક તેઓની વાતો સાબળવા લાગ્યા તેઓને ખાત્રી રહ્યું કે આ વાત વેળામ્પના જોતી સત્ય છે. અમારા બહુરમપુરના ભાઈઓ રાજધાનીની પાસે રહે છે, સરકારનો છૂપો ઉદ્દેશ તેઓ અમાગ કરતા વધારે સારી રીતે જાણી શકે, માટે તેઓની વાત કદી પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ, સરકાર ખરેખર આવા બય કર ઉપાયોવડે બધાને વટલાવવા તૈયાર થઈ છે, આ રીતે બહુરમપુરના સિપાહીઓ પણ આવા વિચારોના પ્રબળ તરબતી દૂર રહી શક્યા નહિ, તેઓના હૃદયમાં પણ ચિંતા પેડી, તેઓની વફાદારી ચૂર્ણ થઈ ગઈ તેઓ હવે બ્રિટિશ સરકારને પોતાનો બય કર ચતુ માનવા લાગ્યા અને એ બય કર ચતુના હક્કમાંથી પોતાનો પવિત્ર ધર્મ બચાવવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા.

જે દિવસે અરાકપુરના સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા, તેના બીજે દિવસે ૧૯ મી રૅન્જિમેન્ટને કુકમ આપવામાં આવ્યો કે તમારે આવતી ઠાલે સવારમાં કવાવત કરવાની છે કુકમ આપવામાં આવ્યો.

તે દિવસે સવારમાં સિપાહીઓમાં કોઈપણ જાતની અસાન્નિ જણાતી નહોતી તેઓની બહારની ગીતમાં સાત જણાતી હતી. પરંતુ સંધ્યાકાળ વખતે સેનાપતિ મિએલના એક મદદગારે સિપાહીઓમાં અતિશય ઉત્કેષ્ણી ફેલાવણી જોઈ, તેણે એ સમાચાર સેનાપતિને જણાવ્યા. સવારની ક્વાર્ટરને માટે તેઓને બહુકની 'કેપ' આપવામાં આવી, પરંતુ તેઓએ તે લેવાની ના પાડી ટોટા અપવિત્ર વસ્તુમાંથી બનાવવામાં આવ્યા છે એવો અમને શક પડ્યો છે, એવું એ ના પાડવાનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું. સરકારી અધ્યક્ષે આ વાત સેનાપતિ મિએલને જણાવી આ સ્થળે જણાવતું જોઈએ કે સવારની ક્વાર્ટર પહેલા સૈનિકોને ટોટા આપવાનો રિવાજ નહોતો પરંતુ સૈનિકોના સામાન્ય વ્યવહાર માટે ટોટા દાખલામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા, તે ટોટા ૧૬ થી રેન્જિમેન્ટના કોઈ કોઈ સિપાહીઓએ જોયા હતા. જે કામગીરી એ ટોટા તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, તે ઉપરથી જોતા બે જાતનો જણાતો હતો, એથી સિપાહીઓએ ટોટા જોતા બે જાતના માન્યા તેઓએ અમાઉથી સાબળી હતું કે કંઈકતાથી નવા ટોટા આવ્યા છે આથી તેઓને ભારે સંદેહ ઉપજ્યો. તેઓએ હવે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર જુના ટોટા સાથે એ અપવિત્ર ટોટા ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે માટે હવે આપણને વટલાવતા વિલગ થાય તેમ નથી, સરકાર હમણા જ આપણા પવિત્ર ધર્મનું અપમાન કરશે, અમને ગેરવાજબી ઉપાથે હમેશને માટે વટલાવવામાં આવશે.

સેનાપતિ મિએલ, પોતાની મદદનીશ મારફતે આ સમાચાર ભેળવી તરતજ છાવણી તરફ જવા નીકળ્યો. તેણે છાવણીમાં આવી

દેશી ઓદિસરોને પોતાની પાસે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો, આ વખતે ખાસ ધીરજ બતાવવાની જરૂર હતી, ધીરજ સાથે દંડતા બતાવવાની જરૂર હતી ન્યાયપરાયણ સરકારના માનનીય નામથી ધૈર્યપૂર્વક બધાને આશ્વાસન આપવામા આવ્યું હોત, અને જે સદેહ ઉપરિચિત થયો હોત, તે ખોટો છે, તે ધૈર્યપૂર્વક સાબીત કરવામા આવ્યું હોત, તો ઓદિસરો સતોષ પામત ઓદિસરો સાથે સૈનિકો પણ નચિત થાત પરંતુ સેનાપતિ મિચેવે ધૈર્યની ઉપેક્ષા કરી તે પોતાના હૃદયનો ગુસ્સો રોકી શક્યો નહિ ગુસ્સાને લીધે તેણે અધીરતા બતાવી અને ઓદિસરોનો શક દૂર કરવાને બદલે તેઓને ધમકાવ્યા. કર્નલ મિચેવે ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું કે, “ ટોટા એક વરસ થયા તૈનાર થયા છે, તમારે શકા પાખવાનું કંઈ કારણ નથી, જે હવે પછી કોઈ એ વાપરવાની ના પાડશે, તો આખી રેજીમેન્ટને બ્રહ્મદેશ અથવા ચીન મોકલી દેવામા આવશે ત્યાં મરણ સિવાય બીજું કંઈ તમાગ બાળ્યમા લખાશે નહિ જેઓ સરકારના હુકમ વિરુદ્ધ વર્તશે તેઓને ભયકર શિક્ષા ભોગવવી પડશે ” આવા કડોર વચનોથી ઓદિસરોનો શક દૂર થયો નહિ તેઓએ તો પોતાના કર્નલને મુખે બધી વાત સ્પષ્ટપણે સાબળવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેઓની એ ઇચ્છાપૂર્ણ ન થઈ કર્નલને અધીરો થયેલો જોઈ તેઓને તેના વચનોમા શકા ન રહી ઉલટું એથી તો જે શક હતો તે દંડ થયો. તેઓને ખાતરી થઈ કે જરૂર ટોટા અપવિત્ર કરવામા આવ્યા છે, નહિ તો સેનાપતિ કટીપણ આમ ગુસ્સે થઈ બધાને એ વાપરવાનું કહે નહિ ઓદિસરોએ ત્યારબાદ પોતાની બહેરાતમા પણ આ મુક્તિ વાપરી પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું હતું એ - બહેરાતમા સ્પષ્ટ બધાવ્યું હતું કે “ તેણે (કર્નલ મિચેવે) એવા ગુસ્સાથી હુકમ આપ્યો

કે અમને દૃઢ વિશ્વાસ બધામ્મ ગયો કે બધા ટોટા ખરેખર ચરખી-
વાળા કરવામા આવ્યા છે, નહિ તો એ કદીપણ એવો ગુસ્સો
બતાવત નહિ ” આદિસરોએ સેનાપતિને ઉશ્કેરામ્મ ગમેલો બેઈ
આવો સિદ્ધાન્ત ગામ્મો આ પોતાના પવિત્ર ધર્મને બચાવવા દૃઢ
પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા

સેનાપતિ મિચેથે પોતાનું બાપણું પૂરું કર્યું આદિસરો વધારે
સશયમ્મસ્ત થઈ થેર પાછા ફર્યા સેનાપતિ પણુ હબેમ્મપૂર્વક નાના પ્રદા-
રની ચિંતા કરતો કમ્મતો પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. એ વખતે સંખ્યા-
કાળ વીતી ગયો હતો રાત્રિનો અધઘાર ધીમે ધીમે ચેતરફ ફેલાતો
જતો હતો. સેનાપતિની ગાડી એ અધઘાર બેઠી આગળ વધતી
હતી તેની પડખે તેનો મદદનીય બેઠો હતો મિચેલના હૃદયમા
ચિંતા પેદા થઈ તેને વાનાવરણુ બારે જણાવા લાગ્યું ગુસ્સેલી ટાળ-
વાનો ઉપાય કરવો જ બેઈએ એ સમયે ૧૯ મી રેન્જિએન્ટ કેવળ
હિંદી સિપાહીઓની જ બની હતી એ સિપાહીઓ સિવાય થોડેસ્વાસ્ત્રી
એક દુકડી તથા કેટલીક તોપો સાથે કેટલાક તોપચીઓની એક
દુકડી પણ હાવણીમા હતી. મિચેથે આ થોડેસ્વાર અને તોપચી-
ઓની મદદથી પાયદળ સેનાનો હલ્લો ખાળવાનો વિચાર કર્યો હતો
કે નહિ, એ બણી શકાય નથી. પરંતુ પાયદળને બીક બતાવતી એ
તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેણે બીક બતાવી બધી વિષત્તિ હડસેલી મૂકવાની
આશા રાખી હતી. તેનો ગમે તે ઇરાદો હોય, પણ આ વખતે તેણે
થોડેસ્વારો અને તોપચીઓને પણ સવારે કવાયતના મેદાન પર હાજર
રહેવાનો ફુકમ કાઢ્યો, એ વાત ખરી છે.

આ હુકમ કાઢ્યા બાદ સેનાપતિ મિચેલ ગત્રે દરેક વાગ્યાને મુમારે સુતો પણ તેને કંઈ ન આવી તેના મગજમા એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. તે નાના પ્રકારની દુશ્મિતાના ભોતમા તણાવા લાગ્યો એ સમયે છાવણી તરફ ઢોલનો શબ્દ અને તે સાથે અસખ્ય લોકોનો અવાજ મિત્ર થઈ જળારો કોલાહલ ઊઠ્યો. કોલાહલે મધરાતની શાંતિ તોડી મિચેલના ચક્રાચારી હૃદયમા ગભીર શક પેદા કર્યો ઢોલ અને અસખ્ય લોકોના ભય કર અવાજે છાવણીને કપાની મૂકી આ ભયકર કોલાહલ પરથી મિચેલ સમજી ગયો કે સિપાહીઓ એકત્ર થઈ બડ ઉડાવવા મથી રહ્યા છે એાદિસરો કર્નલ મિચેલ પાસેથી ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેગન ગયા હતા ત્યારમા જ્યારે તેઓએ સાબરુય કે ઘોડેચારો અને તોપચીઓને દવાયતના મેદાનપર સજ્જ થઈ હાજર ન્હેવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો છે ત્યારે તેઓનો શક પ્રબળ થઈ ગયો, તેઓનો સંદેહ હવે દૃઢ વિશ્વાસના રૂપમા બદલાઈ ગયો, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, દવાયતના મેદાનપર પેલા અપવિત્ર ટોટા જોર જીલમથી આપણને આપવામા આવશે, ઘોડેચારો અને તોપચીઓ એ સત્તાનાશ વાળનાર ઉદ્દેશને પાગ પાડરા તૈયાર થાય છે તેઓ આવા ભયકર વિચારોને અટકાવી શક્યા નહિ તેઓ સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થઈ ગયા. તેઓએ બધાને એક સમયે એકત્ર થવાનો સંકેત સ્વી રીતે કર્યો હતો, તે અષ્ટ રીતે જાણી શકાતુ નથી. ઉશ્કેરણીના વખતમા બહુ થોડી મહેતતે અને બહુ થોડી હોશીયારીએ બધાને એકત્ર કરી શકાય છે બહરમપુરના સિપાહીઓ પણ આ સમયે ગભીર સંદેહને વશ થઈ અધીરા બની ગયા હતા, બધા પોતાના

ધર્મને હાનિ થશે એવા બચથી ઉન્મત્ત બની મેઘને પડ્યા હતા. બધા અસ્થિર તથા ધોરણ વિનાના હતા આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓ રાત્રિના અધકારમાં અવ્યવસ્થિત રીતે પોતાની મરજી મુજબ બગડા પાડતા હતા કેમકે બહુકે ભરતું હતું, તો કેમકે બહુકે છોડવાના હુકમ આપતું હતું, કેમકે ટોણુ તો આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ટોટા હોવાથી તે બધા ગભવામાં આવ્યા હતા, તે સ્થાન કમજો કરવા ધસતું હતું આ રીતે મધરાતના ધોર અધકારમય સમયે બહુમુખરની છાત્રણી આવા બચકર દરમિયાન ક્રીડાક્ષેત્ર બની રહી હતી

સેનાપતિ ભિચેવ આ કોલાહલ સાબળી એક ક્ષણમાં સજ્જ થઈ છાત્રણી તરફ ચાલ્યો સિપાહીઓ ભારે સદેહથી માત્ર ઉરકેરાઈ ગયા છે કે ખરેખર સગ્કાર વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવવા તત્પર થયા છે, એ બેમાંની એકે વાત નિશ્ચિનપણે પ્રથમ તો તેના જણવામાં ન આવી તેણે ધોડેસ્વારોને જોમ બને તેમ જલદી સજ્જ થવાનો હુકમ આપ્યો, તોપચીઓને પણ પોતપોતાની તોપો ચોમ મથળે ગોઠવી દેવાનું કહ્યું. એ હુકમ તગ્નજ પળાયો. ધોડેસ્વાર દુકડી મન્જ થઈ ધોડાપર ચઢી અધકારમય ગતિ મથાલના પ્રકાશમાં તોપચીઓ પોતાની તોપો સિપાહીઓ તરફ લઈ જવા લાગ્યા સિપાહીઓએ દૂરથી તોપોના પેડાનો અવાજ સાંભળ્યો, મથાલના પ્રકાશમાં ધોડેસ્વારોને પોતાના બણી આવના જોયા આ દૃશ્યથી તેઓનું હૃદય વધારે ખળભણ્યુ, તેઓ સરાક હૃદયે પોતપોતાને સ્થાને ઉભા રહ્યા, કેમકે નાડા નહિ, તેમ કેમકે લડાઈ પણ ન કરી પણ બાના હાથમાં ભરેલી બહુકે હતી, પરંતુ કેમકે ગોળી છોડી નહિ

રાતના એ પહોળ વીતી ગયા છે બચકર અધકાર ધીમે ધીમે

વધુ બચકર થતો જાય છે સેનાપતિ મિચેલ એ સમયે યુરોપિઅન
 આફ્રિકાને પશ્ચિમીમાંથી હાડી, સાથે તોપો લઈ, ક્વાયતના મેદાન
 પર આવી પહોંચે, સિપાહીઓના હાથમા બદલ હતી, પણ તેઓમા-
 ના કોઈએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો આ વખતે સેનાપતિએ
 ધૈર્ય બતાવવાની જરૂર હતી સેનાપતિ આ વખતે પણ શાંતિપૂર્વક
 બધાને સમજાવી શકત પન્તુ મિચેલ સિપાહીઓની બીકનુ કારણ
 મમળ શક્યો નહોતો તે પ્રથમ ક્રમતા વધારે કટોરના બનારી આ
 ગરમડ બધ પાડવા તપર થયો તેના હુકમથી તોપે ભરવામા આવી,
 થોડેસ્વારે તોપો પામે આવી ગોઠવાયા ત્યાગ્યાદ તેણે દેશી આફ્રિકાને
 એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો હુકમ પ્રમાણે આફ્રિકા એકઠા થયા.
 તેઓ વળી સેનાપતિ આગળ આવી હતા, વળી તેના તીખા તમત-
 મતા વચ્ચેના સાબળવા લાગ્યા આ મુરકેલીના વખતમા સેનાપતિ
 મિચેલના મુખમાંથી જે વચ્ચેના બહાર પડવા હતા, તે ઈનિલાસમા
 નોંધાયા નથી, તેથી અમે તે વચ્ચેના અહીં નોંધી શકતા નથી પરન્તુ
 મિચેલે જેઓને સબોધી આ બાપણુ દ્યુ હતુ, તેઓ એ બાપણુનો
 અર્થ એવો સમજ્યા હતા કે સેનાપતિ બધા નાફગમાન સિપાહીઓને
 તોપે ઉડાવી દેશે, તે એ કાર્ય માટે આત્મવિસર્જન કરવા તૈયાર છે.
 દેશી આફ્રિકાને વીરગતી આ બધુ સાબળુ પછી તેઓએ ધૈર્ય
 પૂર્વક કહ્યું કે “ આ સમયે આ પ્રમાણે મુઝે થવુ ઉચિત નથી.
 સિપાહીઓ બીન અનુભવી ને વહેળી છે તેઓ કેવળ બીકથીજ આ-
 ટલા ઉરકેરામા છે તેઓને એવો વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે થોડેસ્વાર
 અને તોપચીઓને અમને મારી નાખવા માટે આજુવામા આવ્યા
 છે, તેઓ અત્યારે ઉરકેગઈ ગયા છે, ગાડા બની ગયા છે, કાર્મકારણ

સમજવાને અશક્ત બની ગયા છે એ આપ ઘોડેસ્વાર તથા તોપચી-
ઓને અહિંથી દૂર ખસેડી લેા તો તેઓ હથિયાળ છોડી સાતિપૂર્વક
ચોતપોનાને કામે વળગશે "

ઓફિસરોના વચનો બધ પડ્યા તેઓ મુઠામુઠા સેનાપતિ
તરફ જોઈ શાંતિમય દુઃખની ગહ જોવા લાગ્યા હવે શું કરવું, તે
સેનાપતિ પોતે તરત નક્કી કરી શક્યો નહિ તે હવે મનજ્યો કે
સિપાહીઓ પ્રમળ સંદેહથી ઉન્કેરાઈ ગયા છે, ઇન્દાપૂર્વક મગ્દાને
મુસ્કેલીમા મૂકવા તૈયાર થયા નથી આની અવગ્યામા ઘોડેસ્વારની
દુકડી તથા બી તોપો તેઓની સમક્ષ લાવવાનું કાર્ય થોગ્ય થયું
નહોતું સેનાપતિએ જો ઘોડેસ્વારોને પોતપોતાને મથળે સજ્જ થઈ
રહેવાનું જણાવી પ્રથમ સિપાહીઓને સાતિપૂર્વક તથા ઇંગ્લેન્ડના પ્રયત્ન
કર્થો હોન, તો ડહાપણનું કામ કર્યું ગણાવે "એકગણવા સિપાહીઓ
મીઠી વાતોથી શાન ન થાત તો પત્રી તે અનાયાસે ઘોડેસ્વારોને
તેઓની સમક્ષ લાવી ચકત પરતુ સેનાપતિ મિથેવે એ મને લીધા
નહિ તેણે લાઓ વિચાર કર્યા વિના એકા સાથે મધુ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય
અને તોપો સિપાહીઓ સમક્ષ ખડી કરી દીધી હતી, તેથી હવે તે
સિપાહીઓ પૂરેપૂરા વશ થાય તે પહેલા તેઓને પાછા ફરવાને
દુઃખ આપી શક્યો નહિ સેનાપતિ મુઠાયો, શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યો
નહિ છેવટે તેણે દેશી ઓફિસરોને કહ્યું કે ઘોડેસ્વાર તથા તોપચી-
ઓને પાછા ફરવાને દુઃખ આપવામા આવે છે, પરંતુ સવારની કવા-
ચત વખતે એ બધાને મેદાનપર હાજર થવું પડશે. ઓફિસરોએ વળી
વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, " એમ કરવાથી સિપાહીઓ સાત થશે
નહિ, તેમ તેઓનો શક પશુ દૂર થશે નહિ, કવાચત વખતે તોપો અને

(૩૪૨)

ઘોડેસ્વારોને પોતાની સમક્ષ જોઈ તેઓને નાના પ્રકારના સશસ્ત્ર પેદા થશે. માટે અત્યારે ઘોડેસ્વારોને તોપચીઓને પોત પોતાને મથકે જવાનું કહેવું જોઈએ, અને સવારની કત્તાચત બધા રાખવી જોઈએ " સેનાપતિએ કહ્યું જવાનું ન આપ્યો. ધીમે ધીમે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓ પોતપોતાને મથકે જવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે મથાલનો પ્રકાશ સિપાહીઓમાં ફેરું જવા લાગ્યો. સિપાહીઓ શાત પડયા, મથાલની સાથે સાથે તોપો ને ઘોડેસ્વારોને ફેરું જતા જોઈ તેઓ પોતાને નિરાપદ માનવા લાગ્યા.

બીજો દિવસે સવારમાં ૧૯મી રેજિમેન્ટ કવાચતના મેદાન પર હાજર થઈ આ વખતે સિપાહીઓમાં કંઈ પણ અશાન્તિ જણાઈ નહિ તેઓ કંઈ પણ બડબડાટ કર્યા સિવાય પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. અકસ્માત્ ઉશ્કેરણીના તરંગને આધીન થવાથી તેઓ પક્ષા તાપ કરતા હતા. પરંતુ ઉપરી અમલદારો આટલેય આટક્યા નહિ, સિપાહીઓને પ્રીતી કર્તવ્યમાં જોડાયલા નજરેનજર જોતા હતા તેઓ સ્થિર રહી શક્યા નહિ શા કારણથી તેઓ સેનાપતિનો હુકમ ન માનવા તૈયાર થયા હતા, ક્યા કાગળોએ તેઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવી હતી, વગેરે બાબતોની તપાસ શરૂ થઈ આ તપાસ ધણું દિવસ ચાલી, દેશી અને ગેરો ઓફિસરોની જુબાની લેવાઈ એ દરમિયાન સિપાહીઓએ ઉશ્કેરણીના કંઈપણ લક્ષણો જણાવ્યા નહિ. તેઓ વિધિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. મુર્ચિદાસના નવાબ નાઝિમ આ વખતે પ્રભુમાં શાન્તિ બળવવાનો બહુ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કર્નલ જ્યોર્જ એકઝેમર નામના સૈનિક પુરુષ સાથે મસલત કરી તેઓ શાંતિ બળવવા તૈયાર થયા નવાબ નાઝિમનો પ્રયત્ન સફળ

થયો મુર્ચ્છાગ્રાહમા કદાપ્યુ પ્રાપ્તની ગડગડ થઇ નહિ, બધી પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાનું કામ કરતી રહી

જેઓ સૈનિકોનું ઉપરીપણુ સ્વીકારે છે રણનિપુણ પુરુષો દર ક્ષણે દરેક કાર્યમા જેની અનુમતિ મળવાની રાહ જોતા રહે છે, તેઓએ દર વખતે ધીરજ અને નિવેકને અનુસરી કામ લેવું જોઇએ. મુશ્કેલી બધી વખતે અધીરતાથી કાઠપણુ કાર્ય કરવા જતા અથવા અવિવેકથી ન કરવાનું કાર્ય કરવા તેમાજ ચેતા પરિણામ ધણુ બમ કર આવે છે જેઓ વીર છે, તેઓ પોતાના સરદારને દર વખતે ખગ વીર પુરુષની માફક ન્યાયી, ધૈર્યશીલ, મહીર અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરનારો જેવા ઇચ્છે છે પરંતુ સેનાપતિ મિત્રેલ ૧૮મી રેજીમેન્ટ સમક્ષ આવી ધીરતા કે મહીરતા દર્શાવી શક્યો નહિ સેનાપતિના દોષથી ધણી વેળા ધણા કુકાર્યો બને છે આ બતાવમા પૂણુ પેનાપતિ મિત્રેલના દોષથી કુકાર્ય થયુ હતુ. કર્નલ મિત્રેલે ઉમતા ન દર્શાવી હોત તો સિપાહીઓ ઉશ્કેરાત નહિ, જે એ સાદેમ ગુસ્સે ન થયા હોત તો દેશી આફિમરો સિપાહીઓને સાત પાડવામા કદી હાસીનતા દર્શાવત નહિ

અધ્યાય ૨ જો

વિષય દર્શન-સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામા થયેલા વિલબ્ધ કારણ-સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો-ચરબીવાળા ટોશ વિષે તપાસ-બરાકપુરના સિપાહીઓમા અસતોષની રજિ-સિપાહી મોચલ પાંડે ૩૪મી પકટણમા ગડગડ ૧૯ મી પકટણના હથિયાર ઉતાર્યા.

(૩૪૪)

દરેક દેશમાં અને દરેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં એવું જણાય છે કે વિપત્તિથી ગત્યનું અમળણ થવાનું હોય, તે એવી છુપી રીતે પોતાની અંતિ વીરનાર દરે છે કે તે વિપત્તિ દ્વારા આપવાને તૈયાર થાય તે પહેલાં રાજકર્તાને તે વિષે બીલકુલ ખબર પડતી નથી. આ રીતે વિપત્તિને સમય મળવાથી તે ધીરે ધીરે શક્તિ મમ્મલ કરી રાજકીય શાસનની વિરુદ્ધ એવું પ્રયત્ન બગ પેદા કરે છે કે છેવટે એને અટકાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ થઈ પડે છે હિંદ જેવા વિશાળ રાજ્યમાં એવી અવસ્થાભાવી વિપત્તિના સમાચાર જાણીતા બ્રિટિશ સરકાર જેવી વિદેશી સરકારને વધારે સમય લાગે, એ અસાધ્ય છે. કારણ કે હિંદની ભાષા, લોકો અને આચાર્ય વ્યવહાર જુદા હોવાથી સરકાર એ દરેક સપ્રદાયનો મનોભાવ જાણી સમજી શકતી નથી, હિંદના બધા વર્ગો, બધા ધર્મો, તથા બધા લોકોનો આશય દર વખતે સરકારના સમજવામાં આવતો નથી, આથી ગળ પ્રજા ધણી વેળા અધાગમાં રહી એક બીજાનું મો જોવાનો પ્રયાસ કરે છે શાસનવિભાગના નીચા દરજ્જાના જે કર્મચારીઓ સાધારણ પ્રજામાં વસે છે તેઓ કોઈપણ વિપત્તિનો આભાસ જણાતા કંપરી અમલદારોને જણાવે છે પરંતુ એ સમાચાર શાસનવિભાગના ટોચા સ્તરેનાં ઓગળી મુખ્ય શામનકર્તાના કાન પર પડે, તે પહેલાં તે વિપત્તિ બચકર અને અટકાવી ન શકાય તેવી થઈ જાય છે

હિંદ સામ્રાજ્યના સેનની બધી જગ્યાદારી વડા મેનાપતિ પર છે પરંતુ ગવર્નર-જનરલના હાથમાં બધા વિષયની દોરી હોવાથી સૈનિક વિભાગનું કાર્ય પણ તેને નિયમિત રાખવું પડે છે. ગવર્નર

જનગલ પોતાની જવાબદારી સમગ્ર સૈનિક વિભાગના કાર્ય માટે વડા સેનાપતિ પર આધાર મળે છે આ બે ગજપુરુષો એકજ ઠેકાણે રહેતા હોય તો ખાસ બાબતનો ફેંસલો થતા બહુ વાગ લાગે નહિ પરંતુ ધણીવેળા એવું બને છે કે, ગરતરજનગલ પોતાના સેક્રેટરી સાથે રાજ્યને એક ખુબે બેઠો હોય તો વડો સેનાપતિ ગજ્યને બીજે ખુબે બેઠો હોય, ઈ સ ૧૮૫૭ ની ચરુઆનમા આવી સ્થિતિ થઈ હતી. લોર્ડ કેનિંગ કલકત્તામા હતો. વડા સેનાપતિની ઓફિસ વાયવ્ય તરફ હતી અને સેનાપતિ પોતે કલકત્તામા હતો આગુટ્ટ જનરલ ભિગ્તમા હતો, તેની ઓફિસ કલકત્તામા હતી ચરખીવાળા ટોટાના સબધમા જે કંઈ તપાસ કરી બેઠાં, એ તપાસ કરવાની સત્તા આ લોકોના હાથમા હતી પરંતુ એ બધા એક જગ્યાએ નહોતા, તેઓની ઓફિસો પણ એક જગ્યાએ નહોતી, તેથી યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડી શકાયા નહિ આ પ્રમાણે જે વિલબ થયો તે છેવટે અનિષ્ટકરૂ નીવડ્યો.

સૌથી પ્રવાન ગજપુરુષો જુદે જુદે સ્થાને હોવા કપરાત ગજકીય સાસન વિભાગની કાર્ય પદ્ધતિને લીધે પણ બહુ વિલબ થયો હતો દરેક વિભાગમા ખામ સત્તાવાળા અનેક રાજપુરુષો ગજકીય

૧. અગત્યર આજ સમયે સેનાપતિ એન્સનની સી હંગલાડ જતી હોવાથી તે તેને વળાવવા માટે કલકત્તા આવ્યો હતો. સેનાપતિ કલકત્તામા હતો તે દરમ્યાન સિપાહીઓ ચરખીવાળા ટોટાની વાતથી ઉત્કેરાઈ ગયા હતા પરંતુ એ બાબત પર ધ્યાન આપવાની તક સેનાપતિને મળી નહોતી.

શાસનપદ્ધતિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નીમવામાં આવ્યા હોય છે.
 કેઈ આલીશાન મહેલમાં જવા માટે જેમ એક પછી એક કેટલાક
 પગથિયા પસાર કરવા પડે છે, તેમ કેઈ જરૂરી વિષય સૌથી મોટા
 મનપુરુષને જણાવવો હોય તો જુદા જુદા ચક્તી મત્તાવાળા રાજ-
 પુરુષો માગરતે વડા અધિકારીને પડોચાડવો પડે છે કેઈ ભારેમા
 ભાતે વિષયની મીમાસા કરી હોય, તો નીચલા દગ્ગળના અમલ-
 દારને પોતાના ઉપરીને જણાવવું પડે છે એ ઉપરી વળી પોતાના
 ઉપરિને જણાવે છે, આ રીતે પગથિએ પગથિએ ચઢી પેને સદેશો
 સૌથી વડા અધિકારીને પહોંચે છે ૨૨ મી જન્યુઆરીએ ડમડમમાંની
 ૭ મી રેન્જિમેન્ટના સરદાર લેફ્ટેનેન્ટ બ્રાહ્મટે ચરખીવાળા ટોટાથી
 સિપાહીઓમાં ઉરકેરણી ફેલાય છે, એ વાન અભાગારના અધ્યક્ષને
 જણાવી. અભાગારના અધ્યક્ષ એજ પોન્ટેને એ સદેશો બીજે
 દિવસે ડમડમની હાવણીના અધ્યક્ષને જણાવ્યો એ અધ્યક્ષે એ
 સદેશો અરાકપુરના સેનાપતિને લખી જણાવ્યો કર્નલ હિયર્સે એ
 સદેશો કલકત્તાના આગ્રુટ જનરલની ઓફિસમાં મોકલ્યો વિષય
 અગત્યનો હતો આ સમયમાં તરતજ કેઈ પગલા લેવાની જરૂર
 હતી સેનાપતિ હિયર્સે એ માટે આ સદેશો જેમ મને તેમ જલદી
 હિંદી સરકારને મોકલવાની ભલામણ આગ્રુટ જનરલની ઓફિસને
 કરી હતી, અને તે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે, સિપાહીઓને
 પોતપોતાના ટોટા પોતાની મેળે તેલવાળા કરી લેવાનો અધિકાર
 આપવો જોઈએ સેનાપતિ હિયર્સેનો પત્ર ૨૪ મી જન્યુઆરીએ
 આગ્રુટ જનરલની ઓફિસને મળ્યો તે દિવસે વખત ન હોવાથી
 કેઈ દાર્ ચર્ચ થકયું નહિ બીજે દિવસે રવિવાર હતો, માટે એ

દિવસે પણ હિયર્સેએ લખેલા ' વણા જરૂરી ' પત્રને આબુટટ જનરલની ઓફિસમા પડ્યુ ગ્હેવુ પડ્યુ ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આબુટટ જનરલે હિયર્સેનો પત્ર વડી સગકાગના સૈનિક વિભાગના સેક્રેટરી તરફ રવાના કર્યો. બીજો દિવસે સગકારે હિયર્સેના મતને અનુકૂળ થાય એવો જવાબ આબુટટ જનરલની ઓફિસ તરફ ગવાના કર્યો. ૨૮ મી એ ગવર્નમેન્ટની અનુમતિ સેનાપતિ હિયર્સેને મળી સેનાપતિએ એ વાત અગકપુરના બધા સિપાહીઓને જણાવવાના હુકમ આપ્યો. પરંતુ આ જવાબ ફરી વળતા બહુ વાર લાગી હતી. જવાબ આવ્યો તેને આગલે દિવસે એક દેશી ઓફિસરે કવાયત વખતે ટોટા વિષે સગકારનો કંઈ પણ હુકમ આવ્યો છે કે નહિ, એવો ખુલાસો પૂછ્યો. પરંતુ તે દિવસે કંઈ પણ જવાબ ન આવ્યો. હોવાથી તેને જવાબ આપવામા આવ્યો કે, હજુ સુધી કંઈ હુકમ આવ્યો નથી જે ગવર્નર જનરલ અને સેનાપતિ હિયર્સેની વચ્ચે આબુટટ જનરલની ડબલગીરી ન હોત તો આગ દિવસ પહેલા જવાબ આપી ગયો હોત. જ્યારે કુપરિઅધિકારીએ ટોટા વિષે આમ લખાણપટ્ટી ચલાવતા હતા, તે વખતે સરકારના વિરોધીએ સાહસપૂર્વક બચકર કાર્મ સાધવા માટે બચકર કાવતરા ફેલાવતા હતા.

આ બચકર વાત ધીમે ધીમે અંગાળામાથી વાયબ પ્રાતોમા ફેલાઈ. પ્રથમ તો એ વાત બચકર હોય એવું એ પ્રાતોમા ન જણાયું, પણ છૂપી રીતે એ બધાને ફરકેરવા લાગી. સરકારે આ વાતને વધુ વજન આપ્યું નહોતું, તેણે ધાર્યું હતું કે સિપાહીઓને જ્ઞાતિપૂર્વક સમજાવતા તેઓની ઉરકેરણી આપોઆપ જ્ઞાત પડી જશે. આ વાલ છેવટે બચકર દાવાનળ પ્રગટાવશે, એ વાતનો આ વખતે સરકારને

ખ્યાલ પણ નહોતો. પરંતુ વિષત્તિ ધ્રુવી રીતે શક્તિ મેળવતી હતી, લોડ કેનિંગ હજુ નવો સર્વો ગવર્નર જનરલ હતો, તેથી તે સક્ષમ રીતે દરેક વિભાગની કાર્યપદ્ધતિ તપાસી નહોતો તેને ધણીવેળા ધણી બાબતના પોતાના સેક્રેટરી પર આધાર રાખતો પડતો હતો. હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી આ બાબત માટે જવાબ દાર હતો. કંઈ પણ ગડબડ ઉઠતા ગવર્નર જનરલને સાચી સલાહ આપવી એ તેનું કર્તવ્ય હતું. કર્નલ રિચર્ડ બર્ચ એ વખતે હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી હતો, તેના ચરિત્ર અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠાપર બધાને વિશ્વાસ હતો. કર્નલ બર્ચે જ્યારે સાબળ્યુ કે, ઉમડમના સિપાહીઓ ઉરકેગઈ ગયા છે, ત્યારે તે જગપણુ વિનમન કરતા એ બાબતની જાતિતપામ કરવા ઉમડમ ગયો.

ઉમડમ આગા બાદ કર્નલ બર્ચે સાબળ્યુ કે ચરખીરાળા ટોટા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે ખરા, પણ તેમાંનો એક પણ ઉમડમ અગર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગના કોઈપણ સિપાહીને વાપરવો પડ્યો નથી. કર્નલ બર્ચે સિપાહીઓને શાત પાડવા માટે ચોગ્મ ઉપાયો કામે લગાડવાની પેઠી મૂકી લાગ્યો. તે સમજી ગયો કે, જે ઉમડમમાં બન્યું છે, તે અવરથ બીજો પણ બને તેવું છે. જે જે ઢેકાણે નવી ગટફલ વાપગવાની કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે તે ઢેકાણે ટોટા મબધમાં જરૂર કંઈ સટેલ પેદા થશે જો આથી જેમ બને તેમ જલદી આ ગડબડ શાંત પાડવાની જરૂર છે.

કર્નલ બર્ચે આવો વિચાર કરી ગવર્નર જનરલને મળ્યો, તથા તેની પાસે તેણે સિપાહીઓના હૃદયને આશ્વાસન મળે એવો કોઈ ઉપાય કામે લગાડવાની મજૂરી માગી મજૂરી મળી. નરત જ

કમડમ અને મિરતમા એવો હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો કે, ‘‘કાંઈ પણ સિપાહીને ચરખીવાળા ટોટા આપવામા આવશે નહિ સિપાહીઓ પોતાના ટોટા પર ગમે તે તેની પદાર્થ લગાડી શકશે’’ અંબાલા ને શિયાળકોટમા પણ એવો જ હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો. ચરખીવાળા ટોટા સિપાહીઓને આપવામા આવે, સિપાહીઓ પોતાને મનગમતા પદાર્થ વડે ટોટા ચીકણા કરી શકશે, એવો સામાન્ય હુકમ જાહેર કરવા માટે કર્નલ બ્લ્યેન્ડે વડા સેનાપતિદ્વારા પ્રયત્ન કર્યો હતો આ સબબમા કોઇને કંઈ મુશ્કેલી વેઠવી પડે તેનું નહોતું. છતાં મિરતમા આ હુકમ વિરુદ્ધ એક હરકત ઢિબી થઇ ત્યાંના સૈનિક અમલદારે કલકત્તા લખી મોકલ્યું કે સિપાહીઓ કેટલાક વર્ષ થયા ચરખીવાળા ટોટા વાપરે છે, એ ટોટા પર થેટાની ચરખી લગાડવામા આવે છે કલકત્તાની સરકારે આ બાબતમા કશો વાંધો ન લીધો. તેણે હુકમ આપ્યો કે જો થેટાની ચરખી અગર મીણુ ટોટા પર લગાડવામા આવતું હોય તો એ વાપરવામા કાંઈ હરકત નથી.

કલકત્તાના કિલ્લામા અને મિરતમા અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય ચરખીવાળા ટોટા તૈયાર થયા હતા એ વાતમા કંઈ સંશય નથી, વળી એ પણ ખરૂં છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના અક્ટોબર માસમા એવા બધા ટોટા અંબાલા અને શિયાળકોટની ડાવણીમા મોકલવામા આવ્યા હતા. પરંતુ એ નવા ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા માટે આપવામા આવ્યા નહોતા તે વખતે તો સિપાહીઓ બહુક વાપરવાની રીત માત્ર શીખતા હતા. બહુક કેવી રીતે પકડવી, કેવી રીતે નિશાન તાકવું, તેની રચના અને ગુણુ કેવા છે, એ બધું તેઓને શિખવાતું હતું. કેટલાક અઠવાડિઆ સુધી સિપાહીઓ એ બધું

શીખતા રહ્યા, નથી બહુક વાપરવાની રીત જાણવાથી તેમને બહુ આનંદ થતો, છેવટે જ્યારે ટોટાની જરૂર પડી ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે તે તેલવાળા અગર મીણવાળા કરી વાપરવા લાગ્યા.

સિપાહીઓના હૃદય આટલું ક્યારી છતાં સાત થયા નહિ જે ઉડી બીક તેઓના હૃદયમાં પેમી ગઇ હતી, તે નીકળી નહિ અગાઉ એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં જે ગપાટા ફેલાયા હતા, તેથી સિપાહીઓના હૃદય ધીમે ધીમે અધકાગમન થતા જતા હતા આ અધકાગ દૂર કરવાની ખામ જરૂર હતી અપરિત્ર ચરબીનો સ્પર્શ કરવો. પડશે એ એકજ વાતથી સિપાહીઓ ઉરકેરાયા નહોતા. મિત્રતામાં તો આહ્વાણના છોકરા પણ ચગબીવાળા ટોટા બનાવવાના કામ પર જતા હતા એથી કોપ્રને દશી જાતની હગકત પડતી નહોતી સિપાહીઓને ટોટા દાત વડે ટગડી બહુકમાં ભરવા પડતા સરકારે ધાર્યું કે એ ખાતર મિપાહીઓમાં અસતોષ ફેલાયો છે આથી મેજર બ્રાન્ડન નામના એક સૈનિક પુરુષની સલાહ મુજબ એ પદ્ધતિ પણ ફેરવી નાખી સગદારે હુકમ કાઢ્યો કે, સિપાહીઓએ નવા ટોટા દાત વડે ન કરડતા હાથવડે ઉતારી બહુકમાં ભરવા પરંતુ આથી પણ સિપાહીઓ ચાત ન થયા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ટોટા દાત વડે ટગડી બહુકમાં ભરવાની અમને ટેવ પડી છે વળી ઉતાવળ વખતે તો આ ટેવ મુજબ કાર્ય કરવું જોઈએ માટે આ ફેરશાળી સિપાહીઓમાં સતોષ ફેલાયો નહિ સિપાહીઓ અગાઉની પેઠે દીલગીર હતાશ અને સૂનમૂન થઇ કામ કરવા લાગ્યા.

૪ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં સેનાપતિ હિયર્સેએ અરાકપુરથી લખ્યું હતું કે, " કેટલાક દિવસ થયા હું અહીંના સિપાહીઓનો

મનોભાવ તપાસતો આવુ છુ કેટલાક નહારા લોકોની ઉરકેરણીથી તેઓ અધીરા થઇ ગયા છે એ નહારા લોકોએ તેઓને એવુ સમજાવી દીધુ છે કે સરકાર તમારી જાતિ અને ધર્મનો નાશ કરી તમને ખ્રીસ્તિ બનાવવાની છે ” સેનાપતિની આ વાત ખોટી નહોતી દિવસો જવા લાગ્યા પણ સિપાહીઓના મનમાં શાન્તિ ન થઇ દરેક નવો દિવસ તેઓના હૃદયમાં નવી નવી અશાન્તિ ફેલાવતો ગયો. બ્રહ્મપુરના સિપાહીઓ આ રીતે ઉદ્દેગી બની ગયા હતા. સેનાપતિઓ તેઓને દરરોજ સમજાવતા કે “ તમારો ધર્મમાં કશું કરવાનો સંકટાગ્રો જરાપણ હેતુ નથી. તમને કદી પણ ચરખીવાળા ટોટા વાપરવા આપવામાં આવ્યા નથી તમારી મજા મુજબ તમે એ ટોટા પર તેલ અથવા મીઠુ લગાડી શકો છો ” પરંતુ સિપાહીઓનો સદેહ દૂર નજ થયો, તેઓ સેનાપતિના વચ્ચેનો પગ નિશાસ રાખી શક્યા નહિ, તેઓનો સદેહ થયો કે ટોટાનો કામળ અસ્પૃશ્ય અને અપવિત્ર પશુની ચરખીથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે એ કામળનો ઉપરનો ભાગ વિકાસ પડે છે હોવાથી તેઓને આ શકમાં પુષ્ટિ મળતી ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ જોયું કે એ કામળ મળ્યાવતા ચડચડાટી થાય છે, અને ચરખી બળે તેથી મધ આવે છે ત્યારે તેઓને દૃઢ ખાતરી થઇ ગઇ કે હવે આપણે જરૂર વટલાવાના એમાં કશો શક નથી

સેનાપતિ હિંમતે આ સિપાહીઓને શાત પાડવા બનતા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. સિપાહીઓ પર નેને દયા આવતી તે તેઓના મનોભાવ સમજી ગયો હતો તેણે સ્પષ્ટ જોયું હતું કે સિપાહીઓ ઉંડા સકંધી બેભાન બની ગયા છે. ચરખીવાળા ટોટાથી હિંદુ અને

(૩૫૨)

મુસલમાન બનેના ધર્મને હાનિ થાય છે, એવો ખ્યાલ તેઓના અત કરણુમા પેસી ગયો હોવાથી એ ખ્યાલ જેમ બને તેમ જલદી દૂર કરવાની જરૂર છે કઠોરતા કરતા સમજાવટ આ બાબતમા સાર કામ કરશે આવો વિચાર કરી કવાયત વખતે તેણે હિંદુસ્થાનની બાપામા સિપાહીઓને કહ્યું કે, તમે ખોટા સદ્દેશી અધીરા બની ગયા છો તમે જે સરકારનું કામ કરો છો, જે સેનાપતિઓના હાથ નીચે ફેળવાઓ છો, તે સરમગ કે તે સેનાપતિઓ તમારી જાતિ કે ધર્મ પર કદી હાથ નાખશે નહિ તમારે ખ્રીસ્તી ધર્મમા વટલાવાની બીક રાખવી નહિ અંગ્રેજો ધર્મપ્રચાર કરતી વેળા આધળા બની જતા નથી તેઓ જેને તેને પોતાના ધર્મમા આણી મૂર્ખના જાહેર કરતા નથી જેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ પુનઃ વાચી ચક્રે છે સમજી શકે છે તેઓના જે ઇચ્છાહોય તોજ તેને ખ્રીસ્તિ ધર્મની દીક્ષા આપવામા આવે છે પન્તુ દીક્ષા આપ્યા અગાઉ તેઓ બધા ધાર્મિક નિયમો સમજી શકેલ છે કે નહિ, એ બાબત તપાસ કરવામા આવે છે ધર્મના નિયમો જાણ્યા સિવાય કોઇને પીંસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવામા આવતી નથી ” આટલું કહી સેનાપતિએ સિપાહીઓને કહ્યું કે “ તમે મારૂ બાપજી સમજી શક્યા હો કે નહિ ? ” તેઓએ માયુ હલાવી હા પાડી સેનાપતિને સતોષ થયો તેણે વિચાર્યું કે હવે તેઓ સાત થશે, તેઓનો સદેહ જતો રહ્યો છે,

પરંતુ બાપજીની મોહિની શક્તિ, તેજસ્વિની ભાષાના અપૂર્વ ઉછાળા, સિપાહીઓને લાગેો વખત સાત રાખી શક્યા નહિ ધુરાકુ પુરના જે ઉરકેરાયલા સૈનિકોએ કવાયતના મેદાનપર સેનાપતિ દિવસે-નું બાપજી સાબજી હર્તું, તેઓના હૃદય પાઠા મંબીર સદેહના તરંગથી ડોલવા લાગ્યા દિવસો વિતવા લાગ્યા, પણ સરકારે કંઈ

ઉપાય લીધો નહિ બરાકપુરના સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય મળવતા હતા, પણ જે સાતિનું દસ્ય તેઓની આખો આગળવી દૂર થયું હતું, તે તો પાકુ આન્યુ જ નહિ પ્રીતિ અને તૃપ્તિપૂર્વક તેઓ પોતપોતાના જીવનના સુખમય ચિત્ર આનેખી રાક્યા નહિ જે ગભીર સદેહથી તેમના હૃદય ડોલા ખાતા હતા, તે જ્ઞાન થયા જ નહિ. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે “ અમારી પડતીનો સમય પાસે આવ્યો છે, સખ્યાબધ મોરા મિપાહીઓ અને તોપચીઓ અમારો નાશ કરવા ધસ્યા આવે છે ”

આ વિશ્વાસ અતિશયોક્તિમય હોઈ રહે, પરંતુ તે તદ્દન ખોટા તો નહોતો. જ્યારે બરાકપુરના સિપાહીઓની ઉરકેમ્પીના સમાચાર કલકત્તા પહોંચ્યા, ત્યારે ગવર્નર જનરલને ભય કર વિપત્તિનો આભાસ આવ્યો. ભારતના આકાશ તથા વિપત્તિના વાદળા એકત્ર થતા હતા. એ વાદળા ધીમે ધીમે ગાદ દાબો રંગ ધારણ કરતા હતા હિંદનું દેશી લશ્કર જ્યારે સગદારની વિરુદ્ધ એકત્ર થતું હતું, ત્યારે સગદારને નિષ્કટક કરવા માટે જેમ અને તેમ જલદી કોઈપણ ઉપાય લેવાનો

૧ આ બાબતમાં બરાકપુરના એક મુગેપિઅન સેનિકે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “ ૮ મી માર્ચે અમારી ટુકડીના એક નાયકે આવી રહ્યું કે સિપાહીઓમાં એવી વાત ફેલાઈ છે કે સરકારે હાલમાં પાય હજમનું પ્રેરૂં લશ્કર એકત્ર કર્યું છે, તેઓ ત્યાં બે વહાણોમાં આવી પહોંચ્યા છે કુલ્હોલને દિવસે તેઓ અહિં આવી પહોંચશે આ સમાચાર સામળી સિપાહીઓને રાત્રે ઉઘ આવતી નથી ”

(૩૫૪)

જૂર હતી એ વખતે અંગાળામા ગોરુ લશ્કર ધણુ નહોતુ. કલ-
કતા અને દાનાપુરમા કેવળ અંકેક ટુકડી હતી અહરમપુરના સિપા-
હીઓના હાથમા પછી એક અહવાડીએ કર્નલ મિચેલને ઉશ્કેરાવલા
સિપાહીઓને નિસ્સ્ત્ર કરવા ખાતર અરાકપુર મોકલવાનો હુકમ હતો.
એ દરમ્યાન રંગુનથી એક ગોરી ટુકડી લાવવા માટે એક વહાણ
મોકલવામા આવ્યુ હતુ. અરાકપુરના સેનાપતિએ એમાનુ કંઇ જા-
ણુતા નહોતા. સેનાપતિ હિયર્સે પોતે એ વાત જાણુતો નહોતો.
સેનાપતિએ સિપાહીઓના ગપા પર બહુ ધ્યાન આપ્યુ નહિ તે
વિચારવા લાગ્યો કે તેઓ કદપનાને હિલોળે અડયા છે, તેથી દરેક
વાત અતિશયોક્તિથી ભરપૂર કરી મૂકે છે પરંતુ છેવટે તેની મોહ-
નિદ્રા વટી તે સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ મારા કન્ટા પણ વધુ
જાણુ છે વહાણ રંગુનથી સૈન્ય લઇ કલકતા આવી પહોંચ્યુ કલ-
કતાના મોગઓ આવા મમયમા રક્ષકોને આવેલા જોઇ બહુ ખુશ થયા.

એ વખતે સિપાહીઓની માફક સરકાર પણ બહુ સશક્ત
બની ગઇ હતી. સિપાહીઓની ઉદાસીનતા, ઉશ્કેગ્ણી અને અખાખ્યતા
જોઇ સરકારનો શક ધીમે ધીમે મળીર બનતો ગયો આ શક વેળા
સરકાર ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી શકી નહિ. મોટા મોટા ગોરા સૈનિક
અમલદારોથી છૂપી રીતે સરકાર પોતાનો અચાવ કરવાની તૈયારી કરી
ગઇ હતી પરંતુ સિપાહીઓ તો બધે સ્થળેથી ખાતમી મેળવતા હતા.
શહેરેશહેરમા જે કંઇ બનતુ તે અમલદારોની પહેલા સિપાહીઓ જાણુતા.
રંગુનથી ગોરી ટુકડી કલકતા આવી, એ વાત સિપાહીઓ પહેલા
ખુદ સેનાપતિ હિયર્સે પોતે જાણુી શક્યો નહોતો દરેક છાવણીમા
આ વિષે વાતો ચાલતી હતી સિપાહીઓ સરકારના ઉદ્દેશ ખાખત
શક લાવતા હતા, ધીમે ધીમે વધારે ઉશ્કેરાતા જતા હતા.

(૩૫૫)

બગાઇપુરના સિપાહીઓ થોડો વખત ચાલ રહ્યા, તેઓ યાતિ-
પૂર્વક પોતાની જાતિ, વય અને ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર થવા
લાગ્યા. વાત ધીમે ધીમે વધી પડવા લાગી કલકત્તાના સિપાહીઓ
પણ બગાઇપુરના સિપાહીઓની માફક અમતુદ્દ થઇ ગયા. મર્નર
જનરલે ૧૫ મી માર્ચે વડા સંનાપતિને લખ્યું કે, “ ૪૩ મી રેજિ-
મેન્ટના સિપાહીઓએ ૨ ૭ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ માથે જમવાની
ના પાડી હતી, એટલું જ નહિ પણ ૭૦ મી રેજિમેન્ટમાના ફોર્સ કેન્દ્ર
સિપાહીઓ ૨ ૭ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને ટોટા કરવાની મના
કરી હતી ” લાઈ કેનિંગે સિપાહીઓનો મનોભાવ સમજી આ
પ્રમાણે લખ્યું હતું વાસ્તવિક રીતે જોતા સિપાહીઓની ઉરકેળી
ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી બગાઇપુરના સિપાહીઓ ખાન કરીને
કલકત્તાનો દિલ્લો અને બીજા કેટલાક જાહેર ઠેકાણા પર ચોરી
કરતા હતા. ૧- મી માર્ચે સધ્વાકાળ વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના
કેટલાક સિપાહીઓ કિડામા પહેરાપર હતા જરામત તે જ સમયે
ટકશાળના પહેરાપર ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હતા સધ્વાકાળ
વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના બે સિપાહીઓએ ટકશાળના દગવાળ
પાસે આવી સુબેદારને મગવા માગ્યું સુબેદાર હીવા પાસે બેઠો બેઠો
પોતાને કામની એક ચોપડી જોતા હતા, એ વખતે પેલા બે સિપા-
હીઓ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓમાના એકે દલુ કે, ‘ અમે
કિલ્લામાંથી આવીએ છીએ. રાતના બે પહેરા વીત્યામા કલકત્તાના
સિપાહીઓ દિલ્લાના સત્રીઓ સાથે એકત્ર થશે. સુબેદાર જો એ
સમયે પોતાના માણસો સાથે તેઓને આવી મળે, તો સરકારની
સત્તા તોડવાનું સહજ બને. ” સુબેદારે આ વાત સાંભળી તેઓને

કેદ કંવાનો હુકમ કર્યો તેના સિપાહીઓએ આ કાર્ય બળવ્યું-
બીજે દિરસે સવાગમા મુખેદારે આ બને સિપાહીઓને કિલ્લામાં
બોકલ્યા તેઓના પર કામ ચાલ્યુ દરેકને ચોદ ચો વર્ષની કેદની
સજા થઇ

આવી મામાન્ય આગતોમાથી છેવટે બચકો બનાવ બને
તેમા ૮૮ નવાઈ નવી, એ વાત સેનાપતિ હિયસે મરાઠર સમજી
ગયો હતો આથી આ સામાન્ય બાબત પણુ હિયસેને જાતી કરવા
ચોગ્ય ન જણાઈ હિયમે વગી સદેહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.
તેનુ અગાઉનુ બાપણુ સિપાહીઓએ ખ્યાનપૂર્વક સાબળ્યુ હતુ તેથી
હિયમે એવુજ બાપણુ બીજી વખત કરવા તૈયાર થયો હોઈ કેનિજે
હિયમેને તેમ દરવાની પગવાનગી આપી હિયસએ ગવર્નર જનરલ
સાથે મસલત કરી, બગલપુગના સિપાહીઓને ૧૭ મી માર્ચ સવારમાં
કવાયતના મેદાનપર હાજર રહેવાનો હુકમ કર્યો

૧૭ મી માર્ચ આવી પહોચી સવાગમા સિપાહીઓ કવાયતના
વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થયા, હિયસે ઘોડેસ્વાર થઈ સિપાહીઓ
સન્મુખ આવી ઉભો તેણે ગભીર અરે બાપણુ આગવ્યુ કે, "સર-
કાગના શત્રુઓ તમને વિના કારણ ઉત્કેરી મૂકે છે, તમને વટવાવાની
બીક બતાવે છે વિશ્વાસુ સિપાહીઓએ એવા શત્રુઓથી હુ રહેવુ
જોઈએ તમે કંપનિના તાત્રામાં આનંદપૂર્વક દિવસો ગુળરો છો,
એ આનંદના ત્રિનોમાં શત્રુઓ અડચણ ન કરી શકે, તે બાબત
સાવચેતી રાખવી જોઈએ," ત્યારબાદ હિયમે ટોટાના કામળો વિષે
કહ્યુ કે, "ઉત્તમ પ્રકારના કામળોનો ઉપરનો ભાગ આવો ચકચકતો

(૩૫૭)

દેખાય છે. હિંદના ગળઓ હમેશા આવા કામનો વાપરે છે ”
આની સાબીતિ આપવા ખાતર હિયસંએ કારમીરના મહારાજનો
એક પત્ર બનાવ્યો એ પત્ર મહારાજ ગુલામસિંહે હિયસંને લખ્યો
હતો હિયસંએ એ કામગ દેશી ઓદિસરોના હાથમા આપી દહુ
કે, “ આ કામગ ટોટાના કામગ કરતા પણ વધુ ચકચકતો હતો.
સિપાહીઓ આ કામગ સારી રીતે તપાસી શકશે જો એન છતા
તમને વિશ્વાસ ન પડે તો સીંગમપુર જઈ કામગ બનાવવાની
રીત જોવાથી બધો શક જતો ગહેશે ” ત્યાગ્યાદ ૧૯ મી રેજિ-
મેન્ટે જે તોફાન મચાવ્યું હતું તે ત્રિપે હિયસંએ દહુ કે, ‘ ૧૯
મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓએ ખારે અપનાધ કર્યો છે મગકા તેઓ
પર બહુ ગુ સે ચર્ચ છે કદાચ મગકા તેમને નિશચ ક વાનો હુકમ
આપશે જો મને એવો હુકમ મળશે તો યુરોપિઅન અને દેશી
સિપાહીઓ, ધોડેન્વારો અને તોપચીઓને એ હુકમ શી રીતે મળ-
વવામા આવે છે, તે જોવાને માટે એકઠા મળવું પડશે, ” ત્યાગ્યાદ
સેનાપતિએ દહુ કે, “ તમાગ ગ્રનુઓ એમ કહેતા ફરે છે કે મખ્યા-
બધ ધોડેન્વારો અને તોપચીઓ એકાએક તમાગ પર તૂટી પડશે.
તમે આની ભૂરી વાતમા વિશ્વાસ ગખી બહીઓ છો, તથા ઉરકે-
ગઓ છો. પરંતુ મારી મજૂરી સિવાય કોઈપણ જોરો સૈનિક બળ-
કપુગમા પેમી શકશે નહિ હુ થોગમ સુમયે તેઓના આવવાના સમા-
ચાર તમને જણાવીશ તમે કંઈપણ ગુનો કર્યો નથી, તમારી વિરુદ્ધ
કંઈપણ બાબત સાબીત થઈ નથી, માટે તમારે ડરનાનું કંઈ કારણ
નથી ઓદિસરો તમારી અડચણો, તમારી શરિયદો ખ્યાનપૂર્વક
સાબળશે તમારે વટલાવાની બહીક ગખવાની નથી. પરંતુ જો તમે

ઝાઘપણ પ્રકારતુ ફિટુ કરશે. તો તમારે ભય કર સળ ભોગ-
વવી પડશે ”

આટલુ બોલી હિયસેંએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું સિપાહીઓએ
ગભીરપણે ક્વાયતના વિશાળ મેદાનમાંથી પોતપોતાને સ્થળે આઠ્યા
ગયા પરંતુ તેઓનો ભય દૂર થયો નહિ, આશાના ગીત ગરમા
તેઓની આખ પર ચઢ્યા નહિ સેનાપતિ હિયસેંને આ ભાષણમાં
યશ મળ્યો નહિ એ સમયે બધી બાબતનો વિચાર કરી, મુકુ વિવેક-
પૂર્વક બોલવાની જરૂર હતી જુઝ્સાને લીધે અકસ્માત કાંઈ પણ
વાત બોલી નાખવાની ઉદ્દેશસિદ્ધિમાં અડચણ આવી પડે છે, એ
બાબત તરફ બોલનારે ધ્યાન આવવું જોઈતું હતું હિયસેં ઉંડી
ઉઠકેણીથી અધીરો થઈ, કદાચ સિપાહીઓને વધારે ઉશ્કેરી મૂકે
એની લોડ કેનિગને શંકા થઈ હતી કેનિગની શક્તિ ખરી પડી.
૧૯ મી રેજિમેન્ટને ધરાકપુરમાં લાવી નિરંત્ર ડગવામાં આવશે,
હથિયાર ઉતારવાની વેળા બધા ત્યાં હાજર ગ્રેશે-સેનાપતિ હિય-
સેંએ આ વાત પોતાના ભાષણમાં જણાવી હતી જેઓની સમક્ષ
આ ભાષણ ડગવામાં આવે છે, તેઓ આ સમાચારને કેવા અર્થમાં
ગ્રહણ કરશે તે વાતનો વિચાર ભાષણકર્તાએ કર્યો નહીં ૧૯ મી
રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને નિશ્ચય કરવાના છે, તે વાત હજુ
જાહેર થઈ નહોતી અર્વાચન જનગણે એ સમયે વડા સેનાપતિને
લખ્યું હતું કે, “ ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ ધરાકપુર તરફ
ઉતારવો કુચ કરના આવે છે ૩૦ મી માચે સવારમાં તેઓ ધરા-
કપુર આવી પહોંચશે એમ જણાય છે. તેઓને નિશ્ચય કરવાના છે,
સૈનિક વિભાગમાંથી ગરતર કરવાના છે, એ વાત તેઓ જણાવતા

નથી અને લાગે છે કે એ વાતથી તેઓને અનુભવા રાખવા એજ દીક છે ” પરંતુ સેનાપતિ હિંમત્સે એ વાત આવેશમાને આવેશમા બહાર પાડી દીધી. શાત ભાષણ આને લીધે અમૃતમયને બદલે વિષમય નીવડ્યું. જ્યારે સિપાહીઓએ સાબળ્યું કે “ અમારા ભાઈ-ઓના હથિયાર ઝિનવી લેવાશે ” ત્યારે તેઓ ક્ષોભથી ડિગ્રમ્મ બની ગયા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ધીમે ધીમે બધાની એજ દસા થવાની છે સાગર પારથી ગોરૂ સૈન્ય આવ્યું છે, બીજી સૈન્ય પણ આવવાનું છે છેવટે બધા સિપાહીઓના હાથમા જૂલમપૂર્વક પેલા અપવિત્ર ટોટા આપવામા આવશે ઘરાકપુરના સિપાહીઓ આવા બનીર વિચારોથી દુઃખિત બની ગયા બધાના હૃદય ધડકવા લાગ્યા, આકુળવ્યાદૂળ થઈ ગયા, ધર્મની રક્ષા માટે તરફડવા લાગ્યા, બધાના મુખમાથી ‘ ગોરા લોક આવા ’ એ શબ્દો નીકળતા હતા સિપાહીઓ પ્રતિક્ષણે પોતાને જાતિમ્યુન ધાગવા લાગ્યા, પ્રતિક્ષણે ધુરોપિયન સૈન્યના હુમલા રૂપી બીકે કોરા લાગ્યા હૃદયમા જે આમ અત્યાર સુધી છુપી રીતે સળગતી હતી તે હવે જાહેર રીતે સળગી ઉઠી.

સેનાપતિ મિચેલ ૧૯ મી રેજિમેન્ટ સાથે ૨૦ મી માર્ચે ઘરહરમપુરથી ઘરાકપુર જવા નીકળ્યો હતો આ રેજિમેન્ટે હવે કશી ઉરકેરણી બતાવી નહોતી ગસ્તામા સેનાપતિનો હુકમ ન માનવાની હુલ્લસાઇ કરી નહોતી. તે રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સેનાપતિના હુકમ મુજબ, ધૈર્યપૂર્વક ઘરાકપુર તરફ આગમ વધતા હતા. મિચેલ પોતાની ટુકડી સાથે ૩૦ મી માર્ચે ઘરાકપુર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી સરકારી હુકમની રાહ જોતો બેઠો. એ દરમ્યાન તેણે સાબળ્યું કે, ઘરાકપુરના સિપાહીઓ સગકાર વિરુદ્ધ ઉઠ્યા છે. ગઇ કાલે

(૨૯ મી માર્ચ) એક જોગ ઓશિસરને હરકેગયલા સિપાહીએ
ધાયલ કર્યો છે

આ સમાચાર જોતા નહાતા ૨૯મી માર્ચે સાબરે બરાકપુરના
સિપાહીઓમા બારે હરકેરણી ફેલાઇ ને દિવસે છાવણીમા એ સમા-
ચાર ફેલાયા હતા કે ગોરા સિપાહીઓનુ એક વહાણ કલકત્તા આવી
પહોંચ્યુ છે નેઓ અત્યારે વહાણમાથી ઉતરે છે. તેઓ હમણા બગ-
કપુર તરફ રવાના થશે ધીમે ધીમે બરાકપુરની છાવણી જોગ સિપા-
હીઓથી ભગઇ જશે. સમાચાર ખગ છે કે ખોટા, તે તરફ કોઇએ
ધ્યાન આપ્યુ નહિ પરંતુ સમાચાર મળતા જ બધા સરકાર વિરુદ્ધ
હરકેરાઇ ગયા તે દિવસે ગવિવાર હતો મેનાપતિ તથા જોગ ઓશિ-
સરો પોતાનો પવિત્ર વિશ્રામ દિન આગમથી ભોગવતા હતા, સિપા-
હીઓમા થુ ચાલી રહ્યુ છે, તે તરફ કોઇએ જોયુ નહિ સિપાહી-
ઓમા મંગળપાડે કરીને એક કદાવર બાધાનો સિપાહી હતો તે
બળવાન અને જુવાન હતો તેનુ ચિન્નિ સારુ હતુ સાત વરસ મુંઘી
તેણે ખગ વીરની માજક સરકારની સેવા બજાવી હતી મેનાપતિઓએ
આ જુવાન સિપાહીમા કઠીપણ નિમકહગમીનુ ચિન્નિ પણ જોયુ
નહોતુ ધર્મનિક હિંદુની માફક મંગળપાડે સર્વદા પોતાના ધર્મના
રિવાજો મુજબ ચાલતો આજે મંગળપાડે ભાગના નિસાથી ચક-
ચૂ બન્યો હતો. એ વખતે ગોરા સૈનિકોના આગમનના સમાચાર તે
તરફ ફેલાયા. મંગળપાડે હવે સમતોલપણ બળવી ચકચો નહિ.
તેણે વિચાર્યુ કે બપોર સમય ઉપસ્થિત થયો છે. બધાની જાતિ
જશે, શિરગીઓને હાથે ધર્મ, આચાર વિચાર, બધાનુ સત્યાનાથ
વળગે પાડેજ હરકેગઇ ગયા. તેમણે નડાઇનો વેશ લીધો, તરવાર

અને ગોળી ભરેલી બહુક હાથમા લઇ ધર બહાર નીકળ્યા બહાર આવ્યા બાદ તેણે પોતાની જાતના જખા સિપાહીઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, મધાને કહેવા લાગ્યા કે, કોઈએ અપવિત્ર ટોટાને સ્પર્શ કરવો નહિ, કોઈએ એ ટોટા દાતે કંઠી પોતાના પગલોકના સુખમા આગ લગાડવી નહિ લડાઇ વખતે જેઓ ભેરીના અવાજ કરી બધાને એકત્ર કરે છે, તેઓમાનો એક પાસે દબો હતો. મગળ-પાડેએ તેને ભેરી ધ્વનિ કરી બધાને એકત્ર કરવાને હુકમ કર્યો એ હુકમ ન પળાયો, પરંતુ પાડેશુ તો રમ પર ચઢ્યા હતા. તે યાત ન પડતા અગ્નિને સાથે લગાઇ કરવા માટે દમતતની પેટે ડાવણી આગળ ફરવા લાગ્યા એ સમયે એક યુરોપિઅન ઓફિસર તેઠકાણે આવી ચઢ્યો, મગળ પાડેએ તેના તરફ ગોળી છોડી પરંતુ તેથી પેલા ઓફિસરને કંઈ નુકસાન ન થયું, ગોળી ફૂગ જઇ પડી.

એ સમયે ૩૪મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પાસે દબો હતો, તેઓએ મગળ પાડે સાથે મળી બડ કંઠાવ્યું નહિ, લેમ તેના હાથ-થાગ પડાવી લેવાની તજવીજ પણ કરી નહિ, એ દગમ્માન એક હવાલદારે આગુટંટને ઘેર જઇ આ સમાચાર આપ્યા લેફ્ટેનન્ટ જમ નામનો એક સૈનિક ૩૪મી રેજિમેન્ટના આગુટંટના ઓફિસર હતો તે સમાચાર મળતાજ લડાઈનો પોતાક સજી, હાથમા ભરેલી બહુક લઈ, ઘોડેસ્વાર થઇ તીર વેગે લટનાસ્થળ પર આવી પહોંચ્યો ત્યાં આવી તેણે જૂમ પાડી કે “તે ક્યા છે ? તે ક્યા છે ?” પાસે એક તોપ પડી હતી મગળપાડે એ તોપની પાછળ ધુપાઇ રહ્યો, અને ત્યાંથી પેલા ઘોડેસ્વાર પગ ગોળી છોડી. ગોળીએ ઘોડેગાડને તો કંઈ ધક્કા ન કરી, પણ ઘોડાને સખત ધક્કા કરી ઘોડો જમીન પર પડ્યો તેની સાથે લેફ્ટેનન્ટ જમ જમીન પર પડ્યો. બન્ને એક ક્ષણમા

(૩૬૨)

પોતાની જાતને તમાળી લીધી તેણે હી મંગળપાડે તરફ ગોળી
છોડી, પણ ગોળી લક્ષ્યબદ્ધ થઇ, દૂર જઇ પડી અને તરવાર ઉઘાડી;
એ સમયે એક બીજો ગોરા સૈનિક પણ હાથમા તરવાર લઇ તેની
મદદે આવી પહોંચ્યો. મંગળપાડે પણ તરવાર લઇ તેમની સામે
આવ્યો લડાઇ શરૂ થઇ એક તરફ મંગળપાડે અને બીજી તરફ જે
ગોરા લોકો, ત્રણેના હાથમા તરવાર હતી, ત્રણે જણા પ્રતિસ્પર્ધાને
દાયમતે માટે મનન નિદ્રામા સુવાડવા તત્પર બની ગયા, તેઓની
આંખુમાંખુ ચાગ્યો સિપાહીઓ ઉભા હતા, પરંતુ તેઓએ કાંઇનો
પક્ષ લીધો નહિ બધા ગુપચુપપણે લગાઇ જોવા લાગ્યા મંગળપાડે
અતિ કુશળતાપૂર્વક તરવાર ચલાવવા લાગ્યો અતિશય સાહસપૂર્વક
તેણે પ્રતિસ્પર્ધીઓના શરીર લોહીસુહાણુ કરી નાખ્યા. અને ગોરા
મંગળપાડે સામે ટકી શક્યા નહિ ઈન્મત મંગળપાડેની કુશળતા
આમગ લેફ્ટેનેન્ટ બગ અને તેના સાથીના જીવન બચમા આવી
પડ્યા. એ દરમ્યાન એક મુમત્તમાન સૈનિક સાહસ કરી તેઓને
બચાવવા આવી ચડ્યો એ સિપાહીનું નામ શેખ પંદુ હતું મંગળ-
પાડે લેફ્ટેનેન્ટ બગ પર તરવાર ચલાવવા જતો હતો, એ સમયે
પંદુએ આવી તેને પોતાના જમણા હાથવડે પકડી લીધો પંદુ
હથિયાળખ નહોતો, તેનો ડાબો હાથ મંગળપાડેની તરવારથી
ચુદાઈ ગયો હતો તો પણ તેણે તે છોડ્યો નહિ લેફ્ટેનેન્ટ બગ
અને તેનો મદદગાર બચ્ચા શેખ પંદુએ આવું સાહસ ન કર્યું.
હોત તો તેને ને તેના મદદનીશને આજે દાયમની નિદ્રામા
પોંદવું પડત

લેફ્ટેનેન્ટ બગ અને તેનો મદદનીશ પ્રતિહીની તરવારના

મારથી જર્જરિત થઇ ગયા હતા તેઓના શરીરમાંથી લોહીની ધારા છૂટતી હતી. તેઓ અને લોહીથી ખરડાયેલ શરીર પોતપોતાને મકાને મયા. જતી વખતે બગ સાહેબે એકત્ર થયેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે, "શ્રીકૃષ્ણ, બાબલા, પાખડીઓ" તમારી સમક્ષ એક ઓશિસરને બાયથ થતો જોઈ રહ્યા તમારામાને કોઈ મદદમા આવવાની હિ મત ન કરી શક્યો" સિપાહીઓએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. લેફ્ટેનેન્ટ બગ પોતાની ટુકડીમાં પ્રિય નહોતો. આથી સિપાહીઓએ તેના તરફ નજર ન કરી, તેના બડબડાટનો જવાબ ન વાલ્યો. તેઓ ધીરે ધીરે પ્રથમની માફક મલીંગ બાને વટનાચેળ આગળ ફરવા લાગ્યા. લેફ્ટેનેન્ટ બગ ચાલ્યા મયા બાદ સિપાહીઓએ મંગળપાડેને છોડી દેવાનું પદ્ધતિ પર દબાવ્યું કર્યું. પદ્ધતિએ આનાકાની ન કરતા તેને છોડી મૂક્યો. સિપાહીઓએ પ્રથમથી મંગળપાડેને છોડી દેવાનું કહ્યું હતું. કોઈ તો પદ્ધતિને જોળી વડે છોડી દેવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા, પરંતુ પદ્ધતિ નહિ. બ્યાસુધી પેલો ઓશિસર મકાનપર ન જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં સુધી તેણે મંગળપાડેને ન છોડ્યો. પદ્ધતિ વધારી અને સાહસને લીધે એ લોકોના જીવ ગયા. એવું થયું કહેવાય છે કે, યુરોપિયન સૈનિકો બાયથ થઈ જમીનપર પડ્યા, ત્યારે કોઈ કોઈ સિપાહીઓએ પોતપોતાની ગાંડુકના ટુકડા વડે તેઓને માર્યાહતા. એ સમયે એક સુમેદાર અને વીરસિપાહીઓ પહેગપરહતા. તેઓમાનો કોઈએ મંગળપાડેને પકડવાની કોશીશ કરી નહિ. સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી અધીરા થઈ ગયા હતા, યુરોપિયનોને ચતુ તરીકે માનતા હતા, એ બાબતની આ એક અચૂક સામીતિ છે. કર્તવ્ય બળવવામાં પાછી પાની ફરેલી હોવાથી, વીરધર્મને તબ્બો હોવાથી,

સિપાહીઓ દત્તિદાસના નિદામએ ખરીવાત છે પરંતુ જો સેનાપતિઓ-
એ સમય વરતી કામ કર્યું હોત, જો સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક શાંત
માર્ગે આણુવાના પ્રયત્ન કર્યા હોત, અને સરકારે જો ભવિષ્ય
તરફ દૃષ્ટિ ગંભીર રાખી રાખીતી ચલાવી હોત, તો તે સમયના દત્તિકાસ-
ના પાના આ શોષિતમય બનાવના વર્ણનથી ભરાત નહિ દીર્ઘદૃષ્ટિ
વિનાના, બીનઅનુભવી, અને અવિવેકી સૈનિકો કુતૂહલને વશ થઈ
બીજાની સલાહ મુજબ ચાલ્યા હોવા છતાં તેઓનો દોષ ક્ષમા કરવા
યોગ્ય ગણી શકાય, પરંતુ જે સુધરેલી સરકારના તાબામાં તેઓ કાર્ય
કરતા હતા, જે અનુભવી મેનાપતિના વડપણ તળે તેઓ કેળવાતા
હતા, તે સરકાર અથવા તે મેનાપતિની દુર્ગતિ દૃષ્ટિ કદી પણ ક્ષમા
કરવા યોગ્ય ગણાય નહિ

આ ધાનલના સમાચાર છેવટે સેનાપતિ હિયર્સને મળ્યા
સેનાપતિના બે પુત્રો સિપાહીઓની રેજિમેન્ટમાં ઓશિસરનું કામ
કરતા હતા બે પુત્રો પોતાના આપ પાસે જ હતા એ વખતે
એક લશ્કરી માણસે આવી તેમને આ સમાચાર જણાવ્યા સમાચાર
મળતાજ હિયર્સે સન્ન થઈ ઘોડા પર બેઠો તેના બે પુત્રો પણ
હથિયારમય થઈ ઘોડા પર બેસી, પિતાની પાઠળ ચાલ્યા ત્રણે
જણા કવાયતના મેદાનપર પહોંચ્યા એટલે તેઓને માત્ર મળી કે
હજુ બહાર સિપાહી ઉન્મત્તની પેઠે ધૂમે છે, પોતાના પવિત્ર ધર્મને
હાનિ થવાની છે એવો ઉપદેશ આપી સિપાહીઓને ઉશ્કરે છે
સિપાહીઓને પોતાની સાથે બગવા સમજાવે છે સિપાહીઓ ચોનરશ
ઉન્મત્તની પેઠે કર્યા કરે છે, કોઈ હથિયારમય કોઈ લશ્કરી પોશાકમાં
કોઈ કપાડે શરીરે ઉભા છે કોઈ પણ પેલા બહોર સિપાહીને

(૩૬૫)

જવાબ આપતુ નથી તેમ તેને પકડવાની પેરવી પણ મરી શકતુ નથી સરકારને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ લશ્કરમાં જોડાયા છે, એ વાત હજુ સુધી તેઓને માદ આવતી નથી, સનાતન ધર્મનું અપમાન થવાના સદેહથી અત્યારે તેઓ સરકારને સત્તુભાવે જોઈ રહ્યા છે સરકારની રાજનીતિના દોષથી અત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા, પોતાનું નામ તથા વીરને ઉચિત મુણે વગેરે બધું નિસરી ગયા છે

સિપાહીઓ દરરોજ ગયા હતા છતાં તેઓએ મંગળપાડેની પેઠે ખુલ્લુ બંદ ઉઠાવ્યું નહોતું અથવા તેની સાથે મળી ગોરા સિપાહીઓ પણ હથિયાત ચલાવી પોતાનો દ્વેષ બતાવો આખો નહોતો મંગળપાડે તેઓને ખીકણ, બચલા વગેરે ઉપનામેથી નવાજી રહ્યો હતો, પોતાના ધર્મને હજનારા કિંગીઓ વિરુદ્ધ બંદ ન ઉઠાવનારને પરબોકમાં ભારે સજા થવાની છે એવો ભય બતાવતો હતો, છતાં સિપાહીઓ યુદ્ધરત્ન તે નક્કી કરી શક્યા નહોતાં ઉડા વિગમથી તેઓના અત્યરણ ધડકતા હતા ઉડી મર્મવેદનાથી તેઓની હૃદયમયી ઊભભિન્ન થઈ ગઈ હતી, પરંતુ હજુ સુધી એ પિરામ અને મર્મવેદનાએ કંઈ ભય કંઈ કાંડ મચાવ્યો નહોતો સિપાહીઓ દો અમીકિની માશક સૂતમૂલ મહા રંગતા હતા આ નિસ્તબ્ધતા એ કંઈ સાતિની નિસ્તબ્ધતા નહોતી, આ ઉદાસીનતા કંઈ સગર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાની ઉદાસીનતા નહોતી, આ સૂતમૂલપણ પ્રલપ્તગણની નિરાશી હતી ભય કરવાવાળો પડેલા પ્રકૃતિદેવી જે સાતિદર્શકે તેની સાતિ અત્યારે ઊવણીમાં ઊવાઈ રહી હતી

સેનાપતિ હિયર્સે ઘટના રજૂ કરી આવી હો. આ વિપત્તિનું

(૩૬૬)

નિવારણ કરવા માટે તેના બે પુત્રો પણ સાહસપૂર્વક તેની સાથે આવ્યા બધા નખથી ચિખા સુધી લડાયક પાશાટથી સજ્જ હતા. બધાના હાથમા જોળી બરેલી બડુકો હતી ‘બડખોર સિપાહીને હજી સુધી કેમએ કેદ કર્યો નથી ?’ સેનાપતિએ બીપણ સ્વરે દેશી ઓદિસરોને પુછ્યુ. દેશી ઓદિસરોએ જવાબ આપ્યો કે “જમાદાર અમારો હુકમ માનતો નથી ” “શું ? હુકમ માનતો નથી ? હું કહું છું કે જે મારી સાથે આગળ નહિ વધે, તેના આ પિસ્તોલની જોળીથી જાન જશે ” એક ઓદિસરે સેનાપતિ હિયર્સેને કહ્યું કે “સાહેબ આપ સાવચેત રહેશો. બડખોર સિપાહીના હાથમા બરેલી બડુક છે ” સેનાપતિએ બચસ્ત્ર સ્વરે કહ્યું “છે. રહી તેની બડુક !” ઓદિસર દૂર ખસી ગયો. સેનાપતિએ મંગળપાડે તરફ પોતાના ઘેડો દોડાવ્યો. તેના બે પુત્ર અને એજ રોસ નામનો એક ગોરો સિપાહી તેમની પાછળ દોડ્યા.

સેનાપતિ હિયર્સેએ જે સાહસિકપણ બતાવી આપ્યું, તે જોઈ જમાદાર અને બીજા સિપાહીઓ પોડધાર્ધ ગયા. સેનાપતિ સમક્ષ જમાદાર પણ કંઈ બબડી શક્યો નહિ જે સિપાહીઓ પહેલા પગ હતા. તેઓએ પણ કંઈ વિરક્તિ બતાવી નહિ બધા મુગા મુગા ઉદાસીન ચિત્તે સેનાપતિ પાછળ ચાલ્યા. મંગળપાડે હાથમા બડુક લઈ અધીરતાપૂર્વક આમતેમ શૂંતો હતો. એ વખતે બધા તેની સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. મંગળપાડેને બડુક ઉપાડતા જોઈ હિયર્સેના દીકરા જોન હિયર્સેએ પોતાના પિતાને કહ્યું “પિતાજી ! બડખોર આપના પર નિશાન તાકે છે.” સેનાપતિએ પુત્ર તરફ જોઈ નિર્ભયપણે કહ્યું, “જોન ! બે માથે મરણ થાય, તો તું જઈ એ

અંડખોરના પ્રાણુ લેને ” પરંતુ મગળપાડેએ તેના તરફ નિશાન ન તાક્યું તેણે જોયું કે મારા દેશી બાદઓમાનું કોઈ અને મફદ કંટુ નથી, ધર્મના રક્ષણ માટે દિરગીઓ વિરુદ્ધ કોઈ લડાઈ જાહેર કરતું નથી એટલે તેણે હતારા થઈ પોતાની બંદૂક પોતાના તરફ પકડી પગ વડે ઘોડો પાડ્યો. ગોળી તેના ટગીંગા પેસી મહા મંગળપાડે ધામલ થઈ જમીનપર પકડાઈ પડ્યો.

સેનાપતિએ જોયું કે, મંગલપાડે એ તો મારો જીવ ન લેતા આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે તેણે તરત જ ડાહટરને બોલાવ્યો. આ તપાસના બાદ પાડેજીને હરિષતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા ત્યારબાદ હિંચસેએ સિપાહીઓના ટાળામાં ઘેડો ચલાવતા ચલાવતા કહ્યું કે, “તમે બધા નકામા મલગઈ જાઓ છો, સરકાર તમારા ધર્મમાં દહી હાથ નાખશે નહિ એક માણે ખુશી રીતે સરકાર સામું બેઠે દહાવ્યું, યુરોપિયન ઓફિસર ૫૦ હુમલો કર્યો છતાં તમાગમાના કોઈએ તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, આ બીના સાબળી હું બહુ જ દીલગીર રયો છું. ” સેનાપતિના આ વાક્યોના જવાબમાં સિપાહીઓએ કહ્યું કે, “ એ માણસ ગાડો બની ગયો હતો, બાગના નિસાથી હરકેગઈ ગયો હતો. ” સેનાપતિએ કહ્યું, ‘જો તેમ જ હોય તો ગાડો હાથી અગર હડખાયું કૂતર તમારા પર હુમલો કરે ત્યારે તમે તેના પર ગોળીબાર કરો છો, તેમ તેના પર પથ્થુ ગોળીબાર કેમ ન કર્યા ? ” કોઈએ જવાબ આપ્યો કે, “ તેના હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. ” સેનાપતિનું મહો અગીર થઈ ગયું. તિરસ્કાર પૂર્વક તેણે સિપાહીઓને કહ્યું, “ શું ! તમે ભરેલી બંદૂક જોઈ ડરો છો ” સિપાહીઓ કંઈ ન બોલ્યા. સેનાપતિએ ભારે

દીધગીરી સાથે થોડો આગળ ચલાવ્યો તેને સ્પષ્ટ જણાય કે, સિપાહીઓ સરકાર પગના ગુસ્સાને લીધે વીરધર્મ ચૂક્યા છે. હવે તેઓ અગાડિના જેવા પ્રતિજ્ઞાપાળક, વિશ્વાસુ અને સાહસિક સૈનિકો રહ્યા નથી.

મેનાપતિ સધ્ધાકાળ વખતે પોતાને મગસે આવી પહોંચ્યો. ચિંતાએ તેને બેગી લીધી. પરંતુ ચિંતાના વમળમાં તે પોતાના કર્તવ્ય ચૂક્યો નહિ. ૧૪ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતારી લેવાના છે એ વાત મૈન્યમાં જાહેર થઈ ગઈ હતી હિંદુઓને એ સજ્જ અમલમાં મૂકવાનો હુકમ મળી ચૂક્યો હતો. ૩૧ મી માર્ચને મગ-જવારે સવારમાં બધા જોગ તથા દેશી લશ્કર સમક્ષ અલ્હાપુરની એ રેજિમેન્ટ પોતાના હમેશના નત છોડવાની હતી, વીગ્વેશ વીર-ચિન્હ તથા જગત સમક્ષ પોતાની ક્ષુદ્રતા અને નીચતા જાહેર કરવાની હતી. કદાચ એ સમયેએ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હાથયારો છોડવાની ના પાડે, કદાચ એ સમયે પ્રેસિડેન્સ વિભાગના સિપાહીઓ તેઓની સાથે બળી જોગઓની સામા થઈ જાય એની ચિંતાથી અરાકપુરના યુરોપિઅનો ચિંતાતુર થઈ ગયા હતા તેઓમાંના કેમ કેમને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, હથિયાર ઉતારી લેવાને આગલે દિવસે (સોમવારે) બધા સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશે. બડખોડ સિપાહીઓ બધા જોગ ઓફિસરો અને તેઓના કુટુંબને મારી નાખશે અરાકપુરની છાવણીમાં જોગઓનું લોહી રેકાશે યુરો-પિઅન ઓફિસર જામજાડેની તરવારથી ધવાશે હતો, તેથી ધણાને બહુ બીક લાગી ધણી યુરોપિઅન સ્ત્રીઓ આ મુરકેલ સમય દરમ્યાન અગરકપુર તથા કલકત્તામાં જઈ ગઈ હતી.

(૩૬૯)

૩૦મી માર્ચે ૧૯મી ડેબિમેન્ટ બ્યારે બ્યારસતમા પડી હતી, ત્યારે એવું કહેવાય છે કે કેટલાક બગદપુરના સિપાહીઓના બચુસો તેની પાસે આવ્યા હતા. બચુસોએ એ બધાં સિપાહીઓને આગ-પૂર્વક પોતાને મદદ કરવાનું સમજાવ્યું હતું. તેઓએ કહ્યું હતું કે, જો બગદપુરના સિપાહીઓ પોતાના ધર્મને માટે આત્માર્પણ કરે, પોતાના ઓકિમિરોને માટે તેમને આવી મળે, તો બગદપુર અને કશકતાના અગ્રેજી સમકરને હરાવવાનું કામ સહજ થઇ પડે. પતુ બગદપુરના સિપાહીઓએ આ વાતમા ભાગ લેવાની ના પાડી. તેઓએ બગદપુરના બચુસોને કહ્યું હતું કે “અમે કરેલા કોર્પસી બહુ પગ્તાઈએ છીએ, અમે અમારી ગભરબકિત દર્શાવવા માટે પૂરવીના કોષ્ઠપણ ભાગમા લડાઈ કરવા જવા તૈયાર છીએ અમાગ હદય અબદાના પ્રતિપાલકનું અનિષ્ટ કરવાના વિચારથી અધીરા થયા નથી અમે કદીપણ ઇગદાપૂર્વક વિરુદ્ધ પડ્યા નથી અમે જેનું લૂણ ખાનું છે, જેના આપેત્રો પોતાક પહેરીએ છીએ, જેની કેળવણીથી વારેન્ડ સમાજમા શ્રેષ્ઠ થયા છીએ, જેના અભ્યસબના મહિમાથી લડાઈમા વિજય પામ્યા છીએ—તેની વિરુદ્ધ હથિયાગ પકડવાનું કદી પણ પસંદ કર્યું નહિ.” બગદપુરના બચુસોએ આ વાત સાંભળી શીકે મ્હોએ પાછું જવું વધુ પસંદ કર્યું ૧૯ મી ડેબિમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે બગદપુરના સિપાહીઓને મિત્રતા હતી એ મિત્રતાને લીધે બગદપુરના સિપાહીઓએ બગદપુરના સિપાહીઓની આ છપી વાત જાહેર કરી નહિ. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક મળ ભોમરવા તૈયાર થઇ રહ્યા. સરકારે અધિરાઇ દર્શાવી આ સિંચાણ સિપાહીઓને અગત્ય કરી પોતાની આવશ્યકતાની વિષત્તિનો માર્ગ મોકળો રૂપે.

૨૦ મી માર્ચ વીતી ગઇ વસતઝાતુની મધુર ઉપા અપરાધી સૈનિકો સમક્ષ આવી ઝભી, પરંતુ નેની કમનીય જાભાથી સિપાહીઓને સુખાનુભવન થયો નહિ ઉપ કાલની સુદર શોભા તેઓના હૃદયને પ્રકુક્ષિત કરી શકી નહિ તેઓએ પોતાના સેનાપતિના હુકમથી હેલ્વી વાગ્નેર લશ્કરી પોશાક પહેર્યો બગરકપુર તરફ કુચ કરી નેઓના હૃદય ઉડા ફાપથી વસોવાતા હતા, છતાં તેઓએ દર્શી બામનની અધિરામ ન દર્શાવી, હમેશ ચાલતી આવતી પ્રથાનો ભંગ કર્યાથી અનુત્તમ હૃદયે તેઓ પોતાના નિશ્ચિત મ્થાન તરફ જવા લાગ્યા બગરકપુરથી એક માઇલ દૂર સેનાપતિ હિયર્ને તેઓની રાહ નેમ ઉભો હતો રેન્જિમેન્ટ આવી એટલે હિયર્ને તેઓને કવાયતના મેદાન તરફ દોરી જવા લાગ્યો મેદાનપર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગનું બપુ યુરોપિઅન અને દેશી લશ્કર હાઝમધ ઉભું હતું ૧૫ મી રેન્જિમેન્ટ આ વિશાળ મેદાનપર આવી ઊભી તેઓની સામે તોપો જોડવેલી હતી, તોપોની પાસે યુરોપિઅન લશ્કર લડાયક પોશાકથી મજબૂત થઈ ઉભું હતું હથિયાર ઉનારતી વેળા જો કોર્ડ સામુ થાય તો તેને ચોખ્ખા ગિલા આપવા ખાતર આ બધી તોપો સફાઈ થઈ હતી પરંતુ સિપાહીઓએ કંઈ ધાધલ ન મચાવી પોતાની વીંગનાની આ અધોમનિના વખતે પણ તેઓએ સેનાપતિના હુકમ પાળવામાં આનાકાની ન કરી તેઓએ શાંતિથી સેનાપતિનું આપણું અને સરકારનો હુકમ સાબળ્યો, શાંતિથી પોતાના ચરીર પરના બધા લશ્કરી ચિહ્નો ઉતાર્યા, અને શાંતિથી અસ્ત્રશસ્ત્ર નીચે મૂકી પોતાનો મૈનિક ધર્મ વિસર્જન કર્યો. થોડો દૂર ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટ ઊભી હતી તેણે પણ શાંતિથી પોતાના ડેસ્તોની આ અધોમનિ નેમ એ દિવસ પહેલાં એ રેન્જિમેન્ટ સેનાપતિ

આમળ અવિશ્વાસુ તરીકે પૂરવાર થઈ હતી. એ રેજમેન્ટના મેજાજ-
પાડેએ હથિયાર ઉપાડી બચકર કાર્મ હંગવાની તૈયારી કરી હતી.
આ વખતે પણ એ રેજમેન્ટના સિપાહીઓ કંઈ હુકમ કરે એ ખાતર
કોઈ કોઈએ મેનાપતિ હિયર્નેને યોગ્ય ઉપાયો લેવાની સૂચના આપી
હતી પરંતુ કંઈ હુકમ ન થઈ બંધુ કાર્મ શાનિથી પાઠ પડ્યું.
ચુનહેગાઝ સિપાહીઓ હથિયારો તથા દીલગીઝ ચહેરે ઉભા હતા.
મેનાપતિ હિયર્નેએ તેઓને માયાગુપલું દેતું કે, “ સગકાગના દુકમથી
તમને લરકગમથી બગતરફ કરવામાં આવ્યા છે એ ખરું, પણ તમને
જો પોતાક આપવામાં આવ્યો છે તે સમગ્ર તમાગ શરીર પગથી
ઉતારી લેવામાં આવીને નહિ તમે તમારા મેનાપતિના દુકમમાં ગડી
ધીંગળથી બહુમપુરથી બગકપુર ચુરી આવ્યા છો, એ ધીંગળના
કર્નામ તરીકે સગકાઝ પોતાને ખગ્ગે તમને તમારે ગામ મોઢથી
આપવા તૈયાર છે ” મેનાપતિના આ હેતુવા વચ્ચેના સિપાહીઓના
અર્ધ ભાગમાં પહોંચ્યા તેઓએ આ મહેરમાની ખાતર સેનાપ-
તિનો કુપકાઝ માન્યો અને ઇશ્વર તેમને ચિગ્ગવ કુગ્ગે એવી પ્રાર્થના
કરી સેનાપતિએ માથું નમારી તેઓનો આસીર્વાદ ગ્રીસ્થો બીગળની
છિકેગ્ગીથી અમે સગકાર વિરુદ્ધ કિરકેગયા અને તેને લીધે અમને
આ સગ થઈ છે એ વાત તેઓએ ખુદની રીતે કબુલ કરી. બધા
પોતાના અદલનો વાક કહાડવા લાગ્યા અને આ બધા અનિચ્છુ
અગ ૩૪ મી રેજમેન્ટ હોવાથી તેઓ તેને સિક્કા કરવા તૈયાર થયા.
તેઓમાંના એકે આમળ આરી સેનાપતિને દેતું કે, “ અમને કક્કા
કક મિનિટને માટે ફરીથી હથિયાર ધારણ કરવાનો દુકમ આપો, અમે
૩૪ મી રેજમેન્ટ સાથે આ બાગતનો યોગ્ય ફેસલો કરી લાગે.”

(૩૭૨)

૧૯ મી રેજિમેન્ટના હથિયાગ ઉતારી લીધા બાદ સેનાપતિ હિયાર્મેંએ બીજા સિપાહીઓને કહ્યું કે, “ આ સનિકામાના ચારસેઃ આહ્વાણે અને દોઢમો રજપુતોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળી છે. તેઓ બધા મરજી મુજબ પોતપોતાના તીર્યોમા જમ શકશે, તેઓના વડવાઓ જે દેવની ઉપાસના કરતા તે દેવની ઉપાસના કરી શકશે સરકાર તેઓના સનાતન ધર્મ અને રીત નિવાળે પર હસ્ત-શ્લેષ કરગે નહિ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે, એવી જે ગપ ફેલાઈ છે, એ ગપ, આ પઠ્ઠી સાબીન થાય છે કે તદ્દન ખોટી છે.” એકત્ર થયેલા સિપાહીઓ તાતિથી મેનાપનિના વચનો સાબળવા લા-યા જ્યારે તેઓને જવાની રજા આપવામા આવી ત્યારે તેઓ જ્ઞાતિથી પોતપોતાને ઢંકણે ચાલ્યા ગયા ૯ વાગતામા તો બધી કિન્ના પૂરી થઇ ગઇ. યુરોપિઅન ગ્લેઝના અધિકાર નીચે હથિયાગ વખરની રેજિમેન્ટ બગાડપુરથી ગાના થઇ. જની વેળા તેણે વળી જીનઃ મેનાપનિને આશીર્વાદ આપ્યા સેનાપતિ હિયાર્મેં દીલગીર થઇ પોતાને ઘેર આવ્યો ૩૧ મી માર્ચે તેને જે શૌચનીય કાર્ય બજાવવું થયું હતું, સૈવુ શૌચનીય કાર્ય તેણે કદી બજાવ્યું નહોતું તે દિવસે તેને પોતાની જૂની અને વહાલી રેજિમેન્ટને બગતરફ કરવી પડી હતી. પરંતુ આ શૌચનીય થટના નિર્વિધે પાગ પડી એ માટે સેનાપતિ અતઃકરણ પૂર્વક પ્રજીનો આમાર માન્યા વગર રહી શક્યો નહિ

સરકારે તો વિપત્તિ અટકાવવા આતગ આ રેજિમેન્ટને બર-તગ કરી હતી, પરંતુ એથી વિપત્તિ અટકી નહિ, એ વાત આગળ જતા સાબીન થશે. એ સિપાહીઓ બીજાની ઉગ્રગ્ણીથી, થોડે થણે

અશી સેનાપતિની બૂલથી એકાદ ક્ષણને માટે હચેરાયા હતા. આ હિરકેશ્વરીની ગતિ છેવટે મદ પડી ગઈ હતી. સાત વાતચીત હાગી ઉપદેશ આપવાથી તેઓ વિપત્તિને વખતે અદ્વિતીય મિત્રો બની ગઈ હોય તેને નહીં કંઈ એકાગ્ર નામનો એક સૈનિક તેઓની સાથે કેટલાક માસ સુધી બહરમપુરમાં રહ્યો હતો એ નૈનિકે ચોકબે ચોકબુ જણાવ્યું છે કે, “મેં એ રૅજિમેન્ટ છૂટા વચારે વિશ્વાસુ, વફાદાર અને શાન રૅજિમેન્ટ બીજી કદી જોઈ નથી” એ રૅજિમેન્ટને અગત્ય કરવા બગડ્યું લાવવામાં આવી, ત્યારે પણ ગસ્તામાં તેણે કશી હુકત કરી નહોતી. જ્યારે ૩૪ મી રૅજિમેન્ટના જમુઓએ બાગસતમાં જઈ તેને બગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ તેની વફાદારી ડગમગી નહોતી, જ્યારે તેણે પોતાને થરાની સખ સાબળી, ત્યારે પણ ૩૮ મી રૅજિમેન્ટ સાથે મળી જઈ પોતાની કુટિલતા બતાવી નથી, ત્યારે બરાકપુરના વિશાળ મેદાનમાં તે રૅજિમેન્ટનાં સિપાહીઓને હવિયારો છોડી દેવાનો હુકમ થયો, ત્યારે પણ તેઓએ ત્યાંથી એ હુકમ અમલો હતો તેઓએ, સૈનિકના વર્ગમાંથી અરતગદ થયા છતાં કુછાછળાપણ બતાવ્યું નહોતું હવિયાર છોડ્યા બાદ તેઓએ સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યો હતો અને સગડાનું હુકમથી બચક સખ થયેલી હોવા છતાં પોતાને અવળી સલાહ આપનાર મિત્રો માથે તેઓએ હડવાની તૈયારી બતાવી હતી. આ છૂટા વચારે વફાદારીની સાબીત બીજી કદી હોઈ શકે ? બહુને સંકેત થઈ હતી કે અગત્ય થયેલા સિપાહીઓ ઘેર જતા ગસ્તામાં મામલો લૂટશે પરંતુ એ મહેલ પણ છેવટે ખોટો પડ્યો હતો તેઓએ ઘેર

(૩૭૪)

જતા કોઇને કંઈ અડચણ કરી નહોતી. વળી જ્યાં જ્યાં જાણ અને
સ્થાવર પ્રાતના સિપાહીઓએ સંગ્રહ સાથે બળવો જમાવ્યો
હતો ત્યારે પણ આ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓએ પોતાની
વફાદારી બળવી ગળી હતી તેઓએ બળવાખોર સિપાહીઓ
સાથે મળી અંગ્રેજોને લોહી રેડવામાં ભાગ લીધો નહોતો ?

અધ્યાય ૩ બે

વિધવનિર્દેશ—અ મહાપાદે અને જમાખારને દેહાતદ-બીજ પક્ષ-
શ્રેણીનો સંદેહ વધ્યો—આ બાણોનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એન્સનનું બાપણ,
મિસ્તનો બનાવ, મવર્નર જનરલ સાથે વડા સેનાપતિનો મતભેદ, હાલકાનક
બુધાવળો મે દો—અપાટી—નાનાસાહેબ લખનોરનો બનાવ

બારાકપુરમાં શાંતિથી કામ પાર પડ્યું છે, ૧૯ મી રેજિમેન્ટે
કંઈપણ ધાધલ કર્યા વિના હથિયારો છોડ્યા છે, એ સમાચાર
મળતા હોર્ડ કેનિંગ ખુશી થયો. સમાચાર મળ્યા કે તરત તેણે
આ સમાચાર તાર માર્યો વડા સેનાપતિને જણાવ્યા આખા સહે-
ર્યા આ સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા સહેરમાના યુરોપિ-
અનોનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ પ્રતિક્ષણ પોતાની નિદગી બચાવે
આવી પડેલી બેતા હતા, પ્રતિક્ષણ હથિયારબધ સિપાહીઓના હાથ

ચારોથી પોતાને મરણ પડશે એવી ખંડીક ગમતા હતા, તેઓ સર્વને હવે શાંતિ વળી.

આ કાર્ય પાગ પાડ્યા પછી સગદારે એક બીજી કાર્ય હાથમા લીધું બહરમપુરના સિપાહીઓએ શાંતિથી પોતાના સેનાપતિ સમક્ષ હથિયાર છોડી સૈનિક ધર્મને તિલાંજલિ આપી છે, બરાકપુરથી પોતપોતાને ગામ તેઓ શાંતિપૂર્વક ચાલ્યા ગયા છે, ભવિષ્યમા આવી પડનારી વિપત્તિમાંથી બચવા ખાતર સરકારે આ રીતે એક રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી છે, પગલુ એને ઉસ્કરનારી ૩૪ મી રેજિમેન્ટ હતી હથિયારબંધ હોવાથી સરકારે હવે તેનું કામ હાથમા લીધું

૬ ફી એપ્રિલે મંબળપાડે પર કામ ચાલ્યું, આવાનીસીએ તેને ફાસીની સજા કરી મંબળપાડેનો ધા ધીમેધીમે બચકર ચર્ચ પડ્યો હતો એ ધા રૂઝાવાની આશા પણ નહોતી તોપણ તે શાંતિપૂર્વક મરણને ભેટવા તૈયાર થયો તેણે પોતાના આખરના વખતમા પોતાના સાથીઓ વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહ્યો. ૮ મી તારીખે બહરમપુરના બધા મૈત્ર્ય મમક્ષ તેને ફાસી આપવામા આવી. ૧૦ મી તારીખે જમાદાર પર કામ ચાલ્યું ૧૧ મી તારીખે એ કામ પૂરું થયું. ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જમાદારે યુરોપિયન સૈનિકોપર લુભકો થતો જોયો છતાં કંઈ અટકાવ ન કર્યો, તે ખાતર તેને ફાસીની સજા કરવામા આવી એ વખતે વડો સેનાપતિ સીમલામા હવા ખાતો હતો સેનાપતિ હિંચએને જમાદારને પ્રાચુદ્દ આપવાનો લુકમ આપવાનું કામ તેનું હતું. તેણે પ્રથમ તો જમાદારને પ્રાચુદ્દ આપવાના લુકમ માટે આનાકાની કરી પણ હેવટે તેનો મત કર્યો તેણે

૨૦ મી તારીખે હિયર્મેને એ મળ અમલમાં મૂકવાનો હુકમ થયો.^૨ આથી જમાદગની મળ તા ૨૧ મી સુધી મુલતવી ગઈ, જે મુસલમાને અગળપાડેના હુમલામાંથી લેફ્ટેનેન્ટ બ્રમ અને તેના મદદ ગારને બચાવ્યો હતો, તેને ઉચે દગ્ગને ચઢાવવામાં આવ્યો. શેખ પશ્કુ સામાન્ય સૈનિકમાંથી દગ્ગલદાર થયો.^૨

અત્યાગ્રમુંડી ૩૪ મી રેજિમેન્ટને કંઈ સભ્ય કમવામાં આવી નહોતી એનાપતિએના અભિપ્રાય મુજબ આ રેજિમેન્ટ ૧૬ મી રેજિમેન્ટ કરના પણ વધુ ગુનેહગાર હતી. તેણે અગળપાડેના હુમલો નિગતે જોયો હતો, લેફ્ટેનેન્ટ બ્રમના વચન ગણકાર્યા નહોતા, તે ખાતર એનાપતિએ તેના પર બહુ ગુસ્સે થયા હતા બ્રમકપુરના ગોગરોએ ખાત્રી થઈ હતી કે જ્યાંમુંડી એ રેજિમેન્ટના હાથમાં હથિયાર છે, ત્યાંમુંડી ડગલેડગમે વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે પરંતુ એ રજિમેન્ટને હજી નિશ્ચય કમવામાં આવી નહોતી એ રેજિમેન્ટના સિપાહીએ અગાડની માફક હળુ લગ્ગરી પોસાક પહેરી ગવલ્લીમાં ગઈતા હતા, હથિનાબંધ થઈ કવામનના મેદાનપર ફરતા

૧. Appendix to Peorl Papers on the Mutinies, 1857, p p 104-107 Comp Martin, Empire in India Vol II P 133

૨ એનાપતિ હિયર્મેના હુકમથી આ દગ્ગને મળ્યો હતો. હિયર્મેએ આ આમનમાં પોતાની સત્તા ઉપગન કર્વી કરેલું હોવાથી તેને આ આમતમાં ગવર્નર જનરલની મત્રિ સભા તરફથી ઉપકો મળ્યો હતો Martin, Empire in India, Vol II P. 133.

હતા, તેથી જોગઓની શ્રદ્ધા હજી થઇ નહોતી. ફાસીના લાકડાપર બંડખોગ મંજળપાડે અને બેવફા જમાદાગના શય લટક્યા હતા ખગ, પશુ તેમના બીજા સાથીઓ હજી હથિયાળબધ થઇ વીગતના અભિ-માનથી ઝળકતા હતા, તે મારે બગદપુગના જોગઓને એન પડતું નહિ તેઓ લશ્મે ધક્કે બંડ હાવાના વખતે જોના હતા ઓશિ-સરોને પશુ એવોજ શક હતો તેઓ જ્યારે સધ્યાકાળ વખતે પોતાનો બગલો છોડી બહાર જતા કે મધ્યગતે મુખ્યમથ પધારીમાં સૂતા, ત્યારે તેઓને બીજા લાગતી કે અમાગ જ સિપાહીઓ અંમને હોદ્દાનેન્ટ બનની માફક બંદુકની જોળીથી ધાયલ કરશે તો 'આવી ગતને વખતે બગદપુગના જોગઓ બનતા મુંદી બહાર નીકળતા નહિ, સધ્યાકાળ વખતે ઓઓના રોળા માથે તેઓ જે મળ લૂટતા, તે બધ કરવુ પડ્યુ જેમ બને તેમ જલદી આ રેજિમેન્ટનો ફેસલો ન કરવાથી તેઓ સગદાગપર બળી ગયા પરંતુ ગવર્નર જનરલ આ બાબતમા કંઈપણ સાહસિક પગલુ લેવા માગતો નહોતો કંઈ ભય-કર સભ જહોર કરતા મધા સિપાહીઓ ફરકેરાધ બધ એવા સદે-હથી ગવર્નર જનરલ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની ક્રેકેરણીનું કાળુ ધ્યાનપૂર્વક તપાસતો હતો આથી આખો એપ્રિલ મહિનો એ સિપાહીઓ હથિયાળબધ ગયા જેઓ એ સિપાહીઓ વિષે તપાસ કરતા હતા-તેમની ક્રેકેરણી તથા બેવફાદારીના ખરા કારણો શોધવામા રોકાયા હતા, તેઓએ છેવટે એ અભિપ્રાય આપ્યો કે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓ વશદાર છે પરંતુ હિંદુ સિપાહીઓ જરાબગ વિશ્વાસ લાયક નથી ન્યાયાધીશો સૂર્યમ ન્યાય તોલવા છતા અતિખુદિ દર્શાવના અવકાશ નહોતો.

ફલકવાની ટકાવળતા જે સુમેદારે કિલ્લાના ઉરકેગયલા એ સિપાહીઓને કેદ કરી પોતાની વફાદારી બતાવી હતી, ન્યાયાધીશોએ તેને પણ તદ્દન નાશ્તમાન તરીકે ઝોળખાવ્યો હતો.^૧ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓમાના કોષ્ટ કોષ્ટ બીજે રક્ષે ગયા હતા, તેઓ ૨૯ મી માર્ચે બગકપુરમા હાજર નહોતા.^૨ આથી જેઓ સગકાર પ્રત્યે વફાદાર હતા, જેઓ સગકારી કામ માટે પરગામ ગયા હતા, અથવા જેઓએ સરકાર સમક્ષ વફાદારી અને વિશ્વાસુપણના પુરાવા આપ્યા હતા, તેઓને બાદ કરતા બાકીના રેજિમેન્ટના હથિયાર કિતારી લેવાનો હુકમ આપવો કે નહિ એ બાબત અવર્નર જનરલ આગળ ચર્ચાવા લાગી

આ સમ બહેર ક્યાં પહેલા હિંદના બીજા ભાગોના સિપાહીઓમા પણ ઉરકેરણી ફેલાઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. અવર્નર જનરલ ચિંતાતુર થઈ ગયો બહમપુર અને બરાકપુરના સિપાહીઓના આવરણથી તેના મનમા જે ચકા ઉદય પામી હતી તે ચકા

^૧ Kaye, Sepoy war Vol I. p 551, note

^૨ ૩૪ મી રેજિમેન્ટમાથી સિપાહીઓની ત્રણ નાની ટુકડીઓએ બહમપુર મોકલવામા આવી હતી સરકારને એ સિપાહીઓની રાજ-ભક્તિ પર સંદેહ પડ્યો નહોતો એ સિપાહીઓએ બરાકપુરનો બનાવ સાંભળ્યા બાદ સગકારને એક અગ્રણ કરી હતી એ અગ્રણમા જણાવ્યું હતું કે મંજળપાડેના અન્નથી વ્યવહારથી અમે બહુ દીલગીર થયા છીએ. અમને ખાતરી છે કે સરકાર અમારા ધર્મમા કદી દસ્તક્ષેપ દરવાની નથી. અમે આપના હમેશા વિશ્વાસુ છીએ અને વિશ્વાસુ ગદીશુ Kaye, Sepoy War, Vol I. p. 551, note.

માઠ થવા લાગી તે શાત, વિવેકી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. પરંતુ એ શાંતિ, વિવેક કે દીર્ઘદષ્ટિના બળવડે પ્રતિદૂષ ધન્યાત્મોત રોકાયો નહિ જન્યુઆરી માસની શરૂઆતમા જે નાની વાદળી ચઢી હતી, તે એપ્રિલ માસમા ચોતગ્ર ફેલાન મઠ બરાકપુરના બનાવેલ થર હળુ છેલ્લો પડ્યો થડ્યો નહોતો, અંબળપાડે અને જમાદારની કાસીનુ દૃશ્ય સ્મૃતિષટ પરથી અતર્ધાન થયુ નહોતુ, તે દુઃખ્યાન દુર આવેલા હિમાલયની તળેટીમાથી બચાનક સમાચાર આવ્યા એ દુરભ પ્રદેશ અને કલકત્તા વચ્ચે જે ડાવણીઓ હતી, તે બધી ડાવણીઓમા મજીર પ્રકારની ઉસ્કેરણી વિકાસ પામી હતી બધી ડાવણીમા સિપાહીઓ સરકારની કાર્યપદ્ધતિને વખોડવા લાગ્યા નવી બુલક અને ચળીવાળા ટોટા વિષે બચક ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા.

કલકત્તાથી હજાર માઇલ દુર આવેલા જૂનપ્રદેશમા અંબાલા નામનુ એક શહેર આવેલુ છે એનુ જૂનું નામ અંબાલય હતુ- પાંડવોની માતા કુંતાજી આ ઠેકાણે રહ્યા હોવાથી એ નગર પ્રાચીન હિંદમા એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ. અંબાલય અત્યારે અંબાલા નામથી જાહેર થયુ હતું. અંબાલાની પૂર્વ બાજુએ વિશાળ કુસ્થેત્ર જે ક્ષેત્રપર કૌરવપાંડવોનુ બચકર યુદ્ધ મચ્યુ હતું, પૃસ્વીરાજ અને સમરસિંહના જીવન સાથે હિંદનો સૌભાગ્યસ્પર્શ અસ્ત પામ્યો હતો- મરાઠાઓએ પોતાની જન્મભૂમિનુ રત્ન સિંહાસન મેળવવાની આશાથી આત્મમજિફાન આપ્યુ હતું, જે ક્ષેત્રને વિષે હિંદુ અને યુસલમાન- વિજેતા અને વિજિત, બને અનંત નિદ્રામા પડી અપાર સમાનતાને મદિમા ફેલાવી રહ્યા હતા તે ક્ષેત્ર પોતાનુ મનોહર દૃશ્ય વિસ્તારી રહ્યું હતુ આધુનિક સંસ્કૃતિની માતા યુરોપની જૂનિ જ્યારે જ મજી

પશુઓથી ભરપુર જગતોથી ધન્યવશી હતી, ઇન્ધાડ કે રસિયા, જમો-
 નિ કે ઓરિટ્ટા વગેરે બધા દેશોની નિરક્ષર વસ્તી જ્યારે એ જગતોમાં
 સિક્કારનો આનંદ લૂટી રહી હતી, ત્યારે પણ હિંદના ઇતિહાસમાં
 અમ્બાલાનું નામ અણીતુ હતું. અત્યારે અમ્બાલા હિંદી સરકારના
 હસ્તેનું મુખ્ય મથક હતું. વડો સેનાપતિ એન્સન માર્ચ મહિનાની
 અધવચમાં અહીં આવ્યો. અહિંથી તે સીમલાની શીતળ હવાનો
 અનુભવ લેવા જવાની તૈયારી કરતો હતો એ સમયે સિપાહીઓની
 હક્કેશ્વરીની વાત તેને ઠાને આવી. અમ્બાલામાં જુદી જુદી રેન્જમેન્ટોના
 સિપાહીઓને ની બહુકે વાપરવાની કળા સિખવચમાં આવતી હતી.
 આ બધા સિપાહીઓ મધ્ય બુદ્ધિશાળી નહોતા તેઓએ સાધારણ
 અવગણને લીધે સૈનિકની નોકરી ત્રીકાગી હતી તેઓ ગુણિયુષ્ય દેશી
 ઓફિસરોના કબજામાં રહેતા હતા નવા ટોટા તેઓના અત્યંત કચ્છને સહે-
 જમાં હચમચાવી શકે તેમ હતું ટોટાના ચકચકાટવાળા કાગળ નેઈ જો
 તેઓ સંદેહવશ થાય, ધર્મબ્રાટ થવાની ચકાથી જો તેઓ સરકાર
 સાથા થાય, તો સાવચેતીથી તેઓને સમજાવી શાત પાડવા એ
 વધારે યોગ્ય હતું.

૩૬ મી દેશી રેન્જમેન્ટનું પાયલન સેન્ટ્રલ વડો સેનાપતિ સાથે
 અમ્બાલા આવી પહોંચ્યું હતું. એ રેન્જમેન્ટના બે ઓફિસરો અમા-
 હથી અમ્બાલામાં આવ્યા હતા, હવે આખી રેન્જમેન્ટ આવી
 ચહોતી એટલે તેઓ એક દિવસ તેને મળવા ગયા અને ઓફિસરો
 સિપાહીઓના તબુમાં આવી પહોંચ્યા એટલે એક સુબેદારે તેઓને
 સલામ ન કરતા તિરકાગ પૂર્વક કહ્યું કે “ તમે સિપાહીઓને ખિસ્તી
 ધર્મમાં વટસાવવા નૈમત્ત થયા છો, અપવિત્ર ટોટા વડે તમે અમારા

ધર્મનું નિકંદન કાઢવા માગે છે ?” એ વખતે લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનો
 નામનો એક સૈનિક અબાલાના સિપાહીઓને નહીં બંદુક વાપરવાની
 કળા શિખવતો હતો અને ઝોહિસરોએ તરતજ તેને આ ખબર
 પહોંચાડી, એ દરમિયાન સિપાહીઓમાંના એક જણે બાગકની પેઠે
 રડી પડી માર્ટિનોને કહ્યું કે “હું વટલાયો છું, મારી નાતનું કોઈ
 મારી સાથે જમવા કચ્છતું નથી” માર્ટિનો ચિતાવું બની ગયો.
 આ યકા અને દુશ્મંતાના પ્રવાહ એક પછી એક તેના હૃદયમાં
 અથડાવા લાગ્યા તેને તપાસ કરતા જણાયું કે, અબાલાની હાલત
 માના બધા સિપાહીઓ અપવિત્ર ચગખીવાળા રોટા વાપરવા પડશે
 એવી બીકથી હસકેરાઈ મચા છે કોઈ કોઈ એવો વિચાર કરે છે કે
 અમે રોટા વાપર્યા છે, તેથી ધેર જરૂર એટલે અમારા જુડખીઓ
 અમને તો દેશે, બધા બચથી ધ્રુજતા હતા બધા સનાતન ધર્મનું
 ગુણુ કરવા વ્યસ્ત બની ગયા હતા માર્ટિનો સિપાહીઓની આ
 દલાથી સેનાપતિને વાકેફ કરવા તૈયાર થયો પરંતુ તે વડા સેનાપતિને
 પગભારી રીતે આમાનું કંઈ જણાવી શકે તેમ નહોતું સગદારી
 કાર્યપદ્ધતિ મુજબ તેને બધી વાત મદદનીશ આશુટોટ જનરલને
 લખી મોકલવી પડી. વડા સેનાપતિને અમાથી આ બાબતની ખબર
 પડી હતી. તેને જણાયું હતું કે, આ બાબત કંઈ પણ કરવું જોઈએ.
 ૨૩ મી માર્ચે તેણે સિપાહીઓને હથિયારો વાપરતા શિખવાની
 નિશાળની મુલાકાત લીધી એને આગલે દિવસે તેને ખબર મળ્યા
 કે, ‘સિપાહીઓ આપની સાથે કંઈ વાતચીત કરવા માગે છે’ આ
 પગથી સેનાપતિએ તેઓની સમક્ષ પોતાના વિચારો જણાવવાનું નહીં
 કર્યું. સિપાહીઓને એકઠા કરવામા આવ્યા. દેશી ‘ઝોહિસરો’ સેના-

જતિ સમક્ષ આવી ઉભા સેનાપતિ એન્સન, હિયર્સેની માફક હિદીમા બાપણુ કરી ચકતો નહિ, તેથી લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનો તેના વચ્ચેના હિદીમા સમજાવવા તૈયાર થયો હતો. બાપણુ વખતે વડો સેનાપતિ યોદ્ધા બોલી બોલી જતો, તે દગમ્યાન માર્ટિનો તેના હિદી અનુવાદ સિપાહીઓને સમજાવતો. ત્યાર બાદ વડો સેનાપતિ પોતાના કહેવાનો અર્થ બગાળતું સજાય છે કે નહિ એમ પૂછતો એ બાપણુ પૂરું કરવામા આવ્યું. બાપણુનો બાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો —

“સૈનિક પુરુષોને નવી બહુ વાપરવાની કળા શીખવવા માટે અહિં એક નિશાળ સ્થપાઈ છે, તેમા જે સિપાહીઓ તથા ઓશિસરો એકત્ર થયા છે, તેઓને હું કેમકે કહેવા મુશ્કેલી પોતાપોતાના કર્તવ્યમા હોશિયારી દર્શાવવા માટેજ ઓશિસરો પોતાપોતાના ઓદ્યાપર નીમાયા છે, તે માટે મને ખાતરી છે કે, તેઓ આ વખતે પણ એ હોશિયારી બતાવી આપશે અને તેઓના તાબા નીચે જે લોકો છે. તેઓના અને બધા દેશી હાથકાના ઉપકાર માટે પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યગતિથીના વાપરશે તેઓ જે સરકારનું કામ કરે છે, તે સરકાર ઉપર નકામો સંદેહ ગળી પોતાના મનને ગભગભી મૂકવું એ સ્વચિત નથી હવે સૈનિકોને અગાઉ કરતા ઉત્કૃષ્ટ બહુ માટે અગાઉ કરતા વધારે ઉત્કૃષ્ટ ટોટા વાપરવાની જરૂર પડી છે ટોટા જે કામગીરી બતાવવામા આવ્યા છે, તે જોઈ કેટલાક સિપાહીઓને સ્પષ્ટ પડી છે કે ‘મરદાર અમારો સનાતન ધર્મ નષ્ટ કરવા માગે છે.’

“આ સંદેહ કેટલો ખોટો છે, તે યોડો વિચાર કરવાથી તસ્ત બહુસરો આવી ચુકિતથી બધાને વટવાવવાથી સરકારને શો ફાયદો?

સરકાર ક્યો કુદેશ પાગ પાડવા માટે બધાને ધર્મબ્રજ કરે, એ શું કમઘ્ન્ય રીતે સમજવી શકશે ? હું ખુદશી રીતે જણાવુ છું કે, હિંદીઓના ચાલતા આવેલા આચારચિંતાગ્રામ અડચણ નાખવાને અગર હિંદની જુદી જુદી ભતિના કિમાઠલાપમા વિધન નાખવાની સરકારે કદી ધ્વજા કરી નથી. મને આશા છે કે તમે બધા એ ખોટા સંદેહ હૃદયમાંથી હાટી દહાડશે.

“જે ટાટા | ચમે સિપાહીઓ યુક્તિપૂર્વક આપતિ જણાવશે, તે ટાટા સિપાહીઓને વાપરવા દેવામા આવશે નહિ, એવી વાત સેનાપતિઓએ જણાવી છતાં ધણાખરા સિપાહીઓને એ વચનોમાં વિશ્વાસ પેઠો નથી, હલકુ તેઓએ એવા દાર્ઘ્ય દર્શાવે છે કે તે ખરા સૈનિક પુરુષને ન હાજે તમારે તમારી પ્રતિપાલક સરકાર અને તમાગ કપરી અમલદારોનો હુકમ માનવે જોઈએ એ જ ખરા સૈનિક પુરુષનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે આની નાફગમાની માટે કેવા પગલા લેવા એ સરકાર બહુ સાગી રીતે જણે છે હું જગપણ અચકાવા વિનંત કહું છું કે એ બધા નાશરમાન સિપાહીઓને સખતમા સખત સખ જોગવવી પડશે,

“પગલુ કેવળ બીક બતાવવી એજ આરો કુદેશ નથી જેઓની છાનીપર સાહમ અને સત્કાર્ય દર્શાવનારા ચિહ્નો શોભે છે તેઓને કર્તવ્યનો બોધ કરવો એ અઝાજનું ગણાય, એ હું જહુ માની રીતે સમજુ છું. હું તેઓને ખુદશી રીતે જણાવુ છું કે સરકાર આ વિસ્ત્રાળ દેશના રહેવાશીઓમાના કષ્ટના આચારગ્રવહારને હગ્ગત કરશે નહિ જીવિખમા પણ સરકાર એ બામતમા હરિશા તટસ્થ રહેશે. જે જે દેશી ઓકિસરો અહીં એકજ થમા છે. તેઓ પર મને પૂરો વિશ્વાસ

છે. મને આશા છે કે તેઓ આ બાગત પોતપોતાના નાજાના સિંધા-
હીઓને સમજાવશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે પવિત્ર સૈનિક, ક્ષત્રિય
કલક જૂમી નાખવાના પ્રયત્નો કરશો અને આટલા ફિર્સ સુધી
લગ્નમા રહી જે ક્રિમલ ચરિત્ર બતાવતા આવ્યા હો તે દલન ચરિત્ર
હવે જાળવી મળશે ”

વડા સેનાપતિ અટક્યો. હિયર્સેએ સિપાહીઓની માતૃભાષામા
બરાકપુર મધ્યે જે ભાષણ કર્યું હતું, તેનું કંઈ પગિણામ આવ્યું
નહોતું. સિપાહીઓ પોતાના સેનાપતિના મુખમાથી હિંદી ભાષામા
સાત્વનના વચનોનો અનર્જલ પ્રવાહ નીકળતો સાબળ્યા છતાં સરકાર
તરફ વફાદાર રહ્યા નહોતા તેઓ અત્યારે વડા સેનાપતિના અગ્રેજ
ભાષણના ભાષાતરથી સંતોષ પામે એ સર્વથા અસંભવિત હતું જે
ઓફિસરો સેનાપતિ સમક્ષ ડભા હતા, તેઓએ જ પૂરેપૂરું ભાષણ
સાંભળ્યું હતું. ભાષણ પૂરું થયા બાદ તેઓમાના એ ત્રણ જણે
આર્ટિનો પામે જઈ જણાવ્યું કે, ‘ વડા સેનાપતિએ ભાષણ વખતે
અમારા પ્રત્યે જે માન દર્શાવ્યું છે તે માટે અમે તેમના ધણા
આભારી છીએ જો કે અમે સરકારનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર નહિ
થઈએ, જો કે સરકારના સાગ આશય પર અમને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે.
તોપણ અમે દીલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, ટોટા નિષ્ઠ અત્યારે
જે કંઈ કહેવામા આવ્યું છે, તેથી એક જણને ખાતરી થઈ હશે, પણ
બીજા દશ હજાર લોકોને એ વિશે પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ નથી સરકાર
ટોટાદાગ બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાની છે એવો વિશ્વાસ અત્યારે ચોત-
ગ્ગ ફેલાઈ ગયો છે. કેવળ અમારા હાથ નીચેના સૈનિકોને જ એવી
શ્રદ્ધા મેસી મળે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓના મામના ગ્રધા

લોકોને તે પર દંડ આપ્યા બેસી ગઈ છે સૈનિકો નવા ટેંટા વાપરવા
 તૈયાર છે. પરંતુ એ લોકો પાળવા જતા તેઓને જે સામાજિક
 બહિષ્કાર ભોગવવો પડશે, તે પર વિચાર કરી જોવાનો અમે અમારા
 સ્થરછત્ર સ્વરૂપ વડા સેનાપતિને વિનવતી કરીએ છીએ તેઓ ટેંટા
 વાપરવાથી હમેશને માટે જાતિ બહિષ્કૃત થશે, તેઓના કુટુંબીઓ
 તેઓને સહાને માટે તજશે સગાઓનો લોકો પાળવા ખાતર, પોતાના
 સેનાપતિઓને વશ રહેવા ખાતર, તેઓને જાતિબદ્ધ, વર્મબદ્ધ અને
 સ્વમનોથી છૂટા પડી આ સસાગમા હમેશને માટે અપાર દંડ
 ભોગવવું પડશે. ” માર્ટિનોએ ઓક્સિરોનો આ સંજોગ વડા સેનાપતિને
 પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું તેણે
 આગ્રહ જનરલને પત્ર લખ્યો તેમાં ખુદની રીતે જણાવ્યું કે
 ‘ સિપાહીઓમાં વધુ બુદ્ધિમાન અને વિચારુ માણસો છે.
 એ મના કહી છે કે અમે અમાગ સેનાપતિઓનો લોકો પાળવું,
 પરંતુ આવી તાબેદારી માટે અમને અમારા સમાજમાં પુરુષો દંડ
 ભોગવવું પડશે. હું અત્યાર સુધીમાં હિંદીઓનો મનોભાવ જે પ્રમાણમાં
 જણી શક્યો છું તે પરથી મને જણાય છે કે, તેઓની આ વાત
 અનિશ્ચયોક્તિમય નથી હિંદીઓના હૃદય ધર્મબદ્ધ થવાને બદલે
 સરકારી જાય છે તેઓની કલ્પના ધણી બધી દરરોજ બતાવી તેઓને
 અધીગ અને ઉન્મત્ત બનાવી ચૂકે છે તેઓનો દરિયા વિષય સર્વાંશે
 યુક્તિબહિર્ભૂત અને અસંભવિત હોય છતાં તેઓ તે પર વિશ્વાસ
 રાખતા અહુમાત્ર સંકેત રાખતા નથી આજ સમય દરમ્યાન આ
 નિશાળ દેશના રહેવાસીઓ શા માટે આટલા બધા ઉરકેગાઈ મળ્યા
 છે તે હું બરાબર સમજી શકું નથી. પરંતુ મને ખાતરી છે કે નવા

ટોટા પર ગામ અને ફુકરની ચરખી લગાડેલી છે એવી જે વાત ફેલાઈ છે તે આ ઉરકેણી અને સદેહનું મુખ્ય કારણ નથી અપ-
વિત ચગખીવાળા ટોટા મારા મત મુજબ એ ઉરકેણીનું ગૌણ કારણ
ગણાવું જોઈએ ” લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનોનો આ પત્ર આશ્ચર્યજનક જનરલની
ઓફિસમાંથી વડા સેનાપતિ પાસે ગયો. સેનાપતિ એન્સન ઉંડા
વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તેણે તેજ દિવસે મવર્ન જનરલને લખી
મોકલ્યું કે “ શિક્ષાગારના સૈનિકો સત્વર છે અને સત્વર રહેશે,
એ બાબતમાં મને કંઈ સંદેહ નથી પરંતુ તેઓ પોતાપોતાના સમા-
જમાં કેરી રીતે મહત્ત્વ ઠગશે, એનો હું વિચાર કરું છું ” હવે
કરવું શું ? બપોલ કરને અગાડી પેઠે કેરી રીતે સાત કરી શકાય ?
એન્સન વળી ગંભીર વિચાર કરવા લાગ્યો, તેને કંઈ રસ્તો મળ્યો
નહિ, બાષણથી કે બચથી શાંતિ ભગવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જણાયો.
એમ કરવાથી તેઓના હૃદય વધારે ઉરકેરાશે અને સરકારને પોતાના
ધર્મનો નાશ કરનાર શત્રુ ગણશે એન્સને એક વખત નવી બહુકોના
શિક્ષાલયો બંધ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એમ કરવાથી
તો કાયરતા જણાઈ આવે એવો શક ઉત્પન્ન થયો છેવટે એન્સને
નહી કહ્યું કે ટોટાના જે કામગીર ઉપર શક મળવામાં આવે છે તે
કામગીર વિશે ભિરનથી કંઈપણ સમાચાર ન આવે, ત્યાંસુધી અબા-
લાના શિક્ષાલયમાં ટોટા વાપરવાનું બંધ રાખવું એ વધારે ઉચિત છે.

આ તરફ મવર્ન જનરલ કલકત્તાના વિશાળ મહેલમાં બેઠો
બેઠો અબાલાના શિક્ષાલય વિશે વિચાર કરતો હતો. શિક્ષાલય
બંધ કરવાનો વિચાર તેને બરાબર જણાયો નહિ તેણે વડા સેનાપતિ-
ને લખી જણાવ્યું કે, “ અબાલાના શિક્ષાલયમાં જેઓને નવી

અંકુકો વાપરવાની કળા શિખવવામા આવે છે તેઓ ટોટા વાપરવામાં
કંઈ આનાદાની કરશે નહિ ટોટાનો કામળ શુદ્ધ છે સિપાહીઓના
ધર્મમા ખસેલ થાય, એવો કોઈપણ પદાર્થ કામળ ગનાવવામા વપ-
રાયો નથી. અત્યારે જો આપણે ટોટાની વપરાશ બંધ રાખીશું,
શીખવા આવેલા સિપાહીઓને પૂગ કેળવ્યા સિવાય તેમને યોગ્યતાને
સ્થળે પાછા મોકલી આપીશું તો આપણે ઉદ્દેશ પાર પડશે નહિ એથી
તેઓ ધારશે કે ટોટામા જરૂર કંઈ અપવિત્ર પદાર્થ હતો, સરકારે
સમજ્યા વગર ગેરવાજમી રગ્તો લીધા હતા હવે યોગ્યતાની બુદ્ધ
જણાવાથી એ રગ્તો છોડી દેવામા આવ્યો છે. આવા વિચારથી
સરકારની યુક્તિ અને દડતાને હાનિ થશે આ ઉપરથી મારો અભિ-
ઓવો છે કે આ માલાના સિક્કાલયમા ટોટાની વપરાશ બંધ પાડવી
નહિ. એથી શીખવા આવેલા સિપાહીઓના ચાનતા આવેલા સરકાર-
મા ફેરફાર થશે નહિ કારણ કે તેઓ સમજી ગયા છે કે, ટોટાના
કામળમા ધર્મ અને જાનિને હાનિ કરે એવું કંઈ નથી તેઓના
શિશ્વાસ પગથી બીજા સિપાહીઓ પણ સમજશે કે નવા ટોટામા
કોઈપણ જાતનો અપવિત્ર પદાર્થ નથી. પરંતુ જો ટોટાની વપરાશ
અકસ્માત બંધ પાડવામા આવે તો સિપાહીઓ અગાઉ કરનાં
વધારે વહેમાશે અને સરકાર ઉપર વધારે અદાશ્વય
ચક્ર જશે એમ થશે તો તેઓને આ સંદેહ અને અમદા
દૂર કરવાનું કામ બવિષ્યમા અસાધ્ય થઈ પડશે." મર્નિંગ જનરલે
આ યુક્તિનું અવલંબન કરી અંબાલાના સિક્કાલયમા ટોટા વાપર-
વાનો દુકમ આપ્યો. તેણે ધાર્યું કે, ટોટાની વપરાશ બંધ પડ્યાં
સરકારની નબળાઈ ખુલ્લી પડી જશે. નબળાઈને બદલે દુકમ

દર્શનતા વિષત્તિની શકા ધીમે ધીમે હૃદયમાં જશે આ રીતે અંગના-
લાના શિક્ષાલયમાં ટોટાની વપગશ યાત્રુ રહી સીખવા આવનાર
સિપાહીઓને ટોટા આપવાનો હુકમ થયો.

ગવર્નર જનરલનો પત્ર આ માલા પડોએ તે દરમિયાન પડો
સેનાપતિ સીમલા ગયો હિમાલયની ખુશનુમા હવા તેને બહુ પસંદ
પડી તેણે આનંદના ભાગમાં ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે “ સીમ
લાનું દરમિયાન આત્મારે બહુ ગમણીય છે એના હાથ પાણી પણ ઉત્કૃષ્ટ
છે. મને આનંદ બહુ પૂર્વક દર્શન થાય છે કે આપ પણ અહીં આવી
આ ઉત્કૃષ્ટ અભોડવાના બોડના બની તદુન્મતીમાં પ્રવિષ્ટ કરો, ” પરંતુ
અન્યારે તદુન્મતીમાં વધારો કરવાનો નમય ન હોતો, હિમગિરિની
સોબા જેઠા આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો નમય ન હોતો પચનદના
ફળદ્રુપ હિયા મેદાનોથી માડીને અંગનાના ફળદ્રુપ નીચા મેદાનો
સુધીનો મુલક વોગ અધિકારથી વ્યક્ત ગ્લો હતો મદા એ સ્થળેથી
વિષમનક નમયારો આવતા જતા હતા ગવર્નર જનરલ બચ્ચર
સદેહથી ચિતાતુર બની ગયો હતો સિપાહીઓની નાશ-માનીથી
અગાઉ જેની આગેના ભડકા અગાધુમ્ની હાવણીમાં પ્રગટ થતા
હતા, તેવા ભેદી ભડકા બીજા સ્થળોએ પણ પ્રગટ થવા લાગ્યા.
એપ્રિલ માસના મધ્ય ભાગમાં એવા બનાવો દરોજ બનવા લાગ્યા.
સગકારે ટોટા વાપરવાની બાબતમાં જે હુકમ કર્યા હતા, તે અંગના-
લામાં સીખવા આવેલા સિપાહીઓએ જાણ્યો હતો સિપાહીઓ
ચેતવણના ટોટા મીણ અમગ વી દ્વાગ બીના કરી લેતા હતા.
ટોટાની વપગશ બધ ન પડતી તેઓમાં કોઈ પણ જાતનો અસ-
હય જણાતો નહોતો રૂઢ-રે અમાગ ધર્મમાં હાથ નાખ્યો છે,

એવી શકાપણુ તેઓને પ્રગટ થઈ નહિ તેઓ આ પ્રમાણે સતોષી
 અને સદેહ વિનાના હોવા છતાં નાન બહાગ થરાની બીક તેઓના
 હૃદયમા દડાડે દડાડે મળવાન થતી જતી હતી. તેઓ સગકારના
 હુકમથી ટોટા વાપરતા હતા જેનો અર્થ કરવા માટે તેઓની નાતની
 સ્પષ્ટ મના હતી, છતાં તેઓ અસ કોચે વિધર્માં લોકોની વાના પર
 વિશ્વાસ રાખી તેને સંસ્કૃત કરતા એ માટે જરૂર તેઓને નાત બહાર
 થતુ પડે તેમ હતુ. સિપાહીઓને હાંડી બીક પેલી ગધ હતી કે
 આપણી નાન આપણને હ મેશને માટે તિરસ્કારની નમરે જોગે મુખ
 અને શાન્તિની આશાથી જનની જન્મ જૂમિને શરૂ જતા આપણ
 કુટુંબીઓ આપણને હડધૂત કરશે, વટલેલા ગણી નાત બહાગ કાઢશે.
 સિપાહીઓના હૃદયમા આવા શકાઓના મોખ પ્રચડ વેગે ઉછળતાં
 હતા. એ અગમ્ય સાથે હવે અંધારા પ્રચડ કુતાશનની ગમણિ
 ખતી મથુ દર ગત્રે યુરોપિઅનની છાવણી, મુઝામ, દવાખાનુ, સિપા-
 હીઓની બેરેકો વગેરે દરેક સ્થળે અગ્નિના બડકા જણાવા લાગ્યા.
 અંધારાના કૃપા અમલદારો અમકયા, પ્રચડ મીઝકાળમા રાતને
 વખતે આવા બપકર બડકા જોધ બધાને શકા ઉત્પન્ન થઈ. આ
 આકસ્મિક ઘટનામા જેઓ જોડાયા હોય તેઓને પકડી મોઝ
 સળ કરવા માટે ન્યાયાધીશોની નીમણુક થઈ, પણ તેઓનો પ્રયત્ન
 સરળ થયો નહિ તેઓએ ધણી મહેનત કરી ધણી તપાસ કરી,
 પરંતુ કોઈને અપગધી તરીકે સાબીત કરી શક્યા નહિ રર મી એપ્રાએ
 સૈનિક વિદ્યાલયના એક સિપાહીનું ધર બળી મથુ, તે પછીની રાત્રે
 ૬૦ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓના ૫ વરો બળી ખાખ થઈ ગયાં.
 એતુ કહેવાય છે કે એ માસની આખરમા શિક્ષાલયના એક સિને

સાક્ષી આપતા જણાવ્યું કે ટોડા વાપરવાનો હુકમ આપવામા આવ્યેદ હોવાથી સિપાહીઓએ બધા મકાનો બાળી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ^૧ પરંતુ ન્યાયાધીશોની તપાસમા કોઇ પણ મુનેહગાર તરીકે સાબીત થયું નહિ, કોઇ પણ તેઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સાક્ષી આપવા તૈયાર થયું નહિ સાક્ષીઓને પણ ખરી ઘટના જણાવવા માટે કોઇપણ જાતની બીક બતાવવામા આવી ન હોતી ^૨

વડો સેનાપતિ બે વરસ થયા આ દેશમા હતો, બે વગ્ન થયા દેશી સિપાહીઓના આચારવ્યવહાર જોતો આવ્યો હતો પરંતુ તે તેઓનો મનોભાવ સમજી શક્યો નહોતો વડો સેનાપતિ પોતે ક્યુલ્ક કરે છે કે, “ અમ્બાલાના બનારને લીધે હું બારે મુઝવણમા આવે શક્યો છું દરરોજ રાત્રે આટલા બધા ધર સળગી ગયા છતાં કોઇ મુનેહગાર પકડાયો નહિ એ બારે નવાઇ જેવું છે ” એપ્રિલ માસની આખરમા તેણે મવર્ન જનરલને લખ્યું કે, “ આપણે અમ્બાલાની બેદી આંચોના કોઇ પણ મુનેહગારને પકડી શક્યા નથી એ અતિશય નવાઇ જેવી વાત કહેવી જોઇએ નીચ લોકો જેને પોતાને માટે અનિષ્ટકર માને છે, તેનું વેર વાળવા ખાતર છૂપી રીતે કેવા કાવતરો દરી પ્રચ્છર એકત થયા છે, અને જો આ બનાવ વિશે કંઇપણ જાણે છે, તેઓ એ પ્રગટ કરી શકે તેમ છતાં બીકથી કેટલા બધા સાહસ-શૂન્ય બની ગયા છે, તે આ વડે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ” આ લખાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અંગ્રેજ રાજપુરપો બધી બાબતમા હંડા ઉતરવાને શક્તિમાન ન હોતા. હિંદીઓના મનોગત વિચારો

૧ Holmes, History of the India Mutiny 191

૨ Kaye, Sepoy War Vol I. P. 591—563

(૩૬૧)

હોંઘવાની શક્તિ તેઓમા નહોતી. તેઓ કેવળ બકાગના દેવાથીજ વૃષ્ટ થતા દરેક વિષયમા જીડા ઉતરી કર્તવ્ય નહી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની એકાગ્રતા તેઓમા નહોતી દેશી સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર કેટલા બધા ગુસ્સે થયા છે, તેઓ કેટલા તિરસ્કારથી અંગ્રેજો સામે નજર કરે છે, એ પણ સેનાપતિ એન્સનના પત્ર પરથી જણાઇ આવે છે સિપાહીઓએ પોતપોતાના અદરોઅદગના કબજિયા પતાવી દીવા હતા, કુસ પને ક્યારનો નસાડી મૂક્યો હતો હવે તેઓ એક સંપથી અંગ્રેજો સામે જવા માટે તૈયાર થયા હતા કંઈક નક ખોળના હતા, તક મળ્યે અંગ્રેજો પર તૂળી પડવા તૈયાર હતા તેઓના હૃદય અંગ્રેજ અમલદારોનું છુર કરવાની ઇચ્છાથી પરચગમ્ય બની ગયા હતા અને દરેકના મુખ અંગ્રેજ અમલદારોએને પોતાનો છૂપો અનિપ્રાય જણાવી દેવા માટે સદાને માટે બંધ મઠ ગયા હતા

વખત ધીનવા લાગ્યો અનત ડાક-સોતને વિષે દિયો પછી દિવસો, સપ્તાહ પછી સપ્તાહ, માસ પછી માસ વિલીન થવા લાગ્યા, પરંતુ સિપાહીઓ શાંત અને નિરુદ્દેગી ન બન્યા જે બચકર ધટનાથી હિંદનું આકાશ છવાઇ ગયું હતું, તે વિશ્વય પામી નહોતી એક હાથ જેવડું વાદળ ધીમે ધીમે વિસાળ થતું થતું ધીમે ધીમે બચકર રૂપ ધારણ કરી અંગ્રેજોની આનંદમય ચીર્તિને ઓસવા તૈયાર થઈ રહ્યું. પહેલાં ધણીખરાઓએ અનુમાન કર્યું હતું કે, સિપાહીઓમા કેવળ હિંદુ સિપાહીઓજ દસ્કેગાઇ ગયા છે બરાકપુરની ૩૪ મી રેજિમેન્ટની તપાસ વેળા ન્યાયાધીશોએ નહીં કર્યું હતું કે એ રેજિમેન્ટના સિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓએ કે ૩૫ થી ૪૦ જાતની નાફરમાની ગતારી નથી. અરતગદ થયેલી ૧૯ મી રેજિમેન્ટમા પણ કેવળ હિંદુઓજ સરકાર

(૩૬૨)

પર અતિશય શુભે થયા હતા એ વાતપર પણ દરેકને બરોસો પડ્યો હતો. પરંતુ એ વિશ્વાસ ખોટો હતો કે નહિ, હિંદુ-મુસલમાનના સંયુક્ત દાનસ્તાનથી છ સ ૧૮૫૭ના પ્રખ્યાત યુદ્ધની ઉત્પત્તિ થઈ હતી કે નહિ, તે બાબતની ચર્ચા અમે પછી કરીશું. વર્તમાન સમયે ગવર્નર જનરલની નજર આગળ તો હિંદુ મુસલમાન એકજ હારમા મૂકાયા હતા. એપ્રિલ માસ પૂરો થતા ન થતા ગવર્નર જનરલ સમજી શક્યો હતો કે જે હિંદીઓએ એક વખતે અમારૂં બળ વધાર્યું છે, અમને મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યા છે, તેઓ બધા અત્યારે અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા છે. હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન-બધા અમારૂં અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થયા છે.

આ દારણ વખતમા વડા સેનાપતિએ બહુજ ધીગજ અને વિચારથી કામ કરવાની જરૂર હતી પરંતુ જનરલ એન્સન એવી કાર્યકુશળતા દર્શાવી શક્યો નહિ. હિંદુ આકાશ ધામે ધામે ધનધોર બનતું જતું હતું-નવા વાદળા વધતા જઈ ધામે ધામે પ્રલયકાળની સૂચના આપી રહ્યા હતા, એ વખતે પણ વડા સેનાપતિને બાન ન આવ્યું જેના હાથમા લશ્કરી કેસેડેની જવાબદારી હતી, જે સૈનિક વિભાગમા બધા કાર્ય માટે જવાબદાર હતો, તે આ વખતે ધગમાન દ ભોગવતો ભોગવતો હિંમતવાન વાયુ સેવતો હતો. વિપત્તિ ધામે ધામે બચકો રૂપ લેતી હતી, છતાં તેને એ બાબતની કંઈ ચિંતા નહોતી. આ વખતે શુ કરવું જોઈએ, પ્રકેરણેલા સિપાહીઓના હૃદય શાત કરવા માટે ક્યા ક્યા ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ, વગેરે વિચારો કરવામા ગવર્નર જનરલની મતિસભા બાકુલ થઈ રહી હતી પરંતુ વડો સેનાપતિ એ બધી ચિંતા તણ દૂર આવેલી

પરંતુ માણસો સૌથી નિહાળવામા મલકતુય બની ગયો કલકતા એ વખતે સારી આબોહવાવાળુ સ્થાન ગણાતુ હતું, વડો સેનાપતિ પણ કંઈ માદો નહોતો, છતાં તે આ સમયે નયિતપણે સ્ત્રીમલામા બેઠો હતો ગવર્નર જનરલની મત્રિ-સભા સાથે તેને કરોડ સંબંધ નહોતો. મત્રિમલાના કાર્ય સાથે કંઈ સંબંધ ગણ્યો નહોતો છતાં તે પોતાનો પગાર પૂરે પૂરો લેવામા ચરમાતો નહોતો વડો સેનાપતિ તરીકે તેને વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો એ સિવાય ગવર્નર-જનરલની મત્રિસભામા કામ કરવા બદલ તેને વાર્ષિક સાડા હજાર રૂપીઆનો પગાર પેલા પગાર ઉપરાંત મળતો હતો અમે અમારું કંઈ તેમ સેનાપતિ એન્જન આ સમયે કલકતામા નહોતો, દૂર આવેલા હિમાલયના કીનજ ચિખરપગ આનંદ ભોગવતો હતો. આથી તેનાથી હિંદી કારેબાગ સમિતિમા ભાગ લઈ ચકાતો નહિ; તો પણ તેણે એ સમિતિમા ભાગ લેવા બદલ મળતો પગાર લીધો હતો^૧ ગરીમ હિંદના પૈસા આ રીતે નકામા ખર્ચાયા હતા હિંદની ગરીબડી પ્રજાને સુખશાન્તિમા ગણવા માટે જે પૈસા એકર કરવામા આવ્યા હતા તે પૈસામાંથી આરા બચકર વિપત્તિના સમયની ચરુ-આતમા જ્ઞાનના સૌથી વડા શાન્તિન્દ્રાક સૈનિક અમલદાર પોતાને ભાગ દરેજ બળવા વિના ચીકાર્યો હતા.

હાઈ કેનિંગને જે ચકા હતી, તે આખરે ખરી પડી હિંદ અને મુસલમાન એક જ હદેશ પાગ પાડવા માટે એકત્ર થયા હતા, તેની સાબીતિઓ ધીમે ધીમે મળવા લાગી સરકાર નવી બંદુકને જ આ અશાન્તિનુ મૂળ કારણ ગણતી હતી કારણ કે તેમા ચરખીવાળા

(૩૬૪)

ટોટા વાપરવા પડતા હતા હિંદુઓ ધર્મબ્રષ્ટ થવાને બહાને ઉસ્કે-
શર્ષ ગયા હતા એ અમલદારો બરાબર સમજી ગયા હતા પાચદળ
સેનામાં હિંદુઓની સખ્યા વધારે હતી, એથી ઉલટું ઘોડેસ્વાર
સેનામાં મુસલમાનો વધુ પ્રમાણમાં હતા આથી પાચદળ સેના જ
અમલદારોના સહેલનું સ્થળ હતું તેઓએ આ સેના પર તીક્ષ્ણ
દૃષ્ટિ ગમી હતી. પરંતુ હવે ભિરતથી સમાચાર આવ્યા કે, ઘોડેસ્વાર
સેના પણ સરકાર વિરુદ્ધ ઉસ્કેગાઇ છે

ભિરત એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી ડાકણીનું મથક હતું અહીં ગોરા
અને દેશી, દરેક વર્ગના સિપાહીઓ ગહેતા હતા અહીં તોપચીઓનું
એક મુખ્ય મથક હતું પાચદળ અને ઘોડેસ્વાર બંને વર્ગના વીર
યુરુષો વીર ધર્મ પાળવા માટે અહીં રજાનિયુષ્ઠ સેનાધ્યક્ષોના
તાગમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા અહીં નવા ટોટા બનાવવાનું
મોડું ઠાગ્યાનું હતું જાવણી કાલી નદીની એક શાખા દ્વારા બે ભાગમાં
વહેવાર મળી હતી એની લગભગ ૫ માઇલ અને પહોળાઇ ૨
માઇલની હતી ઉત્તર દિશામાં ઓશિસરોના મકાનો હાગબધ બાંધેલા
હતા, તેની પાસે ગોગ સૈનિકોની બરાકો આવેલી હતી ગોરા સિપા-
હીઓના રહેઠાણથી ધણે દૂર નદીને પેથે પાર દેશી સિપાહીઓનું
મથક હતું આ રીતે ભિરતમાં ગોગ ને કાળા સિપાહીઓ એક જ
સ્થળે વસતા નહોતા બંને વર્ગોની જાવણી એક બીજાથી ધણે દૂર
આવેલી હતી આ વખતે ભિરતમાં ૧,૮૫૩ ગોગ અને ૨ હરર દેશી
સિપાહીઓ થાકુ નાખી પડ્યા હતા

ભિરતના સિપાહીઓ સરકાર પર ગુસ્સે થયા છે, એ સમાચાર
અગાઉથી ફેલાઇ ગયા હતા. આથી વાચન્ય પ્રાંતની બંધી જાવણી-

ઓના સિપાહીઓ મિરતના બનાવે બાણવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા બધા એક બીજાને મિરતના સમાચાર પૂછતા હતા, દરેકની આવતા ખુસાફર અથવા દૂર રહેતા પરિચિત બધું સમજા મિરતના સમાચાર બાણવાની ઉત્સુકતા દર્શાવતા હતા તેઓની કુતૂહળતા હૃદયને વિશે વિલીન થઈ ગઈ નહિ એપ્રિલ માસમાં મિરતની જનતાપૂર્ણ ધાવણીને વિશે, બજારના અસખ્ય લોકોના ડોલાહલને વિશે લોકો અવશ્ય બન-નારી ઘટના-કોઈ આકસ્મિક સમાચારની રાહ જોતા હતા દરરોજ એ કુતૂહળતા વૃદ્ધિ પામતી હતી, દરરોજ સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિશે નવી નવી વાતો સાંભળવા લાગ્યા. તેથી તેઓ પોતાના મગજને શાંત રાખી શક્યા નહિ અંગ્રેજો અમાગ ધર્મનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે, એ વિશ્વાસ દિવસે દિવસે દૃઢતર થતો ગયો. એવું કહેવાય છે કે જે નીચ લોકો સાધારણ પ્રજાને સગકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ખાતર જુદે જુદે મ્થાને બટકતા હતા, તેઓમાનો એક એ વખતે જોગી અમર ફકીરના વેસમાં મિગત રહેતો હતો. એ માણસ હાથીપર સ્વારી કરી રંગા નીડળતો. એની બાથે નોકર ચાકરનો પાર નહોતો. એનાપર પોલિસને શક આવ્યો પોલિસે તેને ચોવીશ કલાકમાં તે જગો છોડવાનું ફરમાવ્યું. એ શક પડતો માણસ પોતાનું ગહેડાણું છોડી ગયો ખરો, પણ તેણે મિગત છોડ્યું નહિ ધણાએ અનુમાન કર્યું હતું કે તે મિગતની કોઇ રેનિમેન્ટમાં જોડાઈ ગયો હતો.

મિરતની મારક બીજે કોઇ રથને ચરખીવાળા ટોટા સજ ધમ્મા એવી ગભીર ઉશ્કેરણી ફેલાઈ નહોતી પ્રજાના હૃદય ધર્મબદ્ધ થવાના સદેહથી મિરતમાં જેટલા ઉશ્કેરવા હતા, જેટલા બીજે કોઈ રથને

હકગયા નહોતા, મિરતમા હસ્કેરણી વધતી ચાલી, છેવટે તો છેલ્લી હદે આવી પહોંચી થોડેસ્વાસ્તી ત્રીજી ટુકડી એ વખતે મિરતમા હતી. સાહસ અને વીગત્વમા એ ટુકડી પ્રસિદ્ધ હતી લોર્ડ લેકે એની રજુ-નિપુણતાના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યા હતા લોર્ડ લેકના તાબામા તેણે લીલ્હી, લામ્બારી અને હરતપુગની લડાઇમા અસાધારણ યૌર્ય બતાવ્યું હતું. ત્યાં બાદ અફઘાનિસ્તાન અલીવાલ અને સેપ્તાઓનમા પણ તે થોડેસ્વાગેની બહાદુરી ખિલી નીકળી હતી એ ટુકડીના બધા થોડેસ્વારો બીજી બધી ટુકડીઓના થોડેસ્વારો કરતા કુલીન વર્ગના હતા તરવાર એ તેઓનું મુખ્ય અસ્ત્ર હતું, કોષ્ટકોઈ બહુક પણ વાપરતા હતા, એપ્રિલ માસમા આ થોડેસ્વારોએ સૌ પહેલા પોતાના સેનાધ્યક્ષને હુકમ માનવાની ના પાડી તેઓને કોષ્ટકપણ જાતનું નવું હથિયાર આપવામા આવ્યું નહોતું, નવા હથિયાર વાપરવાનું કોષ્ટક નવું સાધન પણ આપવામા આવ્યું નહોતું તેઓ પોતાના જુના હથિયારો વાપરતા હતા કેવળ અત્યાગ મુધી જે ટોટા તેઓ દાતે કરી વાપરતા હતા તે હવેથી હાથે કાપવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી જે ઉદ્દેશને માટે એ પદ્ધતિ શરૂ કરવામા આવી હતી, તે ઉદ્દેશ સમજાવવા માટે કર્નલ રમાઇથે બધાને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થવાનો હુકમ આપ્યો હતો ૨૪ મી એપ્રિલે સવારમા બધાને કવાય-તના મેદાનપર એકત્ર થવાનું હતું તેને આગશે દિવસે સપ્તાહમાં વખતે જાવણીમા જાહેર થયું કે થોડેસ્વાર સૈન્ય ટોટાને અટકવાની ના પાડે છે ૨૩ મી એપ્રિલે સેનાપતિને હુકમ જાહેર થયો તેજ દિવસે હીરાસિંહ નામના એક જૂના હવાલદારે પોતાની ટુકડીના કપ્તાનને જણાવ્યું કે " ટોટા ઉપર બધાને બંધ કર સદેહ ઉપજાવેલ

છે આ વખતે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થયો. બધા ઉકેરાઈ ગયા છે, માટે હાલમાં ક્યાયન વખતે ટોટા વાપરવાનો હુકમ મોકુફ રહે તો સારું ” કપાને રાતના દશ વાગ્યે આ વાત પોતાના ઉપરી અમલદાર- આબ્દુલ દને લખી મોકલી પત્રમાં રીટ લખવામાં આવ્યું કે, “ સિપાહીઓ બહુ સંદેહની બની ગયા છે અત્યાગે સેનાપતિના હુકમ મુજબ કામ કરવામાં આવશે તો આખું સૈન્ય સરકાર વિરુદ્ધ જાડ ઉઠાવશે. ” સેનાપતિ કર્નલ સ્માઇથ આ પરથી ક્યાયન બધ રાખવા તૈયાર થયો, પરંતુ આબ્દુલ દે તેને સમજાવ્યું કે એમ કરવાથી આપની નમજાઇ જણાઈ આવશે એટલે સેનાપતિએ મત ફેરવ્યો, જે હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, તે કાયમ રહે. ૨૪ મી એપ્રિલની સવારે ક્યાયતના મેદાનમાં બધા હાજર થયા ખગ પશુ ૮૦ થોડેસ્વાગેમાં વૃદ્ધ હીરામિહ વગેરે પાત્ર જણાએ સેનાપતિનો હુકમ માન્યો. બાકીના ૮૫ જણાએ ટોટાનો ઉપયોગ કરવાની ના પાડી કર્નલ સ્માઇથ તેઓને આ નવીન પ્રકૃતિના મુશ્કે સમજાવવા લાગ્યો. સરકારની દયાળુતાનો ઉદ્દેશ્ય કરી તેઓને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો, પણ તેઓએ કંઈ ન સાંભળ્યું ટોટા દાને કરવાને મદદે હાથે કાપવાના નિયમથી પોતાને સમજાડ કરે, વળી સરકારે અમારા ધર્મગત અને વ્યવહારગત સરકારે આનું ગણવા ખાતર જ આ રીત પ્રહસ્ય કરી છે એ વાત તેઓના મનમાં નજર ઉતરી આથી ક્યાયન બધે રહી સેનાપતિએ આ ૮૫ જણાઓની નાફરમાંની પાત્ર તપાસ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

સેનાપતિ કર્નલ સ્માઇથ વખત પ્રમાણે વસ્તી શક્યો નહિ તે ઉપ પ્રકૃતિનો અને અગ્રિય અમલદાર હતો,^૧ તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ

ઘણી વેળા લોકોને ઉજ્જેરી મૂકતી તે જ ધોરેસ્વાર દુકડીના અધ્યક્ષ હતા તે દુકડીના સૈનિકોએ આ વખતે તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને તેની પદ્ધતિને લીધે તે સૈનિકો ઉલટા નધુ દરેકરાયા, હિંદના સૈનિકો પોતાના સનાતન ધર્મ અને સનાતન આચાર વ્યવહારને બહુમ વળગી રહે છે તેઓ પોતાની જાદગી અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે પણ પોતાના ધર્મ અને આચારવ્યવહારનું અપમાન સહન કરવા તત્પર થતા નથી જ્યારે તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ હિલચાલ થાય છે ત્યારે તેઓ અનિશ્ચય સદેહ વચ બની જાય છે. તેઓ વહેમી હોવાથી એ વાતમા વિશ્વાસ ગાંધે છે આ વખતે પણ ત્રીજી દુકડીના, ધોરેસ્વારો આવી રીતે સદેહવશ થયા હતા તેઓમા જોઇતી અભિમતના કે દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી તેથી તેઓ આ વાતનો મુદ્દમદષ્ટિએ વિચાર કરવાને અસક્ત હતા અનુસાર રાજનીતિના દોષથી જ વિપત્તિ રોપાયુ હતું તે વૃત્ત અત્યારે ફલ દેવા તૈયાર થયુ હતું સિપાહીઓ કે પનિ બકાદુરને પોતાના ધર્મહિન્તા શત્રુ તરીકે માનતા હતા. કર્નલ રૂઆઇએ આ વખતે સૌમ્ય પ્રતિવર્તે ધોરેસ્વારોને સમજાવી સતુષ્ટ કર્યા નહિ, તેણે કપાનની સલાહ મુજબ કવાયત બધ રાખી હોત તો સિપાહીઓ સતોષાત પરતુ આજુબટની વાત પર વિશ્વાસ રાખવાથી તેને આ સાચી સલાહ ન ગમી તેથી કવાયત વખતે જ્યારે તે ટોટાના વ્યવહારની નવી પદ્ધતિ ત્રિયે સમજ પાડવા લાગ્યો, ત્યારે ધોરેસ્વારોએ તેના નયનો પર લક્ષ ન આપ્યું, તેનો કુદ્દમ ન પાળ્યો ધોરેસ્વારની ત્રીજી દુકડીની અધિગાર્ધ ધીમે ધીમે બીજા સિપાહીઓમા ફેલાવા લાગી મેનાપતિની કુદ્દતાઈએ આ રીતે અસા-નિતિનો માર્ગ વચાળ કરી મૂક્યો.

આ બધી ઘટનાઓ પગથી હોઈ કેનિંગ સ્પષ્ટ સમજી ગયો કે સિપાહીઓના હૃદયમાં ધીમે ધીમે ગભીર સંદેહ દેડ થતો જાય છે, ધીમે ધીમે વિપત્તિના પગજી માડતો જાય છે. તે જ્યે કે સર્વદા ધીંગતાનું રક્ષણ કરી ચાલતો, તેના પ્રસાન્ન ભાવ સર્વદા તેની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવતો, તો પણ તે આ વિપત્તિમાં બહુ ચિતાતુર બની ગયો પ્રસન્નતાને બદલે વિષાદની છાયા તેના મુખ પર જણાવા લાગી, ધીરજભય સાતભાવને બદલે દુઃખિતાની કાળાશયી તેનું હૃદય છવાવા લાગ્યું હોઈ કેનિંગ ચોતરફ બચતી નિશાનીઓ જોઈ ચમકી ઉઠ્યો, ચોતરફ બચકર અચાન્તિનો વિકાસ થતા જોવા લાગ્યો કેવળ આ ઉચ્ચેશ્વરી સિપાહીઓમાં જ ફેલાયલી નહોતી, પ્રજા પણ આ ઉચ્ચેશ્વરીને લીધે દુઃખિત બની મુખ હતાં મિત્રતાની પેડે હિંદના બીજા કંઠલાક રથજોમાં પ્રજાને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો, કે અંગ્રેજો હિંદુ મુસલમાન અને ધર્મ પાળનારાઓને અપવિત્ર કરવા તૈયાર થયા છે, ધર્મના સનાતન ગિર્વાજોનું ઉચ્છેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આવા દ્રેશથી તેઓ હિંદુ મુસલમાનની ઓગાડીની બીજો સાથે અપવિત્ર અને અપૂર્ય પદાર્થ ગ્રેણવે છે. જ્યારે કેઈપણ બચકર અનિષ્ટની આશંકથી પ્રજાનું હૃદય ઉચ્છેદાય ત્યારે તે પ્રજામાં એક વર્ગની કલ્પના સક્રિય પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે એ વર્ગ પોતાની કલ્પનાસક્રિય વડે નાના પ્રકારની વાતો ગ્રહી ફેલાવે છે, તેથી લોકોની ઉચ્છેદણી વધતી જાય છે. આવી વાતો કોણે રચી કાણે ફેલાવી, એ કાઈ જાણી શકતું નથી આ જખને કોણે જાણે આવી ધણી ઉડતી વાતો બહાર પડી, લોકદ્વારા નમરે નગરે મામે નામ ફેલાઈ. સરકારને એ વિષે જરાપણ ગમ

પડી નહિ અગ્રેય યથાનના અદૃશ્ય ઝગમગથી હમેશા વાર્તાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો. કાણે કાણે એની શાખા પ્રશાખા શુદ્ધિ પામવા લાગી કાણે કાણે તે નગરે નગર ગામે ગામની મુસાફરી કરી બધાના હૃદયને હચમચાવવા લાગી. આ વખતે લોકોમાં વાત હડી મધ કે અંગ્રેજોએ કંપની બહાદુર અને મહારાણીના હુકમથી બજારમાં વેચાતા મેદા તથા મીઠા સાથે હાડકાનો બૂકો મેળવ્યો છે બજારમાં જે ધી વેચાય છે તે ચમ્પી મેળની અપવિત્ર મનાયુ છે, અને દરેકને વાપરવાની ખાડ સાથે હાડકાનું ચૂણું મેળવ્યું છે તેઓએ બધાને વટાલવા આવા હુકમો કર્યા છે એટલું જ નહિ પણ લોકો જે કુવાનું પાણી પીએ છે તે કુવાઓમાં ગાય અને હુકરના માસના કંકડા નાખ્યા છે તેથી યોડા સમયમાં બધી જાતિ બધા ધર્મો અને બધા વર્ગના લોકો ધર્મબ્રષ્ટ થશે, બધા પોતપોતાના સનાતન આચાર વ્યવહારથી અપલિન થઈ અંગ્રેજોના આચાર વ્યવહાર આચરશે બજારે બજારમાં આ વાર્તા ફેલાવા લાગી સહેજે સહેજમાં આની વાતો નાના પ્રકારના રૂપમાં લોકોના હૃદયમાં ધોગ અસાન્નિ ફેલાવવા લાગી. આની ઉરકેમળીના તમયમાં વળી એ અગ્રેય ઝગમગથી એક અદ્ભુત ઝરણું નીકળ્યું લોકોએ સાબુ કે લ્હાટ સાહેબે રાજ્યના તમામ ગામ ધનવાનો આચરદાર લોકો વેપારીઓ અને ખેડુનોને એકત્ર કરી અંગ્રેજ રોટી ખવગવવાનો હુકમ કર્યો છે

આ બધી વાતોમાં હાડકાના બૂકાવાળા મેદાના લોટની વાર્તાથી સાધારણ પ્રજા બહુ ઉરકેરાઈ ગઈ. માર્ચ માસમાં બેરાકપુરની છાવણીમાં આ વાર્તા ફેલાઈ અંગ્રેજો બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયા એ દરમિયાન કાનપુરમાં લોટની કિંમત બહુ વધી ગઈ વેપારીઓએ

એ માટે મિસ્તરી કાનપુર લોટ લાવવા માટે સરકારી વકાલત માટે ગમ્યુ મિસ્તરી લોટનો પહેલો હપ્તો આવી પહોંચતાજ કાનપુરનું લોટનું બજાર નગમ પડતું પ્રજા મિસ્તરી આવેલો સગ્ગો લોટ ખરીદવા લાગી પરંતુ બાકીના હપ્તો આવી પહોંચે એ દરમિયાન કાનપુરની જાનરમા મપ ઉડી કે ગોરા લોકોની મિલમા ગોરા લોકોની દેખરેખ નીચે આ લોટ તૈયાર કરવામા આવ્યો છે, તેમા અંગ્રેજોએ પ્રજાને બ્રષ્ટ કરવા ખાતર માયના હાડકાનું ચૂર્ણ ભેળવ્યું છે આ સમાચાર વીજળીના વેગે કાનપુરની સૈનિક બજારમા તથા છાવણીમા પહોંચી ગયા એક લશ્ચુમા મિસ્તરી લોટ વેચાનો નષ પડ્યો કોઇ અસાધરણ સક્રિયા મહિમાથી, અલૌકિક લક્ષનાથી એક લશ્ચુમા પ્રજાની રુચિ ફરી મધ કોઇપણ સિપાહીએ લોટનો સ્પર્શ કર્યો નહિ કોઇપણ માણસે એ ખરીદવાનું સાહસ કર્યું નહિ લોટની કિંમત થોડી હતી બજારની બીજી જણસો કરતા એ સસ્તી કિંમતે મળતો, તોપણ કોઈએ એ ખરીદવાની હા ન પાડી એક નિમેષમા આ સમાચાર એક ટેકાલેથી બીજે ટેકાલે પહોંચી ગયા બધા ધાગ્યા લાગ્યા કે આ હાડકાના ચૂર્ણ વાળા લોટ ધીમે ધીમે બજારમા ચોકમધ આવી પડશે, પ્રજાના ધર્મની પાવમાલી થશે, છેવટે મધા ખીંટી બની જશે બધ વધવા લાગ્યો, જેઓએ મિસ્તરી લોટ ખરીદ્યા હતા, તેઓએ ફેફડા દીધા, જેઓએ એ લોટની રોટલી બનાવી હતી, તેઓએ એ રોટલી ફેફડા દીધી. સિપાહી, જમાદાર, દરેક પ્રજાજન વગેરે પોતાનો મોનો ફેળાઓ ફેફડા પવિત્ર થવા માટે બપાકુલ થઈ રહ્યા. આ મપ કાનપુરનો લોટ વેચનારા વેપારીઓએ પોતાનો લોટ તથા રે કિંમતે વેચી ફાવેલો મેળ-

(૪૦૨)

વવા માટે ઉડાડી હતી, એ નહીં થયું નથી મપની કિંમત ગમે તેટલી હો, પણ એ વાત ખરી કે એણે માધારણ પ્રજના હૃદય પર આધિપત્ય ફેલાવ્યું હતું પ્રજાને દૃઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે, અંગ્રેજો કોઇપણ ઉપાયે આપણને વટલાવવા માગે છે

એ સમયે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક બીજા બનાવ બન્યો હાહાકારના ચૂર્ણવાળા લોટની માફક આ બનાવનું મૂળ શોધી કાઢવાને કોઈ સમર્થ નીવડ્યું નથી વાયવ્ય પ્રાંતના લોકો જે રોટલી બનાવે છે, તે ‘ ચપાટી ’ ના નામથી ઓળખાય છે પ્રચુત સમયે આ ચપાટી એક ગામથી બીજા ગામ મોકલવામાં આવતી કોઇ માણસ એક ગામના મુખ્ય માણસને એ ચપાટી આપતો, એ મુખ્ય માણસ મીઠા મુખ્ય માણસને એ ચપાટી મોકલાવતો, ત્યાંથી વળી ત્રીજા ગામ મોકલાતી એન એક ચપાટી અસખ્ય ગામોમાંથી પમાર થતી. કોઈ પણ એ ચપાટી લેવાની ના પાડતું નહિ, બીજા ગામ મોકલવાની આનાકાની કરતું નહિ તેમ બીજા ગામ મોકલવામાં રિલબ પણ કરતું નહિ આથી આ ચપાટી ધોળા સમયમાં અસખ્ય ગામમાં ફરી જાતી વાયવ્ય પ્રાંતના ગામડાના લોકોનો આ વ્યવહાર પ્રથમ સરકારની નજરમાં ન આવ્યો શુભગામના કલેક્ટર ફોર્ડ સાહેબને સૌ પહેલા આ વાતની ખબર પડી, એણે એ વાત લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ફ્રેન્ચ સાહેબને હાખી જણાવી. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે દરેક જિલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટને આ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ આ ઘટનાનું મૂળ કારણ શું હતું, એ બાબતમાં જુદા જુદા મત પડ્યા. કોઈ કોઈ એ ચપાટીઓને કોઈ અવશ્યભાવી વિપત્તિની નિશાની તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ વહેમી લોકોનો વહેમ જણાવી હતી

કહાડવા લાગ્યા, અને કોઇ દુષ્ટ લોકોના દુષ્ટ યુદ્ધિનો વિદાસ મણી સંપૂર્ણ સાવચેત ગહેવાની સજાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા ખરા લોકોએ એનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે એ ચપાટી દેશની પ્રજાને એકત્ર કરે છે, મધ્ય પ્રજા એકત્ર થા! બ્રિટિશ સરકાર સામે બંડ તકાવજે ચપાટીદારા ખરા નોકોને એ બંડ કહાડવાને તૈયાર થવાનું જણાવવામાં આવે છે એક મોભાદાર ગણતા અમલદારે આ સ-અધમાં ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યું કે, “ ચપાટી પ્રજાનો યોગક છે લોકો એને ફેડોકાણે મોકલી એમ મૂયરે છે કે તમારા જીવનની મુખ્ય વસ્તુ જેમ ‘ને તેમ જવડી લૂગાં જવાની છે માટે આદ્ય સામગ્રીનું રસણ કર્યા માટે તૈયાર થાઓ ” કોઇ કોઇ કહેવા લાગ્યા કે, કોઠપિણુ મજા બપહર ચેપી રોગ ફેલાયો હોય તો લોકો તપાથી ચપાટી બીજે ગામ મોકલે છે તેઓને એનો વિશ્વાસ ખેસી ગયો છે કે એમ કરનાથી રોગચાળો એક ગામમાંથી બીજે ગામ રનાના થા જાય કે, અને પોતાનું ગામ રોગમુક્ત થાય છે માટે ચપાટી મોકલવાની પદ્ધતિ આ વડેમનું એક ચિહ્ન છે એ સાથે કંઈ બપહર કાનરૂ જાગ્યું નથી ? કોઈ કોઈ જણાવવા લાગ્યા કે,

૧ ઇ સ ૧૮૫૭ની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે ચપાટી ફેરવવાનું કામ થતું હતું કેપ્ટાન કીટિમ સાડેને આ સમયમાં લખ્યું છે કે, “ ઇ. સ ૧૮૫૬ની શરૂઆતમાં નિમાડમાં એવી કેટલીક નાની રોટલીઓ આવી પહોંચી હતી એ રોટલીઓ એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામાં આવતી હતી ધીમે ધીમે આ પથ હરર ૧૬૬૫૬ ઘણા ભાગમાં ફેલાઈ હતી. એ સમયે હંદાર તરફથી આ રોટલીઓ પ્રથમ નિમાડમાં મોકલવામાં આવી હતી એ સમયે હંદારમાં કોલે-

લોકો ચપાટી મોકલી બધાને ઝેલુ જણાવે છે કે આ ચપાટીમાં હાડકાનો ભૂકો છે અંગ્રેજો ખાદ્યસામગ્રી સાથે આ પ્રમાણે અપવિત્ર દ્રવ્ય મેળવી બધાને ધર્મશ્રેષ્ઠ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કોઇ કોઈ વળી ચોતાની દૃષ્ટના શક્તિને પૂરેપૂરી વિકસાવી દેવેલા લાગ્યા કે જે ચપાટી ફેરવામા આવે છે, તેમા પત્ર છૂપાવેલો છે એ પત્રમા સરકાર વિરુદ્ધ જુદા જુદા કાવતરાની વાતો લખવામા આવી છે એક ગામના માણસો એ પત્ર મેદાના લોટમા દબાવી ચપાટીના આધારમા બીજે ગામ મોકલે છે એ ગામના માણસો એ વાચી, વળી ચપાટીમા સંધરી બીજે ગામ મોકલે છે આ બનાવ બાબત આ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા મત આપવા લાગ્યા કોઈને એ ઘટના માંયે ભ્રમ કર કાવતરાનો સંયોગ જણાયો, તો કોઈને નકામો વહેમમાત્ર જણાયો. કોઇ એ ઘટનાનું રહસ્ય જાણી શક્યુ નહિ આ ઘટનાનું ખરું રહસ્ય જ્યે તે હોય, પણ એટલુ તો ખરું કે એ બનાવે લોકોને બહુ રોકેરી સૂચ્યા હતા જે જે ટુંકાણે ચપાટી પહાચી હતી, તે તે ડેઢાણે ઉરકે રહીના ચિહ્નો જણાયા હતા ૧

સતો રોગ ચાલતો હતો, દરેજ ધણી માણસોએ ગથી મગતા હતા. તેથી નિમાડના લોકોને એનો વહેમ પેમી ગયો હતો કે ઈંદાગેના રોગ બીજા ભાગમા ફેલાવવા માટે આ રોટલી બહારગામ મોકલવામા આવે છે " Kaye, Depoy Wai Vol I P. 572 note

૧ કેદીઓને વખતો વખત આ યુક્તિ વડે સમાચાર આપવામાં આવતા એક કેદીને હચિવાગ્રધ પહેરખીરોના કમળમા સોપવામા આવ્યો હતો તેની પાસે કોઇ જઈ શકતુ નહિ પરંતુ જે માણસ તેને ખાવાનુ આપતો તેને લાય આપી વચ કરી ચપાટીમા પત્ર ભરી

અત્યારે ચમ્પીવાળા ટોટાની ચળવળ ચાલતી હતી, હાડકાના જુકાવાળા લોટની પાતે લોકોને ઉરકેરી મૂક્યા હતા, અચિન્ત્યપૂર્વ, અપરિદૃશ્ય વટનાને યોગે ચપાટી એક ટેકાલેથી બીજે ટેકાલે જતા લાગી હતી, ત્યાં કેટલાક લોકોની નજર નાના સાહેબ પર પડી. અમારે જણાવ્યું છે તેમ નાના સાહેબ કાનપુર પાસે બિથુરમાં રહેતો હતો. પેશ્વાનું ગૌરવ અત્યારે અતર્કિત થઈ ગયું હતું. નાના સાહેબ અત્યારે સમસ્ત ગૌરવથી ભ્રષ્ટ થઈ, પિતાના સાલિમાણીથી વંચિત થઈ, સ્વદેશથી બહુ દૂર આરેના પ્રદેશમાં ગોચનીય સ્થિતિમાં દિસો ગુજાગતો હતો. મગાં સામ્રાજ્યના આગેવાન તેના પરાક્રમી બાજીગવના કિતરાધિકારનું અદ્ય આ રીતે ફેલાવ્યું ગયું હતું જે સાહસ અને બહાદુરીમાં દ્રેષ્ટ ગણાતો, જેણે પોતાની શક્તિ વડે લાખા કાળ મુંઠી પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખ્યું હતું, તેનો પુત્ર અત્યારે સાધાગણ મનુષ્યની પેઢે ગડેતો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં નાના સાહેબ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. પ્રથમ ચમ્પુનાને ડિનારે આવેલા કાઠ્પી નગરમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યાં બાદ મોગલ સહેનશાહની રાજધાની દિલ્હી ગેહ, ૧૮ મી એપ્રિલે લખનોડ તરફ રવાના થયો. એ સમયે ચર હેન્રી લોરેન્સ અયોધ્યાનો વડો કમિશનર હતો. અયોધ્યા અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનો મુખ્ય ગણાતું હતું, વાગિદઅલી પદમ્પત્તિ ચંદ્ર સ્વકક્તા પાસે નજર કેદીની અવસ્થા ભોગવતો હતો તેનું રાજ્ય ખાલસા ચવાથી અને તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યાથી અયોધ્યાના બધા લોકો અંગ્રેજો તરફ દ્રેપની દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેમાં વળી સરકારી અમલ-
 દેવામાં આવ્યો. એ માણસે બીજી સામગ્રી સાથે એ ચપાટી પશુ કેદીને આપી.—Kaje, Sepoy War, Vol. p 573 note.

દારોની અસાવધાનતાથી ત્યાના લોકો બહુ મુશ્કેલી મળી ગયા હતા. અમોધ્યાની જુની હમારતો તોડી પાડવામાં આવી હતી સરકારી મિલ્કત તરીકે પવિત્ર ધર્મમંદિરોનો કમળો લેવામાં આવ્યો હતો. એ સિવાય કઠોર કાયદા થી મહેસૂલનો દર બહુ વધારી મૂકવામાં આવ્યો હતો^૧, અનેક તાલુકદારો પોતાની મીલ્કત ગુમાવી બેઠા હતા તેથી અમોધ્યાના મહેવાશીઓ બ્રિટિશ રાજ્યથી ખુશ થયા નહોતા. તેઓ નવાબના તાબામાં વધારે સુખી હતા. બ્રિટિશ રાજ્યમાં તેઓની સુખશાન્તિ ચાલી મધ્દ હતી તેઓની વહાલી હમારતો જમીનને ભેટવા લાગી હતી, તેઓના પવિત્ર ધર્મમંદિરો ખીજને કમળો થયા હતા, તેઓના કાયમના ભોગવટાવાળી જમીન ખીજના હાથમાં મળી હતી અને ધણી સમયથી ચાલતી આવેલી મહેસૂલ ભરવાની પ્રથા બદલાઈ ગઈ હતી આવા દરોગ નીચમોથી—મર્મપીડક શાસનથી પ્રભુ એટલી બધી ઉરકેગઈ ગઈ હતી કે કોમ કોમ વખતે તે અંગ્રેજ અમલદારો તરફ ઇંટાળા ફેંકતા પથુ અચકાતી નહોતી જે દિવસ

૧ અમોધ્યાના મહેસૂલી કમીશનર ગમિન્સ સાહેબે સ્વિકાર્યું છે કે કોમ કોઈ સ્થળે ધણી મોટા પ્રમાણમાં કર લેવામાં આવતો—
Mutinies in Oudh P 9

આવી દરોગતા છતાં બ્રિટિશ સરકાર ૧૦૪,૮૯,૭૫૫ રૂપીઆથી વધુ મહેસૂલ ઉધરાતી શરૂ નહોતી તેથી કેલ્કુલા બ્રિટિશરની સમયમાં ૧૪૮,૦૭,૭૩૧ રૂપીઆ મહેસૂલ ઉપજતો. Annual Report on the Administration of the Province of Oudh for 1858—59, P 32. Comp Holmes Indian Mutiny P. 96 Note.

નાના સાહેબ લખનોર જવા નીકળ્યો, તે જ દિવસે સગ હોંત લોરેન્સે એ સબધમા મનર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ છે કે “આ શહેરમા છ, સાન લાખ માણ્યો વસે છે એમા કેટલાક (મધ કાસે ભણ્યુ છે કે વીચ હજર) નિ યમ્ન સિપાહીઓ છે. તેઓ બધા અન્ન વિના વઘમા મારે છે, આજે સવારમા તપાસણી કરનાર કમિશનર અમાને સાહેબને એક જણે પત્થર માર્યો છે વડો ઈજનેર એન્ડ્રસ સાહેબ જ્યારે ગાડીમા મારી સાથે જતો હતો, ત્યારે તેના પર પચુ પત્થર પડ્યો હતો x x x જુની ધમારતો તોડી પાડવાથી મધા બહુ ગુસ્સે થયા છે આવુ કાર્પ હજુ આમળ વધવાનુ છે એમ ભયી લોકો અનિશ્ચય ફરકેરાન ગયા છે x x x મહેસૂલ કપરાવવાની પદ્ધતિ પચુ સતોપકારક નથી તાલુકદારોને બહુ નુકશાન થયુ છે ફ્રેન્ચમાદ વિભાગના તાલુકદારો- માના કોમ્પ્લે અરથા તો કોઇએ બધા ગાયો પરનો હક ગુમાવ્યો છે ” આ મર્મભેદી અમતોષ, આ ગભીર ઉત્કેરણી વખતે નાનામાહેમે લખનોરમા પગ મૂક્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે, “ નાના સાહેબે અયોધ્યામા આવી ઉરકેરાયલા સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર કરવાની યેછા કરી હતી ” પરંતુ એ સબધમા કશી સાબ્દિતિ મળતી નથી. નાના સાહેબે પ્રમખ રૂઢવે લખનોરની મુલાકાત લીધી હતી, બધાની સાથે વાતચીત કરી હતી અને નગરના જોવાલાયક સ્થળો જોયા હતા, એ પ્રસન્નતામા વેગની કાળાશ

૧ Kaye Sepoy War Vol I P 377

૨ Kaye Sepoy War I. P. 578 Comp, Holmes, Indian Micting, p. 95.

જણાઈ નહેાતી. વાનિદઅલી પદબ્રહ્મ થવાથી લોકો ઉત્કેચાયા હતા ખરા, પણ નાના સાહેબે લોકોને વધુ ઉત્કેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો. નાના સાહેબ શાંતિપૂર્વક લાખતોરમા ગ્લો હતા તે દાવતારા-મા બળ્યો હોય, એવું કેટલાક અગ્રેજ લેખકો માનતા નથી એવું કહેવાય છે કે, નાનાસાહેબે બ્રિટિશ મરદાર વિરુદ્ધ લોકોને ઉત્કેચવા ખાતર હિંદમા ચોતરફ છુા જાન્યુમો મોકલ્યા હતા. લોર્ડ કેમ્બ્રિજની દૂપણીય ગજનીનિને લીધે મગડાઓની મર્યાદા નહ થઈ હતી. સત્તાગતો ગજ, નાગપુત્રો રાજ, અને પેશા વગેરે દરેકને નુકસાન થયું હતું. તેથી નાના સાહેબે આના રાખી હતી કે મગડાઓ અને મદદ કરશે હિંદમા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, હિંદમા એક ગજના દન્માંભાથી, બીજા રાજના દરમારમા નાના સાહેબના જાન્યુમો ફરી વળ્યા હતા હિંદની બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા ગજ અને સન્દારોને એક (દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર કરવા એ તેઓનો મુખ્ય દેશ હતો, આ પ્રમાણે સાર્વજનીક અબ્યુતથાનને માટે નાના સાહેબ પ્રસ્તુત સમયથી જ તૈયાર થતો હતો. રંગ બાપાજી અને આગિમઉલ્લાખા વિલાયતથી પાછા આના હતા અને કાર્યકુશળ અને મત્રણાકુશળ હતા. વિલાયતમા તેઓના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા લોર્ડ કેનિંગના અમલ વખતે રંગ બાપાજી દક્ષિણમા અને આગિમઉલ્લાખા ઉત્તર હિંદમા બેઠા બેઠા અનિષ્ટતાના બીજ રોપી રહ્યા હતા ^૧ અગ્રેજ છિન્દાસ લેખકે આ પ્રમાણે નાના સાહેબ વિષે લખ્યું છે આ વાત સત્ય હોય તો પ્રસ્તુત વિષયમા નાના સાહેબની વિવેક ચક્તિની ન્યૂનતા સ્વીકારવી

(૪૦૬)

પડશે પરતુ તે સરકારના અન્નાયથી જન્મિત થયેલા હોવાથી પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી મગડાઓ જુના કાળથી સ્વતંત્રતાના ઉપાસક છે, તેજસ્વિતાના પરિપોષક છે. પ્રાત સ્મરણીય શિવાજીએ જે લોકાલીન વીરત્વને લીધે હિંદુનિજમી મુસલમાનોને રાગ કર્યા હતા, મરાઠાઓએ એ મહાવીરના મંત્રના દીક્ષા લઈ જે બહાદુરીથી દક્ષિણથી આર્યાવર્ત મુખીને પ્રદેશ જીત્યો હતો તે નાના સાહેબની સ્મૃતિપટ પ વી બૂમાઈ મધુ નહતુ નાના સાહેબ ગુલામી દ્વારા આવી પડ્યો હોવાથી એ ગુલામી દશામાં લાવનાર સામે સન્ન થયો હતો તે શાંતિથી પોતાના હક પાછા મેળવવાના પ્રયત્ન કરી શકત, પરતુ તેના હૃદયમાં ખગતા ભડકાએ તેને શાંતિમાં ગૂંચા દીધો નહિ, જે આગ છુપી રીતે તેની નસેનસને ઉત્તેજિત કરી ગઈ હતી, તે સહેલાઈથી હોલાય તેમ નહોતું. તે અર્થગત નીન જ્વાળાથી અધીગે થઈ વેગ વાગવાનો તૈયારી કર્યા લાગ્યો તેની આ ચેષ્ટા જો કે સમયોચિત તો ન જ મણાય

લખનોઆ નાના સાહેબે કંઈ ધમાલ ન મચાવી સર હેન્રિ હોરેન્સે તેની આદરમાન સાથે પધરામણી કરી તેણે અમલદારને તેના તગ્મ યોગ્ય માન દર્શાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો એ હુકમ પાળવામાં બેદરકારી બતાવવામાં આવી નહોતી પરતુ નાના સાહેબ લખનોઆરમાં લાગ્યો સમય વિતાડી વઢ્યો નહિ કેટલાક જરૂરી કામ સમય તેને લખનોઆ છોડી કાનપુર જવુ પડ્યુ.

(૪૧૦)

અધ્ય.૫ ૪ થી

વિષયનિર્દેશ — જુદા જુદા મ્થાનોની સાધારણ સ્થિતિ-શાસ્ત્ર બહુ-
કના કારખાનામાં સિપાહીઓના મનના વિચારો-પોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો
ફેસલો-૩૪ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતરાવ્યા—અયો યામા વાંધવ મચી
—ભિરત-હિંદી

ધીરે ધીરે ચૈત્ર માસ વીત્યો બંગાળાનુ નવુ વર્ષ આ માસ
પૂરો થયે શરુ થતુ હોવાથી એ નીન વર્ષ નીન તેજ, નરી જ્યોતિ
વડે ચારે દિશાને અજવાળતા લાગ્યુ વૈશાખ માસના પ્રયડ તાપ
અને ઉના કુકાના પવનથી ઉરકેરાયલા સિપાહીઓ પણ અર્ધરા
થઈ ગયા, ઉન્મત થઈ ગયા લોડ કેનિંગે આગા ગખી હતી કે
જેમ અને તેમ જલદી અશાન્તિ શાન્તિનુ સ્વરૂપ પકડશે, વિપત્તિને
બદલે નીન આગાનો આલોક પ્રગટશે લોડ કેનિંગ આની આશાથી
કલકતામાં બેઠો બેઠો ગજબ અમલની ચર્ચા કરતો હતો સિપાહીઓની
ઉરકેણી સમ્બધના તેને જે સમાચાર મળતા, જુદા જુદા સ્થળોના
અમલદારો તેના પર જે જે અભિપ્રાયો લખી મોકલતા હતા, તેમાં
સમાનતા શોધી કાઢવાનુ કામ મુરકેલ હતું તેથી એ બધા સમાચાર
રમાથી મૂળ તત્ત્વ શોધી કાઢવાનુ કામ મુરકેલ થઈ ગયુ હતુ લોડ
કેનિંગે બધા વિષયનો વિચાર ક્યાં બાદ એવો અભિપ્રાય બાધ્યો
હતો કે સાધારણ રીતે હિંમતવાની તળેગથી તે બંગાળાના સપાટ
મેદાનો સુનીનો પ્રદેશ શાંતિમાં મગમ ખાય છે ભારતના આકારમાં
જે કરાલ દાદખિની પગડી હતી, તે અતર્ધાન ચત્ર ગઈ છે. બંગા-

કપુરમા કંઈ ગડબડ ન હોતી ત્યાના સિપાહીઓ ધીંગજથી પોતપોતાનું કાર્ય કરતા હતા, કમડમની ની બદુક વાપરવાની કળા શિખવનારી નિશાળ પોતાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને કર્યે જતી હતી. સિપાહીઓ બહારથી કંઈ અસતોપ જણાવા દેધો નહિ એ પરથી અમલદારોને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે સિપાહીઓએ અભાગ વચનો ખરા માન્યા છે, નેઓ શાત પડ્યા છે ઉત્તર હિંદની ઝાવણીઓમા પણ કંઈ અસતોપ જણાતો નહોતો શિયાળકોટમા સિપાહીઓ શાનિપૂર્વક બીજી બદુક વાપરવાની પદ્ધતિ શીખતા હતા સગ જોન હોરન્સે મે માસની શરુઆતમા એ ધ્યાનનું સિક્ષાનય તપાસી, ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ કે, “ ની બદુક મળવાથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા છે ગુગળ પ્રદેશમા લડાઈ કરતી વેળા એ બદુકો તેને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, એ વાત તેઓના અત કરણમા ઉતરી ગઇ છે અહીના ઓફિસરોએ જણાવ્યુ છે કે સિપાહીઓ આ બાબતમા કંઈ શકા જણાવના નથી અને ની બદુક વાપરવામા જરા પણ કચવાટ દર્શાવતા નથી.” અંબાલાથી સેનાપતિ ધર્મોડે ૧ લી મે એ લખી મોકલ્યુ કે, “ અહી જે આગો લાગી હતી, તે બાબતમા સિપાહીઓને અપગધી માનવાનું કંઈ કારણ નથી બહારથી જોતા સિપાહીઓનું કોઈ પણ કાર્ય જેરાજખી જણાતુ નથી, તેઓ જરા પણ નાદરમાની બતાવતા નથી સિક્ષાલયનું કાર્ય સુદર રીતે ચારે છે હું લગભગ દરરોજ એ રથને હાજર રહુ છું અને ખાત્રી પૂર્વક કહુ છું કે સિપાહીઓમા કંઈ પણ અસતોપ રહ્યો નથી ”

આ પ્રમાણે મે માસની શરુઆતમા ગવર્નર જનરલ પાસે ધણે રથથી શાંતિના સમાચાર આવ્યા સાચા ગવર્નર જનરલ આ

પરથી સમજ્યો કે, સિપાહીઓના હૃદયમાંથી વટલાવાની બીક જતી રહી છે નહીં બલકેના શિક્ષણથી બે ગડમડ મચી હતી, તે દર થઇ ગઇ છે હોર્ડ કેનિંગને શાંતિ વળી તેનું હૃદય સ્થિર થયું તેણે હવે સંસ્થાની આંતરિક ઉન્નતિ કરવામાં ધ્યાન લગાડ્યું શાંતિના સમયમાં જે ગજકાર્ય કરી શકાય, તે કાર્ય કરવા માટે હોર્ડ કેનિંગ તૈયાર થયો તે મુઆમ્મના ગવર્નમેંત સાથે ધરાન વિષે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યો. વાયબ્રાટના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાથે કેળવણી ખાતાને મદદ આપવા વિષે તથા ઓરિજનલ ખાતા, હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ સાથે નિઝામના કિતરાધિકારી ખાતા, બેંગલોરના રેસિડેન્ટ સાથે જામકવાડની મહેસુલ ખાતા મસલત કરવા લાગ્યો પરંતુ અકસ્માત વાનિ અનધાન થઇ ગઇ, ધરનાઓત ફર્યો, કરાલ કાફરિની પોતાની કમલ હાથા વડે આરે દિગાને ઢાળી વળી

મિત્રના ઘોડેસ્વાગેની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકોએ ટોટાને અડકવાની ના પાડવાથી કર્નલ સ્માર્થે એ બાગત મેનાપનિ છુટ્ટને ફરિયાદ કરી હતી છુટ્ટે એ સિપાહીઓની નાફરમાનીના દાગણા તપાસવાનો હુકમ કર્યો તપાસમાં જણાયું કે, ટોટામાં અપવિત્ર વસ્તુ હોવાથી સિપાહીઓએ એનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી હતી; ઘોડાની વાનગીની ઘોડેસ્વાગેના ચિત્ત ઉશ્કેરવા દતા. તેઓ પ્રતિ-ક્ષણે પોતાના ધર્મના નાશના સ્વપ્નો જોતા હતા ઘોડાની વાનગીને તેઓના અંત કરણને ઉશ્કેરી ચૂક્યું હોવાથી જ તેઓએ ટોટા લેવાની ના પાડી હતી. મિત્રના આ બનાવ વિષે વડા મેનાપનિને જણાવવામાં આવ્યું એ ઘોડેસ્વાગ ટુકડીના અગ્રેજ ઓશિસરે આમલ

સાથે વડા સેનાપતિનો જવાબ ફરી વળવાની રાહ જોવા લાગ્યા-
તેઓને ખાતી હતી કે, અપરાધી સેનિકો બગરફ થશે એમ થશે
તો બનતા સુધી ભિરતના બધા સિપાહીઓ ગુસ્સે થશે, બધા અંગ્રેજો
વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવશે બન દર દગો મચશે ભિરતના એક અંગ્રેજો
આ બાબત વિષે ૩૦ મી એપ્રિલે લખ્યું છે કે, “અમે અહીં ગોગા
સેનિકો વડે સુરક્ષિત રહ્યા છીએ, અમાગ રક્ષણ માટે હળુ વધાએ
સિપાહીઓ ગળવાની જરૂર છે’ આ કેવો ચમત્કાતિક ફેરફાર !”

જોત જોતામાં મે માસના બે દહાડા વીતી ગયા, પરંતુ વડા
સેનાપતિ તરફથી કંઈ જવાબ ન આવ્યો સિપાહીઓનો ઉદ્દેશ ધીમે
ધીમે મદ પડવા લાગ્યો અંગ્રેજ ઓફિસરો અમારો મારફત આમ્રહ
પૂર્વક વડા સેનાપતિના હુકમની ગહ જોવા લાગ્યા પરંતુ તેઓનો
આમ્રહ શાત થયો નહિ. છેવટે તેઓની કુતૂહલના શાત થઈ વડા
સેનાપતિએ આ બાબતનો પોતાનો હુકમ મોકલ્યો ૬ ફી મે એ આગુ-
ટટ જનરલે સરકારના સેક્રેટરિને લખી મોકલ્યું કે, ‘ભિરતના
થોડેસ્વારોની ત્રીજી કુટડીના ૮૫ સિપાહીઓએ ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની
ના પાડી છે, વડા સેનાપતિ લોગેન્સને તેઓનો ન્યાય લસકરી કોર્ટ
દ્વારા ચુકવવાનો હુકમ આવ્યો છે ” ૬ ફી મે પહેલા વડા સેનાપતિનો
હુકમ ભિરત પહોંચ્યો હતો, તેથી એજ તારીખે ભિરતમાં લસકરી
કોર્ટની બેઠક સર થઈ પરંતુ જણા તપાસ કર્યા નીમાયા તેઓમાના
૬ મુસદ્દામાન અને ૯ હિંદુ ઓફિસર હતા તેઓના ઉપરી તરીકે
એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ નીમાયો હતો ૬ ફી મે એ કામ સર થયું,
૯ મી એ પૂર થયું. તહેામતદાર સિપાહીઓને દસ વર્ષની સજા
મજૂરી સાથેની કેદની સજા મળી.

૯ મી એ એ સવારમા સેનાપતિ હુલ્લટ બધા લશ્કર સમક્ષ
 આ બચકર સભા અમલમા ચૂકવા તૈયાર થયો ધીરે ધીરે સમસ્ત
 સૈન્ય દ્રવ્યતના મેદાન પર એકત્ર થયે લાગ્યું એ દિવસ સવારમા
 મિરતની વિનુત સમગ્ર-શિક્ષા ભૂમિ પર બાલચર્યના કિન્થો નહોતા.
 આકાશ વાદળાથી દકાએલું હતું, વાયુ અનિવેગથી ફુમતો હતો,
 વાનાઓડાની તૈયારી થઇ ગઈ હતી, દડાએલા સિપાહીઓ આવા
 અગમ દિવસે, મેરાડકરમય આકાશ નીચે, વાવાઓ । કરવા તૈયાર
 થઇ રહેલા ફુકાના પરન મધ્યે એનાપતિ હુલ્લટ નમન હારબધ બધા
 હતા માથાપરના આકાશની પેઠે તેઓના હૃદયપર ગાઢ
 દાળાશ છવાઈ ગઈ હતી, વાયુ પ્રવાહની માફક ચિતાના
 નરગ પશુ તેઓને વા-વાર આગામ કરતા હતા.
 માને તોપો પોતાનું ત્રિકગળ મુખ પકોળુ કરી ગોવાઈ ગઈ હતી
 ગોગ સિપાહીઓએ તેઓ પર ગોળા ચલાવી શમાય એરી રીતે
 તોપા ગોઠવી ગઈ હતી કોઇપણ આમનની આનાકાની કરતાજ
 એ તોપો તેઓને કડાડી દે તેમ હતું પણ તેઓએ આનાકાની ન
 કરી સભા અમલમા ચુકાતી વેળા તેઓને વિદેય પ્રગટ ન થયો તે-
 ઓની ટુકડીના અગ્રેજ ઓફિસરો ગભીર ભાવે આદેખાન નોંધ રહ્યા
 હતા, તેઓના હૃદયમા શોકના મોજા ઉગળતા હતા પણ સિપાહી
 ઓ તેઓની આ દુર્દશાથી દુખી થતા હતા પણ તેઓ મુખમાથી
 એક વચન પણ બહાર કાઢવાને અચક્ત હતા એક ઓફિસરે રજમી
 એપ્રિલની ક્ષમાયન બધ ગખવાતો અભિપ્રાય આપ્યાથી વડા સેનાપતિ
 એ-સને તેનું જો અપમાન કર્યું હતું તે તેઓને બરાબર યાદ હતું. ^૧

તેઓ અત્યારે જરાપણ બોલ્યા વિના મબીર સદેહ અને વિરમજ સાથે પોતાના કપરી અમલદારનું કાર્ય જોવા લાગ્યા ધીરે ધીરે એક એક અપગ્રાધીના શરીરપત્થી લશ્કરી પોશાક ઉતારી લેવામાં આવ્યો, હાથ પગમાં બેડીઓ નાખવામાં આવી, તેઓએ શાંતિથી આ કાર્ય કરતા દીધું. આ અમ ગળસૂચક કાર્ય, વિગમ અને હસ્તેસ્થી ફેલાવ નાક આ શોચનીય દૃશ્ય પૂરૂ થતા ત્રણ કલાક લાગ્યા તુષ્ણલાનહ મિપાહીઓમાંના કેઈ કેઈ હાથ જોડી સેનાપતિની બામાં માગવા લાગ્યા પગ તુ તેઓના દરેણુ રૂદનનું કંઈ પગિણામન આવ્યું તેઓએ આ રીતે પોતાના અપગ્રાધીની પગકાંડા જોડ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શસ્ત્ર થઈ, બેડીઓથી વિભૂષિત થઈ, કેદખાનામાં સાધારણ કેદીઓ સાથે વસના માટે તેઓ કવાચનના મેનન પગથી ચાલ્યા ગયા સૈનિક અમલદારોએ પોતાની લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ સિપાહીઓને નિશ્ચય કરી મેજિસ્ટ્રેટને સોંપ્યા મેજિસ્ટ્રેટ નમબમ ૧૨૦૦ કેદી સાથે મજૂરી કરતા માટે તેઓને કેદખાનામાં મોકલી દીધા

જે મૈનિકોને આ પ્રમાણે હાથેશ મળ્યું થઈ, પોતાનો લશ્કરી પોશાક અને હથિયારો છોડી કારાગારની અધારી કોટડીઓમાં વાસ કરવો પડ્યો, તેઓના રૂસબો કંઈ રીતે થપો હતો, તે સજબમાં આ રથજો કંઈ કહેવું જોઈએ. અગાઉ કહ્યું છે તેમ લશ્કરી કોર્ટમાં ૧૫ ન્યાયનિયાગો અને એક ન્યાયાધીશ નીમાયા હતા એ ૫૬૨ જણા માં ૭ મુસલમાન અને નવ હિંદુ હતા મે માસની ૬, ૭ અને ૮ મી તારીખે તપાસ ચાલી હતી^૧ કંઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસ થઈ હતી, તહેમતદાર સીપાહીઓનું તહેમત કંઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસાયું હતું,

^૧ Martin, Indian Empire, Vol II. P 244, Note.

તે તે વખતે જાહેરમાં આવ્યું નહોતું ઇ સ ૧૮૫૭ ના મે માસમાં કામ ચાલ્યું, તે કામનું વિષય તે પત્રીના વર્ષ ડિસેમ્બર માસ સુધી અપ્રકાશિત રહ્યું આ તપાસ વિષે પ્રજામાં વહેલો સંનય પેદા થયો અપરાધીઓને જે વખત સજા થઇ તે પગથી અનેક માણસો કામ ચલાવવાની પદ્ધતિ પર નાના પ્રકારના દોષ ચલાવવા લાગ્યા હોડેસ્વાગની ત્રીજી ટુકડીના સૈનિકો જ્યારે નાફરમાની માટે યુનેહમાર ઠપા હતા, તેઓના આ અપરાધને કડાડી દેવા કોઇ તૈયાર નહોતું પગલું તેઓ સામાટે નાફરમાન થયા હતા, સામાટે કર્તવ્યવિમુખ થયા હતા, તેનો મુદ્દમ વિચાર કર્યા બાદ જે સજા કરવામાં આવી હતી, તે સબધમાં હોકોને પૂરેપૂરો અસતોષ હતો આ બાબતમાં જે સરકારી ટ્રિપોર્ટ બહાર પડ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ૧૫ જણામાંથી ૧૪ જણાએ યુનેહમારને ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા કરવાની સમતિ દર્શાવી હતી પરંતુ તેઓએ સજા ફરમાવતી વેળા, અપરાધીઓની અગાડની કર્તવ્યપરાયણતા અને ટોટા સબધમાં જે જનરલ ફેલાયો હતો, તે તરફ ધ્યાન આપી દયા દર્શાવવાની માગણી થઇ હતી સેનાપતિ છુદ્દે આ માગણી સબધમાં એવું જણાવ્યું કે, ' મને સજા ઝોટી કરવાનું કંઈ કામજી જણાતું નથી તેઓની આ નાફરમાનીએ અગાડની કર્તવ્યપરાયણતાને કલકિત કરી છે, તેઓએ રુદ્ધને વચ થઇ ઉપરી અલસારનું કલ્લુ માન્યું નથી, ટોટા ઉપર મળીર શક લાવી સૈનિક નિયમનો ભંગ કર્યો છે, તેઓએ આ સબધમાં પોતાની જુદા સ્વીકારી નથી, કોઈ પણ તરેહના સ્ત્રોતનું ચિર્ક જતાવ્યું નથી તેમ દયા માગવાની જરૂર જોઇ નથી ' સેનાપતિ છુદ્દે આ બધા કારણો દર્શાવી છેવટે તેઓએ ૫ વર્ષથી

વધુ મુદત દામ કર્યું ન હોય તેઓને ૧૦ વગસને બદલે ૫ વર્ષની સજા કરવાની સમતિ દર્જાવી સેનાપતિ હુદટે અપનાધીઓને બીજા સૈનિકો સમક્ષ બેડીઓ પહેનવતા અચકાપો નહિ તે આવી દહોગતાને લીધે બહુ નિદાપો એટલુજ નહિ પણ હિંદના વડા સેનાપતિ એન્સને જ્યારે સાબળ્યુ કે, અપનાધીઓને કવાયતના મેદાનપર, તેઓના સાથીઓ મમલ બેડીઓ પહેનરી છે, ત્યારે તેણે આવા દહોર દામને સખત બાપામા વખોડી કાઢ્યુ તેા પણ હુદટે વડા સેનાપતિના દુરુમ મુગળ કાર્ય કર્યું હતું, એમા શક રાખવાનુ કંઈ દાગણુ નથી આ ઘટના પર બગમર રિઝાર કરતા જણાય છે કે વડા સેનાપતિએ પ્રથમથીજ અપગાધી સૈનિકો પર મુદ્દાઓ ચલાવવાની પદ્ધતિ નગી કરી દીધી હતી મુદ્દાઓ શરુ થયા પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉથી, પગિણામ શુ આવશે તે યુરોપિયન અમલદારો જાણતા હતા. મિગના કમિશનર મિયેક સાહેબ કોઇ સરકારી કામ સળગ અલીગઢ ગયા હતા ૧૦ ની એ તેઓ પાછા ફરવાના હતા પરંતુ તેઓ ૯ મી તારીખે મિગન આરી પહોંચ્યા હતા, દાગણુ કે તેઓને ખબર પડી હતી કે ગુનેહગારોને કેદની સજા થવાની છે સૈનિકો બળપૂર્વક દારાગારમા પ્રવેશ કરી કેદીઓને કદાચ છૂગ કરે, એવા સંદેહથી તેઓ અગાઉથી મંદો-બસ્ત કરવા આવી પહોંચ્યા હતા ૨ ગુનેહગારોને સખત સજા થવાની છે એ વાત જ્યારે અમલદારો મુદ્દાઓ ચાલ્યા પહેલા જાણતા હતા તેા પછી તે પરથી સાબીત થાય છે કે તેઓએ નાફરમાન મિપાડી

૧ Martin, Indian, Empire Vol p. 145 note.

૨. Martin, Indian Empire Vol. II. p 145.

(૪૧૮)

ઓને ઠોરપણે સજ્જ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો હતો. ઘરઠરી માર્ક પછી ઉપરી અમલદારોના આ સંદેશ મુજબ ફેસનો આપ્યો હોય એ અસંભવિત છે. આ પ્રમાણે નાદરમાન સિપાહીઓના ફેસ-લામા ન્યાય તોળનાગઓની સ્વતંત્રતા જળવાય નહોતી એ તપાસ ઉપરી અમલદારના હુકમ મુજબ શરૂ થઈ હતી અને તેનું ફળ પછી તેની મગ્જ મુજબ આવ્યું હતું એથી ઉરકેરામત્રા સિપાહીઓ વધારે ઉરકેરાશે, તે વાતનું જ્ઞાન ઉપરી અમલદારોને થયું નહિ જેઓ પવિત્ર સૈન્યદળની દીક્ષા વધી, જગત સમક્ષ પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા, સાહમના મહિમાથી અને બાહુબળના ગૌરવથી જેઓ એક સમયે વીરેન્દ્ર સમાજમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, તેઓનું આવું શૌચનીય અવપતન થયું, તેઓ વીરદળથી અધપતિત થઈ સદીર્ઘ કાગગાન્ને નિષ સાધાગ્ય કેદી સાથે જઈ વસ્યા આવી શૌચનીય રિથિથી તેઓના હૃદયમાં અપગિસીમ ક્રોધનો સચાર થયો, તેઓની વેગ નાળવાની કૃતિ પ્રમળ થઈ ગઈ, અગ્નેશના અન્યાયથી, અગ્નેશની ઠોરતાવી અત્યારે તેઓના હૃદયમાં અગ્નેશ પ્રત્યેનો દેવ હાહોહાડ વ્યાપી ગયો. બીજા સિપાહીઓ પછી પોતાની નજર સમક્ષ પોતાના સાથી ની આવી હુર્દયા બેવાવી સરકાર પર મુરખે થયા. અમલદારોએ જો આ વખતે ધીરજ અને લાગણી નહોતી હોત, તો સિપાહીઓના મુખે સહેવાઈથી કાગ્યમાં આવી જઈ પરંતુ તેઓએ ધીરજ કે લાગણીની ચીસારી મૂકી હતી. અપસિસીમ ઠોરતાવડે પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવાનો સંદેશ કયો હતો જ્યારે અગ્નેશ ગિરુદ નાના પ્રકારના તગડો કૃત્રિમ થયા હતા, શાસન નીતિના દોષથી જ્યારે પણ કોઈ અગ્નેશ સંકારની વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા, મળીર સદેશથી

જ્યારે હિંદની કયેક હાવણીના સિપાહીઓ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હતા, તે વખતે સગકાગના કુચરી અમલદારોએ દીર્ઘદષ્ટિને અભાવે અપરિ-સ્થિત કઠોરતાને લીધે અનેક શોકોના ગુસ્સો વધારી મૂક્યો આ ઉરકે-નાએલા અને હાપી શોકોના ક્રિમાડથી તથા કાર્યકુશળતાથી વિપત્તિ શ્વામે ધીમે બચ દગ બનતી ગઇ

થોડેવાન્તી ત્રીજી ટુકડીના સિપાહીઓને જ્યારે આવી કઠોર સજા કરવામા આવી તેજ સમય દરમ્યાન એક ખીજ રેજિમેન્ટને અગત્ય કવવામા આવી સગકાગના કુકમથી માંગલપાડેને ફાસીને લાકડે લટકાવુ પડ્યુ હતુ પણ એ રેજિમેન્ટના ખીજ સિપાહીઓનો નિવેડો શ્યો ન હોતો જ્યો ભોમલપાડેને ગેંગા છોડતો બેઠ રહ્યા હતા, તેઓનુ કામ હતે તડ ચપુ લોર્ડ કેનિંગ બહુ રિચાઝ કર્યા નિજા કોર્પ પણ કાર્ય હતો નહિ ગરમી એપ્રિને બગકપુરના બધા મનિકો સમક્ષ જમાદાર કુશિરપાડેને શમીની સજા થઈ ફાસીના માચડા પર ઢબી રહી કુશિરપાડેએ પોતાના સાથીઓને સાવચેત રહેવાની મલાહ આપી.^૧ ૩૪મી રેજિમેન્ટના જમાદારને આ પ્રમાણે કઠોર મજા

૧ કુશિર પાડેના આ અત સમયના વચનો ધણાએ કલ્પતા સ્વરૂપમા સમજાયા છે કુશિરપાડેએ શમીના માચડા પર ઢબા ગદી ને બાપજુ કર્યુ હતુ, તે આમ છે —“ સિપાહીઓ! સાબળો, તમે દહી આવુ કૃત્ય કરજો નહિ મે સરકાર સાથે જે ચેરવર્તણુક ચલાવી છે, તેનુ યોગ્ય ફળ મળ્યુ છે માટે તમારે દહી આવુ કૃત્ય ન કરવું કરશો તો આવી સજા ભોગવશો ” ૩૬મી રેજિમેન્ટના સેનાપતિ કર્નલ મિચેને કુશિરપાડેના બાપજુના આવા બાવાર્થને ખરો માન્ય છે. Kaye, Sepoy War, I p. 584, note.

કવાથી એ રેન્જિમેન્ટના બીજા સૈનિકો અમલદારોના દબાવવા નહોતે
 કે નહિ, એ પ્રશ્ન હોર્ડ કેનિંગ મનમાં વાગવાગ ચર્ચવા લાગ્યો.
 તેને ખાતરી હતી કે, એ રેન્જિમેન્ટના બધા મિપાડીઓએ નાફ-માની
 ખતાવી નથી માટે બધાને સગમી મળ કરવાનું તેની ન્યાયવૃત્તિને
 ન રમ્ય આવે. વિચાર કરી હોર્ડ કેનિંગ આ બામતની બાંકીક
 તપાસ કરવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી પુરતી સાબીતિ ન મળી, ત્યાંસુધી
 તેણે જ આ વિષયમાં હેવટનો હુકમ આપ્યો નહિ. હોર્ડ કેનિંગ જ્યારે
 આ પ્રમાણે સક્ષમ તપાસ કરતો હતો, તે વેળા મૈનિક વિભાગના
 ક્વિપરી અમલદારો જેમ અને તેમ જલદી આ વિષયનો કે સંદેહ કરી
 નાખવાની માગણી કરવા લાગ્યા તેઓએ આખી રેન્જિમેન્ટને નિ-
 સ્ત્ર સંવાની ધમ્મા પ્રદર્શિત કરી સેનાપતિ હિયર્મને એવી ખાતરી
 થઈ ગઈ હતી કે એ રેન્જિમેન્ટે એવો બચક અપગ્રાધ કર્યો છે કે,
 તેને નિ સ્ત્ર કર્યાં સિવાય શાન્તિ કલાગે નહિ, અને એમ નહિ કર-
 વામાં આવે તો આશાનુસાર કળ મેળવાનો નભન નથી વડો. મેનાપતિ
 એન્સન પણ સીમલાની તીવળ ટેકરી પાંચી ખાન આગ્રહ પૂર્વક
 આવી ધમ્મા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. ગવર્નર જનરલની મત્રિમભામાં
 બધા બામન ચર્ચાઈ છેવટે હોર્ડ કેનિંગે ૩૦મી એપ્રિલે પોતાનો અ-
 ભિપ્રાય આપ્યો, પણ સેનાપતિનો અભિપ્રાય કબૂલ રાખવામાં આવ્યો.
 તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યું કે હથિઆગ છીનવી લેવા
 સિવાય બીજા કોઈ લઘુ દડથી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, તેમ એવી
 રીતે થોડી સળ કરવાથી બીજા સૈનિકો હુકમમાં રહેવાનું શીખશે
 નહિ. પગલું આ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા બાદ કોને કોને આ સળમાંથી
 સુકા કરવા એ વિષે ફેસલો આપવાનું કામ બાકી હોવાથી એ સળ

તરતજ અમલમા ન સુકાઈ. છેવટે ૪ થી મે એ બધી બાબતનો ફેરવો થઈ ગયો. એ દિવસે સગરે ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટને નિ સજ્જ કરવાનો હુકમ આપ્યો ૧

આ હુકમ જાહેર થયા બાદ ૨ દિવસે અગાકપુરના બધા સૈનિકો સમક્ષ ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ સજ્જ બોગવવા તૈયાર થયા સૂર્યોદય વખતે બધાએ એકત્ર થઈ ધીરે ધીરે પોતપોતાના હથિયાળો છોડી દીધા, લશ્કરી પોશાક કાઢી નાખ્યો તેઓને જોગ સિપાહીઓના ગ્રસ્થ નીચે અમુક નિશ્ચિત ગ્રથાને મોકલી દેવામાં આવ્યા. ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટ બરતગ્ન થઈ, પણ જે આશા રાખી આ દામ કરામા આવ્યું હતું, તે આશા સફળ ન થઈ સરકારે પ્રજાની ચિંતવૃત્તિનું આચક્ષ્ય રોચક માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ એથી તો પ્રજા વધારે ચચળ બની મધ નિ સજ્જ કરવામાં આવેલા ૫૦૦ બ્રાહ્મણ તથા ગ્રામપુત્રો પોતાની કુદમનીષ પ્રતિદ્વિસાવૃત્તિ સરળ કરવા, ભયકર દાર્પ સાધવા તત્પર થયા. અયોધ્યા એ બ્રાહ્મણના સિપાહીઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું, બ્રાહ્મણના સિપાહીઓ એ ગ્રથેથી આવી સગરની લશ્કરમાં આવ્યા હતા અને લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ પાંચ તેજ સ્થળે જઈ કે પત્ની બહાદુરની શાસન નીતિ અને પોતાની બહાદુરીની વાતોથી સ્વદેશીઓને

૧. ૮૮ મી રેન્જિમેન્ટના જે અમલદારે ૧૦ મી માર્ચે કલકત્તાની ટપાલગ પત્ર પકડેલા ભરતી વેળા ૨ ઉસ્કરાયલા સિપાહીઓને કેદ કર્યો હતા, તેને વિશ્વાસુ બાની સખામાંથી બાતલ રાખવો હચિત છે કે નહિ તે જામત તર્કનિતર્ક આશ્યો હતો. છેવટે એ જામાદારને તેની અગાકની વહાદારી ખાતર સખામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

(૪૨૨)

સૂચિત કરતા હતા ૧૫ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ નિશસ્ત્ર થઈ
 અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા હતા હવે ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ
 પણ બરતરફ થઈ અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા કંપનિ બહાદુર પણ એ
 બરતરફ થયેલા સિપાહીઓને જરા પણ અતુગમ નહોતો કંપનિ
 બહાદુરની ધીંગળ કે ન્યાય પણ તેઓને જગ પણ આપ્યા નહોતી-
 તેઓની રાજભક્તિ અત્યારે તદ્દન નાશ પામી હતી જે આશા એક
 સમય તેઓની દૃષ્ટિ આગળ અપૂર્વ દૃશ્ય વિસ્તારી ગઈ હતી, તે
 અત્યારે હમેશને માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ હતી તેઓ અત્યારે પોતાના
 ટેવાઈ ગયેલા ધંધાને છોડી, પોતાના હથિયારો દૂર રાખી, નિયમીત
 વદને, મલિન વેશે સ્વેચ્છા આવ્યા હતા તેઓની વેગવિત્તિ ડબળી
 ગઈ હતી, અંગ્રેજો પ્રત્યેની હેસબુદ્ધિ દૃઢ થઈ હતી, તેઓ ગમે તે
 હિપાયે વેગ વાળવા માગતા હતા તેથી અયોધ્યામાં ધીરે ધીરે
 જય કર બંટના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા આ વખતે હોર્ડ કેનિંગ
 આ નવા મુલક વિષે જેટલા વિચાર કરતો હતો, તેટલો વિચાર
 આખા હિંદ વિષે પણ કરતો નહિ. નાના સાહેબ લખનૌર આવ્યો
 હતો. સર હેન્રી હોરેન્સના પત્રોમાં આ બાબતમાં દુગો ધંસારો ન
 હોવા છતાં ગવર્નર જનરલ અયોધ્યામાં સર્વત્ર અશાંતિ મચી રહેલી
 જોઈ બહુ ચિંતાતુર બની ગયો હતો એ સમયે લખનૌગની એક રેન્જિમેન્ટ
 પણ અમલદારોને વહેમ પડ્યો તે માટે તેને બીજો ધ્યાને મોકલવાની પેરવા
 થઈ. અમલદારોને વિશ્વાસ એમાં ગયો હતો કે શહેરના મોટા મોટા
 રહેવાશીઓ સાથે એ રેન્જિમેન્ટને સંબંધ છે, માટે એને બીજો
 સ્થળે મોકલતા રહેવાશીઓ જરૂર ગળાટ મચાવશે તો પણ અમલ-
 દારો તેને પણ લખનૌમાં મખના તૈયાર નહોતા ગવર્નર જનરલને

(૪૨૩)

રેજિમેન્ટને બીજે સ્થળે મોકલવાની પ્રાર્થના કરવામા આવી. લોર્ડ કેનિંગે સર હેન્રિ લોરેન્સને એ જાનના મગ્ગ મુજબ કાર્ય કરવાની સત્તા આપી. પરંતુ ગવર્નર જનરલનો આ હુકમ અથોધ્વા પહેાચે તે દરમ્યાન સર હેન્રિ લોરેન્સના મનમા એક બીજી ચિંતા ઉદય પામી તે જાણી શક્યો હતો કે, બીજી રેજિમેન્ટો પણ અમુક બાબતને લીધે સગ્ગ પર અતિશય ગુસ્સે થઇ છે માટે અસતોષી સિપાહીઓને બીજે સ્થળે મોકલવાથી કઇ સારૂ પરિણામ આવવાનું નથી કારણ કે તેઓ અન્ય સ્થાને જઈ એ મ્યાનના સૈનિકોને સરગર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરશે સગ હેન્રિ લોરેન્સે આવો વિચાર કરી અથોધ્વાની કોર્ટ પણ દુકડીને મ્યાનાન્તરિત કરી નહિ તેણે અસતોષી સિપાહીઓને અથોધ્વામાજ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી આ ઇચ્છા દર્શાવવામા તેણે કેવી સૂક્ષ્મ યુદ્ધિ અને દીર્ઘદિગ્ધિ બતાવી આપી હતી તે દર્શાવવાની કઇ જરૂર નથી.

સર હેન્રિ લોરેન્સે ૪૮ મી રેજિમેન્ટ વિષે સૌ પહેલા ગવર્નર જનરલને ઉપલી મનલખનો પત્ર લખ્યો હતો એ સિપાહીઓ પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાના મબીગ સંદેહથી અગ્રેજો પગ ગુન્ને થઈ ગયા હતા. એપ્રિન મામની શરૂઆતમા તેઓનો ડોક્ટર વોરેસ સાહેબ માદો પડ્યો દવા પીતા માટે તે દવાખાનામા આવ્યો દવા પીતી વેળા તેણે શીશી મોઢે માડી એ શીશી દવાખાનામા રહેશે તો હિંદુ નિપાહીઓ દવા પીવાની ના પાડશે, અને પોતાની જાન જતાના સંદેહથી ઉશ્કેગશે, એ વાન તેના પ્યાનમાં ન આરી સિપાહીઓએ જ્યારે ડોક્ટરના આ કાર્ય વિષે સાબળુ ત્યારે તેઓ છાત રહી શકયા નહિ. તેઓનો સશય મબીગરૂપ

ધાગ્ધુ કરવા લાગ્યો. ધર્મબ્રહ્મ થવાના બનથી તેઓ બન કર ઉત્તેજ-
નના ચિન્હો દર્શાવ લાગ્યા તેઓના મેનાપનિએ પેલી શીશીના
દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા અને એ કાર્ય માટે ડોકટરને ધણો સખન
કપડો આપ્યો. પરંતુ એથી ૪૮ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ સત્વર
થયા નહિ તેઓ જે સદેહથી ખળબળી હુકામ હતા તે સદેહ
જલદી સમ્યે નરિ ધીરે ધીરે એપ્રિલ માસ પૂરો થયો, મે માસ
શરુ થયો પરંતુ સિપાહીઓ સત્વર થયા નહિ, જેમ જેમ દિવસો
જવા લાગ્યા તેમ તેમ અસતોય એપી રોગની માફક એક રેન્જિમેન્ટ-
માની બીજી રેન્જિમેન્ટમા અને બીજીમાથી ત્રીજીમા એમ કપાટા-
ખચ ફેલાતા લાગ્યો મતી રેન્જિમેન્ટો ઉશ્કેરાઇ ગઇ

અયોધ્યામા ૭ મી રેન્જિમેન્ટની એક દુકડી હતી મે મામની
પહેલી તારીખે તેણે ટોટાનો સ્પર્ગ કરવાની ના પાડી તેઓએ એવુ
કહી પોતાનો અચાવ કથો કે, અમારા સાથીઓ ટોટા અપવિત્ર માને
છે ૨ જી મે એ એ સમાચાર સર હેન્રી હોરેન્સને મળ્યા. પ્રથમ તો
તેણે આ સમાચાર સત્ય ન માન્યા. પણ છેવટે તેને જણાયુ કે એ
સમાચાર ખગ છ એ દુકડી લખનારથી સાત માઇલ દુર પડી હતી.
૫૬૨ દિવસ પહેલાં એ દુકડીમા જગ પણ ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતી-
કેનું પણ ચકાવી સદેહવશ થઈ તે દુકડીના સિપાહીઓએ દેપણુદિ
જતાની નહોતી, પરંતુ મે મામની ચરુઆતમા એકાએક તેઓની
ચિત્તરૂતિ પર્વિર્તિત થઇ ગઇ, તેઓ ધર્મબ્રહ્મ થવાની બીકે ઉશ્કેરાઇ
ગયા તેઓના ઓશિસરો સમગ્રજુ પાડવા લાગ્યા કે, “ તમને જે
ટોટા આપવામા આગ્યા છે તે કોઇપણ જાતની અસ્પૃશ્ય વસ્તુવાળા
નથી અગાઉ તમે જે ટોટા વાપરતા, તેજ જાતના આ ટોટા પણ

છે.” ૧૨૮ એવું પરિણામ કેમ આવ્યું નહિ આખી દુકડીએ એક વાક્યે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી, સમગ્ર દુકડી પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ કરવા અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એકન થઈ તે સિપાહીઓ લખનૌના કોઝ અંગ્રેજ દેખી ગુસ્સે થઈ અથવા અત્યંત યથેચ ૧૯ મી રેજિમેન્ટની ઉશ્કેળણથી આ રીતે ઉશ્કેળવા હતા કે નહિ, તે સબધમાં જાણ જુદા મત છે, એ બધા મતો કેવળ કલ્પનાને આધારે ટકી રહ્યા છે ખરી સાબીતિ આ જાનના એકે મળતી નથી ? જમે તે પ્રકારે પણ મે માસની શરૂઆતમાં ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓ ઉશ્કેળાઈ મથા હતા, તેમાં મરો શક નથી તેઓએ ૪૮ મી રેજિમેન્ટને એક પત્ર લખી મોકલ્યો અને તે પત્ર દ્વારા બધાને પોતાના ધર્મ ખ્યાલવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવાની વિનંતિ કરી ૨ જી મે એ તેઓના સેનાપતિ ધોડેઆગ થઈ, તેમની સમક્ષ આવી હોય તેણે જોયું કે ટોટા વિષે સિપાહીઓને બારે ગઠ પેદા થયો એ શબ્દ કેમ ક્યો દૂર થયો નથી અને કેમ પણ રીતે તેઓ પોતાના ઉપરિઓની વાતોમાં

૧. એવું કહેવાય છે કે, જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ કંપનીના તામામાં આવ્યું, ત્યારે ૧૯ મી અને ૩૪ મી રેજિમેન્ટ લખનૌના હતાં પણ ખરા લેખકો એમ ધારે છે કે આ વખતે જ એ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓમાં અંગ્રેજ પ્રત્યેના અણુમતો પેદા થયો હોય એવારે-સે લખ્યું છે કે ૧૯ મી રેજિમેન્ટમાં લગભગ ૭૦૦ અયોધ્યાવાસી લોકો હતા આ વખતે તેઓ બધા સ્વદેશમાં આવી માખીઓ મારતા હતા. અયોધ્યા ખાલસા કરવાના કેવા વિચાર પરિણામ આવ્યા હતા, તેમાં વાત વડે સ્પષ્ટ સમજ થાય છે. Kaye, Sepoy War, Vol I. P. 544.

વિશ્વાસ રાખતા નથી. ૩ જી મેઝે પણ તેઓની અસાન્તિ દૂર થઇ નહિ. ઉલટા તેઓ ૨ જી તારીખ કરતા પણ વધારે ઉરકેશયા સર હેવિ હોરેન્સે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેને બારે ચટપટી થવા લાગી હવે તેને ગબીગ કાર્ય બજાવવા તત્પર થયું. પાંચુ તે અસ-તોપી સૈનિકોને નિશ્ચય કરવા તૈયાર થયો. નિશ્ચય કરી વેળા જો સૈનિકો જરા પણ નાદરમાડી બતાવે તો તેનો નાશ કરવાનો મકલ્લ કર્યો. ૩ જી મેઝે સધ્યાકાળ વખતે સર હેવિ હોરેન્સે સધ્યા-બંધ હથિયાળ વાળા સિપાહીઓવી મજબૂત થઇ, કેટલીક તોપો સાથે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓના કવાયતના મેજન તરફ રવાના થયો. લગભગ ત્રણ કલાકે ૭ માઠલ રસ્તો કપાયો. સર હેવિ હોરેન્સે પોતાના સૈન્ય સાથે, તોપો સાથે લગભગ વેળમા કવાયતની વિશાળ જૂમિયત આડી પહોંચ્યો.

આ વખતે સધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો, નિર્મળ આકાશમા નિર્મલ ચદ્ર ધીરે ધીરે પોતાના ગ્નિય કિરણો ફેલાવતો ફેલાવતો ચારે દિશાને પ્રગટિત કરી રહ્યા હતા. મેવડીન આકાશપટપર અસખ્ય તારાઓ પ્રકૃતિની અપાર સોના વિકસાવતા હતા પ્રકૃતિની આવી કમનીય કાન્તિથી મોહિત થઇ આખું રિશ્ત પોતાની સજીવના જૂલી જડતાને રચીકાની લેતું જણાયું હતું. આ અગ્રેજોના પવિત્ર વિશ્વામવારની રાત્રિ હતી. ધર્મનિષ્ઠ અગ્રેજો આ ગરે હથરની આરાધનામા નિમગ્ન ગ્રે છે, પરંતુ સર હેવિ હોરેન્સે મમત્ર આત્મારે આરાધના કરતા નાદરમાની બદલ સજ કરવાની જરૂર વધારે દીસતી હતી. સર હેવિ હોરેન્સે આજગતમા નાદરમાન સિપાહીઓને નિશ્ચય કરવા અગર તોપના ગોળા વડે ઉડાડી દેવા મૈન્યસહિત કવાયતના

મેદાનપર આવી પહોંચ્યો હતો નિસ્તબ્ધ પ્રકૃતિની નિસ્તબ્ધતા વૃદ્ધી-
 સૈનિકોના પદપ્વનિથી અભ્રમશ્રવણ સચાલનથી, ધોડાઓના હલ્લુ-
 હલ્લાટથી કવાયતનુ એ નિસ્તબ્ધ મેદાન જામન થઈ હૃદય ૭ મી
 દુકડીના સૈનિકોને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યા એકાએક ગનની
 વેળા આ વિશાળ મેદાનમાં લાવવાનો હેતુ શો હશે એ વિષે તેઓ
 પ્રથમ તો કંઈ ક્યાસ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ તેમણે જ્યારે પોતાની
 સમક્ષ જોરા ધોડેચારો, નૈયાર તોપો અને હથિયારબધ લશ્કર
 બોધુ, ત્યારે તેઓનો શક ગભીર બની ગયો તેઓ સમજી ગયા કે
 ‘અમારો નાશ કરવા માટે આ બધી નૈયારી થઈ રહી છે, અમે જરૂર
 થયું નાશગ્રામી બતાવીશું તો આ તોપો અમને હડાડી ચૂકશે, માટે
 ન છૂટકે બધું દુષ્ક વેડયા સિવાય સુક્રિત નથી’ આવા વિચારો
 તેઓના મનને ડોળી નાખવા લાગ્યા તેઓ આવી ચિતાતુર સ્થિતિમાં
 પોતાના અધિનાયક સમક્ષ આવી ઉભા તેઓની અગાડની નાશગ્રામી
 ઉડી ગઈ હતી અત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માન-
 વાની આનાહાની ન કરી, પરંતુ આ વખતે એક આકસ્મિક
 ઘટનાને લીધે તેઓની ઋતિ કરી તેઓની સમક્ષ સગ હેલિ હોરેન્સ
 પોતાના સાથીઓ સાથે ઉભો હતો તેની પાછળ તોપો એકવચામાં
 આવી હતી એક તોપચીએ બૂલ્લથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, સિપાહીઓએ
 ધાર્યું કે હવે આવી બન્યું, એક ક્ષણમાં ગોળા આવી અમારા ચુર-
 ચુરા કરી નાખશે. તેઓ બહારી ઉડ્યા પ્રથમ એક જણ નાડો, ત્યાર-
 પછી એક બીજો નાડો, એમ દરતા કરતા યોડા સમયમાં સમસ્ત
 સૈનિક શ્રેણીમાં અનેક ગાબડા જણાવા લાગ્યા બધા મળીને ૧૨૦
 સિપાહીઓ કવાયતના મેદાનમાંથી નાસી ગયા બાકીના સિપાહીઓ

હવે ધીરજથી અગ્રેજ સેનાપતિનો હુકમ બબલવા તૈયાર થયા. ઘોડેસ્વારો નાસતા સિપાહીઓ ખાજી દોડ્યા આ તરફ ૭ મી દુકડીના બાકીના સિપાહીઓએ સેનાપતિના હુકમ મુજબ હથિયારો છોડ્યા. આ પ્રમાણે રાત્રિનો અગ્રેજો ભાગ પૂર્ણ થયો મંદરાનની ગંભીરતા એ તન્હ ફેલાઈ રહી હતી લોકો અંદ નિદ્રામાં પડી દિવસનો થાક ઉતારતા હતા, તે વખતે પણ કવાયતના વિશાળ મેદાનપર સૈનિકો પોતાનું કામ બબલવાનું ચૂક્યા નહિ ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓ હથિયારો તાજ અપમાનજનિત ગભીર દુખમાં દુખી ગયા હતા. તેઓ એ વિશાળ મેદાનપર ઉભા હતા નિર્મળ ચંદ્ર મેધશન્ય આકાશના મધ્યભાગમાં રહી પોતાના રિતજન કિંગ્સો નૃપિન પૃથ્વીપર ફેંકતો હતો, સૌન્દર્યમયી પ્રકૃતિ પોતાના અપાર સૌન્દર્યમાં પોતે જ મુગ્ધ બની ગઈ નિશ્ચયે હસતી હતી પરંતુ હતુ ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓના ગોચનીય અધ પતનનું નાટક પૂરેપૂરું ભજવાઈ ગયું નહોતું. એ સૈનિકો હતુ પોતાના અધિનાયક સન્મુખ ઉભા હતા નીરવતા પૂર્વક પોતાના નીરધર્મનું ગોચનીય પાશ્વર્ય નીગમી ગયા હતા. ધીમે ધીમે બધી ક્રિયા પૂરી થઈ, ધીમે ધીમે બધા સૈનિકો હથિયાર, પોશાક તથા સાધા પેશમાં ડૂબી ગયા મધ્યગત રીત્યા બાદ સર્વ હેત્રિ લોરેન્સે ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓને દેશી કલ્પે કે, “જો લોકો નિગપગધી દરશો, તેને સરકાર શ્રીયી સૈન્યમાં તોમરી આપશે.” આ સિવાય બીજા કંઈલાક આશ્વાસનના ગળદો દહી તેણે પોતાનું બોલવું પૂરું કર્યું લોરેન્સની આવી આશ્વાસન ભરી વાણી સાંભળી નિશ્ચય સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સૈનિકોને ખોળના લાગ્યા નહામકુઓ તેઓના વચનો અનુસાર પાઠા કર્યા. બીજે દિવસે બપોર વખતે બધી છાતણી બગાઈ ગઈ.

(૪૨૬)

તે દિવસે સગ હોત્રિ લોરેન્સે મવર્નંગ જનગઢને લખ્યુ કે,
 " ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કેવળમા આવી છે,
 તેથી પરિણામ સાડ આગ્યુ છે પરંતુ મેં પ્રણા લોકો પામેથી
 સાબળ્યુ છે કે મધ્ય ગતે ૧૮ મી રૈજિમેન્ટના સિપાહીઓએ ૭ મી
 દુકડીના સિપાહીઓને નામી જવા માટે તિગ્રહ કર્યો છે તેઓએ
 કહ્યું હતું કે જો તમે દરનાથી ઉભા રહ્યા હોત તો અમે અગ્રેજ
 પગ ગોળી ચલાવત પરંતુ હુ એ વાત પર વિશ્વાસ ગળી શકતો
 નથી " મેં ને હો પણ એટલું નો ખડ કે ને વખતે સિપાહીઓ-
 મા જે બચકર તોરાની વાનાવગણુ ચલાઈ ચલ્યુ હતું, પ્રજાજનો
 નજીવી વાતને પોતાની કલ્પના શક્તિ વડે જે નવીન રૂપ આપતા
 હતા, તેથી હોત્રિ લોરેન્સ દરેક બામત વૈયપૂર્વક આગુબાજુની
 પરિસ્થિતિપગ નજર ફેની નિચાગ્યા લાગ્યો વિપત્તિના વાદળા ધીમે
 ધીમે ઘેરાતા જાય છે, એ વાત તેના સમજવામા આવી મધ્ય હતી
 જેમ જેમ સમય મુજગ્યા લાગ્યો, તેમ તેમ પ્રચડ વાવાઝોડાની
 નિશાનીઓ પ્રગટ થવા લાગી ૭ મી દુકડીના પગ મુખ્ય કાવતગ-
 ખોરાને કદ દરવામા આવ્યા કાવતરાની તપાસ માટે એક નમિતિ
 નીમવામા આવી પરંતુ તેવું પગિણામ કદ આગ્યુ નહિ કમિટિ
 કારણુ શોધી શકી નહિ તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા સિપાહી-
 ઓના મુખ એવા તો સજ્જડ વગાઇ ગયા હતા કે તેઓ પોતાના
 ભેદને અજ્ઞા પણ પ્રગટ કરતા નહિ પરંતુ જ્યારે સમય આવ્યો
 ત્યારે તેઓ બધા એકઠા થઇ એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તત્પર થઈ
 ઉઠ્યા. ૭ મી મે એ ૪૮ મી રૈજિમેન્ટની છાવણી બળી ખાખ થઇમધ્ય.
 એ રૈજિમેન્ટના જે મુખેદારો ૭ મી દુકડીના પગ ઉપરી અમલદારોને

સોધો હતો, પ્રથમ તેના જ ઘરમા આગ પ્રગટી બીજે દિવસે સર હેન્રિ હોરેન્સે એ બળી ગયેલી છાવણીની મુલાકાત લીધી । સિપાહીઓએ તેની સમક્ષ મર્યાદિત સુખનતા બનાવી અને પોતાની માલમિલકતનો નાશ થવાથી ભારે દીવંગીરી ભડેડ કરી આ વખતે અયોધ્યાના સિપાહીઓના મનોભાવ સમજવાને બધા ચકિતમાન નડોતા પરંતુ હેન્રિ હોરેન્સે એ બધામા ગણાતો નડોતો તે પોતાની અપાઝ દીર્ઘદષ્ટિ વડે ધણી વાતો સૂઝમરપે જાણી શકતો તેની કુતેહથી આ વખતે ધણા સારા પંજિયામ આવ્યા હતા તેણે મધાની મુલાકાત લઈ, બધાની સાથે વાતચીત કરી, છેવટે નફી કપુ કે સિપાહીઓ કડાસ દેહથી તોફાની બનો ગયા છે ચન્પીવાળા ટોટાના ગપ્પાએ તેઓના હૃદયમા સહેહના મૂળ નાખ્યા છે, અને એ મૂળમાથી ધીમે ધીમે પવનચિત્ત ટક્ક બન્યું છે, એથા તેઓ નાફરમાની સીખ્યા છે

આ પ્રસંગે હેન્રિ હોરેન્સે સાથે સિપાહીઓને જે વાતચીત થઈ હતી, તેના યોડો જાન તેણે પોતે લખી ગાખ્યો છે તે વખતે સિપાહીઓની બીક કેટલા પ્રમાણમા વધી ગઈ હતી, તે હેન્રિ હોરેન્સેની એ નોંધો પરથી અપૂર્ણ જણાય છે એ નોંધનો યોડો જામ અદ્દી ઉતાવળમા આવે છે હેન્રિ હોરેન્સે આ પત્ર ૬ મી મેએ લોન્ડન કૅનિંગ પઝ લખ્યો હતો, - “ અયોધ્યાના તોપચીઓમાના એક જમાદાર સાથે મારે એક કલાકથી પણ વધુ વખત વાતચીત થઈ છે. જમાદાર જાને માલજણ છે તેની કુમર ૪૦ વર્ષની મગબળ છે, ચારિત્ર કિતમ છે. એ માણસને વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે, છેલ્લા ૨૪ વર્ષ થયા અંગ્રેજ સરકાર હિંદના લોકોને વટલાવવાનો ધધો લઈ ગઈ છે હુ તેની આ વાતથી ચમકી ગયો તેના આસબધમા

મુખ્ય દલીલો એ હતી કે તમે ચતુર્થથી હિંદુમાં સત્તા ફેલાવી છે, જેવી ચતુર્થથી ભગવાન લાહોર વગેરે સ્થળોના દમને લીધે છે, તેવી જ ચતુર્થથી તમે હિંદુઓના ખોગક-કે જે બમ્બા પચાસ છે તેમાં હાડકાનો ભૂકો મેળવી દીધો છે જ્યારે મેં તેને કહ્યું કે યુરોપમાં અમારી પુષ્કળ સત્તા છે, છેલ્લી રશિયન લડાઈમાં અમે એક વર્ષમાં અમારૂં લશ્કર ચોગાણું વધારી ચૂક્યું છે જરૂર પડે અમે છ માસમાં હિંદુમાં સંખ્યાનુકૂળ લશ્કર લાવી શકવાને શક્તિમાન છીએ, એમ કરવાથી અમારે સિપાહીઓ પર કોઈ પણ જાનના આવાગમનવા પડશે નહિ ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, તમે પંસા અને માણસોના બળવડે ક્રેડ છો, તે હું જાણું છું, પરંતુ મોગ સિપાહીઓ લાવવામાં ખર્ચ થયું પડે છે, તે માટે તમે હિંદુઓને સ્મુદ્ર પાર લઈ જઈ પૂર્વીપર જાય મેળવવાની ઈચ્છા ગળો છો એના જવાબમાં મેં કહ્યું કે, જો કે, સિપાહીઓ ઝગમગાટમાં સાગ છે, પરંતુ તેઓને ખોરાક એવો સત્વહીન છે કે તેને લીધે તેઓ જળયુદ્ધમાં કંઈ હામ ફગી શકતા નથી જમાદારે ગભીર સ્વરે મા. આ વચનેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો ' જરૂર અમારી ખાંધ સામગ્રીમાં ક્ષેત્રએ તેડુ સત્ત ન હોવાથી આપ લોકો અમને હઠ્ઠાનુકૂળ ખાંધસામગ્રી આપી અધિક બળવાન અને સર્વત્ર જઈ શકીએ તેવા બનાવવા માગો છો.' જમાદારે વારંવાર કહ્યું કે 'બધા જે કહે છે, તે જ હું આપને કહું છું ' મેં જવાબ આપ્યા, મૂર્ખ અને વિશ્વાસવાદી લોકો એમ કહે પશુ સનનન તથા વિચારશીન માણસ એવું કદી ધારે નહિ તે આવી વાતોમાં વિશ્વાસ રાખે કે કે નહિ, તે સબધમાં તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કેવળ એટલું જ બોલ્યો કે 'બધા ઘેટાના ટોળા

જેના છે મુખ્ય માણસ જે રસ્તે જાય તે માર્ગે બધા જાય છે, ' મેં તેને કહ્યું કે, ઇ સ ૧૮૪૨ માં અમારા સિંપાહીઓ કાબુલમાં દોડસો ઇંચા છોકરા મૂકી આવ્યા હતા, મેં નેઓનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ બધા છોકરાને ખિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાની અને ઈંગ્લેંડ ચર્ચ નહોતી, મેં એ બધાને તેમના કુટુંબીજનોને સોંપ્યા હતા જમાનરે જવામ આપ્યો કે, હા, એ માન્યત અને બગબર થાક છે, હું તે વખતે લાં- હોરમાં હતો' ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે ' દુકાળ વખતે અંગ્રેજોએ બાળકો ખરીદી ધર્મમાં વટલાવે છે આ જમાનરે રીસ વર્ષ થયા આ- પણ લશ્કરમાં નોકરી કરે છે અગાઉ કદી પણ તેણે આવો મદદ અથવા વિશ્વાસવાતનો પત્રિય કગવ્યો નથી. ત્રીસ વર્ષથી એ માણસ આપણું વફાદારીથી કાર્ય કરે છે એ કાર્યનો ધનામ તરીકે આપણે તેને સાવાળણ સેનિકોમાં ઉચે દરજે ચઢાવ્યો છે, તોપણ અત્યારે એ માણસ આપણા સગવડમાં ને કંઈ કહે છે, ને બધા અભિપ્રાય તેના હૃદયમાં બરાબ્ર બેસા છે, તે પરથી તે બચકર વિશ્વાસવાતી જેવો જણાય છે ' એજ દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબને એક પત્ર લખ્યો એ પત્રમાં ઉત્તર હિંદના કિલ્લાઓ પર બગબર નજર રાખવા વિષે વિનનિ કરવામાં આવી હતી સર હેન્રિ લો- રેન્સ પરિણામદર્શી માણસ હતો, પર્શિયામદર્શિતાને લાગે તેના અનેક વચનો અત્યારે બવિશ્વાસની જેવા જણાય છે હેન્રિ લોરે- ન્સે જે સદેહને વશ થઈ કેલ્વિન સાહેબને સાવચેત કર્યા હતા, તે સદેહ એક વખતે તદ્દન ખરો પડ્યો હતો, મમન ઉત્તર હિંદ સમગ્રના દવાનજમાં સપડાઈ પ્રજના અતકરણમાં બચકર હિંદ્રેમ મચાવી રચા હતો

સર હેત્રિ લૈરે-સનો ઉપલો પત્ર જો તરતજ મનર જનરલને
 પહોચ્યો હોત તો તે નરથી સમજાવ કે અવસ્ય કોઇ ભય કર વિપ-
 ત્તિની તૈયારી થઇ ગઈ છે, પરતુ જ્યારે એ પત્ર કનકતા પહેલ્યો,
 ત્યારે તેમા લખેનો વિષય જૂનો થઇ ગયો હતો, શૂનકાળની વાતો સાચે
 વિધીના થઈ ગયો હતો એટલે એ પત્ર પઠ્યો થયો જો-એ તેટલો
 સદેહ અગર ન્દેગ વહીત થયો નહિ. મનર જનરલની મનિમજાના
 સબ્યો અયોધ્યાના મિપાહીઓની નાકરમાની અને તેને લીધે તેઓને
 થયેલી શિક્ષા વિષે ચિચાર કરતા હતા. મિપાહીઓએ આવી તોશની
 વૃત્તિ શાથી અપત્યા કરી, એ પ્રશ્નના જવાબમા દરેક સબ્ય જુદા
 જુદા મત દર્શાવતા હતા પરતુ સર હેત્રિ લૈરે-સે મિપાહીઓને
 સૈન્યમા પાછા મોકલ્યુ કરવાની માગણી કરી હતી, તે બધાએ એક-
 મતે મેગવાજબી ઠગવી ઝેગ્નિ સાહેબ તો આ સબધમા પોતાની
 કટોરના દર્શાવતા અચકાયો નહિ. તેણે લૈર્ડ કેનિંગની દયાળુતા માટે
 બહુ દીલગીરી બતાવી પોતાની નોંધમા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ કે, “જેમ
 અને તેમ જલદી બજારાની ચેપી શક્તિનો નાશ કરવો જોઇએ.
 થોડી બહુ શિક્ષા એ કાર્ય બજારી શકે તેમ નથી, કટોરના-પૂર્વક
 કાર્ય મજમૂરના વખત હવે આવી લાગ્યો છે. બડ ઉઠારવાના
 અપરાધથી જે જે સૈનિકોની ટુકડીઓ ફુગિન થઇ હોય, તે બધી
 ટુકડીઓને લશ્કરી કાયદાની કટોરમા કટોર પદ્ધતિ મુજબ શિક્ષા
 થવી જોઈએ. મારો મત એ છે કે, જે સૈનિક ટુકડીઓના
 આદિસરે પોતાના કર્તવ્ય બજારના હશે, તે ટુકડીઓ કદી પણ
 બંડખોર નીવડશે નહિ જો એ વાત સાબીત થાય કે, ૭ મી ટુકડીના

બધા આશિરોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું નથી, તો મારા મન મુજબ તે બધાને પોતપોતાની ટુકડીમાં કેદ કરી રાખવા જોઈએ ” ૧૦ મી મેએ ડોગ્લિ સાહેબે આ ટોચ લખી છે. તેણે જે ધારણા મુજબ આ પ્રમાણે લખ્યું છે, તેજ ધારણા મુજબ પ્રજા પણ નિર્દોષ કરી શકે કે, જે દેશમાં સારી શાસન વ્યવસ્થા હોય, તે દેશની પ્રજા કદી પણ સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવતી નથી. એ નિયમ મુજબ પ્રજા ડોરિ. સાહેબને કેદ કરવાની માગણી કરી શકે, કારણકે તેઓ સાહેબ મત્રિ સભાના મુખ્ય મંત્રી હતા. લોર્ડ કનિંગ સમક્ષ તેઓ ક્રિસ્ટિય સામ્રાજ્યના બચકર થયે-અઝામગી પગિયાલક થઈ પડ્યા હતા. તેમની કુમર ૬૦ વર્ષની થઈ હતી, છતાં તેઓ આટલી કુમરે પણ પકડ બુદ્ધિ દર્શાવી શકતા નહોતા. હિંદ સિવાય બીજા કોઈપણ દેશમાં તેઓ લાગે કાળ રજા નહોતા, સિવિલ સર્વિસ મિત્રાથ બીજા કોઈપણ કામ તેમણે ક્યું નહોતું, તેથી તેઓને લાગે કાળનો અનુભવ કેનું એક સાકડી સીમામાં જ ધાર્ડ રજા હતો તેઓ વખતોવખત લોર્ડ કેનિંગની ધીજી જોડ અકાગાઈ જતા હતા, અને તેની સંજ્ઞાનતા તથા વિવેચનાની નિદા કરતા અચકાતા નહિ ત્યારે ભય કર સમયને નિષે ક્રિસ્ટિય મતાના મૂળ ધીમે ધીમે વિચિલ થતા જતા હતાં, ચોતરફ નિગતા, ભય અને વિવાદની ભય કર છાયા પ્રસરતી જતી હતી, હિંદના એક દેવી બીજા છેડા સુધી ભયકર દરવાનગ છૂપી રીતે

૧ Mutiny in the Bengal army By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire, Vol II p 140

પોતાની ગતિ મિસ્તારી ગ્લો હતો, ત્યારે આવી દુકી દૃષ્ટિવાળો, કાચી બુદ્ધિવાળો માણસ બ્રિટિશ હિંદની વડી કારોબારી સમાના સુખ્ય સમ્યના પદ પર વિગતરતો હતો.

જે દિનસે ડોગ્ગિ સાહેબે ઉપલી ખાસ નોંધ લખી, તેજ દિવસે જનગલ લોએ પણ પોતાની ખાસ નોંધ લખી મેનાપતિ લો લાખો કાગ હિંદમા રચો હતો, હિંદી આચાર વિચારનો મર્મજ હતો તેના જેવી પરિણામદર્શી અને અનુભવી ગજપુરજ તે નમચે હિંદમા ખીજે કોઇ નહોતો ડોગ્ગિ સાહેબે સશયવાળા ટોટાને સિપાહીઓના બંનુ કાગ્યુ માન્યુ નહોતુ તેના મન મુજબ એ તો સિપાહીઓનુ સગદાર સામા થવાનુ એક બહાનુ છે સિપાહીઓ ખરી રીતે બંદોગ બન્યા છે તેઓ સાહેબ તૈરીય વર્ષ થયા હિંદમા કામ કરના હતા, છતાં હિંદની આતરિક મિથિથી અગાન હતો કેલકતાથી પચામ માહલ દુગ તેઓ કદી ગયા નહોતા. તેનો અનુભવ સાર્વજનીન નહોતો, તે હિંદીઓના આચાર વ્યવહાર અગર તેઓની સામાજિક અવસ્થા વિષે વરનચિકરીતે કંઇ બાથુના નહોતા. સેનાપતિ લો તેના જેવો દુકી દૃષ્ટિવાળો અમર મગજ-મુજબ વર્નનાગ નહોતો. તેણે અયોધ્યાની ગડમડ બામનમા ચોકબું જણાવ્યુ કે, “સિપાહીઓએ ધર્મબ્રષ્ટ થવાની ખીકથી ટોટાનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો તેઓએ ઇંગ્લેન્ડ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માનવાની ના પાડી નહોતી, પોતાના સનાતન ધર્મનો નાસ થવાની

૧ Mutiny on the Bengal army, By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire Vol. II p 141.

બીકથી તેઓના હૃદય ઉત્કેષાર્થ ગળા હતા એ ઉત્કેષણીને લીધે જ તેઓ સરકાર આગળ અપરાધી ઠર્યા છે ”

કારોબારી સમિતિના એક બીજ સભ્ય-શ્રી-નંદ સાહેબે પણ આ બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા હતા તેણે લેા સાહેબ સાથે એકમત થઈ જણાવ્યું હતું કે, “ ટોટા વિષે જે જે ગપા ફેલાયા છે, તેથી સિપાહીઓને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીક લાગી છે એ બીકને લીધે જ તેઓએ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માની નથી ” ૧૫ મી તથા ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, તેની જ વ્યવસ્થા ૭ મી ટુકડીની કરવાની શ્રી-નંદ સાહેબે સલાહ આપી અને બધા દુષ્ટ માણસોને બરતન્દ કરવાની પ્રાર્થના કરી^૧

આ તરફ સર હેન્રી લોરેન્સ આગસ્ટ થઈ બેઠા નહોતા. અવર્ન-જન-લની કારોબારી સમિતિ બ્યારે પોતપોતાની માસ નોંધો લખી રહી હતી, ત્યારે તે પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી રહ્યા હતા. તે કારોબારી સમિતિના હુકમની ગહ જોઈ બેઠા નહિ, સભ્યોના વિચારો જાણવા માટે આગુગતા દર્શાવતા રહ્યા નહિ તેની કાર્યપ્રણાલી નિયમિત હતી નિયમિત કાર્ય પ્રણાલીને લીધે જ અધ્યેષ્ઠાની મહત્ત્વ જાણી શકાત થઈ મધ્ય સર હેન્રી લોરેન્સે ટુકડીના બધા સિપાહીઓને નિવસન ન કરતા, બધા આફ્રિકા અને ૫૬૦ સિપાહીઓને બરતરફ કર્યા, બાકીના બધાને ક્ષમા આપી દેશી આફ્રિકામાંના એકાદ એ જણ પોતાના ઓઢાપર અવશિષ્ટ રહ્યા આ પ્રમાણે લગભગ બસો સિપાહીઓ સખત સજામાંથી છુટકારો મેળવી પાછા પોતાના કાર્યમાં જોડાયા આથી સરકાર પર તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો.

સર હેન્રી હોરેન્સ કેવળ આટલી ક્ષમા આપીને જ અટક્યો નહિ. જોએએ પોતાની વશદારી બતાવી આપી હતી, તેઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો. એ સિપાહીઓને હવે દગળગે ચલાવવામાં આવ્યા આ રીતે બધો મળવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા ઇનામો આપવાને બદલે એક મોટો દગબાર બગવામાં આવ્યો. એ દરબારમાં બધા સચિવ અને લશ્કરી અમલદારો, લશ્કરના દેશી ઓરિસદાર અને લખનોરના આઅફદાર ગૃહઓ હાજર થયા હતા તે વખતે સર હેન્રી હોરેન્સે એક બાપલુ કગતા જણાવ્યું કે, 'મિટિય સગકાર કદી પણ કોર્નના ધર્મપત્ર હાથ નાખવા નૈયાર નથી આ બામતમાં તે હમેશા સમભાવથી વર્તવી આતી છે દિલ્હીના મુમલમાન બાદશાહો દિલ્હીઓપગ કેવો જૂનમ કગતા, તે દરેકે યાદ કરવું જોઈએ પરંતુ દિલ્હીટિય સગકાર મધી જનિ તથા બધા ધર્મોનું રમણુ એક સગખી રીતે કરે છે કેટલાક નકારા શોકો ખોટા ઇગદાથી આ દેશમાં અહીં તહી જૂટાજનાયા યુરોપિયનોની ઘોડી સખ્યા જોઈ અગ્રેજ સગકારને અનાયામે જામેડી નાખી ચકાશે એમ પ્રબલ સમલ જાહેર કરે છે. પરંતુ જે સત્તાએ રસિયા સામે લડવાને પચાસ હજારનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તે ત્રણ માસની અંત હિંદમાં તેથી મમલુ સૈન્ય અડુ કરી દેવાની શક્તિ વગર છે" એટલું કહી તેણે પોતાને હાથે લાથક સૈનિકોને તગવાર, ખિસ્તન, શાલ, સોનેરી કપડા, રોકડા રૂપીઆ વગેરે ઇનામ તરીકે આપી તેઓની સાથે હાથ મિલાવી આલ્ત માનપૂર્વક વાનચીત કરી^૧ ખીબ યુરોપિયનો પણ સર હેન્રી

^૧ The Rev. T Browne, Punjab and Delhi, Vol I. p 32-36 Comp Martin, Indian Empire, p 142

લોરેન્સના આ મહાન દૃષ્ટાન્તુ અનુસરણ કરવા લાગ્યા તેઓ રેન્જિમેન્ટના દેશી ઍફિસરો સાથે મળી આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે વડા કમિશનરની કુનેહથી તમ્મ વેળાએ તો અયોધ્યાની બંધી ગડમડ શાત પડી ગઇ ત્યારે સગદારે ૩૦ મી રેન્જિમેન્ટને અસ્તરફ કરવાનો હુકમો હિંદની દરેક ઊવણીમા, સૈનિકો સમક્ષ વાચવાનો હુકમ કાઢ્યો, ત્યારે હેત્રિ લોરેન્સે તે હુકમ પાળવાના અખાડા કર્યા હતા તેને શકા હતી કે, આવી ભયકર શિક્ષા વિષે સગદારનો હુકમ સાબળતા સિપાહીઓ પોતાનો માર્ગ જાળવી સફરો નહિ આવી રીતે કુનેહથી હેત્રિ લોરેન્સ અમાનનઃ સિપાહીઓની જન્મભૂમિમા યોડો વખત ચાલિ જાળવી રાખી બે કે છેવટે અયોધ્યામા પણ ભયકર ભડકાફેલાયા હતા, યુદ્ધોન્મત સિપાહીઓના ભયકર અગાજોથી અયોધ્યા પણ ગાજી ઝડી હતું, પરંતુ ખીજ સ્થાનોમા જ્યારે ભયાનક દરયો વિકાસ પામ્યા હતા, માથુ-સોના રૂધિરની નદીઓ વહેતી હતી, ત્યારે અયોધ્યામા કંઈ અશાન્તિ જણાતી નહોતી કિન્તુ એ ભયકર દરયો પોતાની કરાલ ઊંચા અયોધ્યા તરફ વિસ્તારતા જતા હતા ભયકર સમય પાસે આવતો હતો એની મનિ અટકારી શકાય તેમ નહોતું બેતબેતામા મિરતમા દાવાનજ પ્રગટ્યો, મિત્ર પ્રબળિત આગની જાળથી પ્રદીપ્ત થઇ ગયું.

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી હુડીના ૮૫ સૈનિકો કેવી કઠોરતાથી દડાયા હતા, ખેડીઓથી સજ્જ થઇ કારાગૃહમા પુરાય હતા, તે અમે અમાઉ જણાવ્યું છે સમ્મ થતી વખતે તો તેઓમા હરકેણીના કંઈ ચિન્હો જણાતા નહોતા પરંતુ તેઓએ પોતાના

સાથીઓ સમક્ષ જે સૌમ્યનીય દૃષ્ય ખડુ ધરી દીડું હતું, તેમાંથી ધીમે ધીમે ભયકર ઘટનાનો આવિર્ભાવ થયો. દડાયેલા સિપાહીઓ શાંતિથી કારાગારમાં ગયા તેઓના સાથીઓ શાંતિથી પોતાની છાવણીમાં ગયા અગ્રેજો અચાનક નાચ પામી શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે એમ માની પોતપોતાના પ્રમોદ ક્ષધાનમાં આનંદના હિયોળા ખાતા બેડા હતા સૈનિક ઓફિસરો શેતરજની બાજુ રમવામાં મદગૂલ બની ગયા હતા સિવિલ ઓફિસરો ૯ મી મેના બનાવ વિષે પોતાના મિત્રો સાથે હસતા હમના વાનો કરતા હતા, અગ્રેજ સ્ત્રીઓ ધરના આગળમાં ઉભી ઉભી પોતાના સુખમાં પોતેજ તૃપ્તિનો રસાદ અનુભવી રહી હતી પરંતુ સિપાહીઓ આ લોકોની માફક આનંદ ભોગવતા નહોતા તેઓના હૃદયમાં ભયકર અચાનકતાનો મોજા દિગ્ગજા હતા. તેઓ વિચારતા હતા કે ' પોતાના સનાતન ધર્મનું ગમ્મત કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવા જતા અગ્રેજોના દોષો શાસનની માફકો વડે બધાઈ કેદીઓ સાથે આખો દિવસ સખત મજૂરી કરી પડશે. સંદેહવાળા ટોટા લેવાની ના પાડવાથી જ અગાઉ ધથુને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા છે હવે તો એક પગલું આગળ વધી સરકાર ટોટા લેવાની ના પાડનારને નિઃશસ્ત્ર તો કરે છે, પણ તે સાથે સખત કેદની સજા કરે છે. હવે દોહારતાની હદ આવી મર્યાદા છે અમારા સાથીઓ જેલમાં સખત મજૂરી કરી રહ્યા છે તેના બેરી હોકરા અનુવિના તન્કડે છે ' તેઓની માનસિક સ્થિતિમાં દૂર થઈ ગઈ. તેઓ જ્યારે થોડે દૂર આવેલા પોતાના સાથીઓના ખાલી ઘર બોલા લાગ્યા ત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઈ ગયા તેઓ પોતાના સાથીઓના પરિવારની સૌમ્યનીય સ્થિતિ વિષે વિચાર કરતા દિગ્મુદ

(૪૪૦)

બની જવા લાગ્યા તેઓની શાંતિ સદાને માટે હડી મર્દ, સુખની આશા જતી રહી, આનંદ તો સેકડો માઉ દૂર નાસી ગયો હિંદુ અને મુસલમાન બંને ભતિના સૈનિકો ગભીર મનોવેદનાથી અધીર થઇ ગેરકાયદેસર કામ કરવા તત્પર થયા.

૩ જી ફેબ્રુઆરીના ઓશિમરોએ દારાગૃહમાં જઈ, સખ પામેલા સિપાહીઓનું લેવું દેવું તથા કૌટુંબિક સ્થિતિ વિશે તપાસ કરી એ સમયે એ સખ પામેના સિપાહીઓ પોતાપોતાના કુટુંબ માટે એટલા બધા ચિંતાનું થઈ ગયા હતા, પોતાના કુટુંબીજનો પાછળથી અન્ન વિના વનખા મારે એ બીકથી તેઓ એટલા બધા પીડાતા હતા કે, તેઓની આ દશા જોઈ ઓશિમરોના મનમાં અતિશય લાગણી થઈ આવી ત્રણ ઓશિમરોએ આ હીજુમાંગી સિપાહીઓના કુટુંબ માટે શળો ઉધગવવાનો કાર્ય કર્યો કેદીઓ પોતાની શૈક્ષણિક સ્થિતિ અને પોતાના કુટુંબીઓની ગર્વિમાધને ઉદ્દેશી વિલાપ કરતા હતા. તેઓએ ઓશિમરો સમક્ષ કોઈપણ પ્રકારનો ગુન્હો દર્શાવ્યો નહોતો. અંગ્રેજો ઉપર તેઓને બચકર દ્વેષ પ્રગટ્યો છે કે તેઓ અંગ્રેજી અમલ ઉમેડી નાખના પ્રતિષ્ઠા લાભે છે એ બાબત વિશે એ વખતે કશો આભાસ જણાતો નહોતો તેઓના મુખ પર ઉડા ત્રિપાદના ચિહ્નો અપ્પ જણાતા હતા, પરંતુ તેમાં વેરવૃત્તિની તીવ્ર જાળા જણાતી નહોતી તેઓ આ વખતે કેવળ પોતાના કુટુંબીજનો માટે વ્યાકુળતા દર્શાવતા હતા. આ વ્યાકુળતા ધણી મુદત રહી નહિ. કેદીઓ પોતાની દીનતા અને હીનતા દેખાડતા દીર્ઘકાળ સુધી બેડીઓમાં જકડાઈ રહ્યા નહિ તેઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન થયું તેઓના સાથીઓએ ટોળામધ થઈ તેઓને થોડી મુદતમાં મુક્ત કર્યો.

તેઓએ ઉન્નત સાથીઓ સાથે ઉન્નતની પેરે જળ્યા, બચકર દાવાનળ સાથે કીડા કરવા તત્પર થયા.

જે દિવસે પ્લાસીના વિશાળ મેદાન પર યુનુના દાવતરાને લીધે હનભાન્ય સિંગજીદૌલા હાર્યો લોર્ડ કલાહવની ચતુર્ગદ્યથી અંગાળામાં કંપનિના ગન્યનો પાયો નબાયો, ત્યાગ્યાદ એકમેક વર્ષ દુન્યાન કદી પણ આવો બનાવ બન્યો નહોતો સિટિશ અમલનો પાયો ખળબળ્યો નહતો અગ્રેઓએ પ્રતિક્ષણે પ્રગટ થતી આવી સહાગિણી યક્તિની લૈગ્વ મૂર્તિ જોઇ નહોતી અગતથી ફિંદી ને દિલ્હીથી આવો વાયવ્ય પ્રાત આ બચકર દાવાનળમાં સપડાયો માણ્યોના ક્ષિસ્થી ચારે દિશા રગાર્ધ ગદ આ બચકર મમયે પણ ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિગની ધીરતા જગ પણ હગમગી નહિ અગ્રેજી વર્ષની શરૂઆતમાં જે હથેળી જેવું વાદળું પ્રગટ થયું હતું તે ધીમે ધીમે મોટું થઈ આવ્યું આકાશ ઘેરી વલ્યુ લોર્ડ કેનિગ આ મહત્તરે વખતે પણ હતાશ થયો નહિ તે ધૈર્યપૂર્વક કામ કરવા લાગ્યો મધી બાબતની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો, અને જુદા જુદા સ્થળોના મુખ્ય રાજપુરૂષો સાથે મસલત કરી કાર્યાવધિ નક્કી કરવા લાગ્યો તેની સમક્ષ અત્યારે વિશાળ કાળક્ષેત્ર પ્રસારિત થઇ રહ્યું હતું એ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા છતાં તેનો પગ લથડ્યો નહોતો નાના પ્રકારની ચિતાના પ્રસાદ તેના હૃદયને આધાત કરતા હતા. નાના પ્રકારની ચિતાના તગ્ગો તેને કચો નીચો કરી ગયા હતા, પરંતુ તેથી તેની ધીગજ અથવા પરિણામદર્શિતા ડમખગી નહોતી. લોર્ડ કેનિગ આ વિપદગાથી ઝોળગી ભાગતસાઅન્યનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો તે સમજી ગયો હતો કે વિપત્તિન

વાદળા જે શક્તિ સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે, તે શક્તિ સમક્ષ લડવા માટે યથોચિત તૈયારી કરવી જોઈએ આ વખતે તેના તાવામા જોઈએ તેટલું યુરોપિઅન લશ્કર નહોતું પરંતુ તેથી તેની ધીરજ ડગમગી નહિ એ સમયે જોયો તેની પામે હતા, તેઓ બધા તેની અપૂર્વ ધીરજ અને કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢતા જોઈ આશ્ચાસન પામતા હતા લોર્ડ કેનિંગ હવે પોતાનું બધું વધારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, જુદા જુદા ઠેકાણેથી સૈન્ય એકત્ર કરી ધૈર્યપૂર્વક વિપત્તિને હઠાવવા તૈયાર થયો

અત્યારે પ્રશ્નાત્તાપ કરવાનો સમય નહોતો, લોર્ડ કેનિંગ એમ કહી શકત કે, નાના પ્રકારના અન્યાયથી હિંદમાં અ-
ગ્રેજી અમલ બધામાં આવી પડ્યો છે અગ્રેજોએ રાજ્યશુદ્ધિ કરી છે, પરંતુ એ વધારેલા રાજ્યનો સારો બદલો કર્યો નથી અનુભવ અને સાફડી ગજનિતિના બળથી હિંદના જુદા જુદા વિભાગો પર બ્રિટિશ વાવટો ફરમાવવામાં આવ્યો છે, જુદા જુદા ગજ્યના અ-
ધિપતિઓ અત્યારે શૌચનીય દયામાં દિવસો ગુઝરે છે, એથી પ્રજા ધીમે ધીમે અસંતુષ્ટ બની ગઈ છે વગી પ્રજા જુદા જુદા ઠાણેથી દેવપૂર્વક અગ્રેજ સરકારના દરેક કાર્ય નીરખી રહી છે, તેમાં વગી સર્વત્ર પુરતું યુરોપિઅન લશ્કર નથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદમાં ઝોગ તિપાહીઓ રાખવા માટે ધણું પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા તેણે હિંદમાંથી ચીનના વિદ્ધ યુરોપિઅન લશ્કર મોકલવામાં આનાકાની કરી હતી આ બાબતમાં ચીન સાથે હિંદને કોઈ જાતનો સંબંધ નહોતો હિંદમાંથી હગનમાં પણ કેટલુંક સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. લોર્ડ કેનિંગને ઉપરીઓની આગ્રહ

ચરાથી જ આમ કરવું પડ્યું હતું અત્યારે વિપત્તિ આગળ આવી છે તો રહી, હિંદમાથી ગોરા મિપાહીએને બહાગના પ્રયેગમા ન મોકલવા બાબત લોર્ડ કેનિંગે જે કદ કહ્યું હતું, તે હવે ખરૂં પડ્યું. પરંતુ અત્યારે એ ભૂતકાળની વાતો સભાગ્વાનો સમય નહોતો. અત્યારે શોચના અત્યારે વિરૂદ્ધ હતી લોર્ડ કેનિંગ પાછળની વાતો ન સભાગ્તા દાર્પ કંવા મડી પડ્યો.

મુંબઈથી જે લશ્કર ઇંગ્લેન્ડ ગયું હતું, તે આ સમયે મુંબાઈ પાછું ફર્યું લોર્ડ કેનિંગને આવી જરા શાન્તિ વળી તેણે હવે ચીન તરફ જે લશ્કર જતું હતું તેને પોતાની મદદમા આશુવાની પેરવી કરી એ લશ્કરને પાંચ બોલાવના બારે જનામદારી વહોગરી પડે તેમ હતું. પરંતુ લોર્ડ કેનિંગ એવી ડ્યો નહિ તેણે થોડી વાર વિચાર કર્યા બાદ બહુજ નિર્ભયતાથી એ બારે જવાબદારી માટે લીધી તેનું સાહસ કહ્યું, ચીનદેશ તરફ જે લશ્કર જતું હતું, તે બહુ તેને મદદ કરવા માટે હિંદ આવી પહોંચ્યું.

લોર્ડ કેનિંગ આ રીતે સૈન્ય એકત્ર કરી બેસી રહ્યો નહિ, બીજા ઉપાયો વડે પ્રજાને શાંત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શારીરિક બળ કરતા માનસિક બળ પર તેને બહુ શ્રદ્ધા હતી તે હવે એ માનસિક બળ બતાવવા તૈયાર થયો ધણી ખર્ચ માણસો વટલાવાની બીકથી સરકાર વિરૂદ્ધ પડ્યા છે, એ તેને જણાઈ ચૂક્યું હતું તેથી તેણે એકવાર ફરીથી સરકારનો સંકુલ સમજાવવાની અરજી દર્શાવી એક ઢંઢેરો તૈયાર કંવામા આવ્યો. અર્થતર જનરલે એ ઢંઢેરામા બંહેર કહ્યું કે, " અનેક જાણકારની બાજુ રમનાસ લોકોએ અત્યારે હિંદ અને મુસલમાન સૈનિક અને સાધારણ પ્રજાને

(૪૪૬)

એવું સમજની દીધું છે કે ' સરકાર તમારા ધર્મ પર હાથ નાખતું નૈયાર થઈ છે ' પરંતુ સરકારે એવો વિચાર કદી કર્યો નથી પોતાની પ્રજાને છેતરવાની વૃત્તિ સરકારને કદી પણ ઉપજી નથી મરકાર એ ખાતર પ્રજાને એનવણી આપે છે કે એવા ઢોંગી સજ્જન માણસોને અવળે રસ્તે દોરી પાયમાલ કરી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે " આ ઢંઢેરાનું હિંદની બધી બાપાઓમા બાપાન્તર કન્વામા આન્યુ-સરકારે એ બાપાન્તર દરેક લોકકરી બાવણીમા વહેચવાનો હુકમ કર્યો. પ્રજામા પણ એ બાપાન્તરની નકનો છૂટે હાથે વહેચવામા આવી હિંદમા દરેક ગ્રામ્યે એ ઢંઢેરા નચારા લાગ્યો સરકારને આશા હતી કે આવી પ્રજાના મનની સુઝાણ મટશે પરંતુ એ આશા સફળ થઈ નહિ પ્રજાની આગ્રહ અત્યારે હજી ઓળંગી ગઈ હતી. લોર્ડ કેનિંગનો ઢંઢેરા અત્યારે એ આગ્રહ અટકાવી શકે તેમ નહોતું

એ ઢંઢેરાના પ્રચાર મિત્રાઈ લોર્ડ કેનિંગે બીજા ઉપાય વડે પણ સૈનિકોને સતોપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જેઓ સાહમ, ઉત્સાહ અને વશદારી બતાવી ગયા હતા, તેને ઇનામ આપી નવાજવાનો હંગામ થયો બાગાગા અને વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરોને તથા અગ્રેધ્યા અને પંજાબના મીલિટરી કમિશનરને સૈનિકો સમક્ષ એ વશદાર વીરપુરોને સરકારે આપણા માનથી વિશુદ્ધિત કરવાની સત્તા આપવામા આવી પરંતુ એથી કંઈ પશિયામ ન આન્યુ સિપાહી-ઓનો અસતોપ દૂર ન થયો બધાનો ગુસ્સો અત્યારે હજી ઓળંગી ગયો હતો, સરકારના સન્માનથી, ઇનામથી એ શાત પડે તેમ નહોતું કોઈએ સરકારના હંગામ તરફ સરકારના વચનો તરફ નજર

પણ ન કરી દરેકના હૃદયમાં પેરના બડકા પ્રગટી રહ્યા હતા લોહી
ડેકાકીની રોપેલુ વિપવ વૃક્ષ અત્યારે રૂળ આપના તૈયાર થકરું હતું-

આ તરફ કલકતામાં જે અગ્રેજો હતા, તેઓમાંના ધણી
ખગએ લોહી કેનિને યોગ્ય મમયે મદદ ન કરી, તેઓ કેવળ સદેહની
અતિ વધારતા રહ્યા ઉપગ્રિયત વિપ્રવનો વિપવ પલવિત કરી
પોતાની જાતિને બીકથી દુર્ગતી મૂકી, એ જ તેઓનો હૃદય થઇ
પડ્યો હોય, એવું જણાવા લાગ્યું તેઓએ આ સમયે ધીંગ્ ન
રાખી, પોતાના કર્તવ્યકાર્યની નૃબલા જાળવવા તત્પરતા ન બતાવી-
તેઓ હિંદમાં બેઠા બેઠા ઇંગ્લાંડમાં પણ ગયા ફેલાવવા લાગ્યા
લોહી કેનિને એ ખાતર ઇંગ્લાંડના સત્તાવાળાઓને સાવધાન
રહેવાનું જણાવ્યું હતું તેણે લખ્યું હતું કે, કલકતામાંના અગ્રેજો
સ્વદેશી દુદ્ધબીજનોને જે કંઈ લખી મોકલે છે, તેના પર પૂરેપૂરો
વિશ્વાસ મૂકવાની જરૂર નથી આ રીતે લોહી કેનિને કલકતામાંના
અગ્રેજો તદ્દયથી કંઈ મદદ ન મળી તોપણ તે પોતાનું કર્તવ્ય
ચૂક્યો નહિ. જુદે જુદે અગ્રેજી તેના સ્વદેશી મધુઓ તેને યથાશક્તિ
મદદ આપવા તૈયાર થયા હતા ઝુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોએ
લોહી કેનિની માગણી પૂર્ણ કરવામાં ઉદાસીનતા બતાવી નહિ-
લોહી હેરિસે ૧૮ મી મે એ મદ્રાસથી લરકર મોકલ્યું. ત્યાર બાદ
એલફિન્સ્ટને ઝુંબાઈથી એક ટુકડી કંપકતા મોકલી દીધી. જે
વિચક્ષણ જે રાજપુતોના હાથમાં પળાય અને અગ્રેજોમાંની જવા-
બદારી મૂકવામાં આવી હતી, તેઓએ પણ પોતાની કાર્યકુશળતા
બતાવી આપી હતી સર જોન લોરેન્સ અને સર હેન્રી લોરેન્સ
જનેએ પોતાની જવાબદારી સમજી કર્તવ્ય જાળવવામાં મન પરાવર્ત્યું

(૪૪૬)

હતુ ગજ્યનો બદોબસ નાવવામા, ગજનીતિનુ મહત્વ નાજ-
વવામા, ગજકાર્યનુ શુભત્વ સમજામા બને કુશળ અને અનુભવી
હતા અને ભાઈઓ શ્રિદિગ સત્તાનુ પ્રાધાન્ય નાજવા નિશ્ચળ
હતા ગજના કુટિલ બ્રહ્મદિપાત વખતે, મુરકેલીના પ્રચડ માગ વખતે
બને ભાઈઓ અચળ રહી દંડતા અને સહનશીનતા બતાવી આપના
હતા શ્રિદિગ માત્રાજ્યને બચાવવા જોઈ આ વખતે પણ બને
ભાઈઓ લોહ કેનિગની મદદે આવ્યા નેઓનો ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ
વધી ગયા, દંડતા ઈર્ષ્ય ની વિકાસ પામવા લાગી, માહમ અને શૌર્ય
પ્રદીપ કુતાશનની માફક ચમકવા લાગ્યા તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે લોહ
કનિના મુખ્ય મકાશક થઈ પડ્યા લોહ કેનિગ એ અને એના
જેના બીજ વીગ પુરોની મદદથી હિંદ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા
તૈયાર થયો જ્યારે મુરકેલી આવી પડે, આગંકાની ગતિ વિકટ થઈ
પડે, આકસ્મિક વિપ્લવના બચક તરજોલી બસા મુઝામ જઈ,
દૃષ્ટિ મમિષ બચક દેખાવો જોના લાગે, ત્યારે તેઓ પોતપોતાનો
બચાવ કરના નાના પ્રકારની માગની કરના લાગે છે ત્યારે મુરકેલી-
માથી બચાવે તેનુ કોષ્ટપથ અસંભવ, આશ્વપત્ર પ્રચળ કરનાર
કોષ્ટપથ કંપાય નજરે પડના જ બધા નાન થઈ તે તરફ જોઈ રહે
છે આ વખતે પણ એનુ જ બન્યુ ઇંગ્લાંડની સરકારના હુકમથી
ચીનની લાંબામા ભાગ લેના કેટલુકે યુરોપિઅન લશ્કર જવુ હતુ.
એ લશ્કરમાં હવે બધાની નજર પડી સેનાપતિ હિયર્સેએ એ લશ્કર-
રને હિંદમા પાલુ લાવવા માટે સરકારના લશ્કરી ખાનાના સેક્રેટરિને
પત્ર લખી જણાવ્યુ. સર હેન્રી લોરેન્સે પણ એ લશ્કરને ચીન
તરફ જવુ અટકાવવાની વિનનિ કરી મદામના સેનાપતિ આન્ડે

પણ એ સરકારને અટકાવવા માટે એક ઝડપી ચાલની આગળોટ મોકલવા બાબત સરકારને તાર કંઈ આ તરફ સઠ જોન લોરેન્સે ચાલુ મુરકેલીમા નિવારણ માટે થુ થુ કરવુ યોગ્ય છે, તે બાબત એક લાભો ખરીતો હોઈ કેનિયન પાડ્યો આ પ્રભાણે બધા આત્મન્દણ માટે નૈયાગ થવા લાગ્યા, પોતાના શાસનની મહત્તા, પોતાના બાહુમળનો મહિમા અને પોતાની બહાદુરી બતાવી વિરોધીઓને આજી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અવિધ્ય મુરકેલીથી બરપૂર થઇ પડ્યુ હતું, પ્રવગિત દવાનજી પોતાની મક્કિ કાચુ કાચુ પિખાગ્નો જતો હતો હિંદની મુખ્ય પથરજો ગજનીતિના સાકડાપણાને લીધે, વરલાવવાની બીકને લીધે પિંદી સગકાગ નિરૂદ્ધ ખડી થઇ હતી તે પથરજો પણ દક પ્રતિગા લઇ બેગી હતી તે જગપણુ ન હતા એમમનાપૂર્વક આગળ વધતી જતી હતી, અને બપર કાર બજાની ચારે દિશા લોહીથી તળેાળ કરવા તત્પર થતી હતી

અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે તેમ મિગના ગોરા અને દેશી સિપાહીઓની ડાવણી પામે પામે નહોતી મને ડાવણીઓ વચ્ચે બધા મકાનો દુકાનો વગેરે હતું કાલી નદીની એક સાખા બને ડાવણીની વચ્ચે વહેતી હતી. આમ એક બીજથી દૂર હોવાથી દેશી સિપાહીઓની ડાવણીમા અનના બનાવો ગોરા સિપાહીઓની ડાવણી-વાળા બચ્ચી સકતા નહિ એજ રીતે ગોરા સિપાહીઓની ડાવણીમાં જે કંઇ બનતું તે દેશી સિપાહીઓ તરફ જ બચ્ચી સકતા નહિ. ૯ મી એને યનિવારે ૩૭ ધોરેસ્વાર દુકડીના સિપાહીઓ જનિરથી જકડાઈ કારાગૃહવાસી થયા હતા ગોરા લોકો બચ્ચી

(૪૪૮)

મડબડ શાન પડી મધ, એમ માની નિરાતે આનંદ કરતા હતા. ખીજા સિપાહીઓ મહીર મનોવેદનાથી અધીગ થઇ પોતપોતાને ઘેર આન્યા હતા. યનિવારે રાત્રે ગોરા લોકો જ્યારે નિદ્રાદેવીના ખોળામાં શાંતિ ભોગવતા હતા ત્યારે સિપાહીઓ પોતાના સાથી-ઓની રોચનીય દશાનો વિચાર કરતા કરતા, અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ ઉરકેરાતા જતા હતા ચિતાનો જુરસો તેઓને ઉધવા દેતો નહોતો, વેરના કંઠો ડપથી તેઓનું મુખ પલાયન કરી ગયું હતું, અને ઉડી નિગશાથી તેઓની ધીરજ ટકી રહેતી નહોતી તેઓ મધરાતે ઉંડી ચિતામાં ડુબી ગયા હતા, ચિતામાં ને ચિતામાં અતરતી ચાતના રુપી આગવડે દગ્ધ થતા હતા ઢુક સમયમાં એ આગનું રૂપાતર થઈ ગયું, એ આગ પોતાની જવાબામથી સિપાથી ચારે દિશામાં રૂમી વળી પ્રતિક્ષણે મહાપ્રવચનો ભાસ કરાવવા લાગી

સવાર પડી વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય અનન આકાશમાં પ્રગટ થઈ, ધીરે ધીરે અગ્નિના ટીણુ વેરવા લાગ્યો, જ્વોતજ્વોતામાં ચારે દિશા પ્રદિપ્ત ચર્મ રહી પ્રકૃતિદેવીની પ્રસન્નતાથી અંગ્રેજો પણ પ્રસન્ન થઈ પવિત્ર વિશ્રામવાગ્ની પ્રાત કાલીન ઉપાસના માટે દેવજમાં જવા લાગ્યા એ સમયે કોઈપણ જાતની મડબડ થઈ નહોતી, ગોરા લોકોની જાવણીમાં શાન્તિની નીસ્તબ્ધતા વૃદ્ધી નહોતી, પરંતુ એકાએક જાણે કોઈપણ તરેહનો નિયમ તટ્યો હોય, આની પડનારી વિપત્તિના ચિન્હો ચોતરફ પ્રસરી રહ્યા હોય તેવો ભાસ થતો હતો દરરોજ સવારમાં દેશી નોકરો પોતાના ગોરા માલિકોની સેવા કરવામાં ગોરા સિપાહીઓની જાવણીમાં હાજર થતા હતા, પરંતુ ૧૦ મીએ સવારમાં એ નિયમનો ભંગ થયો હતો. અર્થાત્ કોઈપણ દેશી નોકર

પોતાના શ્રેતામ પ્રજ્ઞની સેવા કરવા હાજર થયો નહોતો મિસ્તમાથી
 જે નોકરો રાખી લેવામા આવ્યા હતા, તેઓ એ તારીખે સવારમા
 પોતાના માલિકના ઘરમાથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ આકસ્મિક
 નિયમ બમ તરફ તે વખતે કોઇએ ખાસ લક્ષ ન આપ્યું મોર
 લોકોએ એ નિયમબમ માટે ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી તેઓએ એવું
 ધાર્યું હતું કે નોકરો કંઈ જરૂરના કામને લીધે મરાગના પહોરમા
 અમારી સેવા માટે આવી શક્યા નથી આ સામાન્ય કારણની
 તપાસ કરવાની જરૂર પણ તેમને લાગી નહિ. તેથી તેઓ નિશ્ચિતે
 સવારની પ્રાર્થના માટે પોતાના પાંચત્ર દેવળમા ગયા પ્રાર્થનાનું
 કાર્ય નિયમસર પૂરૂ થયા બાદ તેઓ લેગ પાછા ફર્યા અને પોતાના
 કાર્યમા બેડામા વખત વીતવા લાગ્યો. પ્રયત્ન પ્રભાકર મધ્ય આમશ-
 મા રહી પોતાના પ્રખર કિશ્કિ વડે પૂરીને દમ્બ કરવા લાગ્યો
 એ વખતે પણ અગ્નિને આવી પડનારી વિપત્તિ વિષે કંઈ ખબર
 મળ્યા નહોતા દેશી હાવણીથી દૂર હોવાથી તેઓને આ વિષે જરા
 પણ ખબર પડી નહોતી પરંતુ તે દિવસે સિપાહીઓના ગુંડેકાણુમા,
 જનતાપૂર્ણ બજારમા અને પાસેના આમડામા ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો
 સ્પષ્ટ જણાતા હતા ધણીખરા માણસો જાણે એક જગડે કાર્ય પાર
 પાડવા તૈયાર થતા ન હોય, તેમ જણાતું હતું દરેકના મ્હો પર
 દડતાના ચિહ્નો જણાતાં હતા દરેક પોતાનો અપરિસીમ ઉદમ
 બતાવી રહ્યા હતા સામાન્ય બાળકો પણ આ બધું અવનવું કાર્ય
 નીરખી રહ્યા હતા પરંતુ અગ્નિને આખો પર આ ઝોમિતા
 ફેરફારના ચિહ્નો પડ્યા નહિ કોઇ એક અગ્નિજ્વળીએ કંઈક નવીન
 થવાનું છે એવી આશા કરી પોતાના મિત્રોને એતબા. પરંતુ

કોઇએ તેના કહેવા પર લક્ષ ન આપ્યું. એથી અંગ્રેજો આવી પડનારી વિપત્તિ સામે બચાવ કરી સક્યા નહિ^૧ આ તરફ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સત્તમદ્વ થતા હતા, આબુબાલુનાં મામડા-માથી માથુસો આની તેઓના દગને પુષ્ટ કરના હતા.

ધીરે ધીરે વૈશાખ માસનો લાગ્યો દહાડો પૂર્ણ થયો. પ્રમુદ સૂર્ય પોતાના દારુણ કિરણો શાત કરી ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશામાં દળી પડ્યો. દિવસનો બચકર તાપ શાત પડ્યો, સંધ્યાકાળનો શીતળ પવન ધીરે ધીરે ગમ્મીથી સિંચાતા લોકોના હૃદયને શાંતિનું સુખ આપવા લાગ્યો, ભિગ્નના ધર્મનિષ્ઠ યુરોપીઓનો સાય કાળની કપાસના માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, એક પાદરી પોતાની સ્ત્રી સાથે દેવળમાં જવાની તૈયારી કરે છે, એવામાં તેની દાઇએ આવી સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત કહી સંભળારી તેણે કહ્યું કે, સિપાહીઓ લડાનું કરવા માટે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે, માટે વખતસર એતવાની જરૂર છે દાઇએ એમ કહી પોતાના માલિકની સ્ત્રીને ઘેર રહેવાનું જણાવ્યું પરંતુ પાદરી સાહેબે દાઇના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું

૧ ૯ મી માર્ચે રાત્રે ૧૧ મી પાવણ પહોંચ્યો. અધ્યક્ષ કર્નલ શિનિસ પોતાના એક મિત્રને ઘેર ખાલુ લેવા ગયો હતો તે વખતે એક યુરોપિયન સ્ત્રીએ તેને કહ્યું હતું કે, સહેરની દિશામાં પર મોટા મોટા અક્ષરોથી લખેલા જહેરનામા ચોડવામાં આવ્યા છે. તેમાં દરેક ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનને અંગ્રેજોને મારી નાખવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા છે કમિશનર પ્રિયોડની પત્નીએ કહ્યું છે કે તે વખતે એ બાઈના કહેવા પર કોઇએ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. Martin, Indian Empire. Vol II p 147.

(૪૫૨)

નહિ તે વખતે દાધની વાત તેને તદ્દન ખોટી લાગી નિર્ભયચિત્તે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સાથે ગાડીમાં બેસી દેવળ તરફ ચાલ્યો. પાદરી સાહેબ જ્યારે દેવળના ચોકમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને જ્ઞાન આવ્યું થોડે દૂર બહુકના અવાજ થવા લાગ્યા પાદરી સાહેબે તે સાંભળ્યા, અવાજ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યા દેવળમાં જોટલા મુરોપિઅનો હાજર હતા તેઓના મુખપર કાળાશ ફરી વળી. આ તરફ બમકર ચબ્દો તો ચાલુ જ રહ્યા. ફરકેરાયલા લોકોના પ્રયત્ન અવાજથી, બહુકના ગંભીર ચબ્દથી, ભેરીના તીવ્ર નિનાદથી, અને આપત્તિમાં આવી પડેલા માણસોના બચક આર્તનાદથી ચારે દિશા કોલાહલમય થઇ ગઇ જાણે કોઇ અપૂર્વ શક્તિના મહિમાથી એક સ્થળમાં ચારે દિશા કપવા લાગી હવે અગ્નિને સમજના કે, મિસ્ત્રામં સિંચાહીઓએ બડ હઠાળી બમકર કાર્ય પાર પાડવાની સરખાત કરી છે.

સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારોએ અગાઉ બ્રમવશ થઇ જે સકુચિત બુદ્ધિનુ કૃત્ય કર્યું હતું, તે કૃત્ય અત્યારે પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. જે બમકર દાવાનળ છૂપી રીતે પોતાની મતિ પ્રસરી રહ્યા હતા તે દાવાનળ અત્યારે સરકારના ઘરકરી વિભાગના ઉપરી અમલદારોની સકુચિત દષ્ટિને લીધે પ્રયત્ન દાવાનળના રૂપમાં જાહેર થયેા સાજના પાએક વાગ્યાને શુભારે ૩ ૭ થોડેસ્વાર પહોંચના સિંચાહીઓએ થોડા પર બેસા મિસ્ત્રના કારાગાર પ્રતિ પ્રભાષ્ય કર્યું. એ સ્થળે તેમના ૮૫ સાથીઓ બેડીઓ પહેરી સખત મચ્છુરી કસી રહ્યા હતા તે લોકોને છોડાવવા એ તેઓને છોડેલ હતા તેઓ પ્રમળ પ્રસાદમ ફર્યાદી, અવચલિત સાહસ પર આધાર રાખી કાર-

(૪૫૨)

મૃદુલા પેદા, સાથીઓને છોડી મૂક્યા, એક લુહારની મદદથી તેમની બેદીઓ તોડી નાખવામાં આવી ૮૫ સિપાહીઓ મુક્ત થઈ, પોતાના મિત્રોના ટેળામાં બળ્યા હવે તેઓ મુક્તિના આનંદમાં વિહંગતા, ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાના સાથીઓ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પટલુના સૈનિકોનો પોતાના મિત્રોને છોડાવવા નિવાય બીજો કંઈ ઉદ્દેશ નહોતો, તેથી તેઓએ કેદખાનાને કંઈપણ નુકસાન કર્યું નહોતું. એ ૮૫ સૈનિકો સિવાય બીજા કેદીઓ તો આમાંને માફક કેદમાં જ રહ્યા ઉરકેરાયલા સિપાહીઓએ જેલ બાળી નહિ અથવા તેના યુરોપિઅન અધ્યક્ષને કોઈપણ ભતંગ નુકસાન પહોંચાડ્યું નહિ.^૧

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી પટલુના અભ્યુત્થાન સાથે પાંચમી સૈન્ય પલ્લ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લડાઈ કરવા તૈયાર થયું ૧૧ મી અને ૨૦ મી

૧ કેદીઓના છૂટકારા માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપે છે એક જણે કહ્યું છે કે ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આવી પહોંચે, તે પહેલાં જેલરે પાંચમી સૈન્યની મદદથી 'વગ ૮૫ જ નહિ, પણ બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ આવી જોયું તો જણાયું કે પોતાના મિત્રો છૂટી ગયા છે. Dr. O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. કોઈ કોઈના અભિપ્રાય મુજબ ૮૫ સિપાહીઓ જ છૂટ્યા હતા. તેઓ જે કાસગારમાં હતા, તે કાસગારમાં જ બીજા કોઈ મુક્ત થયું નહોતું. પરંતુ જુની જેલના ૭૨૫ કેદીઓમાંના ૩૦ કે ૪૦ છૂટી ગયા હતા. Commission William's Report. Comp. Kaye Sepoy War. II. p. 58. note.

પશ્ચિમના સૈનિકો બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા, અને ધર્મભક્ત થવાની
 બીક્ષી દિમ્પડ બની ગયા હતા. અંગ્રેજોના કાર્યકલાપ ઉપર તેઓને
 બહુ જ નિરંકાર આવ્યો હતો. તેઓ તક જોઈ ગયા હતા, તેઓને
 આ તક મળી અમાક તેઓ પોતાના ગોરા માથેકો નિકટ જે
 નિર્દોષપણ મતાવતા, સાત મંતાનની પેઠે પોતાના ગુણ બતાવવાની
 જે કાળજી ગખતા, તે બધુ અત્યારે પગપોટાની માફક જતું રહ્યું. વેર
 વાળવા ખાતર અત્યારે તેઓ અસહિષ્ણુ થઇ ગયા, અભ્યસત્ત્વથી
 સબળ થઇ ખુશી લડાઇ કરવા તૈયાર થયા તત્કાલ મધ્યાહ્ન
 વખતે ૧૧ મી પશ્ચિમનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડેસવાર થઇ
 દેશી હાથણીમા ગયો હતો. પોતાની પશ્ચિમની વશદાર્જીપર તેઓને
 પૂરો ઇતિયાજ હતો તેણે ધાર્યું હતું કે સાતિથી ઉપદેશ આપતાં
 મારી પશ્ચિમ જરૂર હથિયાર નીચા નમાવી સાત લઈ જશે. ફ્રિનિસ
 એ આશાથી પોતાની પશ્ચિમના બીજા ઑફિસરો સાથે હાથણીમાં
 ગયો. તે જ્યારે પોતાના સૈનિકોને સમજાવતો હતો, ત્યારે ૨૦ મી
 પશ્ચિમના એક સિપાહીએ તેના તરફ ગોળી છોડી. ગોળી કર્નલ
 ફ્રિનિસના ઘોડાના શરીરમા પેસી મરત તરત જ એક બીજા સિપા-
 હીની ગોળી ફ્રિનિસની પીઠમા પેસી ગઈ. જોતજોતામા ૨૦ મી
 પશ્ચિમના સિપાહીઓએ મારે તરફથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો.
 કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડાપરથી નીચે પડ્યો, એક ક્ષણમા તેનો પ્રાણ
 અનત ધામમા પહોંચી ગયો. આ પ્રણાલે ૨૦ મી પશ્ચિમના
 અધ્યક્ષને મારી નાખ્યો. ૨૦ મી પશ્ચિમની ગોળીઓ ૧૧ મી
 પશ્ચિમના સિપાહીઓ સમક્ષ પડવા લાગી. ઘોડીવાર સુધી ૧૧ મી
 પશ્ચિમના સિપાહીઓ ૨૦ મી પશ્ચિમના સિપાહીઓનું કાર્ય જોઈ

(૪૫૪)

રહ્યા, એક ફાળુમા તેઓના કપાળપર કરચલીઓ વળી, એક ફાળુમા તેઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનું અનુકરણ કરી ખુશ્તી મુદ્દમા ઉતર્યા

આ પ્રમાણે ભિરતનું બધું દેશી લશ્કર લડાઈ કરવા તત્પર થઈ ગયું, પામદળ અને ઘોડેસ્વારો એકત્ર થઈ અગ્રેને સામ઼ ઉઠ્યા, હિંદુ અને મુસલમાન બધા એકત્ર થઈ, ધર્મબ્રહ્મ યવાની બીકથી અગ્રેનેની સત્તા નષ્ટ કરવા હથિયાર લઈ ઉભા થયા તેઓએ ગભીર ઉશ્કેરણીથી હિન્મત બની ગયા હતા, તેથી તેઓને કશું ભાન રહ્યું નહોતું, તેઓ અગ્રેજ સીઓ અને અગ્રેજ બાળકોના શરીરપર પણ કંઈ પણ સંકેત રાખ્યા વિના જોળી ચલાવવા લાગ્યા. કારા-આરના કેદીઓ મુકત થયા હતા એ બધા કેદીઓ સિપાહીઓને મદદ કરવા લાગ્યા સિપાહીઓના બડ સાથે ભિરત બયાનક કર્મોની રમજૂમિ બની ગયું એ વખતે પણ દેશી લોકોમાના ઘણા ખરટ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યા નહોતા, પોતાની વશાદારીમાંથી ચળમક નહોતા તેજુરીના રક્ષકો અતૂલ સાહસથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા, બડખોર સિપાહીઓ તેજુરીના એક પૈસાને પણ સ્પર્શ કરી ચક્રમા નહોતા રક્ષકોએ એની વીગતાથી તેજુરીનો બચાવ કરી છેવટે મુરોપિઅન રક્ષકોને એ જવાબાદારી સોંપી હતી

એ સમય ભિરતમા ગોરા સિપાહીઓની બે પલટણો અને એક ગોરી તોપખાનાની પલટણ હતી. પામદળ અને ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ બડ ઉઠાવ્યું કે તરત તેઓએ બડ કાળુમા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા સેનાપતિ ગિલેસ્પિએ કેવળ એકજ ગોરી પલટણ વડે વેલોરનું બડ સમાવ્યું હતું હિંદના

(૪૫૫)

દક્ષિણ ભાગમાં જે ઉરકેરણી ફેલાઈ હતી, તે એ સૈનિક પુરુષની દહતાથી કાયમને માટે જતી રહી. પરંતુ આ વખતે ભિરતના યુરોપિયન સેનાપતિઓમાંના કેટલાંકે એવી દહતા કે કાર્યકુશળતા ખતાવી નહિ. તેઓએ તો ફક્ત કવામતના વિચાર મેદાનપર, સૈનિકો સમક્ષ ૮૫ જથ્થેને અભ્યુત અને સૃખલાબદ્ધ કરી પોતાની કાર્ય-કુશળતાની કૃતકૃત્યતા માની હતી, પરંતુ તેથી તે વિષયક્ષની ઉત્પત્તિ જ્યાંની હતી, તે તરફ તેમણે જરાપણ લક્ષ આપ્યું નહિ. બીજા સૈનિકો જ્યારે આ અન્યાયી કાર્ય જોઈ ગુસ્સે થયા હતા, પોતાના સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે દલબદ્ધ થતા હતા, અને હાંથપાંચે વડે એ અન્યાયી કૃત્યનો ફેસલો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે પણ તેઓએ આત્મરક્ષણના કંઈ ઉપાયો લીધા નહિ તેઓ શાંતિથી પોતાની સમક્ષ આનંદના સ્વપ્નો જોઈ ગયા હતા, પરંતુ જ્યારે તેઓના એ સ્વપ્નો ઉડી ગયા, ભયકર દાવાનળથી આપ્ત ભિરત સળગી ઉઠ્યું, ઉન્નત સિપાહીઓના ભયકર શબ્દો અનંત આકાશમાં અનંત વાયુગણિ સાથે વિલીન થઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ દિગ્મુદ્ધ બની ગયા. તેઓમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ, એકતા રહી નહિ, કાર્યતત્પરતા પણ ખિલી નીકળી નહિ તેઓ દિગ્મુદ્ધ બની પોતાની નજર આગળ પોતાના જ સૈનિકોનું ભયકર કાર્ય જોઈ રહ્યા.

ભિરતમાં ત્રણ મુખ્ય સેનાપતિઓ હતા. તેઓમાંનો એક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કર્નલ, બીજો છાવણીનો પ્રિન્સિપલ અને ત્રીજો બધી પલટણોનો સામાન્ય અધ્યક્ષ. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેના-પતિ તો પોતાના બચાવ માટે જ આકૃણ બચાવ થઈ રહ્યો હતો.

બંડ ઉઠેલુ બણી ત્યારે ત્રીજી થોડેસ્વાર પહોંચુના બીજા ઓફિસરો સજ્જ હાવણી બણી દોડયા, ત્યારે 'કર્નલ રમાઇથ તેઓની સાથે ગયો નહિ' ૧ ત્રીજી થોડેસ્વાર પહોંચે બંડ ઉઠાવ્યુ છે, એવા સમાચાર જ્યારે કર્નલ રમાઇથને મળ્યા, ત્યારે તેનુ મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતુ કે પોતાની પટ્ટણુમા જઇ પોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવવા, પરંતુ તેણે તે તરફ જરાપણુ લક્ષ ન આપ્યુ. તેની આ અસાવધાનતાથી મુસ્લેલી વધી પડી. તે કમિશનરને ઘેર ગયો હતો, સેનાપતિને બગને ગયો હતો, મિજોડિયરના મકાનપર ગયો હતો, આ પ્રમાણે સર્વત્ર આવજા કરતા હતા તેણે કેવળ પોતાની હાવણીમા જ જવાનું મોકુફ રાખ્યુ હતુ ૨ જ્યારે ત્રીજી થોડેસ્વાર પહોંચે

૧ “ત્રીજી થોડેસ્વાર પહોંચુના લગભગ બધા ઓફિસરો જેમ અને તેમ જલદી તૈયાર થઇ હાવણી તરફ દોડયા હતા પરંતુ એ સમયે એ પહોંચુને સેનાપતિ હાજર થયો નહોતો આખી રાતમા એકાદ વખત પણ તે હાવણીમા જણાયો નહિ કર્નલ રમાઇથ પોતાની જાત જાણાવવા માટે યુરોપિયન હાવણીમા આશરો લઇ રહ્યો હતો.” Dr O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol II. p 63. note.

૨ ૧: મી મેએ સંખ્યાકાળ વખતે જે કંઈ બન્યુ હતું, તેની હકીકત કર્નલ રમાઇથે પોતે પ્રગટ કરી હતી તેણે લખ્યું હતું કે, “હું પહેલા કમિશનર મિથેડ પામે ગયો. ત્યાં ગયા બાદ સમાચાર મળ્યા કે, તેઓ સાહેબ ઘેર નથી. એટલે હું સેનાપતિને ઘેર ગયો. પરંતુ ત્યાંથી પણ મને સમાચાર મળ્યા કે સેનાપતિ

બક ઉઠાવ્યું, ત્યાંથી તેણે પોતાના સેનાપતિને તો બેચેન નહિ. સેનાપતિએ બીજે સ્થળે આખી રાત ગાળી હતી. ઉગત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા માટે બધી તોપો એકત્ર હવામાં આવી હતી, યુરોપિઅન સૈનિકો મુરોલી દૂર કરવા માટે સબળ થયા હતા; પરંતુ કેનલ સ્થાપ્યે પોતાના સૈનિકોના કાર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી નહિ. તેણે આ પ્રમાણે પોતાની કર્તવ્યચુદ્ધિ દર્શાવી આપી હતી, આવા સાહસથી યુરોપિઅનો રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કયો હતો, અને આવી દૃઢતા બતાવી પોતાની બહાદુરી બજાવી ગણવાનો પ્રયત્ન કયો હતો. પરંતુ એ સમયે ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણનો કમાન્ડેગી સ્થાપ્યની માફક નિઃશ્વેષ થઈ બેઠો નહોતો તે બક શરૂ થયું કે તરત પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર થયો હતો અને તેણે તેઓને કાયમતના મેદાનપર જવાનું કહ્યું હતું. સૈનિકો કમાન્ડેગીનો હુકમ પાળવા તૈયાર થયા, તેઓએ હથિયારબધ થઈ કમાન્ડેગીની પાછળ આત્મા ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણના કમાન્ડેગીનું માન બહુ હતું તેની લાગણીથી બધા તેને વશ થઈ રહેતા કમાન્ડેગીએ જ્યારે આવા બચકર સમયે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર રહી કાયમતના મેદાનપર જવાનું કહ્યું, ત્યારે ધણી સિપાહીઓ તેના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા તેઓએ કહ્યું કે, કેદી સિપાહીઓ માટે લડાઈ થશે, એ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા, હવે અમે અમારા કમાન્ડેગીની આજ્ઞા

સાહેબ હમણા જ બહાર ગયા છે ત્યાર બાદ હું પ્રિન્સિપલને બચકે ગયો. હું આખી રાત ત્યાં તેમની સાથે રહ્યો બીજે રિવેસે સવારમાં તેની સાથે દિલ્હી તરફ રવાના થયો " Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 64. note.

ખાળવા તૈયાર છીએ. કપ્તાન કેપીએ આ વાત સાંભળી તેઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, એ સમયે તેને એક યુરોપિયન સહૃદય મળ્યો. કપ્તાને તેને પૂછ્યું કે સેનાપતિ સ્માધય તરફથી કંઈક હુકમ મળ્યો છે કે નહિ પેલા ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો, “ સેનાપતિ જીવ લઇ નાહા છે, તેમણે કંઈ હુકમ આપ્યો નથી. ”^૧ કપ્તાન કેપીએ બીજી કંઈ વાતચીત ન કરી તે ઘેડો દોડાવતો દોડાવતો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ તરફ જવા લાગ્યો તેણે કેદીઓને છૂટતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પહેાંચે તે દરમ્યાન ઉન્નત સિપાહીઓએ બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. જે ૮૫ સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની મદદથી છુટા થયા હતા, તેઓની સાથે કેપીની મુલાકાત થઇ. તેઓ લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થઇ, બેઠવાન ઘોડાપર બેસી દિલ્હી તરફ જતા હતા આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે, ત્રીજી ઘેડેસ્વાર પલટણના ધણા ખરા સિપાહીઓ મુસલમાન હતા દિલ્હી જવાથી ત્યાંના ધણા મુસલમાનો

૧. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, આ વાત ખરી નથી, કારણ કે કર્નલ સ્માધયે ઓશિસેરોને તૈયાર રહેવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરંતુ એ હુકમ તેઓને મળ્યો નહોતો મળ્યો હોત તો પણ તેથી કંઈ સાફ પરિણામ આવત નહિ કર્નલ સ્માધયે જાતે લખ્યું છે કે, બડખેર સિપાહીઓ પાછળ પડવાથી છ ઓશિસેરો મારા ધરમાં આવી છુપાયા હતા ત્યારબાદ તરત જ હું બધી હડીકતથી વાકેફ થયો આટલે સેનાપતિ ક્રુષ્ટ પાસે ગયો હતો Colonel Smyth's Narrative, Comp Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 149, note.

(૪૫૬)

તરફથી મદદ મળશે, એવી આશાથી તેઓ તે તરફ જતા હતા. એ સમયે કપ્તાન ફેગી તેઓની સમક્ષ હાજર થયો. તેઓએ પોતાના કમાનને જોળખ્યો, પરંતુ કંઈ પણ હરકત ન કરી. તેઓ કમાનની માયાળુ દૃષ્ટિથી મરાળર વાંકે હતા. પોતાને સાચી સલાહ આપનાર તરીકે તેઓ તેને બહુ આહતા, અત્યારે પણ તેઓની એ આસ્થા દૂર થઈ નહોતી તેઓ અત્યારે અગ્નિને વિરુદ્ધ હંકાર હતા, અગ્નિજ્વલ સત્તાને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થયા હતા. અગ્નિને પોતાને ધર્મબ્રહ્મ કરનાર તરીકે ગણતા હતા છતાં આવી કસકેરણી વખતે પણ તેઓ કમાન ફેગીની મહાશયતા બુદ્ધિ નહોતા. અત્યારે તેઓની આસ્થાએ ટેપને દાબી દીધો. તેઓ કમાન ફેગીને પોતાની સમક્ષ જોઈ આનંદ પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, “અમે છુટા થયા છીએ. અમે આ આનંદના પ્રસંગે અમારા કમાનને આશીર્વાદ આપીએ છીએ.” કમાન ફેગી ત્યાંથી ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પદચ્છનો વાવરો સાચવવા છાવણી તરફ જવા લાગ્યો. રસ્તો રક્ષાન્મત પાવણ સૈનિકો અને જન્મના હોમોથી ભરપૂર હતો. સૈનિકો હથિયારબંધ હતા, અગ્નિને જોતાજ જોળીબાગ કરતા હતા એક યુરોપિઅન બાઇ માડીમા બેસી જતી હતી એ વખતે એક સિપાહીએ ઝોમિતા આવી તેને સગીન-વડે વીધી નાખી. કમાન ફેગીએ એ સિપાહીને પોતાના હાથમાની ઘસવાર વડે કાપી નાખ્યો. પરંતુ પેલી બાઇ બચી નહિ. એ દરમ્યાન અંદુકની એક જોળી કમાનના કાન પાસેથી ચાલી ગઈ ફેગીએ પાછળ ફરી જોયું કે, એક સાદા પહેરવેશમા ઉભેલો સૈનિક શરીરથી નિરાશ તારકે છે એ જોઈ કમાને પૂછ્યું, “શું મારા પર જોળી છોડવી છે,” પેલો સૈનિક ઉન્મત બની ગયો હતો. તેણે ઉન્મત અવસ્થામાં

અમકર અવાજ કરી કહ્યું, “ હા હું તારે લોહી રેડીશ ? ”
 કપ્તાન કેગી બુદ્ધિબળ વડે પોતાનો અવાજ કરવા તૈયાર
 થયો તેણે પેલા સિપાહી તરફ ગોળા છોડી નહિ. તેણે વિચાર
 કર્યો કે જો હું એક વખત ગોળી છોડીશ તો આબુબાલુ ઉભેલા
 બધા સિપાહીઓ મારા સાથે થઈ જશે માટે તેણે પિસ્તોલ ન
 છોડતા આબુબાલુ ઉભેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે તમારામાના
 બધા મને ગોળીથી વીધી નાખવા માગે છે ? બધા સિપાહીઓ
 એક સાથે બોલી ઉઠ્યા, — “ ના ” અને એમ કહી તેઓ પેતા ઉન્નત
 સિપાહીને વારંવાર પાછો હસ્તેલવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈએ તેને
 મારી નાખવાની કે કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. કપ્તાન કેગી એક
 ક્ષણ મા ત્રિજળીવેગે હાવણી તરફ દોડ્યો જ્યારે તે પોતાના મહાન
 પાસેથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે પોતાની સાથેના સિપાહીઓને
 ઉદ્દેશી કહ્યું કે, “ તમારામાના કોઈ મારી પત્નીનું રક્ષણ કરવા તૈયાર
 છે કે નહિ ? ” સાથે આવતા બધા સિપાહીઓ તેના કુકમ પ્રાણવા
 આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા કપ્તાન કેગીએ કહ્યું, “ હું કેવળ માર
 સિપાહીઓને આ કામ સોંપવા માગુ છું. ” કપ્તાન કેગીના વચન
 સાંભળી બધા સિપાહીઓ ‘ હુ ’ ‘ હુ ’ કહી ધાટા પાડવા લાગ્યા.
 કપ્તાન કેગીએ તેમાના ચારને પોતાને ઘેર મોકલી બાકીના સિપા-
 હીઓ સાથે હાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવ્યા પાદ
 કપ્તાને ચોક્કસ બંદોબસ્ત સાથે પોતાના તમાના સૈનિકોને કમન્ડરના
 એદાનપર આપ્યા કેગીના સિપાહીઓએ કંઈ નાકરમાની જતાવી
 નહિ તે રાત્રે જ્યારે ધણુ ખરા સિપાહીઓ ઉન્નત બની મજૂર
 કામ કરવામા બેઠા હતા, વેર વાળવાની શક્તિથી ચેતરત લોહી

રેડી/ રજા હતા, ત્યારે કપ્તાન કેમીનું સૈન્ય વશદારીથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતું હતું તે વખતે ભિરતના યુરોપિઅનો તેની વશદારી, આદર અને વિશ્વાસ પર આધારીત થઈ તેઓને શાખાથી આપતા હતા. દરેક ઇતિહાસકાર તેઓના વખાણ કર્યા સિવાય ગયા નથી. કોઈપણ ભેખક તેઓના યશોમાન ગાતા અવગણે નથી.

એ સમયે કન'લ વિસન ભિરતના તોપખાનાનો અધ્યક્ષ હતો. તે સિપાહીઓના બડની વાત સાંભળતા જ તોપો તૈયાર કરી હાવણી તરફ ગયો. આ તરફ સિપાહીઓ ભયકર કાર્યો કરતા કરતા હતા. તેઓના જોખીખાખી યુરોપિઅનો અભરાર્થ ગયા હતા. કેટલાક મર્યા ગયા હતા, કેટલાક પોતપોતાના પરિજનવર્ગને લઈ કોઈ એકાંત જગ્યા જઈ છુપાઈ રહ્યા હતા. ભિરત યદ્યે જાણે કોઈ મહાપ્રલયનું ક્ષેત્ર બની ગયું હોય, એવું જણાતું હતું સખા-કાળના અધિકારી સાથે જાણે કોઈ ભયકર સહારિણી શક્તિ વિકરણ બાવે ભિરતમાં સર્વત્ર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી રહી હતી. અંગ્રેજ સેનાપતિ ગેરા સિપાહીઓ અને તોપો લઈ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સમક્ષ હાજર થાય તે પહેલાં તે બોહીની નીકા વહી ચૂકી હતી. સિપાહીઓએ આ વખતે જે ઉત્સાહ ખતાવ્યો હતો, તે તરફ જોતા અનુમાન કરી શકાય છે કે જો તેઓ કોઈ કુસળ સેનાપતિની તાબેદારી નીચે બદોખસ્તપૂર્વક અંગ્રેજો સામે લડ્યા હોત તો તેઓને હરાવવાનું કામ અંગ્રેજો સૈન્યને માટે મુશ્કેલ થઈ ચડત. પરંતુ આ વખતે તેઓ યુખલા પુર સર અંગ્રેજો સાથે લડ્યા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ તે વખતે આંડા બની કેવળ વેર વાગવો આટું જ શોભાઈ રહ્યા હતા. અને તે રીતે અંગ્રેજોના ખૂન-કર્મો

એજ તેઓનું મુખ્ય ખેડ થઈ પડ્યું હતું ઉરડેરણીના બુસ્સામાં તેઓની બુદ્ધિ રિચર રહી નહોતી, બુસ્સાના આવેશમાં તેઓનાં કાર્યમાં ધૂખધૂા જળવાઈ રહી નહોતી અને અધિરાધના પ્રજ્વળ પ્રવાહમાં તેઓનો મૂળ ઉદ્દેશ વ્યવસ્થિત રીતે નક્કી થયો નહોતો. તેઓ પોતાના સાથીઓને મુક્ત કરી ચોતરફ વિખરાઈ મથા હતા અને ચારે તરફ ગોળીમાર કરી ભિરતની યુરોપિઅન ડાવણીમાં ભયકર દૃશ્ય ફેલાવી રહ્યા હતા.

ઉત્તેજિત સિપાહીઓને હઠાવવા માટે ગેરા સિપાહીઓને ધટનાસ્થળે હાજર થતા વિલબ થયો હતો જ્યારે બધા સૈનિકો પોતાના હથિયારો લઈ ગોઠવાયા, સિપાહીઓ પર ગોળા ફેંકવા માટે તોપ ગોઠવવામાં આવી, ત્યારે સખાકાળ વીતી ગયો હતો અધકાર ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યો હતો અંગ્રેજ સૈનિકો એ સમયે દેશી ડાવણીમાં આવી પહોંચ્યા, તેઓને કોઈપણ સિપાહી મળ્યો નહિ. બધા ક્યા ગયા, તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ પાવલજી સિપાહીઓમાના મકાનો, ક્વાર્ટરનું મેદાન, બધું ખાલી પડ્યું હતું સેનાપતિ કુપ્રહની નજરે એક પથ્થુ હથિયારબધ સિપાહી પડ્યો નહિ જેઓનો હત્યો અટકાવવા ખાતર પોતાના સૈનિકોને લઈ હાજર થવું પડ્યું હતું, જેઓને થોડી શિક્ષા કરવા માટે, જેઓની સક્તિ મૂળમાંથી ખોદી કાઢવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓ બધા એજ થઈ ગયા હતા. સેનાપતિ નિરાશ થઈ ગયો, તેના બધા પ્રત્યક્ષ નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેના સૈનિકો સંજ્ઞ થઈ ઉભા હતા, તેમણે ગોઠવવામાં આવી હતી, પરંતુ જેની સાથે લડાઈ કરવાની જે, તેઓનો તો પ્રત્યેજ ન મળે બુસ્સાની સાથે સેનાપતિના હૃદયમાં

પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો, ઘેડેસ્વાર સિપાહીઓના મહાને પાસે કેટલાક મિપાહીઓ જોવામાં આવ્યા બરા, પરંતુ તેઓ પર જોળીયા કરતાજ તેઓ અધકારમાં મળી ગયા પાસેની ઝાડીમાં અથવા ઘરની પછવાડે છુપાયા હશે એમ ધારી સેનાપતિએ તે તરફ તોપ છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ સિપાહીઓનો પતો ન મળ્યો. ગમ્મિના સમયમાં કોઇની હયાતીના ચિન્હ માલુમ ન પડવાથી તોપોના નિશાન વ્યર્થ નીવડ્યા અંગ્રેજ સૈનિકો કેટલાક નિષ્ફળ અવાજ કરી પોતાના મનમાં શંકાવા લાગ્યા. હવે સેનાપતિ સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ આમ તેમ વિખરાઇ ગયા છે પરંતુ તેઓ ક્યા ગયા છે, શું કરે છે, તે વાત કોઈ કહી શક્યુ નહિ. છેવટે સિપાહીઓ યુરોપિયન છાવણી તરફ ગયા હશે, એમ ધારી સેનાપતિએ કર્નલ વિન્સનની સલાહ મુજબ તે તરફ સૈન્ય દોડ્યું. સેનાપતિના હુકમથી ગોરા સૈનિકો પોતપોતાના મહાનપર જવા લાગ્યા. એ સમયે ચંદ્રમાં ડાઘો હતો. ચોતરફ અજવાળુ થઇ રહ્યું હતું. બરાબર તેજ સમયે યુરોપિયન સૈનિકોએ દૂરથી પોતાના મહાનેને સળગતા જોયા આમના બડકા મગન ભણી પોતાની લોલ જિલ્હા ફેલાવતા હતા અંગ્રેજ સૈનિકો આ જોઇ ઉતાવળે પાસે એ બચાવક રમજૂમિ તરફ જવા લાગ્યા પરંતુ ત્યાં પણ સિપાહીઓનો પતો ન મળ્યો. પ્રયત્ન આમના તેઓના ઘર બડબક કરતા બળી રહ્યા હતાં, જ્યારે બડકાથી ચોતરફ અજવાળુ ફેલાઇ રહ્યું હતું, એમ કર અજાણથી દિશાઓ કમતી હતી. અંગ્રેજ સૈનિકો વિસ્મયથી ત્તાજિલ થઇ ગમેલી આજે. વહે આ બીજા ડેખાવ જોયા લાગ્યા, પરંતુ તેઓની વેરવૃત્તિને સતોપવાની તક ન મળી. તેઓ અજાણ્યમાં

લક્ષ્યબદ્ધ થઇ લશ્કરી પેશાકર્મમાં પોતાના ક્વામનના મેદાનપર આખી રાત પડ્યા રહ્યા.

આ રાત્રે મિરતની હાવણીમાં જે ભયકર બનાવ બન્યા હતા, તે બનાવનું મથાસ્થિત વર્ણન ઇતિહાસમાં સંભવતઃ નથી ગોઘૂલિ વખતે, જ્યારે થોડો થોડો અધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો, સંખ્યાકાળનો મદવાયુ જ્યારે વૃદ્ધોના પાદડાઓને જરા જરા ડોલાવી ગયો હતો, ત્યારે યુરોપિયન હાવણીમાં આગ લગાડવામાં આવી જેમ જેમ સંખ્યાકાળ વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ આગ ભીપણ રૂપ ધારણ કરવા લાગી યુરોપિયન સિપાહીઓના મકાનો પરથી ઓફિસરોના મકાનો અને ત્યાથી બીજા અગ્નેષીના મકાનો ફાવાનળમાં સપડાયા સંખ્યાકાળ વીતી ગયા બાદ ચંદ્રમા ઉગ્યો ત્યો તરફ રિનગ્ધ કિંગ્ડો ફેલાવાથી પૃથ્વી હસવા લાગી, પણ આગની ભયકરતા ઓછી થઇ નહિ ધૂમાડાથી આકાશ છવાઇ ગયું, આગના ભડકા એ ધૂમાડાના દમને બેદી પોતાની સોલ જીંઘડા પ્રસારી રહ્યા હતા, જુદા જુદા આકાશ ધારણ કરી ગમન તરફ ઉડ્યા ચડતા હતા ધગ ધગી પડવાના ભયકર સજ્જો, ગૃહવાસીઓના આર્તનાદ, અને ઉન્નત સિપાહીઓના ભયકર કોલાહલથી ચારે દિશા કોલાહલ-મય જમી ગઇ હતી ઘોડારમાં ઘોડા ગ્રાધેલા હતા, તેઓ બસડા થાડતા અમિટેવને ધરણુ થતા હતા અગ્નિજ્વ ઓઝો અને બાળકો આત્મરક્ષણ માટે તરફડતા હતા, કોઇ અધકારને આધારે છૂપે રહેને જઇ રહ્યા હતા, કોઈ વિશ્વાસુ નોકર અને સૈનિકોને આધારે આત્મરક્ષા કરી રહ્યા હતા અને કોઇ પ્રાણુ જવાના ભયથી હૃદયગ્રાન્ત બની જઇ આગના ભડકામાં બળી રાજ્ય સંપૂર્ણ થયો હતો.

(૪૬૫)

આવા મુરદેહ સમયમા જે હિંદીઓએ પોતાની જીંદગી
જોખમમા નાખી અંગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓનું સાહસ, વિશ્વાસ
પણ અને દયાળુપણ અનતકાળ સુધી ઇતિહાસકારોના પુસ્તકોમા
હાથમ રહેશે. કમિશનર મિથેડ સાહેબ અને તેની પત્ની વિશ્વાસ
હિંદી નોકરોની મદદથી બચ્યા હતા એ સમયે સરદાર બહાદુર
સૈયદ ખીરખા નામનો એક અરમાન સૈનિક મિરતમા રહેતો હતો.
અરમાન વિમલમા જે મુરોપિઓના કાચુલમા કેદ થયા હતા, સૈયદ
ખીરખાએ તેઓને મહુ મદદ કરી હોવાથી સરકારે તેને માસિક ૬૦૦
રૂપીઆનું સાલ્લિયાણુ બાધી આવ્યું હતું બહુ ઉંડતાજ એ અરમાન
અને ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણના એક ઓશિસરે કમિશનર સાહેબને
આત્મરક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. કમિશનર તત્કાળ
પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક સરણામન અંગ્રેજ આઓ સાથે
ધરના હાપરા પર છુપાઇ રહ્યો ઉન્નત માણસોનું રોણુ આવી પહોંચ્યું,
ધરનો સરસામન લૂટી લીધો, અને છેવટે ધરને આગ લગાડી. આમના
બડકા હાપરા સુધી પહોંચ્યા હાપરાને આગ લાગવાની તૈયારી થઇ
રહી, આખું મકાન ધમાડાથી બરાબ મચ્યું. કમીશનર કેટલીક કુળવાન
સ્ત્રીઓ સાથે બચ્ચ અને નિમજાથી હાપરા પર બેઠો બેઠો પોતાના
જીવનનું સૌમનીય પરિણામ વિચારી બપાઈ થઇ મર્યો. નીચેના
ભાગમા-કાઠણ હુતાશન પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી રહ્યો હતો, આદે
તરફ સત્તુઓ ઉભા ઉભા કમિશનરનો જીવ લેવાનો આમલ દર્શાવતા
હતા, આ વખતે નેહરોએ વફાદારી ન બતાવી હોય તો કમિશનરનો
વફાર થાય તેમ નહોતું, તેઓ પોતાની જિંદગી જોખમમા નાખી
પોતાના ગાલેકને બચાવવા તૈયાર થયા. કમિશનરનો એક સાથી કે

જેનું નામ ગુલાબસિંહ હતું. તેણે જ્યારે આમ બસબર લાગી ત્યારે વિચાર કર્યો કે દરકરાયલા થોકાને સંપત્તિ લૂટવાનો ધણો લીભ હોવાથી તેને લૂટફાટ કરવા ચોખ્ખો કોઇ બીજો સ્થળ બતાવવાથી તેઓ આ ઘર છોડી ચાલ્યા જશે. એવો વિચાર કરી ગુલાબસિંહે હુસ્સડખોર માણસો પાસે આવી પ્રથમ તો ખુબ લાગણી દર્શાવી પછી કહ્યું કે, હવે આ ઘરમા તપાસ કરવાથી કંઈ વળે તેમ નથી કારણકે સાહેબ અને તેમના મડમ તો ઘર છોડી દેવળ તરફ જતા રહ્યા છે. માટે જો આ ઘર છોડી તમે મારી સાથે આવો તો હું એક 'મીંટી' મુદામ બતાવું તેમા લૂટ ચલાવવાથી તમને ધણી મિલકત મળશે. વળી એક ધાસની મજા પાછળ દિરગીઓ કુપાઇ રહ્યા છે, તેઓ પશુ ત્યા જ મળી આવશે હુસ્સડખોરોએ આ વાત સાંભળી કમિશનરનું મકાન સળગતું છોડ્યું તે ઠેકાણે કમિશનરના જે નોકરો હતા, તેઓ બધું જાણના હતા, છતાં કંઈ બોલ્યા નહિ તે વખતે તેઓના હૃદયમા પશુ દયા ઉભરાઇ આવી હતી, માટે તેઓ પોતાના દુખી માથેકને કુર લટુઓના હાથમા સોંપવા તત્પર થયા નહિ હુસ્સડખોરોએ તરવાર ઉઘાળી તેઓને બીક બતાવી હતી, પરંતુ તેઓએ બીકથી પેલાની કર્તવ્યબુદ્ધિ બગડેલી નહિ. બધાએ નિર્ભયતા અને દહતાપૂર્વક ગુલાબસિંહની વાત ખરી છે એવી ખાત્રી આપી. પોતાનો માથેક હાથરા પર કુપાઇ રહ્યો છે, એ વાત કોઇએ જણાવી નહિ. હુસ્સડખોરો તેઓની વાત પર વિશ્વાસ રાખી કમિશનરનું ઘર તજી ગયા, નોકરોએ આ વખતે તક જોઇ દિવાલ પર સીડી લગાડી કમિશનર અને તેની સાથેની બીજાઓ એ સીડી ઘડે નીચે આવી. ત્યાર પછી લેહાજ મજબૂતા પ્રયત્ન આમનો પ્રતાપ સહન ન થવાથી હાથે બચકર ચળ

કહી જમીનદોસ્ત થયું પાસે એક બગીચો હતો. તેમાં તેઓ જન્ય મલા. હુલ્લડખોરોએ એ બાળુ તરફ બીજવાર લક્ષન આપ્યું કમિશનર અને તેની સાથેની ઓળોએ એ નિર્જન બગીચામાં બાખી રાત પીતાડી. બીજે દિવસે સવારમાં બુધાનસિંહ એક માડી લાવ્યો, તેમાં એસી તે બધા મિરતના યુદ્ધકળા સિખવનારા મથકે જઈ પહોંચ્યાં. આ વિશાળ જગ્યામાં બીજા પુરોષીમનોએ પણ આશ્રય લીધો હતો. મિરતમાં કિસ્કો નહોતો, આ શિક્ષાગાર આ સમયે કિસ્કા સ્વરૂપ નીવડ્યું હતું. અંગ્રેજો આ રીતે રહી બચાવ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

કમિશનર ક્રિચેડ સાહેબની નિંદગી આ રીતે બચી હતી, પણ મિરતમાંના બધા અંગ્રેજોના નસીબમાં આવી સફળતા લખી નહોતી અંગ્રેજ સૈનિકો ઉરેરામલા સિપાહીઓને અટકાવવા માટે લડાઈના મેદાનપર ગયા હતા, હાવણીમાં તેના હેમાછોકરા અરક્ષિત અવસ્થામાં હતા. ઉન્મત લોકોના અંત્ર માતથી એ નિરપરથી અહિલાઓ અને બાળકોના જીવ ગયા. મિરતના સિપાહીઓ અને બીજા લોકો તે વખતે એટલા તો ઉરેરામ ગયા હતા કે તેઓનામાં કંઈ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું હુર્મનીય વેરચત્રિ તેઓનાં હૃદયમાં ફરીવળી હતી, પોતાના ધર્મના અપમાનથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ચૂંક પડી ગઈ હતી, મંભીર પ્રકારના યુસ્સાથી તેઓની કર્તવ્યબુદ્ધિ કલંકિત થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજોના યૂગમાંથી નાશ કરવો એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું, તેઓએ કાંઈપણ ઝેરી બ- કિતને જોઈ કે તરત પછી તે બધેને ઓ હોય, પુરુષ હોય કે છોકરું હોય તેની પરવા ન કરતા-તેના પર હથિયાર મલાઈમાં

પાછું વાળીને જોયું નહિ બચકર સુત્રુવટથી તેઓના હૃદય પાધાણુ-
 મય થઇ ગયા હતા હતા તેથી તેઓ કુલીન નારીઓના આર્તનાદથી
 અને બાલકબાલિકાના અર્થસ્પર્શી કાલાહલથી જરા પણ ડર્યા નહિ-
 તેઓએ જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર એ બધા શ્રવેલી હતા
 કરી નાખી આપુ રાક્ષસી કાચ કરતા તેઓને જરાપણ કંટાળે
 જુટ્યો નહોતો. બાળકબાલિકાના હોહીથી તેઓની તરવારો ખરડાઇ
 હતી, હતા તેઓની ચમક ભાગી નહોતી. અંગ્રેજોના સાસનથી,
 અંગ્રેજોની કાર્પદ્ધિતિથી તેઓનો સ્વભાવ એવો તો રાક્ષસી બની
 ગયો હતો કે એ બચકર સ્વભાવે એક વખતે તેઓને આવા શોચ-
 નીય કાર્યો કરાવ્યા હતા. ૧

કમ્પાન ક્રેગીએ પોતાના તાબાના સૈનિકોને આ બચકર સમયમાં
 થયું સાત અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રાખ્યા હતા, તે અંગ્રે અગાડી કહ્યું
 છે. ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાના મકાનમાં આ દુર્ઘટનામાંથી બચી હતી. તે
 જે ધરમાં હતી, તેની પાસેના ધરમાં એક યુરોપિઅન સ્ત્રી રહેતી
 હતી. બચારે કેન્નમત સિપાહીઓ મકાને મકાને આગ લગાડવા
 લાગ્યા, આગના સપાટાથી મકાનો બળી ખાખ થઇ ગયા લાગ્યા,
 ત્યારે કમ્પાન ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાની પાડોશીને બચાવવા તૈયાર થઇ.
 તેના હુકમથી નોકરોએ અંગ્રેજ સ્ત્રીને નિર્દયસ્થાનમાં આણવા
 ગયા. નોકરોને ત્યા પહોંચતા વાગ લાગી એ દરમ્યાન બધું પૂરું
 થયું મધુ ક્રેગીના નોકરોએ ત્યા જઈ જોયું કે જેના રક્ષણ માટે

I Greashed's Letter P. 291. Camp Marten.
 Indian Empire, Vol. II. P 150 Kejya, Sepoy
 War, Vol I P. 68-69, Appendix P 664-665.

તેઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે ધવાઇ જમીનપર પડી છે, તેના સરીરમાંથી લોહીની ધારા છૂટે છે, લોહીથી બધી જમીન પસળી ગઇ છે, અસહાય કુલનારી દારૂ અસાધાતથી અનંત નિદ્રામાં સૂતી છે. સિપાહીઓ આ અભાગી કવની હત્યા કરી ઉન્મત્ત-પણે કેંગીના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. કેંગીના નોકરો માલિકની પત્નીને બચાવવા મરજિયા મુક હતા. તેઓની વફાદારી કાઇ પણ રીતે વિચલિત થઇ નહિ. તેઓએ બધા સિપાહીઓને સંબોધી કહ્યું કે, “ અમારા માલેક બધાના મિત્ર છે, તેઓએ કાઇની સાથે ઝૂલવ-ત્સલુક ચલાવી નથી, તેઓએ બધાનું બધું કરવામાં જ પોતાનો બધો સમય મુખાવ્યો છે, માટે તેનું ધર સળગાવવું એ મોજ નથી. ” નોકરોએ એમ કહી હુલ્લડગોરાને આગણામાંથી બહાર કાઢવાના પ્રયત્નો કર્યા તેઓના પ્રયત્ન બર્થ ગયા નહિ. બપોરે અંગ્રેજોએ બધા મકાનો બળી ખાખ થઇ જતા હતા. ત્યાં કેંગીનું મકાન બળતું નહોતું ^૧

ઉન્મત્ત સિપાહીઓ બપોરે કેંગીની અસહાય પત્નીને તથા સુશેલીમાં મૂકતા જતા હતા, ત્યારે ચાર થોડેસ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા કપ્તાન કેંગીએ એ ચાર થોડેસ્વારોને પોતાનું મકાન તથા પોતાની સ્ત્રીને બચાવવા મોકલ્યા હતા. ચારે થોડેસ્વારો વીજળીવેગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ઝડપથી થોડાપરથી ઉતર્યા, અને નિસરણીકારા ઉપર ચઢી ગયા કેંગીની સ્ત્રીએ તેઓની સાથે આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા માટે હાથ લગાવ્યો; પરંતુ તેઓએ સ્ત્રી હાથ પકડ્યો નહિ, પણ અતિરાગ વિનયથી નમન કરી કહ્યું કે, અમે

(૪૭૦)

અમારી જિંદગીને સંકટમાં નાખી તમારું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. અસાધારણ વફાદારીથી તેઓનું સાહસ તથા હતાહ વધી ગયો હતો. તેથી તેઓ કોઈ પણ રીતે પાછા પગલા ન ભરતા આ કાર્ય કરવા તૈયાર થયા હતા. આ બચાવ સમયમાં પોતાના માલિકની પત્નીનું રક્ષણ કરવું એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું. તેઓએ અવગણીત મિસિસ કેગીને ઘરમાં બેસી રહેવાનું જણાવ્યું. ધમ્મા વડામજા જવાથી વધારે મુશ્કેલી આવી પડશે, એ વાત તેઓએ તેને વારંવાર સમજાવી. મિસિસ કેગી પોતાના પતિ માટે બહુ ચિંતાતુર થઈ રહી હતી. તે વખતે સુત્રજોના બચાવને કોલાહલ સિવાય બીજું કંઈ સંભળાતું નહોતું, બચાવ ધૂમાડો અને આગના ભડકા સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું આવા સંકટના સમયમાં કેગીની સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે ચિંતા કરવા લાગી. કપ્તાન કેગી આત્મા મુઠી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતો હતો. મકાનની મુલાકાત લેવા જોઈએ તેને સમય મળ્યો નહોતો. હવે તેનું કર્તવ્ય પૂરું થયું હતું, તે અસાન્તિમાં શાન્તિ દેલાવશ સક્તિમાન થયો હતો, તેના કર્તવ્યનિષ્ઠ સૈનિકો શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા હતા, કપ્તાન કેગીને હવે પોતાને ધેર જવાનું સ્થાય મળ્યો, પરંતુ તેને શંકા થતી હતી, તેનો હિંદુ દ્વિધા પામતો હતો, તે વિચારવા લાગ્યો કે કદાચ મારું ધર પ્રયત્ન અમમમાં ભરતો થઈ ગયું હશે, મારી પ્રિયતામાં પત્નીનું કોમળ શરીર પર વીક્ષણ ધારવાળી તરવાર ફરીવળી હશે કેગી આવશ્યક વિચારો કરતો કરતો પોતાના મકાન પર આવી પહોંચ્યો ત્યાં આજી તેણે જોયું કે, મંમળમય ધૂમસ્ત્રી કૃપાથી પોતાનું ધર આગના પ્રયત્ન આક્રમણમાંથી બચી ગયું છે, પોતાની પ્રિયતાના પત્ની અક્ષત શરીરે

(૪૭૬)

બેઠી છે, પોતાના વિશ્વાસુ સૈનિકોએ જિંદગી જોખમમાં નાખી, મિન્સિસ કેપીલું રક્ષણ કર્યું છે. કેપીની મિંત્ર સાત થઈ, તેના ઉદ્દેશ અંતર્યામી થઈ ગયો. તે વધુ વખત ન વીતાડતા પોતાની સ્ત્રી અને બીજા ઠેરથી સનારીઓ સાથે મોઢ નિર્ભયસ્થાને જવા તૈયાર થયો. સ્ત્રીઓએ ધીબકાળને ઉપયોગી સફેદ પોતાક ખારણ કર્યો હતો, નાસ્તી વખતે સળગતી આમના આસોકમાં આ સફેદ પોતાક જોઈ, સિપાહીઓ હસ્યો કરે, એવી સહાયી કેપીએ તેઓને ઘેઠા પર બેસાડી તેમના સરીર કાળા વસોયી દાડી દીધા. બધાને સાથે લઈ તે ઘેઠે દૂર આવેલા એક મંદિરના ખડિયરમાં જઈ રહ્યો. આખી રાત એ ખડિયરમાં ગાળી ઘેઠે દૂર સુત્રોનો ભયક મેલાહલ કરો સભળાતો હતો. ન્હાસેડુઓએ મેલાહલ વચ્ચે અર્ધમંદિરના ખડિયરમાં નીરવપણે રાત્રિ ગાળવા લાગ્યા. તેઓના મકાનો અત્યારે સુત્રોની રંગબીજાની રણા હતા, પરંતુ આ વખતે પણ તેના વશદાર નોંકરે અને સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બળવવામાં વિશિષ્ટ થયા નહોતા, તેઓ આ વખતે પણ ભારે સાહસ દર્શાવી પોતાના અભિ-કના હાલનું રક્ષણ કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ ભયક રાત્રિ પૂરી થઈ, ઉત્તમ માણસો બીજા કાર્ય કરતા અટક્યા, ધીમે ધીમે એ બીજા કાર્યને લીધે હડાવાના ભયથી છુપાવા લાગ્યા. કેપીએ દીલ-ગીર ચહેરે પોતાને ઘેર આવી રાત્રીથી એકદુ કરવા માડ્યું. તેના બિજ્જતદારે આ વખતે પોતાની ખરી વશદારી બતાવી આપી. કેપી અને તેની સ્ત્રી સરસાગાન વધાસવા લાગ્યાં, જમવાના વાસણ વગેરે તેમની નજરે ન પડ્યું. પેલા વિશ્વાસુ બિજ્જતદારે લૂટકાટ સ્વ થયા પહેલાં તે બધા એકા કરી જમીનમાં દાડી દીધા હતા. બધારે લૂક

(૪૭૨)

શક બધ પડી, કેમી પોતાને લેર આવ્યો, ત્યારે તેણે એ જવા
વાસણે બહાર કાઢી પોતાના માલિકને સ્વાધીન કર્યું. આવા કંટોક્-
ટીના પ્રસંગે જ્યારે અંગ્રેજો પોતાનો પ્રાણ મુદ્દિમા લઈ છૂપાઈ રહ્યા
હતા, તે વખતે તેમના હાથકામા હાથકા નોકરોએ પણ આવી સ્વા-
મિભક્તિ બતાવી આપી હતી. કેમી અપંગેએ સત્સામાન છઠ્ઠા બ-
હાર આવ્યો. જે ધરમા તેણે ધણ વર્ષો માળ્યા હતા, તે લેર એટી
તે પોતાની આ સાથે અંગ્રેજ તોષ્ટીઓના આશરે લેવા તેઓના
મથક તરફ ગયા. જે વિશ્વાસુ ઘેડેરવારોએ પોતાની બિલ્દેમી
એખમમા નાખી અત્યાર મુખી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, જેના કૃત્યથી
તેનું ધર દાવાનબમાંથી બચ્યું હતું. તેઓએ આ વખતે તેની સાથે
મુરોપિયન મથકમા જવાની આનાકાની દર્શાવી તેઓએ સાહસ અને
મહાદારીની પરાકાષ્ટા બતાવી આપી હતી, છતાં મુરોપિયન મથકમા
જવા તેમનું દિલ તૈયાર થયું નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે જોરા
લોકો સમક્ષ જતા જ તેઓ આપણને કેદ કરશે, અમારી વશદારીનું
ધનામ આપણે તો દૂર રહ્યું પણ અમને કારામુલકા એમાન બનાવશે,
તેઓના આ વિચારો જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ દેહ
થવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સૈન્ય કેવી દંડારતા બતાવે છે, મુસ્તાથી પામલ
બની કેવાં કૃત્યો કરે છે, તે તેઓ બરાબર બહુતા હતા; માટે તેઓ
સહેલાઈથી એ અનિષ્ટકારી અને ક્રોધાન્નત સૈન્ય સમક્ષ જવાં રાજ
ન થયા. તેઓની આ ચિંતા દૂર કરવા માટે કપ્તાનને ખૂબ બેહુમત
હાથવો પડી હતી અંગ્રેજોની શાસનનીતિથી લોકોના હૃદયમાં કેવો
ડર પેદા થયો હતો, એ વાત આ બનાવ પરથી બરાબર સમજાય
છે. આવી શાસનનીતિના દોષથી આ ભયાનક બળવો શકી નીકળ્યો

હતો. દતિહાસનું આ મંત્રી સમ સ્મૃતિપટ્થર ડેવરી રાખવડી
 બંદર છે. અંગ્રેજ સરકાર ને કાર્મ ચરુ કરતી હતી ને વિચાર પૂર-
 સિને અનુસરતી હતી, ને સાસનનીતિ પ્રવર્તીવતી હતી, તે દરેકમા
 ભેદો ઉડા અવિધાસની નબરે જોવા હતા સિપાહીઓ સરકાર તર-
 ફથી સાતિ પામતા નહોતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિની ચર્ચા કરતાં
 સુખની આશા રાખતા નહોતા તેઓના મન ઉચક થઇ ગયા હતા,
 સરકાર કંઈ સારું કાર્ય આરંભતી, તોપણ તેઓ તે કાર્યમા કંઈ
 દૂરો ઉદ્દેશ ધારી લેતા. આ સંબંધમા જોકે અંગ્રેજ દતિહાસકારે
 લખ્યું છે કે, " અમે ડેઈ પલુ બાબતમા અનિશ્ચિતપણુ અર્થવા
 અધીરાઇ બનાવતા, તો તેઓ ધારતા કે બંદર આમા કંઈ દૂરો
 ઉદ્દેશ છે. બિરતની આ ભયકર રાત્રે ને સિપાહીઓએ વિશ્વાસુપણ
 બતાવ્યું હતું, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે લશ્કરી બાબતમા
 અધિકારીઓના ન્યાયપર અમને બરાં પણ વિશ્વાસ નથી, અમે
 કેવળ અમારા કપ્તાન પર આધાર રાખી લશ્કાર રચા છીએ, તેમ
 ન હોત તો અમે પણ અફઘેર સિપાહીઓ સાથે જાન્યો હોત." "
 ક્લિંકના સિપાહીઓ સરકારના કાર્યો પર ડેટલા બધા ખેદા વધા
 હતા, ડેટલા બધા અવિશ્વાસુ બન્યા હતા, તે આ બાબત પરથી
 સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. બ્રિટિશ સરકારે જે ધીરજની હદ ન જોઈ-
 મતા ઉદાર વર્તણૂક ચલાવી હોત, લેડેલી કાર્યો ભોગવતા પર,
 કાર્યથી રીતરિવાજ પર છીણી ન ચૂકી હોત, તો આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓ
 કદી પણ ખેવડા ન નીવડત તેઓએ પોતાના સેનાપતિ પર વિશ્વાસ
 રાખ્યો હતો, ભયંકર કુરોહીમા અગતમા પણ તનતેક પ્રવાજે સેના-

(૪૭૪)

પ્રતિનુ પડખુ તન્યુ નહોતું, પોતાના સ્વદેશી ભાષાઓ વિરુદ્ધ હાથે, મારો ચલાવી અંગ્રેજોના જન બચાવ્યા હતા, પરંતુ સરકાર પરનેડ વિશ્વાસ ડાગમગાવ્યો નહોતો. તેઓ વફાદાર, વિશ્વાસુ અને ધૈર્યશાળી હતા, પરંતુ સરકારની ફટનીતિના વમળમાં પડી તેઓના બધા સદ્-ગુણો ડુબી ગયા હતા.

એ રાત્રે મિરત અને તેની આબુબાબુના મામડાના લોકો ઉશ્કે-રાયલા સિપાહીઓ સાથે બળ્યા હતા. અંગ્રેજ સરકારની કાર્યપદ્ધતિ બેઠક, સિપાહીઓની માફક તેઓ પણ અંગ્રેજો પ્રત્યે ગુસ્સે થયા હતા, ઉશ્કેરણીના તીવ્ર સ્ત્રોતમાં તણાઈને તેઓ પણ રાત્રે અંગ્રેજોનું સત્કારનાસ વાળવા તૈયાર થયા હતા, તેઓની આ મેલી વૃત્તિ કાઠપણ રીતે અટકી નહોતી. અંગ્રેજોના મકાનો બાળી, અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોની હત્યા કરી, તેઓએ મિરતને સોયનીય દસ્તોની રમૂમિ બનાવી ચૂક્યું હતું. આખી રાત આ બચકર કૃત્યો પોતાનું સાત્રાજ્ય જમાવી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે રાત પૂરી થઈ, તે સાથે એ બચકર ખૂનરેણું પણ ચાલ પડી. નહાસેકું અંગ્રેજો પોતાના છૂપાવાના સ્થાન તણ ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગ્યા. વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઉઝાડ ધીમે ધીમે પોતાના તીક્ષ્ણ કિરણો ફેલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજોના દુઃખને પાર નહોતો, તેઓના મકાનો બાળી ખાખ થઈ ગયા હતા, તેઓના પરિજનોના સ્થળો ક્ષતવિક્ષિત સ્થિતિમાં આમતેમ પડ્યા હતા. તેઓને સાજ સરજામ લૂટાઈ ગયો હતો, ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ ગયો હતો, તેઓ હવે બહાર નીકળી સજ્જનયને આ સોયનીય દસ્ત બેવડા લાગ્યા. તેઓના સ્વર્ગતુલ્ય હલોનો આત્મારે રમસાનભૂમિ જેવા બની ગયા હતા, ચોતરફ રાખના ઢગલા, સ્થળો, અને વિખરાઈ પડેલા સર-

(૪૭૫)

સામાન સિવાય બીજુ કંઈ દેખાતું ન હોતું, તેઓ સ્વજનોના સળેદ
એઈ અશુભાત કરવા લાગ્યા, મહા મહેનતે એકી કરેલી સપતિનો
નાશ થયેલો બેઠ ઊંડા નિસાસા નાખવા લાગ્યા. તેઓના હૃદયમાં
વેરની દેવી ભગત થઈ, પરંતુ એ દેવીને સતોષવા જેટલું સામર્થ્ય
તેઓમાં નહોતું. યતુઓ બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા હતા. સહેર
અને આબુબાલુના લોકો પોતપોતાને સ્થળે જઈ ધધે વળગ્યા હતા.
અંગ્રેજો તેઓનો પતો મેળવી શક્યા નહિ અંગ્રેજ સિપાહીઓ યતુ-
ઓને ઠાર કરવા તલાશી રહ્યા હતા, પણ તેઓને તેમ કરવાની તક
મળી નહોતી. મિસ્તના અંગ્રેજો અત્યારે દિગ્મુદ બની ગયા હતા.
એમિલી મુરદેલી આવી પડવાથી ભય, ઉદ્વેગ અને શોકના પ્રબળ
બુદ્ધિસાથી તેઓની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠ થઈ ગઈ હતી તેઓએ આ વખતે
વિપક્ષીઓપર હસ્તો કરવાના કંઈ પ્રયત્ન કર્યા નહિ. જ્યારે મિસ્તના
એવા સિપાહીઓ પોતાની જાવણીમાં હતા હતા, યતુઓ દિલ્લી
વચ્ચે ગયા છે, એવી ખાતમી મેળવી તે બાબુએ જવાની તૈયારી કરતા
હતા, ત્યારે સિપાહીઓ કંઈ પણ અડચણ વિના બીજે સ્થળે જઈ
આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

એ સમયે એક અંગ્રેજ સૈનિકે પોતાની વેરશક્તિ શાત પાડવા
તત્પરતા બતાવી. લેફ્ટેનેન્ટ મૂલર પોતાના મિત્રની બીને યતુઓની
વસ્ત્રાસથી ભરી થયેલા બેઠ ખૂનીને શોધવા નીકળ્યો. તેને ખાતમી મળી
હતી કે, મિસ્તના એક કસાઇએ આ કર્યોનું મર્જ કર્યું છે. મૂલર તરત
જ એ કસાઇને ઘેર જઈ પહોંચ્યો, તેને પકડી જાવણીમાં લાવ્યો. એક
કસાઇ ન્યાય અપાઈ ગયો. તરત જ પેલા અભાગીઆ કસાઇનું સજા
થાએ આવેલા આબાના ઝાડની ડાળીએ લટકવા લાગ્યું. આ વખતે

મિરતના અગ્નિએ એટલા બધા ઉરકેરાઈ ગયા હતા કે આ રીતે અનેક લોકોના જીવ લેવામાં આવ્યા હોત. તેઓ યોગ્ય સમયે સંજ્ઞા લઈ સિપાહીઓ સાથે લડાઈ કરી ચક્રવાત નહોતા. જ્યારે સિપાહીઓએ કાવણીમાં આવી બરાકો બાળી, ત્યારે છોકરાને કતલ કરી, ત્યારે અગ્નિ સેનાપતિ એ સ્થળે આવી સાતિ સ્થાપી ચક્રવાતે અસક્ત નીવડ્યો હતો. ઘણા ગોરાઓ તે વખતે પોતપોતાના જીવ બચાવવા વ્યાકૂળ બની ગયા હતા. બાબાવટ્ટયા મંદિરો, નિર્જન ઝાડી વગેરેમાં તેઓએ આશ્રય લીધો હતો. તેઓએ નિર્જન સ્થળોમાં પણ પોતે હમણા પકડાઈ જશે એવા વિચારથી ચરચર કરતા હતા. જ્યારે રાત વીતી, સવાર પડી, સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તેઓ બહાદુર નીકળી પોતાની બહાદુરી દેખાડવા તત્પર થયા. શહેરના ઘણા દુકાનદારો તથા આજીવનના માનડિયાઓ તેઓની આપખા કણીની માફક ખટકવા લાગ્યા તેઓનું ચાલુ હોત તો તેઓ તેમના ઘણાખરાને કેવળ સદેહપરથી ખૂની કરાવી ફાંસીએ લટકાવત અગર ગોળીથી મારી નાખત પગે નુસતાવાળા એવું કરવા તૈયાર નહોતા, આથી અગ્નિએ વેર વેર પોકારતા હતા હતા, હજાર પ્રમાણે વેરવેર તુલ કરી ચક્રવાત નહોતા.

સિપાહીઓએ કંપનીની કાર્યપદ્ધતિથી નારાજ થઈ બચકર ખૂનરેણ કરી હતી, એ ખરી વાત, પરંતુ આ કટોકટીના વખતે પંજુ વફાદાર હિંદીઓએ જે વફાદારી બતાવી હતી, તેની હકીકત ઇતિહાસના પૃષ્ઠે પર સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહી છે તેઓનાં સતકાર્યોને એકાદ બે દાખલા અમે અમાક આપી ગયા છીએ. આ સ્થળે બીજા એકાદ બે દાખલા આપીએ છીએ. ૧૧ મી પટ્ટણના બે સિપાહીઓ

એ મડમેને તેઓના સતાનો સાથે બહુજ સાવચેતથી યુરોપિયન છાવણીમાં પહોચાડી આવ્યા હતા એક મુસલમાને કેટલાક ખ્રિસ્તી-ઓને આશ્રમ આપી બચાવ્યા હતા. જો કે એ કામ કરતા તેની બિ દગી જોખમમાં આવી પડે તેમ હતું, છતાં તે એવી દયા દર્શાવતાં અમલકારો નહોતો. એક પરિચારિકા અને ધોબીએ એક મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી મડમના છોકરાને બચાવ્યા હતા, તેઓએ પોતાનાં કપડા વડે પેલી મડમને ધુધટ કઢાવી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ દેવચોએ તેઓનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એક કુદ્દસ-ખોરે પેલી મડમનો ધુધટ ખોસ્યો, તરત જ તે તેને મડમ તરીકે ઓળખી ગયો, તેણે તરવાગના એક જ ઝટકાથી પેલી મડમના એ કંકડા કરી નાખ્યા. એ અમાગણીના છોકરા કેવળ પેલી ઠાસી તથા ધોબીની મદદથી બચ્યા.^૧ મિરતની બચ કર ખૂનરેણ વખતે પણ આવા કામળ દરયો બજવામાં હતા લોકો જેને હલકા મણી કાઢના, તેવા લોકો આવા દયાળુ કામ કરી ઇતિહાસમાં કીર્તિ મેળવી ગયા છે. અપક્ષપાત ઇતિહાસ કદી પણ આવા પવિત્રગામ્ય ચિત્રો પોતાના હૃદયપરથી લૂંટી નાખશે નહિ.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોમાંના પણ ખરા મિરતની આ ખૂનરેણ વખતે સેનાપતિ જીંદગી અલાવેલી વર્તણૂકના વખાણ કરતા નથી. જ્યારે સિપાહીઓ હથિયારબંધ થઈ પોતાના સોબતીઓને જોધમાંથી છોડાવવા ગયા, ત્યારે સેનાપતિએ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કર્યું નથી તેના તાનામાં જોરા સિપાહીઓ અને તોપેનો તોટો નહોતો. પરંતુ તે એ બધું તૈયાર કરી શરૂઓ સમક્ષ યોગ્ય

સમયે હાજર થયો નહિ. ઝોચિંતું બડ ઉઠવાથી તે ગભરાઇ મર્યો હતો, તેની કાર્યપદ્ધતિમા કસો નિશ્ચય નહોતો? કાંઈ કાંઈ વળી જીંઘટની સાથે હિંદના વડા સેનાપતિનો પશુ વાક કાઢે છે. લોર્ડ ઓક્લેન્ડને એક વખત પોતાના ભાષણમા જણાવ્યું હતું કે, "મિ-રતના સિપાહીઓ સાજના છ વાગે આપણી વિરુદ્ધ ડડયા હતા એ વખતે મિરતમા એક ગોરી પલટણ, એક ઘોડેસ્વાર પલટણ અને પુષ્કળ તોપો હતી, તોપણ બડખેર સિપાહીઓ અડચણ વિના ૩૦-૪૦ માઈલ દૂર ચાલ્યા ગયા. આમ થાથી થયું? મિરતના સૈનિકો જે સેનાપતિના તાબામા હતા તે સેનાપતિ વિષે તેઓ કંઈ જાણતા નહોતા. કાંઈ પશુ સગકાર આવા સેનાપતિને લશ્કરની સગદારી આપી થાબાથી ગેળવી થકે નાહ એ સમયે હિંદનો વડો સેનાપતિ ક્યા હતો? તે આ વખતે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ કેમ હાજર ન થયો? મુશ્કેલી વધતી જાય છે, એ વાત તે બરાબર જાણતો હતો; આ મુશ્કેલી તેની ચારે બાજુએ ફરી વળતી જાય છે, તે પશુ એ અવસ્થા જાણતો હતો, તો પશુ તે જાણવાનો પ્રયત્ન છોડી મળેથી શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતો હતો જેનાપર બારે જવાબદારી મૂકવામા આવી હોય, તેણે આવી રીતે વર્તવું એ કદી ઉચિત ન ગણાય." ૨

સિપાહીઓએ અંગ્રેજોપર ઝોચિંતો હલ્લો કેમ કર્યો, આમ ઝોચિંતી ખૂનરેણ સામાટે મચાવી, તેના કારણે મજાવતા પશુખર મજાવે છે કે, ત્રીજા ઘોડેસ્વાર પલટણના ૮૫ સિપાહીઓને કઠોર

૧. Holmes, Indian Mutiny P. 150.

૨. Martin Indian Empire, Vol. II P. 154.

સંગ કરવાથી આર્થુ પરિણામ 'આવ્યું' હતું. વિલાયતમાના અનેક રાજપુત્રોએ પણ આવેળ મત કરાવ્યો છે. હરટ ઇંગ્લિશ કંપનના માણ પ્રમુખ કર્નલ સ્કાઇસે કહ્યું હતું કે, ચક્ર પડતા ટોટા સેવાની ના પાડવાના કારણથી જે મિરતના ૮૫ સિપાહીઓને સાધારણ કેદીઓની માફક બેડીઓ પહેરાવી ૧૦ વર્ષ સુધી સખ્ત મજુરી કરાવવા માટે જલમ્માં મોકલવામા ન આવ્યા હોત, તો સિપાહીઓ કદી પોતાના ઓફિસરોના લોહીથી હાથ ખરડત નહિ સ્કાઇસ સાહેબે એક બીજે સ્થળે કહ્યું હતું કે, " કવાયતના વિજ્ઞાન મેદાનપર જ્યારે સિપાહીઓને બેડીઓ પહેરાવવામા આવી, ત્યારેજ આખા લશ્કરના ક્ષેત્રમા વીજળીના આવચકા માફક અનુકંપાની લાગણી ફરી વળી હતી, આ પહેલા સિપાહીઓમા સટેલ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો, પરંતુ બધા પરસ્પર અનુકંપાના તાતણાથી બધામા નહોતા, બધાની લાગણી, બધાની ધારણા એક સરખી નહોતી પરંતુ જ્યારે તેઓએ પોતાની પલટણમાના કેટલાકને કેદ થયેલા જોયા, ત્યારે તેઓ બધાએ એ અપમાન, એ શોચનીય ફુઈસા પોતાનીજ થયેલી છે એમ માની લીધું " સેનાપતિ કુઈટે આ પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે, મિરતના સિપાહીઓએ અગાઉથી મસલત કરી અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એક પલટણ તેઓના હથિયાર છિનરી સેવા આવે છે, એની મધ્ય હડતાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ ચળી મઠ ૬૦મી ગેરી પલટણ સંખ્યાકાળની ઉપાસના માટે દેવળમા જવા કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થઇ હતી. જ્યારે સિપાહીઓએ એ પલટણને આ વિજ્ઞાન મેદાન પર હલેલી જોઇ, ત્યારે

તેઓને ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરી છે સમય કટોકટીનો છે, હમણા જ આ પદ્ધતિ અમારા હથિયારો છિનવી લેશે, આવા વિચારથી તેઓએ તરતજ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બડ ઉડાવ્યું ^૧ એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે પણ એવીજ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૨ પરંતુ એ સિપાહીઓને બડ ઉઠાવવાનું ગોણું કારણ હતું બ્રિટિશ સરકાર ધણો સમય થયા આવા બળવાના બીજો વાવતી આવી હતી હોડ^૩ ડેલ્હાઉઝીએ જ્યારે પૂંનબ પર બ્રિટિશ વાવટો ઉડાડ્યો, ત્યારથીજ સિપાહીઓન મન બળભળી રહ્યા હતા ત્યારપછી જ્યારે તેઓએ નાગપુર ઝાસિ સ્થતાગ, અયોધ્યા વગેરે રાજ્યો એક પછી એક કંપનિના તામામ આવી પડતા જોયા, ત્યારે તેઓના હૃદય અધિક બળભળી ઉઠ્યા તેઓએ વિચાર્યું કે કંપનિએ જેવી ચતુરાઈથી આ બધા રાજ્યો ખાલસા કર્યા છે, તેની જ ચતુરાઈથી તે કોઈ વખત અમારો ધર્મ, અમારા રીતરિવાજો નષ્ટ કરવા તૈયાર થશે સમયના ફરકાર સાથે બ્રિટિશ હિંદમાં ઘણા નવીન વિષય-વસ્તુ નવીન પદ્ધતિ પ્રગટ થવા લાગી, અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી કેટલાક સનાતન રીતરીવાજોનો પાયો ડગમગવા લાગ્યો, એટલે સિપાહીઓની અધિરાધ વધી ગઈ તેઓ કંઈ કાર્યકામ પણ પરંપરાનો વિચાર કરી શકે તેવા નહોતા; માટે તેઓ આવા અચિતનીય ફેફારથી ખુશ થયા નહિ ઉલટા તેથી તેઓના જુના વિચારો દૃઢ થવા લાગ્યા, તેઓની આમજ નાના પ્રકારના સંશયો નાના પ્રકારની ચૂર્તિ ધારણ કરી ફેલાવા લાગ્યા. તેઓએ ધારી લીધું કે જે શત્રુ અંગ્રેજોએ પૂંનબ ખાલસા કર્યું

૧. Indian Empire, Vol. II. P. 147.

૨. Kaye, Sepoy War, Vol P. 57

છે, તેજ રીતે તેઓ હરે લોકોને ધર્મબ્રહ્મ કરવા તત્પર થયા છે. ત્યારબાદ લોકોની અપૂર્વ કલ્પનાથી નાના પ્રકારના મર્યાદિત થવા લાગ્યા, અપવિત્ર ટોટાની વાત, અસ્પૃશ્ય મેદાની વાત વીજળી જેવે ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ સિપાહીઓ શકાશીલ બની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા. તેઓ ધર્મબ્રહ્મ થવાની બીકથી જેવો ત્રાસ પામતા, તેવોજ ત્રાસ હથિયાર છીનવી લેવાની વાતથી પામતા હતા. અસ્તગ્ર થવાની બીકથી તેઓ દિગ્બુદ બની જતા હતા. ચિરતના સિપાહીઓની યગ બર આવી દશા થઈ હતી. આવા ઉશ્કેરણીના વખતમા ફોર્મો નરપ ઉડાડી કે મુરોપિઅન સિપાહીઓ ઓચિંત આવી દેશી સિપાહીઓના હથિયાર છીનવી લેવાના છે અને તેઓને ફેદ કગવાના છે. આ ગપાથી સિપાહીઓની લાગણી ઉશ્કેરાઈ ગઈ, તેઓ હરે: ગોગ સિપાહીનું હરેક કાર્ક સંભળી નજરે જેવા લાગ્યા, આથી ૧૦ નાં ગોરી પહાડી બ્યારે કવામતના મેદાનપર એકત્ર થઈ, ત્યારે તેઓ અમટી ગયા. તેઓએ પેલા મર્યાદિત આધાર રાખી નિશ્ચય કરી લીધો કે આ પહાડી અમારા હથિયાર ઉતારી અમને નદ કગે, અમારા પગમા બેડીઓ નાખશે, હાથમા હાથકડીઓ પહેગવશે, ત્રીજી થોડેસ્વાર પહાડી આ વખતે બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગઈ. તેના ૮૫ સિપાહીઓ હથિયાર ગુમાવી, પગમા બેડીઓ પહેરી જેલમા સજા મળુથી કરના હતા. તેઓ આ વખતે તેઓના જેવી પોતાની દુર્દશા ચલાવી છે, એ વિચારથી તિરકાર, ચરમ અને લોભના માર્ગ

૧. લાખનેશ્વરમા સર હેન્રી લોરેન્સને જે જમાદાર સાથે થાડ થઈ હતી, તેણે જલ્દી આવીજ મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

હિન્મત બની ગયા આબુખાબુના લોકોએ તેઓની વેરવૃત્તિ નિરકુશ બનાવી ચૂકી હતી,^૧ આ વખતે ૬૦ મી જોરી પદ્મલુને કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થયેલી જોતાજ દરેક સિપાહી ધારવા લાગ્યો કે આ લોકોને હાથે અમારી ભય કર દુર્દશા થવાની છે. તેઓ અગાડથી બ્રિટિશ સરકારની કાર્મપ્રદતિથી ડરી ગયા હતા; અત્યાચાર બચના બુસ્સાથી તેઓની ધીરજ જતી રહી યુરોપિઅન સિપાહીઓ જ્યારે દેવળમાં જવા તૈયાર થયા હતા, તે વખતે સિપાહીઓ ધોડેચાર થઈ તીરવેગે જોલ તરફ દોડ્યા ધૂધવાતો અમિ પ્રગટ થયો જોતજોતામાં આખા મિત્રમાં એ દાવાનળ ફેલાઈ ગયો.

મિરત પછી મહાનગરી દિલ્હી યુદ્ધોન્મત સિપાહીઓથી કપવા લાગી દિલ્હીનો જૂનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાવૈચિત્ર્યથી ભરપૂર છે.

૧ આ સમયમાં એક અંગ્રેજે કહ્યું છે કે લોકોની વાતોથી આ સિપાહીઓ બહુ હિરકેગતા મળવા લાગ્યા તેઓને એવું કહ્યું હતું કે, “તમારા બાઈઓ આવા આબુખાબુથી (કેઃ કુવામાં આવેલા સિપાહીઓના પગમાંની બેડીઓને દિલ્હી આમ કહેવામાં આવ્યું હતું) અલકૃત થઈ કેદમાં સંખન મળુરી કરે છે તમારે ? કાગળ કે તેઓ પોતાના ધર્મમાંથી એક હગણ પણ પાડા લઈવા માગતા નહોતા અને તમારા જેવા બાઈલા પોતાના નસીબમાં શુ લખ્યું છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. જો તમારામાં જરાપણ માણસાઈ હોય, તો અત્યારે જ જાઓ, સંજોને છૂટા કરો ”

J. C Wilson, Moradabada Report. Comp Kaye Sepoy War, Vol II p 57. note

આ સમયે ઇતિહાસની એ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ કથા લોકોની યાદદાસ્તમાં
 સુખ થઇ ગઇ નહોતી હિંદુ રાજચક્રવર્તી મહાવીર પૃથ્વીરાજનું પ્રિય
 સ્વર્ણ મોગલ સમ્રાટ અકબરશાહની પ્રમોદ ભૂમિ આ મમયે પણ
 જૂતકાળના ગૌરવની વાનોથી લોકોના મન રાગન ઠગતી હતી કાળના
 ક્રયે મોગલો દિલ્લી અગાઉ ગોંવ ગુમારી ગેરી હતી, પરાક્રમી
 મોગલ વસનો વંશજ સમયના પ્રવાહમાં ધસડાર પોતાનું ગૌરવ
 ગુમારી ગેરો હતો તેની પ્રજા બીજાના ગ્લચ તળે આવી પડી હતી.
 જ્યારે મિપાહીઓનો અગવો રાટી નીકળ્યો, ત્યાગી પચામ વર્ષ
 મહેલા મોગલ અધિપતિ સપત્તિ અને સત્તાથી ચ્યુન થઇ કંપનિના
 નાનામાં આવી પડ્યો હતો પગલુ તેના વસનુ પ્રાચીન ગૌંવ,
 પ્રાચીન જહોજાવી, પ્રાચીન સત્તા હતુ સુધી લોકોની યાદ દાસ્તમાં
 તાજ જ હતી અકબરશાહ જે રાજાથી વિસ્તીર્ણ ગભ્ય જમાવી
 પ્રખ્યાત થઇ ગયો હતો, શાહજહા જે પ્રજાની સત્તા ચલાવી
 પોતાની મહત્તા જાગરી ગયા હતો, ઔરંગઝેમ જે કુનેહથી આખા
 હિંદમાં સર્વત્ર પોતાનો ડોક વગાડી ગયો હતો, તે બધુ લોકોની
 સ્મૃતિમાં નાળુ હતુ જો કે અત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યનો ખસ થયો
 હતો, મોગલ વિજયપતાકા હિંદના કોઇપણ ભાગમાં ઉડતી નહોતી,
 તોપણ મોગલોની રાક્ષિ આગળ હતુ દરેક માથા નમાવતા હતા.
 એ સત્તા અને ગૌંવ અત્યારે જૂતકાળમાં વિલીન થઇ ગયેય હોવા
 છતાં લોકોના મન પર એવી દડ જાપ પાડી ગયા હતા, કે કોઇ પણ
 એ ગૌરવનુ અપમાન કરવાનુ સાહસ કરતુ નહિ હિંદમાં બ્રિટિશ
 કંપનિની સત્તા સ્થપાયા ત્યારે પણ થોડી મુદત સુધી દિલ્લીના
 મોગલ શહેરશાહના નામના સિકા પડતા હતા. અત્યારે એ શહેર

શાહનુ રૂપાતર થઈ ગયું હતું ખરૂં પરંતુ એ રૂપાતર થવાથી તે
 લોકોના અનાદગને પાત્ર થયો નહોતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને
 જાતિ કંઈ પણ ભેદ વગર એક સમયે મેગલ સરકારના
 મુખ્ય ગઠકાયોમા જોડાયેલી હતી, બંને જાતિ કંઈ પણ
 ભેદ વગર હિંદી લોકરની સરદારી ભોગવતી હતી, રાજનૈતિક
 બાબતોમા મેગલોને સલાહ આપતી હતી, અને સામ્રાજ્યના
 તાબાના પ્રદેશોપર શાસનકર્તાની પદવીએ નિમાઈ, પોતાની શક્તિ
 અને સત્કાર્યો વડે ગંગા મેળવતી હતી અત્યારે તેઓના મનાનોએ
 જોયું કે અમારી એ શક્તિ, એ પ્રાધાન્ય, એ મહત્તા, ચાલુ સગકા-
 રની રાજનીતિને લીધે નાશ પામી છે મેગલ સામ્રાજ્યમા અમારા
 પૂર્વજો જે મહત્તા મેળવી પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા, તે મહત્તા
 અંગ્રેજોના અમલમા ખરી પરવારી છે, આથી તેઓ અંગ્રેજો
 કરતા હાલના મેગલ સહેનવાહને વધારે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા હતા.
 તેઓના પૂર્વજો, જેના પૂર્વજોની અભેદ નીતિને લીધે, સુદર રાજ-
 નિતીને લીધે સેનાપતિ, મહેસૂલી ખાતાના અમલદાર, સુબેદાર વગેરેના
 જોડા મેળવતા, તે વાત તેઓ તેની ચાલુ અધોગતિમા પણ વિસરી
 ગયા નહિ દિલ્હીનો સુદર રાજમહેલ અત્યારે પણ શોભા ફેલાવી
 રહ્યો હતો હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ આ રાજમહેલ જોઈ
 વિચાર કરતી કે અમારા પૂર્વજો એક વખત આ રાજમહેલમા
 એકઠા મળી સહેનશાહની કૃપાથી અને પોતાની શક્તિ તથા
 મહત્તાથી પ્રખ્યાતિ મેળવતા, અત્યારે અમારા એ દહાડા તો ગયા-
 એ આશા અને વિશ્વાસ પણ અત્યારે દૂર-સુદૂર સરી પડે છે અત્યારે
 અમે નવીન સરકારની નજરે સત્તા, અધિકાર અને સંપત્તિથી વ્યુત

અણ્ણા હીએ ^૧ મોગલ સહેનસાહ અમાગ પિતા અથવા અમારા પિતામહો. પર જે અનુગ્રહ દર્શાવતા, તે અનુગ્રહ હાલની સગદારના વખતમા મેળવવો એ મિથ્યા છે આમ હોવાથી દિલ્હીનો સહેનસાહ દુર્દશામા આતો પડ્યો હોવા છતા તે લોકોની જૂની મહત્તાને ઉદ્દીપક હતો દિલ્હી અત્યારે ગજલક્ષ્મીથી તળએલી છતા પોતાના જૂના ઔરંગઘી આદગણીય ગણાતી જેમ કવીઓ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિની ઉદ્દીપક માનતા, સિદ્ધીઓ પોતાની સિદ્ધિયાત્રીનું વિકાસક્ષેત્ર માનતા, ઇતિહાસકારો પોતાના ગુણો મહિમા બતાવવાનું સ્થળ માનતા, તેમ હિદના હિંદુ અને મુમલમાન તેને આત્મસન્માન અને આત્મગોવ દર્શાવનારી જૂમિ માની સતોપ પામતા.

સિપાહીઓના બળવા વખતે દિલ્હીમા જે બનાવો બન્યા, તેનું વર્ણન કરતા પહેલા દિલ્હીના સહેનસાહો વિષે થોડી હકીકત જણાવવી જોઈએ ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમા લોર્ડ લેક અને વેલેરિસએ દિલ્હીના સહેનસાહ શાહઆલમને પ્રમળ પગકમી મરાઠાઓના હાથમાથી છોડાવ્યો એ વખતે શાહઆલમની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઈ, આધળો બની દીનબાવે દરદા ગુજરતો હતો ^૨ મરાઠાઓના હાથમાથી છૂટકારો મેળવી વૃદ્ધ

૧ Maiton, Indian Empire, Vol II p. 156.

૨ લોર્ડ લેકની સાથે વૃદ્ધ શાહઆલમના મેળાપ વિષે સરકારી કામળોમા આ પ્રમાણે લખવામા આવ્યું છે શાહજહાંએ બનાવેલા મુદ્દ રાજમહેલમા વડો સેનાપતિ મોમલ સહેનસાહ સમક્ષ હાજર થયો સહેનસાહ અતિસય વૃદ્ધ અને આધળો થઈ મયો છે. નાના પ્રકારની દુર્ધટનાને લીધે તેની અવસ્થા બહુ શાંતનીય થઈ

ચોગલ સહેનશાહ હવે અંગ્રેજોના હાથમા આવી પડયો. મરાઠાઓનાં જીવો આશા નિર્ભૂજ થતા ફ્રેંચોએ પણ દુર્બળ બની હિંદમા સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દીધી સર્વત્ર અંગ્રેજોની સક્તિ ફેલાવા લાગી અંગ્રેજોએ બહારથી તો વૃદ્ધ શાહઆલમ તરફ કોઈ પણ જાતનો અવિવેક બતાવ્યો નહિ. હિંદનો ગવર્નર જનરલ શાહઆલમને માન આપતો પરંતુ માન આપવા સાચે કેપનિ પોતાને સ્વાર્થ સાધવાની તક જવા દે તેની નહોતી તેણે શાહઆલમને મુક્ત કરી, પોતાની સત્તા વધારી, તેનું રાજ્ય કંપનિના તાબામા મથુ-હિંદની લડાઈમા મરાઠાઓને હારી ન્યારે લોર્ડ લેક શાહઆલમ પાસે ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તે મરાઠાઓ ક્રોધા વધારે હતાગતા બતાવી શક્યો નહિ મરાઠાઓએ શાહઆલમના અગ્નિપોષણ માટે જે સાલિયાણું બાંધી આવ્યું હતું, તે સાલિયાણુમા લોર્ડ લેક જરા પણ વધારો કરી શક્યો નહિ

કંપનિએ આ પ્રમાણે વૃદ્ધ શાહઆલમને પોતાની સપૂર્ણ સત્તા નીચે ગણ્યો અત્યાર નુકી તે સમગ્ર ભારતખંડના સહેનશાહ તરીકે માન ખામનો હતો, હવે તેની મહત્તા ઘટી ગઈ દિલ્હીના સહેનશાહ હવે પોતાના અને કુટુંબીજનોના બરણપોષણ માટે વાર્ષિક ૧૦ લાખ રૂપીઆનું સાલિયાણું મેળવવા લાગ્યો પરાક્રમી તમુરવ સનુ આ રીતે અધ પતન થયું સમગ્ર ભગતખંડનો અદ્વિતીય

પડી છે પોતાનું પ્રાધાન્ય અને સત્તા નાશ પામેલી હોવાથી નિગમ થઈ વૃદ્ધ અને અધ સહેનશાહ મહેલમા એક સાધારણ બેઠક પર બેઠો હતો તે વખતે તેની અવસ્થા અતિરામ દયા ઉપજાવે તેની હતી.

Kaye, Sehoj War, Vol II p. 3. note.

સહેનસાહ, અપરિસીમ શક્તિનું અદ્વિતીય અવલબન, આ પ્રમાણે પોતાની અપાર સત્તા મુખારી અગ્રેજ કંપનિને ગુલામ બન્યો. આ સૌચનીય અવસ્થામાં પણ વૃદ્ધ શાહઆલમને એક બાળ-તમા પોતાની શક્તિ દર્શાવી આપી મોગલ સહેનસાહોમાના ધણુખરા કરિ હતા, તેઓની રસમથી લેખિનીમાથી કવિત્વ ઝરતુ શાહઆલમ પણ આની દીન હાલતમાં એ કવિત્વ ગ્રસથી વચિત થયો નહોતો. પાર્થિવ વૈભવ, પાર્થિવ ગૌરવ મુખાવ્યાર્થી તેણે હવે અપાર્થિવ વિષયમાં મન પરોવ્યું હતું દીનતા અને હીનતાના દુખમાં દુખ્યા છતા તેણે હિંમત વિચારોમાં ઝરક થઇ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પૂરેપૂરો વિકાસ કર્યો હતો. વૃદ્ધ સહેનસાહે આની અવસ્થામાં દૃઢ્ય છે કે, “ દુર્દશાના પ્રબળ વાવાઝોડાએ અને હરાવ્યો છે તેણે મારી બધી મક્કતા અનત વાણુરાસિમાં ફેલાવી દીધી છે, મારૂં મ્લનજરિત સિંહાસન કુદાડી દીડું છે નું માદ અધકારની ઊડી મુકામાં ડુબી ગયો છું, છતાં એક સમયે પવિત્ર અને સર્વશક્તિમાન ખુદાતાલાની કૃપાથી હિન્નવલિત થઈ આ કષ્ટમય, આ અધકારમય સ્થાનમાથી બહાર નીકળી શકીશ ?” વૃદ્ધ સહેનસાહ આ રીતે પોતાના કવિત્વમાં નૃમિ મેળવતો, કરુણગ્રસથી પરિપૂર્ણ ગાથા ગ્રામી પોતાનું ચિત્ત આનદમાં ગમખતો અને હિંમત બાવોમાં મુલતાન બની પોતાનું દાગિરજ દુખ નિગાસા અને વિપાદની કહેર જવાળા, બલી જતો.

શાહઆલમ આની દુર્દશામાં આવી પડેલો છતાં સહેનસાહ કહેવાતો હતો તેની આ પદવી અત્યારે પણ અપાર શક્તિનો આધાર હતી, દિલ્હીના સહેનસાહના નામ આગળ અત્યારે પણ લોડા

પોતાનું સિંગ બુકાવતા શાહઆલમ સમ્પત્તિપ્રિય થયો હતો ખરો, પરંતુ લોકો આગળ તો દિલ્હીના સહેનશાહ તરીકે પુખ્તો હતો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે લોર્ડ વેલેરિસએ વિચાર કર્યો કે, આ પદબ્રજ સહેનશાહ જે પોતાના પૂર્વજોના મનોહર રાજમહેલમાં રહે, તેની ચારે તરફ તેના વિશ્વાસુ નોકરની દિવાલ ચાલુ રહે તો એક સમયે તેનો કોઇ ઉત્તરાધિકારી નહીં થએલા રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે એથી કદાચ અવિશ્વમા બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલી વહોરવી પડે આવા વિચારથી તેણે શાહઆલમ અને તેના નોકરોને ઓગીરમાં મૂકવાનો ઇરાદો કર્યો. પરંતુ આ ઇરાવથી વૃદ્ધ સહેનશાહ બહુ દીલગીર થયો. ધીમે ધીમે આ દીલગીરી તેના કુટુંબીજનોને ત્રાસ ઉપજવવા લાગી. દરેક એમની સાથે એવા તો બધા પામી ગયા ને લોર્ડ વેલેરિસને આ હતભાગી સહેનશાહની વધારે હિનદસા કરી તેને વધારે ક્ષેત્ર આપવાની ઇચ્છા તણ દેવી પડી તેણે એવા વિચારથી શાહઆલમને દિલ્હીના રાજમહેલમાં રહેવા દેવાની સમતિ આપી કે, અવિશ્વમા જ્યારે તેના વારસો પોતાની આમલી જહોજલાલી વિસરી જઈ, મળતા સાલિયાણામાં અમન ચમન ઉડાવી આજસુની પેઠે સમય ગુમાવશે, ત્યારે તેઓને દિલ્હી માથી દૂર ખસેડતા કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

ઇ. સ ૧૮૦૬ના ડીસેમ્બર માસમાં શાહઆલમ જનનનશીન થયો તેના પુત્ર અમરશાહ તેના ઉત્તરાધિકારી થયો તે અંગ્રેજ કંપની પાસેથી પોતાનું સાલિયાણું લેતો અને નક્કી કરેલી હદમાં શાહઆલમની માફક પોતાનો અખટ પ્રતાપ બતાવતો હતો. હિંદના હિંદુઓ અને મુસલમાનો તેને શાહઆલમના આદીવારસ તરીકે માન-

પૂર્વક નિહાળતા, મહાન ગ્રોમ્બોના વંશજ તરીકે લોકો તેને હિંદના સહેનસાહ તરીકે અભિનંદન આપતા હિંદના જુદા જુદા પ્રદેશોના ગબ્બો તેની પાસેથી સનદ મેળવતા એ ગબ્બો તખ્તનસીન થતા ત્યારે અકબરસાહ તેઓને ખિલત આપી પોતાનું સર્વોપરિપણુ દર્શાવતો જ્યારે નવા ગર્વનર જનગણ આ દેશમા પગ મૂકતો, ત્યારે પશુ દિલ્હીનો સહેનસાહ વખતોવખત આ સર્વોપરિપણુ દર્શાવનાર ખિલત તેમની તરફ મોકલી આપતો ઇ સ ૧૮૨૭ સુધી કંપનિ તેની મંજૂરી અને તેની સહી સાથેના ફરમાન સિવાય કોઈપણ નવો પ્રદેશ કબજે કરી શકતી નહિ ^૧દિલ્હીનો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ પશુ જોડા પહેરી ગર્વપૂર્વક તેની સમક્ષ જવાનું સાહસ કરતો નહિ જે કંપનિ-એ તેના પિનાને સાલિયાણું બાધી આપ્યું હતું, તે કંપનિનો પ્રતિ-નિધિ જ્યારે તેની સમક્ષ આવતો ત્યારે ઉભે સાદ કંઈ પણ વાત-ચીત કરી શકતો નહિ. કોઈ પણ પ્રદાગ્નો ગર્વ કે મોટાઈ દર્શાવવાનું સાહસ કરી શકતો નહિ તે કંઈપણ બોલ્યા વગર ઉપાડે પગે દૂરથી સલામો કરતો કરતો તેની પાસે આવી અદખસર ઉભો ગ્રહેતો રાજ-મહેલના અંગ્રેજ કપ્તાનને જો સહેનસાહ બોલવતો, તો તે ગબ્બહે-લના આગણામા જોડા પહેરી અગર છતરી લઈ પગ મૂકી શકતો નહિ ^૨ મુલામી અવસ્થામા પશુ મહા પરકમી તૈમુર વશનું આવું

૧ Ball, History of the Indian Mutiny, Vol I p. 454

૨. Russell's Letter, Times August, 20 th. 1858 Comp. Russell, My Diary in India Val. II p. 65. Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 457.

(૪૯૦)

સન્માન જળવાતુ હતુ, આવા ઔરવથી ઉન્નત બની અકબરશાહ લોકના હૃદયમાં પોતાનુ પ્રાધાન્ય ફેલાવતો હતો અંગ્રેજ કંપનિએ તેને સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતુ તો તે તેના રાજકીય સન્માન વિરુદ્ધ હસ્તક્ષેપ કરવાનુ સાહસ કરી શકી નહોતી અત્યાર સુધી મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા લોકો સિક્કા-દારા મોગલ શહેનશાહની અસાધારણ મહત્તા જોઇ સુખાતુભવ કરતા હતા,

પણ વખતના વહેવા સાથે અંગ્રેજ કંપનિ પોતાની મહત્તા વધારતી ગઇ. મરાઠાઓના પરાજયથી અને ફ્રેંચોની સત્તા પડી ભાગવાથી અંગ્રેજોનુ પ્રાધાન્ય વધી ગયુ હતુ, જેઓ એક વખતે વેપારની લાભ હાનિનો વિચાર કરતા હિંદમાં આવ્યા હતા, ખરીદ વેચાણુ સિવાય જેઓનો ખીજો કંઇ ઉદ્દેશ નહોતો, તેઓએ વખત જતા હિંદના વણુ ખરો ભાગમાં પોતાની સત્તા જમાવી અત્યાચે અંગ્રેજો હિંદમાંના પોતાના શત્રુઓ સમક્ષ અડત બન્યા હતા, બહારના શત્રુઓના હલ્લાનો તેમને ભય નહોતો આથી હવે તે પોતાની સત્તા બનાવવા તૈયાર થઇ, દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહ પર તેની સૌ પહેલા નજર પડી મોગલ શહેનશાહ અત્યાર સુધી પોતાના વશનુ પ્રાધાન્ય જળવી ગ્લો હતો, તેના નામના સિક્કા પડતા હતા, તેના નામથી સરખાવ અપાતા હતા, તેના નામના ફગમાનો બહાર પડતા હતા, તેના નામથી નજરાણુ અપાતા હતા, મહત્તાના આ બધા નિદર્શન, અધીનતા સ્વીકારવાની આ બધી પ્રથા અંગ્રેજોથી સહન થઇ નહિ અંગ્રેજો હવે પહેલી તકે એ રિવાજ બધ પાડવા તૈયાર થયા અમાક શહેનશાહની મળુરી સિવાય કં-

ખનિ કોષપણ મુલક ખાલસા કરી શકતી નહિ. કોષપણ નવો મુલક ખાલસા કરતા ખાલસાહનુ ફરમાન મેળવવુ પડતુ. લોર્ડ આમહુડે^૨ ઇ. સ. ૧૮૨૭મા શહેનશાહનુ આ હિપરીપણ સ્વીકારવાની ના પડી. તેણે વૃદ્ધ અમરશાહને ૫ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન વારી આપી એવુ કમુલ કમવી લીધુ કે હવેથી કંપનિ કોષપણ નવો મુલક જીતે ત્યારે તેને દીલ્હીના શહેનશાહની મજૂરી અગર ફરમાનની રાહ જોવી પડશે નહિ^૧ આ પ્રમાણે બીજી અનેક બાબતોમા કંપનિએ સગવડ મેળવી લીધી. કંપનિ દિલ્હીના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને નજરાણુ આપતી, હિંદના જુદા જુદા રાજાઓ પણુ આ ગિવાજને અનુસંગતા, કંપનિ એ રિવાજમા કંપણુ ફેગ્ગ કરવાનુ સાહસ કરતી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૨૨મા કંપનિ આ ગિવાજ વિરુદ્ધ પડી અને પોતાની સ્વતંત્રતા દશાવવા નૈયાર થઈ ઇ. સ. ૧૮૨૨મા કંપનિના વડા સેનાપતિનુ નજરાણુ બંધ કરવામા આવ્યુ દિલ્હીનો રેનિડેન્ટ કંપનિના પ્રેનિનિધિ તરીકે જે નજરાણુ આપતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૭ મા બંધ કરવામા આવ્યુ અગ્રે^૪ કંપનિની આ સ્વતંત્ર મનિ કોષ અટકાવા શક્યુ નહિ ઇ. સ. ૧૮૩૬મા અગ્રેજ ઓફિસરોના નજરાણુ બંધ થયા ત્યારમાદ શહેનશાહ બાનુને જે નજરાણુ આપવા આ આવતું તે પણ બંધ થયુ, આ અધીનતા સ્વીકારવાને મદલે કંપનિ શહેનશાહને વાર્ષિક દસ લગ્ગ રૂપીઆ આપવા લાગી પરતુ આટલેથીજ તેના પ્રાધાન્યની દુર્ગતિ અટકી નહિ. કંપનિ બીજી અનેક રીતે તેનુ અપમાન કરવા લાગી શહેનશાહ દિલ્હીની અહાર જઈ શકતો નહિ દિલ્હીના રાજકુમારોને માટે સન્માન સૂચક તોપોના બાગ થતા

નહિ રાજકુમારોને દ્વીતીયી બહાગ કોઈપણ જગ્યાએ રાજકીય સન્માન અળતું નહિ^૧ આ પ્રમાણે મહાન અકબરના વશજો પ્રત્યે સરકાર અસન્માન દર્શાવવા લાગી દિલ્હીના શહેનશાહ અને તેના વારસો મહત્તાના દરેક ચિહ્નો ગુમાવી કેદીની માફક દિલ્હીના રાજમહેલમાં ગેરેવા લાગ્યા કે પનિ દિલ્હીશરના સન્માનસૂચક ચિહ્નો એક પછી એક ભૂટવા લાગી. દિલ્હીશર વૃદ્ધ અકબરશાહ અને તેના પગિજનો તીન માતાના રૂપી આગથી દગ્ધ થવા લાગ્યા છેવટે દિલ્હીના ગજલક્ષ્મણુ સુખ્ય અગ ગયુ જે સિક્કા દિલ્હીશરના પ્રભાવને ચોતરફ ફેલાવતા હતા, તે સિક્કા શૂંતા બધ થયા ઈ સ ૧૮૩૫ માં દિલ્હીશરના નામના સિક્કાને બદલે હિંદમાં કેપનીના સિક્કા શરૂવા લાગ્યા^૨ દિલ્હીના મોલવશનો સુખી સર્વ ગજ ચિહ્નોથી વિચ્યુત બધ સાધાગણુ માણુમની પેઠે કેપનિનુ સાલિયાણુ ભોગવવા લાગ્યો. જેના પૂર્વજોએ એક વખતે કેપનીના વેપારીઓને હિંદમાં આગ્રમ આપ્યો હતો જેના પૂર્વજોની સજ્જનતા વડે કેપનિને બાળામાં વેપાર ચલાવવાની સમવડ મળી હતી અને જેના પિતાએ કેપનીને બાળા, મિહાર અને આગિસાની દિવાની આપી હતી, તે મહાન ભોગલનો વશજ અચારે તે વેપારી કેપનીની કૃતમતાને લીધે આની રીતે સત્તા વિનાનો, મહત્વ વિનાનો અને ચિહ્ન વિનાનો થઈ દિલ્હીના આવીશાન રાજ મહેલમાં એકાંત વાસ ભોગવવા લાગ્યો.

૧ Russell's Setter, Times, August, 20th. 1858. Comp. Diary in India, Vol II p 63-64. Martin, Indian Empire, Vol II p 459

૨ Kaye, Sepoy War Vol II. p 9 note.

(૪૯૩)

કંપનિએ ત્રીસ વર્ષ દગ્ગ્યાન મહાન અકબરના વચની આવી
ફર્દા કરી નાખી કંપનિએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અને પોતાની
મહત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે આમ કર્યું હતું ખરું, પણ દિલ્હીના
રાજવંશની અને લોકોની યાદદાસ્તમાં જે ચિત્ર વિરાજતું હતું, તે
જુસ્સી નાખવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી હતી દિલ્હીનો રાજમહેલ
લોકો સમક્ષ પોતાની અપૂર્વ સત્તા દર્શાવી રહ્યો હતો જે રથજો
ચાલજાણીએ પોતાનું જગત-વિખ્યાત મયુગસન સ્થાપન કર્યું હતું,
ઔરંગઝેબે 'જગત ભૂમી' ની પદવી ધારણ કરી પોતાની સત્તા અમળ
ગાખવાનો પ્રયામ કર્યો હતો તે રથજો અત્યાર સુધી લોકોના મન પર
પોતાના જૂતકાગની મહત્તા જગૃત કરી રહ્યું હતું.
કંપનિ પોતાની મહત્તા દઢ કરવા ખાતર એ મહત્તાનો નાશ કરવા
જેમ જેમ કટાંગતા દાખવતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોની યાદદાસ્તમાં એ
પુગતન પ્રસંગ નવીનતા ધારણ કરી જગૃત થવા લાગ્યો. લોકો
નિસાસા નાખી સમગ્ર ભારતના અદિતીય અધીશ્વરનું શૈશવીય
પરિણામ નીરખવા લાગ્યા, અકબર અને શાહજહાનો સમૃદ્ધ સમય
યાદ લાવી દિલ્હીની દર્શાવવા લાગ્યા

૪. સ ૧૮૩૭ ના મધ્યઅરની ૨૮ મી તારીખે ૮૨ વર્ષની
ઉંમરે અકબરશાહ મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર અબુલ મુજીર મુરામુ-
દીન મહમદ બહાદુરશાહ યાદદાસ્તની પદવી ધારણ કરી દિલ્હીની
ગાદી પર બેઠો. તે ઇતિહાસમાં સર્વત્ર બહાદુરશાહના નામથી પ્રસિદ્ધ
થ્યો છે. બહાદુરશાહ ધીરજવાળો, સાત, કવિત્રિય અને જાતે
કવિવશકિતસંપન્ન હતો. તેણે સાહિત્યનું વધારવા માટે કંપનિ
સરકારને ખામ પ્રાર્થના કરી, જા પ્રાર્થના બહાદુરશાહ માટે ૪૫

નવીન નહોતી કે પનિએ જે સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતું તેમાથી બધા આશ્રિતોનુ ખર્ચ ચાલતું ન હોવાથી અદમરચાહે એ સાલિયાણુ વધરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ કિંચ પાગ પાડવા તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં વિલાયતમાં ડિરેક્ટરોની બોર્ડ સમક્ષ પોતાનો મુકદ્દમો રજુ કરવા એક ફૂન મોકલ્યો હતો ડિરેક્ટરોની બોર્ડે એવો દંરાવ કર્યો કે “ જે દીંદીનો શહેનશાહ અમાગ પરની બધી સત્તા છોડી દે તો અમે તેને વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવા તૈયાર છીએ ” પરંતુ અદમરચાહે એ હાવ ચીકાર્યો નહિ પોતાના જે કંઈ અધિકાર આકી ગયા હતા, તે વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ માટે છોડી દેવાની તેની મગજ નહોતી તેણે એવુ જી પોતાના પક્ષનો બચાવ કર્યો કે ઇંદર ઇંડિઆ કે પની માથે અમારે જે સાધ થઇ છે. તે મુજબ ‘કંપની’ અનાર તથા અમાગ પગિનેનો બગલુ પોપણુ કરવા માટે જરૂર જેટલુ માલિયાણુ આપવા ધર્મપૂર્વક બધાયલી છે.’ પરંતુ તેની એ ફક્તોનો પગિણામ કંઈ આવ્યુ નહિ હરે બહાદુર-શાહે ડિરેક્ટરો સમક્ષ પાગી એજ પ્રાર્થના કરી તેના પિતાએ જે દલીલો કરી હતી તેજ દલીલો રજુ કરી તેણે જણાવ્યુ કે, કંપની જે સાલિયાણુ આપે છે, તે અમાગ ગુજગન માટે પુરતુ નથી ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં જ્યારે કંપની દીલ્હીશ્વરના બધાઆધકારો નષ્ટ કરવા માટે ત્રણ લાખ રૂપીઆનુ વધારે સાલિયાણુ આપવા તૈયાર થઇ, ત્યારે તેણે કમ્પ્લેટ થયુ હતુ કે અમારે દિલ્હીના શહેનશાહને જે માલિયાણુ આપવામા આવે છે, તે જુજ છે દિલ્હીનો ગજવશ વિશાળ છે માટે બધાના ભરણપોષણ માટે દેવુ ક્યવુ પડે છે, અને બધા માંમે ધીમે ગગિયાછતી પરાક્રમ ભોગવે છે ૧ કંપની મ્હોડેથી આવી

(૪૬૫)

રીતે સૌજન્ય દર્શાવતી હતી, પણ કાર્ય વખતે એ સૌજન્ય ભળતી શક્તી નહોતી દિલ્હીશરના હાથમા તે વખતે જે નામની સત્તા હતી. તેથી પણ તેને અગવડ જણાવી હતી જે નિશ્ચય દીવાની બચોત જોલવા આવી હતી, તેને ઘેર અધકારમા ફેરવી નાખવા માટે કંપનિએ નિશ્ચય કર્યો હતો. માટે તે દિલ્હીશરના નામના અધિકારો લઇ લેવાનો હરાવ કરી પોતાની અરેખાઇ દર્શાવવા સંકેત પામી નહોતી બહાદુરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધાવવા માટે જે અરજી કરી, તે અરજી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે પ્રજના પૈસાનો અપવ્યય થશે એમ માની રીક્ષા-સ્વાની નામરજી દર્શાવી એ સમયે લોર્ડ આલ્ફોર્ડ હિંદનો ગવર્નર જનરલ હતો બહાદુરશાહની અરજી તેની પામે રજૂ થઈ તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, જો બહાદુરશાહ ડિરેક્ટરની બોર્ડનો હરાવ ચીકારે તો તેમનું સાલિયાણું વધારવાને સરકાર તૈયાર છે પરંતુ બહાદુરશાહ પણ પોતાના પિતાની માફક તેજસ્વી હતો, તેથી તેણે પોતાની મહત્તાને બોગે વર્ષાસન વધરાવવાની ના પાડી. બ્યારે ગવર્નર જનરલે તેની પ્રાર્થના નામંજૂર કરી, ત્યારે તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા એક વિશ્વાસુ માણસને વિશ્વાસત મોકલાવી ઇચ્છા દર્શાવી.

અમાકે કહ્યું છે કે અકબરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધાવવા માટે વિશ્વાસતમા એક ફૂત મોકલ્યો હતો તે ફૂત તે બંગાળના મહાપુરુષ રાજા રામમોહનરાય હતા અકબરશાહે તેમને ' રાજાની ' પદવી આપી હંઝલાડ મોકલ્યા હતા પરંતુ એ રાજાકીય સન્માન ન મળ્યું હોત તો પણ એ પ્રસિદ્ધ ફૂતનું અપમાન થાય તેમ નહોતું. રામમોહનરાય અસાધારણ ગુણોવાળા મહાપુરુષ હતા આજમુર્તી તેમનું નામ દુનિયાના કેળવાએલા વર્ગમા જગજગદેર છે. રાજા રામ

(૪૮૬)

મોહનરાયે ઇંગ્લાડ જઈ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાને જોઈ બધાને ચમકાવી મૂંઝા, પરંતુ જે દર્શકોની જવાબદારી તેમના પર મૂકવામાં આવી હતી તે ડિરેક્ટરોની સભાની જક આગળ પાગ ન પડી અનુભવી દૂતે ડિરેક્ટરો સમક્ષ મોમલ શહેનશાહનું સાલિયાણું વધારવા માટે અરજી રજૂ કરી. નાના પ્રકારની દલીલો વડે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ ડિરેક્ટરોએ તેમની કોઈ પણ દલીલ પર લક્ષ ન આપ્યું. રાજા રામમોહનરાયનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો કે પતિની દોહારતા તથા ગ્યાર્થપરામણ્યતાને લીધે પદ્મ મોમલ શહેનશાહની છેલ્લી આશા ફાગિલુત ન થઈ બહાદુરશાહે બાપુ કે માગ પિતાનો ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, ત્યારે તે એક અગ્રેજ દ્વારા પોતાનો મુકદ્દમા રજૂ કરવા તૈયાર થયો તેને આશા હતી કે વિચાર્યતના રાજપુત્રો જરૂર મારી અરજી લક્ષમાં લેશે, મને ન્યાય આપશે એવી આશાથી તેણે એક પ્રસિદ્ધ બાપણ કમ્પાઝ અને લાગણીવાળા અગ્રેજની મદદ માગી

જ્યોર્જ ટોમસન નામનો એક અગ્રેજ એ વખતે પોતાના ઉત્તેજક બાપણો વડે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે દુખી માણસોના લાભો સામવવા એવા તો પ્રયત્નો કરતો કે તેથી ઘણા માણસો તેના પક્ષપાતી બની ગયા હતા. જ્યોર્જ ટોમસન હિંદમાં આવ્યો એટલે બહાદુરશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી પોતાની હાજરી પાર પાડવા મદદ આપવાનું કહ્યું. તેને ઘણી ફરિયાદો કરવાની હતી. અમારું કે પતિનું અમલદારો નજરાણું આપતા હોઈ એલેન્બરોના હુકમથી એ નજરાણું બંધ થયું.^૧ ત્યારબાદ સરકારે તેનું સાલિ-

૧. હોર્ડ એલેન્બરોના સેક્રેટરીઓએ એક વખતે તેને જણાવ્યા

(૪૬૭)

ચાણુ વધાવવાની ના પાડી હતી તે પોતાનું ગૌરવ નટ દેવ્યા
તેયાં નહોતો, તેથી તે પોતાના જૂના હાકે છોડી દત મન્દારે ત્રી
કારેલા વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ લેવા તેયાં નહોતો અમારે તે

સિવાય દિલ્હીમાં બહાદુરશાહને નજરાણુ આપ્યું હતું આ બામન
ભવારે મવર્ગ જનરલની બાણુમા આવી, ત્યારે તે અતિશય નગાન
પામ્યો અને તેણે આ નજરાણુ આપવાનો રિવાજ બધ દર્શો એ
મેકેટરીઓમાના એક સેક્રટરી વિલિયમ એડવર્ડ્સ માહેમે એ નજ-
રાણુ આપવાની હદીકત આ પ્રમાણે દર્શાવી છે “ મવર્ગ જનરલ
દિલ્હીમાં આવે એટલે સગદાર તરવા કંટલાક અમલદારો શહેનશાહ
પામે જઈ ચારીંગ કુચળતાના સમાચાર પૂગા એ વખતે તેઓમાના
હરેકને નજરાણુ તરીકે અમુક મહોરો આપવી પડતી શ્રીટિશ
સગદાર કિપર મોઝલ શહેનશાહનું ઉપગિપણ છે, અને હિંદમાં
સગદાર જે કંઈ અધિકાર ભોગવે છે, તે શહેનશાહના ખડિઆ રાજ
તરીકે ભોગવે છે તે વાત આ નજરાણુથી સ્વીકારવામા આવતી
આ રિવાજ બધા જુના વખત થયા આલ્થો આવના હોતો તેના
વિરુદ્ધ કંઈ વાધો દર્શાવે નહોતો તેથી મવર્ગ જનરલને ન જણાવના
જુ, ટોમમન સાહેમ અને કર્નલ બ્રાંકુટ હાથી પગ ચડી દિલ્હીના
ગજમહેલ તરફ રવાના થયા અમારા દરેકના હાથમા અકેક રેશમી
બેગ હતી. શહેનશાહને નજરાણુ આપવા ખાતર અમે એ બેગ
મહોત્થી ભરી લીધી હતી. અમારે જો!! દાવવાની જરૂર પડી હતી
દારણુ કે, હિંદમાં એવો નિયમ છે કે તાબેદાર અમલદાર પોતાના
ઉપરી પામે જાય તો જોડા ઉતારી પડી ઉપરી આગળ જવું જોઈએ.

૨૧ ત્ર ૩ ૩૪

(૪૯૮)

જે કંઈ હક ભોગવતો હતો, તે ચાલુ ગળી ડ્રિફ્ટ સભા સાલિયાણુ વધારી આને એવી સગવડ કુગલી દેવા માટે તેણે બ્યોર્ન ટોમસને ખાસ વિનંતી કરી પરંતુ કંપનિએ અમાઁથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ સમયે અમે અમાગ જોડા કાસ્મીરી કાપડના દુકડા વડે હાકી શહેનશાહ આગળ હાજર થવાનો બદોમસ્ત કર્યો હતો અમે એ ગીતે ધીરે ધીરે ' દિવાને ખાસ ' મા આવી પહોચ્યા, મહેનશાહ સિંહામનપર બેસા હતા તેની ઉમર ૭૦ વર્ષથી વધારે હોય તેમ જણાયુ ઉમર વધુ હોવાથી તેઓ દુર્ગળ અને પાતળા જણાતા હતા, અમે સિંહામન પામે હાજર થઈ, માનપૂર્વક સલામ કરી, પછી અમાગ હાથમા જે મહોરથી બરેલી કોથળીઓ હતી, તે એક પછી એક અર્પણુ કર્યા બાદ અમે અતિશય વિનયપૂર્વક શહેનશાહના કુશળ સ્માચાર પૂછ્યા જે શહેનશાહોએ એક વખતે આ વિશાળ દેશપર એક 'ડ્રે સત્તા ચલાવી હતી, તે શહેનશાહોના વસજ પામે હાજર થઈ, અમે ત્યાં નજરાણુ ધર્યું ત્યાં અમાગ મનમા એકી માથે ભક્તિ અને ભયનો આવિર્ભાવ થયો તેમજ વસના શહેનશાહ આગળ આ કેવીવાગ છાટગ મગકાર તરફથી નજરાણુ ધગવવામા આવ્યુ શહેનશાહે નજરાણુ સ્વીકારી અમને ખિલત આપનાનો હુકમ કર્યો હુકમ મુજબ અમને સગવાવ આપવામા આવ્યો અમે સરપાવ ધાગણુ કર્યો મેગનાઇ પોન્ડી અમાગ માયાપર મૂકવામા આવી અમે બધા શહેનશાહને નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી પાછા કર્યા ગજમહેલ બહાર આવી અમે પાછા હાથી પર બેસા, શહેનશાહે આપેલો ગુજી પોશાક ધાગણુ કઠવાથી અમારી અવસ્થા ફરી ગઈ. અમાગ મનમા જે ગભીરતા અને સન્માનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો

એ અમરો હામ દીધીયર ન સ્વીકારે તો તેને વધારે માલિયાણું
આપવું નહિ આથી જ્યોર્જ ટોમન આ બામતમા રામ રામ-
મોહનગાય કરતા વિગેષ કર કરી નકરો નહિ ટિપ્પણની સભાએ
આ બામતમા પોતાના નિશ્ચય કેવવાની ના પાડી તેઓએ અષ્ટ
દના, ત દર થક ગયો, મે હોનાપત્ની જ એ ગુણ પોશાકને
તિ તબલી આપી હુ ક્તાવજે રંગે ગવર્નર જનરલના તથા પર
આપી પહોંચ્યો x x માગ એ મોમતીઓ કેવા બપકાથી આવે છે,
ત જોવા નાટે મે હોર્ડ એને-મગને ખામ વિનિ કરી માગ
બને સાથીઓ જ્યાં એ વેગમા હાથી પર દના, ત્યારે પાગલ
જેવા જણાતા દના ગવર્નર જનરલે આ બનાવ વિષે હકીકત જણાવ
માગી તેથી મે બંધી વાત માડીને કહી તેઓ અતિશય નવાહ
પામ્યા, પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ માનવા લાગ્યા આ
વખતે મને સ્પષ્ટ જણાયું કે હામ આ ગેરવાજબી થયું છે આથી
તો પૂર્વના નિચાગે મુજબ હિંદુસામ્રાજ્યની મહાગણી વિકટારીઆની
દિલ્હીના રાહેનશાહ આગળ તાબેદારી હમુલ કરવા જેવું ગણાય

ગવર્નર જનરલે તરત જ આ નગમણુ તો નિવાજ બંધ કરવાનો
દુક્રમ આપ્યો, અને છેલ્લા દર વર્ષે જન્યાન દિલ્હીના શહેનશાહને
આ રીતે કેટલા રૂપીઆ આપવામા આવ્યા છે, તેનો હિનામ પોતાની
આગળ ગમૂ કરવાનું મને જણાવ્યું કારણ કે એ રૂપીઆની સગસરી
કાદી તેટલી રકમ સાલિયાણી રકમમા ઉમેરવાની તેમની મંજૂર
હતી - William Edwards, Reminiscences of a Bengal
Civilian, Comp Kaye Sepoy War, Vol. II Appen-
dix p ૫૬૧-૫૬૩.

સળદોમા જણાવ્યું કે, “ આ હંગવ (દિલ્હીથી પોતાના બધા હકો છોડી દેતો તેને વધુ સાલિયાણું આપવાનો) કેવવા એ અમારે માટે અસક્ય છે મોગલ સહેનસાહ આ હંગવ સ્વીકારવા આનાકાની કરે છે, તે પગથી જણાય છે કે અમે તેના પર ઉપકાર ચલાવવા ખાતર જે પૈસા આપવા હુન્નીએ જીએ, તે સ્વીકારવાની તેની મગજ નથી ”^૧ ડિરેક્ટરોએ તા વિચાર્યો આ ઉપકાર ચલાવવા આવ્યો હતો ? એક અધ પતિત બાદગાડની મોસનીય નિયતિથી દીલ્હીમાં થકને કે પોતાની જવાબ મિક્સ મુજબના કર્યાવવા ખાતર ? દયા અને પગેપકારે તુ કદપણ બદલાની આતા ગિના તેઓને પૈસા આપવાની ફરજ પાડી હતી ? ગરિમાત્ત કહાં ઉપથી જેની હૃદયથી કષાત્ર જાય છે, દુખના અનનસાગરમાં તે કુમલ મારે છે, તેના હૃદય માટે તુ તેઓએ પોતાના હાથ લાખે ક્યો હતો ? લાગણીવાળા દયાળુ માણસો અહીં જ બીજાંપણે જોયો ઉરો કે ‘ ના ’ ડિરેક્ટરો કે જે પગેપકાર કરવા માગતા નહોતા, દયા કે સોજન્ય ખાતર વર્ષાસન વધાવવા માગતા નહોતા તેઓ સાર્થ માવવા માટે એ વધાગતુ વર્ષામન આપના ત્યાં થયા હતા જે પ્રાવાન્ય અને સત્તા એક વખતે અદગાનિઆતના હંગામ પ્રેમથી અતિ દૂર ફેલાયલા હિંદના દક્ષિણ છેડા સુધી ફેલાયવી હતી, જે પ્રાધાન્ય અને સંસ્કારે અદ્યત્ત અને શાહજહા મમત્ર લાગતના એકત્ર મત્રાટ તરીકે પુજાતા હતા તે પ્રાવાન્ય અને સત્તાની જે શીલુ ગયા

૧ Letter of the Court of Directors, Feb II 1846 Comp Kaye, Sepoy War Vo' II p 12 note.

મોગુદ હતી તે હીણુ ગયાનુ કચ્છેદન કરવા ડિરેક્ટરો અત્યારે તત્પર થયા હતા તે સદૃષ મિદ્ધ કરવા મારેજ તેઓ વર્ષાસન વધારવા તૈયાર થયા હતા આ કર ઉપકાર નહોતો, પણ ભયકર અકૃતચતા હતી, દયા નહોતી પણ ભયકર વિશ્વાસવાન હતો વેપારી કંપનિએ વેપાર કરવા આવી જેના પરજોનો આશ્રય લીધો હતો જેના પૂર્વ-જોના અનુગ્રહથી હિદમા ગન્ધ્ય ગ્રામ્યુ હતુ, અત્યારે તેના વશજો પામેથી-તેની દુર્દશાના સમયમા થોડા રૂપાઆ આપવાનો લોભ દર્શાવી જે કર મના હતી તે મધી ઊનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને આ પ્રમાણે રૂપાઆ આપવાનુ ઉદાહરણ બતાવી જગત સમક્ષ પોતાના પરાપકારની પગકાપડા દર્શાવી

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે (સર્ જોન કે) આ પ્રસંગે લખ્યુ છે કે, “ વાગ્નરિક રીતે કહીએ તો દીલ્હીશ્વરનુ સાલિયાણુ વધારવાના થોમ કાગ્લો મોગુદ નહોતા કિદાગતાથી વિચાર કરીએ તો માસિક એક લાખ રૂપીઆ મદુ જણાય છે, ગમે તેવડુ મોડું કુદુંજ હોય તો પણ માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ છે દિલ્હીના નામના ખાદશાહને તેથી વધારે સાલિયાણુ આપવુ એ પૈસાનો દુરુપયોગ ગણાય ” ૧ પરંતુ કે સાહેબ જે સાલિયાણુને પુરતુ માને છે, તેજ સાલિયાણુ એક બીજા અંગ્રેજને થોડુ જણાય છે. તેણે એ વાત

૧ King, Sepoy War, Vol II p 12 કે સાહેબ કહે છે કે આ એક લાખ રૂપીઆ સિવાય મોગલ ખાદશાહને પોતાની જમીનનુ મહેસૂલ અને મકાનભાડુ મળતુ તેથી પણ ઘણી આવક થતી. (Sepoy War, Vol. II. p. 12, note) પરંતુ સખ્યાશ્વ પગિગને લીધે એ આવક પણ તેને પૂગતી થઇ પડતી નહિ-

સાબીત કરી બતાવી છે એક દયાળુ માણસે દિલ્હીની દુરંદ લખ્યું છે કે, “ દિલ્હીના ગજમહેલમાં ૫,૦૦૦ માણસ રહેતા હતા તેમાંના ૩,૦૦૦ તૈમુગ્વચના હતા, અર્થાત્ દીલ્હીશવના કુટુંબી હતા. ” દીલ્હીશ્વર પોતાના અસખ્ય કુટુંબીઓના ભરણપોષણ માટે હમેશા વ્યાદ્ય ગહેતો. ગજપક્ષીઓ હમેશા “ હળુ વધારે જોએ, હળુ વધારે જોઈએ ” એવા પોકારો કર્યા કરતા તેઓ એવા ગરીબ મની ગયા હતા કે તેમાંના ઘણાખન માટે ભરણપોષણના સાધનો નહોતા. તેઓના ભરણપોષણ માટે જે ગકમ નક્કી કરનામાં આવી હતી, તેના પરિમાણ કરતા તેઓની સખ્યા ઘણી વધારે હતી. ” આ ચિત્રમાં પગકમી તૈમુગ્વચના માણસોની ગોચનીય અવસ્થા અગમ્ય દર્શાવવામાં આવી છે. આ દર્શન ઉડી વેદના દવારે છ જેઓનું વિનાશ રાજ્ય તાબે કરી કે પનિ જગતમાં ધનસપત્તિના મહિમારૂં પ્રખ્યાત થઈ હતી, તેઓ જ એક સમયે કે પનિના અધિદાન તથા ગર્વિયાઈનું અપાર દુઃખ ભોગવતા હતા. દિલ્હીશ્વરને જે માલિયાત અપનામાં આવતું હતું તે જો પુરતું હોત તે તૈમુગ્વચીઓની દના આરી ગોચનીય કદી થઈ પડત નહિ, તેઓ બોગક વિના જીવના જતા મુઆ જેવા થઈ આરી ગીતે અપાર કટ્ટ કદી ભોગવતા ન હોત.

૧ બોલ સાહેમે લખ્યું છે કે કુટુંબીઓ અને નોકરો મળી દિલ્હીશ્વરના ગજમહેલમાં ૧૮૦૦૦ માણસો ગહેતા. Ball, Indian Mutiny, Vol I p 454

૨ Russell's Letter, Times August 20th. 1858 Comp Indian Empire Vol II p 458. Russell, Diary, Vol. II. p. 57.

બહાદુરશાહ એક પરમ સુદરી ભરજીવાન યુવતી સાથે પરણ્યો હતો. એ બેગમનું નામ જિજ્ઞતમહાલ હતું. સૌન્દર્યના મર્વ સાથે જિજ્ઞતમહાલમા સાહસ, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન પણ હતું, અગ્રેજ ઇતિહાસકારો પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને સાહસના વખાણ કરતા અટક્યા નથી.^૧ જિજ્ઞતમહાલને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો એ રાજકુમાર ઇતિહાસમા જીવાનગપ્ત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે બહાદુરશાહ વૃદ્ધાવસ્થામા એ પુત્રગળને મેળવી મહુ આનંદ પામ્યો હતો, તે તેને આદરમાનપૂર્વક ઉછેરતો હતો જીવાનગપ્ત ધીમે ધીમે વૃદ્ધ પિતાને એટલો બધો વહાલો થઇ પડ્યો કે, બહાદુરશાહ બીજા રાજકુમારોને બદલે તેનેજ દિલ્હીના ગ્લજડિત સિદામન પગ બેસાડવાની ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યો. આ તરફ જિજ્ઞતમહાલ પોતાની ચક્તિ, કાર્યકુશલતા, નેજમ્નિતા અને મૌદર્ધમાહાત્મ્યને લીધે વૃદ્ધ બાદશાહ પગ આધિપત્ય ભોગવતી હતી બાદશાહ તેના અભિપ્રાય નિરુદ્ધ કેમ કાર્ય કરતો નહિ, અથવા તેના કલ્પા સિવાય એક રંગુ પણ આગળ વધતો નહિ જિજ્ઞતમહાલ પોતાના પુત્રને દિલ્હીના સિદાસન પગ બેસાડવા માટે બહાદુરશાહને બહુ વિનવતી હતી પ્રિયતમા પત્નીના આવા આગ્રહથી બહાદુરશાહે આ બાબતનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો બહાદુરશાહ અને જિજ્ઞતમહાલ બન્નેએ એકમતે પોતાના પ્રિયતમ પુત્ર જીવાનગપ્તનો પક્ષ લીધો આથી ભોગલવ શની આદી માટે વાધો પડ્યો.

આ વાધાની વાત દુકાણમા જણાવતી બેઠકે ૪ સ ૧૮૪૮ માં પાટલી શાહજદો દાગમખ્ત મરણ પામ્યો એ વખતે બહા-

દુરસાહને ૭૦ થી વધુ વર્ષ થયા હતા હવે તેની જિંદગીના થોડા વર્ષો બાકી રહ્યા હતા તેથી મવર્નર જનરલ તેના ગાદીવારસનેા નિર્ણય કરવા તત્પર થયો એ વખતે હોર્ડે ટેક્સાકેઝી મવર્નર જનરલની પદવી પર હતો તેને દિલ્હીના આ પદબ્રહ્મ રાજવંશનું ઐરવ જળવવાની પરવા નહોતી અગાઉ આ રાજવંશ તરફ જે માન દર્શાવવામા આવતું, તેથી તે બહુ ગુસ્સે થતો હતો બહાદુરસાહના મરણુ બાદ મોમલ સરકેનસાહના મવા હકો જિનવી લેવાને તેના વિચાર હતો અગાઉ એકવાગ એ હકો જિનવી લેવાને પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો, પણ તે વખતે ડિરેક્ટરની બોર્ડે એ બાબતમા સાલ્સ દેવા જેવું નથી એવું કહી એ પ્રશ્ન જતો ક્યો હતો ? ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમા બધી હકીકત જણવાને આગ્રહ દર્શાવ્યો આથી મવર્નર જનરલ એ વખતે તો દિલ્હીના વારસ બામન કદ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ કુમાર ફકિરદિન નામનો એક ગજડુમાર ત્રીંગલ વર્ષની ઉમરનો હતો, તને ગાદી મળે એવો સભવ હતો એ ગજડુમાર અંગ્રેજોને પ્રિય હતો, અંગ્રેજ જાતિ સાથે બળી જતો હતો આથી બહાદુર

૧ ઇ સ ૧૮૪૪ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે ડિરેક્ટરોની બોર્ડે આ બાબતમા એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, “ મવર્નર જનરલે દિલ્હીમાના પોતાના એજન્ટને એવો લુકન આપ્યો છે કે દિલ્હીમાંના મરણુમાદ અમાગ લુકમ વગર મરણુમ પાદસાહના હતગધિકારીને પાદસાહની પદવી આપવી નહિ આ લુકમથી જે પાદસાહની પદવી કાઢી નાખવાને વિચાર ગખવામા આવ્યો હોય, તો અમે એ બાબતમા બધી દલીલોને વિચાર કર્યા વિના અનુમોદન આપી શકના નથી ”—*Kaye, Sepoy war, Vol. II. P. 14 note.*

શાહના મરણ બાદ એ શાહજહાને માદી આપવાથી ડેલ્હાઈની વાસના પૂર્ણ થાય તેમ હતું

લોર્ડ ડેલ્હાઈની પોતાની કેટલીક અગવડો દૂર કરવા માટે આવેા મદદાગર કરવા તેવા ક્ષયો હતો એ અડચણોમા એ અડચણો તેના મત મુજબ મુખ્ય જણાતી હતી તેમાની એક એ હતી કે “ દિલ્હીનો સહેનશાહ હજુ કંઈક પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો, તે પ્રાધાન્ય અંગ્રેજોની આખમા ખૂંચતું હતું લોર્ડ ડેલ્હાઈની પોતાના સર્વોપનિષ્ઠા ખાતર એ પ્રાધાન્ય જળવી ગણવા માગતો નહોતો. દિલ્હીશાહની આગળ કોઈ પણ બાબતમા હીનતા સ્વીકારતી, તે તેને બહુ અપમાનકારક જણાતું હતું અને તે પ્રકારે કંપનિ બહાદુર સર્વોપનિષ્ઠા ટકતી ગણતું એ જ તેનો હેતુ હતો તેણે ખુલાશા આપી જણાવ્યું છે કે, “ હિંદના રાજાઓ અગાઉ અને તેટલા મોટા ગણાતા હોય પણ અત્યારે તેઓ ગજબીય સન્માન ગુમાવી ગયા છે, આવારે બ્રિટિશ સરકાર ચક્રવર્તીપદે સ્થપાઈ છે દિલ્હીશાહના પૂર્વજોએ જે સત્તાના માહાત્મ્યથી પોતાની સરસાઈ જળવી રાખી હતી, તે સરસાઈના અધિકારી હવે આપણે ક્ષમા છીએ, માટે હવે દિલ્હીના નામના સહેનશાહને આપણે હરિફ બનાવવાની કંઈ જરૂર નથી ” અને અગાઉ જણાવ્યું છે કે ડેલ્હાઈની હિંદી ભોકોના હૃદય વાગી શક્યો નહોતો હિંદના જૂના રાજકર્તા તરફ તેને જરૂર પણ સહભાવ નહોતો હિંદીઓ પોતાના જૂના રાજકર્તાના વચ્ચે તરફ કેવા સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેના સમજવામા આવ્યું

૧ Minute. February 10, 1849 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 16.

નહોતુ ^૧ આ રીતે લોર્ડ ડેન્હાક્રી હિંદને હિંદી નગરે જોતો નહિ. દિલ્હીનો સમ્રાટ નામનો છતા, શાસનીય દશામા આવી પડેલો છતા, પ્રજા તેના તરફ કંઈ દૃષ્ટિથી જોતી તે લોર્ડ ડેન્હાક્રી છતી આખે જોઈ શક્યો નહિ. પરિવર્તનશીલ સમયને લીધે જો કે એ રાજવંશની પુરાણન મહત્તા હુમ થઈ હતી, છતા પ્રજાની ચાદાગમના તો તેની જુની મહત્તા જગૃન હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો એજ લોર્ડ ડેન્હાક્રીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો હતો, માટે તેણે થોડાના વિચારો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર જોઈ નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું ચક્રવર્તીપણુ ચાલુ નાખવા માટે તે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની ગજબીય પદવી વિરુદ્ધ થયો. બહાદુરશાહના મૃત્યુ બાદ તેના વારસને એ ગજબીય મન્માન આપવું એ તેને ગજનીતિ વિરુદ્ધ, નકામું અને અપમાનજનક જણાયું.

લોર્ડ ડેન્હાક્રીને બીજી અડચણ એ નડતી કે દિલ્હીનો શહે-નશાહ રાજમહેલમા ગહેતો હોવાથી એ ગજમહેલનો ઉપયોગ કિલ્લા તરીકે થઈ શકતો નહિ. રાજમહેલમા તૈમુગ વગના અસખ્ય માણસો ગહેતા હતા, તે ગજમહેલ ઉત્તર હિંદના મુખ્ય કિલ્લાઓમાનો એક ગણતો હતો. આવો સુદગર કિલ્લો બીજાના હાથમા રાખવો.

૧ આ પુસ્તકના પૂર્વાર્દમા ડેન્હાક્રીની ગજનીતિ ૫૦ ચર્ચા કરના આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક લખવામા આવ્યું છે. માટે એ બાબત ૫૦ વિભાગથી જણવાની ઇચ્છા રાખનારે તે ભાગ વાંચી જવો. લોર્ડ ડેન્હાક્રીની રાજ્યો બાલસા કન્વાની નીતિ વિષે લાગણીવાળા અંગ્રેજોએ જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે એ મથળે ઉનારી લેવામા આવ્યા છે.

એ ડેફાકેઝીને જરા પણ ગમતુ નહોતુ કોઇ પણ રીતે વન્ડા પા-
દશાહને બીજો સ્થળે મોકલી એ કિલ્લો કંપનિના તાખાના લેવાની
તેને બહુ ઇચ્છા હતી દિલ્હીના ગજમહેલને અઆગામના રૂપમા
ફેરવી નાખવાની તેને બહુ મગ્ન હતી. એ ઇચ્છા પાઠ પાડવા તે
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ૧ તેણે એવી દલીલાથી પોતાની ઇચ્છાનુ સમ-

૧, લોર્ડ કેપ્ટેનને ન્યારે આ અભિપ્રાય જનહેઠ ક્યેં ત્યારે
સર આર્સ્ટ નેપિયર વડો એનાપનિ હતો. તેણે ૬ સ ૧૮૪૯ ના
ડિસેમ્બરની ૧૫ ને તારીખે દિલ્હીના ગજમહેલમા હથિયાગખાનુ
સ્થાપવા વિષે અવનર જનગલને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યા હતા ”
હથિયાગખાના વિષે નીચે લખેલી કેટલીક અડચણો છે, ૧ ગજમ-
હેલ શહેરના જે ભાગમા આવેલો છે તેની ચોતરફ ગીચોગીચ વન
આવેલા છે એ સ્થળે હથિયાગખાનુ સ્થાપવાથી તે તે એકાએક
સળગી ડોં તો મખ્યાબધ માણસો માયા જાય ૨ એમ થાય તો
દિલ્હીનો મનોહર મહેલ પણ નાશ પામે ૩ એવી સગદારી મિલ્કનને
પણ વાળુ નુકસાન થાય ૪ આ ગજમહેલ સુગઢિત નથી, એની
દિવાલ મજબુત નથી કેટલાક માણસો એકત્ર થઇ એ દિવાલ અ-
નાયાસે તોડી શકે તેવુ છે આ કારણોથી મારા મિત્રાનુ મુજબ કેઇ
બીજો સુગઢિત સ્થળે હથિયારખાનુ સ્થાપવુ એ વધારે ઉચિત છે,
શહેરથી ૨-૩ માઇલ દૂર એક મજબુત મકાન છે ત્યાં હથિયાગ
ખાનુ સ્થાપી શકાય તેવુ છે. પરંતુ એ મકાનને સમગ્રવાળા બહુ ખર્ચ
થશે શહેરની પાસે એક શોખ હથિયારખાનુ નવુ બાંધવાના જે
સમવડ થશે, તેના કરતાં એ જૂનુ મકાન મમરાવવાથી વધારે લાભ
થશે એમા મને સંદેહ છે ” Kaye, Sepoy War Vol. II.
p. 17, note.

ચીન દર્યુ કે આ દિલ્લો કંપનિના હાથમા આવતા ચતુના ગમે તેવા હક્કા સમક્ષ બચાવ કરવાનું કાર્ય સહેલુ થઇ પડશે માટે આવેા ઉપયોગી દિલ્લો હાનગત કરવામા વિલમ કરવે એ ઉચિત નથી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી વૃદ્ધ બહાદુરશાહના મગ્ધુની ગહ જોવા તૈયાર નહોતો તે ધાગ્નો હતો કે એ ધગ્ધા ડોસાને લાલચમા લપટાવી અનાયાસે બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે તેજી એવા ઠરાવ કર્યો કે દિલ્હીથી બાગ માઇલ દક્ષિણમા આવેલા કુતુબમિનાર નામના પ્રસિદ્ધ મિનાર આગળ દિલ્હીશરનો એક મહેલ આવેલો છે એ સ્થળે એક સુમલમાન પીગ્ની-ખાસ કરીને બહાદુરશાહના પૂર્વજોની કબરો હોવાને લીધે તે સ્થળ દિલ્હીના ગજવશ સમક્ષ અતિ પવિત્ર મનાય છે બહાદુરશાહને કુતુબ સહિત ત્યાં ગખવેા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અપૂર્વ યુક્તિ લગાવી આ કાર્ય સિદ્ધ કર્તા તેવાર થયો હતો.

કપર જે બે અડચણો જણાવવામા આવી છે, તેને મિટિશ રાજપુત્રો અડચણો માને એ વ્યાભાવિક છે પરંતુ સમકાલ એ અડચણો દૂર કરવા તૈયાર થશે, તો લોકોમા કેટલી ઉરકેંચી ફેલાશે, તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિચારી જોયું નહિ પોતાનું સર્વોપરિપક્ષુ જાગવવા માટે બીજના દામથી હકો ઊંઠવી લેવા એ ન્યાયની રીતે જોતા, ધર્મની નજરે જોતા યોગ્ય નથી તેમા પણ વળી જ્યારે એક માણસની કૃપાથી પોતાની જાહોજલાલી ચરુ થઇ હોય, ત્યારે પોતાની પૂર્ણ જાહોજલાલીના વખતમા એ કૃપા કરનાર માણસના વશજોની નતા નષ્ટ કરવાને હાથ લગાવવેા એ બચકર અકૃતજ્ઞતા સિવાય બીજુ કંઈ નથી પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હૃદયમા એવા વિચારો આવે તેમ નહોતુ એક હિદી આપણા પર અનુચ્છ કરે, એટલે આ-

(૫૦૬)

પણે સામી કૃતજ્ઞતા બતાવવી જોઈએ, એ વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો નહોતો. તે કેવળ પોતાનું ચક્રવર્તીપદ ગણવવા માટે આવી સંકુચિત ગંજનીતિ ચલાવતો હતો. આવી ગંજનીતિમાં ઉદાગ્રાનેા અંશ નહોતો એ સ્વાભાવિક છે. તે કાગેમાર્ગી કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ કેચિન જ લેતો હતો. પોતાના સંસ્કાર અને વિચાર મુજબ જે તેને સાડ લાગતું, તે કંઠા તે પોતાની બંધી શક્તિ અજમાવતો. આથી તેના મિદ્ધાત અનુભવની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નહોતો. તે હિંદના જૂના રાજાઓના ચિન્નો જૂમી નાખવા માગતો હતો. તે એ ઇચ્છા અમલમાં ચૂકવા પોતાની તિલ્લુ નજર ચોનચ્છ દેરતો હતો.

લોર્ડ કેલકટની આ અભિપ્રાયનું મમર્શન કરવા જતા કોઈ કોઈ ઇતિહાસકારોએ જણાવ્યું છે કે, લોર્ડ કેલકટની દિગ્દીપ્તિ ગંજનીય સન્માન નષ્ટ કરવાની જે તક ખોળતો હતો, તે તક તેને મળી હતી જ્યારે બહાદુરશાહ પાંચઝાહ તરીકે માન મેળવતો હતો, તેની ગંજનીય પદની આગળ બધા શિર યુક્તવતા હતા. હિંદમાં સર્વથ તે પ્રબળ પ્રતાપી મોઝલ શહેનનાહ તરીકે પૂજતો હતો, ત્યારે કાશિઅખતો જન્મ થયો હતો. દાગઅખત જીવતો હોત તો તેને ગંજનીય સન્માનથી બ્રહ્મ કરતા મુરકેલી પડત કાગ્જ કે તેની માદદાસના પિતાની ગંજનીય જાહેરજલાલી કોતગાઇ ગઈ હતી. માટે તે સહેલાઈથી એ બધું તત્ત્વ દવાને તૈયાર થાત નહિ. પશુ જ્યારે કિરહીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ કંપનિનો પમારી તોડત બન્યો હતો, તેના અધિકાર ઝોઝા થઈ ગયા હતા. તેના પૂર્વજો જે સમયે હિંદની ગ્લનદિન સિદ્ધામનપર બેસી સમગ્ર હરતઅતના સહેનશાહ તરીકે પૂજતા હતા, તે સમય અત્યારે જૂનકાળના મર્જામાં

ધુપાઝ ગયો હતો ફેફસેદીને એ જહોજલાલીમાનુ કંઈ જાતે જોધું નહોતું તેથી તેની યાદગીરમા એ અપૂર્વ ચિત્ર તરવરતું નહોતું આવી સ્થિતિમા તેને બહાદુરગાહનો વાગમ બનાવી, તેનું ગજાકીય સન્માન નષ્ટ કરવું, એ કદમ્બ મુઝેલ કાર્ય નહોતું તેના પિતાની જે મહત્તા હતી, તે મહત્તા, તે અધિકાર તેની પાસેથી છિનવી લેવા એ પણ કંઈ જેવાનજી નહોતું,^૧ જ્યારે ફેફસેદીને જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરગાહ સાલિયાલું ભોગવતો હોવાથી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આવી દલીલો જોડતી કાઢી છે બહાદુરગાહ કે પતિનું સાલિયાલું ખાતો હતો છતાં તેના અધિકાર પર હાથ નાખવામા આવ્યો નહોતો બહાદુરગાહ તે વખતે પણ બવાને મનદ આપી શકતો, ખિલત આપી શકતો અને કોર્ટપણ નવો પ્રેમ અધિકારમા લેવાની અનુમતિ આપી મવોપતિપણ બનાવી ગઈતો તેથી સાલિયાલું ભોગવતા પાદશાહને કોઈ નમાવું પતનજી માનતા નહિ રાહજોડો ફેફસેદીને મદ પિતાની આ મત્તાથી જાણીતો હતો તે પરથી તેને જરૂર એવો દંડ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે મારા પૂર્વજે એક વખતે સમગ્ર હિંદુષ્ટ આવી ગીનનું ચક્રવર્તીપણ ભોગવતા હતા તેનો પિતા જ્યારે સાલિયાલું લેતો ગતા આવ્યા અધિકાર ભોગવતો હતો, ત્યાંપછી તેને એ અધિકાર ન આપવા એ કદીપણ વાજખી ન ગણાય જો અપ લપાતપણે વિચાર કરીએ તો આ મિદાન ન્યાયપુર સર જણાશે. અને જો દૂતસનાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ બ્રિટિશ સરકારને આ નિદાત આગળ અવરથ મન્તક નમાવવું જ જોઈએ જોએ ન્યાય તથા યદ્યેગ્યાય દર્શાવતા તત્ત્વ થાય, તેને આ સિદ્ધાંત ખોટો લાગે,

એ આભાવિક છે પણ ન્યાયદર્શી વિચારકને આ સિદ્ધાંતમાં કદી પણ અસત્યતા જણાશે નહિ

લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય વિધાયતમાં ડિરેક્ટરોની બેઠક સમક્ષ ગૂઝી થયો ડિરેક્ટરો આ સબધમાં વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એ સમયે બોર્ડમાં બે જણ લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના મોટા આધારમન બંધના કાર્મ કોઇ તેની રાજનીતિ વિગત અભિપ્રાય આપતા હતા ખરા, પણ એક બીજો પણ દીર્ઘદષ્ટિ અને ઉત્તરતામાં આગેવાન હતો. છેવટે એ ત્રણ પક્ષનો જય થયો ડિરેક્ટરોમાંના વધુખંડાએ લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય ના કબૂલ કર્યો ડિરેક્ટરોનો ઠગવ બોર્ડ આવ કન્ટ્રોલ ડિરેક્ટરોની નભા જેવી ઉત્તર નહોતી તેથી ડિરેક્ટરોનો ઠગવ તેણે નાપમદ કર્યો, તેણે લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય કબૂલ કર્યો આ મામલમાં બોર્ડ અને ડિરેક્ટરોની વચ્ચે ધાતુ લખાણ ચાલુ ડિરેક્ટરોની સભાએ અષ્ટ ગરદામાં જણાવી દીધું કે, આ ઠગવ કેવળ ગવર્નર જનરલને જાતે કર્યો છે, એ બાબતમાં કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદોના અભિપ્રાય અણુવામાં આવ્યા નથી ગવર્નર જનરલને જે ઠગવ કર્યો છે, તેમાં ત્રાગતા કે દીર્ઘદષ્ટિનું નામ જણાવુ નથી. આ ઠગવ મુજબ કાર્ય થશે તો હિંદના બધા મુમલમાંના મુસ્લિમો થશે સિંદ્ધીધર્મી મગ્ગ હોય તો તેને બીજો મથળે ખમેડવા અમે તૈયાર છીએ, પણ બળ બનાવી કદાચ પણ કાર્ય કરવા અમે નાગજ છીએ એથી હિંદના એક છંદાવી બીજા છેડા મુધી બારે ઉરકેરણી ફેલાશે, અને સગદાર પણ બધી પ્રબળે અવિશ્વાસ પેદા થશે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો અવિશ્વાસ લાગ્યા કાળ મુધી કાયમ રહેશે. ત્યાગનાદ ડિરેક્ટરોએ એવું જણાવી પોતાનો અભિપ્રાયદર્શક નોંધ

(૫૧૨)

પૂરી કરી કે, “ જો અમારો દરાર મંજૂર ન થાય, બોર્ડ જે અમારી મરજી વિરુદ્ધ દિંદીના પદબ્રજ શહેનશાહ પ્રત્યે કરોગના દર્શાવવા તૈયાર થાય, તો પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જગા પણ ફેરવવાના નથી એક જીના ગજવણ તરફ જે ગેરવાજબી વર્તણુક ચલાવવામા આવે છે, તે સમયમા જવાબદારી લેના અમે તૈયાર નથી તેથી અમારા હિંદ સામ્રાજ્યની પ્રજાના હૃદયમા દારણ્ય મદેડ કમ્પન્ન થશે અને હિંદમા અગર ખીજે ક્રિસ્ટિય મરકાગની જે આમર છે, તેને વણુ નુકસાન થશે ” પરંતુ ડિગ્રેટોની આ હેત્રી અગર કહાગના, લાગણી અને ન્યાયપરાયણતાની આ છે તી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડી બોર્ડે પોતાનો દગવ ન ફેરવ્યો તેની દુનના ન ડગમગી હા મ ૧૮૮૯ ના ડેલા દિવસે તેણે પોતાનો હુકમ મનર્નગ જનનકને મોકલ્યો

ડિગ્રેટોની સભામા જેઓ પોતાની કિદાગ ગજનીનિતી આમર જળવવાનો ખામ પ્રયામ કરતા હતા, તેઓમા હુકમભાદેમનુ નામ સર્વોપનિ છે એ સમયે હુકમભાદેમ લગભગ એકી વર્ષની ઉમરના હતા. વૃદ્ધાવધ્યાએ તેની માનનિક શક્તિઓપગ જગા પણ અસગ કરી નહોતી એ અનુભવી વૃદ્ધ પુરૂષે દહનાપૂર્વક કહ્યું હતું કે, ‘ દિંદીના ગજવણીઓને લાલચમા લપટાની ખીજે ધ્યજે મોકલી ચકાશે, તે વાન પગ મને જરાપણ વિશ્વાસ નથી પોતાના આપદાહાન ધ્યાન પગ હિંદના લોકોને કેવી મમતા હોય છે, તે જોઓ હિંદી લોકોના આચારવિચારથી સહેજ પણ જાણીતા હોય તેને સમજવનુ પડે તેમ નથી આ વિષયમા તો એ મમતાશ્રદ્ધિના કેટલાક ખાસ દારણો છે પુરાનન ગૌરગ અને નમુદિને લીધે દિંદીનો ગજમહેલ

(૫૧૩)

પદબ્રજ સમગ્ર શીઓનુ તીર્થસ્થાન બન્યુ છે. જો એ તીર્થસ્થાન રૂપ ગજમહેલમાથી તેઓને ખસેડવો હોય, તો લશ્કરની મદદ કરી પડશે એથી શિવિશ સગકાગની કદી ન પ્રગટ થએલી નમળાઈ પ્રગટ થશે, શિવિશોના નામ પર કદી ન ચડેલુ કલક ચડશે લો " કેન્ડા-કિઝીના કાર્યદક્ષતા પર મને શ્રદ્ધા છે પરંતુ મને લાગે છે કે તેજી બીજા લોકોને મોઢે બંધી દુષ્ટીકત સંભળી હોવાથી, હિદીઓના આચારવિચાર સંબંધમાં ખરો અનુભવ મેળવી શક્યો નથી " પરંતુ એ દહ ગજનીતિશના આ કિદાગ અભિપ્રાય બોલેડો એ કેન્ડોને ન્થીકાર્યો નહિ બોલેડો ગજનીતિનુ અપમાન કરી કુખ્યતા બતાવી જેઓએ લાખો કાળ હિદમા ગાળી, હિદ વિષે ખામ અનુભવ મેળવ્યો હતો, જેઓ હિદીઓના આચાર વિચારથી બચીતા થયા હતા, તેઓના અભિપ્રાયને બોડ તરજોડયો.

વિવાયનના રાજપુરુષોનો હંગમ છ મ ૧૮૫૦ ની વસત ઝતુમા લોડ કેન્ડાકિઝીન મળ્યો આ બાબતમાં શિરકટરોની મજા તથા બોલેડ વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો તે સમાચાર લોડ કેન્ડા કિઝીએ અમારથી બળ્યા હતા છેવટે પોતાના મન મુજબ કાર્ય કરવાની મજૂરી મળી છતા હવે તે એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની આના-કાની કરવા લાખો જો કે તેને મજૂરી મળી ગઈ હતી, છતા હવે તેના મનમાં કંઈ શક કિત્તવ થયો તેણે આ સંબંધમાં લખ્યુ છે કે, " બોલેડ મને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ સત્તા આપી છે, પણ મે માનવ્યુ છે કે હિદીના પાદશાહ વિષે મે જે ઠરાવ કર્યો હતો, તે અનેક દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને હિદની રિશ્તથી બચીતા ગજપુરુષોને રૂંચ્યો નથી.

જો કે હજુ સુધી મારો એ સંદેશ દૃઢ રહ્યો છે, છતાં જ્યારે એ દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજપુરુષો વિરુદ્ધ પડે છે, તો પછી મને એ કાર્ય જોમ અને તેમ જલદી પાગ પાડવાની જરૂર જણાતી નથી ” આ પ્રમાણે ઢુહગ વગેરે દીર્ઘદષ્ટિવાળા ડિરેક્ટરોની પ્રમળ વિરુદ્ધતા જોઈ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ તુરત વેળાએ તે એ કામ બંધ રાખ્યું તે જ કાર્ય સાધવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તે કાર્ય જોગ્યે પણ ડેલ્હાઉઝી એ દગ્ગમાન કારોબારી કાઉન્સિલના અભિપ્રાય જાણવા તૈયાર થયો.

જ્યારે દિલ્હીના રાજમહેલ અને સિદ્ધાસન માટે આ પ્રમાણે વાદવિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે રૂઢ બહાદુરશાહ પોતાની વહાલી બે ગમ જિજનમહાલની માગણીથી ફેકિરદીન વિરુદ્ધ ખડો થયો. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, જિજનમહાલને જીવનઅખત નામનો એક પુત્ર હતો એ શાહજહાં અત્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો હતો. જિજનમહાલનો ધરાદો હતો કે, આ શાહજહાં બહાદુરશાહની પછી ગાદી નશીન થાય તો સારૂ એ કાર્ય પાગ પાડવા એ રૂઢ પાદશાહને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કામ કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગી બહાદુરશાહે પોતાની બેગમના કહેવા મુજબ ફેકીરદીન માટે એ અડચણ બડી હતી કે, અમારા વચ્ચે એવો નિયમ છે કે, શાહજહાંએઆમાના કોઈએ મુજબ લીધી હોય તો તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. ફેકિરદીને મુજબ લીધી છે, માટે તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. દિલ્હીના જૂના સમ્રાટો પણ મુજબ કરાવતા નહિ.^૧

૧ બહાદુરશાહે જે દલીલ કરી હતી, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય હતું. હુમાયુ પછી દિલ્હીની ગાદી પર જે સહેનશાહો થયા, તેમાંના કોઈએ મુજબ લીધી નહોતી અકબરના વારાથી એ રિવાજ ચાલતો આવ્યો.

જદ ઘડાડુશાહે એ વાધો ગવર્નર જનરલને જણાવ્યો. પરંતુ
 સોર્ડ ડેપુટીએ આ મામતમાં કંઈ કે સંધો આપ્યો નહિ તે તો
 કેવળ તક ખોળનો હતો જરાપણ ધાધણ મચાવ્યા સિવાય પોતાનો
 હિંદુ કેની રીતે પાગ પડે તત્કાલ તેની નજર હતી તેણે ડિપ્ટીનીને જ
 હતો અકમળ પહેલાના બાદનાહોએ સુજન લીધી હતી, પણ અક-
 બરના વખતથી એ ગિનાજ મોગલ નાજવરદોઆથી ગુમ થયો.
 આ સમયમાં મોલરી સૈયદ અહમ્મદે બળવાનો દતિલાન લખનાર
 કે માહમને આ પ્રમાણે લખ્યું છે - તૈમુગના વખતથી મોગલવશનો
 કોઈ પણ રાહમનો સુજન લે તો તેને ગાદી મળતી નહિ એ વાત
 ખરી નથી તૈમુગથી હુમાયુ મુનીના બરા મોગલ ચહેનનાહોએ સુજન
 લીધી હતી ત્યાં બાદ નીચેના કાગ્જોને લીધે એ ગિનાજ બધ
 પડ્યો હતો —

જ્યારે અહમ્મદનો જન્મ થયો, ત્યારે તેનો પિતા હુમાયુ શેરશાહ
 સાયેની લડાઈમાં હાર્ગને કગલ જઈ ન્હો હતો આ સમયે હુમાયુની
 એવી દુર્દલા ચર્મ ગમ્મ હતી કે તેને પોતાના પુત્રને સુજન લેવાવવાની
 ક્રિયા કરાવી તક ન જ મળી ત્યારે હુમાયુએ ફરીથી દીલ્લી કબજે
 કર્યું, ત્યારે અકમળ ૫૦ વર્ષનો હતો, માટે તે વખતે સુજનની ઉંમર
 વાંતી ગઈ હતી નાજ મળ્યા બાદ ૭ માસમાં તો હુમાયુનું મરણ
 થયું તેથી સુમલમતન ધર્મના આગેવાનોએ પણ એ મખધમાં કંઈ
 બાધો ન લીધો ચાહુદીઓ જેમ એ રિવાજને અવરથનો મણે છે,
 તેમ સુસલમાનો ગણના નથી

અકમળ હિંદુઓ સાથે વિવાહમધનથી બેડાયો હતો. મોમલ
 રાજવશમાં ઘણી રજપુત રાજકુમારીના વિવાહ થયા હતા. તેથી

બહાદુરશાહની પછી ગાદીનચીન કરવાનો ઇરાદો રખાયો હતો. કાણુ કે તે બહાદુરશાહનો નોંથી વડો ગાહબદો હતો, તેમા વળી અંગ્રેજોને પ્રિય હતો. અંગ્રેજી રીતભાવ તેને ખુબ ગમતી આ શાહબદોને ગાદી આપવાથી લોર્ડ ટેન્ડાન્ઝી પોતાની મનસુખ અનાહામ પાગ પડી શકે તેમ હતુ તેથી તેણે વૃદ્ધ બહાદુરશાહના વધાનો તુનમા કંઈ નિતર ન વાળ્યો.

આ તરફ મવર્ગ જનગણની કાગેમારી કાનિસલના સભ્યો જુદો જુદો મત દર્શાવવા લાગ્યા. કાનિસલમા આ વેળા ત્રણ સભામદો હતા. સર ફ્રેન્ચિસ કેનિ, સર જોન લિટલર અને જોન લોન્સ. સર ફ્રેન્ચિસ કનિએ જણાવ્યુ કે, “ બહાદુરશાહની મરત નતા તે હિંદુઓના નિવાસે મોઘલ વનમા પેડા હતા આ વિવાદથી હિંદુ ગજનુમારીઓને જે પુત્રો થયા, તેઓ હિંદુ નિવાસ પ્રમાણે નુજન વિનાના ગણા થોડા સમયમા હિંદુઓના આ નિવાસે એવો તોડડો પાથો નાખ્યો કે ગજનુસમાથી સુન્નત લેવાની ક્રિયા નષ્ટ થઈ ગઈ. મોઘપણુ શારીંગિક કાગલને લેધે ફ્રેન્ચિસને સુન્નત લેવગવવામા આગી હતી. પરંતુ તેથી તેનો ગાદીસગનો અવિકાલ નષ્ટ થતો નહોતો. બહાદુરશાહ પોતાની બેગમનુ રમકડુ બન્યા હતા એ બેગમે જ ફ્રેન્ચિસને ગાદી ન આપવા ખાતર આવો ખોટો વાગો કાઢવા હતો-
 Kaye, Scrope W. H. Vol II Appendix, P 685-686.

જિન્નમહાસે પોતાની ઇચ્છા પાગ પાડવા જે યુક્તિ અજમાવી હતી, તે પરથી તેની તીલણુ શુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ફ્રેન્ચિસની પોતાના પેટનો દીકરો રોન તો કદી પણ એ આ યુક્તિનો આશરો લેત નહિ.

(૫૧૭)

એને આ દુનિયાના ચોરા દડાડાનો પગેણો છે તેના મળણ બાદ, તેના કિતગધિકારી સાથે દિલ્હીનો ગજમહેલ ખાલી કરવાનો બદોબસ થઈ શકે ' સિદ્ધવ માટેના આબપ્રાય મુજબ ઉપરના દંગવ વાજમી કર્યો નહિ તેને ખાતરી હતી કે, હિંદનો મુમલમાન મમાજ મોગવ ગજવ શનું ઘણું સન્માન જાગે છે અત્યારે એ વશનુ નગપણ અપમાન કરશે તો એ મમાજ આપણા પગ મહુ ગુને થશે તે માટે આ આમતમા બહુ ધૈર્ય ગાખવાની જરૂર છે, હજુ કટકોક મમય દાટી નાખવાની જરૂર છે સહેનગદને બગપરક ન ખમેડના યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેનું મ મેળવી લઈ બીજે મથે મમડો એ રાગે સાડ છે પગ તુ સિનિલ અમલદાર લોન્મે, મેનપતિ સિદ્ધલગના આ અભિપ્રાયની મરફરી કરતા કહ્યું કે, હિંદના મુમલમાનો દિલ્હીનો સહેનશાહપગ આકીન છે, એ ગાન માનવાને નંયાગ નથી ને મુમલમાનો મોગલવશના હાલના પાદગાદને એટલું બહુ ચાલના હોય, તો તેની સહેનશાહની પત્ની નેમ બને નેમ જલ્દી બિનરી લઈ, તેને ગજમહેલમાથી બસેડવો એ રાગે માન છે

કાગેમારી દાન્તિલના સમાસદો આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયો ફર્ગાવવા લાગ્યા છેવટે નક્કી કરવામા આવ્યું કે દીલ્હીનો હાલનો સહેનશાહ એને ત્યાં સુરી આ આમતમા કંઈ પગતા લેવા નહિ. બહાદુરગાદના મરણ બાદ કેન્ડિદીનને જ વારસ તરીકે સ્વીકારવેલ પગુ તેનો એક બીજે હગ્ધિ હોવાથી તેની પાસથી કેન્ડિનને સગવડ પડતા લાભો મેળવવાની તક ન જવા દેવી નેને ગજમહેલ ખાલી કરી કુતબમિનાર પામે જઈ મહેરાની લાલચ આપરી જરૂર જતા એ કિદેશ પગ પાડવા માલિયાણાની રકમમા થોડો વધારો કરી

(૫૧૮)

આપનો કારોબારી કાઉન્સિલનો આ છેવટનો ફેસલો વિલાયત માનક સત્તાવાળાઓને જણાવવામા આવ્યો, તેઓએ એ રૂબરૂ કબૂલ રાખ્યો.

લોડ ઉલ્લાહઝીએ પોતાનો ફેસલો વિલાયતવાળાએ કબૂલ રાખ્યો, એટલે આ વાત ફેક્ટરફીનને 'કુપી રીને જણાવવાનું દિશ્વીના એજન્ટ સર ટોમસને (કોમ્પ કોઠના મનમુજમ ધિઓફિલસને) લખી જણાવ્યું એજન્ટ ફેક્ટરફીનને મળ્યો, બધી વાત દલી ફેક્ટરફીને સરકારના ફેસલાને માથે ચડાવ્યો, પણ એટલું દલું કે જે માર્ટે રાજકીય પદવી અગાઉની માફક ચાલુ રહેશે, નો હું સરકારના ઠરાવ મુજબ દિશ્વીનો રાજમહેલ પાડી કુતમ નામના રક્ષે જવા તૈયાર છું. ફેક્ટરફીન આટલી સહેલાઈથી મરકાગેના હુકમ સીકાગે, એવું ખિટિય એજન્ટ અગાઉ ધાર્યું નહોતું. આથી આવી મહેલાઈથી તેને સરકારનો ફેસલો સ્વીકારતો જોઈ તે બહુ ખુશ થયો એ સમય એક કબૂલતનામું તૈયાર કરવામા આવ્યું ફેક્ટરફીને એ કબૂલતનામા પર મહી કરી આ માખત કાયદેસર રીતે માગીન કરી શકાય તે માટે કબૂલતનામા પર કેટલાક માલીઓની મહી લવામા આવી. આ પ્રમાણે છુપી રીતે ખિટિય એજન્ટ પોતાને અનુગ્રા પડના કબૂલતનામા પર ફેક્ટરફીનની મહી કરાવી લીધી, દસ્તાવેજ કાયદેસર રીતે પસાર થયેનો ગણવામા આવ્યો એથી એ સરકારની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારો એક મુખ્ય કનાલેજ થઈ પડ્યો કામ પૂરું થયું ફેક્ટરફીન રેસિડેન્ટ પાસેથી ગળ લાઈ, વેગ ગયો.

બહાદુરસાહના વાગસને વણી સહેલાઈથી વગ કરવામા આવ્યેક ખગે, પણ ફેક્ટરફીનને તેથી જરા પણ સતોષ થયો નહિ પોતાના પૂર્વજોનો રાજમહેલ ખાલી કરવો એ તેને બપુર અપમાન જેવું

(૫૧૬)

લાગ્યુ પોતાનો રાજમહેલ છોડી અન્ય રસ્તે જવાથી લોકોમાં પોતાની આબરૂ હલકી પડશે, એ વાત તેના હૃદયને સમજવા લાગી. પણ તુ હવે સરકાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું એ તેની શક્તિ બહાર હતું. રેસિડેન્ટે જ્યારે તેને અતિશય વિનવ્યો ત્યારે તેણે અનિશ્ચય સંકોચાતા એ દરતાવેજ પણ મહી કરી હતી એ સંકોચ હજુ પણ તેના હૃદયને સાલતો હતો, એ સંકોચરૂપી તીવ્ર મનોવેદનાથી એ વ્યાકુળ બની ગયો પિતાની મિત્રતાનો વારસ થવા માટે તેને જગા પણ આનંદ થતો નહોતો પશ્ચાત્તાપના પ્રયત્ન આવનાથી એ આનંદ મૂળભાથી નષ્ટ થયો હતો.

બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ અને ફ્રિરુદ્દિન વચ્ચે જે સંધિ થઈ હતી, તે જો કે બહુ કુપી ગણવામાં આવી હતી, પણ તે થોડા મુશ્કેલીમાં બહારગુસ્તાહ અને તેની બેગમના જાણવામાં આવી જિનતમહાલ પોતાના ગૌરવને બચાવે, એવી સંધિની વાત સાંભળી બહુજી ગુસ્સે થઈ ગુસ્સાના તંગોથી તેનું હૃદય ઢાળી નીચું હતું તે સંકેત ન કરી શકાય એવી મનોવેદનાથી અધીરી થઈ પ્રતિક્ષણે બંધ કર પડતીના ચિહ્નો નિહાળવા લાગી.

ટૂંક બહારગુસ્તાહનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો, પણ તે તદ્દન હતાશ થયો નહિ તે હજુ પણ પોતાના નાના પુત્રને માઠી આપવા માટે સરકારને વિનવવા લાગ્યો. તેને આશા હતી કે મારી પ્રિયતામાં બેગમના પ્રયત્નથી એક વખત જીવાનબખ્તનું પ્રારબ્ધ જોર કરશે. તે એવો તો દુર્ગળ બની ગયો હતો કે જુલુ ક્યારે આવશે તેનો કંઈ નિર્ધાર નહોતો પરંતુ ઘટના વિપરીત બની ટૂંક બહારગુસ્તાહ શ્રવતો ગયો અને તેના નાના પુત્રનો હર્ષિ ફ્રિરુદ્દિન જન્મતનશીન

(૫૨૦)

થયો ઈ મ ૧૮૫૬ ના જુલાઈની ૧૦ મી તારીખે આ બનાવ મળ્યો અચાનક ફ્રેન્ચીનનો જીવ હડી ગયો ધણી ખરા લોકો કહે છે કે તેનું મરણ એરે આપવાથી થયું હતું ^૧ મરણ વખતે દિવ્હા ॥ શહેનશાહનો હકીમ આસાનુલ્લા તેની આગળ હાજર રહ્યો હતો પગ તેની દવા અસહકારક નીવડી નહિ થોડા વખતમા ફ્રેન્ચીનના મહેલમાંથી મર્મિએદી રૂમ સબળાયુ ચાર માદ ગજમહેલમા પ્રહ બહાદુરશાહને પુત્રના મરણના સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા

પ્રહ બહાદુર શાહ પોતાની બેગમની સલાહથી ફ્રેન્ચીનને બાપે જીવાનબખતને વારસ હાવવા માગ્યો હતો ખરો પગ તે, એ પગથી ફ્રેન્ચીન પર તેને જગ પણ રનેહ નહોતો એવું ધારી લેવાની જગ નથી પુત્રના મરણથી તે બહુ ગંવા લાગ્યો જિન્નતમહાલે

^૧ એ દિવસની ગજમહેલની ડાયરીમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે—“ગજદુમા જૂખ્યો થયો તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે જૂખ વેઠીશ તો પિત્ત વધી જશે એટલે તેણે શાક સાથે થોડી રોટલી ખાધી તગજ તેને ઢલડી થઈ ઉપગડપર એટલી બધી ઢલડી થઈ કે તેનું શરીર તપન ન ખાઈ ગયું તેને સાંજે કરવા માટે વણા ઉપાયો કરવામા આ-યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ હકીમ આસાનુલ્લાએ જે દવા આપી તેથી પણ કંઈ શાયદો થયો નહિ ૬ વાગ્યાને શુમારે શાહજહાનો વખત બરાબ થયું થોડા વખતમા તેના મહેલમા ઝડારોળ થઈ પડી તરતજ સત્રાટને ખબર આપવામા આવ્યા સત્રાટે બહુ દિલગીરી દર્શાવી જિન્નતમહાલે તેને સાન્નિધ્ય આપ્યું “*History of Sepoy War, Vol II P 27 note.*

(૫૧)

તેને શાત કરવાના મહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં શોધની ગતિ ધીમી પડી. જિન્નતમહાલના ત્સાહથી વળી બહાદુરશાહ પોતાના નાના પુત્રને વારમ કરાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યે ફક્તિદીનના મરણને બીજે દિવસે ત્યારે રેસિડેન્ટ ગજમહેલમા આવ્યો ત્યારે બહાદુરશાહે જીવાનમખતને પોતાની માદી આપવાનો વિચાર ઠહી મળ્યાવ્યો. ત્યાંઆ એક બીજો હન્દિ દિલ્હીની માદી માટે લ્બો થયો એનુ નામ મિરજકોરેસ હતુ આ વખતે એ બહાદુરશાહના પુત્રોમા મોયી મોટા હતો મિરજકોરે પોતાનો હક ચાલુ રાખવા રેસિડેન્ટને એક અગ્જ કરી આ અગ્જમા તેણે જણાવ્યુ કે “માગ પિતાનુએ જીવાનમખતનો પદ્મ પ્રમગ કરવા માટે તેના હગિ ફો-અર્થાત્ માગ બાઇએને કષ વાધો ન ઉઠાવવાની મલાહ આપી છે માગ વૃહ પિના પગ મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે તેઓનો કોઇ પક્ષ દુકમ પાળવાને હુ બંમેશા તત્પર ગ્ભો છુ પરતુ જિન્નતમહાલની મલાહથી તેઓ ત્યારે માગ હકો દુમાડવા નૈયાગ થયા છે, ત્યારે માટે અગ્જ સગ-કાન્નો આશ્રય લેવાની ફગ્જ પડે છે અને આશા છે કે આ અગ્જના રિપય ખામત કષ પક્ષ પક્ષપાન કરવામા નહિ આવે હુ અત્યારે તાહમદાઓમા સૌથી મોટા હુ એ સિવાય હુ મક્કા જઈ આવ્યો છુ, આખુ કુગન મને કહ્ય છે, માગ બીજા ગુણો વિષે આપ મારી મેળાપ થયે જણીતા થશે ”

આ વખતે લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નરજનરલના ઓદાપર હતો. ગજ્યશાસન માટે નરી કાઉન્સિલ રચવામા આવી હતી હવે આ નવા ગવર્નર-જનરલ અને નરી કાઉન્સિલ સમક્ષ દિલ્હીના સજ્-વંશનો મુકદ્દમો રજુ થયો. લોર્ડ કેનિંગ હજુ નવોસરો હતો,

(૫૨૨)

હિંદીઓના આચારવિચાર વિષે તેણે કંઈ અભિપ્રાય બાંધ્યો નહોતો. દિલ્હીના રાજવંશનો મુદ્દમો તેની સમક્ષ નીળતા તેણે જૂના ગવર્નરજનરલ અને તેની કાઉન્સિલની બની ખાસ નોંધો તપાસી જોઈ, લોડ ઉલ્હાડીની દિલ્હીનો રાજમહેલ કમળે કળા માગતો હતો, એ રાજમહેલ કંપનિના લશ્કરી કાર્ય માટે વપરાય એવી તેની પ્રત્યક્ષ જાણ હતી નવા ગવર્નરજનરલે પણ લોડ ઉલ્હાડીના મતને અનુમોદન આપ્યું આ સંબંધમાં લોડ ઉલ્હાડીએ જે ફલીફો કરી હતી, તે તેને સાત્વ લાગી

દિલ્હીનો રાજમહેલ કમળે કરવો એ કિયત છે, પણ તેના શહેનશાહ વિષે શો નિર્ણય કરવો, હવે લોડ કેનિંગ એ વિષે વિચારવા લાગ્યો. અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે તે યોડા ત્રિસ થયા હિંદમાં આવ્યો હતો, એ દગબાન નેણે કલકત્તા બહાર પગ મૂક્યો નહોતો માટે આ સંબંધમાં જૂના ગવર્નરજનરલે જે નક્કી કર્યું હતું, તે પર આધાર ગળ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો તેણે નિર્ણય કર્યો કે, “ દિલ્હીના રાજવંશના લગભગ બધા હકો એક પછી એક જતા રહ્યા છે હવે બહાદુરશાહના મગ્ન બાદ તેના ઉત્તરાધિકારીઓની ‘ સમ્રાટ ’ પદવી પણ અનામતે છિનવી લઈ શકાશે. ગવર્નરજનરલ અને થડા સેનાપતિ જે નજરાણા આપના તે બધ કરવામાં આવ્યા છે, તેના નામના સિક્કા પણ બધ કરવામાં આવ્યા છે. ગવર્નરજનરલના સીલપર હવે દિલ્હીના શહેનશાનું ઉપરીપણું જગ પણ ગ્યું નથી હિંદના ગળઓને પણ દિલ્હીના શહેનશાહનું સીલ વાપરવાની મના કરવામાં આવી છે બ્રિટિશ સરકારે પોતાના ચક્રવર્તીપણાનું માન જાળવવા માટે એ બધી પગત્રવાને નિલાનલિ

(૫૨૩)

આપી છે નજરાણા વગેરે બંધ કરવાના જે દાગણો છે, તેજ દાગણો શહેનશાહની પદવી ગદ કરવાના છે હવે મિરજમહમ્મદકોરેલ દિલ્હીશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી છે, બ્રિટિશ સરકાર એના હકનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે મહમ્મદકોરેસનો રહેનશાહની પદવીપર કદમ હક નથી તે કદી પણ પોતાના વંશનો પૂર્ણ રાજકીય વિકાસ નજરે નજર જોઇ શક્યો નથી ” ગવર્નર્જનરલનો આ અભિપ્રાય તેના મત્રિઓએ કબૂલ કર્યો તમજ દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મેટકાર સાહેબને આ બાબતમાં નીચેની પદ્ધતિ મુજબ દાર્થ કરવાની સલાહ આપવામાં આવી —

૧. જે દિલ્હીના સમ્રાટના પત્રને જવામ આપવાની જરૂર પડેતો, રેસિડેન્ટ તેમને લખી જણાવવું કે ગવર્નર્ જનરલ જીવાનબખ્શને મોગલરાજ્યવશનો ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

૨ ફકિહીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે કરાર મુજબ મિરજમહમ્મદકોરેમ દિલ્હીશ્વરની મિલકતનો અધિકાર મેળવી શકશે નહિ બહાદુરશાહ બાપા સુબી જીવનો ગહેશે, ત્યાં સુબી ઉત્તરાધિકાર વિષે તેની અગત્ય તેના વંશના કોઇપણ માણસ સાથે કોઇપણ જાતનું લખાણ ચલાવવામાં આવશે નહિ

૩ સમ્રાટનું મરણ થશે એટલે સરકાર મિરજમહમ્મદકોરે સને મોગલ રાજ્યવશના વડિલ તરીકે સ્વીકારશે આ સંબંધમાં ફકિહીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે લગભગ કાયમ રહેશે, કેવળ ‘ ગબ ’ ની પદવીને બદલે મિરજ કોરેસને ‘ શાહબદા ’ ની પદવી મળશે. પરંતુ સરકાર કોઇપણ દસ્તાવેજ કરી, કબૂલ આપી અથવા સાલિયાણું વધારી એ પદવી આપવા તૈયાર નથી.

(૫૨૪)

૮ બરિષ્ઠમા જેને હિતગાધિકારી તરીકે કબૂલ કરવામા આવે, તેણે ગજમહેલમા ગજવશના કેટલા માણસો રહે છે, તેનો ખરડો આપવો પડશે તેમાના કેટલા માણસોને ગજમહેલમા રહેવાનો અધિકાર છે, તે પણ જણાવવું પડશે, ૫ઝી તે પુત્ર હોય કે પૌત્ર હોય પરંતુ અગાઉના ગજઓના કાઠ પણ દૂગના સગા એ ગણતરીમા ગણાશે નહિ

૫ દિંહીના ગજવશ માટે અત્યારે જે સલિયાણુ અપાય છે, તેમાથી શાહજહાને મનિક ૧૫ હજાર ઉપીઆ આપવામા આવશે.

૬ સ ૧૮૫૬ ની આખરમા લોર્ડ કેનિંગે દિંહીના મોગલ ગજવશ મમઘમા જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે વ્યવસ્થામા તેની ઉદાર ગજનીતિનું લક્ષણ જણાતું નથી, એમ અમારે ન છૂટકે જણાવવું પડે છે લોર્ડ કેનિંગે આ આમતમા પાગની નજરે જોયું હતું, પોતાની અવત્ર પુલ્કિતે દેસલો આપ્યો નહોતો લોર્ડે ઉઠા ઉઝી જે કહી ગયો હતો, જે કંવા નૈયાર થયો હતો, તે જ લોર્ડ કેનિંગે કહ્યું ને ક્યું આ વખતે હિંદીઓ સબઘમા તેને જરાપણુ જાન નહોતું તેનું જાન આ વખતે કલકત્તામાજ અંધાધ રહ્યું હતું, માટે તે હિંદીઓના મન જાણી ન-યો નહોતો હિંદીઓ જૂના રાજવગો તન્કે કેવા માનની નજરે જુએ છે, તેઓના હકો લુટાવાથી કેવા ગુસ્સે થાય છે, તે વાત લોર્ડ કેનિંગના લક્ષમા હતરી નહોતી. દિંહીના મોગલ રાજવગ હિંદના અધા મુસલમાનોની, અધા હિંદીઓની, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિનું કેન્દ્ર હતું, તે વાત ને સમજી શક્યો નહોતો. લોર્ડ કેનિંગે આ આમતમા લોર્ડે ઉઠાઉઝીના પગલે ચાલી સફાઈ રાજનીતિ દર્શાવી હતી

(૫૨૫)

બ્રિટિશ સરકારનો કેસલો જિજ્ઞાસુમહાશયના જાણવામા આવ્યો, ત્યારે તે અતિશય ગુસ્સે થઈ ગઈ જેને જગ પશુ આત્મમર્થદાતુ બાન હોય, તે દત્તી પણ સહેલાઈથી પોતાના બધા હકો છોડી દેવાને તૈયાર ન થાય, એ સ્વાભાવિ- છે જિજ્ઞાસુમહાશય પોતાનો દગજનો ખગખર જાણતી હતી, તેની ગે-ગમા પ્રાર્થન મેગલ સહેનરાહોનો પ્રતાપ રેલાઈ ન્હોતો તેણે જ્યારે સાબર્યુ કે, માગ વશની પ્રાચીન પદવી બલિધ્યમા ભરમ થઈ જવાની છે, માગ વશના વડ-વાઓ જે ગજમહેલમા ગ્રહેતા, જે રાજમહેલે માગ વશતુ બોગવ લોકોમા જાળવી ગયું છે, તે ગજમહેલ વપાગી કંપનિના અધિકાર-મા જગે, ત્યારે તે રાત ગહી શકી નહિ ક્ષોભ અને રીસથી તેની ધીંગળ જતી નહી તેનો વહાલો પુત્ર બુવનમખત દત્તગાધિકાર્યથી વિમુ- થયો, એ જવાણાથી તે સળગવા લાગી દારણુ મનોવેદનાથી તેનું હૃદય તૂટી પડવા લાગ્યું, પગતુ આ અવસ્થામા પણ તે તદન સનાય થઈ નહિ ફેફસીની ન્યારે વનની આમર ગુમાવી દત્તગાધિકાર મેળવ્યો હતો ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થઈ હતી પણ જ્યારે મિગજ મહમ્મદ કેરેસને દત્તગાધિકારી દરાની સરકાર મેગલવશની આજર કામમને માટે નષ્ટ કરવા તૈયાર થઈ, બુવાનમખત સરકાર મમક્ષ કામમને માટે તરછોડાયો ત્યારે તેની માનસિક નિથિ અતિશય ખરાબ થઈ ગઈ વૃદ્ધબહાદુરચાહમા નિમ્મ નહાતો, તેજ નહોતું, આત્મ-સન્માન જાળવવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતો તેને ખાતરી હતી કે, સરકાર હુ જીવતો છું ત્યાં સુધી મારી પદવી કે હક પર હાથ નાખી શકે તેમ નથી મારા મરણ પછી મને તેમ કહે, મારામા એ કાર્પ અટકાવવા જેટલી શક્તિ નથી. એ વખતે સરકાર મારા વચ્ચે

(૫૨૬)

કૃપા કરે, એવું કંઈ કરવા જોઈથી શક્તિ મારામા નથી તો પછી ભવિષ્ય પર નજર શા માટે રાખવી ? આવા વિચારથી તે ભવિષ્ય પર નજર ન ગખતા વર્તમાન અવસ્થાથી સંતોષ પામતો પરંતુ જિન્નતમહાલ પોતાના વૃદ્ધ પતિની માફક વર્તમાન સ્થિતિમા સતુષ્ટ રહે તેની નહોતી સમજ તેનું તેજ હરી લેવા સમર્થ થયો નહોતો, ઉમર તેની દૃઢતા ચળાવવાને સમર્થ થઈ નહોતી તે ભગ્નુવાનીમા હતી ભગ્નુવાનીમા જે શક્તિ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા પ્રગટ થાય છે, તે જિન્નતમહાલમા પૂરેપૂરા હતા જુવાની સાથે તેનામા તેજસ્વિતા પ્રગટ થઈ હતી, અને સૌન્દર્ય સાથે દૃઢતા વિકાસ પામી હતી તે તક ખોળતી હતી તેની આરાધના અચળ હતી, તેનો સંકલ્પ દૃઢ હતો તેણે વિચાર કર્યો કે આ જગતમા અમર કોણુ રહ્યું છે માગ પુત્રનો હન્નિક કંઈ લાભો જાળી જીવવાનો નથી એક વખત તે અવસ્ય મરણ શરૂ થશે, કદાચ તે સમયે માગ પ્રિયપુત્ર જુવાનજખતનું નસીબ ખિલશે વળી સરકાર કંઈ હમેશા એક જ રાજનીતિએ ચાલતી નથી વખત આવ્યે સરકારની ગજનીતિ પણ ફેરવાય છે તો પછી એ ની ગજનીતિને લીધે જુવાનજખત પણ કેમ ગાદી મેળવી ન શકે ? જ્યાં સુત્રી વૃદ્ધ સ્વામી જીવતો છે, ત્યાં સુધી કંઈ સંદેહ નથી સરકારનો ભવિષ્યનો ઉદ્દેશ કદાચ કોઈપણ ક્રિયા દ્વારા નિજળ મનાવી શકાશે જિન્નતમહાલ આ પ્રમાણે આશ્વાસન મેળવી તકની ગહ જોષ મૂકી હતી

જે રાજકુમાર માટે વૃદ્ધ સમ્રાટ અને તેની બેગમ તનતોડ મહેનત કરતા હતા, તે ધીમે ધીમે જુવાનીમા આવ્યો. વય વધતા તેની તેજસ્વિતા અને સાહસિક વૃત્તિ વિકસી. તે જ્ઞાન મેળવવામા,

પોતાનો દૈનિક સાતમા અને અનુભવ મેળવવામા પાછુ વાળી બેતો નહિ પરંતુ ભ્રષ્ટિય સરકાર પર તેને એવો તિરસ્કાર પેદા થયો હતો કે, એ તિરસ્કાર ધીમે ધીમે વધતો જ ગયો. જીવાનઅખત આ રીતે કંપનિ બહાદુરનો બચકર શત્રુ બની ગયો.

જીવાનઅખત આની ગીતે અગ્રેજોનો બચકર દેખી ચા માઠ બની ગયો, તેના કારણે જણાવવા પડે તેમ નથી તેના માનાપાત્ર તેને ઉત્તરગધિકારી દરાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ ભ્રષ્ટિય સરકારે તેમ કચ્વાની ચોકખી ના પાડી હતી તેને પિતાની જગાએ શહેનશાહની પદવી ધારણ કરી એમવાની વશી ઇચ્છા હતી, પણ સરકારે એ ઈચ્છા ફગાતા જ દાખી દીધી હતી આ ક્ષોભ તેના હૃદયમાથી દૂર થયો નહોતો આશા ભગ થવાથી તેને જે વેદના થઇ હતી, તે વેદના છેવટે આ ગીતે અગ્રેજોને પ્રત્યના બચકર દેખના રૂપમા પગિણુમી હતી જેના ફેંસલાથી તેની આશા લના કપાઈ ગઇ હતી, તેના તરફ તે મીઠી નજરે બોધ શકે તેમ નહોતું.

દિલ્હીના સમ્રાટનો વાગ્મ નક્કી કરતી વેળા લોકોમા ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, એ વાતની કંઈ સાબિતિ મળતી નથી મિગ્જ મહમ્દ કોરેસ અને જીવાનઅખત બંને પ્રગ્મને સમાન પ્રિય હતા માટે એમાનો કોઈપણ અડાઈગશાહનો વાગ્મ થાય, તેમા પ્રગ્મને કંઈ વાધો નહોતો પ્રગ્મ તેમાના એકનો પક્ષ લેવા તૈયાર થઇ નહોતી. આ સંબંધમા તેણે તટસ્થતા દર્શાવી હતી આથી જીવાનઅખતના પક્ષમા લોકોને ઉશ્કેરવાનું કંઈ કારણ નહોતું પરંતુ દિલ્હીના સંજવંસના કાયમી હકો છુટવાનો દરાવ થવાથી લોકોમા અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાઈ

(૫૨૮)

હતી^૧ જે પ્રાચીન વચ એક વખતે અફઘાનિસ્તાનથી કુમાઝિદા જૂરિંગ મુઘી સત્તા ચલાવતો હતો, હિંદી બધી પ્રજા એક સમયે જેની અપાઝ સત્તા આગળ માથુ નમાવતી હતી, તે વચનું અપમાન લોકો સહી શક્યા નહિ મિરન મહમદ કેઝેમ અથવા જુવાન અખતની હુકિમથી લોકોના હૃદય ઉગળ્યા નહોતા છતાં મમ્લાયસના અપમાનથી, ચાલુ પદનીના લોપથી લોકો અતિવચ ઉશ્કેરાયા હતા.

૪ સ ૧૮૫૭ના ચોરા માસ વીત્યા બાદ દિલ્હીના મુખ્ય માનોમા અતિશય ઉશ્કેરણના ચિન્નો જણાવા લાગ્યા ઇંગની લકાર્ધના પ્રયત્નો નના પ્રકારના ગપ્પાના રૂપમાં વાકેતે ઉશ્કેરવા લાગ્યા ઘણા લોકો જુદા જુદા નિમારથી અગ્રેજોની મના નાશ પાળી છે, એવો આભન જણાવવા લાગ્યા ઘણાખગને એવો વિશ્વાસ એસી ગયો કે હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી એક મહાન શક્તિ પેદા થઈ અગ્રેજોની સત્તાને કથલાવી નાખશે ઇંગનીઓ અટક મુરી આવી પહોંચ્યા છે, તેઓએ બોલનરાટ ઓળંગ્યો છે, આવી જુની જુદી વાતો દિલ્હીના અજગમા સભાગાવા લાગી પ્રજા આ વખતે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ બનાવવામાં વાઝી હડી નહિ રશિયાનો ઝગ ઇરાનના પાદચાહને આવી મળ્યો છે, ફેરોનો શહેનશાહ તથા તુર્કોનો સુલતાન તેમની મદદમાં આવી પહોંચશે આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના અપા કિલ્લા લાગ્યા અજગમા, લશ્કરી હાલ-

૧ જ્યારે લોર્ડ કેઝલ્કીએ દિલ્હીના શહેનશાહની ગળદીવ પદવી નષ્ટ કરવાનો ઠગવ કર્યો ત્યારે ત્યાના મુસલમાનો ખુબ ઉશ્કેરાઈ મયા હતા Indian Mutiny to the fall of Delhi Compiled by a former Editor of the 'Delhi Gazette' P 7

(૫૨૬)

હાથીમા, લોકોના મધ્યનોમા અને વેપારીઓની દુકાનોમા આરા મળ્યા સભળાવા લાગ્યા, લોકોમા ભય, હર્ષ અને મજાકના તરંગો ફેલાયા લાગ્યા મુમલમાનોમા અમાર્થી જાડે કંવામા આવ્યું હતું કે અગ્રેને હિંદુ પર એક મો વર્ષ રાત્રી કરશે ત્યાં બાદ તેઓની સત્તા થયેલી પડે, તેની જગાએ હિંદી ગજવન સ્થપાશે બધાને આ બનિષ્વવાળી ખરી પડતાના ચિન્નો જણાયા લાગ્યા જે ગુજરાતના લીધ

૧ સર જેમ્સ આન્ડ્રોએ ઇસ ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરી માસમા લખ્યું હતું કે, 'આપણા લોકો આપણી કુમક નજી આપણી સાથે લાગે' કરી છે પરંતુ આ લાડાઈની નિષ્ણતિ હિંદુ નિપાહી દાન થઈ નથી અથોધ્યા ખાલમા કર્યા પહેલા મુમલમાનાં આ લાડાઈની વફાત કરી હતી એ વખતે મુમલમાનોમાના મર્મોધ લોકો જુદે જુદે થકે એરી વાન ફેનાવના કે, એવા બનિષ્વવાળી પ્રમદ થઈ છે કે એક નિર્દેશી જાતિ હિંદુ પર એકમો વર્ષ ગજવન ચલાવશે ત્યા માદ ખન મિશ્વાસુઓ (મહમદ પયગ મરનો ધર્મ માનનાગ) પોતાની સત્તા ફરીથી મેળવશે જ્યારે એકમો વર્ષ રીત્યા એટલે મુસલમાનો આ બનિષ્વવાળીનો દુદનેષ કરી, હિંદુ નિપાહીઓને પોતાના પક્ષમા આજુવા ॥ પ્રમદ કરવા લાગ્યા હિંદુ નિપાહીઓ અતિશય ભોળા હોય છે તેઓ ખીજની વાન સહજમા ખરી માની લે છે તેથી મુસલમાનોએ જ્યારે તેઓને બમાવ્યા, કે અગ્રેને બધાને વટલાવવા માગે છે, દરેક હિંદીને ખિજી કરવા માગે છે, ત્યાં હિંદુઓ જ્ઞાન રહી શક્યા નહિ તેઓ મુસલમાન પતાકા નીચે સજ્જ થઈ અમારા વિરુદ્ધ લાગ્યા. "

સ્વ. એ. એ. ૩૪

લોકો આ બવિષ્વવાણી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા નહિ તેઓના નિર્ધર્દષ્ટિ અને કેળવણીની ખામી હોવાથી આ બાબતમાં ન્યાયપુરસ્ક વિચાર કરવાને તેઓ સમર્થ નહોતા, તેઓની સમક્ષ જે કોઈ ભાર દબાને જોણતુ, તે તેઓને ખરૂં લાગતુ જોળાભાવે તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતા જ્યારે અંગ્રેજોનું સાચાનાશ વળવાનું છે, એવી વાતો ચોતરફ ફેલાવા લાગી, ત્યારે તેઓએ તે વાતોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો તેઓ પોતાના દેશમાં જૂના રાજ્ય સની પુન પ્રતિષ્ઠાની ગઠ જોડ લાગ્યા, અને પ્રતિકષ્ણે ઇંગ્લીશો, રશ, ફ્રેંચો અને તુર્કોઓ આવે છે એવા અપ્પના જોવા લાગ્યા.

હિંદના એક વર્તમાનપત્રમાં એક કવિતા પ્રગટ થઈ એ કવિતામાં પેલી બવિષ્વવાણી જણાવવામાં આવી હતી કવિતાને બાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો, “ અગ્નિના ઉપાન” અને પ્રિસ્તીઓ એકસો વર્ષ સુધી હિંદ ઉપર રાજ્ય ચલાવશે જ્યારે તેઓમાં ફાટફૂટ પડશે એટલે એક આગમ રાજકુમાર જન્મશે, અને તે ઘોડાપગ એસી તેઓને મારી નાખશે ” આ બવિષ્વવાણી શાહ અકબરદુલ્લા નામના એક મુસલમાન રજીરના નામે જાહેર કરવામાં આવી હતી.

અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓને બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો, એ વાત સર જેમ્સ આલ્ફ્રામ ગ્રીધારતો નથી તેમ સિપાહીઓની ખગમ વર્તણૂકથી આ બળવો પ્રગટ થયો હતો, તે મને પણ તેને ખરો લાગતો નહોતો એ બનેલાથી એક પણ બળવાનું ખરૂં કાગળ નથી તે જણાવવા માટે તેણે ઉપલી બવિષ્વવાણી અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મુસલમાનોની ઉત્કેરણીમાં પ્રસન્ન જણાવ્યો છે—Kaye, Sepoy War, Vol II p. 36 note.

કોઇ કોઇ જણાવે કે આ વખતે ઇંગનના પાદશાહ સાથે અહાદુરશાહ દારતગ ચત્રાવનો હતો. ઇંગનની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાણુ મેળવવાના તેને ઉદ્દેશ હતો. ઇરાનની લડાઇમાં ઇંગનીઓ જીતે, તે ખાતર દિલ્લીના મુસલમાનો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા. પરંતુ આ બાબ ખરી હતી કે નહિ, તે અત્યાર સુધી ઝીણવટથી તપાસ્યું નથી.^૧ જ્યારે આ બાબત વાચવ્યપ્રાતના લેફ્ટેનેન્ટ મર્વર્નર કેનવિન સાહેબના જણવામાં આવી, ત્યારે તેમણે એ વાત પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો. તેઓએ આ વાતને કોઇના ફગદુપ બેબનો પાડ માન્યો હતો.^૨ ડુકામાં, દાંડિસમાં એવી કંઈ સામિતિ મળતી નથી કે, જે પગલી આ બાબતમાં અહાદુરશાહ પર દલદલ ચઢાવી શકાય. ઇરાનની લડાઇ અહાદુરશાહનું લક્ષ્ય બેચી સહી નહોતી. ઇરાનીઓની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાણુ મેળવવાનો વિચાર અહાદુરશાહનો દઢી આવ્યો નહોતો. તે વર્તમાન પરિસ્થિતિથી જ ન તોય પામતો હતો, અને સતોષ પામતો હોવાથી જ બિવિધ તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવતો હતો.

૧ જ્યારે વૃદ્ધ શહેનશાહનો મુદ્દમો આવ્યો ત્યારે સાક્ષીઓની જુમાની પંચી જણાવ્યું હતું કે ઇરાનની લડાઈની વાતોથી દિલ્લીના રાજમહેલમાંના કોઇની લાગણી ઊંડેરાઇ નહોતી આ સંબંધમાં અહાદુરશાહના હકીમ આસાનુલ્લાએ દક્ષુ હતું કે રાજમહેલમાં જે વર્તમાન રત્નો આવતા, તેમાં લડાઈની ઘણી હકીકત આવતી, પરંતુ શહેનશાહ એ બાબત કંઈ ખ્યાન આપતા નહિ. ઇરાનની લડાઈના સમાચાર જણવા તેઓ કંઈ આમરૂ દર્શાવતા નહિ આ બાબતમાં તેઓ હમેશા ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા - Kaye, Sopyo War, Vol. II. P. 37. Note.

(૫૩૨)

બહાદુરશાહ દ્વિતીયે ઉપર ઉપલા દોષનો આરોપ શામાટે કરાયા આવે છે, તે આ રથે જણાવવાની જરૂર છે બહાદુરશાહ હરાનના પાદશાહ સાથે કાવતરામાં જોડાયેલો હતો, એ કારણે બંધ થી કોઠકોઈ તેના પર હુમલો ગણ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવાના વાકે ચક્ર વે છે રહેવાની જરૂર નથી કે એ કાનૂન પણ કેવળ અનુમાન પર આધાર મળે છે. મુસલમાનોમાં સિયા અને સુન્નિ એવા બે સંપ્રદાય છે એ સંપ્રદાયો એકબીજા તરફ બહુ જ વે બાર દરવાં છે દિલ્હીના શહેનશાહ સુન્નિ હતા, ત્યારે અયોધ્યાના નવાબ અને હરાનના પાદશાહ સિયા મતના હતા જ્યારે બહાદુરશાહ પોતાની વહાની બેગમની દે-શ પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ, અંગ્રેજ સરકારે જ્યારે જીતાવવાનું હતું ત્યારે દિલ્હીના અધિપતિના પાદશાહ તરફે ગી-ગરાની ના પાડી, ત્યારે જુદા બહાદુરશાહને સિયા મત ગ્રહણ કરવાની હિંમત થઈ અયોધ્યામાં તેના વચના કેટલાક મહસૂસ રહેતા હતા, તેઓને પણ મિયા મત ગ્રહણ કરવાની હિંમત થઈ તેઓએ એક માણસ દિલ્હી આપ્યો, એણે દિલ્લો જોયો તે માણસ જ્યારે દિલ્હીમાં ગયા ત્યારે, ત્યારે જોયું થયું કે અયોધ્યાનો નવાબ અને હરાનના પાદશાહ એકબીજા બહુ બહાદુરશાહને અંગ્રેજોના હાથમાંથી હુકમ કરવા માગે છે હરાની અને રથ લોકો દિલ્હીના શહેનશાહને છુટો કરવા માટે દિલ્હી તરફ આવે છે આ મધ્યે દિલ્હીના ગજમહેલમાં અને બજારમાં ફાલાઈ રહ્યાં મેમલ શહેનશાહ પોતાના મલગલિત મિહાલન ઉપર બેસી તેના પૂર્વજોની પેઠે સમગ્ર હિંદ પર નજર ચલાવશે, મેમલ શહેનશાહની સત્તા અગ્રાકની પેઠે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસારશે, આવી આવી વાતો આ સમયે ઉડવા

હાંથી^૧ પરંતુ બહાદુરશાહે આ બાબતમાં કંઈ આશંક કે હિસાહ બતાવ્યો હોય એવું જણાતું નથી, ફરાનની મદદરે પોતાનું ગભરૂ કરી મેળવી નકારો, એવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો નહોતો. વળી રસિઆનો શહનશાહ અગર તુર્કસ્તાનનો સુલતાન તેને મુકા કરી હિંમતી ગાદીએ બેાડી રાકશે, એ પણ તેણે દૃઢ ધાર્યું નહોતું. આ બાબતમાં તે ત્વન નરમચમતિ બની જ્યાં હતો તેના વિશાળ રાજવંશના કોઈ પણ માણસે આવા મિથ્યા પ્રયત્નમાં મનનુલ કંઈ લોકોના પ્રત્યક્ષ વાને આવી વાનો કવાની હોય એ ન બલિત છે. એ તમે હાંને લીધે ફિની ગજમહેલ અને અન્ય મથળો હયમથી જ્યાં હોય એ સબલિત છે, પરંતુ એટલું તે ચોક્કસ છે કે બહાદુરશાહે જાને પોતાના બચિંચના સુખની આરાધી ઉરંગાઇ લોકોને પ્રત્યક્ષ નહોતો.

કોઈ કોઈ એવું જણાવ છે કે, ગજમહેલના ઘણા નોમર્યાકરો આ બાબતમાં લોકોને બ્રિટિશ સંદાગ રિરદ રરરતા હતા તેઓની ઉરંગાળીથી વામ્યાતુરીથી અને દુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકોના હૃદયમાં ધાંજે ધીમે વિષ રેડાવું હતું^૨ ૪ સ ૧૮૫૭ માં દિલ્હીના મુસલમાનોમાં જે ઉરંગાળી જણાતી હોય, તે પૈથી કોઈએ આવો મત આપ્યો હોય એ સંભાવિક છે એ વખતે લોકોમાં ઉરંગાળી ફેલાઈ

૧ આસાનુનાનો જુઆની પરથી આ બાબત જણવામાં આવી હતી કે સાહેબ બધા સાક્ષીઓમાંથી આ હકીમની જુઆની રિશ્તમલાયક માને છે, પરંતુ બહાદુરશાહ જાને આ બાબતમાં સડોવાયો હતો, તેની દશી સાબીતિ કે સાહેબ આથી શક્યા નથી.

૨ Kaye, Sepoy War, Vol II. p. 35.

(૫૩૪)

હતી એમા દેશો શક નથી પરંતુ દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ આ ઉરકે-
રણીરૂપી આગના લાકડા સંકારનો હતો તે ઇતિહાસમા પ્રમાણેથી
સાબીત થયું નથી ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં છે કે ઈ સ.
૧૮૫૭ માં દિલ્હી ખળભળી ઉઠ્યું હતું મોગલ શહેનશાહના રાજકીય
હકો નષ્ટ થવાથી દિલ્હીના મુસલમાનો ધામે ધામે ઉરકેગતા
જતા હતા

કંપનિએ જેની જુદી જુદી રીતે દુર્દયા કરી દોકોને ઉરકેરી
મૂક્યા હતા, આ ઉરકેરણીના સમયમા પણ જેણે લોકોને ઉત્સાહ
અડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તે જ છેવટે ખળવામા ભાગ લેવાનો
અપરાધી કયો કંપનિના ફેસલાથી તેને કેની હાડમારી ભોગવની પડી
હતી, તે અમે થોડાં રથને જણાવવું આ દુર્દશામા આની પહેલા
વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે એક લાગણીવાળા અંગ્રેજ પોતાની લાગણીભરી
બાયામા જે કંઈ લખ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેના
પૂર્વજોનું વિગ્તીર્ણ રાજ્ય, બળવડે કે દળવડે જીતી લેવામા આવ્યું
છે, તે કેવળ નામની પાદશાહની પદવી અને ખાલી ખળનાનો
માલિક થઇ રહ્યો છે બચવું દ્વિધ્રાવગ્ધાથી પિડાતા કુટુંબીજનોથી
જેનો ગળમહેલ ખદખદે છે, તેને અકૃતચતાના દોષથી અપરાધી
કરાવવો એ બહુ દારણ પ્રસંગ છે તે જે અવગ્ધામા આવી પડ્યો
છે, તે માટે શું તેણે કંપનિનો આભાગ માનવો ? અિથિય સગદાર
ગરીબા અથવા શાહઆલમને મગાસાઓના હાથમાથી છોડાવી છેવટે
તેની અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા ૫૦ તાપ મારી, એ માટે શું તેણે કંપ-
નિનો આભાર માનવો ? એ ખરી વાત છે કે, દિલ્હીના મુસલમાન
પાદશાહોએ હિંદ સામ્રાજ્ય ઉપર જે અધિકાર રચાયા હતા, તે

(૫૩૫)

અધિકાર અત્યારે આપણને મળ્યા છે પરંતુ તેઓ જે રીતે હિંદમાં આવ્યા હતા, તે રીતે આપણે આવ્યા નથી તેઓ દેશ છોડવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ લોકો લઈ હિંદમાં હુમલો કરતા આવી પહોંચ્યા હતા, આપણે સાધારણ વેપારીની માફક બહુજાણીતા બહીના ધીરે ધીરે હમણે હિંદમાં પેઠા હતા. દિલ્હીથી નીચેલા સુના ઝોની દયા ઉપર આપણી હયાતીનો આધાર હતો શાહઆલમના પૂર્વજોએ આપણા સ્વદેશી ભાષાઓ ઉપર જે દયા બતાવી હતી, તેને મુકામને શાહઆલમ તરફ આપણે જે સૌજન્ય બતાવ્યું છે, તે કંઈ વિસાનમાં નથી.

“ બળવા પહેલા ધણી વર્ષોથી દિલ્હીના પાદશાહ અતિશય શોચનીયપણે પોતાના દિવસો ગુજાગતો હતો તેનો રાજ્યમહેલ પરાધીનતા અને ગુલામીના મયક જેવો હતો. તે બળજીતો હતો કે અત્યારે મારા તરફ જે દેવ માન દર્શાવવામાં આવે છે, તેટલાથી પણ નબળા જતા મારા વારસને વચ્ચે રાખવામાં આવશે, મારા વાગ્દો આ રાજ્યમહેલમાં રહેવાની મત્તા પણ ગુમાવી બેસશે, દિલ્હી બહાર કેન્દ્ર મથળે તેને દેશનિકાલ થયેલા કેદીના જેવી હાલતમાં રહેવું પડશે. દિલ્હીના રાજવંશના કેમ પણ માણસને આપણે સગદારી નોકરીથી સદાને માટે દૂર રાખ્યો હતો આપણે તેઓને ગરિબાદમાં રીભાવ્યા છે, દેવામાં હુઆડ્યા છે, છતાં આપણે તેઓની ઐહિક વિપયવાસના માટે તિન્કરકાર્યો છે આપણે તેઓને લશ્કરી વિભાગમાં દાખલ થતા અટકાવ્યા છે, આપણે તેઓને સમગ્ર સાસારિક કાર્યોથી વચિત રાખ્યા છે તેઓના હાથમાંથી સમસ્ત સન્માન, સમસ્ત ઉચ્ચાશાના કર્તવ્યો છિનવી લીધા છે. + + + આ પ્રમાણે શોચનીય સ્થિતિ

તિમા, હૃદયી દશામા દિવસો ગાળવા તેના કરના મૃત્યુ હજારો પુ
વંચારે માત્ર છે^૧ ,

ત્યારમાઠ એક બીજે રક્ષે એ જ લાગણીવાળા લેખકે
 પોતાની સમયી દેખિની વડે આવા મર્મભેદી વચનો લખ્યા છે કે,
 જ્યારે દિ'હીના મજબૂગ આપણા તરફ રહ્યાવ બતાવતો હતો
 અને આપણી સાથે મિત્રતાના બદનથી જોડાએલો હતો, ત્યારે
 આપણે મજીય સન્માનને હાનિ-તો નિયમે ચતા અચકાયા
 નથી આપણે દિ'હીના પાદગાહ સાથે જે વર્તણુક ચલાવતા હતા,
 તેથી આપણે તેના તન્દની ઉપેક્ષાજ પ્રગટ થઇ છે આપણે આ
 પ્રમાણે ઇંધુ દ્યુ છે, તો પણ તનજટિત સહાસનનો આ નામનો
 માનિક પોતાન જગતનો અધિપતિ સમગ્ર વિશ્વનો અને માનનીય
 દસ્ત દનિઆ કપાનેનો પ્રેમ, હિંદનો અધિપતિ, મર્નર જનસ
 ક તા પ્રેમ અને ન્માનગ ધણુનો અધિવાસી માનતો હતો, તે
 નામની મેટાઈ પણ આપણને અસહ્ય લાગતી હતી ર કાળના પરિવ
 ર્તન સાથે દિ'હીનુ ગૌવ આ પ્રગાણે છુપત ર્યુ હતું દિ'હીના સન્નરો
 એક વેપારી મણીના તામામા આ રીતે અપમાન અને કપટ
 ભોગવતા હતા

ઈ સ ૧૮૫૭ના ૨૨ અપ્રતના મહિનાઓ દરમિયાન આ ૧૨ કેન્દ્રોની સાતમી મતાવાજાઓને મળી માર્ચ માસના મધ્યભાગમાં દિલ્હીની જુરુમા

1 Russell, Diary Vol II P 50-51. Comp. Mat-
tin, Indian Empire Vol II p 458

2 Russell's Letter - Times, August, 20th 1858.
Comp. Indian Empire, Vol II. p 459.

મગ્નિદના એક જાડેનામુ ચોટાડવામા આવ્યુ એ જાહે નામામાં જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે આ ઢાંચે ઝરાનના પાદગાદના નામથી જાહે કન્વામા આવે છે એ દેવગનો સાગર એવો હતો કે, ઈગની લસકર અગ્રેજોના હાથમાથી હિંદનો કિલ્લો દગ્વા માટે આગળ વધે છે માટે આ વખતે અવિશ્વાસીઓ સાથે બધા ધર્મિક મુસલમાનોએ લડાઈ જાહેર કરી જોઈએ દેવતા નથી મહમ્મદ સાદિકનુ નામ હતુ ૫ તુ મહમ્મદ સાદિક તે કોણ, તે કોઈ જણતુ નહોતુ કારણે અગ્રેજ સમગ્ર વિશ્વ ઉરકેનાતો આ જાંગનામાનો હેતુ હતા, તે એ જાહેરનામની વિગત ઉપરથી જણાતુ હતુ, એ જાહેરનામુ જુગમા મગ્નિદની દિવાલ પર ધણો વખત ગણુ નહિ, માટે બધા લોકો એ જોઈ સહવા નહિ. મેજસ્ટ્રેટના હુકમથી ચોટા કવાકો દવાન એ ફડી નાખવામા આવ્યુ, પરંતુ એ જાહેરનામુ ધણો વખત વિલાસપર ન હતુ જા બધા તાકેએ વાચેલુ નહોતુ છતાં, તેનો સાગર આકર્ષી રીતે લોકોને સમજાવી દેવામા આવે હતો એવુ દહેવાય છે કે એ વખતે કોઈ કોઈ દેશી વર્તમાનપત્રોમા એ જાણતની ચર્ચા ચાલી હતી સમયકો જુદી જુદી રીતે, જુદી જુદી દમમા આ સમયમા જુદા જુદા મમાચારો પ્રગટ કરતા હતા તેઓ સીધી રીતે કઈ ન લખતા રૂપક અથવા પ્રિઅર્થી બાપાનો આચાર લઈ સમાચાર લખતા. એક વખતે એવુ લખવામા આવ્યુ હતુ કે, “મેજસ્ટ્રેટની પામે સમાચાર આવ્યા છે કે, કેટલાક અડવાડીઆમા કારમીર રજા કરવામા આવશે” આ સ્થળે કારમીર એ કંઈ ખાખખની ઉત્તરે આવેલો દેશ સમજવાનો નથી, પણ દિલ્હીનો કારમીર દરવાજો

એવો અર્થ સમજવાનો છે.^૧ અર્થાત્ આ સમાચારથી જણાવ
વામાં આવ્યું હતું કે થોડા અડવાડિઆમાં દિલ્હીના કાશ્મીરી
દરવાજા સંકરના કમળમાં જશે દેશી વર્તમાનપત્રો આવશે
દ્વિઅર્થ બાપામાં સમાચારો છાપતા હો કે ન હો, એની સાથે
આપણે કંઈ સેવા દેવા નથી, પણ એટલું તો ખરું કે આ સમયે
દિલ્હીના મુસલમાનો અતિશય ઉરફરામ્ન ગયા હતા દિલ્હીના રાજ-
વશની ચર્ચા ચાલતી હોવાથી બીજા લોકોના હૃદય પણ ઉછળી
રહ્યા હતા ધણી લોકો કહેતા હતા કે, જેમ અને તેમ જલદી કંઈ
જામરી ઉચ્છવાયક થી જોઈએ એ ઉચ્છવાયકમાં કંપનિનું ગાંધી
નામ પામશે દિલ્હીના સિપાહીઓમાં પણ આવી વાતચીત ચાલતી
હતી, પણ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે આવી લાપમા ધ્યાન આપ્યું નહોતું
તેના નામે યશી વાતો હડી હતી, ધણી લોકો તેના નામે ઉશ્કેરણી
ફેલાવતા હતા કંપનિનું રાજ્ય નષ્ટ કરવા તેના નામથી તગડો
ચલતા હતા, પરંતુ તે પોતે તેમાંનું કંઈ જાણતો નહોતો, એમાંની
કોઈપણ વાત ૫૦ વર્ષ આપતો નહિ મે મામમાં જ્યાં મિરતની
ત્રીજી ઘોડેવાગ પકડણીના નાદગાનીના સમાચાર દિલ્હી પહોંચ્યા,
દિલ્હીના દેશી આફ્રિસેરામાના થોડા એ નાફરમાન સિપાહીઓના
કે સક્ષો આપવા મિરત ગયા, ત્યાં બવિષ્યમાં હિંદનારા બળવા
સબધમાં વધુ ચળવળ ચાલી ધણી ખરા મુકતકંઠે બોલવા
લાગ્યા કે હિંદમાં જેમ અને તેમ જલદી મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપાશે;
દિલ્હીઓ વળી મોગલ સરેનશાહના તાગા તમે મોટા મોટા બોદા

૧ દિલ્હીને ફગતી દિવાન છે તે દિવાલમાં કેટલાક દગવાજા
છે એ દગવાજામાંના એકનું નામ કાશ્મીરી દરવાજા છે

૫૨ નીમાશે, સિપાહીઓની બહાદુરીથી કંપનિનો અધિકાર નષ્ટ થશે આ રીતે વાત વધી પડી છતાં બહાદુરશાહે તે તરફ કંઈ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, અથવા એ ચળવળથી મોહીત થઈ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનાં સ્વપ્નને બોધા નહિ ?

૧૦ મી મેએ રાત્રિના વખતમાં ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર, અંગ્રેજ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર બન્નારે સજ્જ થઈ મિસ્તના વિશાળ મેદાનમાં ઉભું હતું, ત્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પદ્ધતિના સિપાહીઓ વાયુવેગે દિલ્હી તરફ જતા હતા. પાયદળ સિપાહીઓ પણ ત્તાવળી આવે તેઓનું અનુસરણ કરતા હતા આકાશ સ્વચ્છ હતું, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્ર પોતાના શાત કિરણો વિતારી રહ્યો હતો, મિસ્તના ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અજવાળી રાતે નીચેગે દિલ્હી તરફ ધસ્યા જતા હતા ચાંચે બાજુ બોધાત્મક રેલાઈ રહી હોવાથી તેઓને કંઈ અડચણ ન આવી. તેઓ ગામ પાછળ ગામ મુકી આગળ ધમવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમગ્ર રાત ચાલ ચાલ કર્યા પછી સૂર્યોદયનો વખત થયો. ૧૧ મી મેની સવારે મહા નગરી દિલ્હી સિપાહીઓની નજર ચડી.

૧. બન્નારે બહાદુરશાહનો મુદ્દમો આપ્યો ત્યારે તેના સેક્રેટરીએ પોતાની જુબાનીમાં જણાવ્યું કે પાદશાહે પોતે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કંઈ દંભું હતું કે નહિ, તે કુ જાણતો નથી તે પછુ તેના નોંદરે રાજમહેલના દરવાજાનું બેસી દહેતા કે, સિપાહીઓ સગકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવી તરતજ અહીં આવશે, અને અંગ્રેજ સત્તાનો નાશ કરી મેંમત્ર સત્તાની પ્રતિષ્ઠા કરશે, Kaye, Sepoy War Vol II. 42. Note

સૂર્યોદય થયો બાલસૂર્યના દિગ્જ્યો જન્મના નદીના નીલ જળ પર પડી અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટાવતા હતા સૂર્યના કિરણોથી શોભતી જન્મનાને કિનારે વિસ્તાર પામેલી મોગલ સમ્રાટની ગજધાનીએ સિપાહીઓના હુકમમા એકી સાથે આરામ અને આનંદનો સમાર કર્યો દિલ્હીનો જે ભાગ જન્મના નદી તરફ આવેલો છે, તે તરફ એક હોડકાનો પ્રયત્ન હતો એ પૂન વડે એક બાજુએથી સલીમગઢ તરફનો અને બીજી બાજુએથી મિન્ન તરફનો ન્ખો ત્રેની દીરો હતો માટે મિત્રથી આનંદા દિલ્હીને સામે પાગ ગયા બાદ એ પૂલ ઓળંગતા સલીમગઢ જવાનું હતું દિલ્હી લાલ પત્થરની દિવાલથી ઘેરાયેલું છે તે દિવાલમા અગિઆગ મુખ્ય દરવાજા પાડેલા જે બજુએ જન્મના નદી વહે છે, તે તરફના દરવાજા બાદ કળા બાજીની બાજુએ અઠ દરવાજા આવેલા છે એ આઠ દરવાજાના નામ કામ્બીઝ મેરી, દામુલ, લાફાર, ફગસખા, અમ્બીઝ, તુર્કમાન અને હીન્દી છે સમ્રાટનો નગરમહેલ નગરને છેડે જન્મના નદીને કિનારે આવેલો કે તેની ત્રણ બાજુઓ લાલ પથરની દિવાલ આવેલી છે દારમીરો દરવાજામા લસકરી છાવણી હતી નગરના સિપાહીએ એ ડેકાણે રહેતા હતા, મિત્રના છેડેના સિપાહીઓનો અગ્રભાગ આડેક વાગવાને ગુમારે જન્મના નદીનો પ્રયત્ન કરી, જકાન ઓફિસના વાને માગી, જકાન ઓફિસ સગમી, દિલ્હીની દિવાલ ખાને આવી (એ) (સ્ટેરાએલા સિપાહીઓએ ગજમહેલ પાસે આવી મોટા મગડા પાગી કહ્યું કે અમે મિત્રના

૧ આ નરજ સમ્રાટ શાહજહાંએ વસાવેલા નવા દિલ્હીની વાત કહેવામા આવે છે.

અગ્નેના ખૂન કર્યા છે, હવે અમે કિંગમીઓ વિરૂદ્ધ લડાઈ કરવા સમર્થની મદદ જાળવવા માટે શહેરમાં પેસવા માગીએ છીએ

સ્થૂમત સિપાહીઓના કોલાહલ નાખળી દિલ્હીના વૃદ્ધ પદશાહે મહેલ સાયવનાર સિપાહીઓના અધ્યક્ષ દરેતાન હંગવામને બોલાવ્યો દિવાને આમમાં ડગલામ સાથે પાદશાહની મુલાકાત થઈ ડગલાસે કહ્યું કે એ સિપાહીઓને પાગ જવાનું કહ્યું માટે નીચે જવા તૈયાર છું પરંતુ બાદશાહે તેને નીચે જવાની ના કહી, કાનુ કે નીચે જતા કદાચ સિપાહીઓ તને ના લ પાગનાડમાં હાલવા ચાલવા જેટલી શક્તિ નહોતી, તે લાકડીના ટેકે પર, હકીમ આસાનુલ્લાનો હાથ પકડી દિવાનેખાસમાં આ પા હતો ડગલાસ નીચે જવા માગતો હતો, પણ વૃદ્ધ પદશાહે પ્રાણનાગના નકાદી તેને નોંચે જવાની વાત મના કરી તેથી ડગલામ જાખનાથી કહ્યું કે તમારો આવનાથી પાગનાહ બહુ ગુન્મ થયા છે, માટે તમારે આશુ જવું જોઈએ પરંતુ ડગલામના વાક્યોનું યજ્ઞ કદ આશુ નહિ તેના વાક્યો પવનમાં દડી ગયા ત વાક્યો રિજાએલા સિપાહીઓના દાનમાં પેઠા નહિ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાના ધણા

૧ દિલ્હીના નજમહેલમાં ધણા મકાનો છે એમાં બે મકાનો બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંના એકનું નામ દિવાનેખામ ને ખીનનું નામ દિવાનેઆમ છે દિવાનેઆમમાં રાજસભા ભરતી અહી શાહજહાનુ પ્રમિદ્ધ મયૂગસન હતું, આ સ્થળે શાન્તિશાહે હેતર-પિડીથી મહમદશાહ પાસેથી જમત વિખ્યાત કોહિનુર ઝિનરી લીધો હતો, દિવાનેખાસ શહેનશાહનું મમથન કરવાનું મકાન છે. આ ઠેકાણે રાજ્યની છૂપી મસલતો થતી

(૫૪૨)

માર્ગો હતા એક માર્ગે ન ફાવવાથી સિપાહીઓ બીજે માર્ગે પડ્યા જમના નદી તરફ જે દરવાજા છે, તેમાંના બે દરવાજાના નામ અનુક્રમે કલકતા અને રાજધાટ દરવાજા છે કલકતા દરવાજા પૂલની પાસે જ હતો જ્યારે આ દરવાજા નિષ્ફળતા મળી એટલે સિપાહીઓનું ટોળું જમના નદી અને રાજમહેલની દિવાલ વચ્ચે આવેલા સગિયામ માર્ગ દ્વારા રાજધાટ દરવાજા તરફ દોડ્યું. ત્યાંના મુસલમાનોએ એ દરવાજા ઉપાડી નાખ્યો ભિરતના ઉત્તેજિત સિપાહીઓ એ દરવાજા વાટે ચહેરમા પેઠા

ભિરતના સિપાહીઓ ત્યાંના અગ્રેજોના ખૂન કરી દિલ્હી તરફ આવે છે, એ ખાનગી દિલ્હીના અગ્રેજોને અગાઉથી મળી નહોતી દિલ્હી અને મિરન વચ્ચેનો ટેલિગ્રાફનો તાર કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો, તે વાત સત્તાવાળા જાણતા નહોતા ૧૬મી મે એ સવારમાં કુન્મત સિપાહીઓ અગ્રેજોનું લોહી રેડવાને નિશ્ચય કરી દિલ્હીમાં આવી ચડે, એ વાત ત્યાંના અગ્રેજોએ સ્વપ્નમાં પણ ધારી નહોતી તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે પથારીમાંથી ઉઠ્યા હતા, અને ખાનદ ખામતા પોતાના દરેકજના કાર્યમાં જોડ્યા હતા પણ વિરોધીઓ ઓચિત્ત તેઓની સમક્ષ આવી પડ્યા એકાએક તેઓના જીવનની બધી આશા ધૂન થઈ ગઈ

૧૧ મી મેને સવારમાં તાર ઓફિસના એક અમલદાર ટોડ સાહેબે અચાનક જાણ્યું કે ભિરત અને દિલ્હી વચ્ચેનું તારનું દોરકું તૂટી ગયું છે તરતજ તે જમના નદીના પૂલ તરફ દોડ્યો. એ દરમિયાન ભિરતની ઘોડેસ્વાર પદ્ધતિનો અગ્રમાત્ર તેની સમક્ષ આવી ચડ્યો સિપાહીઓએ તરવાર વડે તેમને જીવ લીધો પરંતુ આ

ખૂનના સમાચાર દિલ્હીના રાજપુરોએ બળ્યા નહિ ગજપુરોએ તે
આનંદપૂર્વક પોતાનું કામ બજાવતા હતા આ ખૂનના સમાચાર
તેઓને ન પહોંચ્યા હોવાથી બચાવ માટે તેઓએ કંઈ તેવારી કરી
રાખી નહોતી

મિસ્તના જે ઘોડેરવારો દિલ્હી આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓની સખ્યા
વધુ નહોતી ધામે ધામે મિસ્તના પાસેથી સિપાહીઓએ તેમા ભગતી કરી
આ તરફ દિલ્હીના મુસલમાનોએ તેઓનું ટોળું પુષ્ટ કર્યું તથા ત્યાં જે સિપા-
હીઓ હતા, તેઓએ પણ ધામે ધામે તેઓને મદદ કરવાની તૈયારી
કરી પરંતુ દિલ્હીની બધી વગર આ ભ્રમત મિસાહીઓને મદદ
કે વા તૈયાર થઈ નહોતી જેઓ ખરી મતેનતની કમાણી ખાતા
હતા, મજૂરી કરી માનમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા, તેઓ
આ ઉચલપાચલમા જોડાયા નહોતા સાતિમા ખરેલ પહોંચતા
અમને નુમ્શાન થશે, તે વાત તેઓ બગબગ બોલતા હતા સાતિથી
કોઇપણ રીતે પોતાનું ગુજરાન ચાલે એટલાથી જ તેઓ મુખ
મેળવના કોઇપણ ઉચલપાચલથી તેઓના એ સુખમા હરકત આવ
એવું મુશ્કેલી નહોતી દિલ્હીના ધણાખગ મજૂરો આ સાતિનો
તરફેણમા હતા તેઓએ બળવાનો પલ લઈ પોતાનું અનિષ્ટ ઘોસી
લીધું નહોતું^૧ પરંતુ દિલ્હીની ચારે બાજુએ એક જાનના લોકો
વસતા, તેઓ ગુજરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેઓમાના મોઢ કોઢ
ખેતી કરતા, પરંતુ તેનો ધણો ભાગ ગાય, બેસ કે વેટા, બકરાના
ટોળા લઈ આમતેમ રખડતો અને બ્યારે સગવડ મળતી ત્યારે
ચોરા કે લૂપ્કાટ કરી ગુજરાન ચલાવતો મુખ્યત્વે કરીને આ

(૫૪૪)

જાતના લોકો દિન્દીના રીસેરાઓવા મુમલમાનો તથા સિપાહીઓ સાથે બંધ્યા હતા

કોઈ કોઈ કહે છે કે, મિર્જાના સિપાહીઓ દિન્દી આવ્યા તે વખતે અર્થાત્ ૧૧ મી મેની સમારમા રિદુઓનું એક ટોળું તીર્થ કર્યા જવાના ઉદ્દેશથી દિન્દીથી અમુરી જતું હતું તે ટોળું પૂવ ઓળંગી પેતે પાર જઈ પહોંચ્યું, એ દરમ્યાન ૧૮મી ઘોડેરવાર પંટથુના મિપાહીઓ પરનવેગે ત્યા આવી પહોંચ્યા પેલા મિપાહીઓએ તે ટોળાને પૂછ્યું કે તમે ક્યા જાઓ છો? રિદુઓએ એ મંત્રિકાન જવામ આપ્યો કે “ અમે તીર્થયાત્રી છીએ, પૂવપક્ષત્ર હુંદાર જતા હૈ છીએ છીએ ” એ જવામ સાંભળી ઘોડેરવારોએ તેને દિન્દી પાછા ફરવાનું જણાવ્યું અને તમ નહિ દરવામા આવે તો માગ મારવાની ધમકી આપી આવી તીર્થયાત્રાળુઓ કંઈ પણ ન બોલતા દિન્દી પાછા ફર્યા તે ટોળાએ ઘોડેરવારોને પૂવ પર એક જોડાનું ખૂન કરી દિન્દી દરવાજા વાટે શહેરમા પેસતા જોયા તમ જ શહેરના કોટનાજે આ સમાચાર કમિશનર ફેઝલ માહેમને મોકલ્યા ૧

મિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા કે તમ દિન્દીની અવગત કેન્વાઈ જઈ શહેરમા ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફત્તેહ ગયું, બધા કોલાહલથી ચારે દિશા કપા લાગી, ચાનિપ્રિય પ્રબળતા બધામાં ફુપાઈ જવા લાગ્યા બજારમાની મધી દુકાનો બધા થઈ ગઈ જેઓ પ્રતિજ્ઞા શિરમીઓના નિનાશના સ્વપ્ના જોતા હતા, બહોર સિપાહીઓ સાથે જોગાઈ બધાકર કાર્પ સાધવામા પોતાનો ઉદ્યમ, દસાહ અને અગ્રેએ પન્નો દેવ બતાવી આપવા માગતા હતા, અને પ્રતિજ્ઞાએ

(૫૮૫)

બળવાન વામના પૂર્ણ દગ્ગલાની તક ખોળતા હતા. તેઓ આનંદપૂર્વક બધા દગ્ગ અવાજનું દગ્ગા સિપાહીઓ સાથે બળ્યા. ૧૦મીની ગતે મધ્યાહ્ન વખતે મિત્રતા જે બધા કર પૂરેજી મચી હતી, તેની નગરિતિ ૧૧મી મેની સવારમાં મોગન નાદનગાહની વહાલી ફિલ્ડીનગરીમાં યમ યમ. અમે અગામી બજાવ્યું છે કે સિપાહીઓની દરકેણી એટલી બધા હશે પહોંચી હતી કે તેઓને કે તપણુ નાનું બા. ન્યું ના નું તેઓની ખુદી નાગ પામી હતી નિવક, દયા અને એહ વિન. ૧ ગયા હતા. કોમળ વૃત્તિ અંગવાન થઈ ગઈ હતી તેને બ ને તઓળ હૃદય પાપાણુ નેના થઈ ગયા હતા તેઓએ અમેજનેનો નાગ દ યાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરના તેઓને જ તપણુ દગ્ગા દગ્ગા નહોતો. તેઓએ ઉન્મત્તની પેઠે અમેજનેનું દોહી રેડી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી જ્યારે કોમળપણુ પ્રમળ હૃદયની નાગ ને દગ્ગા માટે હૃદય થનગની હૃદ સનાનન ધર્મ અને સનાનન ગાનિગન ગવાજનેનું માન જળનવા હૃદયમાં અપનિસીમ નાહમ અને ગમિતો સમાર યાય, ત્યારે આગળ પાછળનો રિયાર થનો નથી ભવિષ્યમાં શુ થશે, તે બાગત દગ્ગા રિયાર થતો નથી કેવળ અડચણો નાગ કરવાનું જ સૂઝે છે. છેવટે જ્યારે એ આમદનો લીવે હિન્દી રિદ્દ હથિયારો ચલાવાય, ત્યારે પ્રમળ વેરવૃત્તિને યાન પા'ના સિવાય બીજા કોઈપણ જાનની પ્રવૃત્તિ સૂઝતી નથી હરિશ તરીકે પડી બધને પોતાના જાતના, પોતાના દેશના કે પોતાના ધર્મના માણસો હોય, તો પણ તે પ્રમળ સત્તુ જણાય છે. સમમના પરિવર્તનથી ઉન્મત્તઓલા સિપાહીઓની પણ આવી જ દયા થઈ હતી, તેઓ આવા તીન આમદને વશ થઈ વેગવૃત્તિને સાત પાડવા તત્પર થયા હતા.

દં. ૨૪. ૩૫

(૫૪૬)

આ વખતે દિલ્હીમાં ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પવટણો હતી. એ ત્રણે પવટણોમાં થઇ ૩૫૦૦ મિપાહીઓ હતા એ સિવાય એક જોયદાગ દુકાની હતી એ દુકાનીમાં ૧૬૦ સિપાહીઓ હતા અને આપત જોગ ઓફિસરો હતા.

મિગતના બડખોર સિપાહીઓ સરેખા પેમી ને અગ્રિને સામા બળ્યા તેને માગી નાખવા લાગ્યા, તેઓના મદાન સળગારી મૂકવા લાગ્યા એમ કંટાળા કરતા તેઓ કલકત્તા દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા. ટાણુ કે તેઓને બાંધી મળી હતી કે એ દર રાત્રી તરફ કમિનનર ફેરવે અને ડગલ ન વગેરે મોઢા જોગ અમદદારોનો ભેટ થશે જ્યારે તેઓ 'દીન દીન'ના પોકાગ માટે કલકત્તા દરવાજા તરફ જતા હતા ત્યારે એ બચક આગથી ડરકેગન ધણા મુસલમાનો તેમની નાગે બળ્યા. ૧૮ખોર મિપાહીઓ જાણના હતા કે દિલ્હીમાં અમાગ મારેશી બહુઓ મિપાહીઓનું કામ કરે છે તેઓ દહી પણ પોતાના ધર્મનું નકલ કરવામાં લાગીનેતા બતાવશે નહિ, પોતાના ધર્મનું કનન કરનાગ ગુફિંગીઓનો નાન કરવા માટે અમને મદદ આપવાનું ચૂ શે નહોતે તેઓ જે તન્વાન લાગણ કરી રીનન પળવા નીમાએકા છે, જે મદુકના બગવડે પોતાને બંધી બાગનમાં મુરબિન ગળે છે, તે તન્વાગ તથા તે બહુક દહીપણ અમારી વિરુદ્ધ તપગશે નહિ આથી તેઓ પોતાને અમહાય માનતા નહોતા કંપાને વિરુદ્ધ બંડ પકાચુ હતુ, છતાં તેમને ડર નહોતો તેઓ નિર્ભયપણે દિલ્હીમાં પેમી ફિરંગીઓનું કોહી રેવા મડી પડ્યા હતા.

એ વખતે ૩૮મી પવટણના કેટલાક સિપાહીઓ ગજમહેલનું ગફચુ કરના હતા જ્યારે મિગતના બડખોર, સિપાહીઓ ગજમહેલની

એક બાળુએ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કપ્તાન ડગલાસ અને ઇમિશનર
 ફ્રેઝર બીજી બાળુએ બેઠા બેઠા રક્ષક સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં
 ગણવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પરંતુ તેઓનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો
 નહિ મિશનના મહાબાં વોડેરવારો આવી પહોંચ્યા કે તમ્મત મહેલનું
 નક્કી કરનાર નિપાહીઓ ઇમિશનર અથવા કપ્તાન ડગલાસના
 વચનોપર ધ્યાન ન આપતા તેઓના તન્દ્ર સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લા વા
 થમબ્રહ્મ થવાના મહેલવી ફિઝીના નિપાહીઓ પણ અનિયમ સમરો
 નથી લતા ત્યારે તેઓએ મિશનના નિપાહીઓના ધર્મના નક્ષત્ર
 માટે હિંદુવારો સલામતી ન્દયા, ત્યારે તેઓ પણ દરેક પૂર્વક નમના
 પાળના દર્શી પડ્યા નતારાગીઓની યાજ્ઞના નાળુવ કરવાના આવી
 નતારાગીઓ મુઝારા લાગ્યા તેઓની સજ્જિત, અને આજ્ઞા અમલ
 બદલાવા લાગી બાળુ નિપાહીઓ બીજા કોઈ આગળ માથુ ન
 નમાવતા, કાળના પકમ પાળતા પોતાના પોતે જ સાવિક દર્શ ગમક
 પોતપોતાની દેશ મુજબ દામ કરવા વાળ્યા ઇમિશનર અને કપ્તાન
 નિરપાય મની ગયા તેઓની નત્તા, માલિકી અને ઉપગ્રિપણ અતર્ધાન
 થઈ ગયું હતું એક લાલ પહેલા જેઓ તેમને બેઠે વિનય અને
 સોજન્ય સાથે મલામ બગતા હતા, હુકમ પાળવાને સદા તત્પર ગહેત
 હતા, અત્યારે તેઓ જ તેમના પર મત્તા ચલાવવા તૈયાર થયા આ
 ઓચિંતા કેન્દ્રાન્વી ઇમિશનર અને કપ્તાન વિગમ્ય પાગ્યા વિરમયની
 સાથે તેમને બીક પણ લાગી તેઓ દગ્ગળે પોતાની જિંદગી બચાવ
 નિહાળવા લાગ્યા બ્યારે બડખોર ઘોડેસ્વારો તેમની પાસે આવી
 પહોંચ્યા ત્યારે ઇમિશનર ફ્રેઝર અને કપ્તાન ડગલાસ અને બગીચા
 એકી હલનો કરનારને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરવા તૈયાર થયા આમા

(૫૪૮)

જણાવ્યું છે તેમ શહેરના કોટવાળે આવી બંડખોર સિપાહીઓની વાતથી દમિયનને આપી હતી બાનમી મળતા જ દમીયનને ગોળી ભરેલી બંદુક લઈ બગીચા બેઠા બે ઘાટેવાગે તેમની પાછળ તેમના રક્ષણ માટે ચાલ્યા કરનાર હંગામો પણ એ બગીચા બેઠા લાંબી હતી બંડખોર પ્રોટેન્સારોએ પેલા બે ઘોડે-સ્વારોને જોઈ પૂછ્યું, “ તમે શિ-ગીઓને માટ કે તમારા ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર છો ? ” આ સવાલ સાંભળતાજ પેલા બે રક્ષકો “ દીન દીન ” ના પોકાર કરી “ હા ” કહીને અત્ત હંગામો સાહેબે થયે દાડે મુમલમાનોની રાજધાનીમાં આ મુમલમાની લાઈશનો સમ્રાટ સાંભળ્યો તેઓ ગાડીપથી કુદી પડ્યા અને પોલીસ ઝેશન તરફ જતા લાગ્યા બંડખોર સિપાહીઓ તેમની સાથે આવ્યા ફક્ત સાહેબે એક સિપાહી પર ગોળી છોડી તેની બાજુ જાળીયા એક ઘોડેવાગેના ઘોડા ધાકવ થયો પરંતુ એથી બંડખોરોનું જોર નરમ થયું નહિ લોકો એકત્ર થતા લાગ્યા બંડખોર સિપાહીઓ ટોળા-બધ વન સાહેબ પર ધસવા લાયા ફક્ત સાહેબે જોયું કે હવે પલાયન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી તેવાગે ગાડીપર ચડ્યા, અને લાહોર દરવાજા તરફ ગયા થતા ૧ આ તરફ કરનાર હંગામો

૧ કોઈ કોઈ જણાવે છે કે, દમિયનને ગાડી પ થી કુદી પડી લાહોર દરવાજા પાસે મઈ સુમેદાને દરવાજાના બારણા બધ દરવાજા રહ્યું. સુમેદારે દમિયનને હુમ્મ માંડ્યો દમિયનને અને કરનાર બંડખોર સિપાહીઓને મદદ કરવા માટે સુમેદારને ઠપકો આપ્યો, સુમેદાર જરા ગુસ્સે થયો પરંતુ ગુમનાના આવેશમાં તેણે અંગ્રેજોનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું નહિ, ઉલટું તેણે અને સાહેબોને નામી

(૫૪૬)

અહેબતી ખાત્રમા કુળી પયો ? કચેલી કુન્કો મારસાથી મહુ લાખ્યુ-
તે ખાત્રમા પયો તેથી બાળો મિપાડીઓના જોળીમારમાથી અસ્થો;
પગતુ પડવાથી જે આરાન થયો તેથી તની ચક્ષનચન કરવાની
શક્તિ નાચ પાડી મહેનના કેટલાક ચપગશીઓએ તેને આડી રિથ-
તિના કપડ ખેચી લીચો એક જણે તેને પીડ પડ ચઢાડી તેના ધરમા
લાડી ગણ્યો કમિગનર ફેઝ અને દિગીનો કનેકટર હુચિસન પણ
(એપણ નનાયો હતો) અહિ હતા ?

જવની મનાહ આપી *Madan, Indian, Impit - Vol II*
P 159

૨ અગાઉ જણાવ્યું છે કે, દિગીનો ગજમહેલ એક મળમૂન
દિના તરીકે પ્રખ્યાત હતો શાકરહાએ એ ગજમહેલને ગિરલા
તરીકે મવાવ્યો હતો તેથી તે દિગીનાના નામથી ઓળખતો હતો.
દિગીનાની દિવાલ ૮૦ થી ૫૦ ફૂટ ઊંચી હતી, ખાત્ર વિગાળ અને
ઉડી હતી પ્રખ્યાત ફેચ મુસાફર અર્નિયરે લખ્યું છે કે, દિગીની
ખાત્ર જળથી તથા માલ્લાથી ભર્યો હતો હેન્ટ એ ખાત્ર સુકાઈ
ગયો હતો *Travels of a Hindu Vol II P 288*

૩ આ મ મધમા મહુ મનભેદ છે દિગીના પાદચાહ અને
એમન એમ નામના એક માણસ પડ (આ માણસ ફેઝના પુત્રી
તરીકે પદારથો હતો) ઇ મ ૧૮૬૨મા મુદ્દમો ચાલ્યો મુદ્દમા
વખતે જે સાક્ષીઓની જુમાની લેવામા આવી, તેમાના એકે કહ્યું કે
હુચિમન સાહેબ કપાન ડગલામ સાથે આવ્યા હતા એક બીજાએ
જણાવ્યું કે તેઓ ફેઝર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા ત્રીજા સાક્ષીએ
જણાવ્યું હતું કે, કમાન ડગલાસની વાચા પુલી ત્યારે તેણે હુચિમન

(૫૫૦)

જડખેર સિપાહીઓ ધીમે ધીમે કપ્તાન ડગલાસના મકાન તરફ આવવા લાગ્યા, એ વખતે એક પાઈગી અને કેટલીક મડમો કપ્તાનના ઘરમા હતી. પાઈગી કેનાહલ સામગી નીચે આવ્યો, આવી એયુ તો જણાય કે કપ્તાન અને હુચિન્સન બંને નીચે પડ્યા છે. તેણે કેટલાક રક્ષકોની મદદથી તેઓને ઉપર ચડાવ્યા. કમિશનર સાહેબ નીચે મીડી પાસે ઉભા ઉભા ઉશ્કેગએલા લોકોને શાત થાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે હાથમા તગવા લઈ સીડીના પ્રથમિઆગ ઉભા હતા, એ વખતે એક માણસે તેનાપર ડટકો લગાવ્યો એક હાથમા એક બીજા માણસની તગવા તેઓ માહેમના દેહ પર રી વળી કમિશનર ફેરવવું શમ સીડી નીચે પડ્યા પડ્યુ.

કમિશનરનુ ખૂન કર્યા પછી લોકો ઉપર ગયા ડગલાસ, હુચિન્સન વગેરે અગ્રેને અને કેટલીક મડમો ઉપરના માળ પર હતી. પ્રથમ સીડી ઉપર બારણુ બંધ કરી જડખેરોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો, પરંતુ લોકોના પ્રચડ વેગ આગળ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો એક હાથમા બંધુ પૂર થઈ ગયુ એક પલકમા બંધાના મુઠા લોકોમા તરબોળ થઈ પડ્યા

લોકોના પ્રવાહથી દિંડોના સઆક્રનો મહેલ આ રીતે ગેંગરો બન્યો આ ખૂનગેજમા દિંડોના વૃદ્ધ પાંચાહને સડેલરાના પ્રયત્ન થયો હતો યોડા દિરમ સુધી ધણા માણસો એક ધાગના હતા કે, હુમત લોકો મડમોને ધમગી બડાદુરશાહ પામે લઈ ગયા હતા, અને તેની સમક્ષ અથવા તેની સમર્પિતપૂર્વક તેઓના ખૂન કરવામા સાહેબને પોતાને ધરમા લઈ આવવાની પોતાના ચપપગશીઓને આજા આપી હતી —Kaye, Sepoy War Vol. II p 78, note.

(૫૫૨)

આવ્યા હતા આ બનાવે દરનાથી ગામઠી જુની જુની જાનની
 વિચિત્ર વાતો કંપન કરી હતી પરંતુ છેવટે એ બનાવ ખોટો હતો
 હતો. વૃદ્ધ પાદશાહની મજૂરીથી મડમેનો નાગ દગ્ગામા આવ્યો
 હતો, તેની સાબીતિ મળી નથી કલકત્તા દિલ્હીના પાદશાહે આ
 મુરકેલીમા અગ્રેજોનો પક્ષ લીધો હતો એની ઘણી મામિતીઓ
 મળી આવે છે કમાન ડગ્ગામે મૃત્યુ પહેલા પોતાના ધગ્ગામા મડમેનો
 પાદશાહની બેગમ પામે મોકલાવવા માટે પાદશાહ પાસે એક પાલખી
 માગી હતી પાદશાહે કમાનની માગણી કબૂલ કરી હતી પરંતુ
 પાલખી પહોચાડવામા જરા વાર લાગી, તે દરમ્યાન તેઓના ખૂન
 થયા^૧ બડખોર સિપાહીઓ દિલ્હીના પાદશાહને નામે બહુ કાર્ય
 કરતા હતા, એ ખરી વાત છે, પરંતુ બહાદુરશાહ તેઓનો પણ સેવા
 નૈયાગ થયો નહોતો બડખોરને ક્રિસાહના વાગ્યોથી નવાજવાની
 દગ્ગા પણ તેણે દર્શાવી નહોતી તે અગ્રેજોની પેટે મિત્રની મદદ
 આવવા ની ગદ બોધ બેઠો હતો જ્યારે બમત સિપાહીઓના
 અક્રમણથી આખું શહેર અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું હતું, જોગ
 લોકો નાની ગયા હતા અમર છુપાઇ ગયા હતા ત્યારે દિલ્હીના
 વૃદ્ધ પાદશાહે આમામા કેલ્વિન માહેમ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો.
 એ પત્રમા તેણે જણાવ્યું કે, ' આખું શહેર અને દિલ્હીનો દિવો
 સિપાહીઓના હાથમા છે, હું પોતે તેઓના તાગામા છું ઉરકેરાએલા
 સિપાહીઓ શહેરના દગ્ગામા ઉગાડી મરતના લગભગ એક સો સિ-
 પાહીઓ સાથે મળી ગયા છે ફ્રેન્ચ વગેરે અગ્રેજો માયાં ગયા છે '
 આ પત્ર મળતાજ કેલ્વિન માહેમે ૧૫ થી મેએ કલકત્તા તાર કર્યું.

(૫૫૨)

હિંદી નહીં મગદો મૌ પહેલા કેપિન સાહેબ પાસેથી આ મગ-
વાના સમાચાર જાણ્યા. જેણે સૌ પહેલા સમાચાર મોકલી વાચ-
વ્યપ્રાતના લેક્ટરનેન્ટ ગવર્નમેન્ટે સાવધાન કર્યો હતો, અને જેની મદદથી
લેક્ટરનેન્ટ પર્સન સૌ પહેલા વડી સંગ્રહાલયે એ સમાચાર જણાવવા
શક્તિમાન થયો હતો, તે માણસ સિપાહીઓને નરકેની અગ્નિનેના
ખૂન કરાવ એ દલી નક્કરિત હોય ખરું !

ગજમહેલના અંગ્રેજો સિપાહીઓના કોલાહલ માબળી વૃદ્ધ
પાદનાને મનુ રાહ પડી અમાઉ આ રથને જ તેના પર્વત વૃદ્ધ
શાહઆલમ એક મુમલમાનના હથિયાળથી અતત નિદાના સૂતો
હતો એ જૂની વાત અત્યાગે બહાદુરશાહને યાદ આવી તે
પોતાના મહેલના માણસોના ટોળા નેત્ર બહુ મુઝાયો. નરકેગએલા
સિપાહીઓ નાહીથી ખગડાએલી તગવાગે ઉગાળના ઉગાળના નહેળના
લોકેને પોતાની પાળ આવાસનું કહેતા હતા તેઓના ભયદર
અવાજથી પ્રભિયગે મહેલ કપનો હતો મહેલનો ચોખ્ખો ચોરોગવા
પનટણ ૩૮ મી પાયદળ પલટણ અને મિગતના પાયદળ સૈનિકો-
થી બન્યક થઈ ગયો હતો. રહેળના મુમલમાન રહેવાડીઓ ચો
તગથી આવી તેઓની સખ્યામા વધારો કરતા હતા ગજમહેલના
બહાનના રોમા ધોરોગવા સિપાહીઓએ પોતપોતાના વોડ બાધ્યા
હતા મિગતનું પાયદળ સૈન્ય આખી ગાનની મુમલગથી થાકી ગયું

૧ Martin, Indian Empire Vol II p 159

૨ મિગતના પાયદળ સિપાહીઓ દિલ્હીમાં ખગડે આવી પહો-
ચ્યા, તે મનાદર જણવામા અન્યુ નથી એ સમઘમા મહુ
અભેદ છે

હતું તે મૈત્ર્ય અત્યારે મોગલ સમ્રાટના મુદ્દા સમાપ્ત થયા વિશ્રામ કર્યા હાલ્યું મહેલમાં મર્વત્ર હથિયાળમાં રહી જોડવાઈ ગયા. બેનત્તેનામાં અનહાય, મોચન થઈ જાય એવી વર્ષના વૃદ્ધ બાદાદનાહને વિશાળ ગમમહેલ સુદૃઢ લશ્કરી ડાવણીના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

આ તન્સ દિંડીના મોન શોકોના મથકમાં—દુનિયાગજમાં બધા કાળ મૂનગજ મચી રહી હતી આ જમયર પનાવનું અનુક્રમ પ્રકંઠ વર્ણન કરનાનું કાર્ય અતિરાય મુશ્કેલ છે બપોર સુધીમાં મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજો સિપાહીઓના પ્રયત્ન હવાથી મગજ પામ્યા હતા બપોરે દિંડીની એક વટવામાં આવી હતી એટલા અમનદારો આ આ તન્સે અટકાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ તેમ કરતા માર્યા ગયા હતા અંગ્રેજોએ લખેલા હનિહામમાં આ પ્રમથ સમગ્રે એક બનાવનો નિષ્પત્તિ કરવામાં આવ્યો છે દિંડીએ કતા મેનેજર ઓરેસ્ટર્ડે નાકેબ પાતાની બી અને છોકરા સાથે બહાનના એક ઘરના છાપગ પગ આશ્રય લીધા હતા સાહેબના હાથમાં ત્રાનો તન્સા અને તેની મીના હાથમાં એક તીક્ષ્ણ બગી હતી સાહેબે તરવાન્ની મદદથી ઘણીવાર ટપ્પા જીલી એક માણસ એમ્બલે હાજર હતો તેણે વઢું હતું કે, ઓરેસ્ટર્ડે સાહેબની મગમની બરડીથી એક સિપાહી માર્યો ગયો હતો પન્ડુ છેવટે નેઓ મધા માર્યા ગયા એક વટવામાં આવી “ દિંડી મેટ્રેડ ” નામના વર્તમાનપત્રનું છાપખાનું પણ એ રીતે નાશ પામ્યું. છાપખાનાના ખિસ્તી કપોઝિટોને ખરે બપોરે મરી નાખવામાં આવ્યા છાપખાનાના બીજા બપર કાર્ક પાગ પાડવા

માટે લૂટી જવામા આવ્યા સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર એટલા બધા ગુસ્સે થયા હતા કે, તેઓ કોઈ પણ સ્થળે અંગ્રેજ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનાર માણસને જોના તો દાર માયા સિવાય રહેતા નહિ. શહેરના ખ્રિસ્તીઓ પણ પૂરેપૂરો હાથ ચલાવવામા આવ્યો હતો તેઓની મિત્રન લૂટી લેવામા આવી હતી, તેઓના મકાનો સળગાવી ચૂંવવામા આવ્યા હતા.^૧

બરાબર આ વખતે દિલ્હીની લશ્કરી હાવણીમાના દેશી સિપાહીઓમા રોકેસ્કીના ચિન્નો જણાયા શહેરથી થોડે દૂર એક પહાડ છે.^૨ એ પહાડ અને જમના નદી વચ્ચેના સપાટ પ્રદેશમાં દિલ્હી વગ્ય છે. શહેરથી લગભગ બે માઇલ દૂર-પહાડની ઉત્તર બાજુએ હાવણી હતી દિલ્હીના સિપાહીઓએ અમાડ કંગો અમ તોય જણાવ્યો નહોતો,

૧ દિલ્હી ગેઝેટના મદદનાશ સમ્પાદક વેગનટ્રાન્સન માહિતી આ નિપયમા લખ્યું છે કે, ઘોડેચારોએ પોતાના ઘોડા બહાર ગળી મુરોપિયનોના ઘરમા પ્રવેશ કર્યો તેઓ બચતા હતા કે અમે જુદા-ફાટ કરવા આવ્યા નથી, પણ ફિંગીઓના જીવ લેવા આવ્યા છીએ. જે ઘરમા ગોરા લોકો જણાતા નહોતા, તે ઘર ચહેરના ઉરકેગએલા લોકો લૂટી લેતા હતા અરધા કલાકમા વરની નમામ મિલકત લુટાઇ ગઇ ઘરો સળગાવવામા આવ્યા - Waggentreiber, Narrative Kaye, Sepoy War, Vol II P ૬૨ rote

૨ અંગ્રેજી પર્વતની બે શાખા અને જમનાનદીની વચ્ચે નરી દિલ્હી અથવા શાહજહાનાબાદ વસ્યું છે આ અને શાખાનું નામ જુલુલા પહાડ અને મેન્ગુલા પહાડ છે મેન્ગુલા પહાડની ઉત્તર બાજુએ લશ્કરી હાવણી હતી.

(૫૫૫)

કોઇપણ જાતનો ગુન્મો અથવા કર્તવ્ય બળવવામાં ઉદાસીનતા દર્શાવી
અંગ્રેજો પ્રત્યેનો ઢેપ દર્શાવ્યો નહોતો. મીર મન્દુગચલી અને
સહાયમિહ નામના દિલ્હીના બે ઓફિસરો ત્રીજી ઘોડેચાર પદ્ધતિના
૮૫ સિપાહીઓનો મુદ્દામાં ચલાવવા ભિગ્ન ગયા હતા, તેઓએ પણ
૨૫૯ જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીના બનાવ પહેલાં સિપાહીઓમાં કોઇપણ
જાતની રોકેરણી જણાઈ નહોતી. જે દિવસે ભિરનના સિપાહીઓએ
અંગ્રેજો પર હુમલો કર્યો, અંગ્રેજોને લોહી રેડી ભિગ્ન પલાળી દીધું,
ત્યાં સુધી દિલ્હીની જાવણીના સિપાહીઓ શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય
બજાવ્યું જતા હતા કે- કોઈ કોઈ કહે છે કે, એ દિવસે બપોરે એક
ગાડી દિલ્હીની જાવણી પાસે આવી ડબી હતી એ ગાડી દેશી
લાકોથી ભરપૂર હતી તેઓએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો, પરંતુ
તેઓ ભિગ્નના સિપાહીઓ હતા, તે પાછળથી જણાયું હતું. ગમે
તે હો, પણ એટલું તો ખરું કે ગરિબાં મુસી દિલ્હીની જાવણીમાં
કશી ગંભીર મચી નહોતી, જાવણીના સિપાહીઓની શાંતિમાં અસંભ
પહોંચી નહોતી. પરંતુ બીજો દિવસે એ સ્થિતિ ફરી મંદ શાંતિને
બદલે વેગ વાળવાની પ્રતિધી એકએક સિપાહી અધીરો બની ગયો.

સોમવારે સવારના દિલ્હીની ૩૮, ૫૪ અને ૭૪ મી પદ્ધતિના
બધા સિપાહીઓ તથા ગોલદાજ સૈનિકા કવાયતના મેદાન પર એકત્ર
થયા બગકપુરના જમાદાર ઈશ્વરપાડેના મુદ્દામાંની લડીકા અને

૧ Martin, Indian Empire, Vol, II P 165.

૨ દિલ્હીના પાદશાહના મુદ્દામાં વખતે કપ્તાન દિલ્હરે
ખેતાની જુમાનીમાં આ વાન જણાવી હતી Kaye, Sepoy War.
-Vol. II P 43, note

(૫૫૬)

તેને કંગામ' આવેલી ફાસીની મળતો હુકમ એ એકત્ર સૈન્ય સમક્ષ
વાચી સભળાવવામા આવ્યો. મત્તાવાળાઓએ આ મનાવ જણાવવા
માટે દંડોના બધા લશ્કરને કંગામતના મેદાન પર એકત્ર કર્યું હતું.
જ્યારે આ હમીકત લશ્કર સમક્ષ ગજૂ ઢંગવામા આવી, ત્યારે લશ્કરી
સિપાહીઓએ તેનું અનુમોદન કર્યું નહિ જમાદાને કરવામા આવેલી
સગ્ન સાબળી તેઓ ગુસ્સે થઈ ગયા સાધાગણ ગુન્મા સિવાય આ
વખતે ખીજી કંઈ જણાતું નહોતું સિપાહીઓ કંગામતના મેદાન પરથી
પોતપોતાને વેગ ગયા અગ્રેજ ઓરિમરે એકત્ર થઈ નિશ્ચિતપણે
પાસેના મથળે મગાનો નાગનો લેવા બેઠા ત્યાંમાડ તેઓ પોતપોતાને
રથળે ગયા, ન્હાઈ ધોઈ મરૌજના કામ પર નેડાયા હળુ સુધી તેઓને
સગ્ન પડ્યો નહોતો કે આગે જ અનાગ યુવતી કેલ્લી પડીઓ
ગણાય કે, હમણું જ અમાટે અમારી બતલીલા મટેલી લરી પડશે
પરંતુ હમેક લાગ્યાને નુમાટે તેઓના માનસિક બાવમા ફેંચાર
થયો એ વખતે તેઓએ સાબળ્યુ કે ત્રીજી પેરેમાગ પડ્યું ભિગ્નથી
દિગ્ધી અરી પહોચી છે નોમર્યાકેએ બેમાકળા બરી પોત-
પોતાના ઓકિસરોને આ મમાચાગ આપ્યા ઓરિમરે તમજ જ
તૈયાર થઈ પોતાનું કર્તવ્ય ગળાવવા તૈયાર થયા પંતુ હળુ તેઓને
એરી ખાત્રી હતી કે એ સિપાહીઓ મગા મખાતાના કેદીઓને જ
મુક્ત કરશે તે સિવાય ખીજી કંઈ કંગામે રક્તિયાન થશે નહિ બે
ભિગ્નના સિપાહીઓ મરેખા મડ નેડાવવા તરફ થયા હોય તો
ત્યાનું મોર લશ્કર તેઓ પર જંગ હતા કરવાનું તેથી દિલ્હીમા
કદાચ ભિગ્નના સિપાહીઓ આગ્યા હોય તો તેની સખ્યા બહુ થોડી
હોતી નેમ્કે ઓરિમરે આવા મિયાગથી મનને સમજાવતા હતા.

(૫૫૭)

પરંતુ જોનજોતાના તેઓને પોતાના નિયામ મદદના પડ્યા તેઓ ઉન્નત સૈનિકોના દાડણુ મારાથી મરી ખૂટવા લાગ્યા,

ક્રિમેડિયમ ગ્રેમમ દિવડીનાં બધા હરકોનો કુખી દત્તો તેણે સિપાહીઓને ક્વાયનના મેદાન પર લાગી બંધોડોને નિખેરી નાખવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. સિપાહીઓને સંદેશને ૧૧૮ ૨ મહેરાનુ મહેરામા આ યુ મૈતિમે ક્રિમેડિયમના વચનો પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર થયા તરત જ પટમી પટણુના સિપાહીઓને દિવડી લગ્ન જવા માટે બાહારનામા આવ્યા તેઓનો મનાપતિ કર્તા રિપ્તે તેઓને હુલસોરોને દાખી દવા માટે જોમળને તેમ જલદી કંમીર દગવાળ નર દારી ગયો બંધોડો એ દવાળ નર આગળ વધતા હતા સેનાપતિએ પોતાના મિપાહીઓને બંદુક બનાવના મના કરી, તે કેવળ સમીનના બાવડે જ નહીં બંધોડોને નિખેરી નાખવા માગતો હતો. જ્યારે આ પટણુના સિપાહીઓ નેડું તર જતા હતા, ત્યારે તેના મ્હેા પંચી કોઈ તેઓને નિધામરાતી માની શકે નહિ એક જીવાન ઓદિસર અને એક મંમે કહ્યું હતું કે, આ સિપાહીઓની વધાદાની પર અમને તે વખતે જનાપણ અવિશ્વાસ પેદા થયો નહોતો એ સિપાહીઓ જ્યારે શાનિપૂર્ક અને પ્રમત અહોગથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમે એવું માની આનંદ પામ્યા કે, આ સાહસિક પલટણુ અમાગ રણુ માટે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ છે. પટમી પટણુ કારમી કરવાળ આગળ હુલસોરો સિપાહીઓને જોયા હુલસોરો તીવ્ર વેગથી અને ત્રિપુત દત્તાહથી આગળ વધતા હતા તેઓની પાછળ અસખ્ય પાયદળ લગ્નર હતું, તેઓનો લાલ પોતાક રસ્તાની ધૂગથી મેલો જણાતો હતો. સૂર્યના કિરણો તેમની

અગીનો ૫૨ પડી અલૌકિક દૃશ્ય દેશાવના હતા હુલ્લડખોરોની સંખ્યા કેટલી હતી, તે સત્તાવાળાઓએ જણાવી નથી બહારના લોકોમાના કોઇ કોઇએ તેઓની સંખ્યા વીસથી તે દેહસે મુધાની જણાવી છે ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે તેઓના ટોળામા દિલ્હીના ઉન્નત નાગરિકોની સંખ્યા ચોટા પ્રમાણમા હતી એ નિમિત્ત વાત છે. હુલ્લડખોરો જાવણી નરક વધતા હતા, એ વખતે ૫૪ મી પલટણુ તેઓ માંમે આની ઉભી તેઓ આ પલટણુને જોતા છતા નિર્ભયતાથી આગળ વધવા લાગ્યા આગળ વધ્યા છતા તેઓ પલટણુના કોઇ પણ સિપાહી સાથે વાદનિગાદના કિનારાં નાંધે તેઓને કંઇ મિપાહાલા નાથે ૧૨ નહોતુ, વેગ નો ઓડસગે સાથે હતુ ૫૪ મી પલટણુના સિપાહીઓએ બહુકો ભની નહતી, તેવી હુલ્લડખોરો ૧૨ ગોળી ચલાવના વાર લાગી જ્યારે તેઓને બહુકો ભગનાને હુકમ આપવાના આવ્યો, ત્યારે એ હુકમ પાળનામા આવ્યા ખરો, પણ તેઓએ દેકેલી ગોળીઓએ સામા પક્ષના એક પણ માણુમન વાયવ કયો નહિ આ તરફ સામા પક્ષના ઘોડાગરોએ જવાટામધ આવી ઓરિમગેને કાપી નાખ્યા કર્નલ રિપ્લેનુ ઘરીંગ અભાવાનથી વિધાઇ ગયુ ૧ બીજા ચા. અગ્રેજ ઓફિસરો પણ એજ રીતે માર્યા ગયા.

૧ એવુ કહેવાય છે કે, કર્નલ રિપ્લેએ પોત કમૂન કર્યુ હતું કે મારી પોતાની પલટણુની સગીનો વડે હુ રિંધાર્ન ગયા હતા આી સ્થિતિમા જાવણીમા લાવવામા આવ્યો હતો ધાયલ કર્નલે તે ડોળીમા તાપી દિલ્હીથી બીજે સ્થળે મોકલી દેવાની તૈયારી વધ હતી પણ ડોળી દુપાડનારા તેને બીજે સ્થળે લઈ જવા તૈયાર ન થયા તેઓ મન બડથી ટીકી જઇ પોતાને ઘેર નાસી ગયા પરંતુ નાગી જતી વેળા

(૫૫૬)

જ્યારે ૫૪ થી ૫૯૮૭ દર્નલ રિપ્લેની સરદારી નીચે શહેર તરફ રવાના થઈ ત્યારે એ તોપો લઈ જવાની તૈયારી થતી હતી. છાવણીમાં એ ટુકડીઓ બાકી રહી હતી તોપો સંજ્ઞ થઈ એટલે મેજર પેટર્ન તે તોપો અને બાકી ગ્રેડી એ ટુકડીઓ સાથે કાશ્મીર ફગાવ તરફ ગવાના થયો જોવાદાજ સિપાહીઓ તે કે એ વખતે સત્તાનાજાઓનો ટુકમ ખુશ્તી રીતે ના મુજબ દગ્ગા તૈયાર નહોતા '૭૧' નેઓ મનમાં પોતાના જનઆદરો સાથે લગાઈ કગાને નાગજ હતા નેઓ ૫૪ થી ૫૯ મિપાહીઓની આફક બડ-જો । તરફ સદાનુજ્ઞિ ગખના હતા આ વખતે મના મિપાહીઓ બ ખેરો તરફ લાગતી ધગવના હતા મડખેરો પોતાના સનાતન ધર્મનું મનસુ મના તત્ત્વ થગ હતા તે ૫૪ નેના તરફ રેષ કુદ્દિ કેમ ગમાય, એનો પ્રશ્ન દગ્ગેના મનમાં કનો હતો મેજર પેટર્ન તોપો અને એ ટુકડીઓ સાથે એકમ કાશ્મીર ફગાવ પામે આવી પહોંચ્યો તે આવી પહોંચે ત્યાગપહલા બડખેરો શહેરમાં વિખરાઈ ગયા હતા. પેટર્ન સાહજ નિર્દિષ્ટ થયે આવી પહોંચ્યા પછી બડખેરોનો નો પતો જ ન મળે તેની સમજ સામા પક્ષના પ્રચડ હુમલાના ચિન્નો જણાતા લાગ્યા તેના સાથીઓના શરીરો આમ-તેમ પડ્યા હતા થોડા વખત પહેલા જેની સાથે નાના પ્રકારનો આનંદ ભોગવ્યો હતો, ઠામરકરી કડાવી હતી, તેઓના શરીરમાથી

તેઓએ રિપ્લેને અમત સિપાહીઓના હાથમાં સોંપ્યો નહિ નેઓએ છાવણીના એક ભાગમાં તેને છુપાવી રાખ્યો. થોડા રોજ ૫૪-એક બડખેર સિપાહીએ તેને જોયો અને મારી નાખ્યો. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 160.

(૫૬૦)

આશરે લોહીની ઝેરો ફૂટતી હતી પેટર્સન માટેમ એક ક્ષણમાં આની ઘટના બનેલી જોઈ બહુ જ ત્રિગીર થયા પગે અત્યારે દિવંગીરી પ્રગટ કરવાનો સમય નહોતો કારણી દરમ્યાનના મધ્ય-ભાગમાં એક ઘર જે અંગ્રેજો તેને “ મેન્ન માર્ડ ” ના નામથી ઓળખતા હતા દરમ્યાન લેલેમ નામનો એક સૈનિક ૩૮ મી ૫૬-જુના કેટલાક સિપાહીઓ સાથે અહીં રહેતો હતા કંઈના પોતાના નામાના સૈનિકોને હુલ્લખોગે પર ગોળીઓ ચલાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો પગે તેના હુકમ માનવામાં આવ્યો નહોતો કર્નલ પેટર્સન પેતા રાખે અહીં લાગ્યા તેના સાથે જે તોપો અને જા હુલ્લખો હતા, તે પછી અહીં આવી પહોંચી બધું લશ્કર અહીં ગોઠવાઈ મેન્ન માર્ડના હુલ્લખાની ગણ જોતુ હુલ્લ શહેરમાં શુ બને છે, તે અંગ્રેજ મેનાપતિ બનતો નહોતો આ વખતે પછી મેનાપતિઓ મિગન્યા મદદ આવી પહોંચવાની ગણ જોતા હતા મિગન્યા જે ગોઠ લશ્કર છે તે દ્વારા અન્યાર સુધીમાં શહેરની લગોલગ આવી પહોંચ્યું હશે, અંગ્રેજ મેનાપતિઓ હવે પગે એ વાતનો વિચાર કરતા હતા

મેન્ન પેટર્સન ત્યારે ૫૪ મી ૫૮-જુની બે હુલ્લખો અને તોપો લઈ મેન્ન માર્ડ આગળ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેણે કપ્તાન વૉલેસને ૭૪મી ૫૮-જુના પાયદળ સિપાહીઓ અને બીજા બે તોપો લાવવા માટે કાલણીમાં મોકલ્યા આ રથને જણાવતુ જોઈએ કે, ૫૪મી ૫૮-જુ લાવણીમાંથી રવાના થઈ જોઈએ ૭૪મી ૫૮-જુ ગોલદાજ સૈન્યના દવાખાના મોકલવા દાખર થઈ. અહીં ગોલદાજ સૈન્યનો અધિક કપ્તાન ડિ ડિગ્લિસર કેટલીક તોપો અને સિપાહીઓ સાથે

નહેતો હતો મેજર એબટ જરૂરી પદ્ધતિનો અધ્યક્ષ હતો તેણે અગિયાર વાગ્યાને શુભારે સાબરમતી કે પડમી પદ્ધતિના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે મેજર એબટ આ સમાચાર માલખી જે કાર્ય કર્યું, તે બાબત તેણે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે કે, “ હું તરત જ વાહનમાં થઈ મારા સિપાહીઓના મકાનો આગળ ગયો ત્યાં ગયા બાદ મેં જેઓને જોયા, તેઓને કહ્યું કે હવે બધાએ વફાદારી બતાવી આપવાનો સમય આ થો છે હું કારમીર દરવાજા તરફ જવાને તૈયાર થયો છું મારી એવી કચ્છા છે કે જે સિપાહીઓ વફાદાર હોવા માંગતા હોય તેઓએ જ મારી સાથે આવવું આવડ્યું ત્યાં બધા સિપાહીઓ મારી આગળ આવી હતા, મેં તેઓને બંદુકો ભરવાના હુકમ આપ્યો, તેઓએ એક લાલ્લામાં એ હુકમ બજાવ્યો, અને બહાદુરીપૂર્વક મારી સાથે ચાલવા લાગ્યા અમે કારમીર દરવાજા પાસે હરકત મેં નાના ઠેકાણે (મેજનગાર્ડ આગળ) આવી પહોંચ્યા, અને મિનિસોટા સિપાહીઓનો હુકમ આટકાવવા તૈયાર થઈ હતા પરંતુ ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં શત્રુઓની મુલાકાત ન થઈ શત્રુઓ સહેરમાં શુ કરે છે, ન પણ અમારા ભણવામાં આવ્યું નહિ ”

દિવસ આશમવા આવ્યો પશ્ચિમ દિશામાંના સૂર્યના પ્રકાશ કિરણો અંગ્રેજોના હરકતના સન્નિવેશગ્રસ્ત મેજનગાર્ડ પર પડવા લાગ્યા પરંતુ હજી સુધી સહેરમાં શુ બને છે, તેની બાતમી અંગ્રેજોને મળી નહોતી. એકાદ બે નહાસેડું મુરોપિઅન છત્ર જવાની બીંદે આદ આવી ચડતા હતા, પણ તેઓની પાસેથી કંઈ બાતમી મળતી નહોતી

1 Martin, Indian Empire, Vol. P. 161.

તેઓ બહોરોના હાથમાંથી કેસી સીતે નાસી આવ્યા, તેની વિખતો બહોલથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા જણાવતા હતા. આ વખતે ૩૮ મી અને ૫૪ મી પટ્ટણુના કેટલા સિપાહીઓ મિરતના સિપાહીઓના પક્ષમાં હતા, તે જણાયું નથી પણ દિલ્હીના બધા દેશી સિપાહીઓ બડ-બોરો માથે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, એમાં કરો સઠ રજો નહોતો. આજ સૂર્યાસ્ત સુધી તેઓમાના ઘણા ખરા અંગ્રેજ સત્તાવાળાના પક્ષમાં હતા, સત્તાવાળાના હુકમનું અપમાન કરવા હળુ તેઓ તૈયાર નહોતા. પરંતુ કેટલાક પોતાના ધર્મના નાલની સહાયી બહુ ઉત્કે-રાઈ ગયા હતા. મેદનગાર્ડમાં જે દેશી સિપાહીઓ હતા તેના પર પણ અંગ્રેજ સેનાપતિઓને વાગવા સઠ ઉપજતો હતો તેઓ કદાચ ઉત્કેગાર્ડ જઈ અમારા પર ગોળીઓ છોડશે, એવી બીકમાં ને બીકમાં અંગ્રેજ એલિસરો એ રથને વખત માળતા હતા. પ્રતિક્ષણે તેઓની શકાનો વેગ વધતો જતો હતો એ સમયે અકસ્માત સહેત તરફ ધૂમાડો અને આગના બડકા દાંટગોચર થવા લાગ્યા ત્યાગબાદ થોડીજ પણ દરમ્યાન તોપોના ભયકર અવાજથી મેદનગાર્ડની આબુબાબુની જમીન કપી દહી જે દિશા તરફ અવાજ સંભળાતો હતો, તે દિશા તરફ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ બેવા લાગ્યા તે તરફ ધૂમાડો સ્તબના આકારમાં ઉઘો ચઢ્યો હતો આગના બડકા એ ગાઢ ધૂમગણિને બેદી અનત આકાશ તરફ પેતાની લાલ જિંદગી ફેલાવી રહ્યા હતા. આ દેખાવ જોઈ બધા સમજી ગયા કે દિલ્હીનું અઆગાર સળગી દેવું છે. પરંતુ આગ ઠરાદાપૂર્વક લગાડવામાં આવી છે કે અકસ્માત લાગી છે, તે જાણતોને કોણ નિર્ણય કરી શકે નહિ. જ્યારે મેદનગાર્ડમાના સૈનિકો આ ભયકર દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા હતા, ત્યારે બે

મુરોપિયન ઓશિસે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ જોલદાજ દુકાનીના અમલદારો હતા. ગાદ ધૂમગણિ બેઠી આવતુ પડ્યું હેવાથી તેઓમનાર એકતુ મ્હો એવુ તો કાળુ થઇ ગયુ કે, તે ઝોળખી ચકાતો નહોતો. તેઓએ આની અઆગામી બચકર દહાણી દહી સબળવી બધાને ચમકાવી મૂક્યા.

દિલ્હીનું પ્રસિદ્ધ અઆગામી શહે-મા રાજમહેલથી થોડે દૂર આવેલું હતું. અઆગામી જરૂર પડતા હથિયારો પુરૂકળ પ્રમાણમાં હતા. તોપો, દારૂગોળો જોળીઓ વગેરે બધું આ અઆગામીમાં પદ્ધતિસર જોડવામાં આવ્યું હતું.^૧ ફેરટેનન્ટ બ્યોર્ન વિલોખી નામને એક લસ્ટરી અમલદાર આ અઆગામીને અધ્યક્ષ હતો. તેના તાબામાં ૮ ગોરા લોકો કામ કરતા. એ સિવાય બીજાં માણસો દેશી હતા. એમવારે સવા-મા વિલોખી અઆગામીનું કામ તપાસતો હતો, એ વખતે દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ટોમસ મેટકાફે તેને જણાવ્યું. કે અગત્યથી આવતી બરખોર થોડેરવારોની એક દુકાની નહીં ઝોળખે છે તેઓને અટકાવવા ખાતર બે તોપોની જરૂર છે. રેસિડેન્ટ એ બે તોપો વડે જમના નદી પર આવેલો પૂલ પેલા થોડેરવાર સિપાહીઓ સાથે લડાની દવા માગતો હતો. પરંતુ થોડીવાર પછી તેના જણવામાં આવ્યું કે, સમય બીતી ગયો છે. થોડેરવારો નહીં ઝોળખી શહેરમાં પેઠા છે આ ખાતમી મળતા મેટકાફે સાહેબ તરત જ જરૂરી કામ પર

૧. દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક હાવણી પાસે હતું. અઆગામીના જે દારૂગોળો હતા, તેમાં ૫૦ પીપથી વધારે દારૂ નહોતો. સેર વાલ્સ જેથિયરના ઠરાવ મુજબ દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક સહેરથી બે માઇલ દૂર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

આત્મા ગયા, અને વિનોબી અત્રાગાગનુ રક્ષણ કન્વાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેને શક પડ્યો હતો કે બરખોર નિપાહીઓ સાથે શહેરના હસ્તેગઈ ગએલા લોકો અત્રાગાગમા પેસી કદાચ દરજોગો લૂંટી લવાની પેરવી કંગે મિગનથી જોડ લરકા ન આવી પહોંચે તો હું વધારે વખત આ અત્રાગાગનુ નક્ષણ કરી રાટીન નહિ અત્રાગાગના એક દરવાજા પર વિનોબીને શક પડ્યો હતો. એ દરવાજાનુ નામ કમિનમત હતુ વિનોબીને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ માનમ નુએ ના પડ સાથે મળી કદ અનિષ્ટ કન્વાનો પ્રયાત કરે છે તે પરથી તેણે પોતાના એક યુરોપિ ન મદદનીશને કહી રાખ્યુ હતુ કે, એ માણસ જે અત્રાગાગના દરવાજા બહારી આગળ વધે તો તરત જ તેને જાણીએ ઉડાવી દેવા અત્રાગાગમા જે બીજા દેશી લોકો હતા, તેઓ પણ કન્મત નિપાહીઓના પડમા લેવા ગએલા

૧ વિલોબીના મદદનીશ લક્ષ્મીનેન્ટ ફ્રેન્ચેટ અત્રાગાગના નાશની જો હકીકત આપી છે, તેમા જણાવ્યુ છે કે, “ ૧૧ મીની સવારે લગભગ ૭ ને ૮ ની વચમા રેસિડેન્ટ એટકાફ સાહેબે માગ મકાનમા આવી અને અત્રાગાગમા લઈ જઈ બંડખોગ વોડેસ્વારોને અટકાવવા માટે બે તોપો આપવાનુ કહ્યુ. અમે અત્રાગાગમા આવ્યા અને વિલોબી સાથે એક બાએ ફેકાણે ચઢી નદી બહારી જોવા લાગ્યા. અમને જણાયુ કે નિપાહીઓ નદી ઉતરી ગયા છે. શહેરના દરવાજા બંધ કરવામા આવ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ માટે વિલોબી અને રેસિડેન્ટ દરવાજા તરફ ગયા. પગલુ એ દરવાજા સિપોહીએ શહેરમા પેસી ગયા, વિલોબી પાડો આવી અત્રાગાગના રક્ષણની પેરવી કરવા લાગ્યો. Ball, Indian Mutiny, Vol. I P. 76.

(૫૬૫)

તેમાંથી થઈ રહ્યા હતા આ વખતે બધા દેશી સિપાહીઓ યુગેવિચ્છેદ-
વિરુદ્ધ ક્રુપી રીતે એકત્ર થયા હતા, ઘણા ખગ અગ્રેજો આ વાત
સમજી રહ્યા નહોતા પરંતુ જ્યારે બપોરે મમય કપરિથિત થયો,
ત્યારે તેઓ સમજી રહ્યા કે, એક વખતે જેઓ અમના તાબામાં
સાતિથી કામ કરતા હતા, નમ્રતા સુજાતા બતાવી અમને કાર્ય
બજાવતા હતા, તેઓ બધા અત્યારે અમાગ નુ બની ગયા છે.
અમારો નાશ કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે અસ્ત્રાગાગ્રા જે નવ
યુરોપિયન હતા, તેઓ હથિયારોનું ગણણ કરવા તૈયાર થયા. તેઓને
ખાત્રી હતી કે જેમ અને તેમ જ નહીં મિત્રથી મદદ આવી પહોંચશે.
તેઓએ આ આનાથી ખેતપોતાનું કાર્ય બજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.
અસ્ત્રાગાગ્રા દરવાજા બંધ કરવામાં આયા બધા દરવાજા ઉપર
તોપો ગોઠવી દેવામાં આવી. એક જણ દાયમા અગ્રગતો દાડો લઈ
એ તોપો આગળ ઉભો ન્હોતો આ કાર્ય પૂરું થયા બાદ જે મહાનમા
દાર બચેલો, તે મહાનથી આગણમાં આવેલા એક ઝાડ કુંધી જમીનની
નીચે દાડ બંધવામાં આયો અહિં અસ્ત્રાગ રતો રહેલિ નામનો એક
અમલદાર ઉભો ન્હોતો. યોદે દૂર બકલિ નામનો વિનોનીનો મદદનીશ
છેવટનો હુકમ જણાવવા બોલો દનો જે અસ્ત્રાગાગ બચાવવાનો કંઈ
ઉપાય ન રહે તો છેવટના ઉપાય તરીકે બકલિ સાહેબ વિસોબીની આજ્ઞા
મળતા ટોપી દલાવી છમાગે કરે કે તમ જમીન નીચેને દારૂ સળગાવી
બધુ અસ્ત્રાગાગ કડાવી નુ, એવો બદોબત્ત કરવામાં આવ્યો રહેલિ,
વિનોનીનો આ છેવટનો હુકમ બજાવવા માટે જમીનમાં બરેલા
દારૂ પાન બોલો હતા.

જ્યારે અસ્ત્રાગાગના જોગ રક્ષકો આવા બદોબત્તમાં રોક્યા હતા,
ત્યારે સામા પક્ષના કેટલાક સિપાહીઓએ આવી દિલ્લીના સમ્રાટને

વાને અભાગાર પોતાના હાથમા સોપી દેવાની માગણી કરી. એના ગ્રહકોએ એ માગણીનો કંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, તેઓએ નીરવપણે એ માગણી તુચ્છકારી કાઢી ત્યાગ્યાદ બીજા ધણા સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સત્રા બ્રહ્મદરથાહે અભાગારના દરવાજા કધાડી નાખ્યાનો હુમ્મ કર્યો છે, તેમા જે હથિયારો છે, તે બધા તેનામદાર સિપાહીઓને વહેંચી દેવા માગે છે. પરંતુ વિશેષીએ એનો કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ તે મુજબ કબો હોયો અભાગારના બચાવની યુક્તિ બોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જોતજોતામા સિપાહીઓની સખ્યા વધી પડી, અભાગારની દિવાલ પર નીસરણીઓ મૂકવામા આવી અભાગારમા દેશી નોકરો અદગની દિવાલની ઢળતી પગથી પર ચઢી દિવાલ પર ચઢવા અને નીસરણી વાટે બહાર જતા રહ્યા, તથા બહારોરોને જમ મળ્યા.

હવે વિલબ ન કરતા અંગ્રેજ ગ્રહકોએ તોપોનો મારો શરુ કર્યો. સિપાહીઓપર તોપોના ગોળા આવી પડવા લાગ્યા સિપાહીઓ આ મારાનો પ્રતિકાર કરવા લાગ્યા તેઓની ગોળીઓ રક્તકોની વ્યૂહ બેઠવા લાગી હ અંગ્રેજોમાથી ૨ ધાયલ થયા આ તરફ સિપાહીઓ તે ગોળીઓનો વગસાદ વરસાવવા લાગ્યા તેઓ કોઈ રીતે ગોળીઓ છોડતા અટક્યા નહિ ધણા ઇતિહાસકારો અનુમાન કરે છે કે, મિરતની ૧૧ તથા ૨૦ મી પશ્ચિમના ધણા ખરા સિપાહીઓ આ હલ્લામા લેડાયા હતા,^૧ દિલ્હીની ૩૮ મી પશ્ચિમના સિપાહીઓ પશુ લેઓના મલ્લીશ બન્યા દના ^૨ સિપાહીઓની ગોળીઓના કાતિલ

૧ Kaye Sepoy War, Vol. II P. ૭૦, note

૨ Martin, Indian Empire Vol. II P. 162.

(૫૬૭)

અમરા આમળ અગ્રેજ રક્ષકોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. તેઓનો હેત્વો પ્રચલન નિષ્ફળ મળે. હવે કંઈ ઉપાય ન રહ્યો હોવાથી તેઓએ હેત્વો ઉપાય અમલમાં ચૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. વિદ્રોહીઓએ ઇસારો કર્યો. ઇસારો થતા જ બકસિએ માથાપરથી ટોપી ઉતારી રોકાવિ તરફ જોઈ હલાવી રોકાવિએ હિંમતપૂર્વક ગોઠવેલા દારુગોળાને સળગાવ્યો. એક ક્ષણમાં બમ્બકર સ્ફોટ સાથે આખું અઆમાર હડી મથુ.

આ બમ્બકર બનાવમાં અગ્રેજ અમલદારોમાના ૯ માથી ૬ બચ્યા બચ્યા વિદ્રોહી એક મદદનીસ સાથે મેઇનમાર્ડ આગળ જઈ પહોંચ્યો. બીજા કેટલાક જુદે જુદે રસ્તે નાઠા અને મિરન વગેરે સુરક્ષિત રથોએ જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ જોણે દારુગોળાને સળગાવ્યો હતો, તેના પ્રાણ હવે ચડેલા ધૂમાડાના ગોટા સાથે મળી ગયો. રોકાવિએ અસાધારણ બહાદુરીપૂર્વક, જરાપણ કમવાયા વિના સળગતા દારુ સાથે પોતાની જાતનું જાનિહાન આપ્યું. આવા અપૂર્વ સાહસિક આત્મત્યાગને લીધે એ વીરપુરુષની કીર્તિ જામતમાં અમર થઈ રહી છે.

આ બનાવને લીધે બડખોરોમાના ધણા સિપાહીઓ માર્યા ગયા. વિદ્રોહીઓ બચ્યાંયુ હતું કે, અઆમાર સળગાવવાથી લગભગ એક હજાર માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતા અમારું જે હુરદારના નાત્રાણુઓ વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. પરંતુ એક પ્રસિદ્ધ ખજાનગીર (એ ખજાનગીર હિંદી હતો.) કહ્યું છે કે, દારુગોળો સળગાવવાથી રહેના જુદા જુદા રસ્તા પર લગભગ ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા હતા. કોઈ કોઈ મકાનમાં એટલી બધી ઝાણીઓ ચાલી પડી હતી કે, બાળકોએ પોતા-

પોતાના ધનના આગ્રહાભાથી શેઠી બજેઠ વજન થાય એટલી
ગોળીઓ એટલી કઠી હતી^૧ અસ્ત્રાગારનો નારા થવાથી બડખોરોનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો હતો કાગ્જકે તેઓએ આ અસ્ત્રાગારના
હથિયારો વડે પોતાનું બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી વિદેશી
અને તેના કગ્તા વધુ રોકેલિએ આ બામતમા જે સાહન મતાવ્યું
છે, તેથી ઇલાહમા તેઓની બહુ પ્રશંસા થઈ હતી વિદેશીના
પાત્ર મદદનાગોનેર ખિતામથી નવાજવામા આવ્યા હતા અને વિદેશી
જેના હુમ્મથી એ પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર સળગારી મૂકવામા આવ્યું
હતુ-તે બિરત તરફ નાસતી વેળા માર્યો ગયો હતો^૩

જે પહાડ દિલ્હી અને જામણી વચ્ચે પોતાની કામા વિખતારી
ગ્રહો હતો, તેના સૌથી હિયા રિખર પગ એક મકાન હતુ અગ્રેજ
ઈનિયામમા એ ફક્તેગ ટાઈ ટાઈર અથવા પતાકામદિગ નામથી
પ્રસિદ્ધ થયું છે^૪ ગોગ લોકોએ એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો

૧ Indian Empire Vol II P 157

૨ લેફ્ટેનેન્ટ ફ્રેગરટ અને રેનર, કન્સ્ટન્ટ બકલિ અને
શો તથા સાર્જન્ટ એડવર્ડસ

૩ એવું કહેવાય છે કે, લેફ્ટેનેન્ટ વિદેશીએ નામતી વેળા
કોઈ જામડાના બ્રાહ્મણને મારી નાખ્યો એથી એ જામડાના માણ-
સોએ તેનું ખૂન કર્યું - Martain, Indian Empire Vol II
P. 169 કોઈ કોઈ જણાને જે કે રોકેલિ પણ નાસતી વેળા એક
થોડાંમ્વાગના હુમલાથી માર્યો ગયો History of the Siege of
Delhi by an officer P. 38

૪. એ વખતે દિલ્હીના ઇતિહાસમા એ ટાઈર બહુ પ્રસિદ્ધ
થયું હતુ ૧૧ મી મે પહેલા એ ટાઈરની મુલાકાત કોઈ લેફ્ટ નહોતું

(૫૬૯)

૩૧ મી પલ્ટણના સિપાહીઓને આ મક્કા પાસે સ્થેવાનો હુકમ મળ્યો હતો એ તોપો ગોડવવામા આવી હતી સૈનિક ઓફિસરો સિવાય અહીં માત્ર ૧૯ યુગેપિઓનો અથવા ખ્રિસ્તીઓ હતા એ સિવાય મડમો અને છોકરાથી એ મમન ખદમદતુ હતુ આ મકાન પરથી અસ્ત્રાગારના નાશના ચિન્નો જણાયા હતા એ મકાનના યુગેપિઓને એ ધૂમાડા જોયો હતો તે વખતે લગભગ ચારેક વાગવાના સમય થયો હતો અંગ્રેજો દબ્બુ અહીં બેઠા બેઠા અગ્નિના ગોગા સિપાહીઓની રાહ જોના હતા ૫૦૦૦ જવાગે એ લશ્કર આવવાની કમ્મ નિઠાની ન જણાઈ, વખત વીનવા લાગ્યો,

એ બીજી દાળી કોટડી છે એમ અંગ્રેજો માનતા હતા ૫૦૦૦ છેવટે એ દાળી મટીજ અંગ્રેજોનું આશ્ચર્યજનક થઇ પડી વેગ દ્વાપર સાહેબે એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો તેણે વખતુ છે કે, ઘણી મડમો પોતાના બાળકો સાથે આ સાકડા મકાનમા આવી ભરાઈ હતી વગેરે પશ્ચિ ૧૮ રૂથી ન્ધુ નહોતો, અનેક દાસદામીઓ પણ અહીં ભગવા હતા કિનાળાના પ્રચડતાપથી ઘણી સ્ત્રીઓ મૂર્છાવસ્થ થઇ પડી હતી ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, ભાઇ, બહેનો અને કુટુંબીઓના ખૂન થયથી ફદન કરતી હતી ઘણી મડમોના પતિ દબ્બુ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ વચ્ચે પોતાની ફરજ બજાવના હતા તેઓની દશા કેરી થઇ છે, તે જણવામા આવ્યુ નહોવાથી તેઓ કંઠેથી બની મઇ હતી આ ધગ દાળી કોટડી જેવુ હતુ બધા આ અધારા ત્રતામા કેદ થઇ અપાર દુખ ભોગવતા હતા -Wagenbraibar Narrative Comp. Kay, Sepoy War. Vol. II. P. 92. Note.

ઉન્મચ સિપાહી તેઓને વધુ મુશ્કેલીમાં મૂકના મયા, ત્યારે તેઓ હતાજ વધ મયા. મિરતથી મુરોશિયન લશ્કર એની મેળે આસી પહો-ચશે, એ આશા છોડી હવે તેઓ આ બયાનક સમાચાર મિરત મોકલી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એક અગ્રેજ પોતાના જ્વનને બોખમે આ બાતથી મિરત પહોચાડવા તૈયાર થયો. તેનું નામ મિ. બેટસન હતું એ ૭૪ થી પશ્ચિમનો ડાકટર હતો. બેટસન મિરત જવા તૈયાર થયો એટલે ઓરિંડિયર ગ્રેન્સ સાહેબે તેને એક પત્ર લખી આપ્યો. ડાકટરે પોતાની પત્નિ અને દીકરી પાસેથી રજા લઈ હાથ, પગ અને મોઢો પર રંગ ચોખ્ખી સન્યાસીના વેશ લીધો. એ વેશમાં તે મિગત તરફ જવા નીકળ્યો તે હિંદુસ્થાની બાપા સારી રીતે બોલી શકતો હતો તેથી વાતચીતમાં પકડાઈ જવાનો સંભવ નહોતો. ડાકટર બેટસન આ રીતે સન્યાસીના વેશમાં સંજ્ઞ વધ નહીં કિતગવા માટે પૂલ તરફ ગયો. પણ પૂલ તો તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો, માટે તે ત્યાંથી છાતણી તરફ આવી હોડી વડે નદી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એ દુઃખાન ૩ છ થોડેસ્વાર પશ્ચિમના કેટલાક સિપાહીઓ તેની પામે આવી પહોચ્યા, બેટસન જુદા વેશમાં હતો પણ એ વેશ તેનું ખરૂં રૂપ છુપાવી શક્યો નહિ, તેની આખોના રંગે તેને જુદા દેશના વતની તરીકે ઓળખાવી દીધો થોડેસ્વારો તેના પર બોળીઓ છોડવા લાગ્યા. પ્રસેના મામડામાંના મુજરાએ તેના છુગડાં બેચી કાઢવા ડાકટરની પૂરેપૂરી કમજબી થઈ હિંદી બાપાનો અનુભવ, સન્યાસીનો પોશાક વગેરે જરા પણ સહાયભૂત ન થયા, તેણે કંનાડા ચરીરે કંનાળ તરફ દોડી, મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો,^૧ પરંતુ જો તે મિરત

૧ ડાકટર બેટસનની પહેલાં એક બીજો અગ્રેજ થોડાપર

પહોંચી શક્યો હોત, તો પણ ત્યાંના સત્તાવાળા દિલ્હીના અંગ્રેજોને
સૂઝા કરતાં પ્રયત્ન કરત એવું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમન હોતું.
મિસ્તની ખૂનરેઝાથી બચેલા મુરૌપિઅન સિપાહીઓ પોતાનાથી
૩૫ મહાદ્દ દૂર રહેતા, થોડા અંગ્રેજો તથા હૈયાઠોઠરાના જીવ સંક-
ટમાં છે, એ વાત સાબળી નવાઝ પામત, એમ ખારવાની જરૂર નથી.
કારણકે તેઓની દૃષ્ટિ સમીપ તો એથી પણ વધારે બમ દર દેખાવ
તરવરી રહ્યો હતો. તેઓએ પોતાની નજરે પોતાના સ્વજનોનો નાશ
જોયો હતો, માણસોના ખૂન, ધરોને આગ વગેરે શોચનીય ઘટનાઓ
અમ્મડથી તેઓ અનુભવી ચૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તાચળમાં જવા લાગ્યો દિલ્હીમાં જોટલા
સિપાહીઓ હતા તેઓ પોતાના મેનાપતિઓને છોડી જવાની પ્રતિજ્ઞા
લઇ બેઠા હતા આરે તરફ દરકરાએલા સિપાહીઓના હથિયારોના
ખડખડાટ, દનમત લોકોના બમ દર શબ્દો વગેરે અપૂર્વ કિર્તિયા
દિલ્હી કપી રહ્યું હતું શહેરની અદર ને બહાર સર્વત્ર દરકરાએલા
લોકો બગાડ પાડી કહેતા હતા કે, દિલ્હીના સત્રાર આપણા પક્ષમાં
છે, અમે સત્રાર માટેજ રિંગીઓ સાથે લડીએ છીએ. મહા પ્રતાપી
એમલસિંહાસનની પુન પ્રતિષ્ઠા અને આપણા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ
એજ આ લડાઇ જમાવવાનો મૂળ હેતુ છે. આવા વચનોથી લોકોના
હૃદય વધારે દરકરાવા લાગ્યા સાધારણ પ્રજાએ વિચાર્યું કે હિંદના

સ્વાર ચક્ર મિસ્ત જવા તૈયાર થયો હતો તે થોડે દૂર ગયો એટલે
૩૮ મી પદ્મજીના એક સિપાહીએ તેને ખારી નાખ્યો હતો—
Halm, Indian Mutiny P III. Comp. Core. Browne,
Punjab and Delhi Vol. I. P 74.

(૫૭૨)

માનનીય મોગન સમ્રાટ દિલ્હીની ગાદી ૫૦ બેસી ફરીથી ગાંધી
ચલાવશે, હિંદની બધી પ્રજા ભતિભેદ સિવાય ગજદગ્ધારમાં મોટા
ઓદ્ધતો મેળવશે અને આપણા અનાતન ધર્મના ગીતગિવાજોમાં
કશી ડમ્ભગીરી થશે નહિ, માટે આપણે સિપાહીઓને મદદ કરવી
જોઈએ આવા નિવારથી તેઓ સિપાહીઓને અત કચ્છપૂર્વક મદદ
કરવા લાગ્યા ભિગ્તના યુરોપિયન સિપાહીઓ હજુ લાગુ થયેલા
ન હોવાથી તેઓનું સાહસ વધી ગયું બચકર નિ લવના મોજથી
આખું શહેર ખળભળી ઉઠ્યું

સિપાહીઓ ધગ બાળવા ને વૂટવા એજ કામમાં રોકાઈ રહ્યા
નહોતા, તેઓએ અંગ્રેજો સાથે સાચી છાતીએ લડાઈ કરી બકા-
ફરી બનાવી હતી આ વખતે દિલ્હીમાં સિપાહીઓ અને અંગ્રેજો
વચ્ચે ખરી ગીતે લડાઈ થઈ હતી, એમ કહેવામાં કશી અડચણ
નથી ૧ અંગ્રેજો એ લડાઈમાં સિપાહીઓને હરાવી શક્યા નહોતા.
તેઓ મજબૂતમાં યોડા હતા હુલ્લડખોરોના પ્રબળ પ્રગક્ષમથી યોદ્ધા-
વારમાં તેઓની સત્તા ગુમ થઈ ગઈ કેટલાક અંગ્રેજ વિરોધીઓના
હથિયાળો ભોગ થઈ પડ્યા, કેટલાક અચાચ કરનારો બીજો કંઈ
દુપાય ન મળતા ફાવે ત્યાં નાકા જેઓએ આ બળવાની હકીકત
લખી છે, તેઓમાના ધણા અગ દખુલ કરે છે કે, સિપાહીઓ આમતેમ
વિખગાઈ ખૂનરેણ કરવામાં અથવા વગ લૂટવામાં જ રોકાયા નહોતા,
તેમ યુરોપિયન દુષ્ટીઓના દાસનાથી છુટકારો મેળવી અદગ્ધાદગ્ધના
વાદવિવાદમાં વખત ગુમાવતા નહોતા તેઓનો કોઈ અખ્યાલ
નહોતો છતાં તેઓએ એક સપ થઈ પોતાના યત્નોને હગવ્યા હતા

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 165.

(૫૭૩)

તેઓનો સંકલ્પ તથા ક્લેષ એક હતો તેઓ એક મતને અનુમરી
પોતાનો દેવ પણ પાડવા અંગ્રેજો સાથે લડવા હતા

મેનગાર્ડના જોરા લોધ હતા, તેમનાપર ૩૮ મી ૫૪૩૫ના
સિપાહીઓએ ગોળીઓ ચલાવી ૩ ઓકિસરો માર્યા ગયા બીજા
અંગ્રેજોને બીજો કંઈ ઉપાય ન સજવાથી નાસવાની તૈયારી કરવા
લાગ્યા મેનગાર્ડ આગળ સિપાહીઓ ગોળીઓનો વર્ષા વર્ષાવતા
હતા માટે એ ગરને નસાય તેમ નહોતું મેનગાર્ડની દિગ્વિજ્ઞાના
ઉપગના ભાગનો યોડો યોડો ભાગ તોપો ગોળવરા માટે દાગ પડેનો
ગખવામાં આવ્યો હતો એ દાળ પડતા ભાગમાંથી ખાત્મા કુદી
પડ્યા સિવાય આત્મચક્ષુ થાય તેમ નહોતું ખાત્માની કિડાઈ લગભગ
૩૦ ફુટની હતી ઓકિસરો વિવળ ન હતા એટલે એ ઉપાયે અચાચ
કરવા તૈયાર થયા જ્યારે તેઓ નાસવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે
મેનગાર્ડના મદનમાંથી નડવાના અનંજ આવવા લાગ્યા એ
ધરમાં જે મડમો હતી, તેઓ વ્યાદાન થઈ રહતી હતી ઓકિસરો
તેઓને મૂકી નાસી શક્યા નહિ આ તન્હ મનગાર્ડના રહેલું એ
પણ પૂરેપૂરા જોખમનું કામ હતું, માટે તેઓએ એ જિંડી ખાત્મા
પડી અચાચ દગ્વાનો ડગવ કર્યો ઓકિસરોએ પોતાના કમરબધ
છેડ્યા, ખીસામાંથી રમાલ કાઢ્યા કમરબધ સાથે રમાલ બાંધી તેની
મદદથી કેટલાક નીચે પડ્યા, અને જેઓ ઉપર હતા, તેઓને એક
પછી એક નીચે ઉતારવા લાગ્યા મડમોને પણ આ પ્રમાણે ખાત્મા
ઉતારવામાં આવી. ખાત્માની સામી બાજુએ એક નાનું જમલ હતું;
જ્યાંએ ખાત્માથી નીકળી એ જમલમાં છુપાઈ રહેવાનો ઠરાવ કર્યો
ખાત્મા ઉતરતી વેળા જે મુસ્કેલી પડી હતી, તેથી પણ મુસ્કેલી તેમથી

(૫૭૪)

બહાર નીકળતી વેળા પડે તેમ હતું. પરંતુ જ્યારે વિપત્તિ સામી ડોળા શાડતી ઉભી હોય, જિંદગી દરપળે બચવા હોય, ત્યારે સાહસ, ઉત્સાહ, શક્તિ અને યુક્તિ અતિશય વિકાસ પામે છે એ નિયમ મુજબ આ વખતે ઝોહિસરોમાં અપાર શક્તિનો સચાર થયો. અપાર ઉત્સાહથી તેઓ બધી અડચણો હઠાવવા તત્પર થયા. બધા બહુ મહેનતે ખાઈના પેલા કિનારા પર જઈ ઉભા હવે તેઓ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. કેટલાક માહેબો છાવણી તરફ દોડ્યા, કેટલાક રેસિડેન્ટ એટકાફ સાહેબના જમના નદીના કિનારા પર આવેલા બગલા તરફ દોડ્યા અને કેટલાક પાસેના જંગલમાં છુપાઈ ગયા.^૧

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, પહાડના ત્રિપ્પર પર આવેલા પતાકા રથાનમાં વણા અંગ્રેજોએ આશ્રય લીધો હતો એ મકાન અને હસ્તકરી છાવણી વચ્ચે જેટલા યુરોપિઅનો રહેતા હતા, તે બધા આ સ્થળે આવી ભગ્યા હતા જેઓ રહેઠામ રહેતા હતા, તેઓમાના ધણુખરા અહિં આવી શક્યા નહોતા, કારણકે તેમને સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા નહોતા જેઓને વખતસગ ખમગ મળ્યા હતા, તેઓ આ સ્થળે પહોંચી ગયા હતા.^૨ બ્રિગેડિયર ગ્રેન્સ અહિંથી

૧ જેઓ એટકાફ સાહેબને બગલે ગયા હતા, તેઓને મગલાના નોટરોએ ભોજન કરાવી સંતોષ્યા હતા ત્યાંથી તેઓએ છાવણી તરફ લાઘવ થતી જોઈ હતી. સધ્યાકાળ વખતે જ્યારે છાવણીમાંથી આગના બડકા નીકળવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ જમના નદી તરફ નાસી હતા—Martin, Indian Empire. Vol. II. P 165.

૨, Mutiny of the Bengal Army P. 40.

(પાકપ)

બડખેર સિપાહીઓની હિલચાલ તપ્તસતો હતો, તે ઘસઘસી હાવણી બચાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને તેમાં નિષ્ફળતા મળી. અહીં ગેટલા સિપાહીઓ હતા, તેઓની ચિત્તવૃત્તિ ફેરવવા મંદ હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ બડખેર સિપાહીઓ સાથે મળી જવાનો આમહ દર્શાવવા લાગ્યા. પહાડખેર આવેલા પતાકામદિર ઉપરથી અન્નાગાર નષ્ટ થવાના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાયા સિપાહીઓ એ ચિન્હો જોઈ વધારે ઉદ્દેશના લાગ્યા. પરંતુ તેઓ યુરોપિઅનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ તેઓ બડખેર સિપાહીઓ સાથે મળી જવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ જે અંગ્રેજોને તેઓની આગળ હતા, તેઓનો નાશ કરવાની મરજી તેઓને થઈ નહોતી અન્નાગાર નષ્ટ થવાના સમાચાર મળતા સિપાહીઓ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા પરંતુ એ ઉદ્દેશ્યીના શુભસામા તેઓએ યુરોપિઅનો પર હથિયારો ચલાવ્યા નહિ અત્યાર મુખી તેઓ સાર્ત્ત જાળવી ગયા હતા, તેઓ આચા, બચ અને સદેહ સાથે ઉન્નત સિપાહીઓનો કાર્યકલાપ જોઈ ગયા હતા બ્યારે યુરોપિઅનોએ તેઓને પોતાનો બચાવ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓ તેમની દુર્દશાથી એ વાતો મુઝબ બની ગયા હતા કે, તેઓમાના ઘણાખરા સિપાહીઓએ મદમો સમક્ષ સગીન તથા હર્ષ પોતાની વફાદારીનો ખ્યાલ આપ્યો અને એ વિપત્તિમાં આવી પડેલી માહલાઓને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે લઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી ૧

યુરોપિઅનોને એ સાદા મકાનમાં વધારે વખત રહેવું પડ્યું નહિ મુશ્કેલી ચોતરફથી અભરાવતા લાગી. ઉન્નત સિપાહીઓ

બધી તોપો કમળે દરી યુરેપિયનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા. અંગ્રેજો બહુ ગભરાયા સિંગેડિયર એંગ્રેજો જ્યારે સબલ્યુ કે, મેઇન-આર્માના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે, બડખોર સિપાહીઓએ અનેક સ્થળોનો કબજો લીધો છે, ત્યારે તેણે કંઈ કપાય ન સૂઝતા બધાને નાસી બચાવ કરવાની સલાહ આપી. સિંગેડિયરે તે પ્રથમથી આવેલા હુકમ આપ્યો હોત તો વલ્હાના પ્રાણ બચાવ નિગૂના સિપાહીઓ દિલ્લી આવી પહોંચ્યા તે દરમ્યાન તેઓ અનાયાસે પ્રાણ બચાવી ચક્રત દિલ્લીનીની વાત એટલીજ કે સિંગેડિયરે એવો હુકમ મવાઃ મારજ ન આવ્યો^૧ જ્યાં સુર્ય આશમવાની અસી પગ આવ્યો, ઉન્મત્ત સિપાહીઓના હક્કારો મધુ અન્નવ્યસ્ત થઈ ગયું, ત્યારે સિંગેડિયરે નામવાનો હુકમ આપ્યો, દરેકને કુર્બાની જવાની આજ્ઞા આપી અત્યારે કોઈ પણ જાનનો બદોમસ્ત હતો નહીં જેને જેમ યાચુ, તેમ દોડ્યા પતાકાચાતની નીચેના ભાગમા વેણ, ગાડી વગેરે સાવનો હતા યુરેપિયનો પોતપોતાના સ્થળોને એ ગાડીઓમા એનાડવા લાગ્યા, અને જરાપણ વિચાર ન કરતા મિશ્ત અથવા કુર્બાની તરફ જવાના થયા કેટલાક વાહન વિના પગપાળા આમળ થમવા લાગ્યા જે સિપાહીઓ હાથુ વિશ્વાસુ નહોતા હતા, તેઓને તેમની સાથે જવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો એ સિપાહીઓ આ નહાસેડુ લોકો સાથે જતા નહોતા, તોપણ પોતાના સિંગેડિયરનો હુકમ માથે ચડાવવા તૈયાર થયા તેઓ પોતાના ઓફિસરોના હુકમથી હાજમ થ ગોડવામા, અને તેઓની સાથે થોડે દૂર ગયા, છેવટે

^૧ Indian Mutiny of the fall of Delhi, Compiled by a former Editor of the Delhi Gazette P 17.

(૫૭૭)

તેઓ વિખરાવા લાગ્યા, સહેજ તરફ જવા લાગ્યા ત્રણ ચાર ઓકિ-
સરો તેઓને હુમ્મમા પાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓને
કંઈ સફળતા મળી નહિ સિપાહીઓએ આ વખતે ઓકિસરોને પોત
પોતાની જિંદગી બચાવવાની મલાઈ આપી તેઓએ ખુદના મજ્દોમા
જણાવ્યું કે, રહેવાએલા લોકો હમણાં છાવણીમા આગી પહોંચશે આખી
છાવણી કબજે કરશે, માટે આ વખતે તમારે તમારી જાત બચાવવી જોઈએ.
તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાના ઓકિસરોને સાવચેતી ગાખવાનું જણાવી નહેર
તરફ પ્રયાન કર્યું રહેવાએલા વાનાવરણને લીધે સિપાહીઓએ પોતાના
ઓકિસરોને તણ દીધા ખરા, પણ તેઓએ તેઓનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
નહિ તેઓ ઓકિમરો સમક્ષ નાનિયી વર્ત્યા હતા પરંતુ કંપનિના
કાર્યકલાપ પર તેઓને કંઈ આસ્થા નહોતી તેઓએ પોતાની જાનના
ધણ સિપાહીઓને અગ્રેજો વિરુદ્ધ બડ ફાલગ જોવા હતા એ
જાણતા હતા કે, થોડા અગ્રેજ ઓકિસરોની સાથે રહેવાથી અમારા
દેશી બધુઓ અમાગ હાંપર બહુ જ મુશ્કેલી થશે વળી અગ્રેજો સાથે
રહેવામા અમને કંઈ ફાયદો નથી તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી અમારો
ધર્મ નષ્ટ કરશે આવા વિચારથી છેવટે તેઓ પોતના ઓકિસરોનો
સાથ તણ બળોરોને જઈ ગયા. પરંતુ અગાડના પ્રેમને લીધે
તેઓએ તેઓનું અનિષ્ટ કર્યું નહિ

બ્રિટિશર જેસે છેવટની ધડી ધૂંધી છાવણીનું સ્થળ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેણે મેજર એન્ટને એ લોપો મોકલવાનો
હુકમ આપ્યો. મેજર એન્ટ મેકનમ્સડ પર હતો. તે બ્રિટિશરો
હુકમ પાળી શક્યો નહિ. લોપો બ્રિટિશર પાસે મોકલવામા કેમ ન

(૫૭૮)

આની, એ સળધા મેજર એમટે પોતે આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે,
 “હું એ હુકમ પાળવા તૈયાર થતો હતો, એ દરમ્યાન મેજર પેટર્મને
 અને કહ્યું કે, તમે ચાલ્યા જશો એટલે હું પણ આ રમળ છોડવાનો
 છું x x x x એક ડેપ્યુટિ કલેક્ટરે મને ૫૬૦ મિનિટ સુધી રાહ
 જોવાનું કહ્યું પણ એથી પ્રિન્સિપલના હુકમનું અપમાન થતું હોવાથી
 મે તેમ કરવામાં વાધો લીધો છેવટે ડેપ્યુટિએ બહુ આગ્રહપૂર્વક
 મને ૧૫ મિનિટ રોકાવાની મિનતિ કરી છેવટે મારે ડેપ્યુટિના
 અતિશય આગ્રહને વચ્ચે થઈ પદર મિનિટ રોકાવું પડ્યું પદર મિનિટ
 બાદ હું મેઈનગાર્ડ આગળથી છાવણી તરફ જવા રવાના થયો કે
 તમને મે જો તોપો મોકલી હતી, તે લઈ કેટલાક સિપાહીઓ મને
 સાથે મળ્યા તેઓને મે આમ કરવાનું કાગ્ય પૂઠ્યું તેઓએ
 કહ્યું કે, તોપચીઓ તોપો ઢોડી નાસી ગયા છે, માટે અમે છાવણી
 સુધી તોપો લઈ જઈ રાખ્યા નથી બડખેર સિપાહીઓએ છાવણીમાં
 ગોળીમાર શરૂ કર્યા છે કે નહિ, એ રાખના જત્રાનમાં મારા હળુ-
 રિઆએ જણાવ્યું કે, મે યોડા અવાને સામળ્યા છે ખરા એમ
 કહી તેણે મને એકદમ છાવણી તરફ જવાનું કહ્યું મે મારા માથાસોને
 હારખધ ગોવાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો મારા હળુરિઆએ કહ્યું કે,
 “હારખધ ગોડવ વા જેટલા વખત નથી, જેમ બને તેમ જલદી આ
 રમળ છોડો તો સારું ” આ વાક્ય કીપની હું સમજ્યો કે, હળુ-
 રિઆ મને જેમ બને તેમ જલદી છાવણી તરફ જવાનું કહે છે. એ
 તરતજ મારા માથાસોને છાવણી તરફ જવાનો હુકમ આપ્યો થોડે
 દૂર ગયા બાદ મેઈનગાર્ડ તરફ બહુકાના અવાજ સામળ્યા એ
 આનું કારણ પૂઠ્યું એટલે કોઠાએ જણાવ્યું કે ૩૮ મી થલટજના

હિસાબીઓ અંગ્રેજ ઝોફિસરો ૫૦ ગોળીગાર કરે છે. મારી સાથે લગભગ ૧૦૦ માણસો હતા મે તેઓને ઝોફિસરોની મદદે જવલ માટે મેઇનગાર્ડ તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. તેઓએ કહ્યું કે, “ હવે સમય ગ્લો નથી. અત્યાર સુનીમા બધા ઝોફિસરો માર્શ્ન ગયા છે આપણે હવે તેનો બચાવ કરી શકશું નહિ, અમે કેવળ આપનો બચાવ કરીએ છીએ. હવે અમે મરવા માટે આપને ત્યાં કદી જવા દેવાના નથી ” એમ કહી તેઓ બધા મને વીટળાઈ પળ્યા, તેઓ મન છાવણી તરફ ખેંચી ગયા છાવણીમાં આવ્યા ત્યાં થોડો વખત વિસામો લઈ મે. ‘ફોર્મન્ટાઈ ટાવર’માં બ્રિગેડિયરની તપાસ કરી. પરંતુ કંઈ પતો ન મળ્યો. ”^૧

આ વખતે લશ્કરી અમદારોની કાર્યપદ્ધતિ કેવી દુર્લભ થઈ ગઈ હતી, તે ઉપરના વિવરણ પાંચી સમજાશે જ્યારે ચોતગ્રંથી વિપત્તિના વાદળાં ભય કર દૃશ્ય ફેલાવવા લાગ્યા, ત્યારે અંગ્રેજો નાના પ્રકારની ચિતાથી પાગલ બની ગયા હતા. તેથી તેઓ બધી બામતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી શક્યા નહોતા. પતાકરસ્થાનમાંથી નાસી જવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલીક મડમોએ એવા વાણી લીધા કે, અમારા સ્વામી હમ્મુ આવી પહોંચ્યા નથી, તેઓ ન આવી પહોંચે ત્યાં સુધી અમે બીજો સ્થળે જઈ શકશું નહિ સવાસ્થી અત્યાર મુઝી

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 162-168.
મેજર એન્ટ ૧૩ મી મેએ મિસ્ત વિભાગના મહત્તીય આશુદંડ જનરલને દિલ્હીના ખાતુને વિવરણ મોખ્યુ હતું. તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.-Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 106-110.

અમે તેમને મળ્યા નથી, અત્યારે તેમના કંઈ સમાચાર ન મળે તો
અમે નાસી શકવાના નથી ૧ પણ તુ છેવટે ના પડતી જોઈ ૩૮મી
પલટણના કમાન્ડર દિલ્હર નામે બધાને નામી જવાનું, કહ્યું એટલે
અમે / સૈનિકો, અઓ, બાળકો વગેરે જે બાકી રહ્યા હતા તે
બધા હવે પણ આવી જુદી જુદી દિશામાં નામના લાગ્યા

આ પ્રમાણે હું ૫૭ પણ આવેલા પનાકાસ્થાનમાથી યુરોપિઅનો
પોતપોતાના ગ્વર્જનો સાથે હવે મુઠીમાં લઈ નાસી છૂટ્યા નામની
વેળા તેઓની કમખખતીનો પાગ રજો નહિ તેઓ કેરી રીતે જન
લોમાં છુપાયા હતા, બાગીવૃદ્ધી કમાન્દોમાં બન્યા હતા, મુખેલીથી
કરપૂર જળ અને સ્વળમાર્ગ એળગતા હતા, ખોગાઈ અને
પોસાકી વગર દિવસના પ્રચંડ તાપમાં, નાતની પ્રચંડ ટકમ ચાલતા
હતા, તેઓની કોમળ અગવાળી મહિલાઓ પોતાના પતિથી વિખુટી
પડી કેવી વિપત્તિમાં આવી પડી હતી, અને કુમળા સરીગવળા મન્યાઓ
માતાપિતાથી છુટા પડી કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા, ઇત્યાદિ શોચનીય
વાતોના વર્ણનો ધણા અંગ્રેજોએ પોતાના કપના હાથે લખ્યા છે.
ન્હાસેહુંઆ નાના પ્રકારની મુરદેલી ઓળંગી કોઈ મિસ્ત, કોઈ કર્નલ
અને કોઈ અબાલા જઈ પહોંચ્યા હતા કોઈ તો ચાકી ન શકવાથી
અસક્ત બની રસ્તામાં જ ગ્રજળતા હતા ગ્રનાનું કદ, ખોરાકોનો
અભાવ અને હરકેગએલા લોકોના હલ્લાથી કોઈ કોઈ મજબુરશ્ય
ચવા હતા મૃત્યુએ તેઓની બધી યત્રણા જીલાવી દીધી હતી

જ્યારે હનગત સિપાહીઓ અને શહેરના ઉરકેગએલા લોકોના
આક્રમણથી દિલ્હીમાં ભયકર બનાવો બનતા હતા, ભયકર દેખ,

વેળે વળવાની બળવાન વૃત્તિ અને અનિ દરેરેરૂંથી એ બધા લોકોએ
 ઝોગ લોકોના નન તથા ધન હરી લેવાની પ્રેમ્ણા દરતી હતી, દયા,
 માયા અને કોમલતા નષ્ટ થવાથી તેઓના હૃદય પતથા જેવા થઈ
 ગયા હતા, ત્યારે અનેક સ્થળે કેટલીક દયાળુ વ્યક્તિઓએ અનેક
 થાક્યા પાક્યા દુઃખથી પિરાતા, અને શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા
 યુગોપિયનોને મદદ આપી તેઓએ મન્દન દરી હોત તો એક પથ્ય યુરો-
 પિયન બચત નહિ, અને આ રખડપટ્ટીની રવાના ખાસ કરે તેવી બધા
 હકીકતો જન સમાજ મમલ રખૂ દરી વકત નહિ બ્યારે અંગ્રેજો
 પતાકા સ્થાનમાંથી ગભગએલી સ્થિતિમાં ગાડીઓમાં બેસી જુદીજુદી
 દિશામાં નાદા, ત્યારે દેશી ગાડીવાનો તેમની ગાડીઓ હકારી ગયા
 હતા અને તેઓને ફરના સુરક્ષિત ટંકાણે લઈ જઈ નામવાની સગવડ
 કરી આપી હતી દિલ્હીના ધણા માણસોએ પોતાની જિંદગી જોખ-
 મમાં નાખી અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. એક દરજ્જાએ ઓછામાં
 ઓછા પાંચ યુરોપિયનોને છુપાવી રાખ્યા હતા.^૧ આ પ્રમાણે બીજા
 ધણા યુરોપિયનો દિલ્હીના લોકોની મદદથી સુરક્ષિત સ્થળે છુપાઈ જતા
 હતા એ વખતે દિલ્હીની કોલેજમાં રામચંદ્ર નામનો એક દેશી
 ખ્રિસ્તી ગણિતશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો તે વટલી ગયો હોવાથી
 સિપાઈઓના ગુસ્સાનું પાત્ર બન્યો તેને બુલસિદ નામનો એક જુદ
 ચાકર હતો એ જુદ ચાકરે આ વખતે મદદ ન કરી હોત તો રામચંદ્ર
 દી પોતાનો જીવ બચાવી શકત નહી. એ ગ્રેડેસર સાહેબનો બચાવ
 દરવા માટે બુલસિદને જે યુક્તિ દરતી પડી હતી, તે પરથી તેની

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II P. 174.

અસાધારણ વહાદારી જણાઈ આવે છે પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ સાધારણ મનુરના વેશમાં દિલ્હી બહાર નીકળી ધીંગજી પહાડી નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા એ સ્થળે જુધસિંહનું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાંથી તેઓ સાહેબ બહુ મુશ્કેલીથી સાબતાબ અંગ્રેજ હાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા તેની સાથે કેવળ તેનો વિશ્વાસુ ચાકર જુધસિંહ હતો.^૧ દિલ્હીમાં વાલિયત અલી નામનો એક ખ્રિસ્તી મુસલમાન હતો તેની ક્ષીનું નામ ફાતમા હતું બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે વાલિયત અલી માર્યો ગયો અને ફાતમા પોતાના બાળકો સહ નાહી એ નાસતી હતી ત્યારે એક હરકેગઝેલા સિપાહીએ પોતાના સાથીને જણાવ્યું કે, વાલિયત અલીનો પિતા એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન હતો તે મક્કાની હજ દરે આગ્યો હતો તેણે જરૂર પૈસાના લોકથી ખોરની ધર્મ ગ્રીહાર્યો હતો માટે હવે તેનું કુટુંબ ફરીથી મુસલમાન ધર્મ આદાર કરતા અચકાશે નહિ, માટે આ નાસતી ઓરત તથા છોકરોને મારી નાખવાની જરૂર નથી.^૨ સિપાહીઓ પોતાના ધર્મમાં કેટલી આસ્થા ગણતા હતા અને પોતાનો ધર્મ સાચવવા કેલ્સો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે આ પ-થી સમજાય છે. પોતાના આ પવિત્ર ધર્મના વિનાશના સદેહથીજ તેઓ આ બચ દર દામ દરવા તૈયાર થયા હતા ફાતમાએ પોતે સ્વીકાર્યું છે કે મેં મારા બાળકો સાથે ત્રણ દિવસ મુધી

૧ The Rev Sherring, the Indian Church during the great Rebellion P. 67-68

૨ The Rev Sherring the Indian Church during the great Rebellion P 48.

શ્રીરમ હાથ નમના એક સજ્જસીના ધરમા આશ્રય લીધો હતો. એ દરમ્યાન દેહેસ પિટાયો કે જેઓ ખસ્તી ધર્મ માળનારને આશ્રય આપશે, તેઓને ચારી નાખવામાં આવશે આવી મારે ન છૂટકે એ રક્ષાન લખવું પડ્યું અંગ્રેજ સરકારે એક વખતે દિલ્હીની બેગમ જિજનમહાલને ખંડેડવામાં ખાડી રાખ્યું નહોતું, પરંતુ તેજ જિજનમહાલે આ વખતે લગભગ ૫૦ યુરોપિઅનોને આશ્રય આપ્યો હતો. તેણે પોતાને શરણે આવેલા ને છુપાવી રાખી તેઓના બચાવ માટે ખાસ પેરની કરી હતી તેનું જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ લોકો જિજનમહાલના આશ્રય તળે સુરક્ષિત રહ્યા. હેવટે જ્યારે બંડખોરોના પગક્રમથી બધા મુઝાયા, રાજમહેલમાં સિપાહીઓ ની હાક લાગી, ત્યારે બેગમને ન છૂટકે આશ્રિતોને છોડી દેવાની જરૂર પડી^૧ આ પ્રમાણે ધણા દયાળુ લોકોએ યુરોપિઅનોને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુરોપિઅનોમાના કોઇ કોઇ પોતાના દયાળુ આશ્રય દાતાની કૃપાથી અને કોઇકોઇ પોતાના વિચાર નોકર ચાકરોની અસાધારણ વફાદારીથી મૃત્યુના હાથમાંથી છૂટ્યા હતા. ^૨ દિલ્હી સહેરમાં આ પ્રસંગે બધ કરવાની સાથે કોમળતાનું જેવું સુદર મિશ્રણ

૧ Indian Church during the great Rebellion. P. 51

૨ દિલ્હીના અનેક નોકર ચાકરોએ ગોરા લોકોને અગાધથી આવશ્યન કર્યા હતા. અંગ્રેજ સૈનિક પુરપો જ્યાં મમતાર્થ ગયા, ત્યારે તેઓએ હાવણીમાં રહેવાની મના કરી કાંજુકે તેઓએ એવું સમજ્યું હતું કે હાવણીના જમડા ફરકેરાએલા લોકો સળગાવી દેવાના છે - Martin, Indian Empire. Vol. II. 161.

(૫૮૪)

થયુ હતું તેવજ સુઝ મિત્રણ દ્વિતીની આજીવનમુના ગામોમા પહેલું
થયુ હતું જે નહાસેડુ લોકો એક વખત કરકાએલા લોકોના હુમ-
લાથી ગમગમ ગયા હતા તેજ લોકો યોડા સમજ બાદ દયાળુ ગામ
ડિઆઓની અપાઝ દયાથી શાનિના અમુનમમ બોળા વગરિગજતા હતા.

૩૮મી પવટણના એક ઓરિસરે પોના ડે નાસમાગનુ જતાન
આ પ્રમાણે લખ્યુ છે કે, “અમે એકદમ નાસવાની તૈયારી કરવા
લાગ્યા નિપાહીઓએ પોનાના ઓરિસરોને જેમ બને તેમ જલદી
કેઈ સુનિત મથો જી બગવાની સુચના આપી એટલુ જ નહિ
પણ તેઓએ પોનાની જુડીઓમા દુખી ઓરિસરોને આશ્રય આપ-
વાની દરજા દર્શાવી હતી x x x અમે દોડવા લાગ્યા છેવટે
ચાલી રોય થઈ એક ઝાડ નીચે ભેમી પયા થોડી મિનિટ રિમાએ
લીવા માં નગી આવવા લાગ્યા એ વખતે ચક્રગ્યો હતો, ઊવણી
આગના બડકાથી ઢકાઈ ગઈ હતી આગના પ્રનાપથી ગતને વખતે
પણુ દિવન જેવો પ્રનાય ફાલ હો હતો એમ આખી રાત આવી
રીને ગાગી થોડે દૂર એક માગિના ધરનુ ખપિર હતુ અમે અધા
ત્યા જઈ કુપાયા હતા એ વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના કામ
પર જતા હતા તેઓ અમને આવા ગદા સ્થાનપર છુપાએલા ભેઠ,
અમાગમાના અધાને પોતાના ગામમા લઈ ગયા અને અપાટી
તથા દૂધ આપી સર્વને તૃપ્ત કર્યા થોડી વાર પછી અમે તેઓની
મદદથી પગપાળા જમના નરીની એક શાખા ઓળગી ગયા x x x
ગસ્તામા ગુજરાના એક ટોળાએ અમારી પૂરેપૂરી કમજબતી કરી
છેવટે કેટલેક દયાળુ બ્રાહ્મણો અમને બિંદા નામના ગામડામા લઈ
ગયા તેઓએ અમને વિશ્રામ લેવા માટે ખાટલા આપ્યા અને

એજન માટે રૈટલીને દાળ આપી ગામડીઆઓ અનુલુ હતા હતા અમારી સાથે બહુ વિવેકથી વર્ત્યા x x x પરંતુ ફરકેગએલા સોમના એક ટોળાએ આવી અમને બહુ સનાયા એ વખતે એક સન્યાનીએ અમાગપર બહુ કૃપા કરી તેણે અમને પોતાના મકાનમા છુપાવી ગળ્યા ફિલ્હીથી રવાના થયા બાદ બે દિવસે, એક હિંદી અમાગે સંદેશ મિગન પકોચાવા નેચાગ થયો જે ચ બાપામા એક પત્ર લખી આપવામા આવ્યો બે દિવસ પછી અમે હુન્સાદપુર નામના રથગે આવી પહોંચ્યા. એક વૃદ્ધ જર્મન એ રથગનો જર્મીન-દાર હતો નનુ નામ ફર્ડિનન્ડ કોર્ડેન હતું ઉમર લગભગ ૮૫ વર્ષની હતી વૃદ્ધ કોર્ડેને અમને પોતાના મકાનમા આશ્રય આપ્યો. અમારી સાથે જે મગ્ગો હતી, તેઓ ફેલેનના મકાનના મેળ પર જર્મન શાક ઉતારના લાગી એ દગ્ગમાન મિગ થી બે ઓફિસરો ત્રીજ ધોડેસ્વારો સાથે અમારી મદદ આવી પહોંચ્યા આ સિપાહીઓ કમાન કેગીની ૩ ૭ પલટણના હતા^૧ તેઓ હજુ સુધી વાદાર ન્હા હતા અમે

૧ મિગતના બડ વખતે કેચ કમાન કેગીના સિપાહીઓએ જ પોતાના અધ્યક્ષ સમક્ષ શાંતિ જાળવી ગળી નહોતી બીજા કેટલીક દુક-ડીના કેટલાક સિપાહીઓ પણ વાદાર ન્હા હતા જુદી જુદી દુક-ડીના લગભગ ૨૫, ૩૦ સિપાહીઓ કેગીની સરદારી નીચે સંજ થયા હતા. તેઓએ બચ કર દાસાનગમાથી કેગીનુ ધગ બચાવ્યુ હતુ અને તેની સાથે ન્હો યુરોપિઅન છત્રણીમા આવ્યા હતા તેમાના એકાદ બે સિપાહીઓ સિવાય બીજા કોડ બડખેરો માથે બગ્ગા ન હોતા મિગતના સિપાહીઓમાના કેચ એ લોકોને જ લગ્ગરમા રહેવાની મંજૂરી મળી હતી—Martin, Indian Empire Vol. II. P 167—168 note.

(૫૮૬)

એ સંદેશો મોકલ્યો હતો, તે અિરત પહોચતાજ તેઓ હરચાલુદે તરફ રવાના થયા હતા તેઓ અમારી મદદે આવી પહોચ્યા માટે શિક્ષકથી હરચાલુદેર મુખીને ૪૦ માઈલનો રસ્તો અપાઠાવ્યો કાપી અદિ આવ્યા હતા. દિલ્હીથી નીકળ્યા બાદ આડમે દિવસે રાત્રે અમે તેઓની સાથે અિગત જઈ પહોચ્યા ”

૩૮ મી પલટણનો ડાક્ટર ઉડ સાહેબ પોતાની પત્નિ અને એ, બીજી મડમ (એ લેફ્ટેનેન્ટ પિલિ નામના એક અિસિસ્ટન્ટ સી હતી) સાથે નાડો હતો ડાક્ટર ઉડના મ્હો પગેળા વાગી હતી. એથી તેની હડપચી ભાગી ગઈ હતી એ ત્રણે જણા દિલ્હીના કપ- નિના જાગમા જઈ છુપાયા જાગમા કામ કરનાર લોકોએ તેઓને એસરા માટે ખાટલો દાળી આપ્યો અને પોતાની ઝૂપ ડીમા છુપાવી રાખ્યા બગીચાના માળીએ તેમની સાથે બહુ સારી વર્તણૂક અદાવી એ દરમ્યાન કેટલાક લુગંગઓએ આવી તેઓની માડી ભાગી નાખી થોડા લગ્ન મયા તેથી નહાસેડુઓ ત્યા વધારે વખત ન મુલાવના આગળ દોડ્યા ૧૧ મી મે ની રાતે ત્રણેક વાગ્યાને શુભારે તેઓ એક ગામડામા આવી પહોચ્યા ગામ- ઢાના લોકોએ તેમને દૂધ અને રોટલી આપી તથા સુરા માટે ખાટલા દાળી આપ્યા એક વૃદ્ધ હિંદુ માનનો પટેલ હતો સવાર પડી; તે વખતે નહાસેડુઓ ખુલ્લી જગામા હતા સિપાહીઓ આવી પહોચે, અને જુએ તો તુકશાન કરે એવા ધરાદાથી એ પટેલ તેમને એક કોડમા છુપારાની સલાહ આપી કોડમાથી ઘાસ દાડી નાખવામાં આવ્યું નહાસેડુઓને તેમા છુપાવવાના આવ્યા એ દરમ્યાન એક બાઈએ આવી જણાવ્યું કે, એક સિપાહી ગામમા આવ્યો છે, માટે

(૫૮૭)

જુખાપ બેસી રહેશે, વાતચીત કરશે નહિ. ન્હાસેડુઓએ ધાર્યું કે આ બાધ નહામો બધ બતાવે છે, પરંતુ છેવટે એ બાધની વાત ખરી પડી. તેઓ જ્યાં છુપાયા હતા, ત્યાં એક સિપાહી આવી પહોંચ્યો. એ સિપાહીએ પોતાનો સગસામાન લઈ જવા માટે એક માડું અને બેડ બળદ મા-યા પેલા પૃથ્વી પટેલે રત્નજી એ પ્રમાણે માડું બેડી સિપાહીને ગામ બહાર વળાવ્યો. પટેલ એ સિપાહી સાથે ટક-રાશમાં ઉતરવા માગતો ન હોવાથી તેણે આ રીતે જમ બને તેમ જલદી પતાવ્યું હતું. કા-ચુકે તે બચ્ચો હતો કે બે તે મામમા થોડી વાગ નહે એ તો છુપ એલા અગ્રેએ વિષે બાતમી મેળવશે. ડાકટર ઉડ અને બે મડમો આ પ્રમાણે પૃથ્વી પટેલની દયાથી બચી ગયા. હવે તેઓ એ ગામ છોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા મામના લોકોએ તેઓને પેટખરી જમાડ્યા તેઓ રૂનાથી અભવ્યા હોવાથી મામનો એક જીવાન તેમને રૂનો બતાવવા તૈયાર થયો તે તેઓને ધોરી રૂનાપગ ચઢાવી પાછો વળ્યો. ઘણી મુશ્કેલી વેઠ્યા બાદ તેઓ રાતના ચારેક વાગ્યાને શુભારે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક મોડું ગાડ હતું. તે ગાડ નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠા રાત પૂરી થઈ સવારે મામના લોકો પોતપોતાને કામે જવા લાગ્યા એ હિંદુ લોકોનું ગામડું હતું એક પૃથ્વી હિંદુ ન્હાસેડુઓને આ પ્રમાણે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા બેડ મામમા તેડી લાવ્યો. દૂધ તથા રોટલી આપી તેણે તેઓની જીમ મઠાવી ડાકટરનો પા ધોવા માટે એ દયાળુ આશ્રય દાતાએ પાણી ગરમ કરી આપ્યું. પાસેના મામડામાં એક દયાળુ આશ્રય રહેતો હતો. તેને ખજા પડી કે કેટલાક એવા લોકો પેલા મામમા આવી પહોંચ્યા છે તે તરતજ પોતાના મામના કેટલાક માણસો સાથે તેઓને બેચા ચાલ્યો. ડાકટરની હડપચી જોળાના

(૫૮૮)

મારાથી આગી ગઈ હતી તેની તે દૂધ પી સહતો નહોતો પેા
 આહણે ડાકટરને લાકડાની ભૂગળી વડે દૂધ પીગતુ હતું તે પોતે
 એક ભૂગળી તૈયાર કરી લાવ્યો દયાળુ આહણની સાચી મલાહથી
 ડાકટર ઉડને બહુ કાયગે થયો ડાકટર ભૂગળી વડે દૂધ પીગ લાગ્યો.
 દૂધ પીધાથી તેને બહુ શાંતિ વળી એ દુધ ગામડિઆના આશ્રમમાં
 તેઓ આખો દિવસ ત્યાં છેવટે આશ્રમદાતાને બીક નાગી અગ્નિને આ
 ગામમાં છુપાઈ રહ્યા છે એવી બાનગી મળતા સિપાહીઓ આવી
 ગામ સમગ્રી મૂકે એવા સદહથી તેણે ડાકટર કડ વગેરેને બંને
 મધ્યે ચાલ્યા જવાનું હતું પોતાના અગ્નિને વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાય
 એવા દરાદાથી તેણે આમ હતું નહીં તે સિપાહીઆના હક્કા-
 માથી બચવા માટે આશ્રિતોને કાઠ વધારે સુશિત રથને
 જવાનું કહેતો હતો. એ વખતે સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ચારે
 દિવા તપી ગઈ હતી, ચોતરફ લૂગતી હતી, તેથી બને મનો
 ધાયલ ડાકટર સાથે અન્યત્ર જઈ ગયે તેમ નહોતું આ વખતે એક
 બીજો માણસ તેમની મદદે આવ્યો તેણે પોતાના નાના મકાનમાં
 ત્રણે જણને માટે સગવડ કરી આપી પથારીઓ કરી તે પર સૂઈ
 મહેવાનું જણાવ્યું કિનારાનો પ્રચંડ તાપ અગ્નિના તણખા વરમાવતો
 હતો, તે વખતે ત્રણે દુઃખી છવો એ ગરીબ ગામડિઆની અપાર
 દયાથી આશ્રમ પામી નિરાતે સૂતા હતાં છેવટે તાજ પડી. રાત્રિને
 અધકાગ ફલાવા લાવ્યો વિવસની મનો શાંત થઈ ડાકટર ઉડ અને
 મને મરમોએ પોતાના પ્રવાસ શરૂ કર્યા, પચ દિવસ થયા તેમણે
 દિલ્હી છોડ્યું હતું, તોપણ તેઓ દસ માઇલથી વધારે રસ્તો કાપી
 ચક્યા નહોતા બીજે દિવસે બેએક વાચાને શુભરે તેઓ એક
 ગામડાં આગળ આવી પહોંચ્યા એ ગામના લોકોએ પણ તેઓની

(૫૬૬)

સાથે સારી વર્તણૂક ચવાવી દુખમા આવી પડેલા આ નંદાસેકુઓ પ્રત્યે પોતાની મનના બનાવવામા તેઓએ પાત્રી પાત્રી કરી નહિ. મડોએ જ કંઈ માગ્યુ તે ગામની ગરીબ બામ્મોએ લાવી હાજર કર્યું. હડા પાણીથી તરસ ઊપાવી મડોએ ડાકટરનુ મ્હો ધોવ માટે એક પવાડુ માગ્યુ ગામડિયણુ માલએ એ માગણી જગ પણુ આના કાની વગર પૂર્ણ કરી એ સિરાય રાક તથા બાન બવગની ત્રણે જણુને સતોપરામા આવ્યા બે મડોમાની એકે આ રાક તથા બાત માટે કહ્યું છે કે, દિલ્હી હોળ્યા બાદ આનો સ્વાદિષ્ટ બોગક અમે કદી ખાધો નહોતો ત્યાગમાદ એ ત્રણે જણુ બલનદ નામના ગામ પામે આવી પહોચ્યા રજપુત વસની એક ગણી અહી રાજ્ય કરતી હતી તેણે આ દુખી યુરોપિઅનોને પોતાના મકાનમા આશ્રય આપ્યો તેણે તેઓને માટે ભોજન સામગ્રી તૈયાર કરવાનો દુકમ આપ્યો ડાકટર હિંડ અને બને મ મો રાણીની કૃપાથી બહુજ સતોષ પામી આખી રાત ત્યા ગાળી બીજે દિવસે મેજર પેટર્સન આવ્યો તો ત્યા આવી પહોચ્યો યોગીવાગ પત્રી લેપ્ટેનેન્ટ પિનિ પણુ એક બીજે રસ્તેથી ત્યા આવી પહોચ્યો, પિલિએ પોતાની સહધર્મિણીને સાજીતુજી જોઇ દિશરનો આભાર માન્યો બધા આનંદપૂર્વક બલનદ હોડી આગળ વધવા લાગ્યા

એ વખતે ડાકટર હિંડ ચાલી રાકે તેવી સ્થિતિમા નહોતો. બપુર આવાતથી તે દુર્ગળ થઇ ગયો હતો પરંતુ રસ્તામા કામ કરતા મથુરોએ આ વખતે તેને બહુ મદદ આપી તેઓ દુર્ગળ ડાકટરને ઊપાડી એક ગામથી બીજે ગામ લઇ ગયા. દરિદ્ર અને અબણુ માણસો પણુ ગંગામા આ દુખી જીવોને જોઇ મદદ આપવા તૈયાર

ચેલા આવી મદદ આપતા અમારે સિપાહીઓના દાવાનલમા ભરુમ ચેવુ પડશે, એ વાત જાણતા છતાં તેઓએ અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ મદદ આપવામા પાત્રી પાની કરી નહોતી અંગ્રેજો પોતાની મડમો સાથે આ પ્રમાણે ગરીબ ગામડીઆઓની દયાનો અનુભવ લેતા લેતા કર્નાળ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા પતિયાળના મહારાજાએ તેઓની દુર્દશાની વાત સાંભળી હતી તેણે તેઓની મદદમા ૪૦ થોડેસ્વારો મોકલી આપ્યા હતા, એ થોડેસ્વારોના થોડા ઝડપી ચાલના હતા, નેઓએ ૨૦ મી મેને રોજ દુબી અંગ્રેજોને કર્નાળ પહોચાડી દીધા ૧

૭૪ મી પદ્મથુનો ડાક્ટર બ્રેટસન હિંદી ભાષામા પ્રવીણ હતો, તે વાત અગાઉ જણાવેલી છે એક સંવાસીએ ડાક્ટરની ગિરગી બચમા આવી પડેલી જોઈ તેને દાદુપ થી સાધુનો વેશ લેવગળ્યો એ સંવાસીએ તેના કપડા ભગવા ગમ્મી ૨ગી દીધા મળામા રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરાવી દયાળુ સંવાસીએ આપદ ધર્મ ગણી ડાક્ટરને આવો વેશ ધારણ કરવાની સલાહ આપી હતી આવા વેશમા ડાક્ટર ૨૫ દિવસ સુધી આમ તેમ ભટક્યો કોઈ વખતે ઝાડ નીચે તો કોઈ વખતે ગામડામા આશ્રય લઈ તેણે એ દિવસો મહામુશીબતે વીતાડ્યા એક દિવસ કેટલાક હિંદુ સંવાસીઓએ બ્રેટસનને ટણુ કે 'આપ દેહી સંવાસી હો એવું સંભવતું નથી. આપની આખો આપને જુદા દેશના માણસ તરીકે ઓળખાવી દે છે. આપ ફિરંગી છો, એ નિશ્ચિત વાત છે' પરંતુ તેઓએ તેને

૧. Martion, Indian Empire Vol. II. P. 168-169. Comp. Indian Mutiny to the fall of Delhi, P. 20-30.

અંગ્રેજ તરીકે ઓળખ્યો છતાં કંઈ અડચણ કરી નહિ. એક વૃદ્ધ માણસે એક મડલ અને તેના હોકાગને ઘણા દિવસ સુધી સાચવ્યા હતા સિપાહીઓની બીકથી તેણે તેઓને બીજો મામ લાઇ જઇ બીજી કેમ ન જણી શકે એવા રસ્તે છુપાવ્યા હતા. એ સ્થાનમાં જ્યારે ઉન્નત લોકોને શક પડ્યો ત્યારે તે તેને ત્રીજે રસ્તે લઇ જઇ છુપાવી આવ્યો હતો. ૨ મિસ્તના હમિશનગ્રિયેડ સાહેબે આ વખતે જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીથી જેટલા અંગ્રેજો નાસી આવ્યા છે, તેઓમાના દરેક સ્ત્રીકારે છે કે અમને મામડાના ભેા. એ બહુ મદદ આપી છે, અમારા પ્રત્યે બહુજ લાભણી બતારી છે એક સંન્યાસીને જમના નદીમાથી એક અંગ્રેજ બાલક મળી આવ્યું હતું, તે તેને મારી પાસે લઇ આવ્યો. મે તેને ઇનામ આપવા માડ્યું, પણ તેણે તે સ્ત્રીકાન્વાની સાથે ના પાડી, તેણે જણાવ્યું કે, જો ઇનામ આપવા માગતો હો તો મારા નામથી એક કુવો ખોદાવી આપો. મે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું વચન આપ્યું. ૩ કર્પાન હોલ્લાડ નામના એક લશ્કરી અમલદારે લખ્યું છે કે, “ મે જે મામમા આશ્રય લીધો હતો ત્યાં દૂધ મળતું નહોતું તેથી વસ્તુ નામનો એક ઝડુ દાંડનાર અને તેના કુટુંબના કેટલાક માણસો દરરોજ પાસેના મામમાથી મને દૂધ લાવી આપતા હતા. ” ત્યારબાદ તેણે લખ્યું છે કે, “ મુસ્લિમનાદમ નામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ૭ દિવસ રહ્યો હતો પોતાના

૧ Indian Empire, Vol. II. 169. Comp. Ball. Indian Mutiny. Vol. I p. 97.

૨. Indian Mutiny to the fall of Delhi, p. ૨૭.

૩ Martin Indian Empire, Vol. II. p. 169.

મકાનમાનો જે સમવડ પડતો લાગ હતો તે તેણે મને જુગે કહાડી આપ્યા હતા, તે મારે માટે સારામા સાગે જોરાખ લાવતો હતો.^૧ " એક અંગ્રેજ ડેપુટિ કલેક્ટરની સ્ત્રી જ્યારે દિલ્હીથી નાસી છૂગી, ત્યારે તેને બે વફાદાર ચપરાસીઓએ બહુ મદદ કરી હતી તેઓ- માનો એક અજમેર દગ્ગાએ ઓળખતા દરકરાએલા સિપાહીઓને હાથે માર્યો ગયો. બીજાને મડમને કોઇ સુગંધિત ચથળે લટકે ગયો.^૨ જે અંગ્રેજો ભિગતને બદલે અંગાલા તન્દ ગયા હતા, તેઓમાના ધણીખરાને કનૌજના નવામ તન્દથી બહુ મદદ મળી હતી દિલ્હીનો જડજ બસ સાહેબ કનૌજ આવ્યો ત્યારે ત્યાના નવાબે તેમને જણાવ્યું કે, " આ મડમક વિષેના વિ- આરોમા મને રાત્રે ઝોન પણ આવતી નથી. હવે મેં આપનો પક્ષ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે મરી તરવાન, મારી દોલત અને મારા નોકરો હવે હું આપના દાર્મમા સર્ગપણ દરુડુ " નવામ અટલા વચના બોલી બેસી જ્યા નહિ, તેણે પોતાના વચના અમલમા મૂક્યા પચખી પેલીસમૈન્યનુ અનુસરણ કરી એકસો ઘોડેસ્વારો તૈયાર કર્યાં કે આ પ્રમાણે ધણી રાજા મહારાજાઓ અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. ધણી દયાને ખાતર દુખી અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા મરીબ ગામડિયા માડીને કોટવાધિપતિ હુકમી ભતના અબજથી મા- હીને કુળવાન કેળવાએલા, અને મોટા મોટા જમીનદારોથી માડીને

-
- ૧ Kaye, Sepoy War Vol II p. 98, note
 ૨. Ball, Indian Mutiny Vol I p 100-102-
 Camp Indian Empire. Vol II. p 169.
 ૩. Indian Empire, Vol II p 169-170.

સાધાગણુ ઝાડુદાગ લોકોએ પણ દુખી યુરોપિઅનોને પુ'કમ મદદ
 કરી હતી તેઓએ પોતાની સપત્તિ, પોતાના મકાનો એટલુજ નહિ
 પણ છેરે પોતાની જીન્દગીને ખમમા નાખી પીડાનુગને બચાવ્યા
 હતા આ બચકર પ્રમત્રે આવી દયા દર્શાવવામા ન આવી
 હોત તો નાતી કુટેલા યુરોપિઅનો દદી ધારેલે સ્થળે પહોંચી શક્યા
 નહોત જ્યારે અંગ્રેજો નાના નાના બાળકોને તથા સ્ત્રીઓને લઈ
 આમ તેમ નાસભાગ કરતા હતા, કોઈ કોઈ ધવાયા હોવાથી નાગથી
 ખગડાએવા શરીરે દિવસના પ્રચડ તાપમા, ગતની દારૂજુ દાદમા
 કાટાથી બપૂગ રસ્તા ઓળંગતા હતા, પોતાની માડી, ધોળા, પાલખી
 વગેરે બધું છોડી કોઈ વખતે ધાડા જંગલોમા, કોઈ વખતે ભગ્યક
 વગ્નીમા અથવા કોઈ વખતે અવાવર ગુફાઓમા છુપાઈ ગ્હેતા અને
 પ્રાણુ જવાની ખીકે ગભગભ હલકામા હલકા લોકો પામે દયા ઉદ-
 જાવે એવી રીતે મદદ માગતા, તે વખતે એ લોકોને જમીનદારો,
 કુલીનો અને હનકા વર્ગના નિરક્ષર લોકોએ મદદ ન આપી હોત, તો
 તેઓ જરૂર રત્નામા અમર ધાડા અરુપમા અનત નિડામા
 સૂતા હોત

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, ઉન્નત સિપાહીઓને કંઈ બાન
 નહોતું ચહેરના જે ઉરકેરાએવા લોકો તેઓની સાથે ભગ્યા હતા,
 તેઓની નજર ભવિષ્ય તરફ નહોતી. તેઓ અંગ્રેજોના જાનિભાઈ
 તથા ધર્મભાઈઓને નષ્ટ કરવાનો ધધો લઈ ગેઠા હતા. તેઓમાનું
 કોઈ સાતિથી વિચાર કરી જોતું નહોતું, મબીર ઉરકેસ્ખીને લીધે
 બચકર કાર્ય કરતા પાણુ વાળી જોતું નહોતું દિંડીના યુરોપિઅનો-
 માના કેદલાક પોતપોતાના કુટુંબ સાથે પલાયન કરી ગયા હતા,

(૫૯૬)

તોપણ ખીજ કેટલાક હજુ દિલ્હીમાં રહ્યા હતા તેઓમાંના ઘણા-
ખરા દિલ્હીના ફરિયામજ નામના મહોલ્લામાં વસતા હતા. ૧૧ મી
મેને રાજ સવારમાં જ્યારે તેઓએ સાળખુ* કે ખિરતના બડખોર
સિપાહીઓ પ્રબળ વેગે જમના નદી પરનો પુલ ઓળંગી આ તરફ
આવે છે, ત્યારે તેઓ એક વિચળ અને મજબૂત મકાનમાં જઈ
બરાબા પગલુ છેવટે એ મકાનને આગ લગાડવામાં આવી એટલે
તેઓ બધા રાજમહેલમાં જઈ રહ્યા. એવું કહેવાય છે કે તેઓ
પાંચ દિવસ સુધી અહીં રહ્યા હતા.^૧ ૧૬ મેએ તેમની ગિરફગી
ખતમ થઈ બડખોર સિપાહીઓએ તે દિવસે તેઓને તરવાર અથવા
ગોળીબારથી મારી નાખ્યા અગ્રેજ કંપની જે મોર રાજનીતિમાં
બળ વડે રાજ્ય પછી રાજ્ય ખાલમાં કરતી હતી, તે મોર રાજની-
તિથી જ સિપાહીઓની પ્રકૃતિ આવી બમકા થઈ ગઈ હતી સરકાર
નીનિ, દયા અને ન્યાયને નામે ધોળે દકાડે જે મોર દારૂ કરતી

૧ કોઇ કોઈ લખે છે કે, સમ્રાટના મહેલના ભોયરામાં આ
લોકોને કેદ કરી રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક અને
બાલિકા સહિત કુલ ૫૦ માણસો અહીં હતા ૫ દિવસ પછી તેઓને
ભોયરામાંથી બહાર કાઢી તેમના પર ગોળી છોડવામાં આવી. પરંતુ
દેવચોમ નિશાન બર્થ મધુ અને દિલ્હીના પાદશાહનો એક નોકર
માર્થો મયો તેથી છેવટે તગ્વાર વડે તેઓને છાપી નાખવામાં
આવ્યા એવું કહેવાય છે કે બે માણસોએ તરવાડ વડે આ બમકર
ખૂનરેણ કરવાનું કામે લીધું હતું એક મડમ પોતાના ત્રણ બાળકો
સાથે મોઢ પછુ રીતે આ ખૂનરેણમાંથી નસી છૂટી હતી.-Kaye,
Sepoy War. Vol. II. p. 99-100

(૫૬૫)

હતી, જે અન્યાયી કર્તવ્ય બજાવતી હતી, તે બધા કાર્યોનો બદલો
સિપાહીઓએ એક જ દિવસમાં તરવારના ધાથી અગર ગોળીઓના
ચરસાદથી વાળી દીવો હતો તેઓ કંઈ અનુભવી નહોતા. શાનની
સાથે કૃત્યુદ્ધિ જોડાતા હુખી રીતે વીરે ધીરે બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની
જે વૃત્તિ પેદા થાય છે, તેની વૃત્તિ સિપાહીઓમાં પેદા થઈ નહોતી.
તેઓમાં સાહસ, ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા હતી, પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિ
નહોતી ત્યારે ઉરકેરણી વૃદ્ધિ પામવા લાગી, જ્ઞાનનાશ અને ધર્મ-
નાશની ખીટ પ્રબળ થવા લાગી, અંગ્રેજો સનાતન રીતરિવાજોના
સહાગ્રહ જણાવા લાગ્યા, ત્યારે તે ઉત્સાહ સાહસ અને કાર્યકુશળતાએ
તેઓને પોતાના ધર્મનું અપમાન કરનારાઓને મારી નાંખવાની
પ્રવૃત્તિ કરવાનું સુગ્રાધ્ય તેઓનો સ્વભાવ કડાર થઈ ગયો, દયા કે માયા
વિદુષ્ઠ થઈ ગઈ. તેઓ પોતાના શત્રુના લોહીથી વૈરદેવીને સતોવવા
લાગ્યા. તેઓની એકાગ્રતા એકી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે તેઓને
આગળ પાછળ નજર કરવાની કુરસદ ન મળી તેઓ જાણતા હતા કે,
પ્રબળ પરાક્રમી કંપનિ બહાદુર અમાગ કાર્યોનો બદલો લેશે પરંતુ
એવું જાણતા હતા તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. કંપનિનું નામનિશાન
હુમ્મ કરવા માટે તેઓના હૃદયમાં અપાર બળનો સંચાર થયો હતો.
તેઓ નિર્ભય બની, નિર્વિકાર ચિત્તે તરવાર પકડી પોતાની આજ્ઞા
બજાવવા માટે આત્મમગ્નિદાન આપવા તત્પર થવા હતા.

એ સમયના વર્તમાનપત્રોમાં ફેવાડા ઉત્તર કરે એવા અનેક
હેવાલો, પ્રમટ થયા છે, અંગ્રેજ સીઓ પર ભયંકર ભૂથમૈ થવાની
કહાણીઓ જાહેર કરી અંગ્રેજોએ પ્રબળે સ્પષ્ટતાની મૂકી હતી.
ઉરકેરાએવા પણ પ્રકૃતિવાળા સૌમ્યની વાસવવૃત્તિથી મોમળ બુદ્ધિવળા

કેમલાગિની મહો અને કુમારિદાઓ પગ કેવા જૂનમો થયા હતા, જુલમ ભોગવ્યા પછી નિષ્કૂર લોકોના અસ્વાસ્થ્યથી તેઓના કેમળ સ્તરીર કેવી અવસ્થામાં રહેતાં હતા, દંત્યાદિ વર્ણનાથી તે સમયનાં વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ખીખોખીય બરાના હતા એ વર્ણનો વાંચી વાચનાગ્ન મનમાં બચંકર ગુસ્સો ભભૂં આવતો પગ તુ એ વાતો ખરી છે કે મોટી તે બામતની સામિતિઓ કોઇ આપી શક્ય નથી અમને લાગે છે કે, તે હેનાયોના લેખકોએ પોતાની મોહિની દરખનાથી પાગલ બની આવી બચભરી હપીકતોથી વાચકોને ચમકાવી શૂંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એક લાગણીવાળા અંગ્રેજ ઇનિહારકારે આ સમયના લખ્યુ છે કે, “આ બધી તિગ્મદારવા લાયક જૂનમોની વિગતો કેવળ ઉડતી વાતો પાંચી લખાયા આવી હતી અધ્ધ વલકા વર્ગના નિષ્કૂર લોકોના ચબ્દોમાં એવા વર્ણનો દગ્વામાં આવ્યા હતા એ જાનના લોકો બહુ સારી રીતે જાણે છે કે કોઇ પણ વાત જેમ અને તેમ પધારે મીઠું મરચુ બમનની કહેવામાં આવે, તેમ લોકોને વધુ રુચે છે એ વખતે જિયા વર્ગના લોકો આવી અતિથયો કિતથી ભરપૂર વાતોથી ખીજનુ દૈતુક સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવું જણાતું નથી જૂનમોનું વર્ણન કગ્વામાં આવ્યું છે, તે કેવળ મનુષ્યોની હયામાં જાચી દરખનાને જ શોભે છે, બચંકર દુગ્ધારના અવતાર જેવા લોકોજ આવા અમાનુષિક કાર્યો કરી શકે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર જે જુલમો ગુજાર્યો હતો જાણ કરવામાં આવ્યો છે, તેવા જુલમો બ્રાહ્મણ, હાનિય કે વૈશ્ય વગેરે દ્વિજાતિ ગુજારે તે લોકોને ધર્મ નષ્ટ થાય છે તેઓના ચગ્નિ અને આચાર એવા આપકારના પ્રબળ વિરોધી છે જે ગુજારે હમેશા લડતાં જ

ધર્મી કરતા ફરે છે તેઓ પણ આતુ પાપી કાર્ય કરતા નથી તેઓ લૂટફાટ સિવાય બીજી કંઈ બાબત તરફ ધ્યાન આપતા નથી લૂટફાટ પર તેઓને એવી પ્રીતિ હોય છે કે, વિવાહિતા મહિલાનું પગ આફ-ગને પાત્ર ધન-નિવાહની વિદી પણ તેઓ હોડતા નથી એથી તે સ્ત્રીની પવિત્ર બધનની પવિત્રતા નષ્ટ થશે, એ વાત સમજતા નથી. મતલબ કે તેઓ પવિત્રતા નષ્ટ કરવા માટેજ એ અગુરી લાઈ લેતા નથી મુસલમાનોની વાત જુદી છે. યુગનના કુપટેલ સંબધમાં આપણે ગમે તે ધારીએ, તો પણ ખિસ્તી ધર્મના આલગ હેઠળ કહેવાના ખિસ્તી વિજેતાઓએ યુરોપની લડાઈઓમાં જે રીતે રાહુગેનાં સહેરોનો નાશ કર્યો છે તેના જે રીતે આ કમા કરે તેના હેવાદો ઇતિહાસમાં નોંધાય છે, તેને મુકાબલે દિલ્હીના આ સમયના જૂલમોના હેવાનો વધારે ભયંકર હોય, એ સંશય પડતી વાત છે ૧ "

ખિસ્તી ધર્મ પાળનારોએ કેવળ યુરોપમાં જ પોતાના અત્યાચારોનો પ્રગિયથ કરાવ્યો નથી તેઓના હુમનાથી કેવળ યુરોપમાં જ સુદર નગરો નાશ પામ્યા નથી, હિંદના આ મળવાના ઇતિહાસમાં પણ તેઓની હહપારની ઉચ્ચેશ્ચી, પ્રમળ વેરવૃત્તિ અને તેને લીધે થયેલા ભયંકર કાર્યોના ઉદાહરણો મળી આવે છે તેઓએ દિલ્હીના આ બનાવ પછી રસ્તામાં સાત મુજરદારોને ફાંસી આપી હતી અને ચાર ગામો સળગાવી મૂક્યા હતા. હાજુકે તેઓને શક પડ્યો હતો કે મુજરદારોએ નાસતી મડમોના ખૂન કર્યા હતા ૨ એક બીજા ખીસ્તી સૈનિક અમલદારે (સેનાપતિ નેમે) અલાહાબાદથી મુસાફરો કરી કરતા એટલા

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II p. 172-173.

૨ Ball, Indian Mutiny Vol 1 P. 166.

બધા માણસોના જીવ લીધા હતા કે, તેના ઘરકરના એક એશિસરને હવે લોકો મળતા નથી, એમ કહી એ ખૂનરેજી બધા પાડવાની વિનંતિ કરવી પડી હતી.^૧ ખિસ્તી ધર્મ પાળનારા સૈનિકે નિશ્ચય પ્રજા પર જાળીઓ ચલાવી હતી, હિંદુઓના પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખ્યા હતા, વધારે તે શુ કહીએ યરણે આવેલાં નિરપરાધી બાળકોનો પણ વધ કરી પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી.^૨ એ બધા બનાવો અમે યોગ્ય સ્થળે વર્ણવશુ જેઓ દિલ્હીથી નાસી ગયા હતા, તેઓમાંનો એક અંગ્રેજ આશ્રમ લેવા ખાતર જે સ્થળે આવી પહોંચ્યો ત્યાંના લોકોને તેણે એવી બીક બતાવી હતી કે, જે તમે મને આશ્રય નહિ આપો તો હું ગોળીમાર કરી તમને બધાને મારી નાખીશ.^૩ આવી પ્રાર્થનાવડે એ નહાસેકું

૧ Russell, Diary Vol 1 P 222

૨. Russell, Diary Vol 1 P P. 219, 220, 222, 348.

૩ એવું કહેવાય છે કે, શાણેશરના લોકો આ સાહેબને આશ્રય આપવા માગતા નહોતા, તેથી સાહેબ બહાદુરે તેઓને આવી બીક બતાવી હતી સાહેબ મઝમ સાથે હતા, સાથે એકાદ બાળક પણ હતું જે પોતાના કુટુંબ સાથે આવી મુશીમનમા આવી પડ્યો હોય તેણે આવે વખતે દહોનાનો જગાજ દહોરતાથી વાળવો એ અનુચિત લેખાય પરંતુ આવા વખતેતો જરા નમ્રતા મનાવતા કામ વધારે સરળ થઈ પડે. કંપનિએ હિતરાધિકારી નથી એમ કહી શાણેશર વિભાગ ખાલસા કર્યો હતો તે માટે ત્યાંના લોકો અંગ્રેજો પર અસરે હતા. એ મુસ્લમાને લીધે તેઓએ એ સાહેબને આશ્રય આપવાની

(૫૬૬)

ખ્રિસ્તીએ ગામડિઆઓ પાસે આશ્રય માગ્યો હતો. મતલબ કે
યુસ્સાથી અંધીરા થઇ ખ્રિસ્તી લોકોએ જ્યુ તે વખતે બચ કર કુત્રો
કરવામાં પાછુ વાળી જ્યેયુ નહોતું હોતી વાતો અથવા હલકા
વર્જના લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તથા ક્રમનાના તરજો સાથે ધસડાઇ
લેખકોએ વર્તમાનપત્રે વગેરેમાં જે બચ કર જુલમી કુત્રોના વચુનો
કર્યા છે, તે બધા વર્જનો આ વાસ્તવિક બનાવો કરતા બચ પર કદી
અણવાના નથી.

દિલ્હીમાંથી અંગ્રેજોનું નામનિશાન નીકળી ગયુ ૧૬મી મે
પછી સહેનમાં કે કાવણીમાં જોરા લોકોનું નામ રજૂ નહિ અંગ્રેજોને
મેમસ-રાજધાનીમાંથી હાટી કાઢવામાં આવ્યા. બડખોર સિપાહીઓએ
હવે દુલ બહાદુરસાહેબે દિલ્હીના સહેનસાહ તરીકે સ્વીકાર્યો. અંગ્રેજો
મિસ્તમાં બહુ હેરાન થયા, દિલ્હીમાં મરી પરવામાં સિરાગુદોષાના
કલકતા પરના હલ્લા પછી તેઓની આવી ફુલ્લા કદી થઇ નહોતી.
તેઓને પોતાના જાતબાધઓના ખૂન થતા જ્યેવા પડ્યા હતા અને
પોતાની તતા વિસ્તરી, બધી સમ્પત્તિ ચૂકી હવાડે પડે નાસવુ પડ્યુ હતુ.
હરેરાઓના સિપાહીઓએ-હહેરના ઉન્નત યુસલમાનોએ દુલ સમ્રાટને
નામે તેઓની આવી ફુલ્લા કરી હતી. સમ્રાટે ક્યુ ક્યુ નહોતું, કહ્યું
નહોતુ છતા કેવળ તેના નામથી સિપાહીઓ અને નગરવાસીઓના
હલકામાં અપરિસીમ જળનો સમાર થતો હતો. એક કવિએ કહ્યું છે
કે રાજનું નામ જ ઉન્ન પ્રકારની શક્તિનું મદિર છે, તે આ સ્થલે

ના પાડી હોય, એ સંબંધિત છે. આવે વખતે નમ્રતા બતાવવાથી
ગામના લોકોના હલ પીગમત *Martin, Indian Empire*
Vol. II. P. 164.

અગમ્ય હાનુ પડ્યું હતું, દિલ્હીના મોગલ સમ્રાટે સાધારણ પ્રજાના હૃદયમાં એવું જ આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું, પૂર્વની જાહેજલાલી, મન્માન અને અધિકાંગના મહિમાથી તેનું નામ પ્રજાને સાહસ અને શક્તિ અર્પતું હતું મિત્રની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર દુકડીના અગ્ર ભાગના ઘોડે-ચારોએ જ્યારે પોતાના ઘોડાના દામડાને ધ્વનિ જામના નદીના પૃથ્વી પેશ્વેપાઠ કર્યો ત્યારથી જ દિલ્હીના યુરોપિયનોના સત્યાનાશનો પ્રારંભ થયો ચૂમ્યો હતો એ શબ્દ જાણે સર્વસહાયક કાળની પેઠે દ્વરથી દિલ્હીના યુરોપિયનોને બોલાવતો હતો સવારથી સાજા સુરે તેઓએ મિત્રથી મદદ આપવાની ગહ જોષ હતી જ્યારે સૂર્યા આશ્રયો, સંધ્યાકાળેને અધકાર પારે ધારે દિલ્હી શહેર પર ફરી વળવા લાગ્યો, ત્યારે પણ મિત્રતાના લક્ષ્મી કંઈ નિગાની ન જણાઈ ત્યારે બાકી રહેવા અગ્રેને હતાશ થઈ ગયા, અને હતાશ થયા હોવાથી જ જીદગી અચાવવા ખાતર જેમ કારે તેમ નાહા

એ વખતે દરિયામજમા બડોચી સિપાહીઓએ પોતાનું મુખ્ય મથક નાખ્યું હતું અહીં ચોકમાની બરી દુકાનો બધા થઈ ગઈ હતી પણ દિવસ સુધી એ દુકાનોના તાળા ઉપડ્યા નહોતા છેવટે બહાદુરશાહે જાતે શહેરમાં ફરી વેપારીઓને દુકાનો ઉઘાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો તેણે સિંહાસનપર બેસવાની ના પાડી હતી, પરંતુ સિપાહીઓએ તેને એવું સમજાવ્યું કે કલકત્તાથી પેશાવરના બધા અગ્રેને માર્યા ગયા છે છેવટે પાદશાહ સિંહાસન પર બેઠો આ વખતે બહાદુરશાહ સિપાહીઓના હાથનું રમકડું હતો. તે જાણતો હતો કે, જગપણ સુધી કરવા જતા જીવ ગુમાવે પડશે.

તેથી તે નિરુપાય થઇ સિપાહીઓના હાથ મુજબ વર્તના હતા. સિપાહીઓએ તેનો સમગ્ર ભારતખંડના સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે અભિષેક કર્યો તેઓ હવે આ સમ્રાટના નામે બધું કાર્ય કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે બહાદુરશાહે શહેરના વેપારીઓને બોલાવી કહ્યું હતું કે જો સિપાહીઓની માગણી મુજબ નહિ વળે તો માર્યા જશે. વેપારીઓએ સિપાહીઓને ૨૦ દિવસની ખોરાકી આપવાનું કહ્યું હતું, પણ સિપાહીઓ એથી ગણ ન થયા એટલે તેઓએ દર ઘોડેસ્વાર દીડ એક ગ્રીઓ અને પાંચદળ દીડ ચાગ આંના રોજ આપવાનું કહ્યું હતું લેફ્ટેનેન્ટ વિવેબીએ અસ્માગાગને એક બાગ સળગારી મૂક્યો હતો, પરંતુ બધા હથિયારો નષ્ટ કરવા જોડેલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. એ બધા હથિયારો લોડોના હાથમાં આવ્યા હતા અને બજારમાં વેચાતા હતા ૧

દિલ્હીના આ બચકર બનાવ વિષે મેજર એમટે કહ્યું છે કે, ' માગ ધાગવા મુજબ દિલ્હીના ગજમહેલમાં આ બનાવના બધે રોપાયો હતા અને અંકુરિત થયા હતા. પાંદશાહ પોતાની નજર થએલી સત્તા પાછી મેળવવા માટે આજીબાજીના રાજાઓની મદદ

૧ અસ્માગાગના ૯ લાખ ટોટા, ૮ હજારથી ૧૦ હજાર બદુકો અને જુદી જુદી જાતની તોપો તથા તસ્વારો હતી, છાવણીના દારુ-ગોળાના મથક ખાતે ૧૦ હજાર પીપ દારુ હતો એ વખતે એક બદુકની કિંમત આઠ આનાથી વધારે નહોતી એક સારી તસ્વાર ૪ આને અને સારી સગીલ એક આને મળતી હતી — Martin, Indian Empire, Vol. II P 174. Campbell Indian Mutiny, Vol I P 72.

(૬૦૨)

આમતો હતો. અગ્રેજ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે એવી
જોડી ખચર ફેલાતી તેણે ૩૮ મી પલટણને પોતાના પક્ષમાં લેવાની
પેસી કરી હતી.

" ૩૮ મી પલટણે હરકેરાઈ જઈ ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના
સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં આપ્યા હતા x x x અને ખાત્રી છે
કે, ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓને બીક બનાવી આપણા
વિરોધીઓએ પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા ૭૪ મી પલટણના સિપા-
હીઓ જે આપણી વિરુદ્ધ ન થાય તો ૩૮ મી અને ૫૮ મી પલટણના
સિપાહીઓએ તેઓને મારી નાખવાની ધમકી આપી હતી વળી
૫૮ મી પલટણના સિપાહીઓ જે આ દરવાજા સંમતિ ન આપે તો
૩૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓ તેમને મારી નાખશે એવી
પણ બીક બનાવવામાં આવી હતી ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ સૌ
પહેલા આપણા સાથે પક્ષમાં ભળ્યા હતા અને દરેક ખાત્રી છે કે
એ ૫૫૪ પલટણના સિપાહીઓ જે મજબૂત હોવાના સારી દરવાજા
પર નહોતા હોત તો આ ફર્કટના બનત નહિ

ટપાલ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, બેંક, દિલ્હી ગેઝેટનું ઓફિસનાં
અને લશ્કરી ઓફિસનાં બધા મકાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.
જેઓ આ ખૂનરેણામાંથી બચ્યા હતા, તેઓ નાસી છૂટ્યા હતા.
તેઓ કંઈપણ સાધન વગર રસ્તામાં રખડતા હતા ઓફિસરોની
બધી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ હતી અમને પોતાકે બદલવા જેટલો પણ
વખત મળ્યો નહોતો "

એજર એન્ટે દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે જે મત બાધ્યો છે,
તે મતની પુષ્ટિમાં કંઈ સાબીતિઓ આપવામાં આવી નથી. એક

લામચીવાળા અગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્પષ્ટ સંદેશ આપ્યો છે કે, અત્યાર સુધીયા એવી એક સાબીતિ મળી નથી કે જે પરથી દીલ્હીના પૃથ્વી પાદશાહને ગુનેહગાર ઠરાવી શકાય. ઉપલા દેશમાં ૩૮ મી પલટણુપર જે હોય મૂકવામાં આવ્યો છે, તે હોયનું સમર્થન કરી શકાય તેમ નથી કારણ કે એ પલટણુનો અધિકાર કર્નલ નિમેટ અથવા કોઇ ઓફિસર મરાયો નહોતો.^૧

મિરતથી યુરોપિઅન સૈનિકોમાંનું કોઇ દિલ્હીના ગેરારો લોકોને બચાવવા કેમ આવી પહોંચ્યું નહિ ? આ ઉદાસીનતા માટે કોણ જવાબદાર હતું ? સેનાપતિ છુહટ કે પ્રિન્સિપલ વિલ્સન ? સેનાપતિએ ખુલાસો કર્યો હતો કે, મિરત રોડનમાં લશ્કરની જવાબદારી પ્રિન્સિપલ વિલ્સન ઉપર હતી એવી દલદુલ વિલ્સને લશ્કરી ખાતાના સત્તાવાળાઓ આગળ ખુલાસો કર્યો હતો કે “ કોઇ પણ રોડનના પ્રિન્સિપલના હાથમાં કંટલી થોડી સત્તા હોય છે, તે લશ્કરી કાયદાની ૧૭ મી કલમપરથી બહુ સારી રીતે સમજશે વિભાગીય સેનાપતિ પોતે હાજર હોવાથી હું કશી સત્તા ચલાવી શક્યો નહોતો હું કેવળ સેનાપતિના હુકમ મુજબ વરતવાને બધાએ હોતો. સેનાપતિ માટે મેં જે મત પ્રગટ કર્યો છે એ ખરો હો કે ખોટો હો, તોપણ મને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ મેં કર્યું છે. બડખોર સિપાહીઓ કંઈ તરફ ગયા છે, તેનો નિર્ણય નહિ થયેલો હોવાથી હવે પણ મને ખાતરી છે કે મેં જે કર્યું છે તે ગેરારો સિપાહીઓ અને બડખોર સિપાહીઓને પકડી પાડવા કોઇ પણ જાતના નિશ્ચય વિના રોડન હોડલ અને આપણી સીઓ, બાગકો, ધાવગો અને મૂલ્યવાન લડાઈના સાધનો

અરક્ષિત ગિથિતિમા રહેત તો મિરતના સેનાપતિઓ કપર અત્યારે જે દોષ મૂકવામા આવે છે, તેના દરના વધારે મોટા દોષ મૂકવામા આવત ”

બ્રિગેડિયર પોતાના બચાવમા જે ખુલાસો કર્યો હતો, એ સર્વ-ધમા કે સાહેબે લખ્યુ છે કે, બ્રિગેડિયર જે રોશનનો એનાધ્યક્ષ હતો તે રોશનને સુરક્ષિત રાખવુ એ જ તેનુ મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. પોતાના રક્ષણ નીચેનુ મ્થાન વચારે મુસ્કેલીમા આવી પડશે એવા વિચારથી તે મિરતના યુરોપિયન લશ્કરને બીજે સ્થળે મોકલવા તે તૈયાર થયો નહોતો. પરંતુ સેનાપતિ હુમ્મટ સમગ્ર મિરત વિભાગને એનાપતિ હતો, દિલ્હી જેવુ એક મુખ્ય મૈનિક રોશન પણ એ વિભાગમા આવેલુ હતુ માટે એ વિભાગના સેનાપતિએ દિલ્હીનો પણ વિચાર કરવો જોઇતો હતો સેનાપતિ હુમ્મટ જે રોશન પર હતો, કેમજ તેજ રોશનનુ રક્ષણ કરી બેમી રહ્યો હતો તેના તામાના બીજા રોશનની શી દશા થશે, તે બામત તેણે કદાચ વિચાર કર્યો નહિ ? આ પ્રમાણે અંગ્રેજે દિલ્હીના યુરોપિઅનોની શોચનીય દશા નીરખી ગમે તેના પર ગુનો ચઢાવે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ વખતે તેઓ પોતે પણ દિલ્હી બની પોતાની સમક્ષ પોતેજ ગુનેહગાર થયા હતા એમા કદાચ શક નથી કે પતિએ જ્યારે સક્રિય રાજની-તિવડે આ બજવાના બીજા રોખા ત્યારે પોતાના બચાવ માટે કદાચ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી ગમી નહોતી. આ સર્વ ધમા એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યુ છે કે “આપણે આપણી જાનને સુરક્ષિત

(૬૦૫)

માનવાની ભૂલ કરી હતી વિપત્તિની ઘણી નિતાનીઓ આપણે અગાઉથી જોઈ હતી, છતાં આપણે તે તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી આપણી નજરે ખુબ સ્વચ્છ જણાતું હતું વિપત્તિના બચકર વાદળા ચડતા હતા છતાં આપણે હિંદને સુરક્ષિત માનતા હતા x x x અરાકપુર અને અહરમપુરમાં જે બન્યું હતું, તેથી આપણને બાન આવ્યું નહોતું આપણે આવી પડનારી મુશ્કેલીને અટકાવવા કંઈ પ્રયત્ન લીધો નહોતા. x x x સૈનિક વિભાગના મુખ્ય માધ્યમોએ વડા સેનાપતિને એવું જણાવ્યું હતું કે આ બધી મુશ્કેલી યોડા વખતમાં થતી જશે એવા વિશ્વાસથી વાલવ્ય પ્રાનના સરહિદ, કાનપુર અને મિરત વિભાગના ઓફિસરો નચિતાઈથી બેઠા હતા છેવટે જ્યારે પવન જોસથી કુદાયો, ત્યારે બધા ચમકી ગયા તેઓએ પોતાના રક્ષણની તૈયારી કરી ગળ્યો નહોતો તેથી આ મુશ્કેલીમાંથી પાર પડી રીતે ઉતરવું, એ વિચારમાં તેઓ બાન ભૂલી ગયા x x x આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહિ, તેથી આપણને બહુ નુકસાન થયું સિપાહીઓએ મિરતના અંગ્રેજોને હરાવી દિંદીના જલ્દ મોગલ પદચાહને ગાદીએ બેસાડ્યો છે, એ સમાચાર આખા દેશમાં ફરી વળ્યા આખા દેશમાં વાતો ઉડી કે શિરગીઓ નાશ પામ્યા છે. સિપાહીઓના બળ આગળ તેઓ કમજોર થઈ નાંડા છે

“ આ સબધમાં એક વાત પ્રસંગાનુસાર જણાવવી પડે છે. આ બળવાના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતાં જણાય છે કે સિપાહીઓએ સર્વાનુભવે અમુક દિવસે આપણી વરુદ બડ ઉઠાવવાની તૈયારી કરી હતી, પણ મિરતની ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણે આગિંદુ બંડ ઉઠાવ્યું

(૬૦૬)

તેથી તેઓનું એ તરકટ નિષ્પજી ગયું. એથી આપણને એ કામદો થયો કે, આપણું હિંદસામ્રાજ્ય બચ્ચું x x x બળવા પછી સરકારે ગુનેહગારોને સજા કરવા અને નિગપગાધી લોકોને કંનામ આપવાના ઉદ્દેશથી વિધાનસભા સાહેબને કમિશનર નીમ્યા. વિધાનસભા સાહેબે લખ્યું છે કે, ‘લોકોની વાતો સાબળ્યા બાદ અને ખાત્રી થઈ છે કે, ૧૮૫૭ના મેની ડાગી તારીખ ને રવિવાર સમસ્ત હિંદના સિપાહીઓને બંદ કઠાવવા નક્કી કરવામાં માટે આવ્યો હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એક અભિતિ નીમવામાં આવી હતી. દરેક ટુકડીના ત્રણ ત્રણ સિપાહીઓ આ સમિતિના સભાસદ હતા. સમિતિ બંદ કઠાવવાનો દરેક પ્રકારનો બંદોબસ્ત દરતી હતી x x x ૩૧ મી મેને દિવસે દરેક સ્થાનના દરેક યુગેપિયનોને મારી નાખવા, તેઓનાં તાબે કરી અને કેદીઓને છોડી મૂકવા, એ સૂચનાઓ સમિતિએ બધા સિપાહીઓને આપી દીધી હતી x x x દિલ્હીમાં જે લશ્કર હતું, તેને દિલ્હી અને તેની પાસે આવેલું અઆમાર તથા કિલ્લો કબજે કરવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી x x x આ પ્રમાણે સરળો બંદોબસ્ત થયો હતો સિપાહીઓ છુપી રીતે આપણી વિરુદ્ધ જે કારતક કરતા હતા, તે ત્રણ અઠવાડિયા અગાઉ લોકોની ભણુમાં આવે, એવી તેમની મરજી નહોતી. પરંતુ અકસ્માત ૧૦ મીની રાત્રે એ તૈયારીના ચિહ્નો બહાર આવ્યા. ૧૦મી મેને રાત્રે જે બચકો બનાવ શરૂ થયો તેવો ગનાવ હિંદમાં અગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપના પછી કદી બન્યો નહોતો.’

“એક લાચક માણસે આ બળવા વિષે એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે કે, x x x અગ્રેજોએ એટલા બધા નશિંત હતા કે જે

સિપાહીઓએ એ દરવેલા દિવસે હિંદમાં સર્વત્ર જડ ઉઠાવ્યું હોત, તો આપણામાના ધણા થોડા માણસો જીવન હેત અને હીંદ ફરી જીતવું એ આપણે માટે મહા મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડત કદાચ આ વિશાળ સામ્રાજ્ય ક્ષિટિક લોકોના હાથમાંથી સદાને માટે જાત. પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ ઇશ્વરની કૃપા વિના સફળતા મળતી નથી આ વખતે પણ તેમજ બન્યું મિત્રની ખુબરેજના સામાન્યાર થોડા કલાકોમાં તાગ મારતે હિંદમાં સર્વત્ર પગથ થયા અને જે ટેકાણે અંગ્રેજો વસતા હતા, તે સ્થળે તેઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા લાગ્યા.”

અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પદ્ધતિ વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે એ સિપાહીઓએ એક જ દિવસ સર્વત્ર અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોત તો નફી લગભગ બધા અંગ્રેજો મરણ પામત આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો કરીથી હિંદ જીતી ચકત નહિ. બળવા વિષે વધારે વિચાર કરતા એક બીજી બાબત એ જણાય છે કે, સિપાહીઓએ અંગ્રેજો સાથે પદ્ધતિસર વિગ્રહ આરંભો નહોતો. મેઇ કોઇ લડાઇમાં તેઓએ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, પણ તેઓ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી કોઇ અસાધારણ સેનાપતિની આગેવાની હેઠળ ઝુક્યા નહોતા. તેઓ જુદા જુદા કાર-ણથી અંગ્રેજો પર દેવ રાખતા હતા. અંગ્રેજો તેઓના કદા દુરમન હોવા છતાં તેઓએ તેઓની સામે રીતસર વિગ્રહ આરંભી અંગ્રેજ સત્તા ઉપેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેઓમાં કેમવાએલા એકાઓ હતા, મજબૂત હથિયારો હતા, તેમજ તેઓએ લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ ગુદ આરંભ્યું નહોતું. તેઓએ આમ તેમ વિખરાઇ પડી ફરી જવાઇ ખુબરેજ ગમાવી હતી, છુટી જવાઈ લગ્નઓ કરી અંગ્રેજ વીર પ્રભો સખ્ત પોતાની જાણુરી જતારી આપી હતી,

પરંતુ એક મહાન જયમા ફેરવાઈ જઈ, પદ્ધતિમર, અમુક વહેલ સામે રાખી લડાઈ કરી નહોતી જે પદ્ધતિથી વીગ્રવગ નેપોલિયને યુરોપમા સર્વત્ર પોતાની હાક વગાડી હતી, બેનિગ્ટને એ વીરનગની સત્તા હુઆડી હતી, તે પદ્ધતિ સિરાહીઓએ મહણ કરી નહોતી જે તેઓએ એ નિયમે મુજબ અમુક દેશ પાર પાડવા માટે અગ્રે તે સામે લડાઈ કરી હોત, તો, તેઓ યદ્ય એકજ દિવસ ઓચિંતા લડાઈ કરવા તૈયાર થયા નહોતા તો પણ, પોતાની સત્તા જમાવવામા નિષ્ફળ નીવડત નહિ અગ્રેનના સુખાએ તત્કાલે એક સુદૃઢ મનાપતિની તળે એકજ દેશ પાર પાડવા માટે ઝૂકની, પનટલોનો આધિભાવ થયો નહોતો.

પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

પૃષ્ઠ ૬૪ ૧ ની ૧૫

૧ સગ જોન માદકમ દહેતા કે જીનાએલા મત્તયમા વ્યવસ્થા જળવવાનો એકજ કપાય છે તે એ કે આગે દરવાજા ખુલના રાખવા પગળના અમલદારો આ વાક્યનો મર્મ જાણ સમજી ગયા હતા તેઓમાનો એક અમલદાર લખે કે “ ૧૨૯મા આઠ માસ કુ તથુમા રહેતો વસ્તી તન્દ કુ હંતથી વર્તેતો અને આઠ દર્તવ્ય જળવવામા આનંદ માનનો દૈવત મિત્રની પેડ મારી સાથે વાલચીત કવ્યા આવતી ધોળા વાળાળા વૃદ્ધ રહવાશીઓ મારા અરક્ષિત તથુપર આવી દગેજ મને મેવે મિહાઇ ભેટ આપી જતા જ્યારે કુ તમેને માગ તથુમાથી જળવપર બેસવાનું કહેતો અને તેની સાથે જૂનાકાળ તથા વર્તમાનની વાતો માડતો ત્યારે તેઓને એટલો બધો સંતોષ થતો કે તેવો સંતોષ તેઓને કદી નહિ થયો હોય.” Calcutta Review Vol XXXIII Comp. Kaye, Sepoy War Vol. I 56 note.

(૬૦૯)

પરિશિષ્ટ

૪૫૮ મા પાનાની ટીપમા દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ વિષે જે જણાવ્યું છે, તે બાબત અહીં વધારે જણાવીએ છીએ.

સમ્રાટ શાહજહા દરરોજ બપોર વખતે દિવાને આમમા બેસી પ્રજાજનોની ફરિયાદો સાંભળતો અને છેવટના ફરિયાદો આપતો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે શાહજહાનું પ્રસિદ્ધ અધુરાસન અહીં હતું^૧ પરંતુ બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો એ વાતની સત્યતા સ્વીકારતા નથી તેઓ અધુરાસન દિવાને ખામમા હતું એમ જણાવે છે^૨ દિવાને આમમા એક આરસનું સિંહાસન હતું સહેનસાહ એ તખ્ત પર બેસતો, આગુબાગુએ તેના શાહજહાન મિરાજતા અને પાછળ ખોળાઓ બપકાદાર પોશાક પહેરી હોવા રહેતા. સિંહાસનના આગલા ભાગમા ચાંદીના સળિયા વાળી એક બેઠક હતી. તે પર વજર વગેરે પ્રધાનો પ્રજાની અરજીઓ સહેનસાહના મુખારક હસ્તમાં આપવા હોવા રહેતા તેમની પાછળ જુદા જુદા ખડિયા રાજાઓ અને જુદા જુદા દેશના એલચીઓ હોવા રહેતા, સૌ પાછળ મન્સ-બદારો અને પ્રજાનાં માણસો હોવા રહેતા.

૧. Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 454, note.

૨. Bholanath Chunder, Travels of a Hindu.
Vol. II. P. 295.

દિવાને આમમા શહેનશાહનો ખાસ દરમાર ભરાતો અહીં મથુરાસન હતું આ સ્થળે મહારાજ શિવાજીનું ઝોળાં મઝેએ અપમાન કર્યું હતું, નાદિશાહ અને મહમ્મદશાહની મુનાકાન થયે હતી અને જમત વિખખાન કોહીનૂર નાદિશાહના હાથમા ગયો હતો.

x x x x

અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરી વિભાગમા જનરલ, બ્રિગેડિયર વગેરે કેટલાક ઝોલાઓ છે આ પુખ્તકમા એ ઝોલાઓનો વાર વાર હક્કેખ કરવામા આવ્યો છે એ રામ્પોનો અર્થ શુ થાય કે, એ આ સ્થળે સક્ષેપમા જણાવવામા આવે છે

જનરલ—પલટણનો મુખ્ય અધિનાયક ‘જનરલ’ ના નામથી ઝોળખાય છે જનરલથી કેનરલી પદની અનુક્રમે લેફ્ટેનેન્ટ જનરલ અને મેજર જનરલની ગણાય છે

બ્રિગેડિયર—એ કે ત્રણ પલટણુ થાય છે તેમોટી પલટણુના નામ બ્રિગેડ તેનો વડો અમલદાર બ્રિગેડિયરના નામથી ઝોળખાય છે. જેમકે દિલ્હીની ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો મળી એક બ્રિગેડ થઇ હતી. મિગેડિયર ગ્રેન્ડ તેનો અધ્યક્ષ હતો

આગ્રુટ જનરલ—લશ્કરી ખાતાનો જે અમલદાર પલટણોની વ્યવસ્થા સંબંધમા તપાસ રાખે છે, સત્તાવાળાઓના હુકમ પ્રમાણે બ્રિગેડ મોકલે છે અને લશ્કરની સ્થિતિ બાબત રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે, તે આગ્રુટ જનરલ કહેવાય છે.

ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ—પલટણને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું હોય તો અગાડથી એ બંને સ્થળો વચ્ચેનો રસ્તો તપાસી ક્યે રસ્તે જવું, તણુઓ ક્યાં ઠોકવા, વગેરે બાબતની વ્યવસ્થા કરેલી પડે છે તેની વ્યવસ્થા કરનાર ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ કહેવાય છે.

(૬૧૨)

પદ્મલક્ષ્મી કર્નલ, લેફ્ટેનન્ટ ટર્નલ, મેજર વગેરે પદવીવાળા અમલદારો હોય છે. કર્નલ કુટુંબીનો સામાન્ય રીતે અધિનાયક મણાય છે. પરંતુ તે સિપાહીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવતો નથી. પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવવાનું કામ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કરે છે. કર્નલની પદવી કોઈ રાજાઓને પણ આપવામાં આવે છે. તેઓ જાન પગારી કર્નલ કહેવાય છે. મેજર દરેક ટુકડી પર તપાસ રાખે છે, કર્નલનો કુકમ અમલમાં મુકે છે અને કોઈ ખાસ માણસને ખાસ કામ બાંધવા માટે નીમે છે. આબુટ્રહન કાર્ય મેજરના જોગુજ હોય છે. પરંતુ આબુટ્રહ મેજર નીચા ફરજાતનો અમલદાર મણાય છે.

દરેક પદ્મલક્ષ્મી ૮,૧૦ કે ૧૨ ટુકડીઓ હોય છે. દરેક ટુકડીનો એકેક ઉપરી હોય છે. એ ઉપરી કમાનના નામથી ઓળખાય છે. કમાન કયાયન વખતે હાજર રહે છે અને દરેક સિપાહીનો પોશાક અને હથિયાર બરાબર છે કે નહિ તે તપાસે છે. કુકમ પોતાની ટુકડી માટે તેનાપર સંપૂર્ણ જવાબદારી નાખવામાં આવેલી હોય છે. કમાનના હાથ નીચે દરેક ટુકડીમાં એક લેફ્ટેનન્ટ હોય છે, તે કમાનને મદદ કરે છે.

દ્વિતીય ભાગ છપાય છે.

સ્વીકાર

પુસ્તકો—(૧) ચંદ્રશેખર અશ્વવાળાની કમમતી નવાબી મુદ્રા ૪-૦-૦ રા. રા. હંકુર નારાયણ વસનજી તરફથી (૨) સ્વરાજ્ય કાયરી (સવત ૧૯૮૦) કિમત રૂ ૧-૦-૦ રા. મ. નદલાલ મણિલાલ શાહ તરફથી વિગેરે ભેટ મળ્યા છે.

માસિકો—‘ઝીબોધ’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦ વર્ષ ૬૭ મુ અંક ૭થી ૧૨ રા. રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા તરફથી ડે પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ

‘ગુજરાત’ લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ સાહિત્ય સંસદ તરફથી અંક ૫ થી ૫૪ ના ૩ સુધી ડે ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, નં. ૨૨ બેક હાઉસ લેન, મુબાઈ નં. ૧

‘ભારત જીવન’ લવાજમ રૂ. ૩-૨-૦ વર્ષ ૩ જી અંક ૩ થી ૪ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી

‘સુમધર્મ’ લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ રા. રા. સુમધર્મના બ્યવસ્થાપક તરફથી અંક ૪થી ૬ને પુસ્તક ૨ ના ૧થી ૩ ડે સુમધર્મ કાર્યાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ

‘બાલજીવન’ વર્ષ ૪ અંક ૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ બાલજીવનના મેનેજર તરફથી ડે. જ્યોત બીડીયા, સાકળી સ્ટ્રીટ, આયમલા, મુબાઈ ૬ ને આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે.

